

Головна мета цього навчального словника-довідника допомогти студентам та широкому загалу читачів з урахуванням досягнень світової та вітчизняної соціологічної думки оволодіти сучасною "мовою" соціології, тобто засвоїти основні її терміни, поняття і категорії. В ньому подаються статті про найбільш відомих соціологів, соціальних теоретиків і філософів, які здійснили найбільший вплив на розвиток дисципліни. Значна увага приділена розкриттю питань методології та методів соціологічних досліджень, а також з'ясуванню змісту найчастіше вживаним "загальнономовним" поняттям, які можуть бути важко зрозумілими для студентів.

Особливість словника-довідника є те, що значення понять розкривається шляхом розповідного підходу, кожне заголовочне слово зразу ж супроводжується коротким, майже енциклопедичним визначенням, а потім дається його роз'яснення і необхідний інформаційно-довідковий матеріал. Складні питання подаються на рівні потреб навчального процесу, доступно для неспеціалістів.

Цей словник-довідник є результатом багаторічної праці великої групи соціологів-теоретиків і практиків, викладачів вищих закладів освіти різних регіонів України. Безперечно, не всі поняття і терміни, якими оперує соціологія, а також імена соціологів, які плідно працюють в царині соціології, нам вдалося визначити і включити до книги. Та, сподіваємося, що цю прогалину укладачі подолають в наступних виданнях цієї праці.

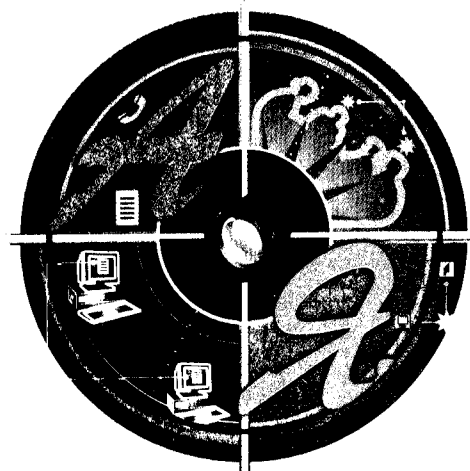
Досвід створення навчальних словників-довідників у соціології у нашій країні невеликий. Тому ми будемо вдячні всім, хто зверне увагу на цю працю і зробить конкретні зауваження, дасть пропозиції щодо покращення її змісту і структури.

Укладачі і видавці.

СОЦІОЛОГІЯ
 ТЕРМІНИ
 ПОНЯТТЯ
 ПЕРСОНАЛІ

СОЦІОЛОГІЯ

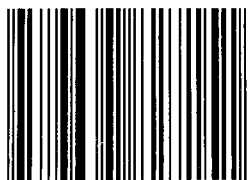
НАВЧАЛЬНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК

Для
 студентів
 вищих
 закладів
 освіти
 України

ISBN 966-7827-15-1

9 789667 827151 >

НТБ ВНТУ

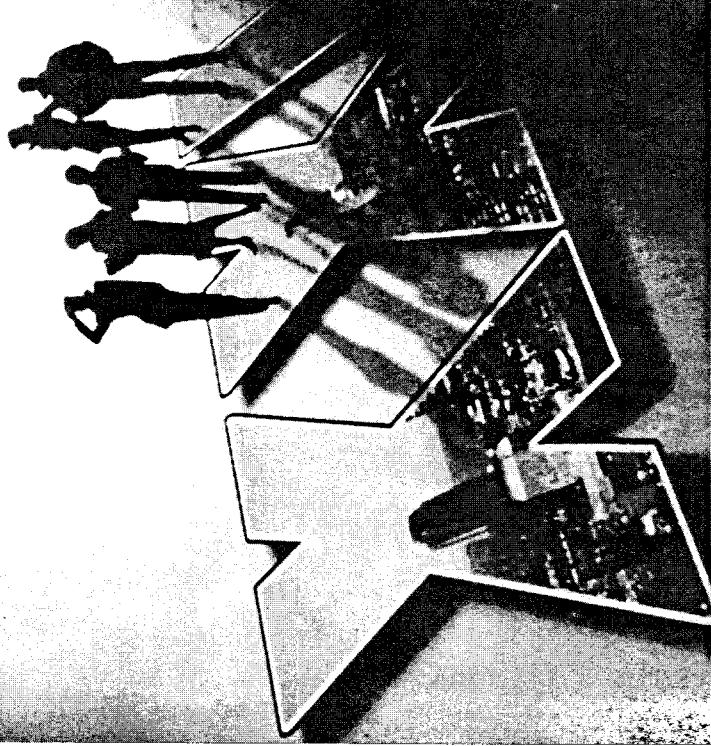

409587

С5Я2 С 69 2002

Сторопани

Вища освіта в Україні

Покеріть, книгу не пізніше зазначеного терміну

109587					
344					
Е3437					
6944					
1370					
h7HSD					

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ

с 582
с 69

СУЧАСНІ НАУКИ

Основні групи		В И В Ч А Ю Т Ь
природничі	→	світ ПРИРОДИ
технічні	→	світ ТЕХНІКИ
гуманітарні	→	світ ЛЮДИНИ
соціальні	→	світ СУСПІЛЬСТВА

СОЦІОЛОГІЯ

це наука про суспільство в цілому
як ЄДИНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

В И В Ч А Є

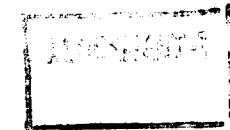

- ❖ закономірності розвитку і функціонування суспільства
- ❖ явища і процеси виникнення різних форм спільного життя людей
- ❖ структуру і організацію суспільства
- ❖ людські соціальні відносини, систему соціальної дії, природу соціального порядку
- ❖ поведінку людей в суспільстві як представників соціальних груп

Соціологія

ТЕРМІНИ ❖ ПОНЯТТЯ ❖ ПЕРСОНАЛІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ

За загальною редакцією доктора соціологічних наук,
професора В. М. Пічі

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Каравела»

2002

Львів
«Новий Світ-2000»

УДК 301
ББК 60.5a2
С 69

Рецензенти:

доктор соціологічних наук, професор М. І. Пірен,
доктор соціологічних наук, професор В. М. Маковецький

*Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України
як навчальний словник-довідник
(протокол №14/18.2-1535 від25.10.2001 р.)*

С 69 СОЦІОЛОГІЯ: ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ, ПЕРСОНАЛІЇ.

Навчальний словник-довідник. Укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.
За заг. ред. В. М. Пічі. - К.: "Каравела", Львів: "Новий Світ-2000", 2002. - 480 с.

ISBN 966-95596-2-6 "Каравела"

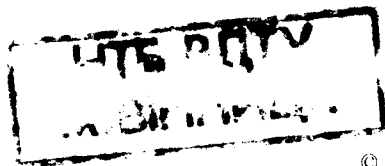
ISBN 966-7827-15-1 "Новий Світ-2000".

409581

Цей навчальний соціологічний словник-довідник з урахуванням досягнень світової та української соціологічної думки розкриває зміст близько 1200 термінів і понять, які найчастіше вживаються в підручниках та посібниках з соціології. У ньому також подаються лаконічні відомості про життєдіяльність, наукові розробки та публікації близько 300 західних та вітчизняних соціологів.

Видання підготовлено у відповідності з вимогами державного стандарту (програми) нормативної дисципліни "Соціологія", розробленої Міністерством освіти і науки України, і може бути рекомендовано у всіх вищих закладах освіти.

Для широкого кола читачів, які цікавляться сучасними соціологічними знаннями.

ББК 60.5a2

ПЕРЕДМОВА

Це навчальне видання адресується перш за все студентам усіх вищих закладів освіти, а також всім тим, хто цікавиться соціологією. Його головна мета – допомогти оволодіти читачеві сучасною "мовою" соціології, тобто засвоїти основні її терміни, поняття і категорії, без чого, як нам здається, неможливо сформувати на сучасному рівні особистісне соціологічне мислення та соціологічну культуру висококваліфікованого спеціаліста будь-якого профілю.

Крім статей про соціологічні терміни і поняття, у видання увійшли статті:

- ❖ про інші суспільно-соціальні дисципліни, у тому числі про їх ключові поняття, які одержали широке використання в соціології;*
- ❖ про відомих соціологів, соціальних теоретиків і філософів, які здійснили найбільший вплив на розвиток дисципліни;*
- ❖ в яких розкриваються питання методології та методів соціологічних досліджень;*
- ❖ про найчастіше вживані "загальномовні" поняття, які можуть бути важкозрозумілими для студентів.*

Автори видання прагнули того, щоб словник-довідник увібрив у себе найважливіші досягнення світової соціологічної думки, розмаїття методологічних підходів до аналізу суспільства, вбачаючи в цьому дійсно деїдеологізований, науковий виклад соціологічного знання. Є й ще одна особливість: в інших подібних виданнях значення понять розкривається шляхом розповідного підходу, а тут кожне заголовне слово зразу ж супроводжується коротким, майже енциклопедичним, визначенням, а потім дається його роз'яснення і необхідний інформаційно-довідковий матеріал. Складні питання подаються на рівні потреб навчального процесу, доступно для неспеціалістів, широкого кола читачів. У зв'язку з цим видання має не суто науковий, вузькопрофесійний, а загальний, науково-популярний характер.

За своїм обсягом – це короткий словник-довідник. У той же час його автори-укладачі не обмежуються лише роз'ясненням змісту того чи іншого поняття, але й прагнуть стисло розкрити суть проблеми в її сучасному контексті, яка стоїть за цим поняттям. І при цьому до нього вдалося включити близько 1200 термінологічних статей.

За формою викладу матеріалу – це не лише словник, але й довідник, бо в ньому у багатьох випадках дається як роз'яснення відповідного терміна чи поняття, так і необхідний до-

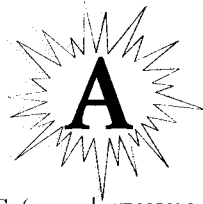
ISBN 966-95596-2-6 "Каравела"

ISBN 966-7827-15-1 "Новий Світ-2000"

© В.М.Піча, загальна редакція, 2002

© "Каравела", 2002.

© "Новий Світ-2000", 2002.

АБЕРКРОМБИ НІКОЛАС (нар. 1994) – англ. соціолог, проф. соціології Ланкастерського ун-ту. Освіту одержав в Оксфорді і Лондонській школі економіки. Працював наук. співроб. в University College (Лондон) до переходу в Ланкастерський ун-т, де займав посади спочатку викладача, а потім стар. викладача. Проф. А. – автор ряду книг і статей з соціології знання, теорії культури, популярної культури, соціол. теорії і теорії класу. Серед цих праць – “Клас, структура і знання”, а також “Капітал, праця і середні класи” (у співавт. з Дж. Уррі). Книга “Сучасне британське суспільство” написана А. у співавт. з ін. членами кафедри соціології Ланкастерського ун-ту. А. – один із співавт. “Соціологічного словника” (1984, 1988, 1994).

АБСЕНТЕІЗМ (лат. *absentis* – відсутність) – більш або менш масове ухилення виборців від голосування.

АБСТРАКЦІЯ (лат. *abstractio* – відвернення) – момент (стап) пізнання, заснований на уявному виділенні суттєвих властивостей предмета і відвернення від ін. часткових його якостей і зв'язків.

АБСТРАКТНИЙ ЕМПІРИЗМ – термін, який вжив *K. Райт Мілс* відносно тих форм соц. оглядового дослідження, які мають своєю передумовою кількісні методи, але мало що додають до теоретичних традицій в соціології і до соціол. пізнання.

АВТОНОМІЯ СОЦІОЛОГІЇ – точка зору, зокрема, висловлена *Е. Дюркгеймом*, за якою соціологія повинна формуватися як особлива наука, що має

справу з рівнем дійсності, який не може бути пояснений ін. дисциплінами – психологією чи біологією. Дюркгейм вважав, що “*сусп-во*” володіє статусом “*sui generis*” – тобто власним видом. Див.: *Факт соціальний*.

АВТОНОМНА ЛЮДИНА І ПЛАСТИЧНА ЛЮДИНА – відмінність, проведена Р. Голлісом між А.л., тобто раціональною, здатною до реалізації своїх цілей і вираження власних інтересів, і П.л., яка визначається соц. структурами і біологією.

АВТОРИТАРНА ОСОБА – особа, схильна до антидемократичних політ. переконань, агресивності, стереотипності мислення, *конформізму* тощо. Термін А. о. ввели *Т. Адорно* та ін. Див.: *Особистість; Франкфуртська школа*.

АВТОРИТЕТ – узаконена та інституціоналізована влада.

АГЕНТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *agens, agentis* – діючий) – індивід, або група осіб, здатних свідомо відтворювати або трансформувати оточуючий їх світ за допомогою своїх дій.

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ. Див.: *Соціалізація агенти*.

АГЛОМЕРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *agglomerare* – приєднувати) – фактичне скупчення, злиття взаємозв'язаних і взаємодіючих міських та ін. поселень в єдиний міський територ. комплекс. А.с. – прямий прояв *урбанізації*, який серйозно впливає на всі сторони життя населення, особливо на зайнятість, рухомість, спосіб життя, культуру, спілкування, дозволя тощо. А.с. має дві форми: активну, коли індивід прагне до впливу на соц. середовище з метою його

зміни (тобто змін тих форм і цінностей, а також форм соц. взаємодії і діяльності, які він повинен прийняти), і пасивну, коли він не прагне до впливу на нього. Показники успішної А.с.: високий соц. статус індивіда в новому соц. середовищі та його задоволеність ним. Див.: *Урбанізація*.

АГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО – сусп-во доіндустр. ступеня розвитку, яке характеризується пануванням сільського натурального господарства і станової ієрархії, вирішальною роллю церкви і армії у соц.-політ. житті. Див.: *Індустріального суспільства теорія; Постіндустріального суспільства теорія; Суспільство*.

АГРЕГАТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *aggregatus* – приєднаний) – сполучення людей, які перебувають у тому чи ін. геогр. просторі, але не пов'язані свідомою взаємодією. Див.: *Взаємодія; Група соціальна; Квазігрупа*.

АДАПТАЦІЙНА ПОВЕДІНКА – поведінка, спрямована до пристосування до нових умов життєдіяльності, до нових структур, нових цінностей, нових норм тощо. Іноді така поведінка може перерости в кримінальну поведінку, клієнтські зв'язки.

АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ – соц.-психол. ресурси, якими володіє людина (соц. група), що дає можливість компенсувати недостатній рівень інших (економ., соц.) ресурсів, та зумовлює особливості соц. адаптації особи (соц. групи). Особливе значення у формуванні соц.-психол. ресурсів відводиться індивідуальним якостям особистості (працьовитості, ініціативи, наполегливості та ін.).

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *adapto* – пристосовую) – пристосування людини до соц. середовища та його вплив. Див.: *Молодь; Організація соціальна; Соціальна спільність; Соціальне середовище*.

АДАПТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА – включення особистості у процесі професійної орієнтації у систему сусп.-виробничої діяльності і пристосування до трудової діяльності та її предметних і часових складових. Див.: *Адаптація соціальна*.

АДАПТИВНИЙ ПІДХІД – уявлення про *соціалізацію*, згідно життя дорослих – це ряд криз, до яких необхідно пристосуватись.

АДЕКВАТНИЙ (лат. *adaequatus* – прирівнений) – рівний, відповідний, тотожний. Адекватне пізнання – пізнання, яке точно віддзеркалює всі найбільш суттєві ознаки предмета чи явища.

АДОРНО ТЕОДОР (1903-1969) – нім. соціолог, соц. філософ, музикознавець і один із засновників *Франкфуртської школи критичної теорії*. Значну частину життя провів у Німеччині. В період від 1934 до 1960 рр. проживав у США як біженець з фашистської Німеччини. Мав широке коло інтересів, включаючи філософію, а також соц. та культурні дослідження. Разом з *М. Хоркхаймером* керував Франкфуртським ін-том соціальних досліджень. Перебуваючи під значним впливом марксизму, вважав, що соц. теорія повинна зберігати критичну спрямованість. Виходячи з цього, він критикував багато підходів, які використовуються в соц. дослідженнях (особливо ті, які претендували на науковість), на тій основі, що вони не передбачають можливості соц. змін. За А., історія людства – “не рух до нивілізації, яка не вдалася, яка пов'язана з патологічним протистоянням (що постійно загострюється) суспільства природі і втратою індивідуальної свободи”. Найбільшу популярність серед соціологів здобув як критик сучасної *масової культури*. Особливо розглядав як культуру, що продукується індустрією з метою маніпуляції масами. Розробляв методологічні проблеми *соціології музики* і літератури

з позицій неомарксизму. Наук. робота А. характеризується різноплановістю. Найбільш цікавими з соціол. творів є його праці "Вступ до соціології музики" (1962), "Негативна діалектика" (1967), "Призми" (1967), "Діалектика Промисловості" (1973, у співавторстві з М. Хоркхаймером), "Естетична теорія" (1984). Він є також одним із авторів книги "Авторитарна особистість" (1950). Методологія А., "негативна діалектика", була інструментом критичного сусп.-ва. Дослідники життєвого шляху і праць А. вважають його позицію песимістичною й елітарною. Їх точку зору сприйняли більш пізніше представники Франкфуртської школи, особливо Ю. Хабермас. Ідеї А. якоюсь мірою використали "нові ліви".

АДХОКРАТІЯ (лат. *ad hoc* – призначений для даного випадку і гр. *kratos* – влада) – вміння керівництва державних, сусп. та приватних структур приймати управлінські рішення в режимі *соц. партнерства*, пошуку *соц. консенсусу* і раціональності. А. в соц. сенсі є альтернативою бюрократії й на практиці здатна оптимізувати соц. процес, коли реалізація важливих рішень гальмується бюрократичними процедурами. Див.: *Консенсус соціальний*; *Партнерство соціальне*.

АЙЗЕНШТАДТ ШМУЛЬ НОАХ (нар. 1923) – ізра. порівняльний соціолог і порівняльний історик, відомий своїми прозами про емігрантські групи і про модернізацію. Найбільшу увагу привернули його праці "Політична система імперій" (1967), "Ізраїльське суспільство" (1967), "Перетворення ізраїльського суспільства" (1985) та ін., в яких він проаналізував істор. і соціол. унікальний випадок формування нації, наслідки імміграції, вплив вікової *стратифікації* на суспільство. Див.: *Стратифікація соціальна*.

АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ – соціологія, що сформувалася у 30-40-х рр. ХХ ст. в академічному університетсько-

му середовищі США та ін. країн, хоча вихідні її передумови виникли ще в ХІХ ст. Часто А.с. отождоюється з теоретичною соціологією. Див.: *Теоретична соціологія*.

АКОМОДАЦІЯ – сусп. процес, аналогічний біоадаптації, завдяки чому сусп.-ва пристосовуються до свого середовища (Р. Парк. Е. Берджес); один із механізмів (в теорії дитячого розвитку Ж. Піаже), за допомогою якого досягається перехід від одного стану до наступного.

АКСІОЛОГІЯ (гр. *axios* – цінний і *logos* – поняття, вчення) – теорія цінностей, що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, які здатні задовольнити потреби, інтереси і бажання людей. Див.: *Цінність*; *Ціннісна орієнтація*; *Цінності культурні*; *Цінності соціальні*.

АКСІОМА – відправне, висхідне положення, яке лежить в основі доказів інших положень наук. теорії, в межах якої сприймається без доказів; самоочевидна істина, яка не вимагає доказів.

АКСКРИПЦІЯ – означає, що певні характеристики індивідів – напр., статус, професія чи дохід – задаються не її власними досягненнями, а визначаються їхнім положенням. Див.: *Статус соціальний*.

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА (лат. *activus* – діяльність) – енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь. А.с. – одна з характерних рис способу життєдіяльності соц. суб'єкта (особистості, соц. групи, істор. спільноти, сусп.-ва), що відображає міру (рівень) спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соц. середовищем, формуванню особистих соц. якостей. А.с. здійснюється в

індивідуальній, груповій, колективній, масовій формах і проявляється в різних сферах: трудовій, соц.-політ., у сфері культури і побуту. А.с. – одна із ланок зв'язку між особою і соц. середовищем.

АКТИВНОСТІ ТЕОРІЯ – концепція, згідно з якою люди в старості, припиняючи виконувати свої попередні ролі, переживають почуття втрати, відчувають свою непотрібність у сусп.-ві, при цьому знижується їх самооцінка. З цієї т. з., чим активніші літні люди, тим кращий їх псих. стан.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. *accidens* – випадковість) – тимчасова, несуттєва властивість предмета.

АЛЕКСАНДЕР ДЖЕФФРІ (нар. 1944) – амер. соціолог, теоретик неофункціоналізму, один із лідерів суч. світової теоретичної соціології. Освіту здобув у Гарвардському коледжі та Каліфорнійському ун-ті у Берклі, де в 60-70-х рр. особливо популярними були ідеї нових лівих, прихильником яких був і А. Пізніше він змінив марксистський підхід задля "синтетичного", що виходив з усього набутку класичної соціол. думки, і присвятив себе дослідженню розвитку класичних ідей у суч. соціол. теорії, зосереджуючись на проблемах культури, соц. структур та дії. А. став відомим у світовій соціології після виходу його фундаментальної чотиритомної праці "Теоретична логіка в соціології" (1983) та книги "Двадцять лекцій. Соціологічна теорія після Другої світової війни" (1987). Значний внесок зробив А. в суч. соціол. теорію, що видно з назв його творів: "Неофункціоналізм" (1985), "Дія та її середовище" (1985), "Структура і значення: нові ланки в класичній соціології" (1989).

АЛЬТЕРНАТИВНА СОЦІОЛОГІЯ виникла в 60-х рр. ХХ ст. на базі альтернативних соц. рухів (екологічних, антивосновних та ін.) з характерним прагненням до критичного переосмислення на-

явних теорет. підходів у соціології, радикальних змін в її змісті, проблематиці. Див.: *Нові соціальні рухи*; *Соціологія*.

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ РУХ – рух, спрямований на зміну поведінки або свідомості особи.

АЛЬТЕРНАЦІЯ (лат. *alternatio* – зміна) – радикальна трансформація індивіда, пов'язана з суттєвим переосмисленням його суб'єктивної реальності. А. зазвичай передбачає *ресоціалізацію*. Див.: *Соціалізація*.

АЛЬТРУІЗМ (франц. *altruisme* від лат. *alter* – інший) – як правило, протиставляється егоїзму та індивідуалізму, є принципом безкорисливого ставлення до потреб та інтересів ін. Див.: *Взаємність*; *Обмін теорія*; *Раціонального вибору теорія*.

АЛЬТЮССЕРІАНСЬКИЙ МАРКСИЗМ – структуралістська версія марксизму, модна в 1970-х рр.; заснована на ідеях Луї Альтюссера. Див.: *Структуралізм*.

АЛЬТЮССЕР ЛУЇ (1918-1990) – франц. соц. філософ, марксист, проф. Вищої нормальної школи (Париж), учасник громадянської війни в Іспанії і франц. Руху Опору. А. здійснив вплив на суч. соціологію в чотирьох основних галузях: 1) зробив спробу перебудувати модель базису і надбудови, виступаючи як противник економ. *determinizmu*, який, на його думку, проявляється в працях більшості прихильників цієї моделі. Замість розгляду таких елементів надбудови як *ідеологія* і *політика* лише як відображення економ. базису, відстоював ідею, згідно з якою ідеологія і політика є умовами існування економіки. Інтерес, який проявляється сьогодні щодо поняття "спосіб виробництва", є частковою заслугою А., який розглядає "спосіб виробництва" як складні відносини економіки, ідеології і політики; 2) зробив спробу по-новому визначити природу ідеології. Він стверджує, що

ідеологію потрібно розглядати як реальні соц. відносини, або практику, а не як ілюзії, як це прийнято в межах реальних соціол. підходів; 3) серед ідей А. відзначається теза про існування ідеологічного апарату держави, основні ідеї якої він успадкував від *Аутоноіо Грамші*. Для збереження капіталістичних сусп-в необхідне відтворення виробничих відносин. Ця умова виконується ідеологічним апаратом держави, напр., ін-тами освіти і *засобами масової комунікації*; 4) А. висунув ряд положень в межах існуючої соціол. дискусії про співвідношення *діяльності і структури*. А. виступає проти теорій, які зводять пояснення соц. до характеристики індивідів (напр., класів). На його думку, замість цього індивідів необхідно розглядати як носіїв або агентів структур соц. відносин. Прихильники загальноприйнятих соціол. схем піддавали альтерсеріонізм жорсткій критиці за нібито надмірну затеоретизованість очевидних речей, ухилення від марксистських принципів (особливо, стосовно первинності економіки). Найвідомішою з його праць є "Елементи самокритики" (1974). Важко сьогодні передати величину зацікавленості, викликану дещо вітисватими концепціями А. Однак ступінь догматизму в інтерпретації марксизму і той факт, що його теорія розв'язала мало конкретних проблем і сама в собі виявила протиріччя, призвели до затьмарення його слави, яке трагічно співпало із вбивством власної дружини і тюремним ув'язненням.

АМАЛЬГАМІЗАЦІЯ (франц. *amalgame* - поєднання) - біол. змішування двох і більше етнічних груп або народів, після чого вони стають однією групою або народом.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНА (гр. *amphi* - навколо, з обох сторін та лат. *valentia* - сила) - несумісність норм, цінностей, оцінок, почуттів, станів свідомості суб'єкта (індивіда, групи),

що характеризується подвійним, суперечливим його ставленням до явищ, подій, фактів, процесів. У А.с. відображається внутрішня суперечливість соц. реальності, її здатність набувати протилежних (несумісних) характеристик (властивостей, мотивів, відношень, сенсів, значень тощо). Розрізняють чотири основні типи А.с.: 1) одночасне функціонування комплексу протилежних розпоряджень, зразків поведінки на рівні соц. систем і зв'язків; 2) суперечності між функціями, статусами, ролями на рівні індивідуальної свідомості; 3) розбіжності між сталими відчуттями суб'єкта та ситуативними емоціями, переживаннями; 4) неузгодженість та взаємовиключеність духовно-моральних цінностей, культури і засобів людської діяльності.

АНАЛІЗ (гр. *analysis* - розкладання, розчленування, розбір) - метод наукового дослідження шляхом розкладання предмета на складові частини або уявного розчленування об'єкта шляхом логічної *абстракції*.

АНАЛІЗ ДИСПЕРСІЙНИЙ - метод математичної статистики, який використовується в соціології для виявлення впливу окремих незалежних одна від одної ознак, що традиційно називають чинниками (А, В, С...), на якусь ознаку (У), що спостерігається. Див.: *Аналіз регресійний*.

АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ - сукупність методологічних принципів, які застосовуються для одержання з документальних джерел соціол. інформації, необхідної для вирішення дослідних завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічного аналізу об'єкта, максимального повної і глибокої інтерпретації одержаних результатів). Див.: *Контент-аналіз*.

АНАЛІЗ ІКОНОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ - метод збору соціол. інформації шляхом безпосереднього аналізу змісту кіно- і фотодокументів, творів образотворчого мистецтва, а та-

кож аналізу сприйняття цього змісту глядачем шляхом вивчення думок респондентів і експертів. Див.: *Аналіз документів; Контент-аналіз*.

АНАЛІЗ ПОРІВНЯЛЬНИЙ - різновид вторинного аналізу соціол. інформації, який полягає в порівнянні результатів досліджень, проведених на різних об'єктах або в різний час одним або різними дослідницькими колективами, для узагальнення соціол. інформації і забезпечення її якості.

АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ - метод багатовимірної статистики, що дає змогу описати та проаналізувати зв'язок між залежною змінною Y та декількома незалежними змінними X_1, \dots, X_k .

АНАЛІЗ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ - метод соціол. дослідження, в межах якого розрізняють два основних підходи: 1) структурний, який йде від аналізу різних структур до визначення функцій, які вони виконують; 2) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог і згодом виявляються різні структури, які виконують ці функції. А.с.ф. найширше застосовується в таких галузях як *соціологія політики, соціологія злочинності, соціологія сім'ї*, вивчення *соц. стратифікації* та ін. Див.: *Підхід структурний; Структуралізм; Функціоналізм*.

АНАЛІЗ ФАКТОРНИЙ - група методів багатовимірної статистики для аналізу кореляцій в сер. групи ознак.

АНАЛІТИЧНА ІНДУКЦІЯ - метод аналізу, особливо в символічному інтернаціоналізмі та ін. формах "якісної соціології", яка включає в себе застосування загальної *гіпотези* до послідовних факторів з прогресивною зміною узагальнення. Дослідник формулює гіпотезу для пояснення приватного явища, а потім намагається знайти "вирішальний негативний факт". Якщо такий не виявлений, то гіпотеза формулюється заново, щоб

включити або відкинути обставину. Процес продовжується доти, доки того буде вимагати ступінь достовірності.

АНАЛІТИЧНА ШКОЛА - напрям в соціології, пов'язаний з іменем польск. соціолога *Ф. Знанецького*, який наголошував на значущості вивчення механізмів осмислення й оцінки індивідом ситуації, в якій він діє. Ця школа знайшла свій розвиток і конкретизацію у біографічному методі і методі вивчення окремого випадку. Див.: *Біографічний метод соціологічного дослідження; Установа соціальна; Чиказька школа*.

АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ - найбільш складний та поглиблений вид соціол. аналізу, який не лише описує структуру об'єкта дослідження, а й устанавлює причини, що лежать в основі соц. явища; за допомогою складних математично-статистичних методів аналізу із цілої сукупності факторів здійснюється їх класифікація на основні й неосновні, стійкі й нестійкі, контрольовані й неконтрольовані. Підготовка А.д. вимагає значного часу, ретельно розробленої програми та інструментарію; у ході його проведення використовується комплексна методика. А.д. передують, як правило, соціол. розвідки.

АНАЛОГІЯ - часткова схожість чи подібність в конкр. відношенні між різними предметами та явищами. А. може служити засобом пізнання нерозкритих ще ознак і властивостей тих чи ін. явищ і процесів.

АНДЕР-КЛАС - представники етнічних меншин і жінки зах. сусп-в, які зайняті найменш оплачуваними, найменш безпечними і найбільш непривабливими видами праці. При цьому статусні характеристики груп (такі як стать, етнічна приналежність) трансформуються у класові атрибути, які опускають ці групи на найнижчий рівень класової ієрархії. Див.: *Клас соціальний, Робітничий клас, Статус соціальний*.

АНКЕТА СОЦІОЛОГІЧНА (франц. *enquête* – розслідування) – основний інструментарій збору вихідного матеріалу у масових широкомасштабних соціол. опитуваннях.

АНКЕТЕР – особа, яка здійснює збір соціол. інформації методом анкетного опитування респондентів. Див.: *Аналіз документів; Коментар-аналіз; Спостереження.*

АНКЕТНЕ ОПИТУВАННЯ – один з основних методів опитування, який застосовується в соціол. дослідженнях.

АНОМІЯ (гр. *anomos* – невнормований, неврегульований) – відсутність чіткої системи соц. норм, руйнування єдності культури, внаслідок чого *життєвий досвід* людей перестає відповідати ідеальним сусп. нормам.

АНОНІМІСТ (гр. *anonymos* – безімний) – один із принципів проведення конкр.-соціол. дослідження. А. означає спосіб організації дослідження, за яким дослідникові невідомо, кому саме з *респондентів* належить та чи ін. анкета (питальник, опитувальний лист), та чи ін. відповідь. Див.: *Дослідження соціологічне; Професійний кодекс соціолога; Респондент.*

АНТАГОНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – форма сусп. протиріч, яка вирізняється непримиренністю протилежних інтересів, сил і тенденцій, що беруть участь у даному процесі, або зіткнення сторін. Протилежністю А.с. є неантагоністична форма прогиріч, де протилежні сторони здатні досягти компромісу і розв'язати дане протиріччя.

АНТИНОМІЯ (гр. *antinomia* – протиріччя) – термін, який означає протиріччя між двома взаємовиключними положеннями, визнаними рівною мірою істинними.

АНТИУТОPIЯ – жанр суч. літ. та соц.-філос. есеїстики, в якому знайшла відображення спрямованість сусп. думки на відслідковування можливих

наслідків упровадження ідеол. та утопіч. проектів щасливого сусп.-ва.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БО-НІФАТІЙОВИЧ (1834-1908) – укр. історик, археолог, проф. Київського ун-ту, представник *позитивізму*. Своїми роздумами про *націю* він зробив певний внесок у становлення укр. *етносоціології*. А. розглядає націю як “групу людей, що об'єднані спільною натурою, хистом, вдачею, дотепністю, темпераментом”. Серед ознак нації він виділяє два їх типи: ті, що дані від природи, і ті, що набуті в процесі культурного та істор. розвитку. Ознаки нації визначають характер народу, його суспільність, політ. стан, здатність до розвитку. А. виділяє певні нац. ідеали, серед яких є укр. національний, для якого характерні правда, громадська активність і рівноправність. А. вважав, що позитивною рисою українців є її етичний критерій, стверджуючи, що “українець-русин” вважає за етичне все, що справедливо. Важливість цієї нац. ознаки пояснюється роллю етики в сусп. житті. Твори А. друкувались у таких виданнях, як “Основа” і “Правда”. Основні праці А. – “Моя сповідь” (1862) та “Три національні типи народні” (1888).

АНТОНОВИЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ (1877-1945) – укр. політ. діяч, історик, мистецтвознавець, працював у сфері *соціології мистецтва*. Як педагог проявив себе читаючи лекції в *Укр. соціологічному ін-ті*. Він проводить паралелі між розвитком сусп.-ва і розвитком культури (зокрема, мистецтва) у ньому. Так, добі заснування європейських держав відповідає візантійський стиль, добі феодалізму – романський стиль, добі розвитку міст у післяфеодалний період – готичний стиль, періоду заснування суч. держави (від стано-вої монархії до європейської революції кін. XVIII – поч. XIX ст.) – період ренесансу, добі розквіту буржуазії (др. пол. XIX ст.) – доба еkleктизму. На таке розуміння А. соц. підстав мистецтва мали

вплив ідеї культурно-істор. школи І.Тена, ідеї соціол. монізму та істор. детермінізму. Основна праця А. – “Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича”.

АНТРОПОЛОГІЗМ (гр. *antropos* – людина, *logos* – слова, вчення) – підхід, згідно з яким людина розглядається переважно як біол. істота, поза зв'язком з конкр.-істор. сусп. відносинами.

АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА – дуже близька до *соціології* і *етнографії* галузь наук, знання, яка досліджує походження, сутність і еволюцію людини, соц. відносини і ін-ти в доіндустр. *аграрному сусп.-ві*. Див.: *Еволюційна теорія; Культура; Соціологія.*

АНТРОПОСОЦІОЛОГІЯ – соціол. теорія, що на основі даних антропологічної науки встановлює безпосередній зв'язок соц. становища окремих людей та їх груп за анатомофізіологічними ознаками людини (розмір і форма черепа, зріст, колір волосся та ін.) і на такій основі розглядає сусп. явища. Творцем А. вважається *Ж.В.де Лянуж*, якій сприйняв і розвинув теорію Ж.А.де Гобіно про ариїців як вищу аристократичну расу.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (гр. *anthropos* – людина і гр. *kentron* – центр) – точка зору, згідно з якою людина є центром світотворення.

АПАТІЯ СОЦІАЛЬНА (гр. *apatheia* – безпристрасність) – крайня форма соц. пасивності, відкидання будь-яких форм політ. участі.

АПАТРИДИ (гр. *apatridos* – позбавлений вітчизни, батьківщини) – індивіди, які не мають *громадянства* (підданства) будь-якої держави. Див.: *Громадянство.*

АПЕРЦЕПЦІЯ (лат. *ad* – до, *percipio* – сприймання) – залежність кожного нового сприймання від попереднього життєвого досвіду людини і від її псих. стану в момент сприйняття.

АПРІОРИ (лат. *apriori* – з попереднього) – значення, яке передусє досвіду і незалежне від нього.

АРЕНДТ ХАННА (1906-1975) – нім.-амер. соц. психолог і соціолог. Філософсько-соціол. погляди А. формувалися під впливом ідей Хайдеггера, неомарксизму (*Франкфуртська школа*). Займалася проблемами походження і сутності тоталітаризму. Багато уваги приділяла дослідженню людської діяльності. Останню А. ділить на три типи: праця, виробництво, активність. Праця притаманна людині як і тварині і диктується біологічною необхідністю продовження життя; у виробництві (в образі і трансформанції природи) людина створює власний “надприродний” світ. Праця і виробництво (робота) – основа активності, яка “не фізична”, а виявляється лише в результаті феноменологічного опису. Завдяки активності людина творить децю принципово нове.

АРИСТОТЕЛЬ (384-322 до н.е.) – гр. мислитель, який здійснив значний вплив на європ. думку, помітний в розвитку природничих і політ. наук, в ранній антропології і, перш за все, у філософії. А. вчився в академії Платона, вважається представником емпіричної школи філософії. Там, де було доцільно, його метод дослідження включав спостереження і повідомлення.

АРОН РАЙМОН (1905-1983) – франц. соціолог і політ. діяч, з 1970 р. проф. Колеж де Франс, ще з довоєнних часів займав багато ун-тських посад. Мав вплив в середовищі франц. соціологів, але знаходився в ізоляції через свою опозицію марксизму, якій (особливо до 1968 р.) був важливим теорет. напрямом у франц. соціології. У центрі його уваги були проблеми філософії і соціології історії, історії соц.-політ. думки, міжнародних відносин, майбутнього людства. А. виділяв чотири основних галузі своїх досліджень: 1) займався аналізом суч. ідеологій (“Опійум для інтелектуалів”, 1955); 2) багато писав про поняття індустр. сусп.-ва (“Вісімнадцять

лекцій про індустріальне суспільство”, 1963, “Індустріальне суспільство”, 1969); 3) зробив внесок в аналіз міжнародних відносин і війни як автор досліджень “Вік тотальної війни” (1951), “Війна і мир” (1961), “Велика дискусія” (1963), “Де Голь, Ізраїль і євреї” (1968), “Імперська республіка” (1969); 4) досліджував суч. політ. системи та рухи в “Демократії і тоталітаризмі” (1965), “Нарисах про свободу” (1965) і “Прогресі і втратах ілюзій” (1969). Крім цього, А. зробив багато для того, щоб нове покоління соціологів краще розуміло складність і багатство соціол. традиції (його праці “Німецька соціологія”, 1935 і “Основні течії соціологічної думки”, 1965). Приділяв увагу проблемам філософії історії (“Вступ у філософію історії”, 1983 та “Історія і діалектика насилля”, 1973). Його аналіз індустр. сусп-ва з акцентом на складності і плюралізмі його цінностей в багатьох відношеннях розвиваються паралельно концепції індустр. сусп-ва, яка мала значний вплив на амер. соціологію. Разом з тим, А. відкидав теорію *конвергенції*, вважаючи, що політ. системи країн мають значні відмінності. Одне з його основних завдань полягало в тому, щоб показати політ. ін-ти і процеси, незалежні від соц. і економ. відносин.

АРХЕТИПИ – ідеї, або символи, загальні для всіх культур, які проявляються у мріях, міфах та історіях.

АРХІВИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ – спеціалізовані центри для збереження даних масових опитувань громадської думки й емпір. соціол. досліджень. Значна частина нап. архівів соціол. інформації (США і багатьох інших країн) входить до складу Міжуніверситетського консорціуму політ. і соціол. досліджень (ICPSR), розташованого в ун-ті Енн-Арбор (штат Мічиган, США). Концептуальні й організаційно-методичні засади створення “Українського соціологічного

архіву і банку даних соціологічних досліджень” розробили укр. соціологи Н.Паніна і Є.Головаха.

АСКРИПЦІЯ – просування соц. “сходінками” завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи, властивостям (соц. становищу, фізичним даним та ін.).

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimilatio* – уподоблення) – поступове злиття групи, що перебуває в меншості, з домінуючою культурою.

АСИМІЛЯЦІЯ КУЛЬТУРНА – принцип культурної політики, пов’язаний з поглинанням однієї культури іншою, пануючою.

АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *assotiatio* – з’єднання) – процес або результат більш чи менш тісної взаємодії й об’єднання людей, їх груп і організацій в різні соц. угруповання, спілки з метою досягнення певної мети. А.с. – явище або процес, протилежні роз’єднанню, дисоціації людей. Див.: *Взаємодія соціальної; Група соціальна; Група етнічна; Зв’язки соціальні.*

АСТАХОВА ВАЛЕНТИНА ІЛІРІОНІВНА (нар.1935, м. Дніпропетровськ) – укр. соціолог, докт. істор. наук, проф., фахівець в галузі *соціології освіти* та проблем формування інтелектуального потенціалу сусп-ва. У 1957 р. закінчила істор. ф-т Харківського ун-ту, а в 1960 р. – аспірантуру при цьому ж ун-ті. У 1960-1978 рр. – доц. Харківського ун-ту, у 1978-1994 рр. – зав. кафедрою соціології та політології Національної юридичної академії ім.Я.Мудрого (м.Харків). З 1994 р. с ректором утвореного з її ініціативи першого в Україні приватного Харківського гуманітарного ін-ту “Народна українська академія”.

Плідною є наук. діяльність А. Вона автор понад 100 наук. праць, в т.ч. монографічних видань “Радянська інтелігенція та її роль в суспільному прогресі”

(1976); “Глобальні проблеми освіти і особливості їх прояву в Україні” (1994), в яких міститься інноваційний підхід до розгляду освіти як процесу і соц. ін-ту, важливого каналу соц. *мобільності* і чинника “*життєвих шансів*”, а також розглядаються питання гуманізації, демократизації та автономізації системи освіти, ефективності її різних форм. Співавт. навчального посібника “Соціологія. Курс лекцій” (за ред. В.М.Пічі, 1996), співавт. і загальним редактором “Політологічного словника” (1997) та ін.

Займаючись наук. та педагог. діяльністю, А. активно бере участь у налагодженні міжнародної співпраці України: у 1985 р. була членом делегації України на 40-й сесії генеральної Асамблеї ООН, читала лекції з соціології в Познанському ун-ті (Польща), вивчала досвід освітньої роботи в Каїмбрському ун-ті (Португалія), опрацьовувала ряд спільних проєктів з ученими Болгарії та Китаю. У 1996 р. обрана заступником голови президії Асоціації приватних навчальних закладів України, с членом президії Всеукраїнської спілки жінок України, членом СЛУ.

АТОМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (гр. *atomos* – неподільний) – явище розриву соц. зв’язків (товариських, сімейних, суспільних та ін.), характерних для первинних груп і традиційних сусп-в., поява ізольованих індивідів, соц. зв’язки і контакти яких носять переважно знеособлених, раціональний характер.

АТРАКТОР СОЦІАЛЬНИЙ – структура, що виникає в самоорганізованій моделі соц. динаміки сусп-ва і являє собою форму соц. кооперативного об’єднання, яка внутрішньо притаманна соц. системі, будучи наперед заданою властивостями цієї системи.

АТРИБУТ (лат. *attributum* – придане) – невід’ємна властивість, істотна ознака предмета або явища.

“АТТИДЮТ” – готовність суб’єкта до певної активності, до дій за або проти деякого фактора оточення, виходячи із комплексу його почуттів, бажань, знань про предмет і поведінковий досвід. А. складається з трьох компонентів – пізнавального, поведінкового та емоційного. Поняття А. зазвичай використовується в дослідницькій практиці для аналізу схильності-несхильності індивіда до об’єкта або якоїсь дії. Одна справа А. студентів до творчості, самостійності, в досягненні знань та ін. – реальний прояв цих якостей в їх навчальній діяльності.

АУДИТОРІЯ (лат. *auditorium* – місце для слухання) – соц. спільність людей, об’єднаних взаємодією з комунікатором (індивідом або групою, які володіють інформацією і доводять її до цієї спільності). Див.: *Інформація соціальна; Засоби масової інформації; Соціологія масової комунікації.*

АУТГРУПА (англ. *out* – ззовні) – група людей, стосовно до якої індивід не відчуває почуття ідентичності або приналежності. Члени такої групи бачаться індивіду як “не ми” або “чужі”.

АФОНІН ЕДУАРД АНДРІЙОВИЧ (нар. 1948, м. Кунчур, Пермської обл., Росія) – укр. соціолог. Закінчив фізико-математичний ф-т Таганрозького педаг. ін-ту (1970), канд. педаг. наук (1990), стар. наук. співроб. (1993), докт. соціол. наук (1996). Коло наук. інтересів: макросоціол. аналіз, соціол. моделювання, гендерні та військово-соціол. дослідження. Оpubлікував понад 50 наук. праць, серед яких: “Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми” (1994), “Актуальні проблеми законодавчої діяльності: Бібліограф. посібник” (1998).

Б

БАГАТОВИМІРНЕ ШКАЛУВАННЯ – метод, за допомогою якого дані спостереження подаються у вигляді сукупності точок у просторі, розділених відстанями, що відповідають їхнім коефіцієнтам зв'язку.

БАГАТОВИМІРНИЙ СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ – вид аналізу, в якому враховується велика кількість показників та визначаються кількісні залежності окремих параметрів об'єкта чи предмета від великої кількості ознак, що характеризують цей об'єкт чи предмет. Виділяються три типи змістовних завдань, в яких є можливим застосування методів Б.с.а.: 1) аналіз впливу чинників на явище, що вивчається; 2) визначення прихованих чинників; 3) багатомірна класифікація. Див.: *Аналіз; Аналіз факторний.*

БАГАТОКУЛЬТУРНІСТЬ – характерний для деяких поліетнічних держав стан сусп-ва, в якому порівняно помітний та стійкий розвиток отримали декілька етнічно різних культур. Це пов'язано з якісною стороною поліетнічного характеру сусп-ва, де різні етнічні культури не просто існують, напр., формально, а розвиваються реально і практично, часто користуючись відповідною підтримкою з боку держави. Останнє характерно для суч. Канади, яка протягом останніх десятиріч офіційно проповідує практику підтримки Б. на державному рівні.

БАГАТОЗМІННИЙ АНАЛІЗ – аналіз відносин ряду незалежних та залежних змінних, в межах якого використовуються такі методи, як множинна *кореляція, регресія, кластерний аналіз, факторний аналіз.* Багатозмінні методи використовують у статистичному

аналізі даних, що представляють декілька змінних. Див.: *Аналіз; Обмеження.*

БАГАТОМІРНИЙ АНАЛІЗ – аналіз даних, зібраних за декількома змінними (напр., у вивченні напрямів використання *вільного часу* – стать, вік, освіта, прибутки, сімейний стан тощо). Вивчається вплив кожної з них, а також взаємодія між ними.

БАГАТОЯДЕРНОСТІ ТЕОРІЯ – теорія, яка враховує наявність в суч. містах кількох ділових центрів.

БАЗИС І НАБДУДОВА (гр. *basis* – основа) – терміни, що використовуються марксистськими соціологами в аналізі відносин між економікою (Б.) і ін. соц. формами (Н.). Див.: *Марксистська соціологія.*

БАЗОВА ОСОБИСТІСТЬ – сукупність типових особистісних рис, притаманних людям, які виросли в одній культурі і пройшли одні й ті ж процеси *соціалізації.* Див.: *Особа; Особистість.*

БАЗОВІ ЛЮДСЬКІ ПОТРЕБИ – концепція, згідно з якою всі людські істоти мають загальні фундаментальні потреби (включаючи здоров'я і автономію) на тій основі, що є людьми. Їх задоволення – необхідна передумова повноцінної участі в соц. житті. Див.: *Потреби.*

БАКІРОВ ВІЛЬ САВБАНОВИЧ (нар. 1946, м. Уфа, Росія) – укр. соціолог, докт. соціол. наук, проф., дійсний член Української академії політ. наук, член СЛУ. У 1970 р. закінчив Харківський юридичний ін-т, після чого працював короткий час слідчим, а пізніше викладачем, доцентом Харківського ін-ту радіоелектроніки (1971-1982), доц. кафедри соціології (1982-1991), деканом

соціол. ф-ту (1991-1994) і першим проректором Харківського ун-ту (1994-1996). З 1996 р. – зав. кафедрою прикладної соціології Харківського ун-ту, а з 1998 р. – ректор цього ун-ту. Галузь наукових інтересів: політ. та соціокультурні зміни у посттоталітарному суспільстві. У 1991 р. захистив докт. дисертацію "Цінсна свідомість як об'єкт соціологічного аналізу (теоретико-методологічні проблеми)". Видрукував такі наукові праці: "Яка ідеологія у нас можлива?" (1991), "Соціокультурні фактори переходу до ринкової економіки" (1992), "Соціальне пізнання на порозі індустріального світу" (1993), "Місто і держава: проблеми, тривоги, сподівання громадян Сходу України" (1996, співред.), "Постмодернізація людини і завдання гуманітарної освіти" (1997), "Трансформація соціальної реальності і зміни у соціологічному пізнанні" (1997), "Соціальні проблеми Харківського регіону і роль науки у їх розв'язанні" (1998), "Цінсна свідомість та активізація людського фактора" (1998) та ін.

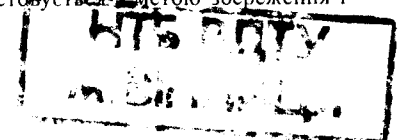
Б. є автором навчальних курсів: "Сучасні соціологічні теорії", "Історія соціології", "Політична соціологія", "Соціологія особистості". Бере активну участь у розв'язанні практичних питань, пов'язаних з розвитком соціол. науки в Україні, є відповідальним редактором півня "Вісник Харківського університету Соціологічні дослідження сучасного суспільства", членом редколегії журналу "Соціологія: теорія, методи, маркетинг" (Київ), членом редколегії журналу "Sociologia di Zavora" (Болонья). Має досвід організації міжнародної співпраці у галузі соціології: член Координаційної Ради Харківського відділення Міжнародного Фонду "Відродження", викладав соціологію у Болонському ун-ті (1993, 1994), співкерував укр.-італ. проектом "Роль етнічних груп у формуванні нової Європи" (1994), брав участь

у міжнародному проекті "Вивчення проблем викладання соціальних дисциплін у країнах Центральної та Східної Європи" (1996-1997). У 1995-1996 рр. стажувався у департаменті соціології Каліфорнійського ун-ту.

БАЛАНДСЬ ЖОРЖ (нар. 1920) – франц. соціолог та соц. антрополог, проф. соціології в Сорбонні (з 1962 р.), зав. лабораторії африканських соціол. і геогр. досліджень Нац. центру наук. досліджень (з 1966 р.). Дотримуючись традиції дюркгеймівської школи, Б. включає етнологію в соціологію, а антропологію розглядає як порівняльну й якісну соціологію. Він виступає проти поділу сусп-ва на "нерухомі", "позаісторичні" і "історичні". Розробляючи "динамістську соціологію", яка ґрунтується на діалектиці, Б. підкреслює, що динаміка, багатомірність характерні тією чи ін. мірою для всіх сусп-в, включаючи "традиційні". Кожне сусп-во постійно здійснює вибір між можливими варіантами розвитку. Політику Б. розглядає як стратегію сусп-ва та його окремих систем. Виходячи зі своїх позицій, Б. вводить необхідність постійного соц. оновлення, реформ, здійснюваних за участю широких мас населення.

БАЛАНС СОЦІАЛЬНИХ СИЛ (франц. *balance* – вага) – співвідношення соц. сил в сусп-ві, регіоні або у світі загалом, за яким досягається і забезпечується тією чи ін. мірою їх рівновага, що є найважливішою передумовою досягнення згоди, *консенсусу* між цими силами на основі компромісу і тим самим стабільності і порядку в країні, а також у світі. Див.: *Згода; Консенсус соціальний; Суспільство.*

БАНК СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (лат. *banco* – міняти) – спец. організований архів зібраних результатів соціологічних досліджень, підсумків їх емпіричного і теоретичного аналізу, що використовуються як метою збереження і

накопичення інформації. Б.с.і. може бути документальним (рукописні, друковані матеріали, фото- і кінодокументи), однак більш перспективними є Б.с.і., засновані на використанні суч. інформаційної технології, *ЕОМ*. Інформація може зберігатися в хронологічному, територіальному, інституціональному, предметному або авторському порядку. Утворення Б.с.і. зумовлено зростаючою в часі соц. цінністю інформації, необхідністю переходу на певному етапі розвитку соціології до порівняльних (повторних, періодичних тощо) досліджень, а також багатозначністю систематичних соціологічних відомостей, що вимагає їх багаторазового аналізу. Підвищенню ефективності Б.с.і. служать *репрезентативність*, регулярність соціологічних досліджень, поєднання спеціалізованих за предметним принципом (проблемних) і неспеціалізованих (загальних, оглядових) соціологічних досліджень. Б.с.і. дозволяють удосконалювати методику й організацію соціологічних робіт, коректувати і поновлювати дані, вирішувати ін. завдання. Єдність Б.с.і. забезпечується стандартизацією опису даних, єдиними формами збереження інформації, її повнотою. Див.: *Соціальна статистика*.

БАРДТ ХАНС ПАУЛЬ (нар. 1918) – нім. соціолог, проф. Гьотінгенського ун-ту (з 1962 року). Соціол. погляди Б. сформувався під впливом *М. Вебера*. Основну увагу зосередив на *промисловій соціології* та, зокрема, на такому її аспекті як *місто*, яке він розглядав як важливе джерело *сусп. прогресу* (“Сучасне велике місто”, 1961). Б. обґрунтував ідею “гуманного міського будівництва” (“Гуманне міське будівництво”, 1968), яка характеризує розвиток міського самоврядування і некомерційний підхід до вирішення міських соц. проблем. Ця концепція дала широкий поштовх до дискусії щодо проблем ко-мунальної демократії, територ. соц. пла-

нування. Вона значно вплинула на формування “етноса великого міста” і стала теорет. основою цілого ряду *соціол. досліджень*. Див.: *Соціологічне дослідження*.

БАРНЗ ГАРРІ ЕЛМЕР (1889-1968) – амер. соціолог, історик культури, публіцист. Основну увагу зосередив на дослідженні політ., економ. і культур. аспектів зах. *цивілізації*. Висунув концепцію “ нової історичної науки”, яка використовує досягнення всіх наук про людину і глибше обґрунтовує еволюцію цивілізації. Розглядав проблеми соц. розвитку, зокрема, був прихильником поглядів *Т. Веблена* (ідея відставання культури від техніки) та *Огборна* (гіпотеза відносного відставання адаптивної культури від матеріальної). Основні соціол. і культурологічні погляди Б. викладені у його працях: “Соціологія і політична теорія” (1924), “Християнство в сутінках” (1926), “Історія Західної цивілізації” (1935), а також у співавт. з *Г.Беккером* в книзі “Social thought from lore to science” (1961).

БАРТ РОЛАН (1915-1980) – франц. соціолог. Ідіосинкразичний підхід Б. до літератури і сусп-ва часто такий, що порівнюється з франц. *структуралізмом*, с комплексним, єдиним методом соціології, семіології, літературознавства, структурної антропології і марксизму. Серед його найбільш важливих праць – “Нульовий ступінь письма” (1953), “Міфологія” (1957), “Основи семіології” (1964), “Сад, Фур’є, Лойола” (1971), “Задоволення від тексту” (1975). Б. вважається одним із авторитетів у франц. *соціології культури*.

БАУМАН ЗІГМУНД (нар. 1925) – польск.-анг. соціолог, плідні праці з соц. теорії якого, зокрема, про нацистський холокост, привернули широку увагу.

БАХТІН МИХАЙЛО (1895 – 1975) – рос. мислитель, ідеї про характер діалога якого вплинули на розвиток теорії літератури, соц. теорії, антропології, лінгвістики та психології.

БЕДЖГОТ УОЛТЕР (1826 – 1877)

– один із представників *соц. дарвінізму*, англ. економіст і соціолог. У праці «Фізика і політика» розглядає боротьбу за існування як головний закон *соц. еволюції*, яка відбувається внаслідок непримиренності між різними соц. групами. У сусп-ві прагнення до панування є соц. варіантом дії законів природного світу, який розповсюджується на міжгрупову зовнішню боротьбу і силове значення індивідів за пануюче становище. Основна боротьба точиться між групами і втілюється в конфліктах, війнах і т. п., де перемагають більш згуртовані сусп-ва.

БЕЗДОМНІСТЬ – відсутність будь-якого помешкання або постійного місцепроживання. У цій ситуації перебувають люди, які живуть на вулиці, в гуртожитках, незаконно зайнятих житлових приміщеннях або тимчасовому призначенні без постійного права володіння. Б. стала головною проблемою в багатьох країнах світу, у т. ч. і в Україні.

БЕЗКОНТАКТНІ ВИМІРЮВАННЯ – “нереактивні” дослідницькі техніки, які не передбачають взаємодії між дослідником і населенням, що вивчається, на відміну від тих досліджень, які включають інтерв’ювання, *спостереження* чи навіть використання самостійно заповнюваних *анкет*.

БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНА – стан життєдіяльності людини в сусп-ві, що характеризується стійкістю щодо впливу чинників, які загрожують падінням рівня та якості її життя.

БЕЗРОБІТТЯ – соц. явище, викликане низькими темпами економ. зростання, змінами у структурі економіки (такими як вища продуктивність праці, падіння традиційних галузей працевітєвської промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили в результаті збільшення чисельності населення і збільшення

кількості жінок, зайнятих пошуком праці. Статистика Б. в тій чи ін. країні поруч з відбиттям фактичної кількості тих, хто може вважатися таким, що не має роботи, відображає також і вихідні припущення органів, що збирають інформацію; рівень Б. при цьому буде змінюватися у відповідності до того, яким чином визначається Б. і яким чином розраховується розмір робочої сили (напр., включаються чи ні ті, хто займається індивід. трудовою діяльністю). Загалом у світі середній рівень Б., починаючи з 1976 р., набагато перевищував попередній і в даний час, мабуть, є нормою. У країнах Європейського Співтовариства середній рівень Б., починаючи з 1980 р. становив більше 6%, а у 1990 р. – близько 9%, що обумовлено змінами в структурі економіки. У період від 1991 до 1999 рр. спосіб обрахування рівня Б. у нас практично не вдосконалювався, що призвело до нерéalного зменшення як кількості людей, визнаних безробітними, так і частки останніх відносно загального обсягу робочої сили. Офіційно зареєстрована кількість безробітних в Україні у декілька разів менша к-сті фактично безробітних громадян. Характеристика “безробітного” більше підходить сьогодні для молоді, літніх людей, інвалідів, людей з низькою оплатою праці, для тих, хто не має кваліфікації, а також для мешканців регіонів, які перебувають у стані економ. депресії. Соц. наслідки постійного Б. для окремих індивідів пов’язані із зростанням бідності, захворювань і смертності, з деморалізацією і високою напругою в сімейних відносинах. Аналізуються вивчення соц. наслідків постійного Б. для окремих індивідів і шляхів зменшення рівня Б. серед жінок. У межах 1-3% Б. вважається нормальним явищем для ринкової економіки, оскільки повна зайнятість практично неможлива. Див.: *Бідність*.

БЕККЕР ГОВАРД (нар. 1928). Основний внесок Б. як представника традиції Чиказької школи в суч. соціологію пов'язаний з вивченням професійної соціології в його наук. праці "Хлопці в білому" (1961, у співавт.), дослідженням девіантних субкультур і кар'єр в "Аутсайдерах" (1963) і з аналізом молодіжної культури та вищої освіти ("Як одержати диплом", 1968; "Боротьба за владу над кампусом", 1970). Він є також автором книги "Соціологічна робота: метод і предмет" (1970).

БЕККЕР ГОВАРД ПОЛ (1899-1960) – амер. соціолог, представник макросоціологічної теорії соц. дії; історик культури. З 1957 р. – проф. соціології в ун-ті штату Вісконсін. Б. розглядав як головне завдання соціології систематичне спостереження за "соц. процесом" як повсякденним практичним втіленням соц. структур. У контексті цього виділяв поняття "соціації" – взаємно активної соц. взаємодії (напр., асоціації і дисоціації), яка зводить в одне ціле три системи діяльності: особистість, соц. відносини і культуру, кожна з яких вимагає самостійного аналізу. Основними формами взаємодії, за Б., є конфлікт та співпраця. Особливе значення надавав символічному моменту соц. взаємодії. Найвище призначення соціології, за Б., – прогнозування подій і управління ними. Наслідуючи традиції М. Вебера, виділяв чотири типи ситуацій соц. дії: 1) доцільна раціональність (яка не обмежує вибір засобів для досягнення мети); 2) санкціонована раціональність (характер мети визначає засоби); 3) традиційна нерациональність (коли засоби є цілями); 4) афективна нерациональність (коли відмінності між засобами і цілями втрачаються). Б. відомий укр. читачеві і як співавтор з А. Босковим книги "Сучасна соціологічна теорія" (1961).

БЕКЕШКІНА ІРИНА ЕРІКІВНА (нар. 1952, м. Івдель, Свердловської

обл.) – укр. соціолог. Закінчила філос. ф-т Київського Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1974) та аспірантуру Ін-ту філос. НАН України. 1982 р. захистила канд. дис. "Структура особистості". Нині – стар. наук. співроб. Ін-ту соціології НАН України. Сфера наук. інтересів: соціологія особистості, конфліктологія, соц.-психол. проблеми політики та демократизації сусп-ва, динаміка громадської думки у період трансформації сусп-ва. Б. є автором праць: "Структура личности" (1986), "Демократизация общества и развития личности" (1992, у співавт.), "Соціальні конфлікти і молодь" (1994, у співавт.), "Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні" (1994), "Економічна свідомість населення України і економічна просвіта" (1996, у співавт.), "Кредитні спілки в Україні: вплив на рівень і якість життя" (1998) та численних наук. статей і розділів у монографіях, у т. ч. за кордоном (Нідерланди, Німеччина, Росія, Угорщина). З 1998 р. очолює Київське відділ. САУ.

БЕК УЛЬРИХ (нар. 1944) – нім. соціолог, ідеї якого про сусп-во ризику і рефлексивної модернізації, відбиті у книгах "Суспільство ризику – до нової сучасності" (1992), "Поетика у вік ризику" (1994), привернули до себе широку увагу. Ідеї Б. можна розглядати як визначення "третього шляху" між модерністською і постмодерністською теоріями суч. сусп-ва.

БЕЛЛА РОБЕРТ Н. (нар. 1927) – амер. соціолог, проф. соціології Каліфорнійського ун-ту, м. Берклі. Основні праці ("Соціологія релігії", 1972; "По за вірою", 1970) присвячені проблемам соціології релігії. Розробив схему еволюції релігії, виділивши п'ять основних етапів: 1) "примітивна релігія" (характерна для первісного сусп-ва); 2) "архаїчна релігія" (їй притаманна більша систематизація і диференціація релігійної свідомості); 3) "історичні

релігії" (їудаїзм, християнство, іслам); 4) "ранньосучасна релігія" (протестантизм); 5) суч. етап еволюції релігії, який характеризується певним релігійним плюралізмом та індивідуалізацією, що веде до посилення секуляризації. Відома також його позиція "громадянської релігії", основними ознаками якої є, на думку Б., віра в Бога, у потойбічне життя, терпимість до будь-яких релігійних вчень, а також віра в особливу місію амер. нації.

БЕЛЛ ДЕНІЕЛ (нар. 1919) – відомий амер. соціолог, спеціаліст у галузі соц. прогнозування; один із найбільш знаних представників амер. неоконсерватизму, ведучим органом якого став заснований ним разом з І.Крістолом і Д.Мойніхеном в 1955 р. журнал "The Public Interest". Згідно з його основною теорією – теорією постіндустріалізму, наук.-техн. революція робить непотрібними соц. і політ. революції, дозволяючи постіндустр. сусп-ву вирішувати основні протиріччя капіталізму і здійснити заміну останнього, минуючи загрозу загострення класової боротьби. Б. заявляв у своїй праці "Кінець ідеології" (1960), що в індустр. капітал. сусп-вах апокаліптичні класові ідеології втратили своє значення. У книзі "Майбутнє постіндустріальне суспільство" (1974) Б. стверджував, що на зміну індустр. прийшло сусп-во постіндустр. В ін. його важливі праці "Культурні протиріччя капіталізму" (1976) стверджується, що гедоністична культура, характерна для розвинутих капіталістичних сусп-в, несумісна з вимогами панування раціональності, які пред'являє економ. система. Див.: Фурурологія.

БЕНДІКС РЕЙНХАРД (1916-1991) – амер. соціолог нім. походження, автор класичного дослідження в галузі економ. соціології "Праця і авторитет в індустрії" (1956), присвяченої порівняльному аналізу авторитету та ідеології бізнесу в

індустр. сусп-вах. Його книга "Макс Вебер: інтелектуальний портрет" (1960) являє собою ґрунтовний аналіз наук. праць цього класика соціології. У праці "Формування нації і громадянство" (1964) Б. розвивав ідею Т.Маршалла про те, що доступ до політ. прав, або "громадянства", має важливе значення для інкорпорування робітничого класу в суч. сусп-во. Автор (спільно з С.М.Лінсетоном) "Соціальної мобільності в індустріальному суспільстві" (1959).

БЕНТАМ ІЄРЕМІЯ (1748-1832) – відомий англ. філософ, соціолог, політолог, правник, засновник теорії утилітаризму, рішучий противник концепції природного права. Виходячи з своєї концепції "Homo sapiens". Б. вважав, що всі сусп. відносини повинні підпорядковуватись "принципу корисності". У головних працях ("Теорія покарань і нагород", 1811; "Деонтологія, чи Наука про мораль", 1834) інтереси особистості ототожнювалися з інтересами сусп-ва, які розглядалися як проста сукупність індивідуальних інтересів. На його думку, лише турбота кожного про самого себе дозволить досягнути "найбільшого щастя найбільшій кількості людей". Як ліберал, він виступав за розширення виборчих прав і свободу торгівлі. Висунув ряд проектів суч. тюрми.

БЕНЬЯМІН ВАЛЬТЕР (1892-1940) – нім. соц. теоретик і філософ, публіцист, соціолог мистецтва ліво-радикальної орієнтації, наук. робота якого пов'язана з діяльністю Франкфуртської школи і Адорно зокрема. Більша частина праць, опублікованих головним чином у формі есе, пов'язана з аналізом культури. Найбільший вплив на соц. філософію і соціологію мистецтва здійснив за допомогою статті "Витвір мистецтва у вік його технічної репродуктивності", опублікованої в "Журналі соціальних досліджень" (№1 за 1936 р.). У ній він висунув ідею, згідно з якою технічно-репродук-

ційований витвір мистецтва повністю втрачає свою "ауру" і вступає в зв'язок з політикою, перетворюючись у зброю масової політ. боротьби. Б. перебував під сильним впливом *марксизму*, розглядаючи мистецтво і літературу як такі, що пов'язані із розвитком технології і *соц. класу*. Разом з тим, існують певні розходження в думках відносно того, наскільки Б. був марксистом, тому що у своїх наступних працях, як виявилось, він відходить від марксистської позиції; у числі його праць є такі – "Про Брехта" (1973), "Вулиця з одностороннім рухом" (1979).

БЕРГЕР ПІТЕР (нар. 1929) – амер. соціолог, основні наук. захоплення якого пов'язані з *соц. теорією* і *соціологією релігії*, також він цікавився проблемою "третього світу", *соціологією сім'ї* і *політичною соціологією*. Б. – визначний представник *феноменологічної соціології знання*, визначний ідеолог неоконсерватизму, директор Ін-ту економ. культури Бостонського ун-ту; відомий як новеліст. Його праці зберігають відбиток класичної соціології, зокрема соціології *Маркса*, *Дюркгейма*, *Вебера*. Наук. діяльність Б. відзначається прагненням до створення соціології інтерпретації з метою узгодження людської автономії і примусової сили *соц. структури*. Найбільшою популярністю користуються такі його праці: "Шум урочистих асамблей" (1961), "Запрошення в соціологію" (1963), "Соціальна конструкція реальності" (1966), "Священний покров" (1967), "Чутки про ангелів" (1969), "Бездомний розум" (1973), "Піраміди жертв" (1975), "Обличчям до модерну" (1977), "Битва за сім'ю" (1983), "Капіталістична революція" (1986), "В пошуках Східно-Азійської моделі розвитку" (1988).

БЕРГСОН АНРІ (1859-1941) – франц. *соц. філософ*, праці якого про час здійснили помітний вплив на соціо-

логію. У книзі "Час і добра воля" (1889) він протиставив час, який досягається досвідом повсякденного життя ("безперервна тривалість"), часу, яким воно уявляється в науковій сфері.

БЕРДЖЕС ЕРНСТ (1886-1966) – амер. соціолог, один із засновників Чиказької школи. З 1934 р. президент Амер. соціол. товариства. Розробив прикладний варіант *соц.-еколог. теорії* для досліджень міста. На основі даної теорії висунув гіпотезу "концентричних зон", що описує механізм формування *соц.-неоднорідних районів* в процесі зростання міста і т. зв. "локальних спілок". Основним методом визначення "зон" є картографування. Зробив значний внесок у розвиток *соціол. криминології*, в дослідження шлюбу, сім'ї та проблем соціології літніх людей. Його основні праці: "Розвиток міста: входження в дослідження проекту" (1925), "Місто" (1926, у співавт. з Р. Парком).

БЕРНАРД ЛЮТЕР ЛІ (1881-1951) – амер. соціолог та *соц. психолог*. В 1932 р. – президент Амер. соціол. товариства. Один з організаторів журналу "American Sociological review". Розробив т. зв. "соціологію співадаптації"; працював над вирішенням проблем співвідношення біол., псих. і *соц.*; відомий (поряд з *К. Боулдігом*) представник класичної теорії конфлікту в соціології; займався дослідженням проблеми *соц. контролю*, досліджував війну як *соц. ін-т* і займався вивченням латиноамериканської соціології та її істор. коріння. Його основні праці: "Перехід в об'єктивні норми соціального контролю" (1911), "Інстинкт" (1926), "Соціальний контроль в його соціологічних аспектах" (1939), "Джерела Американської соціології: соціальний науковий рух у Сполучених Штатах" (1943).

БЕРНСТАЙН БЕЗІЛ (нар. 1924) – довгий час проф. Ін-ту освіти Лон-

донського ун-ту. Б. найбільш відомий своїми новаторськими дослідженнями відносин між *соц. класом* і процесами засвоєння і дослідження мови дітей як в колі сім'ї, так і в межах школи. За останні роки його дослідження розширились, претендуючи на створення загальної теорії взаємозв'язку між класовими відношеннями, розподілом влади, принципами контролю і комунікаційними кодами. Б. опублікував багато праць, в основному статей, частина яких знаходиться в збірнику "Клас, коди і контроль" (1971).

БЖЕЗИНСЬКИЙ ЗБІГНЄВ (нар. 1928) – амер. політичний і науковий діяч польськ. походження. З 1958 р. мешкає у США. У 1977-1982 рр. – помічник президента США з нац. безпеки, керівник Центру стратегічних та міжнародних досліджень з 1981 р.; з 1953 р. виступає з лекціями у багатьох закордонних приватних та державних ун-тах, у т.ч. укр. Б. критично поставився до концепції *конвергенції* двох протилежних *соц. систем*, яку у свій час висували ліберальні кола Заходу. Передбачив крах світового комунізму, у т.ч. і розпад СРСР. У праці, яка вважається основою, "Між двома століттями. Роль Америки в технологічному еру" (1970), Б. з позицій технократії виклав один із варіантів теорії "постіндустріального суспільства"; розробив концепцію нової "інтелектуальної еліти" в майбутньому *технонормному сусп-ві*.

БІДНІСТЬ – відсутність достатніх матеріальних і культурних ресурсів для підтримки здорового існування. Соціологи проводять відмінність між відносною і абсолютною Б. Абсолютна Б. має місце в тому випадку, коли люди не володіють достатніми ресурсами для підтримання мінімуму фізичного здоров'я і працездатності. Цей вид Б. часто виражається в калоріях чи рівні харчування. Відносна Б. визначається загаль-

ним рівнем життя в різних сусп-вах і переважно заснована на культурному визначенні, а не на абсолютному рівні *депривації*. При відносному визначенні Б. за допомогою посилань на рівень життя, характерний для більшості населення, її рівень залежить від конкр. сусп-ва і істор. епохи. Завдяки високому і стабільному економ. зростанню абсолютна Б. в Зах. країнах була знижена, а відносна Б. значно зменшена за допомогою більш рівномірного розподілу доходів. Щодо нашої країни, то збільшення кількості неповних сімей, зростаюче безробіття, затримка оплати праці працюючих, оплата праці на рівні, що нижчий рівня Б. і споживчого кошика призводить до збільшення частки бідного населення в Україні. Рівень відносною Б. у нас значно зріс за останні роки. У жовтні 2001 р. у Кабінеті Міністрів України відбулася презентація Комплексної програми подолання бідності, яку розроблено на виконання Указу Президента України від 15.08.2001 р. "Про Стратегію подолання бідності". Мета її – зменшення масштабів бідності, усунення її найгостріших проявів та підвищення рівня життя населення. Здійснюватиметься комплекс заходів щодо зайнятості, розвитку ринку праці, зростання доходів від трудової діяльності, соціального страхування. Див.: *Безробіття; Держава всезагального благоденства; Депривація.*

БІЗНЕС-КЛАС – *соц. група*, що складається з суб'єктів виробничої, комерційної, фінансово-банківської діяльності, спрямованої на одержання прибутків; невід'ємна частина *соц. структури* з ринковою економікою. В Україні Б.к. нечисельний, що правда і сама підприємницька діяльність тут ще не інституціоноувалась. Соціологи зробили лише перші спроби вивчення соціальних орієнтацій підприємців, їх мотиваційної сфери та форм господарювання і поведінки.

БІЗНЕСУ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає питання взаємодії сусп-ва, ринку та підприємництва, мотивації підприємницької діяльності, цілі та цінності підприємництва, моделі підприємницької поведінки, аналізу діяльності підприємств як суб'єктів політ. процесу. Слід констатувати, що, на відміну від Заходу, у нас актуальні економ., соц.-псих. та соціокультурні проблеми підприємницької діяльності й поведінки досліджувались дуже мало. У вітчизняній соціології і політекономії підприємницьку функцію ототожнювали з капіталістичною експлуатацією. До того ж доводили неспроможність підприємництва як специфічного різновиду господарської діяльності, що, зрештою, призвело до заперечення ролі заповзятливості у соц.-економ. розвитку, вилучення відповідної термінології з наукового обігу. Сьогодні відчутно бракує активності працівників, підприємницької мотивації трудової поведінки. Особливо актуальним для нас є формування у суб'єктів бізнесу, громадян духу капіталізму. Див.: *Активність соціальна; Діяльність соціальна.*

“БІЛІ КОМІРЦІ” – поняття, що інколи використовується стосовно працівників, які зайняті розумовою працею, проте дедалі частіше використовується стосовно тих, хто займається відносно рутинною працею на посаді у нижчих секторах зайнятості не ручної праці.

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – досить поширений сьогодні метод дослідження людини і сусп-ва, в центрі якого стоїть вивчення індивідуального *життєвого шляху*. В історіографії XIX ст. Б.м.с.д. широко використовували автори, які намагались звести істор. процес до діяльності окремих “великих особистостей”, мотивація яких виводилась з фактів їх біографії. В соціології XX ст.

(У.Томас, Ф.Знанецький) Б.м.с.д. називалось вивчення приватних документів (листування, щоденник, автобіографії) з метою з'ясування суб'єктивного значення і сенсу соц. процесів, які відбувалися в цих документах. Опрацювання біографічних матеріалів за допомогою процедур *контент-аналізу*, статистики і типологій дозволяє значно підвищити надійність відомостей, які одержують Б.м.с.д. Див.: *Контент-аналіз.*

БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ В СОЦІОЛОГІЇ – напрям, основ. ознакою якого є застосування понять і законів біології при аналізі сусп. життя. Хоча аналогії з органічним світом в соц. теоріях відомі вже з античності, перенесення законів біології на явища сусп. життя одержало особливого поширення у др. пол. XIX ст. у зв'язку з успіхами біології (відкриття клітини, закон боротьби за існування і природного відбору та ін.). До Б.н. в соціології можуть бути віднесені вчення Г.Спенсера, расово-антропологічна школа, *органістична школа в соціології, соціальний дарвінізм*. Загальним недоліком їх було виключення істор. суб'єкта як творчої сусп. сили і соц. еволюції, ототожнення біол. і соц. організму. Біол. теорії сусп-ва піднімали деякі складні питання (проблема цілісності сусп-ва, структура і функції його окремих частин, вивчення *соц. конфліктів* та ін.), однак не могли пояснити логіку розвитку *соц. процесів*, призводили до антиісторизму, поверхові аналогії часто підміняли конкр. вивчення явищ сусп. життя. Тому не випадково в кін. XIX – на поч. XX ст. біол. теорії поступово витісняються псих. теоріями. Див.: *Дарвінізм соціальний; Органістична школа в соціології; Раси соціологія.*

БІПАТРИДИ (лат. *bis* – двічі, гр. *patridos* – батьківщина, вітчизна) – особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав. Іноді Б. називають біполідами. Проблема Б. набрала у

нас особливої актуальності і значущості за останні роки у зв'язку з розпадом СРСР, коли мільйони українців опинились за межами України. Проблема подвійного громадянства сьогодні – предмет гострих дискусій як всередині окремих країн колишнього СРСР, так і у взаємовідносинах між ними. Подвійне громадянство пов'язано з неабиякими труднощами щодо реалізації прав і обов'язків Б. Серед них: в якій державі Б. можуть користуватися активним і пасивним виборчим правом; закони якої держави повинні виконувати особи з подвійним громадянством, у разі суперечностей між законодавством держав; перед якою державою несуть відповідальність Б. за порушення законів тощо. Для міжнародної практики характерні двосторонні та багатосторонні договори (угоди, конвенції) не про допущення подвійного громадянства, а про запобігання йому.

БІРІНБАУМ НОРМАН (нар. 1926) – амер. соціолог ліво-радикального спрямування, стояв у витоків руху “нових лівих”. Основні сфери інтересу: *соц. теорія, соціологія релігії, соціологія політики*. Розглядає стан суч. сусп-ва та всіх його *соц. ін-тів* як кризовий. Особливу увагу Б. приділяє проблемі співвідношення знання і влади, ролі “знаючої еліти”. Взаємовідносини “знаючої” та “керуючої” еліт, на думку Б., значною мірою залежать від освітнього рівня останньої. Він констатує, що володіння знанням в суч. сусп-ві не означає одночасно і володіння владою. Його основні праці: “Соціологія і релігія” (1960), “Криза індустріального суспільства” (1968), “В напрямі критичної соціології” (1971).

БІХЕВІОРИЗМ (англ. *behaviourism* < *behaviour* – поведінка) – один з важливих напрямів психології і позитивістської соціології, який набув широкого поширення у 20-ті рр. у США, і предметом

свого дослідження вважає поведінку людей, сприймаючи її як лише фізіологічні реакції на вплив зовнішнього середовища (стимули). Основоположником Б. є амер. психологи Е.Порндайк (1874-1949) і Дж.Б.Уотсон (1878-1958). Положення і методи Б. були перенесені із психології в соціологію, антропологію, педагогіку та ін. науки про поведінку. Вещо оновленому, “пом'якшеному” виді ідеї і принципи Б. розвивалися в подальшому в необихевиоризмі (Е.Толмен, К.Халл та ін.). Б., як правило, не визнає якісної різниці між поведінкою людей і тварин, стверджуючи, що психологія покликає вивчати не свідомість, а поведінку людей, що є доступною для безпосереднього спостереження. Див.: *Позитивізм.*

БЛАУ ПІТЕР (нар. 1918) – амер. соціолог австр. походження. Закінчив Колумбійський ун-т, а з 1970 р. – проф. цього ун-ту. Зробив помітний внесок у *теорію обміну*, здійснивши емпіричні дослідження структури зайнятості і структури ділових організацій у США. Книга Б. (у співавт. з О. Данканом) “Американська структура зайнятості” відзначена премією ім. П.Сорокіна Амер. соціологічної асоціації 1968 р., президентом якої він згодом став (1973-1974). Його основні праці: “Динаміка бюрократії” (1955), “Формальні організації: порівняльний підхід” (1962), “Обмін і влада в соціальному житті” (1964), “Професійна структура Америки” (1967), “Структура організацій” (1967).

БЛЕЙЛОК ГУБЕРТ МОРСЕ молодший (нар. 1926) – амер. соціолог, проф. соціології Вашингтонського ун-ту, президент Амер. соціологічної асоціації (1978-1979), один з провідних методологів *емпіричної соціології* США. Активно виступає за математизацію соціології. Методологію трактує як сукупність формально-логічних прийомів.

В дослідженні робить акцент на *вимір та спостереження*, хоча великого значення надає і теор. аналізу. Подолання кризового стану суч. соціології він бачить у розробці єдиної для всіх шкіл та напрямів методології формування *соціологічного знання*. На думку Б., головним завданням є побудова "кумулятивної парадигми", тобто теорії крупномасштабних соц. процесів. Його основні праці: "Теоретична побудова" (1965), "Концептуалізація і вимір в соціальній науці" (1982), "Основні дилеми в соціальній науці" (1984).

БЛУМЕР ГЕРБЕРТ (1900-1972) – амер. соціолог і соц. психолог, представник Чиказької школи *інтераціоналізму*, що заснована Дж. Мідом. У 1925-1952 рр. викладав соціологію у Чиказькому ун-ті, з 1952р. – у Каліфорнійському ун-ті (Берклі). Виходить з того, що значення об'єкту визначається не притаманними йому властивостями, а його роллю у поведінці. Об'єкт, за Б., це перш за все те, що він означає в очікуванні і реальній *соц. взаємодії*, сталість моделі якого робить їх звичними, тобто трансформує в *соц. ін-ти*. Б. виділяє два рівні взаємодії: символічний (притаманний лише людині) і несимволічний (притаманний всьому живому). Б. є одним із піонерів проблематики *масового сусп-ва* в амер. соціології. Його розуміння *маси* як елементів колективного групування, що спонтанно з'являється, відіграло важому роль як у централізації *визначень масової комунікації*, так і у практичній орієнтації досліджень *масових аудиторій*.

БЛУР ДЕВІД (нар. 1942) – англ. соціолог і психолог науки. Працював лектором Единбургського ун-ту. Один з ініціаторів розробки *когнітивної соціології* науки. Є ведучим спеціалістом в галузі соціології наук і математичного знання зокрема. Відома його т. зв. "сильна програма" з *соціології знання*,

яка спрямована на ліквідацію бар'єрів на шляху соціол. вивчення наук. знання. Об'єктивність знання, на його думку, носить соц. характер, а об'єктивність будь-якого математичного правила є продуктом конвенції. Досліджуючи історію науки, у центр уваги Б. ставить "контекст відкриття". Основна праця Б. – "Знання і відображення" (1976).

БОАС ФРАНЦ (1858–1942) – амер. етнограф, антрополог, один із основоположників суч. *соц. антропології*. Б. зв'язує формування соц. антропології як науки з іменами стародавніх мислителів – Геродота, Цезаря, Тацита, Убн Батути, з узагальнюючими ідеями Жан Жака Руссо, Йоганна Бердера, Іоанна Шіллера, з працями історика культури Генрі Клемма і соц. історика Герберта Цайпа (XIX ст.).

БОДЕН ЖАН (1530-1596) – франц. юрист, соціолог, політ. діяч. Аналізус розвиток *сусп-ва* як поступальний процес на відміну від природних процесів, для яких характерний кругообіг. Б. розглядає геогр. середовище як фактор сусп. життя. На його думку, клімат, родючість ґрунтів, рельєф та ін. зумовлюють особливості людського життя, їхні псих. та інтелектуальні якості. Населення землі від півночі до півдня проживає в трьох геогр. поясах: жаркому, помірно-холодному (Африка, Європа і північні народи). Відповідно до «закону протилежностей», у т. ч. «протилежності властивостей тіла і духу», фізичні умови існування зумовлюють особливості тілесного і духовного складу людей: хто міцніший духом, той слабший фізично. За Б., дух настільки притаманний жителям півдня, наскільки тіло – жителям півночі. Як прихильник «золотої середини», Б. вважає, що крайнощі кліматичних умов півночі та півдня врівноважує зона помірного клімату, яка відповідає псих. особливостям цих народів та фор-

мам їх діяльності. Жителі півночі – фізично міцні, жорстокі, марнотратні, бідні на розум, здебільшого займаються ремеслом, тоді як народи півдня – малорослі, фізично слабші, духовні, умодяльні, хитрі, замкнуті, скупі чи бережливі тощо. Для населення помірної кліматичної зони (Греція, Італія, Німеччина) притаманні такі риси, як фізична сила, хоробрість, розсудливість та поміркованість, щедрість, простота в стосунках, любов до спілкування та ін. Упертості жителя півдня відповідає легковажність мешканців півночі, тоді як жителям середнього поясу притаманна твердість. Розвиток сусп-ва залежить від впливу природного середовища, яке зумовлює розвиток кровногосподарських сімей – союзів, з яких виростає держава. В соціол. відношенні творчість Б. цікава тим, що він започатковує становлення *географічної школи в соціології*. Свої погляди Б. виклав у працях: «Метод легкого вивчення історії», «Шість книг про державу» (1576).

БОДРІЙАР ЖАН (нар. 1928) – франц. соціолог, який почав з критики марксистської економ. теорії за відкидання проблем *споживання*, а пізніше зосередився на аналізі виробництва, обміну і використання знаків, символів в сусп. потребах. Б. стверджує, що електронні засоби комунікації фальсифікують *соц. відносини*, які стають симуляціями *соц. реальності*. Б. прагне зрозуміти природу *масового суспільства* і масових комунікацій. Він стверджує, що оскільки соц. реальність є симуляцією, тоді сусп-во є гіперреальним. Його основні праці: "До критики політичної економії знаку" (1972), "Дзеркало виробництва" (1973), "Спокуса" (1979), "Симуляції" (1981), "Фатальні стратегії" (1983), "Америка" (1986), але критики мають розбіжності відносно оцінки значення праць Б.

БОЙКО ВАСИЛЬ СИДОРОВИЧ (1893-1938) – укр. літературознавець. Працював у галузі *соціології літератури і мистецтва*, критики немарксистських соціол. теорій в Україні. На думку Б., *марксистська соціологія*, тобто істор. матеріалізм, є єдиною наук. соціол. теорією. Б. дотримувався таких вихідних позицій: мистецтво є надбудовою, що виростає на ґрунті сусп. виробництва, зокрема економ. взаємин між людьми; внаслідок зміни в становищі одного класу або перегрупування різних класів сусп-ва змінюються і літературні стилі; літературна творчість письменника залежить від його соц. походження, становища і оточення. Б. запропонував власну періодизацію укр. літературного процесу, в основу якої поклав діалектику розвитку сусп.-економ. формації й класової боротьби. Б. був висланий з України. В 1930-х рр. працював проф. Уральського педагогічного ін-ту. Цікавою з соціол. т. з. є його праця "Суб'єктивно-соціологічний напрям в українському літературознавстві" (1929).

БОКЛЬ ГЕНРІ (1821-1862) – англ. історик і соціолог-позитивіст, представник *географ. напрямку в соціології*, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії сусп-ва та природи. Намагався підняти історію на один рівень з ін. галузями сусп. знання. Вирішальне значення в сусп. розвитку Б. надавав таким географ. чинникам, як клімат, ґрунт, ландшафт, їжа та ін. Вважав, що все повинно бути результатом двоякої дії: дії зовнішніх умов на дух людини і духу людини на зовнішні умови. Основною рушійною силою *сусп. прогресу* він вважав "розумовий чинник". Ідеї Б. стали відомими і популярними в багатьох країнах, зокрема в Україні. І. Франко у праці "Найновіші напрямки в наукознавстві" писав: "Матеріалістична історіографія устами Б. висловила думку, що історичний розвиток

народів був більше розвитком народу, ніж розвитком пануючих і освічених верств, а розвиток народу залежав більше від постійних причин, таких як клімат, раса (або мішання рас), географічна конфігурація і геологічна будова країни та ін., ніж від скороминучих причин, таких як війни, добрі або злі королі, більша або менша кількість визначних діячів і т.д." Його основні праці: "Історія цивілізації в Англії" (т.1-2, 1857-1861), "Етюди" (1867).

БОТТОМОР ТОМ (1920-1993) – англ. соціолог, займав посаду проф. соціології ун-ту Сассекса, у минулому президент *Міжнар. соціол. асоціації* (1974-1978). Б. є автором багатьох різних за тематикою праць. Він відіграв важливу роль у висвітленні ідей *марксистської соціології* в працях: "Карл Маркс: вибрані твори з соціології і соціальної філософії" (1961), "Марксистська соціологія" (1975), "Австро-марксизм" (1968); ін. його праці про класи і політику: "Класи і сучасне суспільство" (1965), "Еліта і суспільство" (1966), "Політична соціологія" (1979). Б. був головним редактором "Словника марксистської думки" (1983) і разом з Р. Нісбетом – "Історії соціологічного аналізу" (1978). У своїх останніх працях він досліджував відношення між *соціологією, соціалізмом і марксизмом* ("Соціологія і соціалізм", 1984). Зробив великий внесок в соціологію *капіталізму* ("Теорія сучасного капіталізму", 1985). Разом з М. Малкесом був редактором відомої серії публікацій "Соціологічні дискусії". Чимало уваги Б. приділяв питанням розвитку соціології та її ролі в суч. сусп-ві. Перспективи соціології він пов'язує з загальнокультур. змінами, які вимагають осмислення, оновлення понятійного апарату і т.д. Вважається спеціалістом у галузі теорії класів суч. інформаційного сусп-ва, яку трактує в більш широкому сенсі як теорію *соц. стратифікації*.

БОУЛДІНГ КЕННЕТ ЕВАРТ (1910-1989) – відомий англ.-амер. соціолог, економіст, спеціаліст із загальної теорії систем, перший президент "Асоціації з дослідження в галузі загальної теорії систем". Вважає, що основою науки повинно стати створення загальної теорії систем, що призведе до впорядкування всього наук. знання. Вводить поняття еколог. взаємодії, в якому вбачає першооснову розуміння еволюційної перспективи людства. Розвиває еволюційну економіку – підхід до економ. і сусп. життя на основі понять еколог. взаємодії та мутації. На думку Б., основним показником *прогресу* є покращення *якості життя*, тому він виступає за забезпечення стабільного миру в межах системи "людина – суспільство – природа". Висунув ідею створення "всесвітньої економічної системи" і відповідно морального оновлення людства. Його основні праці: "Реконструкція економіки" (1950), "Організаційна революція" (1953), "Конфлікт і захист" (1963).

БОЧКОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД ІППОЛІТ (1884-1939) – укр. соціолог, публіцист, політ. діяч, проф. На формування його соціол. поглядів мали вплив Г.Спенсер, М.Вебер, Ф.Тьонніс, Е.Дюркгейм. Соціологію розглядає як науку про сусп-во, головним предметом якої є *народ і нація*. У розвитку сусп-ва основним рушієм є *інтеграція і диференціація*. Виступав проти позитивістського ототожнення законів природи і суспільства. Найважливіший напрям соціол. студій Б. – народотворчий процес, у якому він виділяє два етапи: етногенезу і націогенезу. Етногенез охоплює період від становлення народу до утворення нації. Цей процес мав декілька передумов, головною серед яких є господарський зв'язок окремих сусп. верств. Процес етногенезу тривав до Великої француз. революції, а його підсумком є утворення народу як "етнографічної

сировини". З XIX ст. починається процес націогенезу, тобто перетворення народу з "етнографічної сировини" у новітню націю з характерною саме для неї нац. свідомістю. Виділяє дві спеціальні дисципліни про націю: націологію і націографію. Основні роботи Б.: "Народження нації" (1939), "Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації" (1927).

БУГЛЕ СЕЛЕСТЕН (1870-1940) франц. соціолог, представник школи *Дюркгейма*, проф. Тулузького і Паризького ун-тів. Є прихильником принципів соціол. формалізму (праці "Зрівнювальні ідеї", 1899, "Етюди про кастовий режим", 1908). Б. хотів співставити егалітарні тенденції в суч. зах. сусп-ві та ієрархічну структуру індійської *кастової системи*. Кастова система – центральна проблема в соціології Б. і саме на ній робиться основний акцент. Згідно Б., кастова система має три характерні ознаки: ієрархію, опозицію та спадкову спеціалізацію в групах, що її складають. Загалом був ліберальним політиком, прихильником *соц. реформ*, які ґрунтуються на наук. рекомендаціях. Продовжив дюркгеймівську критику біологізму в соціології: *соц. дарвінізму, організму і расовоантропологічної школи*. Б. перебував під впливом Г. Зіммеля, услід за яким вважав предметом соціології вивчення *соц. форм, їх причин та наслідків*.

БУДОН РАЙМОН (нар. 1934) – франц. соціолог, проф. методології *соц. наук* у Сорбонні і Женевському ун-ті; керівник Центру соціол. досліджень Нац. центру наук. досліджень; автор книг та статей з проблем методології, *соц. мобільності, соц. змін, соціології освіти*. Учень і колега П. Лазерфельда. Б. в основному дотримується позиції вікових підходів до розгляду *соц. фактів*. У галузі методології розглядає

можливості і способи формалізації емпіричних даних, побудови статистично репрезентативних, математично точних моделей. Критично ставиться до основних соціол. напрямів, вважаючи не досить розробленими їх загальнотеоретичну частину, закликає до побудови адекватної і загальнометодологічного апарату мови соціології. Б. аналізує *соц. процеси*, що відбуваються в індустр. розвинутих країнах, розробляє концепцію "соціології нерівності" і робить необхідні висновки щодо значення нерівності шансів отримання освіти.

БУРДЬЄ П'ЄР (нар. 1930) – франц. соціолог, керівник дослідницької групи з проблем освіти та культури в Паризькій вищій школі *соц. наук*; проф. соціології Коледж де Франс, найбільш відомий своєю працею в галузі *соціології культури та освіти*. Однак, не меншу увагу заслуговує його загальна *соціол. теорія*. Основними поняттями соціол. теорії Б. є: поле, *habitus*, "символічне насилля", "незнання", де поля – це відношення, які складаються в сусп-ві; *habitus* – структуроване *соц. відношення*, яке відтворює *соц.-культурні правила*, "стилі життя" різних *соц. груп*; "символічне насилля" – необхідна функція влади, яка нав'язує свою ієрархію цінностей, що набувають само собою розуміючий характер. Будь-яка влада тримається не стільки за допомогою насилля, скільки через визнання її легітимності. Власне легітимність влади передбачає "незнання", безсвідоме прийняття людьми пануючих цінностей і установок. Згідно Б. успіх в отриманні освіти переважно визначається тим, наскільки пануюча культура засвоєна індивідами, або тим, якою кількістю *культурного капіталу* вони володіють. Б. стверджував, що ті, хто при владі, контролюють форму, яку приймає культура, отже, стають здатними зберігати своє становище. Його основні праці: "Нарис теорії прак-

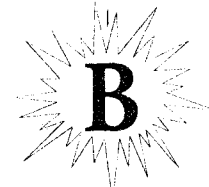
тики" (1977), "Відтворення в освіті, суспільстві і культурі" (1977), "Дистанція" (1984), "Поле культурного виробництва" (1993) та ін.

БУРЖУАЗІЯ – клас *індустр. сусп-ва*, який виріс із верхніх верств третього, середнього стану сусп-ва пізнього середньовіччя; є власником основних засобів виробництва і виступає організатором виробництва, заснованою на використанні найманої праці. З розвитком індустр. сусп-ва відбувається ускладнення структури Б., зокрема входження до її складу верхівки найманих управлінців приватних капіталістичних компаній, вищих чиновників державного апарату, провідних буржуазних політ. діячів. Залежно від розмірів підприємства, масштабів використання найманої робочої сили Б. поділяється на середню і велику. Дрібна Б., до якої належать власники засобів виробництва, що живуть винятково або головним чином власною працею, складає окремих клас ринкового сусп-ва. Можливо, більш вірне розуміння терміну Б. пов'язано з міським класом підприємців, торговців і промисловців, характерних для більш ранніх стадій капіталістичного розвитку. У колишніх соціалістичних країнах і радянських республіках, які стали незалежними державами, в процесі ринкових перетворень відбувається становлення класу дрібної, середньої і великої Б., поширюються такі специфічні буржуазні цінності, як індивідуалізм, підприємливість, ідеї рівних можливостей, культу особистого успіху тощо. Див.: *Капіталізм; Класи соціальні; Середній клас.*

БУТ ЧАРЛЗ ДЖЕЙМС (1840-1916) – брит. підприємець, соц. реформатор і один із засновників *соц. статистики*, який цікавився проблемами по-

кращення економ. і соц. умов життя міського населення в Англії. Б. займався емпіричним вивченням *умов життя* бідноти та ін. соц. груп, а також був піонером у галузі наук. дослідження соц. проблем. Його титанічна праця з емпіричного обстеження в галузі проблем *бідноти*, індустрії і релігії, опублікована в 17-ти томах під назвою "Життя і праця мешканців Лондона" (1889) – незрівнянний опис соц. умов кін. минулого ст. Б. сприяв прийняттю указу про пенсії за віком. Важливе місце в роботі займав статистичний аналіз співвідношення норм народжуваності і смертності до жебрацтва і скупченості населення, вивчення релігійних впливів. Б. одним з перших ввів соц. карти міських районів і вулиць, де різні кольори наочно вказували поширення бідноти і розподіл класів та груп населення.

БЮРОКРАТИЗМ (фр. *bureau* – бюро, канцелярія та гр. *kratos* – сила, влада, панування; буквально – влада канцелярії) – система управління сусп. справами, що спираються на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату. Ознаки Б. (формалізація, ієрархічність, субординація, регламентація, знеособленість та ін.) властиві будь-якій системі *соц. управління, соц. організаціям*, насамперед формальним. У тоталітарному сусп.-ві існування бюрократичних структур сприяє утвердженню безконтрольного і необмеженого панування вищих чиновників, руйнуванню управлінських зв'язків між членами сусп-ва, є опорою для прямого насильства. В соціології існують протилежні оцінки і характеристики бюрократичної системи: від позитивної (*М. Вебер*) до критичної (*К. Маркс, Т. Парсонс, А. Гюйднер* та ін.).

ВАЛЕНТНІСТЬ (лат. *valentia* – сила) – сила надання індивідом переваги будь-якому результату. Кожний результат, що оцінюється індивідом, має деякий рівень валентності (або бажаності), який коливається від -1,0 (досить небажано) до +1,0 (досить бажано).

ВАЛЕОЛОГІЯ – вчення про здоровий спосіб життя, фізичні можливості людського організму як кількісної характеристики здоров'я, про взаємовідношення людини з оточуючим середовищем, вплив техногенних факторів, що загрожують здоров'ю, додержування населення нормативних вимог санітарної гігієни, форми навчання методам підтримки здоров'я тощо. Див.: *Спосіб життя.*

ВАЛЕРСТАЙН ІММАНУІЛ (нар. 1930) – амер. соціолог і соц. історик. Освіту одержав у Колумбійському ун-ті. Спочатку він дослідив Африку (1955-1970). Перший том його "Сучасної світової системи" з'явився у 1974 р., а з 1976 р. він був ведучим соціологом в ун-ті штату Нью-Йорк і директором Центру вивчення економ. істор. систем і цивілізації ім. Ф. Броделя. Його головний внесок – розробка *теорії світових систем* і координація великої кількості досліджень, які включають міждисциплінарні дослідження в соціології, політекономії, політиці та історії. Найбільш загальні формулювання його підходу містяться в працях "Капіталістична світова система" (1979), "Історичний капіталізм" (1983). Див.: *Світової системи теорія.*

ВАЛІДНІСТЬ (англ. *valid* – обґрунтований) – основний показник якості

надійності виміру в соц. дослідженні, який віддзеркалює ступінь відповідності даних виміру об'єкту виміру.

ВАН ДЕН БЕРГЕ ПЬЄР ЛУІ (нар. 1933) – амер. соціолог та соц. антрополог, проф. соціології Вашингтонського ун-ту, прихильник соціал-біологізму. Соціологію розглядав як складову частину *соц. антропології*, а соц. антропологію, в свою чергу, як підрозділ евол. біології. Вважає, що всі значні явища сусп. життя ґрунтуються на біол. особливостях людської природи. В свою чергу соц. ін-ти (*сім'я, держава, політика*) є продуктом біолог. еволюції. У своїх політ. поглядах є консерватором. Його основні праці: "Приведення парадигм біології та соціальної науки" (1978), "Людина в суспільстві. Біосоціальні перспективи" (1975).

ВАРВАРСТВО – 1) середня з трьох епох істор. еволюції людства в умовній культ.-істор. періодизації, яка установилася в сусп. науках у XVIII-XIX ст. Епоха В. починається з винаходу гончарного виробництва і завершується появою писемності; 2) (перен.) надто, часто безглузда жорстокість, безкультура.

ВАРДАМАЦЬКИЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ (нар. 1956, м. Джар-Курган, Сурхандар'їнська обл., Узбекистан) – білор. соціолог, док. соціол. наук (1992), проф. (1996). Закінчив філософ. відділення істор. ф-ту Білор. ун-ту (1978), аспірантуру кафедри етики і естетички цього ж ун-ту (1983). Протягом 1992-1993 рр. займав посаду проректора Білоруського ін-ту з проблем культури, а нині є директором приватного дослідницького підприємства "НОВАК".

Відзначився оригінальністю досліджень *ціннісних орієнтацій і маркетингу* в умовах трансформації білор. сусп-ва, розробкою теор.-методол. проблем *соціології моралі*. В. с автором монографій "Моральна регуляція поведінки особистості" (1988) і "Аксиометрія – наука про вимір цінностей" (1992).

ВАХ ІОАХІМ (1898-1955) – нім. соціолог, який займався проблемами релігії. З 1945 р. був проф. історії релігії в ун-ті м. Чикаго. В своїх поглядах висловлював думку, що кінцевим джерелом релігії є безпосередній зв'язок людської душі із Абсолютом. Сусп-во лише формує зовнішні інституціональні форми релігії: церкву та ін. релігійні організації. Головним завданням *соціології релігії*, на думку В., є вивчення релігійних ін-тів та груп. Намагався дати формальну класифікацію форм "релігійного досвіду" та їх зовнішнього вираження в релігійних ін-тах. Найвідомішою його працею є "Соціологія релігії", яка вийшла в світ у 1944 р.

ВЕБЕР АЛЬФРЕД (1868-1958) – нім. соц. філософ, соціолог та економіст, брат М. Вебера. Проф. Празького та Гайдельберзького ун-тів. Основне коло інтересів В. – *соціологія історії*. Історія складається з ряду всесвітньо-істор. культур, кожна з яких переживає період молодості, зрілості та занепаду. В. розглядав "культуру" і "цивілізацію" не як дві фази розвитку культурно-істор. цінностей, але як два відносно самостійних аспекти кожної з них – власне духовний (релігія, філософія, мистецтво) і наук.-техн. Крім цього він виділяв ще й третій специфічно соц. аспект, трактуючи соц. в дусі, близькому антропологічній орієнтації в соціології. Його основні праці: "Ідеї соціології держави і культури" (1927), "Історія культури" (1935), "Принципи історії і соціологія культури" (1951), "Третя або четверта людина" (1953).

ВЕБЕР МАКС (1864-1920) – нім. соціолог, соц. філософ і історик, основоположник *розуміючої соціології і теорії соц. дії*. Викладав у Фрайбургському (1893-1896), Гейдельберзькому (1896-1898, 1902-1919) і Мюнхенському (1919-1920) ун-тах. В. часто називають засновником суч. соціології через те, що він: 1) запропонував чіткий сист. підхід до понятійного апарату соціол. аналізу; 2) послідовно відстоював ідею соц. науки, яка повинна приділяти увагу проблемам пояснення *соц. дії*; 3) глибоко і тонко підмітив основні характеристики суч. індустр. *цивілізації* у великій кількості різноманітних галузей; 4) під час емпір. досліджень суч. сусп-ва він визначив ряд ключових питань, які набули значення центральних в соціол. дискусіях; 5) його власне життя є переконливим прикладом відношення до соціології, як до покликання. Подробиці життя В. повністю викладені в біографії, написаній дружиною Маріанною Вебер (1975). Зробив значний внесок в соц. науку в таких галузях: 1) філософія соц. науки; 2) раціоналізація; 3) вчення про роль протестанської етики; 4) відношення вченого до *Маркса* і *марксизму*; 5) аналіз сили політики стосовно до нім. сусп-ва. Соціологія, на його думку, повинна прагнути до розуміння суті дії, виходячи з якої вона може просуватись в напрямку формування моделей або ідеальних типів дії на основі порівняльних досліджень. Соціол. поняття, такі як "бюрократія", повинні мати такий же аналіт. статус що і поняття економ., такі як "вільна конкуренція". Соціологія не виступає лише суб'єктивною інтерпретацією дії тому, що соціологи керуються певними нормами свого співтовариства (такими, як "ціннісна нейтральність"), а отримані ними дані повинні бути відкриті для наук. аналізу і критики. В. зробив також внесок в порівняльну соціологію релігії, *соціологію міста*,

соціологію музики, економічну соціологію, соціологію права. аналіз стародавніх цивілізацій. Сьогодні укр. читач має змогу читати рідною мовою найвідомішу веберівську працю "Протестанська етика і дух капіталізму" (1905) за перекладом О. І. Погорілого. В. с автором таких праць: "Об'єктивність" (1904), "Про категорії розуміючої соціології" (1913), "Господарська етика світових релігій" (1913-1919), "Політика як покликання і професія" (1919), "Господарство і суспільство" (1921).

ВЕБЛЕН ТОРСТЕЙН (1857-1929) – амер. соціолог, соц. критик, викладав в ун-тах Чикаго, Стенфорда, Міссурі. Розробляв економ. соціологію капіталізму, яка містила критику нагромадження, хижацької конкуренції в амер. сусп-ві і влади корпорацій. Найбільш відомими його працями є: "Теорія бездіяльного класу" (1899), "Теорія підприємства" (1904), "Вища освіта в Америці" (1918), "Інстинкт трудової майстерності" (1914), "Місце науки в сучасній цивілізації" (1918), "Інтереси і система дій" (1921), "Підприємство при відсутності господарів" (1924). В. надавав вирішальну роль технократії (всі спеціалісти і керівники виробничого процесу, які є носіями розвитку виробництва, науки і техніки, росту сусп. і індивід. добробуту) в подоланні протистояння інтересів індустрії і бізнесу ("Інженери і система цін", 1919). Ця технократична позиція В. стала невід'ємною частиною концепції *індустр. та постіндустр. сусп-ва*. В. – один із творців соціол. концепції *споживання*. Індивід. акт набуття якої-небудь речі є (особливо в "епоху машин") не стільки економ. актом товаро-грошового обміну, скільки актом "показового споживання", демонструючого приналежність індивіда до певного класу. Речі, що споживаються індивідом, В. розглядав як символи або показники статусу споживача. За умов масового ви-

робництва товарів, які не належать до списку необхідних, споживання індивіда пов'язане не з життєвою потребою, а з міркуванням підтримки або підвищення певної думки про нього в очах людей його оточення. Таке трактування споживання і його ролі в суч. соц. відносинах покладено в основу створення концепції *сусп-ва споживання*.

ВЕЛИКА ГРУПА. Див.: *Група велика*.

"ВЕЛИКА ТЕОРІЯ" – термін, запропонований *Ч.Р. Міллсом* для позначення (в розумінні пониження) соціол. теорій, сформульованих на досить абстрактному концептуальному рівні – таких, як теорії *Т. Парсонса*. Міллс також всебічно критикував *абстрактний емпіризм* і практику накопичення кількісних даних заради самого накопичення, відстоюючи погляд на соціологію як на дослідження відношення досвіду індивіда до сусп-ва і до історії.

ВЕЛИЧИНА ВИПАДКОВА – може набувати будь-які значення з вказаного ряду значень з певною ймовірністю. Те, що для кожного з можливих значень визначена ймовірність, з якою випадкова величина може набувати це значення, відрізняє випадкову величину від звичайної математичної змінної.

ВЕЛИЧИНИ ПЕРЕМІННИ в соціол. дослідженні будь-яка ознака (власність, стан, об'єкт), яка здатна набувати або набуває різні значення, (напр., стать, вік, рід занять, соц. становище, дохід, бюджет, чисельність населення тощо). Оскільки суть соціол. дослідження або експерименту полягає у з'ясуванні залежності зміни однієї В.п. від ін., категорія В.п. має в соціології велике значення. В.п. поділяються на незалежні і залежні. Незалежні В.п. – ті, що в даному дослідженні змінюються автономно від інших і викликають або пояснюють зміни в ін. явищі, що вивчається. Залежні В.п. – ті, що змінюються у зв'яз-

ку із змінами незалежних В.п. і тому виступають як їх наслідки. Так, напр., при вивченні залежності *соц. активності* людей від їх віку показник останнього виступає як незалежна В.п., а показник першого – як залежна. В.п. можуть бути кількісні, що виражаються в числах (вік, дохід, тощо), і якісні, що проявляються у змінах ознак (посада, професія, тощо). Крім цього, В.п. поділяються на дискретні (неподільні), куди відносять усі якісні В.п., і безперервні, куди відносять кількісні В.п., які тривають. (напр., вік).

ВЕРИФІКАЦІЯ (франц. *verification* < лат. *verus* – істинний і *facere* – робити) – в соціології означає перевірку істинності теоретичної моделі соц. об'єкта шляхом дослідного емпір. співставлення її з реальною дійсністю. Особливо важлива В. у процесі наук. обґрунтування соціол. гіпотез. У результаті В. вони або підтверджуються, або спростовуються. В. у соціології здійснюється з використанням статистичних та інших методів. В історії соціол. думки найбільшого значення В. надавав *позитивізм*, який вважав дійсно наук. лише таке знання, яке ґрунтується на *спостереженні, соц. експерименті* тощо. Див.: *Значущості перевірка*.

ВЕРСТВИ СОЦІАЛЬНІ (лат. *stratum* – верства) – різновид одиниць поділу сусп-ва, що виділяються на основі однієї чи кількох природних сусп. відмінностей (етнічних, демогр., економ., соц., політ., правових тощо). Проблема-тика соц. верств (*страт*) розроблялась *Г.Спенсером, Л.Уордом, М.Вебером, Е.Дюркгеймом, Т.Парсонсом* та ін. Суч. фахівці стверджують, що формування та існування В.с. – багатомірний процес, зумовлений дією сукупності чинників – зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, місця проживання тощо. Одним із свосвідних узагальнень процесу розчленування є відома геометрична модель за

якою *соц. простір* складається з ряду осей, утворених різноманітними ознаками (професія, прибуток, житло, освіта тощо), вздовж яких пересувається індивід чи група. Дослідження системи В.с. вимагають точності відповідної техніки та методики, забезпечення надійної теорет.-методол. основи. Див.: *Каста; Клас соціальний; Стратифікація соціальна; Простір соціальний*.

БЕСТЕРНІЗАЦІЯ (англ. *west* – захід) – неологізм, який вживається для позначення процесу зростання впливу *культури* і політики зах. країн на життя суч. людства.

ВЗАЄМНІСТЬ – необхідна основа *соц. взаємодії* індивідів. Коли В. відсутня, соц. діячі уникають взаємодії, яка втратила якість винагороди. Відмова від В. с. т.ч., елементом *соц. контролю*. Двостороння В. між соц. діячами А і В протиставляється односторонньо скерованій В., коли А віддає щось С у відповідь на те, що А отримав від В. *Теорія взаємного обміну* передбачає, що соц. стабільність вимагає дотримання принципу *рівності винагород* між соц. діячами. Поняття В. є відносно беззмістовним, оскільки винагороди визначаються досить узагальнено. З точки зору аналізу *соц. систем* можна говорити про зміну ступеня взаємності між частинами системи. Коли певна частина соц. системи володіє значною функціональною автономією (тобто задовільняє свої власні потреби поза повною залежністю від системи в цілому), то проявляється сильний тиск з метою підтримки цієї автономії. Т.ч., соц. системи можуть розглядатись з т.з. конфлікту між взаємозалежністю частин системи їх функціональною автономією. Див.: *Взаємодія символічна; Взаємодія соціальна; Обміну теорія; Символічного інтеракціонізму теорія; Соціальна система; Функціоналізм*.

ВЗАЄМОДІЯ КЛАСНОЇ КІМНАТИ. Див.: *Класної кімнати взаємодія*.

ВЗАЄМОДІЯ МІЖЕТНІЧНА – процес взаємодії в умовах відмінностей, властивих поліетнічному сусп-вам. У В.м. беруть участь як мінімум два суб'єкти, у нашому випадку – *етноси*, етнічні меншини або їхні представники. В.м. має чітко визначену структуру, яка включає такі компоненти: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини. Дія перерахованих компонентів виявляється на двох рівнях – індивід. та груповому. В.м. відбувається у напрямках: а) між доміантною і підпорядкованими етнічними групами населення; б) між представниками різних груп, які перебувають у статусі підпорядкованих. Різні форми В.м. реалізуються у процесі виробництва, побуті, сусп. житті.

ВЗАЄМОДІЯ СИМВОЛІЧНА – процес, в ході якого індивід наділяє смыслом, як значення, вчинки і дії індивіда, тобто інтерпретує дані у відповідно до даної інтерпретації, реагує на ці вчинки і дії, що знаходять втілення в його поведінці. Див.: *Взаємодія соціальна*.

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА – вид безпосередніх або опосередкованих (зовнішніх чи внутрішніх) стосунків, зв'язків, що існують і проявляються на сусп. (макросоціальному) і міжособистісному (мікросоціальному) рівнях; виступає як форма *соц. комунікації* або спілкування принаймні двох осіб чи спільнот, в якій систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соц. дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій ін., спільність у розумінні ситуації, сенсі дій і певна міра солідарності чи згоди між ними. В.с. може бути односторонньою і двосторонньою, солідарною і ворожою (антагоністичною), тимчасовою і стійкою, особистісною та речовинною,

формальною та неформальною, приватною і публічною, інституціалізованою і неінституціалізованою. Об'єднуючими елементами В.с. можуть бути мова, всілякі символи, предмети, цінності тощо. На макросоціологічному рівні В.с. проявляється у формі *соц. відносин*, тобто *соц. зв'язків*, що виникають між соц. суб'єктами. Див.: *Дії теорія; Інтеракціонізм символічний; Обміну теорія*.

ВИБІРКА – процес формування вибіркової сукупності. З практичних причин і з міркувань економії затрат збір інформації про сукупність людей чи об'єктів, які цікавлять дослідника, часто неможливий. У таких випадках з метою дослідження здійснюється В. *частини* населення. Головними критеріями при цьому є забезпечення В. точної *репрезентації* всієї сукупності, яку вона відображає, і впевненість у високій надійності даного способу відбору.

Основною вимогою, яку не завжди легко виконати, проте, яка має важливе значення для забезпечення *репрезентативності* В., є наявність повного і точного переліку одиниць першого ступеня, які складають досліджуване населення, – т.зв. основа В. З найкращим результатом відбір з основи В. проводиться за допомогою нумерації всіх елементів і використання таблиці випадкових чисел з метою визначення тих з них, які складуть В., хоча частим є і квазівипадковий метод простого відбору кожного елемента з наявного переліку. При розгляді будь-якої схеми побудови В. повинно бути враховано: 1) наявність чи відсутність ймовірного механізму відбору; 2) наявність чи відсутність об'єктивності при відборі. Врахування цих чинників дає такі основні типи В.: випадкова, квазівипадкова, ймовірна, цільова, побудована на основі судження. Крім одиниць, які утворюють саму В., розрізняють одиниці відбору, (напр., підприємство, цех, двір,

квартира, сім'я) і одиниці *спостереження*, опитування, *обстеження*. Критерієм оцінки якості В. є її репрезентативність – можливість перенести результати опитування *вибіркової сукупності* на ту чи іншу частину населення. Про надійність В. можна судити за широтою вибіркового розподілу, мірою якого є стандартне відхилення цього розподілу, яке називається стандартною помилкою. Загальне правило полягає в тому, що чим більше обсяг В., тим менша стандартна помилка. Див.: *Валідність; Репрезентативність*.

ВИБІРКА БАГАТОСТАДІЙНА – великомасштабна вибірка, в якій застосовуються складні методи і поступовий перехід від дослідження сукупності до аналізу одиниць спостереження.

ВИБІРКА ВИПАДКОВА – вибірка, яка складається т.ч., що кожний елемент структури населення (і будь-яке поєднання елементів) може бути включений у неї з однаковою ймовірністю.

ВИБІРКА ДИСПРОПОРЦІЙНА – метод, при якому принцип відбору для даної групи (тобто ймовірність елементів однієї групи попасти у *вибірку*) не є пропорційним обсягу групи в генеральній сукупності.

ВИБІРКА ПРОПОРЦІЙНА (КВОТНА) – вибірка, яка відтворює структуру *генеральної сукупності* у вигляді квот (пропорцій) розподілу досліджуванних ознак.

ВИБІРКА РАЙОНОВАНА – імовірна вибірка, яка здійснюється за умовою, що процедурам відбору одиниць спостереження передус розподіл *генеральної сукупності* на однорідні частини.

ВИБІРКА СЕРІЙНА (ГНІЗДОВА) – вибірка, при якій одиниці відбору являють собою статистичні серії, тобто сукупності статистично помітних одиниць (напр., сім'я, бригада, шкільний клас, академічна група, невеликі виробничі колективи в установах).

ВИБІРКА СИСТЕМАТИЧНА (АБО ПСЕВДОВИПАДКОВА) – спосіб, за яким співвідношення між розміром вибірки і чисельністю населення в *генеральній сукупності* використовується для визначення інтервалу (кроку пропуску даних – “к”) т.ч., що кожна одиниця відбору, що знаходиться на віддаленні “к”, включається у вибірку.

ВИБІРКА СТИХІЙНА – відбір одиниць спостереження здійснюється за принципом “добровільності” входження у *вибіркову сукупність*; репрезентативність відбору в цьому випадку не гарантується.

ВИБІРКА СТРАТИФІКОВАНА – спосіб вибірки, який передбачає розподіл населення на частини або “*страати*” (верстви), а потім здійснення систематичного відбору елементів всередині кожної верстви.

ВИБІРКА ЦІЛЬОВА – вибірка, в якій дослідник вибирає людей для опитування з заданими цілями дослідження груп.

ВИБІРКИ ОБСЯГ – загальне число одиниць спостереження у *вибірковій сукупності*.

ВИБІРКИ ОДИНИЦЯ – елемент *генеральної сукупності*, який виступає як одиниця відліку при процедурах формування вибірки (індивід, група, акт поведінки, організація і т. ін.).

ВИБІРКИ ОСНОВА – перелік елементів *генеральної сукупності*, які відповідають вимогам повноти, точності, адекватності, зручності роботи з ними, відсутності дублювання одиниць *спостереження*.

ВИБІРКИ ПОМИЛКА. Значна кількість соціол. досліджень пов'язана з використанням *випадкової вибірки* з населення. Окрема вибірка може бути недостатньо репрезентативною – в цьому випадку говорять про помилку вибірки. Повторні вибірки в кінцевому результаті вирівнюють коливання між окреми-

ми вибірками і т.ч. забезпечують точну *репрезентацію*. Однак величину В.п. можна оцінювати і не використовуючи повторні вибірки, т.ч. конструюючи інтервали довіри і використовуючи статистичні перевірки значущості. Ймовірно є те, що В.п. буде більшою, якщо вибірка занадто мала, або якщо високим є ступінь змінності характеристик населення. Див.: *Вибірка; Значущості перевірка; Неучасть в опитуванні*.

ВИБІРКОВА СУКУПНІСТЬ – частина елементів *генеральної сукупності*, відібрана за допомогою спец. методів. Основними етапами формування В.с. є: 1) обґрунтування структури В.с. відповідно характеру *гіпотез* та завдань *соціол. дослідження* (при цьому враховуються лише ті характеристики генеральної сукупності, які є суттєвими для розв'язання завдань дослідження); 2) уточнення структури В.с. з врахуванням наявної інформації, перш за все результатів *пілотажних досліджень*; 3) вибір типу і обсягу вибірки (кількість одиниць В.с.), складання переліку одиниць доступності інформації, відпрацювання методики її організації *вибіркового дослідження* з метою попередження помилок, що можуть призвести до зміщення вибірки. Див.: *Генеральна сукупність; Вибірка*.

ВИБІРКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – системний спосіб збору даних про поведінку, погляди чи думки людей, пов'язаний з опитуванням репрезентативної групи.

ВИБОРІВ СОЦІОЛОГІЯ – це спец. соціол. теорія, яка вивчає загальні та специфічні закони та закономірності виторного процесу, механізми дії й форми прояву цих законів у середовищі *електорату*. Зародження В.с. пов'язується із виходом у світ книги франц. дослідника А.Зіґфіда “Політична картина Західної Франції за Третью Республіку”

(1913). В.с. має міждисциплінарний характер, вона інтегрує досягнення політології, юриспруденції, психології, історії та ін. наук. Серед її завдань з'ясування тенденцій і закономірностей поведінки виборців, розробка механізму максимально достовірного електорального прогнозування, аналіз мотивів поведінки громадян у виборчому процесі, дослідження змін у поведінці виборців, коливань їх настроїв під час виборчих кампаній тощо. В основі В.с. є вивчення *соціальних явищ і процесів* у взаємозв'язку з процесами демократичної ротації владних структур. Закономірності формування політ. влади розглядаються В.с. під кутом зору діяльності у виборчому процесі різноманітних соц. суб'єктів. Див.: *Влада; Демократія; Електорат; Політична соціологія*.

ВИДИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – залежно від глибини аналізу соц. проблеми та масштабу охоплення подій виділяють *розвідувальне (пілотажне, зондажне)*, описове (інформаційне) і *аналітичне дослідження*; від методу збору даних розрізняють *опитування, спостереження, аналіз документів*; залежно від того, вивчається досліджуваний предмет у статичній чи динамічній формі, виділяють *разове і повторне дослідження*, останні можуть бути *панельними і лонгітюдними*.

ВИЗНАЧЕННЯ СИТУАЦІЇ – в соціології значення об'єктивних поглядів соц. діячів в світлі об'єктивних наслідків соц. *взаємодії* часто виражається ідеєю В.с. Ця ідея вперше була сформульована У.Томасом за допомогою відомого афоризму: “якщо люди визначають ситуації як реальні, вони реальні в своїх наслідках”. Суть цього положення полягає в тому, що для соціології істинність і неістинність власне переконань у даному випадку В.с. не є важливою проблемою, тому що значення має результат соц.

взаємодії. Т.ч., якщо деяка меншина вважається загрозою для сусп-ва, то це призводить до значних об'єктивних наслідків: соц. виключення, загроз, остракізму, навіть якщо група людей не представляє ніякої загрози соц. порядку. Такий підхід до В.с. значно вплинув на наступні дослідження умов стабільної взаємодії і прийняття ролі в межах символічного інтеракціонізму і етнометодології. Див.: Етнометодологія; Інтеракціонізм; Символічного інтеракціонізму теорія.

ВИМІР – процедура, за допомогою якої об'єкт, що вимірюється, порівнюється з деяким еталоном і одержує числове вираження в деякому масштабі або шкалі.

ВИМІРЮВАННЯ РІВНІ. Соціологічні дані можуть вимірюватись на різних рівнях із застосуванням вимірвальних шкал різного ступеня точності. Нижчий рівень представлений номінальною шкалою, яка вказує лише на те, до якої групи належить дана величина. Напр., населення, яке відповідає на різні питання при обстеженні відносин, може бути поділене на тих, хто відповідає "так", і тих, хто відповідає "ні", при цьому на шкалі відповіді "так" присвоюється число 1, а відповіді "ні" – 2. Ці числа не означають нічого крім категорій: тим, хто відповідає "так", також легко може бути присвоєно число 2, при цьому 2 не означає величину більшого порядку, аніж 1: цим двом категоріям можуть бути присвоєні будь-які ін. числа.

Наступним В.р. є порядкова шкала, на якій категорії розміщуються ієрархічно. Напр., в обстеженнях відносин і установок часто використовується техніка вимірювання, відома під назвою шкали Лікерта, коли респонденти повинні вказувати ступінь своєї згоди з певними твердженнями відповідно до наступних порядкових категорій: "повністю не згоден", "не згоден", "не впевнений", "згоден", "повністю згоден". Кожній кате-

горії присвоюється число – у даному випадку від 1 до 5. Відповіді, т.ч., є впорядкованими, і просування вздовж шкали буде означати збільшення чи зменшення ступеня згоди. Порядкові шкали не дозволяють вимірювати відмінності між категоріями: не можна сказати, що категорія "повністю згоден" вказує на відношення, яке може відрізнятись від категорії "згоден" на точну величину.

Шкали інтервального рівня також є впорядкованими, але мають додаткову властивість, яка полягає в тому, що відстань між поділками на шкалі та ж сама. Т.ч., величини на інтервальной шкалі, оскільки вони відображають рівні одиниці вимірювання, можна порівнювати як з т.з. її впорядкованості, так і з т.з. відстані між ними.

При пропорційному рівні вимірювання поєднують властивості інтервальних шкал і, крім того, воно пов'язане з точкою абсолютного нуля. Стоградусна шкала для вимірювання температури є інтервальною, а не пропорційною, оскільки в дійсності 0 градусів означає не відсутність теплоти, а кількість теплоти в точці замерзання води. На пропорційному вимірюванні ґрунтується шкала Кельвіна, тому що тут 0 градусів означає дійсно абсолютний нуль, при якому теплота відсутня. Вимірювання на інтервальному і пропорційному рівні є неметричними.

Рівні вимірювання мають важливе значення, оскільки вони впливають на види статистичних технік, які можуть використовуватись при аналізі дослідницьких даних. На номінальному рівні коло дослідницьких технік обмежене тими з них, які ґрунтуються на частотах чи підрахунку, тобто такими як *хі-квадрат-тест*, таблиці випадкових чисел і *кросс-таблиця*. Вимірювання на порядковому рівні відповідає всьому колу непараметричної статистики. Інтервальний і пропорційний рівні доз-

воляють використовувати всі статистичні техніки. Див.: Лонглінійний аналіз; Установок шкала.

ВИНИКНЕННЯ НОРМ ТЕОРІЯ – пояснення поведінки натовпу, яке стверджує, що поведінка кількох людей переймається всією групою, оскільки в її середині утворюються комунікативні взаємозв'язки, які сприяють загальній оцінці ситуації і формуванню єдиних норм поведінки.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (1880-1951) укр. мислитель, політ. і громадський діяч, письменник. У політиці був прихильником соціалістич. ідей, хоча на його ідеології сильно позначилися впливи зах. лібералізму і гуманізму. В проблематиці, що має соціол. спрямування, чільне місце посідає питання про характер укр. нації і державності. Основною рисою укр. нації, на думку В., є її безбуржуазність, відсутність експлуаторських класів. Державу бачить як основний засіб нац. і соц. визволення українця. Соціол. значущість мають роздуми В. про "національного героя". Даний вислів він вживав для характеристики діячів, які з'являлися у всіх націях в період великих нац.-соц. катаклізмів і які в силу обставин займали провідні позиції в сусп-ві. В еміграції В. розробив власну політ.-соціол. концепцію т. зв. "колектократії". Ця ідея сформувалась в 30-40 рр. як один з найефективніших засобів розв'язання соц., економ., політ. конфліктів. Основні праці В.: "Відродження нації" (1920), "Про мораль пануючих і мораль пригноблених: одвертий лист до моїх читачів і критиків" (1911).

ВИСХІДНА ВИБІРКА – метод відбору вибіркової сукупності, починаючи з малої групи респондентів і опитування їх для подальших контактів. Вона є випадковою вибіркою, і на її основі не можуть робитися висновки про характеристики спорідненої сукупності. Метод

використовується перш за все при зборі глибинних якісних даних про глибоко особисті теми шляхом особистих контактів, напр., при дослідженні сексуальних звичок або досвіду важкої втрати, де очевидної структури вибірки не існує.

ВИХОВАННЯ СОЦІОЛОГІЯ – соціол. дисципліна, предмет якої виховання як сусп. процес, роль соц. ін-тів (сім'ї, системи освіти, ЗМІ та ін.), а також соц. мікро- і макросередовища в цьому процесі. Поч. розвитку В.с. як самостійної дисципліни поклав *Е.Дюркгейм*, в подальшому на її методологію великий вплив здійснили *Дж.Дьюї*, *З.Фрейд*, *Е.Фром*. Гуманістична орієнтація В.с. пов'язана з пріоритетною увагою до становлення особистості в її автономії і суверенності. Наук. методологія виводить на перший план у В.с. активну взаємодію *особистості і соц. середовища*. Соціол. вивчення формування особистості в системі освіти може розглядатись одним із відгалужень В.с. педагогічного соціологією.

В.с. вивчає питання послідовного проходження етапів *соціалізації* людини, включення її в систему соц. відносин в різні періоди життя. При цьому досліджуються чинники, які найбільш глибоко впливають на цей процес, соц. механізми взаємодії особистості із соц. середовищем, а також міру і можливість впливу самої особистості на її соц. оточення. В.с. широко використовує методи спостереження, соц.-педагог. експерименту, процедури опитувань, *інтерв'ю* та інші. Об'єктом вивчення при цьому є не лише той, хто виховується, але і той, хто виховує. Велике значення у В.с. має дослідження міжособових відносин, особливостей соц. і етнічного середовища, традицій, звичаїв, форм соц. контролю. В.с. покликана також вивчати соціодинаміку виховної системи, її специфіку; визначати соц. критерії ефективності виховного процесу і розробляти методол. інстру-

ментарій прикладних і емпір. досліджень; розкривати взаємозв'язок розумового, політ., трудового, морального, естетичного, економ., екологічного, фізичного та ін. видів виховання.

Об'єктами дослідження В.с. є *особистість*, включена у складну систему соц. зв'язків і соц. взаємодії, колективи, соц. групи, класи, нації, етнічні групи, політ. партії і громад. організації тощо. Предметом соціол. досліджень є виховна та ін. соц. діяльність даних об'єктів. Узагальнюючою з проблем В.с. є праця рос. соціолога А.Г.Харчева "Соціологія виховання" (1990). Див.: *Діяльність соціальна; Особистість; Середовище соціальне; Соціалізація.*

ВИЩІЙ КЛАС. До вищої верстви вищого класу в теорії соц. стратифікації (Е.Дюркгейм, М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Мертон, А.Уорлен) зараховують найбільш високопоставлених за народженням та багатством, до нижчої - тих, хто недавно розбагатів. Відомий англ. соціолог Е.Гідденс наводить статистичні дані про поляризацію англ. сусп-ва: 5% В.к. володіють 90% акцій приватних корпорацій, 5% В.к. отримують 16% загального прибутку, у той час як 50% представників нижчих верств отримують менше 5% прибутку. Відмінність між В.к., з одного боку, і середнім та робітничим класом - з ін., може бути проведена на основі таких критеріїв як стан, згуртованість, доступ до ресурсів влади. Реальною владою В.к. може наділятися завдяки великій кількості різноманітних чинників, які пов'язують позиції еліти. Ті, хто займає головні посади в бізнесі, політиці, громад. службі, церкві й армії, як правило, мають подібну освіту, яка забезпечує подібний світогляд і інтенсивність особистих контактів. Ті, хто не має такого загального досвіду, зазвичай вливаються у вище середовище, набуваючи притаманного йому світогляду.

Проте слід відзначити, що однакове походження і освіта не завжди означають спільність інтересів чи дій. Також мало даних про те, яким чином в дійсності взаємодіють ті, хто займає певні позиції в межах В.к.

У нашій країні процес формування нового В.к. лише розпочався. За часів СРСР верхівку В.к. складали найвищі верстви партійної, державної та господарської бюрократії (номенклатури). В умовах загальної державної власності вони були розпорядниками більшої частини нац. надбання; частина привласненого багатства визначалася не за рівнем заробітної плати, а чималим переліком привласнених безкоштовно або за символічну платню матеріальних і соц. благ, недосяжних для ін. груп. Їм належала вся повнота політ. влади. В.к. протистояв *нижчий*, який охоплював більшу частину населення (робітників, колгоспників, групи інтелігенції, які зовсім були позбавлені власності і відсторонені від володіння матеріальними і соц. благами). Нижчу верству цього класу складала люмпенізована частина населення. До *середнього класу*, який посідав проміжне місце між вищим і нижчим, належали представники середньої ланки бюрократії (зокрема, керівники середніх за розмірами і значенням підприємств, організацій, структурних ланок апарату), офіцерський склад армії, ідеологічні працівники різних рангів і видів, особи "вільних професій", верхівка культур.-просвітницької, педагог. інтелігенції, особлива привілейована верства персоналу, яка обслуговувала номенклатуру). Основними каналами переміщення у В.к. були перехід на роботу в партійний, державний апарат, у керівні органи партійних, комсомольських, профспілкових організацій, закінчення спец. партійних вищих навч. закладів (Вищої партійної школи, Вищої комсомольської та проф-

спілкової шкіл, Академії сусп. наук при ЦК КПРС), елітарних вузів (напр., Ін-ту міжнародних відносин). Мобільність зменшувалась відповідно підйому соц. сходінками.

У суч. умовах докорінних якісних змін нашого сусп-ва з'явилися нові канали переміщення, формування соц. верств. У зв'язку з розвитком різних форм власності з'являється багато нових середніх верств (торговці, бізнесмени, орендарі, фермери, маклери, менеджери тощо), виникла велика буржуазія: підприємці, комерсанти, банкіри, що поповнили В.к. Водночас чимало працівників висококваліфікованої розумової та фізичної праці, офіцерський корпус реально виявилися відкинутими до нижчого класу. У зв'язку із зубожінням переважної частини населення й швидким збагаченням певних верств нижчий та *вищий класи* зростають швидше за середній, поглиблюючи поляризацію сусп-ва, його нестабільність. На тлі загального погіршення матеріального становища поглиблюється розрив між бідними і багатими. Див.: *Влада; Еліта; Клас соціальний; Менеджмент; Стратифікація соціальна.*

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО

сусп-во, в якому люди відкрито висловлюють своє критичне ставлення до різних табу, що існують у "закритому сусп-ві"; спільнота, яка видозмінюється внаслідок активного втручання у соц. порядок і свідомих намагань реалізувати особисті й групові інтереси, базувати свої рішення на можливостях власного самовизначення; теоретико-світоглядне розуміння традицій, що визнає цінність особистості, її суверенність, обґрунтовує людське буття як вищу і вирішальну основу існування вселюдського, всезагального. Уперше термін "В.с." застосував А.Бергсон, згодом його концептуальне обґрунтування здійснив К.Поппер у книзі "Відкрите суспільство і його во-

роги". Продовжив дослідження В.с. у численних статтях і наукових програмах Дж.Сорос. В умовах В.с. монополія на владу не зосереджується в руках одного класу, а демократія постає як найбільш ефективний режим і найбільш дієва форма правління. В.с. забезпечує ненасильницьку реформу соц. ін-тів. Це сусп-во, в якому має місце висока соц. мобільність, а пріоритет належить самореалізації і саморозвитку людської особистості. В.с. - вища форма організації сусп. життя, яку й прагне втілити Європ. співтовариство. Невід'ємними рисами В.с. є свобода асоціацій, об'єднань людей, відсутність дріб'язкової регламентації з боку держави, влади, можливість несанкціонованої і неспідконтрольної з боку уряду соц. творчості, економ. незалежність виробника від державної бюрократії, наявність ринку, свобода слова. В.с. передбачає тип свідомості без ідеол. забобонів, ворожнечі й недовіри, такий, що припускає альтернативність ідей та позицій, різноманітність точок зору, концепцій тощо. Див.: *Аграрне суспільство; Демократія; Суспільство.*

ВІДНОСИНИ СОЦІАЛЬНІ

- відносини між групами людей, які займають різне положення у сусп-ві, беруть неоднакову участь у економ., політ. і духовному житті сусп-ва, різняться *способом життя*, рівнем і джерелами доходів, структурою власного *споживання*. Суб'єктами В.с. є різні спільноти людей, які активно взаємодіють між собою і створюють свої способи сумісної діяльності. В.с. - співвідношення рівності і нерівності соц. груп за положенням і роллю у сусп-ві. З одного боку, В.с. - взаємодійності груп одна з одною, які можуть приймати характер дружніх взаємовідносин або конфлікту. Такі взаємовідносини можуть набувати форми прямих або опосередкованих контактів, напр., через відносини з державою. Зміна характеру цих взаємовідносин зу-

мовлюється змінами у соц. положенні і соц. обличчі взаємодіючих спільнот. З ін. боку, поняттям В.с. характеризується взаємне положення груп у сусп-ві, тобто той зміст, який вкладається у поняття соц. різниць. Соціологія вивчає розвиток В.с. у тісному зв'язку із змінами у способі життя соц. спільнот, визначаючи соц. обличчя і поведінку людей.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – ступінь відповідності дій соц. суб'єктів (особистостей, соц. груп, спільнот, держави) ваземним вимогам, діючим правовим та ін. *соц. нормам*, загальним інтересам; виступає засобом підтримання цілісності сусп-ва, сусп. злагоди, *соц. інтеграції*. У індивіда В.с. формується як результат тих зовнішніх вимог, які до нього ставить сусп-во, соц. групи, мікросередовище. Сприйняті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідальної поведінки, регулятором якої служить совість. В.с. за свою поведінку, самостійність дій набуває особливого значення в нашому досить нестабільному сусп-ві. коли значною мірою зростають вимоги до виконання статусних обов'язків, *соц. ролей*, коли все складнішими і масштабнішими постають перед нашим сусп-вом проблеми його трансформації.

ВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ. Особам властиво відтворювати риси організації свого сусп-ва подібно до того, як вони продовжують свій рід фізично з покоління в покоління. Такий феномен отримав назву В.с. Основними категоріями, що відбивають процес В.с. є: "*особистість*", "*соціалізація*", "*соц. група*", "*соц. спільнота*", "*соц. верства*", "*соц. ін-т*", "*соц. статус*", "*соц. роль*", "*соц. діяльність*", "*соц. поведінка*", "*соц. контроль*", "*соц. зв'язок*", "*соц. комунікація*" тощо. До речі, в *марксистській соціології* дане поняття має більш вузький зміст і служить для

позначення відтворення робочої сили і виробничих відносин. Див.: *Культурне відтворення; Соціалізація; Споживання колективне.*

ВІДХИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ. Див.: *Девіантна поведінка.*

ВІДХИЛЕННЯ СТАНДАРТНЕ – стандартне відхилення і його квадрат, варіація найбільш розповсюджені статистичні показники, що використовуються для виміру мінливості будь-якої сукупності даних. В.с. вимірює широту розподілу відносно середнього значення. Воно обчислюється шляхом виміру відхилення до квадрата (x^2), сумування одержаних квадратів відхилень ($\sum \epsilon x^2$), ділення одержаної суми на спільне число (N) елементів в сукупності даних з метою одержання середнього відхилення в квадраті, і добування квадратного кореня для того, аби перетворити квадратні величини знову в лінійні. Основна формула обчислення В.с.:

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum \epsilon x^2}{N}}$$

При аналізі даних обстеження важливою є можливість перевірки точності кожного окремо взятого значення вибірки, для чого необхідним є вимір мінливості чи відхилення різних значень вибірки. Цей вимір здійснюється за допомогою такого показника як стандартна помилка середнього значення, який частково визначається з боку стандартного популяційного відхилення. Див.: *Вибірка; Вибірочна помилка; Значущість перевірки.*

ВІДЧУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ – це прояв таких життєвих відносин особи з *соціумом*, за яких продукти її діяльності, вона зокрема, а також ін. індивіди та соц. групи, будучи носіями певних норм, установок і цінностей, усвідомлюються як протилежні власне їй (від неподібності до несприйняття й ворожечі).

Спочатку термін В. мав філос. і релігійний зміст, однак *К.Маркс* представив його як соціол. поняття у своїх "Економіко-філософських рукописах" (1844). Маркс вважав, що людське В. обумовлено природою соц. структур, які позбавляють людей їх людської сутнісної основи. З часом поняття В. втратило значну частку свого першочергового марксистського соціол. змісту і почало використовуватися для опису широкого ряду феноменів: почуття віддаленості від сусп-ва і незадоволення цим; відчуття морального занепаду в сусп-ві; почуття безсилля перед обличчям соц. ін-тів; безособовість, дегуманізованість великомасштабних і бюрократичних соц. організацій. У перших двох випадках поняття В. є подібним до поняття *аномії Дюркгейма*, а не до марксистської концепції, в останньому випадку – до поняття бюрократії у *М. Вебера*. Згідно з *Е.Фромом*, В. особи виступає у таких формах: відчуження від близьких, роботи, потреб, себе, сусп-ва. У соціології В.с. розуміється як протиставлення особи ін. індивідам, групі чи *соціуму* в цілому, які переживають той чи ін. ступінь власної ізоляваності. Подібні конфліктні стосунки в групі пов'язані з втратою почуття солідарності, коли індивід у групі сприймає ін. як чужих і ворожих собі, відкидаючи при цьому норми групи, закони і приписи. Суб'єктивні переживання індивідом свого В.с. є причиною асоціальної *девіантної поведінки*. Стан В. є досить типовим для "*маргіналів*" – людей, які залишили "свою" групу і ще не відчують себе приналежними до ін. Взагалі ж більшість суч. соціологів вважає що поняття В.с. є непотрібним через свою розмитість.

ВІЗЕ ЛЕОПОЛЬД ФОН (1876-1969) – нім. соціолог, представник формальної школи в соціології, проф. у Ганновері. Засновник Ін-ту соц. наук Кельнського ун-ту, а також засновник і вида-

вець соціол. журналу "Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie" (1921-1934), який був відновлений у 1948 році під назвою "Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie und Socialpsychologie". Згідно з його поглядами, соціологія трактується як емпірико-аналіт. дисципліна, яка має своїм предметом "*соціальне*" (сукупність процесів міжлюдських взаємодій). Аналітичною основою соціології є поняття *соц. дистанції* (наближення або віддалення індивіда відносно групи, групи щодо індивіда і т.д.). Дав детальну класифікацію соц. процесів і структур, які в більшій мірі носять формальний і абстрактно-схоластичний характер. В. здійснив значний вплив на розвиток соціології в першу чергу як організатор і систематизатор науки. Його погляди були зв'язуючою ланкою між класичним і суч. періодами зах. соціології. Основні роботи В. – "Система загальної соціології" (1955), "Статика і динаміка в соціальному житті" (1964).

ВІЙСЬКОВЕ І ПРОМИСЛОВЕ СУСПІЛЬСТВО – еволюційне розрізнення *Г. Спенсера* між двома типами сусп-ва: більш ранньою формою заснованого на "примусовому співробітництві", військовим сусп-вом і більш пізньою, до якої приходять військові сусп-ва – промисловим сусп-вом, яке побудоване на "добровільному співробітництві".

ВІЙСЬКОВИХ СОЦІОЛОГІЯ – соціол. теорія, об'єктом вивчення якої є збройні сили в цілому, їх різні підструктурні ланки, військові колективи, військова діяльність. Предмет В.с. – військово-соц. відносини і процеси, які виникають в армії як у відносно цілісному організмі і, разом з тим, як у невід'ємній частині сусп-ва. В.с. складається з: 1) загальної теорії, основу якої складають вчення про війну і армію; 2) військово-соціол. теорій середнього рівня (різних сфер військової діяльності, військових колективів і т.д.); 3) конкр.

військово-соціол. досліджень, які забезпечують збір, опис, систематизацію військово-соц. інформації. Основні функції В.с.: пізнавальна, прикладна й ідеологічна. Проблеми конкр. соціол. досліджень В.с. на суч. етапі наступні: адаптація молоді до армійських умов, морально-політ. і псих. підготовка військ, "дідовщина" в армії, обов'язковість військової служби, створення платної армії, запровадження інституту капеланства. Див.: *Адаптація соціальна; Адаптація професійна; Діяльність.*

ВІК СОЦІАЛЬНИЙ – рівень соц. досягнень індивіда (сусп. стан, кар'єра, сімейний статус тощо) порівняно із статистичним середнім рівнем подібних досягнень людей одного з ним віку.

ВІКО ДЖАМБАТТИСТА (1668 – 1744) – італ. мислитель, у творчості якого досить чітко виголошена ідея всевітньої історії як природно-істор. процесу. В. послідовно відстоював думку про об'єктивний характер істор. закономірності. Остання уявлялась В. як активна діяльність людей, як циклічний рух по колу з переходом від однієї епохи до другої. Такими епохами, на його думку, виступають «Божевствена», «героїчна», «людська». В останній неважко побачити риси буржуазного сусп-ва, які почали утверджуватися в Італії в кін. XVII – поч. XVIII ст. Викладені у першій систематизованій праці з соц. і культ. динаміки «Основи нової науки про суспільну природу націй» (1725) ідеї В. являють сьогодні великий наук. інтерес, про що засвідчила проведена у 1976 р. у Нью-Йорку конференція «Віко і сучасна наукова думка», присвячена 250-річчю з дня виходу у світ названої праці. Чимало аспектів концепції В. визначили провідні напрями суч. соціол. науки, зокрема ідеї з теорії культури, розвинуті в працях *М. Вебера, П. Сорокіна, Т. Тойнбі* та ін. Не випадково П. Сорокін відзначав, що В. заслуговує стояти в одному ряду із справжніми "батьками" соціології.

ВІКОВА ГРУПА – будь-яке соц. об'єднання, засноване на віковому принципі.

ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ – характеристика населення за *віковими групами, поколіннями, когортами*, яка створює базу для демогр., соц. та економ. аналізу. Групи можуть мати річні 5 і 10-літні інтервали, покоління розподіляють населення на дітей (0-14 років), дорослих (15 – 59 років) і літніх (60 і старше), когорти дають більш розгорнуті класифікації *життєвих циклів*. Періодизація життєвих циклів у різних авторів має різні критерії. Так, відомий рос. учений Б. Ц. Урланіс в основу класифікації поклав участь індивіда в суспільно корисній праці: доробочий період (ясельний вік – до 3 років, дитсадівський вік – 3-6 років, шкільний вік – 7-15); робочий період (юність – 16-24 і зрілість – 25-44, пізня зрілість – 45-59), післяробочий період (літні люди – 55-64, старі – 65-74, дуже старі – 75-85, старезні – 85 років і більше). Амер. дослідник І. Ален запропонував інтерпретацію фаз життєвого циклу, яка включає соціол. і психол. коментарі. Польські соціологи поділяють вік людини стосовно зростання її освітнього рівня і трудового шляху. Виділяють три види В.с.н.: прогресивну, в якій чисельність дітей перевищує чисельність стар. вікових груп, регресивну – зі зворотнім співвідношенням, стаціонарну – з рівновагою цих двох груп. Ін. показником "вікової якості" сусп-ва є середній вік, який розраховується як середня арифметична, зважувана на основі розподілу населення за віковими групами. Сусп-во, в якому питома вага людей 65 років і більше перевищує 67% від всього населення, за класифікацією ООН, називають старим. Більшість розвинутих країн через низькі рівні народжуваності і смертності літніх людей відносяться до даної категорії. Сусп-во, в якому частка людей старших 65 років нижче 40%, за

тією ж класифікацією, вважається молодим. Найчастіше – це характеристика країн, що розвиваються.

ВІКОВІ ОБ'ЄДНАННЯ – соц. групування за віком, найчастіше чоловіків, які формують важливу основу соц. організації, особливо в *сегментарних сусп-вах*. Такі об'єднання створюють модель соц. зв'язків, які пересікаються з родинністю або походженням. Така модель виконує церемоніальні соціол. функції, вимагаючи володіння власністю.

ВІКУ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає вікові характеристики *індивідів* і соц. груп, вікову структуру сусп-ва і закономірності їх розвитку. Проблематика В.с. диференціюється за віковими групами (напр., проблеми підлітків, молоді і т.д.). Важливими проблемами у В.с. є співвідношення усталеності та змінності структури особистості у зв'язку з віковими характеристиками, динаміка її соц. діяльності за життєвим циклом. Актуальності сьогодні набуває і проблема соц. наслідків старіння населення, пошук нових форм і режимів зайнятості населення, освіти і кваліфікації вікових категорій. В.с. розвивається у тісній взаємодії з *соціологією сім'ї, соціологією праці, освіти* тощо.

На основі уявлень щодо будови *життєвого циклу* індивіда В.с. виділяє в ньому періоди або стадії: *етапи життєвого шляху*, послідовність життєвих подій, траскторії життя тощо; досліджує проблеми їх змісту і переходу з однієї стадії на ін. Активно розробляються, зокрема, сензитивні періоди прискорення, уповільнення або стабільності вікових змін, етапи підготовки до зміни ролі репертуару, культурно обумовлені ритуали переходу від одних вікових статусів до ін. У В.с. розроблені, активно використовуються спец. методи опису й аналізу соц.-вікових характеристик: *біографічний метод*, ко-

гортний аналіз (*когорти*), дослідження поколінь та ін. В.с. є галуззю активних міждисциплінарних контактів: психології, демографії, медицини, *геронтології*, педагогіки, етики та юридичних наук, етнографії, історії та ін. дисциплін, сфера інтересів яких включає аналіз вікових явищ під специфічними кутами зору. Для всіх цих дисциплін В.с. виконує методол. та інтегративні функції відносно вікової проблематики. Помітний внесок у розвиток В.с. зробили К. Левін, Д. Клоумен (США), Л.С. Виготський, І.С. Кон (Росія), М.М. Корнев, Л.В. Нікаронова, В.П. Цвиркун (Україна). Див.: *Геронтологія; Молодь; Життєвий цикл особи; Молоді соціологія; Освіти соціологія; Праці соціологія.*

ВІЛЬНИЙ ЧАС – частина соц., *позаробочого часу*, яка вивільнена від невідкладних справ і є "*часом свободи*", *простором вільної діяльності* і розвитку *особистості*. У соціол. аналізі В.ч. важливо відрізнити поняття "сутність В.ч." і "зміст В.ч.". Сутність В.ч. полягає у вільній діяльності, яка означає, насамперед, наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самостійно (з певною мірою розумності) вибрати варіант імовірної дії, вміння досягти поставленої мети, і, безумовно, саму дію, що є об'єктивним змістом діяльності. Сутність В.ч. становить усталена якість, яка зберігається у всіх змінах В.ч., його ж зміст за обсягом ширше поняття, ніж сутність, він включає в себе не лише сутність В.ч., але й усі ін. зв'язки, притаманні даному феномену. Зміст В.ч. є більш плінним і змінним, ніж його сутність. Єдність і співвідношення сутності і змісту В.ч. полягає в тому, що вільна діяльність може бути справжнім виразом свободи, якщо вона спрямована на розвиток особистості, а остання можлива лише в умовах вільної діяльності.

Див.: *Бюджети часу; Вільний час особи; Вільний час соціальної групи; Вільний час суспільства; Час позаробочий.*

ВІЛЬНИЙ ЧАС ОСОБИ – час, яким людина вільно розпоряджається (за власним розсудом) з метою свого всебічного і гармонійного розвитку.

ВІЛЬНИЙ ЧАС СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ – характеризується загальною спрямованістю в його використанні, спільністю занять та інтересів. Доцільно розрізняти вільний час службовців, робітників, інженерно-технічних працівників, студентів, учнів, орендарів, фермерів, а також інших категорій населення (пенсіонерів, домогосподарок тощо).

ВІЛЬНИЙ ЧАС СУСПІЛЬСТВА – загальна кількість вільного часу індивідів плюс робочий час працівників галузей, що створюють умови для використання індивідом свого вільного часу.

ВІЛЬНОГО ЧАСУ СОЦІОЛОГІЯ – одна з спец. соціол. теорій, предметом якої є частина позаробочого часу особи, соц. групи, сусп-ва, яка використовується для дозвільної і “більш піднесеної діяльності”, для відпочинку, розваг і розвитку. Вільний час характеризується такими трьома параметрами: обсягом, структурою і змістом. Основне завдання вивчення вільного часу – визначення оптимальної його структури, обґрунтованої системи соц. регулювання, організації вільного часу, умов подолання елементів антикультури у його сфері. В.ч.с. покликана систематизувати види діяльності суч. людини у вільний час, шукати його резерви, визначити його цільову скерованість у різних соц. груп, виділити якісний показник культури вільного часу, що віддзеркалює стабільність діяльності, її регулярність, повторюваність і періодичність. Проблеми В.ч.с. активно розробляли на Заході представники т. зв. “соціології дозвілля” М.Каплан, Г.Віленський, Ж.Дюмазед’єс, С.Пар-

кер, А.Турен, Ж.Лярю, в Росії – Г.А.Пруденський, Б.А.Грушин, В.М.Піменова, Г.П.Орлов, в Україні – Л.А.Лза, Л.В.Сохань, М.А.Андрєєв, Н.О.Победа, В.М.Піча, З.І.Тимошенко та ін. Див.: *Бюджет часу; Вільний час; Вільний час суспільства; Вільний час соціальної групи; Вільний час особи; Дозвілля соціологія; Час соціальний; Час позаробочий.*

ВІНДЕЛЬБАНД ВІЛЬГЕЛЬМ – (1848–1915) – нім. соц. філософ, який близько стояв біля *неокантіанства* і проводив різницю між двома протилежними “впливовими підходами” в соц. дослідженнях: ідіографічним і номотетичним. Останній пов’язаний із відкриттям наук законів, а перший застосовувався при вивченні окремих істор. явищ. Закликав до використання ідіографічних методів в істор. і культ. дослідженнях.

ВІН ЕРХАРЯ РОЙ (нар. 1937) – нім. соціолог. У 1961–1965 рр. навчався в Мюнхені, Тюбінгемі (Німеччина) та США. Має вчені ступені магістра (1965), докт. (1967) та повного докт. (1971) у галузі соціології. У 1965–1969 рр. – асистент проф. Р. Дарендорфа, у 1969–1972 рр. – дослідник Нідерландського ін-ту перспективних досліджень гуманітарних наук, 1972–1974 рр. – доц. ун-ту м. Білефельд. З 1974 р. – проф. ун-ту м. Констанц (Німеччина). У 1983–1984 рр. та 1990–1991 рр. – декан ф-ту сусп. наук. Коло наук. інтересів – *соц. стратифікація та мобільність, соціологія мобільності, соціологія освіти*. Основні праці: “Теорія соціальної стратифікації” (1968; 1974), “Інтелігенція в політиці та суспільстві” (1971), “Соціальне та поведінка – соціально-наукові дослідні переорієнтації” (1972), “Індивідуальні потреби та соціальні оцінки” (1972), “Нерівність між людьми як соціологічна проблема” (1973), “Соціальна дійсність як виклик соціології” (1975).

ВІРТ ЛУІС (1897–1952) – амер. соціолог, представник Чиказької школи, президент Амер. соціол. асоціації (1947–1948), президент Міжнар. соціол. асоціації (1949–1952). Проводячи дослідження в межах міської соціології, висунув поняття *міського способу життя*, який протиставляв традиційному укладу життя сільської громади. Спілкування мешканців міста, вважав він, носить поверхневий, формальний, анонімний характер. Особисті зв’язки (сімейні, дружні, сусідські) в міському середовищі розпадаються, соц. згуртованість і контроль послаблюються, і все це разом призводить до: 1) соц. дезорганізації; 2) сегментації особистості. Увійшов у історію соціології як основоположник вивчення міського способу життя. Основна праця – “Гетто” (1928).

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ – (лат. *virtualis* – можливий) – різновид суб’єктивного сприйняття і бачення соц. дійсності, яка на відміну від визнання матер., об’єктивного її начала, представляє світ як плід уявлення, розрахунку і очікувань. У напружені передкризові економічні періоди розвитку сусп-ва у деяких індивідів проявляється тенденція до конструювання В.р.

ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ (1889–1951) – австр. філософ, який здійснив значний вплив на суч. філософію і на деякі галузі соціології, особливо на соц. феноменологію і *етнометодологію*, дещо через лінгвістичну філософію, а дещо більш безпосередньо. В. робив наголос на первісному розумінні переконань і цінностей *соц. фактів*, перш ніж намагтися пояснити їх. Основна його праця: “Філософські дослідження”, видана по-смертно (1953 р.).

ВІТТФОГЕЛЬ КАРЛ (1896–1988) – нім. порівняльний соціолог, найбільш відомий працями про китайське сусп-во і дискусійною книгою “Східний деспотизм” (1957). З 1925 р. по 1933 р. В.

працював в Ін-ті соц. досліджень у Франкфурті. Згодом переїхав до США. Див.: *Франкфуртська школа.*

ВКЛЮЧЕНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ – метод дослідження, за яким соціолог здійснює *спостереження* за певною соц. спільнотою, членом якої він є. Таке включення дає соціологу можливість спостереження прихованого, коли члени спільноти не усвідомлюють, що за ними спостерігають. Найпростіше проводити В.с. у складі великих “відкритих” спільнот. Класичним прикладом є дослідження амер. міста, проведене Р. і Г.Ліндами (відома їх праця “Середнє місто”). Час від часу цей метод успішно використовувався в дослідженнях і більш “закритих” спільнот при вивченні організації і професій, коли дослідники влаштувалися на ту ж роботу, що і населення, яке вивчалось. У зв’язку з цим відомим є дослідження обмеження продуктивності праці серед індустр. працівників, проведене Д.Росем. У більш широкому розумінні цей термін означає форму спостереження, при якій досліджувані відомо, що за ними спостерігає стороння людина, і яка має місце зазвичай в етнографічних дослідженнях. Перевага прихованого спостереження полягає в тому, що обстанова залишається природною, і присутність спостерігача не викликає штучних змін, які є основною складністю при проведенні відкритого спостереження. Обидві форми пов’язані з одною проблемою, яка полягає в тому, що спостерігач може досягнути лише обмеженого, часткового розуміння досліджуваної ситуації, тому що в межах його ролі неможливим є доступ до всього досліджуваного населення. З цієї причини В.с. іноді доповнюється ін. формами збору даних. При вірному застосуванні цей метод дозволяє отримати дані, які мають високий ступінь відповідності дійсності і недійсності в порівнянні з даними, отриманими із застосуванням більш розповсюдженого методу вибірко-

вого обстеження. Однак застосування цієї техніки займає набагато більше часу і висуває більш складні вимоги до рівня кваліфікації і особистості дослідника. Див.: *Дослідження соціологічне.*

ВЛАДА – це реальна можливість здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим людям за допомогою таких ін-тів як авторитет, право, насильство. Соц. призначення В. полягає в тому, що за її допомогою досягаються певні цілі, уможливленість виконання певних функцій на користь *соц. системи*, встановлюються відносини між людьми та їх групами. В. дозволяє виражати сусп., групові та індивід. *інтереси*. Її основ. ознаками є територія, монополія на примус, тривалість, легітимність, а основ. видами – економ., політ., духовна, сімейна. В Україні соціол. аспекти В. активно розробляють В.Д. Бабкіним, О.І.Семківим, Л.О.Тупчінком, М.І.Михальченком, В.С.Журавським, В.В.Танчером, Г.Рябовим та ін. Див.: *М.Вебер; Влада; Влади соціологія; Держава; Держави соціологія; Еліта; Конфлікт теорія; Лідерство; Марксистська соціологія; Політика соціологія; Політика соціальна.*

ВЛАДА ТРАДИЦІЙНА – влада, що ґрунтується на традиціях та звичаях.

ВЛАДИ СОЦІОЛОГІЯ – напрям досліджень соціології політики, який вивчає взаємодію людей, соц. спільнот у системі “керування-підпорядкування”, “управління-виконання”. У соціол. літературі є багато підходів до трактування влади, серед яких виділяють: 1) біхевіористський (Х.Саймон) – влада як певний тип поведінки, заснований на можливості зміни поведінки ін. людей; 2) інструменталістський (Е.Каплан, Г.Лассвел) – влада як можливість використання різних засобів, зокрема, насильства; 3) теологічний (Т.Парсонс, Б.Рассел) – влада як здатність досягти поставленої мети, реалізувати намічені цілі; 4) *структурно-функціональний* – влада як властивість соц.

організації людської спільноти, заснованої на доцільності розподілу функцій управління та виконання; 5) реляціоністський – влада як взаємодія об'єкта і суб'єкта, при якій суб'єкт з допомогою певних засобів контролює об'єкт.

ВЛАДНА ЕЛІТА. Див.: *Влада; Влада соціальна.*

ВНУТРІШНЄ МІСТО – квартали міського поселення з високим рівнем соц. проблем і бідності. Див.: *Місто; Міста соціологія; Урбанізація.*

ВОВКАНИЧ СТЕПАН ЙОСИПОВИЧ (нар. 1936, на Старосамбірщині Львівської обл.) – укр. соціолог, доктор економ. наук, проф., зас. відділу соціол. досліджень Ін-ту регіональних досліджень НАН України (м. Львів). Член-кореспондент Укр. академії інформатики, дійсний член Папської академії соц. наук. Закінчив у 1958 р. Харківський гірничий ін-т і в 1969 р. – економ. факультет Львівського державного ун-ту. У 1975 р. захистив канд. дис. “Прямі інформаційні контакти як елемент наукової організації інженерної праці”, а у 1992 р. – докт. дис. “Інформаційний потенціал у системі управління науково-технічним прогресом”. Основний предмет соціол. студій – пошук шляхів підвищення духовно-інтелектуального потенціалу людини (нації) як рушійних сил розвитку сусп-ва, його гуманізації. Плідно працює в галузі теорії еліт, зокрема над проблемою рекрутування та формування нац. еліти України, активізації її соц. ролі. Є автором понад 200 наукових праць, в т. ч. колективних монографій: “Інформаційний потенціал і прискорення науково-технічного прогресу” (1990), “Національна еліта та інтелектуальний потенціал державотворення” (1995), “Вплив трудового колективу на прискорення науково-технічного прогресу” (1983), співавт. навч. посібника “Соціологія. Курс лекцій” (за ред. В.М.Пічі, 1996) та ін. В. упродовж 70-80-х рр. очолював зах. осередок укр.

відділення радянської соціологічної асоціації, з 1998 по 2000 р. був членом правління САУ.

ВОВК ФЕДІР КИДРАТОВИЧ (1847-1918) – укр. етнограф, антрополог, політ. діяч. На формування його соціол. поглядів мали вплив ідеї *О.Конта* і *Г.Спенсера*. Соціологію розглядав як науку про сусп. життя, яка разом з спеціальною та передісторичною антропологією, етнологією, етнографією є складовою однієї науки – антропології; хронологічно виникнення соціології передують геологія, палеонтологія і біологія. В. приділяв увагу питанням *еволюції*. На його думку, закони розвитку біології переносяться на сусп-во і дають підстави зробити висновок, що всі сусп. явища і форми виникли не внаслідок впливу на них зовнішніх сил, а є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює одноманітність соц. явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнологічних спільнот і таких соц. ін-тів як *наука, релігія і сім'я*. Основна праця: “Студії з української етнографії та етнології”.

ВОЛОВИЧ ВОЛОДИМИР ІЛІЧ (нар. 1939, с. Мірча, Бородянського р-ну Київської обл.) – укр. соціолог. Закінчив Київський ун-т ім. Т.Шевченка в 1969 р., аспірантуру в Ін-ті філософії АН УРСР в 1972 р., докт. філос. наук (1985), проф. (1986). У 1972-1976 рр. – наук. співроб. Ін-ту філософії, у 1976-1990 викладач, зав. кафедрою філософії та соціології в Київському ін-ті політології та соц. управління. З 1990 року зав. кафедрою методології та методів соціол. досліджень Київського ун-ту ім. Т.Шевченка, а з 1991 року – декан ф-ту соціології та психології. У 1990-1998 рр. – президент Соціологічної асоціації України. У період відродження соціології в СРСР розробляв питання специфіки соц. пізнання, ме-

тодологічного обґрунтування соціол. дослідження, надійності методів емпіричного дослідження. Основні праці з загальної соціології політики, сусп. свідомості та методів вивчення громадської думки. Загальна кількість наук. публікацій понад 150, серед них – 7 індивідуальних та колективних монографій, 5 брошур, посібник з соціології для вузів та довідники.

Основні праці: “Надійність інформації в соціологічному дослідженні” (1974), “Історичний матеріалізм і конкретні соціологічні дослідження” (1977), “Соціологічні дослідження в соціологічній роботі” (1981), “Наукові основи керівництва формуванням людини” (у співавт., 1985), “Дисципліна і перебудова” (у співавт., 1989), “Людський фактор: єдність свідомості і діяльності” (у співавт., 1989), “Transit migration in Ukraine” (у співавт., Budapest, 1994), “Політологія посткомунізму” (у співавт., 1995), “Соціологія: наука про суспільство” (у співавт., 1996), а також редактор і співавт. першого в Україні видання “Соціологія: короткий енциклопедичний словник” (1998).

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. *voluntas* – воля) – поняття використовується для характеристики соціол. теорій, які ґрунтуються на дослідженні намірів чи мотивів індивідів, дії яких, як передбачається, мають “волонтаристський” характер, тобто не визначаються соц. структурою. Соціологи виступають проти волонтаристських пояснень, оскільки роль соц. структури уявляється їм антисоціологічною. Див.: *Дії теорія; Діяльність структури.*

ВОРМС РЕНЕ (1869-1926) – франц. соціолог, засновник журналу “*Revue internationale de sociologie*”, Міжнар. ін-ту соціології (1894) і Паризької соціол. спілки (1895). У своїй основній праці “Організм і суспільство” (1895) провів аналогію між структурою і функціями людського сусп-ва і біол. організму, вважаючи, що їм притаманні спільні

закони розвитку. Однак, пізніше відмовився від ототожнення сусп-ва і організму, підкреслюючи надорганічну і надіндивідуальну сутність соц. реальності. В. також надавав особливого значення псих. чинникам сусп. розвитку. Соціологію розглядав як синтез окремих соц. наук. Був активним прихильником розвитку контактів між соціологами різних країн. Його основні праці: "Організм і суспільство" (1895), "Індуктивний метод в соціології" (1899), "Біологічні принципи в соціальній еволюції" (1913), "Соціологія" (1926).

ВОРОНА ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1940, м.Речиця Гомельської обл., Білорусь) – укр. соціолог, доктор економ. наук, проф., директор Ін-ту соціології НАН України (з 1992 р.). Закінчив Київський нац. ун-т, у 1962-1965 рр. навчався в аспірантурі. У 1970 р. захистив канд., а в 1990 р. – докт. дис. на здобуття вченого ступеня з економ. наук. Протягом 1969-1988 рр. працював начальником лабораторії наук. організації праці, начальником відділу автоматичної системи управління працею Київського мотоциклетного заводу, стар. викладачем, доцентом кафедри політекономії, деканом заочного ф-ту і проректором з наук. роботи Київського ін-ту народногосподарства. З 1988 р. до 1992 р. працював зав. від. соціології праці Ін-ту соціології НАН України.

Коло наук. інтересів: *економічна соціологія, соціологія праці, соціологія менеджменту*. В. є автором понад 100 наук. праць, серед яких монографічні дослідження: "Розвиток власності і вдосконалення виробничих відносин" (1971), "Концепція господарювання" (у співавт., 1989), "Підприємство України" (у співавт., 1995), "Економічна соціологія" (у співавт., 1996).

В. багато зробив у справі відродження і розвитку вітчизняної соціології, підготовці наук.-педагог. кадрів, організаційному і наук.-методичному зміцненні Ін-ту соціології НАН України як провідної соціол. установи незалежної України, відновлення діяльності САУ. Він є одним з фундаторів і засновників укр. наук.-теорет. часопису "Соціологія: теорія, методи, маркетинг", а також його головним редактором.

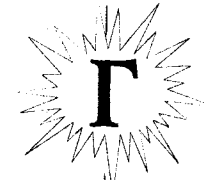
ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАКТИКУ – процес використання висновків і конкр. пропозицій в діяльності органів управління, підприємств, об'єднань, установ, організацій. Формами В.р.с.д. в п. є: публікації в книгах, газетах, журналах результатів дослідження, повідомлення про ці результати в доповідях і виступах на симпозиумах, конференціях, складання аналітичних записок і доповідних до органів управління та ін.

ВТОРИННА ГРУПА. Див.: *Група вторинна*.

ВТОРИННА ДЕВІАЦІЯ. Див.: *Девіація вторинна*.

ВТОРИННИЙ (ПОВТОРНИЙ) АНАЛІЗ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ – використання зібраної попередньо різними дослідниками соціол. інформації для розв'язання нових дослідницьких завдань. В.а.с.і. є засобом інтеграції соціол. знання на основі інформації, одержаної в локальних дослідженнях. Різновидом В.а.с.і. є порівняльний аналіз. Див.: *Соціологічна інформація; Порівняльний аналіз*.

ВУЛЬГАРНИЙ СОЦІОЛОГІЗМ – грубе, спрощене і одностороннє тлумачення сусп. явищ, коли одна з соц. функцій явища абсолютизується, розцінюється як єдино значуща.

ГАБІТУС (лат. *habitus* – зовнішність) поняття, яке ввів *П.Бурдєс*, означає певну диспозицію дій, способу відчуття, осмислення і оцінення *соц. світу*, певну сукупність внутрішніх установок, яких набуває людина в процесі практики *соціалізації*, настанов, що в ній укорінилися, що результують засвоєні знання і досвід певного місця пересування у *соц. просторі*. Г. формується в результаті тривалого зайняття певної позиції, розташування в соц. світі, він залежить від сутнісних рис цієї позиції, яка у кожного індивіда своя. Відповідно і Г. кожного є неповторним. Але люди, що займають подібні позиції, схожі розташування в одному *соціумі*, матимуть подібні Г., близьке сприйняття цього світу. Проявляється Г. в індивід. поведінці. Див.: *Повсякденного життя соціологія*.

ГАВРИЛЕНКО ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1937 р., с. Констянтинівка Запорізької обл.) – укр. соціолог. Закінчив (1964) філос. відділ. істор.-філос. ф-ту Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Канд. (1971), докт. філос. наук (1989), проф. кафедри галузевої соціології ф-ту соціології і психології Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. До цього працював на кафедрі філософії Запорізького машинобудівного ін-ту і Одеського вищого морського училища. З 1976 по 1991 рр. – зав. кафедрою філософії Херсонського педаг. ін-ту. З 1996 р. – зав. відділом соціології і моніторингу освіти Ін-ту змісту і методів навчання Міністерства освіти України. Коло наук. інтересів – суч. зарубіжна соціологія, *соціологія освіти*. Має понад 100 наук. публікацій, з них 3 індивіду-

альних і 2 колективних монографій, а також навч. посібник "Соціологія освіти" (1996) та ін.

ГАДАМЕР ГАНС ГЕОРГ (1900 – 1989) – нім. соц. філософ і головний прихильник феноменологічної *герменевтики*. Його основна праця "Істина і метод" (1960). Грунтуючись на екзистенціалізмі (зокрема, Хайдеггера) і на творчості *В. Дільтея*, він стверджує, що будь-яка справа з незнайомим передбачає подолання наших упереджень. Пошук наук. істини повинен бути поставлений на користь чуттєвого дослідження наших власних відповідей на те, що для нас є дивним. Це передбачає опосередкування минулого і нинішнього, неминуче відзеркалюючи той спосіб, яким інтерпретатор відтворює історію. Щоб досягти злиття горизонтів з "іншим", ми повинні увійти в "герменевтичне коло", в якому текст може бути зрозумілим лише як прояв *всесвітньої уяви*, а остання – як синтез низки таких текстів.

ГАЙГЕР ТЕОДОР (1891-1952) – нім. соціолог; з 1929 по 1933 р. проф. в Брауншвайзі, з 1933 по 1945 р. перебував в еміграції в Данії (проф. в Архусі); після повернення був одним із провідних соціологів Німеччини. У розумінні *соц. реальності* притримувався феноменологічної теорії Фірканда. У світову соціологію увійшов своїми працями з проблем *соц. стратифікації, соц. мобільності, соціології права і інтелігенції*. Г. активно працював над відмінностями понять "клас" і "стан". Основною соц. функцією інтелігенції вважав створення нею нових культ. цінностей, її

внесок у загальну раціоналізацію *соц. життя*, критику існуючих *соц. ін-тів*. Г. відстоював тезу, згідно з якою мислення та ідеологія не обов'язково зв'язані з *соц. становищем* їх носіїв. Дав характеристику "*масового суспільства*", ратував за всезагальну просвіту – "демократизацію розуму". Свої соціол. погляди Г. виклав у таких працях: "Занепад класового суспільства" (1949), "Зростання ролі інтелігенції в суспільстві" (1949), "Ідеологія і істина: соціологічна критика мислення" (1953).

ГАЛСІ А. Х. (1923-1992) – брит. соціолог і проф. *соц.* і адміністративних досліджень в Оксфордському ун-ті, який видрукував чимало праць з *соц. стратифікації, соц. мобільності і соціології освіти*: "Соціальний клас і освітнянські можливості" (1956), "Освіта, економіка і суспільство" (1961), "Зміни британського суспільства" (1978), "Виконання і призначення" (1980).

ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ, або просто *галузеві соціології* – *галузі* соціол. знання, які постають на межі між власне *соціологією* та ін. науками: економікою, правознавством, політологією, науковознавством. Вони ніби розподіляють свій об'єкт з тією чи іншою наукою про *суспільство* (як правило, такою, що вже має давню традицію, усталений понятійний апарат і методи), виділяючи в ньому власне *соц.* вимір, насамперед, *соц. відносини*, групові інтереси, інституційні зв'язки тощо. Так, *галузеви* називають *економічну соціологію, соціологію політики, соціологію культури, соціологію медицини* та деякі інші соціол. дисципліни.

ГАНСОВА ЕММА АВГУСТІВНА (нар. 1939, м. Ананьєво Одеської обл.) – укр. соціолог, спеціаліст у галузі *екон. соціології*, пізнання *соц. політики*. Закінчила істор. ф-т Одеського держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова (1962), докт. філос. наук (1992). Працює проф. кафедри со-

ціології Одеського нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Загальна кількість публікацій – 42, зокрема, моногр. "Соціально-економічне управління (інтегративний аспект соціального пізнання)" (1988), співавтор. навч. посібника "Економічна соціологія" (1997) та ін.

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНІ (франц. *garantie* – забезпечення) – сукупність матеріальних та юридичних засобів, що забезпечують реалізацію конституційних *соц.-економ. прав* членів *сусп.-ва*, можливість здійснення *соц. статусів*, ролей людей і груп. Вирішальна роль у забезпеченні Г.с. належить *економ. і соц. політиці* держави, діяльності профспілок, фондів та ін. *громад. організацій*. У Г.с. мають потребу всі члени *сусп.-ва*, але особливо діти, інваліди, літні люди та ін. *непрацездатні*. Для них першочергове значення мають різні *допомоги, пільги, привілеї*.

ГАРФІНКЕЛЬ ГАРОЛЬД (нар. 1926) – амер. соціолог, з 1946 по 1952 р. Г. проходив підготовку на відділенні *соц. відносин* Гарвардського ун-ту під наук. керівництвом *Т. Парсонса*. Основоположник соціологічної школи, відомої під назвою *етнометодології*. Г. займається аналізом методів, які використовують люди у повсякденному житті для описування і осмислення своєї діяльності. Його основним твором є збірник есе "Дослідження з етнометодології" (1967), де він у систематизованому вигляді виклав свою концепцію людської взаємодії і спілкування, взаємного розуміння людьми одне одного.

ГЕГЕМОНІЯ (гр. *hegemonia* – провід, керівництво) – 1. Влада, яка здійснюється однією *соц. групою* над ін.; 2. Ідеол.-культ. панування одного *класу* над ін., досягнуте за допомогою "техніки консенсусу" через управління змістом культ. форм і головних установ.

ГЕДОНІЗМ (гр. *hedone* – насолодження) – етичне вчення, яке добро виз-

начає як те, що приносить насолоду, а зло – як те, що призводить до стражданя; метою життя й вищим благом вважає насолодження.

ГЕЗЕЛЬШАФТ (нім. *gesellschaft* – суспільство) – термін *Тьонніса*, який характеризує відносини в *індустр.-урбанізованому сусп.-ві*, які ґрунтуються на прагненні до особистої вигоди, при цьому порядок підтримується на базі *формальних законів*; формується спеціалізація професійних ролей і світські цінності.

ГЕЛБРЕЙТ ДЖОН КЕННЕТ (нар. 1908) – амер. економіст, *соц. мислитель*, проф. економіки Гарвардського ун-ту. Суттєвий вплив на формування поглядів Г. здійснили *А. Маршалл, Дж. Кейнс, Т. Веблен, В. Золбарт*. Прагнув створити *економ. теорію*, яка враховує вплив на економіку політики, *держави* та ін. *соц. ін-тів*. Працював над концепцією нового *індустр. сусп.-ва*. На його думку, *сусп.-во* характеризується поступовим переходом до *технократії* – *видачі* *техноструктури*. Розвиток виробництва розуміється як основне завдання *сусп.-ва*, в результаті чого досягається гармонія в *сусп.-ві*. Г. виділив три типи влади: *заслужена, компенсуюча, регулююча*. Цим видам влади відповідає в якості основних форм впливу з ціллю підпорядкування – *покарання, винагорода і переконання*; в якості основних джерел влади – *особистість, власність, організація*. Вітчизняному читачеві широко відомі такі праці Г.: "Нове індустріальне суспільство" (1979), "Економічні теорії і цілі суспільства" (1979), "Анатомія влади" (1984) та ін. Перші дві були перекладені і видані рос. мовою в Росії.

ГЕЛЛАП ДЖОРДЖ (1901–1984) – амер. *соц. дослідник* і ініціатор розвитку і застосування *суч. методів розгляду вибірки* при вивченні *громад. думки*. Г. настільки асоціюється з даним способом дослідження, що ця форма *соц. ог-*

ляду тепер часто згадується як опитування Геллапа.

ГЕЛЛНЕР ЕРНСТ (1925-1995) – *англ. соц. теоретик* чеського походження, останні роки свого життя був проф. антропології Кембріджського ун-ту. Досить критично ставився до *лінгвістичної філософії* ("Слова і справи", 1959), а також до *небажання суч. антропології* займатися *раціональною критикою* ін. *сусп.-в* ("Святі в Атласі", 1969). У праці "Думка і зміни" (1964) він стверджував, що основою легітимності *суч. сусп.-в* є підтримка населенням певних *націй-держав* розвитку багатства в процесі *індустріалізації* і при підтримці уряду. Г. критикував *суч. плюралізм і релятивізм* в праці "Легітимация ідей" (1974); в "Ісламському суспільстві" (1982) розглядав вплив *соц. змін* на *ісламські культури*. Для його наук. роботи характерне використання методів *соц. антропології* при дослідженні *традиційних філософ. питань*. У праці "Рух психоаналізу" (1985) пояснення успіхів методів терапії Фрейда поєднується з критикою основних психоаналіт. положень в плані їх *последовної, теоретичної і практичної дієвості*. Г. відомий також як дослідник націоналізму ("Нації і націоналізм", 1983), *радянського мислення* ("Держава і суспільство в радянському мисленні", 1988), *соц. зміни істор. розвитку* ("Плуг, меч і книга", 1988), *методол. проблем* ("Релятивізм в соціальних науках", 1985). У всіх цих працях захищається *раціоналізм*, в якому знання розглядаються як *вирішальні* в *соц. змінах*.

ГЕМАЙНШАФТ (нім. *gemeinschaft* – община) – термін *Тьонніса*, який характеризує відносини в *сільських общинах*, де люди живуть у відповідності з їх сімейними і *сусп. обов'язками*; основне значення надається *традиційним звичаям* і *релігійним цінностям*; поділ праці обмежений.

ГЕНДЕР (англ. *gender* – рід, стать) – відмінність між чоловіками і жінками за анатомічною статтю.

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ – процес, в якому біол. відмінності між чоловіками і жінками наділяються соц. значенням і вживаються як засоби соц. класифікації.

ГЕНДЕРНА ІДЕОЛОГІЯ – система ідей, за допомогою яких *гендерні* відмінності і *гендерна стратифікація* одержують соц. виправдання, в т.ч. з т.з. “природних” відмінностей або гіперприродних переконань. Див.: *Гендерна стратифікація*.

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – наше уявлення про свою стать; відчуття себе жінкою чи чоловіком. Див.: *Гендер; Гендерна соціологія*.

ГЕНДЕРНА РОЛЬ – соц. очікування, які впливають з поняття оточуючих гендера, а також поведінка у вигляді мови, манер, одягу та жестів. Див.: *Гендерна ідентичність*.

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – набуття індивідами різних гендерних характеристик у процесі соціалізації. Див.: *Соціалізація*.

ГЕНДЕРНА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка займається аналізом *соц. стратифікації* за ознакою статі на мікро-, мезо- і макrorівнях. Сам термін “гендер”, що вперше був запроваджений у наук. обіг амер. психоаналітиком Р. Столлером у 1968 р., означає соц. стать і використовується для пояснення основної феміністичної ідеї про те, що соц. особливості статі визначаються істор. і етнокульт. умовами, соц. ролі чоловіка і жінки не визначені їх біологією, а соц. обумовлені. Поняття гендеру може служити не тільки для опису різних аспектів реального життя представників обидвох статей, але й для аналізу і пояснення владних відносин у сусп-ві. Поняття гендеру лежить в основі всієї різноманітності феміністичних теорій. Основні течії Г.с. відображають істор. становлення

цієї школи. Більшість авторів виділяють три течії: 1) ліберальну (продовжує традиції ліберальної філософ. традиції; 2) соціалістичну (вона поєднує марксистські і феміністичні погляди на звільнення жінок, тобто застосовує марксистську термінологію для пояснення істор. соц. нерівності жінок і визнає, що основа експлуатації жінок полягає у капіталістичному способі виробництва); 3) радикальну (головним параметром нерівності у сусп-ві і взагалі в історії є “стать”, а не “клас”, і тому відводить патріархату центральне місце в аналізі відносин експлуатації у сусп-ві). Радикальний напрямок тісно пов'язаний з практичною боротьбою за жіноче рівноправ'я. Г.с. займається такими питаннями, яким сусп. наука до цього часу не приділяла уваги (народжуваність, догляд за дітьми, умови існування жінок у чоловічому сусп-ві). У даний час проблематика Г.с. включає виділення статі як важливої диференційуючої змінної в аналізі поділу праці, *соц. структури, способу життя, поведінки* в сім'ї й у сфері професійної діяльності. Відносно новим є аналіз сексуального насилля над жінками і сексуальних домагань на службі, вивчення неоплачуваної домашньої праці, порівняльний аналіз батьківства-материнства. В Україні дослідження з проблем Г.с. проводить Укр. Ін-т соц. досліджень. Науково-дослідний ін-т “Проблеми людини”, Ін-т соціології НАН України. Див.: *Клас; Соціологія сім'ї*.

ГЕНДЕРНА СТРАТИФІКАЦІЯ – процес, за яким гендер стає основою *соц. стратифікації*, а сприйняті відмінності між гендерами систематично оцінюються і є оціненими. На значенні Г.с. наголошували феміністські соціологи.

ГЕНДЕРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – вид соціол. дослідження, в основі якого лежить вивчення особливостей поведінки, думок, фактів життя людей, що відрізняються за статтю, тобто жінок і чо-

ловіків, в межах даної культури. Див.: *Гендерна соціологія*.

ГЕНДЕРНИЙ ІДЕАЛ – очікування певної поведінки чоловіка чи жінки, пригаманне даній культурі. Див.: *Гендерна роль; Гендерна соціологія*.

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ – велика група елементів, які мають будь-яку загальну (або загальні) чітко визначену (або визначені) характеристику, яка вказує на приналежність до даної системи. Див.: *Вибіркова сукупність*.

ГЕНЕРАЦІЯ – 1) народження, виникнення; 2) покоління; в демографії – народжені протягом одного й того ж року. Див.: *Покоління*.

ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у соціології, який займається проблемою походження *соц. життя, соц. ін-тів*. За концепцією М.М.Ковалевського, Г.с. покликана пояснити *взаємодію* різних сфер сусп. життя в минулому, виникнення релігійних вірувань, *соц. систем*. На думку М.Грушевського, Г.с. ширтається не до матеріальної культури, а до старовинних літературних пам'яток і особливо до етнологічних матеріалів, які залишилися на передістор. етапах культури і соц. життя. Значний внесок у розвиток Г.с. зробила також К.Грушевська. Див.: *Галузева соціологія*.

ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНА (гр. *geographia* – опис землі) – 1) у широкому розумінні: географія сусп-ва, яка вивчає процеси терит. розвитку, територ. організацію сусп-ва, тобто поєднання територ. структури – розміщення виробництва, *інфраструктури*, які взаємодіють між собою. Ця взаємодія відбувається як безпосередньо, так і через структуру управління з метою сусп. відтворення; 2) у вузькому значенні: соц. географія, яка вивчає безпосередні компоненти територ. організації сусп-ва.

ГЕОГРАФІЯ ЧАСУ – підхід у географії, який формується на спробах

структурування соц. подій у часі і через географічний простір. Загальні ідеї даного підходу були нещодавно впроваджені в соціологічну думку Е. Гідденсом.

ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА В СОЦІОЛОГІЇ – один з напрямів у соціології, який абсолютизує значення геогр. середовища (клімату, флори і фауни, мінеральних багатств тощо) в житті сусп-ва, відстоює ідею обумовленості сусп. буття геогр. чинниками, не враховує складної взаємодії людської діяльності з середовищем проживання. Як правило, вплив цього напрямку на такі аспекти соц. буття як виробництво, *лобуть*, сфера культури, темперамент людей перебільшують. Засновниками його вважається франц. просвітник Ш.Монтеск'є, “батько” теорії про природу, геогр. обумовленість форм соц. буття. Найвідомішими представниками геогр. школи в соціології ХІХ ст. були: Г.Т.Бокль, Л.І.Мечников, Ж.Е.Реклю, Ф.Ратцель. Основну увагу вони зосереджували на взаємодіях геогр. середовища і соц. груп, значенні геогр. середовища для розміщення промисловості, економ. зростання, процесів *урбанізації й індустріалізації*, розвитку культури і політ. устрою. У суч. соціології Г.ш. представлена в політ. географії, геополітиці, *соціогеографії* і *соціоекології*. Узагальнюючи багатий природ.-наук. та соціокульт. матеріал, Г.ш. вперше поставила питання про характер взаємодії сусп-ва і природи. На жаль, вона не змогла визначити правильне співвідношення між соц. та природ. умовами існування сусп-ва і надала перевагу останнім. Наук.-техн. прогрес ХХ ст. і його негативні наслідки для природи зумовлюють сьогодні пошуки збереження гармонії між сусп-вом і природою (*Римський клуб*) і безпосереднє втручання людини в захист природи і збереження її як умови власного існування. Див.: *Соціоекологія; Соціогеографія; Римський клуб*.

ГЕРАСІНА ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА (нар. 1956, м. Чернівці) – укр. соціолог, докт. соціол. наук, професор. У 1978 р. закінчила істор. ф-т Харківського нац. ун-ту ім. В.Каразіна. Навчалась в аспірантурі філос. ф-ту Київського держ. ун-ту (1982-1985). З 1986 р. – канд. філос. наук. У 1992-1995 рр. – докторантурі Нац. юридич. академії України. Докт. соціол. наук з 1995 р., професор – з 1997 р. З 1986 р. по теперішній час працює в Нац. юридичній академії ім. Ярослава Мудрого – асист., доц, проф. кафедри соціології та політології. Працює за сумісництвом: 1991-1997 – проректор з наук. роботи Харківського гуманітарного ін-ту “Народна українська академія”; з 1997 р. по теперішній час – проф. кафедри соціології цього ж навч. закладу. З 1987 р. займається наук. дослідженнями в галузі *соціології освіти, соціології політики, соціології права, конфліктології*. Має понад 100 наук. праць (монографій, брошур, статей тощо). Серед них головні: “Сучасна вища школа в умовах реформування освіти” (1993); “Вища школа: реформування в демократичному суспільстві” (1998, у співавт. з А.Д.Ятченко); “Приватна школа в об’єктиві часу: український варіант” (2000). Крім того, є співавтором “Хрестоматії по соціології” (1997), словників з соціології та політології, глосарію з суч. освіти, навч. посібників з соціології. Виступила головним редактором та автором підручників “Конфліктологія”, “Соціологія права” і “Політологія”, підготовлених в 2000 р. для студентів-юристів і науковців. Брала участь у розробці Нац. держ. програми “Освіта-2000” (1991-1993), у підготовці проектів законів України “Про науку та наукову діяльність”, “Про вищу освіту” (в ред. 1996 р.); у підготовці регіональної освітньої програми Харківської області. Є членом Соціол. асоціації України.

ГЕРДЕР ЙОГАН (1744–1803) – нім. просвітник, соц. філософ. Вважав,

що творцем світу є Бог. Одночасно стверджує, що Бог передав долю людства самим людям. Розглядає людину як закономірне продовження природи, а сама людина самонароджується природою, несе елементи неорганічного і органічного світу, є вершиною природи. Одним із визначальних елементів людської історії виступає культура, яка обумовлює прогрес. Сусп-во – певна соц. спільність, яка існує завдяки взаємозв’язку індивідів і спільностей людей між собою. Основні риси концепції сусп. розвитку, за Гердером, – ідеї саморозвитку, спадковості культур. історії людства, їх безперервності у просторі і часі – об’єктивний, закономірний характер сусп. процесу. Концепцію світової історії закономірного єдиного взаємозв’язаного процесу викладає у фундаментальній, правді, незавершеній праці «Ідея філософії історії людства» (1784-1791). За своїм змістом та структурою ця праця Г. наближається до соціол. творів *О. Конта, Г. Спенсера* та ін. і займає проміжне місце між філософією історії та соціологією. перші доробки якої містили в собі елементи природно-істор. аналізу.

ГЕРМАЙЗЕ ОСИП (1882-?) – укр. історик, проф. Київського ін-ту народної освіти, секретар істор. секції ВУАН. Працював у галузі *історії соціології*. Займався педагог. діяльністю – читав курс “Соціологічне обґрунтування історії”. Публікував статті з історії соціології. Опублікував розвідку “М.П. Драгоманов в українській історіографії” (1926), в якій проаналізував соціол. розуміння Драгомановим історії, а в 1928 р. видрукував статтю “Соціологічні погляди М.Г.Чернишевського” (Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1928. – № 1-3). Опублікував декілька рецензій на праці з соціології.

ГЕРМЕНЕВТИКА (гр. *hermeneutikē* – трактування) – теорія і метод інтерпре-

тації осмислених людських вчинків. Мас довгу історію, беручи поч. в традиції тлумачення Біблії. Г. була пов’язана з проблемою встановлення “аутентичної” версії Біблії в часи до появи друку, коли її рукописне копіювання призводило до появи великої кількості помилок. До поч. ХІХ ст. Г. починає задаватись питанням, яким чином інтерпретувати будь-який текст, зосереджуючись при цьому не лише на тексті (як у випадку з інтерпретацією Біблії), але і намагаючись врахувати досвід автора. Г. отримала розвиток в роботах *В.Дільтея*, який стверджував, що головна відмінність між дослідженням природи і дослідженням людської дії полягає в тому, що останнє, як відзеркалення “живого досвіду”, вимагає спец. методу аналізу. Дільтей запропонував два таких методи: 1) спосіб тлумачення багатозначних текстів полягає у встановленні зв’язку між автором певної дії, книги чи картини, з одного боку, і інтерпретатором – з ін., коли інтерпретатор досягає розуміння, ніби займаючи позицію автора. Розуміння в даному випадку є можливим завдяки наявності спільної людської природи чи, ін. словами, внаслідок того, що як автор, так і інтерпретатор є вираженням одного Духу; 2) характеристики індивідів ігноруються. Натомість Г. намагається зрозуміти людську дію через її зв’язок з більш широкими явищами, які надають їй змісту. Так, твір живопису розуміється в контексті світогляду того сусп-ва, в якому він з’являється, причому сам світогляд може описуватись дослідником як такий, що складається з певних індивід. проявів. Такий зворотній зв’язок між цілим і його частинами відомий під назвою “герменевтичного кола”. Подібні положення висуває і *К.Мангейм*. Він вважає, що індивід. культурні прояви можуть бути зрозумілими, якщо їх розглядати як частини спільного світогляду. Дослідник приписує

людській дії “документальний зміст”, який розкривається в контексті світогляду незалежно від індивід. намірів. Напр., документальний зміст живописного полотна може стати зрозумілим в межах сусп-ва чи групи, які його породили. Г. стала частиною загальної критики *позитивізму* в соціології, який тлумачить людську дію як таку, що породжує соц. структури різного роду. Однак головна проблема герменевтичного аналізу полягає в тому, яким чином забезпечити валідність інтерпретації, тому що, на перший погляд, одна інтерпретація змісту певної дії чи тексту є такою ж доброю, як і ін. За останній час найбільший внесок у вирішення цієї проблеми, яке полягає у посиленні на вищезгадане “герменевтичне коло”, зробив *Г.Г.Гадамер*. Він наполягає на тому, що Г. повинна розуміти частину з точки зору цілого, а ціле з точки зору частини. Напр., інтерпретуючи книгу, дослідник повинен встановити ту перспективу в межах якої автор формулює свої погляди. Традиція, а також те, що він називає “злиттям горизонтів”, є для Гадамера містком, який перекидає просторовий і часовий розрив між автором і інтерпретатором. Однак цей розрив ніколи не може бути повністю усунений точно так, як ніколи не може бути повністю достовірною інтерпретація. Т.ч., інтерпретації завжди носять пробний характер, будучи предметом постійного перегляду в межах герменевтичного кола. Див.: *Позитивізм; Феноменологічна соціологія*.

ГЕРМЕНЕВТИКА ПОДВІЙНА – термін, введений засновником теорії *структурації Е. Гідденсом*, позначає дослідження, що включає: 1) інтерпретацію учасників подій; 2) інтерпретацію цих інтерпретацій дослідником-соціологом. Е. Гідденс виходить з того, що відтворюваність соц. діяльності означає, що вона не створюється *соц. агентами*, а постійно заново виробляється ними.

Тому більш повна модель *соц. діяльності* повинна поєднувати риси як семантичного ("очима учасників"), так і наук. аналізу ("очима дослідника"). Див.: *Герменевтика, Етнологія*.

ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ КОЛО

здатність людини розпізнавати й узагальнювати певне уявлення лише на основі інтерпретації його окремих випадків, а зрозуміти певну дію або пам'ятник минулого вона може лише шляхом звернення до "світогляду", який їх створив. Див.: *Гадамер, Герменевтика*.

ГЕРОНТОЛОГІЯ (гр. *geron* – старець і *logos* – поняття, вчення) – наука про старість, в межах якої досліджуються процес старіння, похилий вік і проблеми людей похилого віку. У даний час існує значна зацікавленість: 1) процесами *соц. конструювання* поняття віку, державної політики стосовно людей старшого віку і досвіду старіння; 2) ідеями старіння як нормального процесу (на противагу патологічному). Не дивлячись на ці зміни, геронтологи зайняті швидше *соц.*, а не *соціол.* питаннями. В Україні *соціол. дослідження* з геронтології в основному зосереджені в Ін-ті геронтології (м.Київ). Див.: *Демографія; Життєвий шлях; Медицина соціологія; Народонаселення соціологія*.

ГЕРОНТОСОЦІОЛОГІЯ – соціологія старіння, тісно пов'язана з *соц. геронтологією* – комплексним наук. напрямом, в якому *соц. аспекти* старіння вивчаються також демографією, психологією, економікою, правознавством, *соц. гігієною* та ін. дисциплінами. Дослідження Г. ведуться в трьох основних напрямках: 1) вивчаються *соц. детермінанти* біол. і псих. старіння особистості на пізніх, завершальних етапах *життєвого циклу*, зміни по мірі старіння *соц. потреб* людини, установок, ціннісних орієнтацій, інтересів, мотивації, структури діяльності і поведінки, всього *способу життя*, а також питання пристосування

літньої людини до нових для неї умов життя і нових *соц. ситуацій*; 2) розглядаються різні *соц. групи* і спільноти літніх, немолодих людей, а також групи і спільноти (формальні і неформальні), до яких вони включені як члени. Вивчаючи такі групи (родину, коло знайомих, первинні ланки виробничих і *гром. організацій*), соціологи прагнуть визначити місце, функції і роль літніх людей в цих групах, їх взаємовідносини з групою в цілому та її окремими членами зокрема, а також вплив найближчого оточуючого середовища на старіння; 3) визначаються проблеми становлення літніх людей як особливої вікової групи. Цей напрям вивчає діяльність ін-тів і організацій, що займаються *соц. забезпеченням*, побутовими, медичними та ін. видами *соц. обслуговування* престарілих. Див.: *Життєва криза; Життєвий шлях; Спосіб життя*.

ГІГІЄНА СОЦІАЛЬНА – галузь медицини, яка вивчає вплив *соц. факторів* на стан здоров'я населення та його окремих груп і виробляє наук. обґрунтовані рекомендації для здійснення заходів щодо усунення і попередження шкідливого для здоров'я населення впливу *соц. факторів* в інтересах охорони і підвищення рівня і якості *сусп. здоров'я*.

ГІДДЕНС ЕНТОНІ (нар. 1938) – брит. соціолог, в недалекому минулому проф. соціології в Кембріджі, теперішній директор Лондонської школи економіки. Г. вніс значний вклад в інтерпретацію класичної *соціол. теорії* в працях "Капіталізм і сучасна соціальна теорія" (1971), "Політика і соціологія у вченні Макса Вебера" (1972), "Соціологія" (1982). Г. робив спроби вирішення традиційних проблем класового аналізу в своєму дослідженні "Класова структура розвинутих суспільств" (1973). У центрі його уваги знаходяться проблеми *теорії дії*, проблеми діяльності структу-

ри, а також здатність *соц. діяча* до пізнання. Вирішенню цих проблем присвячена теорія *структурації* Г., розкрито в таких працях як "Нові правила соціологічного методу" (1976), "Дослідження з соціальної і політичної теорії" (1977), "Центральні проблеми соціальної теорії" (1979), "Конструювання суспільства" (1984). Г. розвинув докладну критику теорет. обмеженості *істор. матеріалізму* в праці "Сучасна критика історичного матеріалізму" (1981), намітив новаторський шлях інтеграції соціології і географії в аналізі часу і простору, а в книзі "Нація-держава і насилля" (1985) він критикує соціологію за нездатність до аналізу розвитку держави і впливу міжнар. конфліктів на *соц. відносини*. Г. критикує постмодернізм як теорію *сусп-ва* в книзі "Наслідки сучасності" (1990), розробляючи в якості альтернативи ідею рефлексивності епохи модерну і говорячи про "високий модерн" як про певну стадію розвитку *сусп-ва*. Рефлексивність має важливе значення в розвитку самостійності, на що Г. вказує в дослідженні "Модерн і самоідентичність" (1991). Він також займався дослідженнями в галузі соціології емоцій в роботі "Трансформація інтимності", 1992). Вітчизняні соціологи і ті, хто вивчає суч. соціологію у вузах, добре знають підручник Г. з соціології, який перекладено укр. мовою і видано великим тиражем в Україні.

ГІДДІНГС ФРАНКЛІН ГЕНРІ (1855-1931) – амер. соціолог, президент Амер. соціол. товариства. Першим в США отримав посаду "повного професора" соціології в Колумбійському ун-ті в 1894 році. Симпатизуючи організму *Спенсера*, розглядав *сусп-во* як фізико-псих. організм. Вважав, що соціол. аналіз *сусп. процесів* повинен поєднувати в собі вивчення об'єктивно-природних і суб'єктивно-психол. факторів. На думку Г., колективна свідомість має за-

безпечувати комунікацію людей і взаєморозуміння. У концепції *соц. структури* Г. виділяє три класи: *життєві; класи особистостей; соціальні*. Був активним пропагандистом нових концепцій *позитивізму* і статистичного методу дослідження. Здійснив значний вплив на формування емпір. соціології США. Основні праці: "Дослідження теорії людського суспільства" (1924), "Засади соціології" (1988).

ГІЛЯРОВ ОЛЕКСІЙ МИКИТОВИЧ (1855-1938) – укр. філософ, проф. філософії, академік ВУАН. Його діяльність в підрозділах АН мала соціол. спрямованість. Г. організував наук. семінари з проблем вивчення *сусп. життя*, з питань *соц. філософії*. Г. досліджував такі питання: психологія *натовпу*, співвідношення культури і цивілізації, межі застосування принципів та методів природознавства до вивчення *соц. життя* тощо. Твір Г.: "Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму" (1924).

ГІНСБЕРГ МОРІС (1889-1970) – англ. соціолог латишського походження, учень Хобхауса. До війни був єдиним проф. соціології в Британії; у 1955-1957 рр. – перший президент Брит. соціол. асоціації. Намагався синтезувати *соц. філософію*, моральну філософію, соціологію, *соц. психологію* і філософію права. У центрі його інтересів – рівновага розумного і нерозумного в *соц. житті*. Істор. прогрес він пов'язував з виникненням і розвитком здібності людини контролювати напрям своїх власних *соц. змін*. Особливу роль у *сусп-ві* Г. відводив праву, знанню взагалі і *соціол. знанню* зокрема. Вважав, що соціолог, як і будь-який ін. учений, має подвійний обов'язок перед *сусп-вом*: дослідити істину заради неї самої і використати знання для людського блага. Його основні праці: "Психологія суспільства" (1922), "Еволюція і прогрес"

(1961), "Справедливість в суспільстві" (1965).

ГІПОТЕЗА НУЛЬОВА. Див.: *Значущості перевірка*.

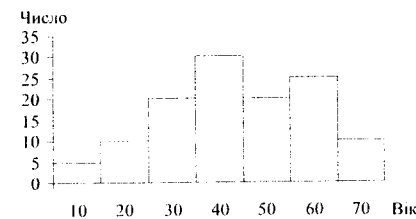
ГІПОТЕЗА ПРИКЛАДНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (гр. *hypothesis* – припущення, уявлення) – наук.-обґрунтоване уявлення про структуру соц. об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку. Наук. гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта. Методол. роль Г.п.с.д. полягає в тому, що вона є ланкою між теорет. концепцією і емпір. базою дослідження, яке допомагає відібрати коло фактів, необхідних для розв'язання поставленої проблеми. Вона конкретизує мету дослідження, є головним інструментом, який організовує процес дослідження, підпорядковує його внутрішній логіці. Наук. обґрунтована Г.п.с.д. повинна відповідати ряду вимог: 1) бути на рівні теорій, істинність яких підтверджена соц. практикою; 2) не суперечити існуючим і перевіреним фактам (іноді останні вступують в суперечливість з висунутою гіпотезою, що є сигналом до її переосмислення і висунення нової гіпотези); 3) має формулюватися т.ч., щоб її можна було легко перевірити у процесі соціол. дослідження. Перевіряється вона може за допомогою спец. розробленої методики, якою соціолог повинен вміло користуватися. Гіпотези відображають досліджуваний об'єкт у цілому, його структуру і механізми функціонування, які недоступні прямому спостереженню. Таку загальну гіпотезу отримують при попередньому аналізі досліджуваного об'єкта; 4) повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість. До операцій, що встановлюють несуперечливість гіпотези, належать не тільки логічні правила, а й операційні визначення. Останні дозволяють

соціологу позбутися довільного тлумачення термінів висунутої ним гіпотези. В окремих випадках та ж сама гіпотеза підтверджується одними фактами і заперечується ін. Тому факти потрібно вірно й однозначно пояснювати. Лише за цієї умови вони можуть бути засобом перевірки гіпотези. Використання фактів з метою перевірки адекватності гіпотези передбачає розумову діяльність і не зводиться до пасивного спостереження, простого сприйняття чуттєвого даного. Якщо виведені з гіпотези висновки підтверджуються результатами дослідження і власне практикою, це свідчить про істинність запропонованої гіпотези, інакше гіпотеза заперечується як невірна. Для підвищення підтверджуваності гіпотези рекомендується керуватися таким правилом: висувати кілька взаємопов'язаних гіпотез. Таким шляхом не вирішується проблема істинності гіпотези, проте підвищується ймовірність її обґрунтування. За своїм змістом про уявлення щодо досліджуваного об'єкта розрізняють описові, пояснювальні і т.зв. прогностичні Г.п.с.д. Описові гіпотези – це уявлення про структурні і функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. Вони можуть відноситися до кваліфікації характеристик соц. об'єкта. Пояснювальні гіпотези – це уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті і вимагають експериментальної перевірки. Гіпотези-прогнози розкривають тенденції в функціонуванні і розвитку об'єктів, що вивчаються, виходячи за межі конкр. соц. фактів та пов'язуючи їх в статистичні ряди. Виходячи із завдання дослідження, Г.п.с.д. може бути основною і неосновною. Вона відбиває розв'язання різних доведень. За ступенем опрацювання і обґрунтованості виділяють первинні і вторинні Г.п.с.д. Вторинні висувуються для заміни первинних, якщо ті спростовуються емпір. даними. За ступенем загальності уявлень

розрізняють гіпотези засадові і гіпотези-наслідки. Останні виводяться із гіпотез засадових. Див.: *Гіпотези; Гіпотетично-дедуктивний метод; Дослідження соціологічне; Програма соціологічного дослідження*.

ГІПОТЕТИЧНО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – метод дослідження, за яким теорія підтверджується або спростовується в результаті емпір. перевірки гіпотез, що були виведені з неї. На практиці, згідно з деякими критиками, в соціології, так само як і в природ. науках, найчастіше цього методу не дотримуються. Див.: *Гіпотеза прикладного соціологічного дослідження; Позитивізм*.

ГІСТОГРАМА (гр. *histos* – стовп, *gramma* – риска, лінія) – схематичне зображення частотного розподілення, яке складається з безперервних прямокутників, що демонструють згруповані в категорії інтервально-рівневі дані. У Г. ширина прямокутника пропорційна інтервалу класу, що розглядається, а висота пов'язана з частотою. Площа кожної смуги, т.ч., пропорційна частотам для інтервалу кожного класу. Г. відрізняється від діаграми тим, що саме площі прямокутників є відносними частотами.

ГЛАСС ДЕВІД (1911-1978) – брит. демограф і соціолог, який вніс великий вклад у розвиток істор. демографії і в емпір. дослідження соц. мобільності. Г. був провідним проф. соціології в Лондонському ун-ті і вів викладацьку роботу в Лондонській школі економіки. Значним внеском в істор. демографію є його

праці "Населення і історія" (1965), "Населення і соціальна зміна" (1972). Г. очолював новаторські дослідження соц. мобільності у Великобританії, результати яких були опубліковані ним разом з ін. співробітниками в праці "Соціальна мобільність у Британії" (1954). Він був засновником "Британського журналу соціології" і журналу "Дослідження населення", а також, що є унікальним явищем в історії британської соціології, був обраний членом Королівського наук. товариства.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (англ. *global* – світовий, всезагальний) – виникнення світової всезагальної соціокультурної системи, диференційованої на окремі локальні підсистеми. Основними ознаками Г. є: формування світового ринку, політики, комунікації, всесвітньої культ. стандартизації, всесвітньої спортивної діяльності, туризму, зростання міжконтинентальних структур, поява проблем (що так чи інакше торкається всіх країн) екологічних, війни і миру, світового розвитку, прав людини тощо. Отже, Г. характеризує всі ті процеси, які підключають людей планети до спільних світових проблем і створюють у них усвідомлення єдиного світу. Соціологію цікавить перш за все можливість перетворення світового співтовариства у світове сусп-во, яке сприймається спеціалістами (напр., М. Олбрад) як найважливіша тенденція на порозі третього тисячоліття. Разом з тим, Г. розглядає поруч з тенденціями гомогенізації також і процеси локалізації і диференціації.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – тенденція дифузії культурних зразків у всесвітньому масштабі. Як стверджує *Е.Гідденс*, "глобалізація не може сьогодні сприйматися як просто *вестернізація*". Це – процес, здатний привести до культурного плюралізму за рахунок, напр., злиття музичних форм на зразок джазу або "всесвітньої музики".

ГЛОБАЛІСТИКА (лат. *globus* – куля) – наука, що вивчає походження, прояви, шляхи розв'язання глобальних проблем, а також виникнення макросоціоприродних систем та їх динаміку. У суч. наук. дослідженнях Г. виступає як сукупність теорет. підходів (соціол., політологічних, соц.-філософ. та культурологічних), які формуються у відповідності з глобалізмом як принципом. У розв'язання проблем Г. зробили внесок З. Бжезінський, К. Болдуїн, А. Тоффлер та ін.

ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА – у соціології припускається наявність певних процесів *глобалізації* економіки (багатонац. корпорації (БНК), культури (*консумеризм*), політики (міжнародна менеджурська буржуазія). Соціологія Г.с. сьогодні знаходиться в зародковому стані, вона більше займалася аналізом ролі БНК і менше – культ.-політ. аспектами глобалізації. Див.: *Залежність соціальної: Капіталізм; Світової системи теорія*.

ГЛОБАЛЬНЕ МІСТЕЧКО – поняття, що пов'язується з ім'ям канад. письменника Маршала Мак-Лучана. За переконанням Мак-Лучана світ перетворюється на подобу невеликої громади людей, передусім завдяки поширенню електронних засобів комунікації. Напр., люди в різних країнах світу стежать за одними й тими ж подіями, про які йдеться у випусках телевізійних новин.

ГЛОБАЛЬНЕ МІСТО – місто, подібне до Лондона, Нью-Йорка або Токіо, що перетворилося на центр, який організовує нову глобальну економіку.

ГЛОК ЧАРЛЬЗ (нар. 1919) – амер. соціолог, керівник Центру з вивчення *релігії та сусп.-ва*. Основну увагу приділяв проблемам методології і методики емпір. досліджень релігійності, на основі яких виділив п'ять її основних вимірів: релігійний досвід; релігійна віра; форми

культової поведінки (відвідування богослужінь, молитви і т.д.); рівень релігійної інформованості *індивіда*; ступінь мотивуючого впливу релігії на поведінку *особистості* та різні сфери сусп. життя. Найбільш детальна розробка цих проблем подається в праці, написаній у співавт. з Р. Старком "Американська набожність: природа релігійних традицій" (1968).

ГНУЧКЕ ВИРОБНИЦТВО – система промислового виробництва, в якій у виробничі процеси завдяки новим технологіям можна будь-коли легко внести зміни. Це – ключовий елемент постфордизму, який протистоїть негнучкому виробництву стандартизованих виробів масового споживання, характерному для фордизму.

ГОББС ТОМАС (1588-1679) – англ. мислитель. У праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651) виклав свою соціол. концепцію сусп.-ва, нове уявлення про природу людини і держави. Г. стверджує, що людина – народжений природою біол. організм, який набуває за відповідних умов особливості «людської природи». Люди, які мають від природи рівні якості, мають рівне право на все. Але в цій рівності закладена і небезпека ворожнечі, адже для всіх не вистачає тих благ, на які люди можуть претендувати, тому у вільному сусп.-ві, тобто в сусп.-ві де немає верховної влади держави, права людини неминуче обмежуються, внаслідок чого і виникають постійні *конфлікти* між людьми. Цей природний стан рівності неминуче веде до війни, в якій кожний відстоює свої права. Життя людей без влади, яка тримає всіх у страху, за Г., народжує стан, який він називає «війною всіх проти всіх». Якщо ж сусп.-во буде довго знаходитися в такому стані, то воно неминуче повинно буде загинути. Тому страх смерті і ба-

жання миру з необхідністю ведуть людей до обмеження своїх прав на користь загальних законів і верховної влади, до укладення між собою *сусп. договору*, основу якого становить особистий інтерес і власна вигода. З цього часу «природна людина» стає «не природною», а соц. істотою, оскільки такий акт знаменує початок *громадянського сусп.-ва*. Виникає сусп.-во, держава і влада, новий *соц. статус* громадянина перетворює ізольовану особу в члена сусп.-ва. Ідеї Г. відіграли важливу роль в утвердженні буржуазного права, у створенні нового світогляду.

ГОГОЦЬКИЙ СІЛЬВЕСТР СІЛЬВЕСТРОВИЧ (1813-1889) – укр. філософ, проф. Київської духовної академії (1841-1850) і Київського ун-ту (1851-1886). Коло його соціол. інтересів зводилось до питань історії соціології. В історії соціол. думки України відомий як критик позитивізму *О. Конта*. Г. розглядав твердження *О. Конта* про необхідність застосування природничих методів для аналізу сусп. явищ, як спробу пояснити фізичними законами сусп.-моральне життя. У цьому, на думку Г., полягає неспроможність соціології *О. Конта*, оскільки дослідження соц. явищ вимагає ін., більш продуктивніших методів. Г. також критикує закон трьох стадій істор. розвитку, зазначаючи його необґрунтованість, поверховість у розумінні деяких понять, суперечливість у твердженнях. Відомі твори Г.: "Конт" (1863) та "Два слова про прогрес" (1863).

ГОЛДТОРП ДЖОН (нар. 1935). – брит. соціолог, відомий своїми емпір. працями з *соц. стратифікації*, разом з *Д. Локвудом* очолював дослідження "Забезпечений робітник" і опублікував у співавт. 3 томи (1968, 1969), які є результатом цього дослідження. Пізніше Г. керував роботою дослідницької групи

Наффільдського коледжу з вивчення *соц. мобільності*, що привело до появи публікації "Соціальна градація професій" (1974) і "Соціальна мобільність і класова структура в сучасній Британії" (1987). Його класифікація широко використовується в емпір. дослідженнях класу і соц. мобільності, крім того, він заново ввів у класовий аналіз поняття "службовий клас". У співробітництві з дослідниками з інших країн Г. займався порівняльною соц. мобільністю з метою аналізу соц. структур передових *індустр. сусп.-в*; результати цього дослідження в короткій формі були викладені в праці "Постійний потік" (1992). Г. є автором статей, присвячених проблемам класу, індустр. відносин і інфляції. Він редагував відомі збірники "Політична економія інфляції" (1978), "Порядок і конфлікт у сучасному капіталізмі" (1985).

ГОЛОВАХА ЄВГЕН ІВАНОВИЧ (нар. 1950, м. Київ) – укр. соціолог, фахівець з *соц. психології, політ. соціології та соціології особистості*, докт. філос. наук з 1990 р. Закінчив Московський ун-т у 1972 р. Після закінчення аспірантури в Ін-ті філософії НАН України у 1976 р. працював у цьому ін-ті. З 1991 р. – зав. відділом соц. психології Ін-ту соціології НАН України, з 1996 – головний наук. співроб. цього ін-ту. У 1982 р. за монографію "Структура групової діяльності: соціально-психологічний аналіз" отримав медаль з премією НАН України за кращу роботу в галузі сусп. наук серед молодих науковців. Наук. внесок у соціологію: розроблення оригінальних концепцій структури групової діяльності, психол. часу та саморегуляції життєвого шляху особи, етапів розвитку посттоталітарного сусп.-ва та його соц. патологій. Автор понад 200 наук. публікацій, серед яких: "Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді"

(1988), "Психологічний час особи" (у співавт., 1984), "Стратегія соціально-політичного розвитку України" (1994), "Соціальне безумство. Історія, теорія і сучасна практика" (1994, у співавт.), "Психологія життєвого успіху" (1995, кол. авт.), "Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні" (1996), "Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС). Конструювання і застосування соціологічного тесту в масових опитуваннях (у співавт.), "Тенденції розвитку українського суспільства" (1994-1997 рр.), "Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар)" (у співавт., 1998), "The Development of Democratic Political Identity in Contemporary Ukrainian Political Culture" (1994), "The current political situation and the future of the political and economic development of Ukraine" (1994). Член дослідницького комітету політ. соціалізації Міжнар. асоціації політ. наук, дійсний член Європейської асоціації експериментальної соц. психології та Амер. наук. товариства досліджень особи та соц. психології. Гол. ред. укр. наук.-теор. часопису "Соціологія: теорія, методи, маркетинг".

ГОМЕОСТАЗ – процес, що регулює або підтримує систему у сталому стані відносно зовнішнього середовища що змінюється, в якому ця система функціонує. Даний термін може застосовуватися і до механічних систем, і до живих істот, і до соц. систем.

ГОРЛАЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (нар. 1923, с. Григорівка Бахмацького р-ну на Чернігівщині) – укр. історик, соціолог, докт. істор. наук, проф. Закінчив істор. ф-т Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Тривалий період займався журналістикою та публіцистикою. Має нариси, оповідання, повісті, виступав з критичними літературними публі-

каціями. З 1960-х рр. досліджує історію громад. об'єднань (профспілок), вивчає участь працюючих в управлінні державою, суспільством. З проблем історії профспілок захистив канд. (1962); докт. дис. (1967). Розробляє проблеми розвитку сусп.-політ. думки в Україні, співавтор підручників з філософії, політології та соціології. Має понад 500 публікацій, у т.ч. 12 монографій, 20 брошур, критичних статей та ін. Основні праці: "Нації і національні відносини" (1993), ряд розділів у книгах: "Нариси політології", "Вступ в політологію" (1994, 1995), "Соціальна філософія" (1997), "Соціологія" (1996, 1997, 1999) та ін.

ГОРОДЯНЕНКО ВІКТОР ГЕОРГІЙОВИЧ (нар. 1938, м. Дніпропетровськ) – укр. історик, соціолог. Закінчив Дніпропетровський держ. ун-т (1969), аспірантуру (1977). Докт. істор. наук, проф. кафедри соціології (1992). З 1969 по 1973 рр. – керівник соціол. служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. З 1991 р. – зав. кафедрою соціології і соц. роботи ф-ту права та соціології Дніпропетровського держ. ун-ту. Г. є головою Дніпропетровського обл. відділення СЛУ. Галузь наук. інтересів: соц. структура сусп-ва, історіографія та джерелознавство соціології. Оpubлікував близько 100 наук. праць і навч. посібників, серед яких: "Трудачі маси в управлінні суспільним виробництвом" (1985), "Досвід і проблеми підвищення активності трудящих в управлінні виробництвом" (1989), "Проблеми соціального планування в Україні в 60-80-і рр." (1992), "Основи соціології. ч. I, II, III" (1993-1996 у співавт.), "Економічна соціологія. Словник-довідник" (1996), "Соціологія" (1999, у співавт.).

ГОУЛДНЕР АЛВІН УОРД (1920-1980) – амер. соціолог, найвизначніший представник *альтернативної соціології*, проф. соціології Вашингтонського ун-ту

(1959-1967), президент Товариства з дослідження соц. проблем (1962), проф. соціології в Амстердамі (1972-1976) і веберівський стипендіат у Вашингтонському ун-ті (з 1967). У своїх ранніх працях, таких як "Моделі індустріальної бюрократії" (1954), "Стихійний страйк" (1955), Г. використовував веберівську теорію бюрократії стосовно механізмів страйків, *менеджменту* і контролю. Він підкреслював здатність робітничого класу до дії і можливість зриву виробництва, незважаючи на обмеження, які накладає бюрократія. У "Нотатках про технологію і моральний порядок" (1962) Г. аналізував аспекти веберівської *соціології релігії*, вважаючи, що певний моральний кодекс (аполонівський), який підкреслює порядок, розум і активність, мав важливе значення для розвитку технології. Важлива зміна в інтересах Г. відбулась у 1960-х роках, коли він вступив у теоретичну полеміку з марксизмом і наук. соціологією, поставивши завдання істор. і критичного дослідження соц. теорії від Платона ("Знайомство з Платоном", 1965) до *марксизму* ("Два марксизми", 1980) і суч. соціології ("Проти фрагментації", 1985). У зазначених працях Г. відкидає популярну процедуру проведення відмінностей нейтральністю науки, моральним дискурсом і політичною ангажованістю. Такі критичні зауваження були ним вперше сформульовані в "Кризі західної соціології, яка насувається" (1970), одному з найважливіших та гострих досліджень *функціоналізму*. У 1974 р. Г. заснував впливовий журнал "Теорія і суспільство", який в значній мірі сприяв розвитку і вираженню його власних поглядів на критичну теорію. Предметом постійної зацікавленості Г. була можливість прогресивних соц. змін і, особливо, роль інтелектуалів у справі визначення напрямків змін і сприяння їм

("Майбутнє інтелектуалів і виникнення нового класу" (1979). У праці "Діалектика ідеології і технології" (1976) Г. закликає соціологів до більшої рефлексії щодо їх теорій і ролі в сусп-ві. Після смерті Г. розгорнулася широка дискусія про те, хто в інтелектуальному плані вплинув на формування його бачення критичної теорії. Якщо його погляди на раціональність і критичну здатність формувались під впливом *Франкфуртської школи*, то його авторський стиль і радикальні погляди формувались під впливом *Ч.Р. Мілса*. В той же час його інтерес до проблем бюрократії, влади і знання свідчить про зв'язок з веберівською традицією.

ГОФФМАН ЕРВІН (1922-1982) – один з найвідоміших амер. соціологів др. пол. ХХ ст. Зробив значний внесок у суч. соціологію завдяки своїм дослідженням *соц. взаємодій, контактів, об'єднань і малих груп*, відображених в таких публікаціях як "Поведінка в громадських місцях" (1963), "Ритуали взаємодії" (1967), "Стратегічна взаємодія" (1972). Він також займався рольовим аналізом ("Контакти", 1961). Більше всього його цікавила структура випадкових і короточасних контактів, ін. словами – *соціологія повсякденного життя*. З метою пошуку визначень упорядкованості таких контактів, Г. використовував аналогію драми при аналізі процесів інсценування соц. зустрічей у праці "Уявлення самостійності в повсякденному житті" (1959). Згідно Г., соц. порядок завжди крихкий, тому що він підринається заплутаністю, послабленям і розпадом спілкування. Його праця "Будинок для психічно хворих" (1961) являє собою дослідження клінік для божевільних. Серед останніх публікацій Г. – "Аналіз меж взаємодії" (1974) та "Стать і реклама" (1979). Обирався президентом Амер. соціол. асоціації (1982).

Г. належить теорія існування "численних Я", згідно з якою індивід ототожнюється з "актором" безупинної гри на сцені життя. Широке визнання дістала і його "драматургічна" концепція інтеракціонізму.

ГРАМШІ АНТОНІО (1891-1937) – журналіст, пізніше активіст італ. комуністичної партії (за що перебував 10 років у тюремному ув'язненні при Муссоліні), один з найбільших марксистських мислителів ХХ ст. Його роботи, які являли собою свідому спробу поєднання соц. теорії і політ. практики, відрізнялись відходом від *економ. детермінізму* і спробою знайти альтернативний спосіб інтерпретації ідей *К.Маркса*. Відхід від економ. детермінізму здійснювався двоюко: по-перше, через захист незалежності політики та ідеології від економіки; по-друге, через підкреслення здатності людей змінювати обставини свого життя шляхом боротьби. Г. стверджував, що панування капіталістичного класу не може базуватися на лише одних економ. факторах, що воно вимагає використання політ. сили, і, що найбільш важливо, наявності особливого ідеол. апарату. У капіталістичних сусп-вах цей апарат був на практиці представлений такими ін-тами *громадянського сусп-ва* як *церква, сім'я* і навіть профспілки, тоді як політ. примус був компетенцією *держави*. Стабільність капітал. сусп-в обумовлювалась, головним чином, ідеол. пануванням над робітничим класом. І все-таки, вважав Г., це панування не може бути повним, оскільки робітничий клас відрізняється двоїстою свідомістю, одна частина формується під дією класу капіталістів, інша – відображає *повсякденні знання*, засновані на повсякденному досвіді робітників. Повсякденне знання потенційно революційне, але для перетворення в діючу силу воно повинно бути розвину-

те зусиллями партійної інтелігенції. Згідно Г., радикальні *соц. зміни* можуть бути лише тоді, коли революційна свідомість повністю розвинута, а в її зміцненні і розвитку вирішальну роль відіграє партія. Класова боротьба в значній мірі є боротьбою між групами інтелектуалів, коли одна з них на боці класу капіталістів, ін. – на боці класу робітників.

ГРАФІКИ – засоби наочного подання *соціол. інформації*. Використовують гістограму (зображення за допомогою стовпчиків) або полігоном (багатокутник) розподілу, структурну діаграму, піктограму та ін. види графіків.

ГРЕДЕСКУЛ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1865-?) – укр. вчений-юрист, проф. Харківського ун-ту і Петербурзького політехнікуму. Працював у галузі історії соціології, критикував марксистську теорію сусп-ва з позицій ідеалізму ("Марксизм і ідеалізм", 1905), запропонував свою теорію сусп-ва. Її основу становлять два постулати. Суть першого полягає в тому, що свідомість не є пасивним, простим продуктом зовнішнього буття, а навпаки, є активним агентом, який формус і визначає буття. Суть другого полягає в твердженні, що людські *потреби*, які мають психічну, ідеальну природу, поділяються на два види: нижчі, тваринні, і вищі. Задоволення нижчих потреб призводить до виникнення "економ. чинника", і тому в концепції Г. економ. чинник є ідейним, а не матеріальним. Для свого існування людям необхідна не тільки економіка, тому Г. говорить про необхідність створення міцної сусп. основи – держави і права. Він говорить про існування "побудови" (економіка для задоволення нижчих потреб) і "надбудови" (наука, мистецтво, *релігія* для задоволення вищих потреб). Відома соціол. праця Г. – "Соціологічне вивчення права" (1900).

ГРИЩЕНКО КИРИЛО КИРИЛОВИЧ (нар.1941, с.Ясна Поляна, Тульської обл., Росія) – укр.соціолог, закінчив істор.-філологічний ф-т Тульського державного педаг. ін-ту та Московський ін-т народного господарства. У 1966-1969 рр. навчався в аспірантурі Ін-ту філософії АН України. Канд. філос. наук (1970), стар. наук. співроб. (1976). З 1969 по 1990 рр. працював в Ін-ті філософії АН України (з 1979 р. – зав. відділом соц. проблем управління). В Ін-ті соціології АН України працює з 1990 р., завідував сектором соц. механізмів регулювання ринкових відносин, виконував обов'язки ученого секретаря Ін-ту з 1994 р., з червня 1998 р. – вчений секретар Ін-ту. Коло наук. інтересів – *соціологія праці та управління*, проблеми проектування та оптимізації управлінської діяльності, соц. аспекти економ. реформи в Україні. Автор понад 80 наук. праць, у т.ч. монографій "Соціально-економічні проблеми управлінської діяльності" (1980), "Соціальне управління в АСУ" (1983), "Виробничий колектив: соціальні резерви управління" (1984), "Управління трудовим колективом: соціальні-психологічні проблеми оптимізації" (1987), "Соціальні аспекти економічної реформи" (1992).

ГРОМАДА – об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, напр., сімейна, сільська, земельна, релігійна Г. тощо.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – стан масової свідомості, що відображає в прихованій чи наявній формі ставлення *сусп-ва* або його частини до сусп. явищ і процесів, до діяльності окремих *особистостей*, їх *груп, організацій* і т.д.

Г.д. може виконувати такі функції: експресивну, контрольну, консультативну, директивну. Схвалюючи на основі певних моральних принципів і критеріїв одні вчинки і засуджуючи ін., Г.д. може бути моністичною, односторонньою або плюралістичною, яка скла-

дається з багатьох точок зору, що не збігаються. Процеси формування і функціонування Г.д. можуть бути стійкими, незалежними від діяльності тих чи ін. *соц. ін-тів*, але найчастіше вони похідні від діяльності різних держ. установ, політ. організацій, ЗМІ та ін. Г.д. може бути більшою або меншою мірою адекватною (відповідною станова справ) або ілюзорною, містити істинні або помилкові уявлення про дійсність. У розвинутому сусп-ві звичайними каналами і формами вираження Г.д. є вибори органів влади, участь у законодавчій та виконавчій діяльності, ЗМК, збори, маніфестації, референдуми, народні обговорення загальних проблем, опитування населення та ін.

ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА – вид *соц. активності*, що є протистоянням владним структурам з боку населення. Для Г.н. характерний зв'язок реалізації протистояння ненасильницьким засобом, превалювання моральних ідеалів у вирішенні *конфлікту*. Частіше Г.н. передбачає мирні методи масового руху (демонстрації, петиції, голодування, мітинги, страйки, невилплату податків, пікетування тощо) у протистоянні уряду, який намагається проводити внутрішню або зовнішню політику, що суперечить законам, нормам життя *громадян. сусп-ва*, народу в цілому. Див.: *Активність соціальна; Рух соціальний*.

ГРОМАДСЬКА СФЕРА – арена громад. дискусій і дебатів, що точаться в суч. сусп-вах. Ідея, пов'язана з ім'ям нім. соціолога *Ю. Хабермаса*.

ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ СОЦІОЛОГІЯ – спец. соціол. теорія, предметом вивчення якої є питання формування і функціонування оцінкового відношення великих *соц. груп, класів, страт, народу* в цілому до актуальних проблем дійсності, які становлять сусп.

інтерес. Прикладне соціол. вивчення (заміри) Г.д. поч. у США в XIX ст. у зв'язку з потребами в одержанні інформації з ринкових проблем і політ. питань, пов'язаних з виборами, конкуренцією партій і т.д. У 20-х рр. XX ст. бурхливий розвиток емпірич. соціології супроводжувався масовим і систематичним вивченням Г.д. (роботи У.Ліппмана "Громадська думка" і А.Лоуелла "Громадська думка і народний уряд"). Всесвітньо відомою стала діяльність з вивчення Г.д. журналу "Літерарі дайджест", який у 1924, 1928, 1932 рр. вірно передбачив результати виборів. У 30-х рр. відбувається перехід до професіоналізму у вивченні Г.д. Він пов'язаний з іменем Д.Геллапа, який у 1935 р. створює при Прістонському ун-ті Амер. ін-т Г.д. Ін-т Геллапа проводить двічі на тиждень загальнонац. і регіональні опитування і публікує їхні результати у 150 газетах. Щомісяця видається журнал "Індекс громадської думки". Має 30 філіалів у 50 країнах. У 1947 р. створюється Амер. асоціація дослідників Г.д. Новий рубіж розвитку Г.д. – 60-ті рр. У США в 1963 р. створюється ін-т С.Харріса, який опирається на 250 газет і має філіали в різних країнах, у тому числі у Франції, Японії, Латинській Америці.

Активно в 60-70-х рр. XX ст. розвивалась Г.д.с. в Болгарії (див. праці: Р.Рачкова "Громадська думка", 1969; М.Драгоманова "Проблеми громадської думки", 1973; Л.Димитрова "Громадська думка і виховання молодого особистості", 1980; Я.Георгієва "Проблеми вивчення громадської думки", 1981; Д.Ганчева "Вивчення і формування громадської думки", 1983 та ін.). У колишньому СРСР інституціоналізації Г.д.с. сприяли праці А.К.Уледова ("Громадська думка радянського суспільства", 1963), Б.А.Грушина ("Думка про світ і світ думок", 1967), Ю.Н.Сафронова ("Громадська думка і релігійні традиції", 1970) та ін.

В Україні інтенсивне вивчення Г.д. пов'язано з проголошенням у 1991 р. держ. незалежності. Протягом 1991-2001 рр. Ін-т соціології НАН України провів понад 20 соціол. опитувань, матеріали яких свідчать, напр., про певну динаміку думок з питань участі у виборах, діяльності Президента України, Верховної Ради України, приватизації, самопочуття тощо. У суч. укр. соціології важливу роль у розвитку Г.д.с. відіграли праці В.А.Оссовського, О.О.Якуби, Е.І.Головахи, Н.В.Паніної, М.М.Чурилова, В.С.Хмелька та ін. Основними центрами з вивчення Г.д. в Україні є Ін-т соціології НАН України, "Socis-gallar компанія", Український ін-т соц. досліджень, Приватний наук.-досл. ін-т "Проблеми людини" та ін. Масове і систематичне вивчення Г.д. стає важливою і невід'ємною частиною нашого соц.-політ. життя, його демократизації, особливо в періоди проведення виборчих кампаній, референдумів 1991р. і 2000 р. та ін. При оцінці місця і ролі Г.д. важливо уникнути двох крайнощів: 1) нігілістичного до неї відношення і 2) перебільшення ролі, вважаючи, що Г.д. може і повинна вирішувати всі питання. Див.: *Громадська думка: Дослідження соціологічне; Інформація соціологічна.*

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ – якість, властивість поведінки і здатність активно брати участь у справах *сусп-ва* і *держави*, свідомо користуватися своїми правами, свободами і виконувати свої обов'язки. Поняття "Г.", зазвичай, використовується як антитеза, протилежність поняттям *абсентеїзм*, *соц. апатія*, індивідуалізм, тобто безучасність, байдужість. Але було б невірно зводити Г. до лояльності відносно влади, законослужної поведінки і тим більш *конформізму*. Див.: *Абсентеїзм; Апатія соціальна; Конформізм.*

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – добровільні об'єднання громадян, що сприяють розвитку їх політ., соц., трудової активності та самодіяльності, залученню і захисту їх різнобічних інтересів і запитів, діють відповідно завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах.

ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ – переконання, символи, ритуали і ін-ти, які легітимізують *соц. систему*, створюють *соц. солідарність* і мобілізують певне співтовариство людей на досягнення спільних політ. цілей. Цей термін вперше був запропонований Ж.-Ж.Руссо в "Суспільному договорі". Його розробкою займався Е.Дюркгейм в "Елементарних формах релігійного життя", стверджуючи зокрема, що в *індустр. сусп-вах*, де була присутня деяка *секуляризація* традиційних релігій, нац. символи і ритуали виконують ту ж саму функцію забезпечення соц. солідарності, що і релігія.

У суч. соціології цей термін використовувався Р.Н.Беллом у його дослідженні амер. сусп-ва. Амер. Г.р., згідно Белла, складається: 1) з елементів іудеохристиянської традиції, які підкреслюють мотивацію досягнення і індивідуалізм; 2) із посилань на події, які є нац. драмою (напр., смерть Лінкольна і громадянська війна); 3) із секулярних цінностей Конституції; 4) із світських символів і ритуалів (нац. прапор і церемонії, характерні для Дня Спомину і свята Четвертого липня). Белла стверджує, що в суч. Америці, де проблема *соц. інтеграції* пов'язана з етнічним різноманіттям і *культурним плюралізмом*, Г.р. підтримує сильне почуття нац. солідарності і єдності мети. Ця концепція ролі релігії в житті амер. нації розвивас погляди А.де Токвіля, У.Герберга і Т.Парсонса, зокрема, у зв'язку з дослідженнями релігії і соц. інтеграції. Див.: *Релігія сакральна; Секуляризація; Соціологія релігії.*

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА. Див.: *Політичної культури соціологія.*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО сукупність існуючих у сусп-ві відносин особистостей, сімейних, соц., економ., культ., релігійних та ін. структур, які розвиваються поза межами втручання держави, директивного регулювання і регламентації. В основі Г.с. є життя індивідів, як приватних осіб, система зв'язків та асоціацій, що вільно встановлюються ними, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення. У XVII ст. А.Фергюсон визначив Г.с. як стан цивілізованості, як наслідок процесу *соціалізації*. Однак він використовував термін "Г.с." як політ., протиставляючи зах. тип державного управління східному деспотичному. При цьому термін "Г.с." мав також економ. підґрунтя, оскільки "*цивілізація*" протиставлялась таким сусп-вам, в яких не було приватної власності (варварським державам). У концепції Т.Гоббса Г.с. виникає внаслідок переходу від натурального стану з первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожнечі та страху смерті до впорядкованого культурного сусп-ва. Дж. Локк використовує поняття "Г.с." і "*держава*" як взаємозамінні. У праці "Філософія права" Й.Гегель знаходить принципову відмінність між Г.с. та політ. державою. Сусп-во, згідно його концепції, має вийти за свої межі й вирішувати проблеми разом з ін. інституціями, взаємозбагачуючи одна одну. За визначенням відомого вченого, проф. Празького Ін-ту політ. наук Ж.-Л.Кермонна, Г.с. "складається з безлічі людських (особистих) відносин і соц. сил, що об'єднують чоловіків і жінок даного сусп-ва без безпосереднього втручання і допомоги держави". Г.с. – сфера справжнього життя людей, це сфера *свободи*. Головним компонентом Г.с. є політ. партії, крім партій, що включають ла-

тентні (приховані) політ. сили, які можуть раптово або поступово, під впливом певних обставин, трансформуватися в активні політ. сили. Розвинуте Г.с. передбачає існування демокр. правової держави, покликаної захищати інтереси і права громадян. Вважається, що необхідною передумовою Г.с. є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, *плюралізмом* незалежних політ. сил, недирективно сформованою гром. думкою і, що найголовніше, вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

Г.с. може скластися лише на основі демократизму, гуманізму, розвитку сусп., у т. ч. місцевого самоуправління, децентралізації. Воно несумісне з авторитаризмом і тоталітаризмом, порушенням прав людини, народів і нац. меншин, расизмом, шовінізмом, релігійною нетерпимістю і т.д. Становлення Г.с. – соц. основа становлення правової держави. Г.с. сьогодні – це той ідеал, до якого прагнуть багато країн суч. світу, і лише деякі з них можуть претендувати на вступ в тій або меншій мірі до такого сусп.-ва. Положення Конституції України 1996 р. про Г.с. віддзеркалюють саме процес руху до такого сусп.-ва, ті його важливіші *цінності* (наявність соц.-організованої структури, що складалася за межами політ. структур; демократичне законодавство; поділ влади; наявність легальної опозиції, цілого ряду політ. партій, плюралізму, будь-якої, зокрема соц.-політ., діяльності; закритість сфери приватного життя для будь-якого політ., владного втручання; заборона всіляких форм примусу і т.ін.), які повинні визначати загальний головний напрямок соц.-політ. розвитку укр. сусп.-ва. Див.: *Суспільство*.

ГРОМАДЯНСТВО – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.

Кожний громадянин має певні права та обов'язки відносно своєї держави, визначені внутрішнім законодавством. Г. визначає належність особи до певної держави, підпорядкованість її життєдіяльності законам останньої. За міжнар. правом Г. фіксує суверенну владу держави над своїм громадянством незалежно від місця його перебування та право громадян на захист з боку держави.

Основи Г., зазвичай, визначаються в конституції держави і в спец. законодавстві. У демокр. країнах основи Г. базуються на визнанні міжнар.-правових актів у цій сфері і перш за все Загальної Декларації прав людини 1948 р. Так, в Конституції України чітко закріплюються і гарантуються права і свободи громадянина і людини згідно загальноприйнятими принципами і нормам міжнар. права. У зв'язку з цим в ній закріплюється принцип повної рівності громадян, стверджується, що всі рівні перед законом і судом, а держава гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до гром. об'єднань тощо. Громадянин України не може бути позбавлений свого Г. або права змінити його. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий ін. державі (Конституція України, ст.25). Див.: *Держава; Громадянськість; Громадянське суспільство*.

ГРОЦІЙ ГУГО (1583–1645) – голл. юрист. У праці «Про право війни та миру. Три книги» (1625) вперше викладає ідеї «природного права» та «*суспільного договору*», які стали ідеол. обґрунтуванням права народу на революцію. Г. вважав, що на первісному етапі історії люди були рівними у виробництві та споживанні, мали спільну власність. Але поступово принципи справедливості по-

рушилися, з'явилися ворожнеча і ненависть, почалися війни. Проте в природі людини, на відміну від тварини, закладена потреба в спілкуванні, мирних взаємовідносинах із собі подібними. Для подолання ізолюваності, ворожнечі люди склали сусп. договір і створили *державу*.

ГРОТ МИКОЛА ЯКОВИЧ (1852–1899) – представник позитивіст. соціології в Україні, проф. Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, був проф. у Ніжинському, Новоросійському, Московському ун-тах. Основна соціол. проблематика – *прогрес і регрес*, сутність соціології та класифікація наук. Одна з основних ідей в соціології Г. – ідея розвитку. Виділив три типи розвитку: прогрес, регрес та інгрес. У проведеної Г. класифікації наук в основі поділу лежить: 1) принцип розвитку явищ природи; 2) принцип розвитку ідей в процесі пізнання цих явищ. Г виділяв науки про надорганічні явища: *соціологію* та *психологію*. Психологія вивчає псих. явища, які мають більш загальний і простий характер. Соціологія вивчає *соц. явища*, які мають більш спец. і складний характер. У Г. простежується тенденція до психологізації соціології, остання в нього виступає психологією сусп.-ва. У соціології виділив чотири підрозділи: 1) сусп. і філологічні науки, 2) соц. етика і наука про мистецтво, 3) політ. історія і релігієзнавство, 4) юридичні і економ. науки. Твори Г. «Прогрес і наука» (1883), «До питання про класифікацію наук» (1884).

ГРОШОВІ ЗВ'ЯЗКИ – поняття, яке ставить грошові відносини у центр *соц. відносин*, перш за все в *індустр. сусп.-вах*. Ця ідея віддзеркалюється в працях *К. Маркса*.

ГРУПА ВЕЛИКА – соц. група з великою кількістю членів; протистоїть малій групі і, на відміну від неї, заснована на різного типу зв'язках, що не пе-

редбачають обов'язкових особистісних контактів. Г.в. бувають декількох типів: умовні, статистичні, групи, які утворюються деякими поведінковими ознаками, напр., *аудиторія* (радіо, телебачення), публіка (театру, концерту), і Г.в. типу класу, нації, територіальні спільноти великих розмірів (місто, держава).

ГРУПА ВТОРИННА – група людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, їх взаємодія обумовлена лише прагненням до досягнення певних цілей. У них основне значення надається не особистісним якостям людей, а їх вмінню виконувати певні функції. Саме так формуються і діють соц. організації підприємств та установ із своїми підрозділами як посадовими ієрархіями. Особисті якості кожної людини майже нічого не означають для організації. Оскільки ролі у вторинній групі чітко визначені, нерідко її члени дуже мало знають одне про одного. У соц. організації підприємства (установи) не лише ролі, але й способи комунікації чітко визначені. Проте і в цих (безособових) групах утворюються на основі неформальних відносин нові *первинні групи*. Див.: *Група соціальна; Група мала*.

ГРУПА ЕКСПРЕСИВНА – група, створена з метою задовольнити прагнення її членів до визнання, поваги і незалежності.

ГРУПА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА – група, що зазнає впливу експериментального фактора.

ГРУПА ЕТНІЧНА – частина («уламок») *етноса* (племені, народності, нації), ядро якого знаходиться в ін. соц. організмі. Г.с. можуть знаходитися в компактному і в дисперсійному стані. Перші називаються етноарейальними, другі – етнодисперсними групами. Г.с., як правило, найтіснішим чином вписані в систему соц.-економ. відносин основної етнічної спільноти, але іноді вони мають

ін. соц.-економ. характеристики, ніж основний етнічний масив держави. У сусп-вах з багаточисельними етнічними спільнотами, до яких відносяться і Україна, існує певна "етнічна стратифікація", в межах якої Г.е. можуть або поглиблювати свої культурні традиції, або інтегрувати їх.

Між Г.е. та основною етнічною спільнотою, а також між різними Г.е. в тому або в ін. сусп-ві можуть бути рівноправні відносини або відносини нерівності та конфліктності. Це визначається особливостями соц.-економ. розвитку того чи ін. сусп-ва, залежить від істор. традицій, нац. політики, що проводиться державою. Прогрес цивілізації пов'язаний з укоріненням етнічних відносин, в тому числі відносин між Г.е., а також між Г.е. та основною етнічною спільнотою. Див.: *Етнос; Етносоціологія.*

ГРУПА ЕТНОКОНФЕСІЙНА – сталий зв'язок частини народу з певною конфесією. Іноді з нею тісно зростається компактна група *етносів*. Найпоширенішим є перший різновид цієї спільноти (його доречніше б назвати субетноконфесійним). Етноконфесійною групою є підстави вважати частину *народу* за належністю до певного віросповідання лише тоді, коли вона (частина) набуває особливих, лише їй притаманних етнічних властивостей. Це досягається за допомогою такого механізму: з одного боку, етнічні явища, ознаки протягом тривалого часу взаємодії з культурою засвоюються нею, "конфесіонізуються", а з іншого – окремі компоненти релігійного комплексу, проникаючи у різні сфери сусп. життя, набувають етнічного забарвлення і змісту, "етнізуються".

Г.е. є, напр., старообрядці і молакані серед росіян, аджарці у грузин, меконіти серед німців, крешени і нагайбаки серед татар, йезіди у курдів, латгальці серед латишів, помаки (магометяни) у Болгарії, вальденси в Італії, друзи у

Сирії, копти в Єгипті та ін. Деякі субетноконфесійні групи поступово асимілюються, ін. мають тенденцію перетворюватися в окремі етноси. Приклади мета-етноконфесійних груп спостерігаються на Філіппінах, де все населення – християнські народи півдня (моро) і племена глибинних районів, серед яких переважають різні традиційні культури. Г.е. відзначаються *соц. стабільністю*, культ.-побутовою своєрідністю, моральним традиціоналізмом. Див.: *Група соціальна; Група етнічна; Група релігійна; Етнос; Конфесія; Релігії соціологія.*

ГРУПА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА – група, створена для виконання певної роботи.

ГРУПА КОНТРОЛЬНА (В ЕКСПЕРИМЕНТІ) – підслідні, з якими поводяться так само як і з підслідними експериментальної групи, але на них не здійснює вплив незалежна змінна.

ГРУПА МАЛА – така соц. група, між всіма членами якої відбуваються безпосередні контакти. Синонімом Г.м. є контактна *група*. Найявністю безпосередніх контактів між індивідами служить групоутворюючою ознакою, що перетворює Г.м. в соц. спільноту, члени якої мають розвинуте почуття приналежності до неї. Розмір Г.м. може коливатися від 3 до 15 осіб, хоча зустрічаються і більш численні групи. Елементами структури Г.м. є: предмет сумісної діяльності членів групи, їх діяльність, статуси і ролі, пов'язані з виконанням цієї діяльності, міжособистісні відносини. Виділяють декілька видів Г.м.: *сім'я*, сусідські та дружні відносини. Г.м. називають також неофіційною, неформальною, оскільки вона не має офіційного, юридично фіксованого статусу, а відносини між її членами не формалізовані в положеннях, нормативних актах і мають характер природних людських відносин. Якщо ж Г.м. формується і функціонує як офіційна частина трудової, навчаль-

ної чи громад. організацій, коли безпосередню основу міжособистісних контактів становить діяльність щодо досягнення певної мети, тоді така Г.м. є цільовою або офіційною, *формальною*. Нерідко в первинному колективі виникає одна або декілька Г.м., які взаємодіють з його формальними структурами. На базі досліджень багатоманітних процесів функціонування і розвитку Г.м. в межах соціології виникла школа *групової динаміки*.

У 1930-і рр. спостерігалось помітне зростання інтересу до Г.м., заснованого на трьох підходах, які пізніше об'єднали *Е.Мейо* і його колеги із школи бізнесу Гарвардського ун-ту в межах свого соціол. підходу до дослідження людських відносин на виробництві – вони вивчали виробничі робочі групи. Представники експериментальної психології, пов'язаної з іменем К.Левіна, цікавилися групами в зв'язку з проблемою лідерства, а *Я.Морено* заснував *соціометрію* – емпіричне дослідження структури *соц. взаємодії* і комунікації в Г.м. Соц. психологія Г.м. займалась вивченням питань групової структури і згуртованості, морального стану, групового лідерства і впливу групи на індивіда. Можливість застосування методів соціології Г.м. у пізнанні більших соц. спільнот все ще вимагає уточнення, хоча робота Р.Ф.Бейлза в даній галузі значно вплинула на дослідження *Т.Парсонсом* соц. систем. Див.: *Психологія соціальна.*

ГРУПА НОМІНАЛЬНА – сукупність людей, що визначається за певною ознакою, має сенс для цілей аналізу, напр., група за віком, місцем проживання, стилем дозвілля тощо. Г.н. називають також умовними і статистичними, цим підкреслюється, що вони не передбачають обов'язкових, тим більше безпосередніх зв'язків. Див.: *Група соціальна.*

ГРУПА ПЕРВИННА – різновид *малої групи* (сім'я, друзі, однолітки, іноді

сусідська група), яка забезпечує головним чином процес *первинної соціалізації* і опосередковує входження індивіда в ін. групи. Г.п., як і група мала, базується на прямих контактах її членів, перелічує високий ступінь емоційних відносин і ідентифікації членів з групою. Г.п. завжди є неформальною. Деякі риси Г.п. притаманні первинному колективу: безпосередність взаємодії, послаблення ролі формальних зв'язків. Трудовий первинний колектив забезпечує вторинну соціалізацію, адаптацію до умов існування протягом життя. Парною для Г.п. є категорія вторинної групи. Див.: *Група вторинна; Група мала; Група соціальна.*

ГРУПА ПОХОДЖЕННЯ – група, в якій всі члени мають спільного предка.

ГРУПА РАСОВА – група, якій приписуються реальні або уявні біол. ознаки (колір шкіри, риси обличчя, тілобудови) і на цій основі її відрізняють від ін. груп.

ГРУПА РЕЛІГІЙНА – соц. спільнота, яка складається в процесі відправлення спільних релігійних обрядів. Див.: *Група соціальна; Група етноконфесійна; Конфесія; Релігії соціологія.*

ГРУПА РЕФЕРЕНТНА – реальна або уявна соц. група, яка виступає для індивіда в процесі соц. взаємодії як еталон, з яким він порівнює своє соц. становище, поведінку й установки. Вибір індивідом Г.р. і порівняння себе з нею виконує дві основні функції – соц. порівняння і *соціалізації*, прийняття *соц. норм і цінностей*. Існують "позитивні" Г.р., *соц. статус*, норми і цінності яких розглядаються індивідом як еталон, як соц. бажані і "негативні" Г.р., соц. характеристики яких сприймаються як неприйнятні. Нерідко такою "негативною" Г.р. виступає колишня група приналежності, з якої перейшла людина. Див.: *Група соціальна; Соціалізація; Статус соціальний.*

ГРУПА РІВНИХ – група індивідів рівного статусу.

ГРУПА СОЦІАЛЬНА – колективи індивідів, які вступають у певні взаємодії і формують *соц. відносини*, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються її членами з т.з. інших. *Ч.Х.Кулі* класифікував групи як первинні і вторинні. Див.: *Верства соціальної; Група велика; Група вторинна; Група експресивна; Група етнічна; Група мала.*

ГРУПА СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ – різновид *соц. номінальної групи*, що об'єднує людей, які в силу свого соц. становища і *способу життя* піддаються небезпечним негативним впливам і в результаті цього являють загрозу нормальній життєдіяльності сусп-ва. Традиційно типовими *Г.с.р.* вважаються алкоголізм, наркоманія, повії, гомосексуальність, бомжі, чий спосіб життя можна розглядати як прояв хвороби сусп-ва, пов'язаної з порушенням норм соц. взаємодії людей, зростанням *соц. відчуження*, порушенням *соц. адаптації*, зниженням і звуженням *соц. інтересів*, зростаючою криміналізацією, *соц.-моральною, психол.* та фізичною деградацією особистості, розповсюдженням в сусп-ві різних форм поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм.

ГРУПА ТИСКУ – відносно вузьке сусп. об'єднання, що активно домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на ін-ти публічної влади. Групи тиску, як *соц. феномен*, відомі протягом всієї політ. історії, проте найбільшого поширення вони досягають в умовах ринку та зрілого *громадянського сусп-ва* як народження ліберальної плюралістичної сусп.-політ. структури.

Від партій *Г.т.* відрізняє те, що вони безпосередньо не виборюють владу і не беруть участі у керівництві й управлінні державою. Першою великою теорет. працею в напрямку вивчення *Г.т.*

була книга амер. дослідника А.Бентлі "Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків" (1908), яка й досі вважається класичною. *Г.т.* можуть бути офіційно зареєстрованими, як напр. у США, або діяти нелегально. Близьким до терміну *Г.т.* є термін лобізм, який є розгалуженою системою агенцій і фірм, що впливають на законодавців та урядовців з метою прийняття рішень (законів, отримання замовлень від уряду, субсидій) в інтересах певних організацій, корпорацій. Під виглядом загального інтересу часто-густо *Г.т.* виражають свої вимоги, висловлюють претензії, що прямо чи опосередковано зачіпає ін. сектори сусп. життя, вимагають їх здійснення від законодавчого органу або окремих його членів. У складних політ. ситуаціях вони здатні вийти на поверхню політ. життя вже як реальна політ. сила, партія, формальний чи неформальний політизований рух. Деякі з них здатні спонукати свою аудиторію до створення контрвлади на противагу існуючій. Вони можуть також вступити у змагання з держ. владою задля здійснення своєї політики. Становлення конституційних і цивілізованих форм впливу *Г.т.* на органи держ. влади та їх участь у *соц.-політ.* процесі є однією з найважливіших умов демократизації сусп-ва, його нормально-го і стабільного розвитку, становлення громадянського сусп-ва. Див.: *Влада; Громадські організації; Громадянське суспільство; Держава.*

ГРУПА ФОРМАЛЬНА – *соц. група*, яка має юридичний статус, є частиною *соц. ін-ту, організації*, прагне досягти певних результатів у межах даного ін-ту, організації. Функції, завдання, правила поведінки і власне членство в *Г.ф.* зафіксовані в нормативних документах, тобто формалізовані, що й забезпечує такій групі високу упорядкованість, керування діями членів при досягненні цілей *соц. ін-ту, організації*. Див.: *Група соціальна.*

ГРУПИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ – будь-яка *соц. група*, членство в якій пов'язано за спільним походженням від реального чи міфічного прашура. Напр., володіння певним родоводом означає приналежність до однолінійної групи за походженням, членство в якій може ґрунтуватись на патрилійному, або на матрилійному походженні. Наявність родинних відносин означає, що всі нащадки прабатька чи праматері мають членство в групі спільного походження за допомогою будь-якої комбінації чоловічих чи жіночих генеалогічних зв'язків. Однак поняття родинного походження іноді заміняє поняття "двобічне" чи, навпаки, "єдинокрвне" походження. Клан є однолінійною групою за походженням, члени якої можуть говорити або про своє патрилійне (патриклан), або про матрилійне (матриклан) походження від засновника клану, не маючи разом з тим уявлення про генеалогічні зв'язки з прабатьком-праматір'ю. Фратрія є групою кланів, пов'язаних традиціями спільного походження; т.ч., міфічні прашури є спільними для кланів і фратрій. Тотемічні клани, членство в яких періодично підкріплюється спільними ритуалами, такими, як, напр., вживання священної їжі, є предметом особливого інтересу *соц. антропологів* і *соціологів* релігії. Там, де в межах певного сусп-ва *Г.з.п.* організовані у вигляді двох основних підрозділів, вони відомі під назвою половин (moieties).

Аналіз *Г.з.п.* має вирішальне значення для будь-якого антропологічного дослідження *доіндустр. сусп-ва*, проте в більшості *індустр. сусп-в* принцип походження не має особливого значення і *Г.з.п.* зустрічаються рідко. Див.: *Група соціальна; Екзогамія; Ендогамія; Сім'я.*

ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ – охоплюють людей з життєвими планами, які подібні між собою *соц. і*

культурною поведінкою і проведенням вільного часу. Люди розподіляються за різними *Г.с.-е.* на основі їх професії і службового статусу. Деякі соціологи нарахували 13 *Г.с.-е.*, а з часом їх число було збільшено до 17. Існує також скорочена версія даної класифікації у вигляді 6 *соц.-економ. класів*: 1) професіонали; 2) роботодавці і менеджери; 3) працівники, які зайняті розумовою працею проміжного і нижчого рівня; 4) кваліфіковані працівники фізичної праці і зайняті індивід. трудовою діяльністю непрофесіонали; 5) напівкваліфіковані працівники фізичної праці й обслуговуючий персонал; 6) некваліфіковані робітники, зайняті фізичною працею. Однак, соціологи рідко використовують такі класифікації при аналізі класів, а в суч. теоріях *класу* класові кордони визначаються за ін. засадами.

ГРУПОВА ДИНАМІКА (гр. *dynamis* – сила) – 1) сукупність тих динамічних процесів, які одночасно відбуваються в групі в певну одиницю часу; вона знаменує собою рух групи від стадії до стадії, тобто її розвиток. Такими стадіями є процесування групи, її структуризація, функціонування, розвиток, перебудування, вироблення групових форм поведінки і сумісної діяльності тощо; 2) напрям дослідження малих груп в межах *мікросоціології*, який утвердився під впливом праць психолога К.Левіна, а пізніше – *Дж. Хоманса*, Р.Бейлса, А.Зандера та ін. Представники цього напрямку вивчають широке коло проблем: різноманітні зміни пристосування як у групі в цілому, так і в характеристиках її членів у зв'язку з динамікою певного групового показника, зміни групових структур, прийняття групових рішень, проблеми лідерства, перетворення групових думок, *норм, цінностей* тощо, формування функціональної ролі структури; *конфлікти*; груповий тиск та ін. засоби регулювання

індивід. поведінки – тобто всі ті процеси, які фіксують та забезпечують соц.-психол. зміни, що відбуваються в групі за час її існування. В окремих випадках термін Г.д. використовується для позначення напрямку соц.-психол. досліджень малих груп, сформованого в сер. 40-х рр. у США завдяки праці К.Левіна і його колег. Див.: *Група соціальна; Група мала.*

ГРУПОВА ЗАМКНЕНІСТЬ – засоби визначення групою чітких кордонів для себе самої, а, отже, відмежування себе від ін.

ГРУПОВА ЗГУРТОВАНІСТЬ – характеристика системи внутрішньогрупових зв'язків, яка окреслює ступінь співпадіння оцінок, установок, позицій членів групи по відношенню до об'єктів (осіб, завдань, ідей, подій), найбільш значущих для групи в цілому.

ГРУПОВА ІНТЕГРАЦІЯ. Див.: *Інтеграція групова.*

ГРУПОВА СПІЛЬНОТА. Див.: *Спільнота групова.*

ГРУПУВАННЯ – об'єднання за суттєвими ознаками одиниць об'єкта, що спостерігається в однорідній сукупності. Процедурі Г., як правило, передують ретельний всебічний аналіз проблеми, що вивчається. У ході цього аналізу визначаються підвалини Г., тобто основні ознаки, смислові одиниці тощо, за якими відбувається розбивка сукупності, що вивчається, на однорідні групи. У цьому плані вона нерозривно пов'язана з типологією і класифікацією ознак, будучи техн. боком їх прояву. Результат Г. одиниць спостереження за будь-якою однією ознакою є статистичним рядом. Розподіл частот ознаки в сукупності називається варіаційним рядом. Див.: *Типізація; Типологізація.*

ГУМАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – таке її здійснення, при якому в центрі уваги перебувають інтереси людей, що є об'єктом докладання соціол. зусиль.

ГРУШЕВСЬКА КАТЕРИНА МИХАЙЛІВНА (1900-1943) – укр. соціолог, фольклорист і етнограф. Соціол. погляди Г. в основному збігаються з поглядами представників франц. соціол. школи (вплив соц. чинників на індивіда, сусп.-во як колективна дійсність, що підпорядковується законам, незалежним від індивідуальної волі). Соціологію розглядає як науку про громадянство, про взаємодію різних сусп. груп. Основні роботи Г. в галузі *генетичної соціології*, соціології літніх людей. Опираючись на результати дослідження в цій ділянці соціол. знання, дійшла висновку, що фундаментальним чинником в житті примітивних сусп.-в є тенденція громадянства “кристалізуватись”, що призводить до поділу громадянства на маленькі групи, до виділення окремих колективів, організацій, об'єднаних спільністю інтересів, якої не може бути в межах великих сусп. груп. Такі об'єднання мають містичні соц. завдання і впливають на життя суч. цивілізованих сусп.-в. Це, напр., тасмні політ. організації, масонські ложі і т.п. Важливим напрямком соціол. студій Г. була робота над створенням теорії соціол. пізнання казки. Основні праці Г.: “До соціології старцтва” (1926), “Спроби соціологічного об'яснення народної казки” (1926).

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866-1934) – укр. історик, соціолог, громад. і політ. діяч; проф. Львівського ун-ту, голова НТШ, Укр. Наук. Товариства у Києві; організатор і керівник Укр. соціол. ін-ту; академік ВУАН, АН СРСР. Царина соціол. інтересів – чинники соц. *еволюції*, закони сусп. розвитку, сутність соціології, *генетична соціологія*, критика зах. теорій. Завданням соціології визначав вивчення соц. процесів у сусп.-ві, яке повинно супроводжуватись відкиданням випадкового, мінливого і зосередженням уваги на типовому та постійному. Зна-

чення соціології Г. вбачає, перш за все, в тому, щоб допомогти кожній людині зрозуміти сусп.-во, в якому вона живе. Розглядаючи сусп. еволюцію, Г. стверджував, що головними її тенденціями є *диференціація* і *консолідація* (інтеграція) або, ін. словами, вічна зміна, чергування індивідуального самозадоволення і колективізму. Для характеристики стану сусп. відносин на різних етапах соц. еволюції він використовує поняття “спільнота” (*гемайншафт*) і “спілка”, “суспільність” (*гезельшафт*). Твори в галузі соціології: “Початки громадянства (Генетична соціологія)” (1921), “Проект Соціологічного інституту; Проект законопроектів про Соціологічний інститут” (Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №7).

ГУМАНІЗМ – зосередження на людських потребах і зверненнях, визнання творчого потенціалу людства і цінності *суб'єкта*.

ГУМАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН – зміна форм організації сусп.-ва, спрямована на “збагачення” його змісту заради підвищення стабільності відносин між *соц. групами*. Необхідність Г.с.в. зумовлюється наслідками соц. катастроф (виникнення і існування могутніх фашистських і тоталітарних режимів) у ХХ ст. і загрозою глобальних криз, які виникають внаслідок “необдумані” людської діяльності (економ., продовольчої, енергетичної, демогр. криз, загроза розповсюдження невідомих до недавнього часу хвороб і т. д.). Г.с.в. засновується на створенні умов виникнення і функціонування демокр. порядків, будівництві правової держави.

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА – матер., фінансова економ. добродійна підтримка людей, яка надається міжн. державними, громад. організаціями і приватними особами у випадку стихійних лих і соц.-економ. потрясінь, війн

та ін. лих, що зазнала країна та її громадяни.

ГУМАНІТАРНІ НАУКИ – суспільні науки (історія, філософія, філологія та ін.).

ГУМПЛОВІЧ ЛЮДВІГ (1838-1909) – польськ.-австр. соціолог, представник *соц. дарвінізму*, один із засновників теорії *соц. нерівності*. Згідно з Г., соціологія філос. основа всіх соц. наук, предметом якої виступає дослідження *соц. груп* та їх взаємовідносини. Г. звернув увагу на роль і значення *соц. змін* в будові сусп.-ва, визнавши в цих соц. утвореннях (сусп. класах) найпростіші та основні елементи *соціуму*, які є вихідними при вивченні *соц. життя*. Він трактує соц. групу як надіндивідуальну реальність, що повністю визначає поведінку індивідів. Основні причини *соц. конфліктів* полягають в економ. мотивах, прагненнях до задоволення матеріальних потреб. У своїй основній праці “Расова боротьба” (1883) він ввів поняття “*етноцентризму*”, яке увійшло в понятійний апарат соціології, *соц. психології* та *етнографії*. Значну увагу приділяв також ролі соц. груп в міжгрупових конфліктах, становленню та розвитку соц. ін-тів. Основні соціол. погляди Г. викладені в його працях: “Расова боротьба” (1883), “Соціологія і політика” (1899), “Основи соціології” (1899), “Соціологічні нариси” (1899).

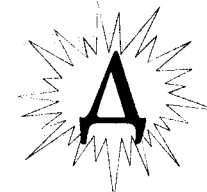
ГУРВІЧ ГЕОРГІЙ ДАВИДОВИЧ (1894-1965) – франц. соціолог і філософ, спочатку викладав у Томському і Петроградському ун-тах, потім працював в ун-тах Праги, Бордо, Страсбурга, з 1948 року очолював кафедру соціології в Сорбонні. Був засновником і керівником Центру соціол. досліджень (з 1946). Свої праці присвятив проблемам історії філософії та соціології, *соціології права*, моралі, пізнання. На його думку, соціологія разом з історією повинна здійснити інтеграцію

різних наук про людину. Предмет соціології – цілісні *соц. явища*, що повинні досліджуватись на всіх рівнях. *Соц. реальність* ділить на три типи: мікросоціальні типи; типи приватних соц. груп; типи соц. класів і глобальних сусп.-в. Альтернативою капіталізму і технбюрократії Г. вважав “плюралістичний колективізм”, який засновується на самоврядуванні народу. Свої соціол. погляди виклав у працях: “Правда волі монаршої” Феофана Прокоповича та її західноєвропейські джерела” (1915), “Діалектика і соціологія” (1968), “Головне покликання соціології” (1968).

ГУССЕРЛЬ ЕДЛЕУНД (1859 – 1938) – нім. філософ., засновник феноменології. У спробах знайти певне знання, Г. користувався методом картезіанського сумніву у зведенні

об’єктів, що вивчались, до тих явищ, які ми безпосередньо відчуваємо. Його головні праці – “Ідеї для чистої феноменології і феноменологічної філософії” (1913) і “Криза гуманітарних наук і трансцендентної феноменології” (1936). Феноменологія Г. Значно вплинула на феноменологічну соціологію *А. Шюца*.

ГЮЙО ЖАН МАРІ (1854-1888) – франц. соціолог і соц. філософ, один з перших, хто здійснив спробу побудувати *соціологію мистецтва*. Базуючись на ідеях Фульє, Контта, Паскаля і англійських утилітаристів XIX ст., виділив поняття “життя” як центральне в соціології. Своєї найвищої інтенсивності життя може досягти лише в *соціумі*, де панує співробітництво; щоб його зміцнити, слід викликати соц. симпатію, а це, за Г., – завдання мистецтва.

ДАНИЛЕВСЬКИЙ МИКОЛА ЯКОВИЧ (1822-1885) – рос. соціолог, представник антипозитивізму, автор першої в історії соціології антиеволюційної моделі, якою є *теорія культ.-істор. типів*. Його особистість багатогранна і суперечлива. Він захоплювався утопічним соціалізмом, займався етнографією, політекономією, політикою, іхтіологією, кліматологією. Основні соціол. і філос.-істор. ідеї викладені в роботі “Росія і Європа” (1869). Згідно його теорії, світова культура є потоком, в якому є горизонтальні та вертикальні виміри, певною схемою культ.-істор. типів, кожен з яких має свої ідеї, свою міфологію, волю, зміст і смерть. Він аналізує взаємодію культур і шляхи їх розвитку.

ДАНИЛОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1955, м. Вітебськ, Білорусь) – білор. соціолог, докт. соціол. наук (1994), проф. (1997). Закінчив зооінженерний ф-т Вітебського ветеринарного ін-ту, аспірантуру (1990). Основний напрям наук. досліджень – вивчення проблем *соц. трансформації*. У білор. соціологію увійшов як автор широко-відомих монографій “Перехідне суспільство: проблеми системної трансформації” (1997), “Влада і суспільство: пошук нової гармонії” (1998), а також як співавтор навчального посібника “Соціологія” (1998).

ДАНІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РІВНЯ – інформація, зібрана від індивідів за допомогою будь-якої дослідницької методики, напр., *інтерв’ю, спостереження, опитувальних листів*. Д.і.р. можуть потім об’єднуватися в групи по роди-

нах, студентських групах, учнівських класах тощо.

ДАРВІНІЗМ. Див.: *Дарвінізм соціально-істор.*

ДАРВІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ. У соціології кін. XIX ст. переважали теорії *соц. еволюції*, однією з яких був Д.с. (не має жодного відношення до Ч. Дарвіна). Ця доктрина, що отримала найбільше розповсюдження в США, приймала різні форми, які базувалися в основному на двох положеннях: 1) в сусп.-ві діють глибинні сили, подібні до тих, що спостерігаються в тваринному і рослинному світі. Тому *соц. закони* можна формулювати аналогічно до законів природи; 2) ці сили такі, що вони ведуть до розгортання еволюційного прогресу через природні конфлікти між *соц. групами*. У цих конфліктах виживають ті соц. групи, яким більш поталанило і які відрізняються більш високою *адаптацією*, що сприяє переходу *еволюції* сусп.-ва в цілому на новий рівень (принцип “виживання найбільш пристосованих”). Д.с. набував також відтінку расизму (*Л. Гумілович, У. Салінер*). В ін. випадках соціалдарвіністські ідеї були менш вираженими: напр., *А. Смолл* будував свою соціологію на припущенні того, що соц. групам властиве володіння неспівпадаючими інтересами. Див.: *Група соціальна; Еволюційна теорія*.

ДАРЕНДОРФ РАЛЬФ (нар. 1929) – нім.-брит. соціолог, у минулому проф. соціології в Німеччині, потім член комісії Європейської Економ. співдружності, член палати лордів Великобританії, до недавня – директор Лондонської школи економіки і політ. наук. Один із основних

представників концепції *соц. конфлікту*, в основі якої лежать погляди, які ґрунтуються на тому, що класи – це *соц. групи*, які розрізняються за участю (не-участю) в пануванні, і які між собою конфліктують. Д. виходить з того, що соц. конфлікт притаманний будь-якому сусп-ву, завжди існував і буде існувати, бо люди мали, мають і завжди матимуть різні інтереси, а відносини панування і підпорядкування органічно притаманні сусп-ву. Зробив вагомий внесок у розвиток теорії класу і теорії ролей. Головними працями Д. є: “Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві” (1957), “Суспільство і свобода” (1961), “Конфлікт після класу” (1967), “Суспільство і демократія в Німеччині” (1967), “Вихід з утопії” (1967), “Нова свобода” (1975), “Життєві шанси” (1979).

ДВОСТУПЕНЕВИЙ ПОТІК МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – ідея, всупереч теорії *масового сусп-ва*, про те, що в плюралістичному сусп-ві потік *масових комунікацій* опосередковується діяльністю лідерів, які формують думку. Ідея мала суттєве значення в розробці теорії ЗМК.

ДЕВІАНТНА КАР’ЄРА (лат. *deviatio* – ухилення і *via* – дорога) – процес, в якому індивідуум приходиться до прийняття девіантного “самоототожнення” і найчастіше до ідентифікації з *девіантною субкультурою*. Див.: *Девіантна поведінка; Девіація вторинна; Девіантна субкультура*.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – вчинки, діяльність людей, *соц. груп*, які не відповідають встановленим у даному сусп-ві *нормам* або визнаним шаблонам і стандартам *поведінки*. Спрямованість порушень норм може бути різною. Вони можуть охоплювати як корисні відхилення від норм, так і дезорганізуючі вчинки, *соц. патологію* – найбільш стійкі, небезпечні для сусп-ва та особис-

тості. Для того, щоб індивід, негативні відхилення від норм набули якості *соц.*, потрібні деякі умови: 1) однакова спрямованість таких відхилень у подібних групах людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, з яких вони виникають; 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ. Тобто, *соц. відхилення* (девіації) – це не випадкові факти, а процеси, які набули певного поширення у сусп-ві або виявляють до цього тенденцію. *Соц. відхилення* вивчаються на індивіді та масовому рівнях. На першому рівні йдеться про конкр. вчинок певної людини (або акт діяльності колективу, державної акції в міжнар. відносинах); на другому рівні – про сукупність актів такого роду, про систему порушень *соц. норм*. Див.: *Девіантної поведінки соціологія; Девіація вторинна; Девіація первинна; Злочинності соціологія*.

ДЕВІАНТНА СУБКУЛЬТУРА. Див.: *Девіантна поведінка; Субкультура*.

ДЕВІАНТНИЙ ВИПАДОК (в методології дослідження) – *соц. явище*, представлено як виняток стосовно того, що, зазвичай, є таким випадком, і яке, отже, має особливу користь в аналізі Д.в., що дає можливість проаналізувати причину і наслідок як нормального, так і Д.в.

ДЕВІАНТНОСТІ ПОСИЛЕННЯ – термін, вперше запропонований Л.Т.Уілкінсом, є важливим елементом соціол. критики традиційної кримінології. Він вказує на те, що значна частка існуючих у сусп-ві відхилень є *ненавмисним наслідком соц. контролю, масової комунікації* і реакції громадськості на стереотипи девіантності. Згідно теорії посилення девіантності, спотворення інформації і незнання культур меншин в *масовому сусп-ві* призводить до неадекватної реакції на сприймаючу девіантність, коли перекручене знання, у свою чергу, при-

зводить до подальшого Д.п. Отже, соціально-реакція в поєднанні з реакцією девіанта призводить до феномену “спіралі девіантності”, завдяки якому роль відносно незначних видів девіантності може посилюватися. Теорія Д.п. асоціювалась з *теорією “наклеювання ярликів”* і з поняттями злочинності і девіантності. Див.: *Девіантна поведінка; Стереотипи*.

ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, що вивчає *соц. відхилення* (девіацію), їх причини, форми прояву, а також здійснює типологізацію девіантної поведінки, розробляє концептуальні основи стратегії і механізму *соц. контролю*. Витоками Д.п.с. вважаються “*моральна статистика*” та “*соціальна гігієна*” – напрями *емпір. соціології*, що вивчали в ХІХ ст. в Європі різні *соц. патології* (хвороби) й відхилення (злочинність, проституція тощо). Згідно традиції, яка бере поч. від класичної праці *Е.Дюркгейма* “Самогубство”, продовженої в працях *П.Сорокіна, Т.Парсонса, Р.Мертонса, Р.Дарендорфа* та ін. суч. соціологів, основна причина поведінки, що відхиляється – у специфічному *соц. явищі аномії*, тобто нехтуванні, або відкиданні існуючих в сусп-ві *норм*. Ті види поведінки, які відповідають загальноприйнятим у сусп-ві нормам, переважно характеризуються як “нормальні”, ті ж, які тою або ін. мірою не збігаються з ними, називають *девіантною поведінкою*. Що ж до критеріїв визначення девіантної поведінки, то підходи до них є неоднозначними і часто викликають розходження і суперечки. Напр., захоплення чеченськими бойовиками лікарні в Кизлярі або Будьоновську для більшості росіян – злочинна акція, тобто девіація, але з т.з. чеченців, які вели війну на своїй території з рос. військами, – акт відплати за агресію і мужній вчинок. Отже, девіація пов’язана з невизначеністю як самих пове-

дінок очікувань, так і оцінок, що даються різними людьми одній і тій же поведінці, яку одні вважають злочином, ін. нормою, навіть героїзмом.

Д.п.с. в порівнянні з кримінологією розглядає як предмет свого дослідження більш широкі, більш різноманітні зразки поведінки. Вона схильна аналізувати як свій предмет будь-які типи поведінки, які саме сусп-вом визначаються як “девіантні”. Дослідження *девіантності* охоплюють велику кількість різних видів поведінки (від вживання наркотиків, футбольного хуліганства і до чаклунства) та розглядають її як поведінку, на яку “наклеюється ярлик” девіантної. Д.п.с. стверджує, що *принаймні деякі типи злочинної поведінки є результатом здійснення соц. контролю* над підлеглими або *маргіналізму* прошарками. Як не парадоксально, але застосування закону може мати як *ненавмисний наслідок посилення девіантності* в сусп-ві. Теорія девіантності займається, зокрема, роллю кримінальних стереотипів і *стигми* у створенні девіантних кар’єр. Вона вважає, що питання девіантності в сусп-ві, перетворення в девіанта повинні розглядатися як аналітично різні. *Соц. відхилення* можуть бути кваліфіковані декількома засобами. Найпоширенішим є поділ відхилень на різні види залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування та ін.). При цьому негативні відхилення поділяються на злочинні, ін. правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки і т.п. За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення у нац. та міжнар. масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу; деякі види поведінки є порушенням права, моралі, звичай, що існують у даній країні; деякі види пов’язані з порушенням загальноприйнятих норм і принципів міжнар. права й моралі (агресивні війни.

геноцид, расова дискримінація, міжнар. тероризм та ін.). Можлива кваліфікація в залежності від прийняття чи заперечення людиною завдань сусп-ва та соц. схвалених засобів їх досягнення (Р.Мертон).

Виникнення концепції поведінки, що відхиляється, пов'язане з ім'ям Е.Дюркгейма, який протягом всієї своєї діяльності надавав особливого значення виявленню причин порядку та безладу у сусп-ві. Як у минулому, так і сьогодні не існує єдиної т.з. щодо причин та обставин походження девіації, існує три підходи до пояснення девіації: 1) біол. (Ц.Ламброзо, Р.Шелдон); 2) психол. (З.Фрейд); 3) соціол. (Р.Мертон, Л.Олін, Г.Беккер). Основна ідея першого підходу – фізичні особливості є причиною девіації. Щодо психол. підходу, то він, як і біол., часто пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. Мислителі минулого, що намагались дати психол. пояснення девіації, підкреслювали вагомість аналізу таких загальних проблем як “розумові дефекти”, “дегенеративність”, “недоумкуватість” та “психопатія”. Психологічні запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психол. проблемами. Слід підкреслити, що на основі тільки однієї псих. особливості, конфлікту чи “комплексу” не можна пояснити сутність злочинності чи ін. типу поведінки. Більш імовірно, що девіація походить від основ сполучення багатьох соц. та психол. чинників. Щодо соціол. пояснень походження девіації, то, незважаючи на всю відмінність цих теорій, їх поєднує визначення, як причин девіації різноманітних соц. чинників: відсутність норм та розрив між завданнями сусп-ва і засобами їхнього досягнення (теорія аномії); культ. цінності, що збуджують людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія “наклеювання ярликів”); розробка законів як джерела сусп.

конфлікту (радикальна кримінологія) та ін.

Д.п.с. залежно від ступеня шкоди, що заподіяна інтересам особи, соц. групі, сусп-ву в цілому, і типу норм, що порушуються, розрізняє такі види девіантної поведінки: 1) деструктивну поведінку (шкода заподіяна лише особі і не відповідає загальноприйнятим соц.-моральним нормам); 2) асоціальну поведінку (шкода заподіяна і особі, і соц. спільнотам – сім'ї, сусідам та ін.); 3) протиправну поведінку (порушення як моральних, так і правових норм (грабіжництво, вбивство тощо).

Для запобігання і профілактики девіантної поведінки використовується т. зв. *соц. контроль* (офіційний і неофіційний), який з самого поч. його застосування розумівся як засіб повернення злочинця до нормативної, тобто такої, що відповідає нормам сусп-ва, поведінки. Згодом цей термін набув більш ширшого змісту, був тісно пов'язаний з процесами *соціалізації особистості*. Див.: *Аномія; Девиантне посилення; Девиантна поведінка; Контроль соціальний; “Наклеювання ярликів” теорія; Норма; Проблеми соціальні; Стереотип; Стигма.*

ДЕВІАЦІЙНЕ ЗРЕЧЕННЯ – відмова того, кого розглядають як девіанта, погодитися з даною думкою.

ДЕВІАЦІЙНЕ ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ – процес, в якому масштаби і серйозність девіації перекручуються і перебільшуються для того, щоб агенти *соц. контролю* виявили більший інтерес до нібито існуючого явища.

ДЕВІАЦІЯ ВТОРИННА – у теорії стигматизації “наклеювання ярликів” поведінка, яка порушує сусп. правило. У результаті порушнику “наклеюється ярлик” девіанта, і поступово він починає вважати себе таким. Див.: *Девиантна поведінка; Девиантної поведінки соціологія.*

ДЕВІАЦІЯ ПЕРВИННА – у теорії стигматизації “наклеювання ярликів” поведінка, яка порушує сусп. правило, але не тягне за собою покарання. Див.: *Деви-*

антна поведінка; Девиантної поведінки соціологія.

ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД, Див.: *Гіпотетично-дедуктивний метод.*

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ (франц. *des* – заперечення чого-небудь) – свідомо неправильна, хибна *інформація*; введення в оману хибною інформацією про фактичні сторони дійсних подій, процесів і явищ. Ця категорія широко вживається в усіх сусп. науках.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – поняття, що фіксує факт або процес порушення “нормального” функціонування *соц. системи*, падіння ефективності дії головних *соц. ін-тів*; є невід'ємною частиною процесу *соц. змін*. Особливого значення проблема Д.с. набуває для сусп-в “перехідного” типу, в т.ч. для України. Див.: *Аномія.*

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ – соц. філос. і соц. політ. концепція, яка одержала широке розповсюдження на Зах. в 50-і рр. ХХ ст. і проголосила “кінець ідеології”. Ця концепція закликала до звільнення, очищення, перш за все суспільствознавства, особистості, сусп-ва від впливу *ідеології*. Концепція Д. тісно пов'язана з теоріями *індустр. сусп-ва*, згладжуванням класових відмінностей і затуханням класової боротьби, конвергенції світових соц. систем у суч. епоху. Найбільш відомими представниками концепції Д. виступають Р. Арон, Д. Белл, Т. Парсонс та ін.

ДЕІЗОЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНА – соц. явище, протилежне *ізоляції соц.* Див.: *Ізоляція соціальна.*

ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – процес, в якому раніше індустріалізовані економіка, сусп-во, регіон повертаються частково або повністю до доіндустріалізованого стану. Може відбуватися в результаті міжн. економ. конкуренції.

ДЕКВАЛІФІКАЦІЯ – процес деградації праці, в якому праця стає більш фрагментарною і втрачає свою складність, самостійний зміст і основу знань.

ДЕКЛАСОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ (люмпени) – особи, які втратили сталі зв'язки з соц. групами та опинились на дні сусп. життя. Причини появи і зростання чисельності Де. – економ. і соц.-політ. кризи, масове безробіття, зубожіння нижчих верств населення.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – конструкту-ралістський інтелектуальний рух, особливо впливовий у Франції і в США з поч. 1960-х рр. ХХ ст. Термін особливо тісно пов'язаний з творчістю франц. філософа Ж. Дерріду, який розробив критичні аналізи в галузі *феноменології*, *соціології лінгвістики*, *структуралізму*. Задум Д. полягає в тому, щоб показати амбівалентність усіх текстів. Їх можна зрозуміти лише у зв'язку з ін. текстами (інтертекстуальність), а не з яким-небудь “буквальним значенням” чи нормативною істиною.

ДЕЛІКВЕНТНА ПОВЕДІНКА – усі серйозні, свідомі чи несвідомі порушення, що підпадають під категорію протиправної дії, відносяться до деліквентної поведінки. Д.п. абсолютна відносно законів країни.

ДЕЛЬФІЙСЬКИЙ МЕТОД – метод дослідження з метою *прогнозування* майбутніх подій. Він включає сортування думок чи то з інтерв'ю, чи зустрічей з групою “експертів” з оцінки тенденцій питання, що розглядається. Назва цього методу походить від ім. храму Аполона в Дельфах (Стародавня Греція), знаменитого своїми оракулами. Див.: *Прогнозування соціальне; Футурологія.*

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД – зміни в рівнях народжуваності і смертності, що супроводжують *індустріалізацію*, яка веде до зміни одного зразка рівноваги населення, притаманного для *індустр. сусп-ва*, ін. рівновагою, яка характерна зрілим індустр. сусп-вам. Цей перехід містить в собі такі фази: а) доіндустр. – високі коефіцієнти народжуваності, урівноважені високими коефіцієн-

тами смертності (це груба рівновага); б) проміжна коефіцієнти смертності падають, але коефіцієнти народжуваності залишаються високими (фаза швидкого приросту населення); в) завершальна – коефіцієнти народжуваності падають, створюючи нову рівновагу. Якщо така модель демогр. змін може вважатися характерною для класичного істор. процесу індустріалізації, то сьогодні виникає питання про те, чи ймовірно її повторення в нових індустр. сусп-вах або ін. суч. сусп-вах, які переживають реконструкцію, *системну трансформацію, модернізацію*, як-от Україна та ін. постсоціалістичні країни.

ДЕМОГРАФІЯ (гр. *demos* – народ і *graphō* пишу) – наука про народонаселення та його зміни; Д. досліджує чисельність, структуру і розвиток людського населення, його геогр. розподіл, процеси відтворення населення (народжуваність, смертність, тривалість життя) і залежність складу і руху населення від соц.-економ. і культ. чинників. Демогр. характеристики людського населення мають важливе значення для соціол. розуміння людського сусп-ва, для соціологічного аналізу *соц. змін*. Розвиток соц. Д. значно прискорив розуміння соціологами зв'язку між зміною населення, *соц. структурою* і розвитком технології. Взаємне нехтування Д. і соціології методами одна одної поступово відходять у минуле у зв'язку з появою нових розробок у галузі соц. історії людського населення. Як результат інтеграції Д. і соціології, з'явилась нова наукова дисципліна *соціологія народонаселення*. Див.: *Когорта; Народонаселення соціологія*.

ДЕМОКРАТІЯ (гр. *dēmos* – народ + *kratos* – влада) – форма організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена сусп-ва. Починаючи з XIX ст. багато концепцій Д., таких як концепція *A. de Ток-*

віля, зосереджувались на соц. наслідках більш активної політ. участі традиційно підлеглих груп – ця тема потім розроблялась теоретиками *масового сусп-ва* (Т.Еліот, Ф.Лівіс, *К.Машхейм*, Е.Шілтз). Більш пізні дослідження зосереджуються на зв'язку соц. розвитку і парламентської Д., яка розглядається як можливість вибору керівництва за допомогою всезагального голосування в умовах міжпартійного змагання. Здійснювались різні спроби визначити, яким чином Д. співвідноситься із ступенем *індустріалізації*, а також з рівнем освіти і величиною нац. доходу. При цьому відзначалось, що високий рівень індустр. розвитку призводить до підтримання Д. природним шляхом, забезпечуючи більш широку участь населення в політиці.

За формою, способом свого здійснення Д. поділяється на безпосередню, коли саме народ, без посередників, приймає те або ін. рішення (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення та ін.), і представницьку, коли рішення приймаються через ін-т парламентського представництва (депутатів). Д. найважливіша й універсальна умова і засіб оптимізації, функціонування і вдосконалення *сусп-ва*, вільного розвитку *особистості*. Див.: *Громадянство; Держава; Еліта; Капіталізм*.

ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ – термін, впроваджений *Т. Вебленом* для допомоги у визначенні характеристик дозвільного класу. Веблен висловлює припущення, що деякі види споживання здійснюються не стільки із-за корисності товарів чи послуг, скільки про людське око, тобто заради демонстрації *соц. статусу*. Ця ідея нещодавно була заново досліджена *П. Бурд'є* про престижні товари.

ДЕНОМІНАЦІЯ – релігійна організація, яка не вимагає відданості від більшості членів сусп-ва; тому вона змушена конкурувати з ін. релігійними організаціями за нових членів.

ДЕПРИВАЦІЯ – термін, введений в соціологію С.А.Стауффером. Д. сприймалась ним як один із чинників розвитку *соц. груп* і сусп. організації, який суб'єктивно проявляється як стан недоволеності, який переживає група відносно свого дійсного стану, а об'єктивно, – як прагнення даної групи досягнути рівня ін. групи, більш розвинутої або більш благополучної в соц. відношенні. У широкому розумінні в межах *соціол. аналізу* Д. визначається як нерівність доступу до соц. благ Д. пов'язана з *бідністю* й ін., загальнішими формами соц. неблагополуччя. Разом з тим, можливість виникнення Д. одразу ж в декількох галузях *соц. життя* робить це поняття ще більш розмитим. Поняття множинної Д. означає тенденцію до поєднання чинників нерівного доступу до сусп. благ в різних галузях. Низький прибуток чи безробіття можуть поєднуватись з поганим житлом, слабким здоров'ям і низьким рівнем освіти. Поняття Д., що передається, вказує на передачу Д. від *покоління* до покоління, тому що, згідно розповсюдженій думці, недоліки виховання призводять до появи покоління, яке в свою чергу відтворює ті ж недоліки. Соціологи вважають, що при розгляді даного процесу індивід. особистісні риси виявляються менш суттєвими, аніж об'єктивні структуровані нерівності, здатні зберігатись протягом тривалого часу. Насправді ж, як показують дослідження, доля Д., що передається, не є такою значною. Див.: *Безробіття; Бідність; Держава всезагального благоденства*.

ДЕРЖАВА – частина сусп-ва, яка має владу, силу, а також можливість розподіляти ресурси і засоби. Д. є сукупністю ін-тів, таких як законодавчі органи, виконавча влада на центральному і місцевому рівнях, суд, поліція і військові сили. Істор. Д. виникає із додерж. неполіт. форм влади вождя, засновника роду, племені, жерця, шамана та ін., у

процесі поглиблення сусп. поділу праці, *соц. диференціації* і *соц. нерівності*, появи політ. влади та її ін-тів. Найважливішою характеристикою Д. є те, що вона діє як інституціональна система політ. панування і володіє монополією на легітимне застосування насильства. В історії різних сусп-в Д. часто виступала як аморфне утворення внаслідок того, що легітимне застосування сили виявлялось розсередженим, напр., серед феодалів, сімейних кланів чи корпоративних органів. Різноманіття ін-тів, які складають суч. Д., свідчить про те, що вона не завжди може діяти як унітарне й однорідне утворення.

Соціол. оцінки ролі Д. в цілому розпадаються на три категорії: 1) ряд науковців (*М.Вебер* і ін.) розглядають Д. як незалежну силу, яка керується власними правилами дії – легально-раціональними правилами бюрократії – і пануючу над всіма соц. групами; 2) марксистичні вважають, що Д. в капіталістичних сусп-вах відстоює інтереси капіталу і пануючого класу. "Інструментальний" підхід в межах марксизму означає інтерпретацію Д. як елементарний авантюст пануючого класу, оскільки держ. посади займаються членами саме цього класу. Представники "структуралістського" марксизму стверджують, що Д., навіть не дивлячись на свою відносну автономію, відносно класу сприяє інтересам капіталу чи капіталістичного класу; 3) плюралістичний підхід до оцінки ролі Д. пов'язаний із намаганням уникати крайнощів, розглядаючи Д. як силу, незалежну лише в деякій мірі, на яку в межах демокр. процесу можуть впливати різні політ. представлені інтереси. Див.: *Влада; Громадянське суспільство; Громадянство; Група тиску; Капіталізм*.

ДЕРЖАВА ВСЕЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА – головна риса Д.в.б. полягає в тому, що уряд несе відповідальність за благополуччя своїх громадян і що ця відповідальність не може

бути покладена на індивіда, приватну корпорацію чи місцеву громадськість. Держави, які називаються Д.в.б., як правило, захищають людей від бідності за допомогою виплати допомог по безробіттю, допомог малозабезпеченим сім'ям, грошової доплати малооплачуваним працівникам, пенсій за віком. Вони забезпечують всебічну медичну допомогу, безкоштовну освіту, держ. житло. Фінансування цих служб здійснюється як держ. страховими програмами, так і через систему оподаткування. Найпершою програмою Д.в.б. була система нац. *соц. забезпечення*, введена Бісмарком в Німеччині в 1880-х рр. Див.: *Бідність; Безробіття; Держава; Громадянство; Депривація*.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА – поняття, що виникло в 50-60 рр. ХХ ст. для визначення держави суч. демокр. типу, – с тотожним поняттям “*держави всезагального благоденства*”, яке широко використовується в зах. соціології і політології. Функціонування Д.с. можливе в умовах розвинутої і стабільної економіки. Будь-яка держава може бути соц., тому поняття Д.с. сформоване, щоб підкреслити спроможність (а не декларації, бажання) проводити *соц. політику* на суч. рівні: піклуватись про працевлаштування, додержання реальних прав людини, розбудову системи *соц. забезпечення*, підтримку малозабезпечених верств населення. Соц.-політ. основу Д.с. складає розгалужена система “соц. демократії”, що об’єднує розвинуте *громад. сусп.-во*, органи самоврядування на регіональному та місцевому рівнях, різноманітні ін-ти політ. демократії. Наявність всебічної Д.с. с характерною для Нової Зеландії, тоді як Америка і Японія відрізняються від ін. суч. *індустр. сусп.-в* менш розвинутими системами соц. забезпечення. Ст.1 Конституції України проголошує, що “Україна є суверенна і не-

залежна, демократична, *соц.*, правова держава”. Див.: *Бідність; Безробіття; Громадянське суспільство; Держава*.

ДЕРЖАВИ СОЦІОЛОГІЯ – складовий напрям досліджень *соціології політики*, який вивчає генезу держави, її функції, типи, форми, структуру та функції держ. апарату. Держава розглядається як базовий ін-т політ. системи, який створюється для організації життєдіяльності сусп.-ва, забезпечення його цілісності та безпеки, задоволення загальносоціальних потреб. Із соціол. т. з. державою є територ. організоване та незалежне сусп.-во.

Д.с. пов’язує виникнення держави з *соц. розшаруванням* сусп.-ва; необхідність утворення держави зумовлюється соц. неоднорідністю людської спільноти. Держава покликана забезпечувати певну єдність сусп.-ва як цілісного *соц. організму*. Суть держави проявляється в її функціях, серед яких найважливішими є інтегруюча (забезпечення сусп. цілісності), регулювання економ. життя, охорона нац. інтересів на міжнар. арені, сприяння розвитку *освіти та культури*. На відміну від політології, Д.с. розглядає державу крізь призму *соц. структури* і *соц. інтересів*. Актуальними для Д.с. є проблема співвідношення *особи* і держави, вироблення суч. концепції *соц. держави (держави всезагального благоденства)*. В умовах переходу укр. сусп.-ва до ринкових відносин зростає роль соц., захисної, правоохоронної функції держави, утвердження правової держави. Див.: *Влада; Влади соціологія; Держава всезагального благоденства; Держава соціально-політична соціологія; Суспільство*.

ДЕ РОБЕРТІ ЄВГЕН ВАЛЕНТИНОВИЧ (1843-1915) – яскравий представник психол. напрямку в Росії, написав велику кількість праць, зокрема:

“Соціологія” (1880), “Le bien et le mal” (1895), “Нова постановка питань соціології” (1909) та ін. Його світогляд еволюціонував від *позитивізму* до суб’єктивного ідеалізму. Соціологію вважав наукою абстрактною і одночасно описовою, а її предметом визначав *спершу соц. закони*, потім в предмет включав мораль. Основна мета соціології – пізнання законів психол. взаємодії у сусп.-ві, яке являв собою цілісний організм. Зводить соціальне до психол.

ДЕРРІДА ЖАК (нар. 1930) – франц. філософ, ідеї якого (напр., в “Творі і Відмінності”, 1978) здійснили вплив на соціол. думку в низці галузей, особливо в методології людської мови. Мова, на думку Д., не може бути однозначним носієм істини на шляху, прийнятому багатьма соц. ученими, включаючи *К.Леві-Строса*. Смісл ніколи не досягається повністю. Значення не має ніякого усталеного зв’язку з тим, що воно означає. Значення і знак залежить від структури відмінності, одна половина якої є “не тим”, а ін. – “не там”.

ДЕТЕРМІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – один із принципів *соц. філософії*, що виражає загальний взаємозв’язок і взаємобумовленість *соц. явищ*. Він не є простим перенесенням на *сусп.-во* загального принципу причинності, він є певною філософією історії. Всезагальний принцип причинності у формі Д.с. конкретизується, виступаючи у формі діяльного суб’єктивно-об’єктивного відношення. Усвідомлення *потреб, інтересів, цінностей* є переходом об’єктивної *соц. детермінації* в суб’єктивну за умовою формування і функціонування суб’єктивного чинника *соц. процесів*. Див.: *Філософія соціальна*.

ДЕЄВ ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (нар. 1948, м.Одеса) – укр. соціолог, закінчив Московський держ. лінгвістичний ун-т (1972), аспірантуру (1980) і

докторантуру (1990) Ін-ту соціології АН СРСР. У 1974-1978 рр. – молодший наук. співроб. соціол. лабораторії Академії холоду (м.Одеса). Від 1978 до 1982 р. – викладач Одеського нац. ун-ту. З 1982р. – доц., проф. Одеської держ. консерваторії. Наук. інтереси: методологія, теорія та історія соціології, *соціологія культури, соціологія знання*. Д. є автором 8 індивідуальних монографічних досліджень, серед яких: “*Philosophy. Social theory*” (1987), “Література і соціологія” (1989), “Іспанська соціологія ХІХ-ХХ ст.” (1993), “Соціологія і суспільство” (1994) та автором 330 статей у наук. збірниках та наук. виданнях.

ДЖЕЙМСОН ФРЕДЕРІК (нар. 1934) – амер. соц. теоретик, який в “Постмодернізмі або культурній логіці пізнього капіталізму” (1991) і в більш ранніх статтях утвердився як головний опонент *постмодерну*. На думку Д., те, що виникає як постмодерн, є частиною культ. логіки пізнього *капіталізму*, і саме це викликає культ. фрагментацію.

ДЗЕРКАЛЬНЕ “Я” – концепція “соц. “Я”, яке виникає “рефлексивно” в результаті реакції на думку стосовно ін. Цей термін був впроваджений *Ч. Кулі*, але його заг. ідея співпадає з позицією амер. філос.-прагматика У. Джеймса і *символічним інтеракціонізмом*.

ДИВЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *divergentio* – розходження) – процес збільшення кількісної і якісної різноманітності однотипних, однорідних *соц. явищ, процесів, систем*. У світі, в окремому *сусп.-ві* або *державі*, у будь-якому *етносі* і т.д., відбуваються як *конвергенція*, тобто зближення різних структурних елементів, так і їх Д. Прикладом Д. можуть слугувати зростання багатоманітності *індустр. сусп.-в* у суч. світі. Поруч з Д. і конвергенцією нерідко виділяють ще й *емергенцію* як процес

виникнення якісно нових соц. явищ. Див.: *Емергенція соціальна; Конвергенція соціальна.*

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ (лат. *diversificatio* – урізноманітнувати) процес посилення багатоманітності підходів до вивчення тієї або ін. проблеми, визнання необхідності відходу від односторонності у виробленні і здійсненні соц. політики, важливості обліку при цьому дії різноманітних соц. чинників і умов, їх поєднання.

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНА – розвиток, зміна, *еволюція* будь-якого соц. явища (соц. системи, структури, відносин та ін.) під впливом сил, що діють на нього, у результаті чого це явище відхиляється від попереднього стану. Поняття Д.с. запропоноване О. Коштом для аналізу змін або послідовного становлення соц. явища на відміну від соц. статистики, що вивчає структури, які забезпечують соц. порядок та цілісність сусп-ва. В суч. соціології Д.с. розглядається як універсальна властивість соц. явищ, що обумовлює їх зміну у прогресивному і регресивному напрямках. Див.: *Розвитку соціологія; Соціальна статистика.*

ДИСКРИМІНАНТНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Багатомірний аналіз.*

ДИСКРИМІНАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – система офіційних і неофіційних заходів, спрямованих на порушення соц. статусу і соц. ролі членів сусп-ва та їх об'єднання, що відбивається в обмеженні або позбавленні прав і свобод громадян, цілих соц. груп за ознакою соц. приналежності.

ДИСКУРС СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *diskursus* – розмірковування, доведення) – вид мовної комунікації, яка досягається в обговоренні, співставленні й обґрунтуванні різних думок, програм і позицій взаємодіючих соц. суб'єктів з метою вироблення спільної думки, позиції соц. групи, сусп-ва, держави, тоб-

то консенсусу. Див.: *Консенсус соціальний.*

ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Аналіз дисперсійний.*

ДИСТАНЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *distantia* – відстань) – ступінь відчутної відмінності власної соц. групи від тієї, до якої належать ін. учасники *взаємодії*. Термін Д.с. використовується для порівняльного опису психол. близькості між людьми; при цьому відрізняють інтимну, особистісну і публічну дистанції як варіанти відстані, спілкування між суб'єктами. Мінімальна Д.с. дає про себе знати в повноті прояву почуття, безпосередності, відкритості в спілкуванні між партнерами. Але чим більше Д.с., тим сильнішою є недовіра до представників ін. груп, бажання звести до мінімуму необхідне *спілкування*. Д.с. виникає на основі реальних економ., політ., культ., нац., вікових відмінностей між соц. групами, до яких відносяться індивіди. При цьому Д.с. стає рухливою, переважно такою, що змінюється залежно від особливостей ситуації і особистісних якостей учасників. Див.: *Взаємодія соціальна; Група соціальна.*

ДИСФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *dis* – не, і *function* – виконання) – те, що перешкоджає існуванню певної соц. системи і адаптації до оточуючого середовища. Різні види соц. діяльності чи інти проявляють Д.с. тоді, коли вони хоча б певним чином є завадою для здійснення ін. діяльності чи існування ін. ін-ту. Будь-яка діяльність може мати Д.с. відносно однієї діяльності і *свфункцію* (корисну функцію) відносно ін., або вона ж може мати як Д.с., так і *свфункції* відносно одного і того ж виду діяльності. Як і свфункції, Д.с. бувають відкриті (явні) і закриті (латентні). Див.: *Свфункція; Функціоналізм.*

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ЗВ'ЯЗОК – назва загальної теорії злочинної поведінки, розробленої Е. Сазерлендом на ос-

нові попередньої теорії Г.Тарда. Ця теорія намагається пояснити злочин в термінах культ. трансмісії: злочинності навчаються в первинних групах, члени яких схильні до здійснення злочинів. Люди стають злочинцями внаслідок переважання соц. підстав, які сприяють злочину, над підставами, які цьому не сприяють. Дана теорія в дійсності більше займається диференційованими означеннями, а не диференційованим зв'язком. Пізніше вона розроблялась Д.Крессі і Д.Глейзером. Сазерленд і Крессі пересомислили теорію Д.з. Ця теорія мала важливе значення як критика положень, згідно яких злочинці є ненормальними індивідами, через те, що вона вбачала причину злочинності в межах спільних соц. процесів. При всій корисності даної теорії в рамках досліджень діяльності професійних злочинців, які мають девіантну кар'єру, слід зазначити, що вона не настільки доречна при аналізі таких злочинів, які є, зазвичай, поодинокими відокремленими актами (напр., вбивство). Див.: *Девіантна поведінка.*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *differentia* – різниця, відмінність, розчленування) – структурний поділ соц. цілого чи його частини на окремі елементи (частини, форми, рівні, класи). Д.с. означає як процес розчленування в цілому, так і його результати, зокрема. У результаті Д.с. з'являються нові сфери та різновиди соц. діяльності, типи соц. *орієнтації*, нові професії, заняття, соц. статуси, ролі, цінності, норми тощо. Д.с. сприяють соціокультур. чинники: етнічна та конфесійна належність, соц. походження, виховання, багатство, соц. статус та ін. У соціології розрізняються такі Д.с., як макросоціальна (виникнення нових соц. станів, субкультур, стилей життя), регіональна (особливості Д.с. у контексті регіонів країни – у центрі, на периферії, у місті, селі та ін.) та мікросоціальна (Д. професії тощо).

Термін “Д.с.” у соціології вперше був використаний Г.Спенсером у кін. XIX ст. Описуючи у праці “Засади соціології” процес Д.с. на соц. рівні, він формулює дві його закономірності: 1) вказує на залежність у взаємодії соц. інституцій від рівня організації сусп-ва як єдиного цілого; 2) претендує на повне пояснення механізму Д.с. та походження соц. інституцій як результату. Основним законом соц. розвитку він вважає закон виживання найбільш пристосованих сусп-в, а із своєї концепції *еволюції* робить висновок про найбільшу пристосованість “диференційованого” сусп-ва. Е.Дюркгейм розглядав Д.с. як результат поділу праці і пов'язував диференціацію функцій у сусп-ві з ростом щільності населення і інтенсивності міжособистісних зв'язків. М.Вебер визначав Д.с. як наслідок процесу раціоналізації ціннісних норм і відносин між людьми. С.Норт запропонував чотири головних критерії Д.с.: за функцією, рангом, культурою і інтересами.

Багато дослідників відзначають як позитивні наслідки Д.с. (збільшення адаптаційної властивості сусп-ва, розширення можливостей для розвитку *особистості*), так і негативні (*відчуження*, втрата системної стійкості, поява специфічних джерел напруги). Робляться спроби поглибити і легалізувати парсонівську модель диференціації системи людської дії, виявити механізм цього еволюційного процесу. У праці “Класи” амер. соціолог Е.Райт запропонував концепцію дослідження Д.с. сусп-ва не лише на рівні соц.-економ. відмінностей, але й через відображення їх у масовій свідомості, через самоідентифікацію особистостей і груп. Ряд дослідників вважають, що найважливішим чинником диференціації сусп-ва є матеріальні *умови життя*. Так, амер. учені Д.Бескіл, Т.Колші, аналізуючи структурні нерівності і групову структуру, стверджують, що

для "значної більшості населення характерна не лише вертикальна "ісрархічна" диференціація, але й горизонтальна, в межах якої "відмінність" створює незалежні один від іншого зв'язки різних сфер життя, які самі по собі теж мають вертикальне членування.

Суч. Д.с. сусп-ва неможливо розглядати як щось незмінне, стійке. У процесі *трансформації*, входження України в ринкову економіку з вихідців найрізноманітніших груп населення складалася *середній клас*, нові середні верстви, які живуть, звісно, значно бідніше "верхівки", але якісно відрізняються від бідної більшості тим, що їм вже "с що втрачати" (фермери, бізнесмени, акціонери підприємств, власники садових ділянок, дач, окремих квартир або будинків, машин, гаражів тощо). Все помітнішою у нашому сусп-ві стає поява *маргінальних верств* та індивідів, які формуються на межі станів та процесів переходу від одного типу соціальності до ін. На тлі невинно зростаючої економ. та *соц. нестабільності* збільшуються лави безробітних, "бомжів", "нових бідних", "біженців", що живуть в умовах знедоленості, яку вони не самі обирають і яка невинно посилює їх деградацію. В країнах Заходу превалюючим є процес *інтеграції* соц. структури, а в країнах СНД (в т.ч. і в Україні) поряд з процесом інтеграції значно виразніше проявляється поглиблення Д.с., посилення соц. поляризації і навіть конфронтації окремих соц. груп. Аналіз Д. с. необхідний для управління соц. процесами, особливо в перехідні періоди розвитку сусп-ва, напр., для визначення соц. бази реформ. Див.: *Е.Дюркгейм; О.Коит; Г.Спенсер; Еволюційна теорія; Соціальна стратифікація.*

ДИФУЗИЯ СОЦІАЛЬНА - розповсюдження *соц. практики* одного сусп-ва (групи) на ін. *Т. Парсонс* стверджував, що дифузія соц. установ і культ. ціннос-

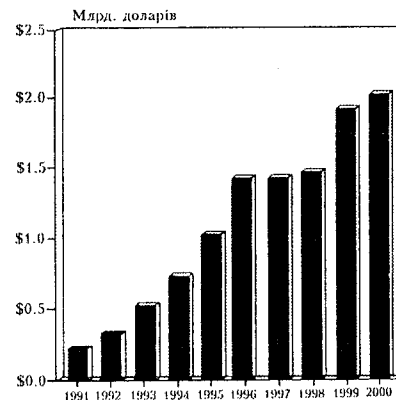
тей, характерних для зах. капіталістичних демокр. країн, необхідна для забезпечення розвитку "третього світу".

ДИХОТОМІЯ (грец. *dicha* - на дві частини і *tomiy* - розтинання) - спосіб класифікації в соціології, коли показники розбиваються на пари (напр., протиставлення). Д. здійснюється за певною ознакою (або сукупністю ознак), яку називають основною ділення. Вибір основи залежить від мети, заради якої здійснюється Д. За допомогою Д. соціологи розкривають обсяг поняття.

ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНА - дослідження *соц. явища* з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які характеризують його стан, визначають тенденції розвитку.

ДІАГРАМА (грец. *diagrama* - зображення, рисунок) - метод подання *частотних розподілів* шляхом відображення категорії у вигляді смуг однакової ширини, довжина яких пропорційна кількості або частоті кожної із категорій, що позначаються. Д. використовується не тому, що вона подає інформацію, яка відрізняється від тієї, що відбита у таблиці, а тому, що здатна віддзеркалювати її більш простим для сприйняття способом.

Нижче подається схематичне відображення частотного розподілу: смуги рівної ширини відповідають категоріям,

а довжина кожної смуги пропорційна числу або частоті певної категорії. Див.: *Гістограма; Частота розподілення.*

ДІАДА - група з двох осіб.

ДІАЛЕКТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ - антипозитивістський напрям в зах. теорет. соціології. Її представники основ. увагу зосереджують на діалектичній взаємодії соц. структур в результаті якої відбуваються *соц. зміни*. Важливим відгалуженням Д.с. є *Франкфуртська школа*.

ДІАЛОГОВИЙ АНАЛІЗ - підхід в *етнометодології*, який аналізує форми розмови, що природно зустрічаються. Мета полягає в розкритті загальних принципів, що управляють розмовою, напр., правил, які визначають груповість висловлювань. Див.: *Етнометодологія.*

ДІЇ ТЕОРІЯ - дію необхідно відрізнити від *поведінки*, оскільки перше включає зміст і намір. Д.т. - це аналіз, відповідною точкою якого є діяльний індивід (чи діяч). Цей аналіз ґрунтується на знанні про типових діячів в типових ситуаціях і, серед ін. елементів, виявляє завдання діяча, його очікування і цінності, засоби досягнення завдань, характер ситуації і розуміння даної ситуації діячем. *Т. Парсонс* називав ці елементи системою координат дії.

Існують дві основні форми Д.т.: "герменевтична" і "позитивістська". При цьому і та, і ін. тісно пов'язані з доктринами *символічного інтераціоналізму*. Основи обох форм теорії були запропоновані в свій час *М. Вебером*, який розрізняв 4 типи дії: традиційну, афективну, цілорациональну і ціннісно-раціональну. Традиційні дії - дії, які здійснюються лише тому, що мали місце в минулому. Афективні - дії, які здійснюються з метою вираження емоцій. Цілорациональною (інструментальною) є дія, за якою діяч не лише порівнює різні засоби досягнення мети, а також оцінює її ко-

рисність. При ціннісно-раціональній дії діяч сприймає мету як дещо самодостатнє, як мету в собі, і може навіть не порівнювати різні засоби її досягнення. *М. Вебер* пояснює, що ці 4 типи дії є ідеальними типами, реальна ж емпірична дія може бути поєднанням двох чи більше типів.

Важливим моментом, за *М. Вебером*, є певні дії з т.з. осмислення. *Соціол. аналіз* повинен здійснюватися за допомогою визначення того змісту, який мають дії для діяча. Герменевтичні теорії дії - це ті теорії, які роблять таке осмислення абсолютним теоретичним пріоритетом: дія і сенс нерозривно поєднані між собою. Одним із представників цієї перспективи є *А. Шюц*. Він стверджує, що *М. Вебер* не дає задовільного аналізу осмисленої дії, надмірно відокремлюючи сенс від діяча, і перетворюючи його в об'єктивну категорію, яка нав'язується соціологом. *А. Шюц* вважає, що ключ до інтерпретації дії лежить в ідеї потоку переживань і досвіду в часі. Наші переживання і досвід мають форму неперервного потоку. Кожний окремий досвід не має змісту сам по собі, але може бути наділений ним за допомогою *рефлексії* у міру його відходу в минуле. Однак дії можуть рефлексувати і в тому часі, який *Шюц* називає "довершеним майбутнім часом", тобто, можна рефлексувати з приводу майбутніх дій так, немов вони були здійснені в минулому. Згідно *Шюцу*, ця форма рефлексії має вирішальне значення, оскільки дія є продуктом і наміру, і рефлексії. Дія - це те, що визначається в межах певного проекту чи плану. Далі *Шюц* проводить відмінність між мотивами типу "для того, щоб" і "тому, що". Перші відносяться до майбутнього і є приблизним еквівалентом цілей відносно потоку переживань за когось-небудь. Якщо соц. дії, які визначаються т.ч., здійснюються з обох боків, то має місце *соц. взаємодія*.

Взагалі, чим більшого значення надають осмисленості дії прихильники герменевтичної теорії, тим важче їм включати в свою теорію концепції *соц. структури*. У питанні про відношення індивід. діяча до детермінуючої *соц. структури* позиція А.Шюца є двозначною. Відтак, позитивістські теорії дії, найбільш яскравим прикладом яких є теорія Т.Парсонса, більше цікавляться *соц. структурою* і тим, яким чином остання висуває доступні для діячів цілі і засоби. Т.ч., в межах позитивістської теорії існує тенденція перетворювати дію і взаємодію в поняття залишкові, менш важливі, ніж аналіз *соц. системи* в цілому. При цьому концепція *соц. структури* як результату проектів і дії *соц. діячів* практично відкидається на користь аналізу процесу *соціалізації* діяча в межах загальної культури. Згідно Парсонсу, дія є поведінкою, що керована сенсами, яких діячі надають предметам і людям. Діячі мають завдання і вибирають відповідні засоби. Порядок дії обмежується ситуацією і визначається символами і цінностями. При цьому найбільш важливою категорією виявляється взаємодія, тобто дія, орієнтована на ін. діячів. При постійному характері взаємодії між двома сторонами виникають взаємні *очікування*. Кожній стороні доводиться приводити як свої очікування, так і свою поведінку у відповідність з поведінкою і очікуваннями ін. сторони. Якщо протягом якогось часу очікування стають стабільними відносно певної поведінки, вони перетворюються в *норми*, які керують взаємодією. Наслідкування нормам не лише робить дію більш ефективною, воно також приносить діячам внутрішнє задоволення, оскільки, як вважає Парсонс, діячі "мають потребу" у схваленні з боку ін. Ці норми є основою *соц. порядку*, інституціоналізованого в сусп-ві і інтерналізованого в індивіді. За Парсонсом, дія є основною одиницею соціологічного аналізу. Див.:

Біхевіоризм; М.Вебер; Герменевтика; Діяльність і структура; Інтеракціонізм символічний; Т.Парсонс; Позитивізм; Феноменологічна соціологія; А.Шюц.

ДІЙОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – звичайне *соціол. дослідження*, пов'язане з описом, аналізом і поясненням *явищ*. Положення дослідника при цьому відокремлене з метою зведення до мінімуму його впливу на досліджувані *явища*. На противагу, при Д.д. роль дослідника передбачає певне втручання, оскільки дослідження поєднане з певними діями з метою планування, здійснення і відслідковування змін. Т.ч., дослідники стають учасниками планованих змін у політиці організації-клієнта, використовуючи в її цілях свої знання і наук. досвід.

ДІЛОВА ГРА – групова форма навчання, різновид рольової гри. Д.г. імітує реальні конфліктні ситуації, які можуть виникати в практичній діяльності людей. Введені у використання ролі відповідно відображають функції тих реальних посадових осіб, які беруть участь у вирішенні конкр. проблем ("директор заводу", "голова фірми", "керівник лабораторії" тощо). Вид професійної діяльності, у процесі виконання якої виникають конфлікти, визначає тип Д.г. (управлінські, методологічні, військові та ін.). Див.: *Конфлікт соціальний; Конфлікту теорія*.

ДІЛТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ (1833–1911) – нім. філософ, який відстоював методологічну відмінність між природничими і культ. науками. Стверджував, що природничою наукою треба займатися натуралістичним способом, а *соц. наукою* – шляхом емпатичного і психол. розуміння культ. *явищ*. Використаний Д. термін "розуміння" мав значний вплив на *М.Вебера*. Головні праці Д.: "Життя шляйермахерів" (1870); "Конструкція історичного світу: в культурних науках" (1910).

ДІМ – одна людина або група людей, які мають своє окреме помешкання (квартиру). У світі багатьох нових завдань *соціол. аналізу* це поняття є кращим, ніж більш широко вживаний *соціол. термін "сім'я"*. Адже внаслідок зростання розлучень і повторних шлюбів багато домівок включають дітей принаймні від двох шлюбів. Сумісне життя без оформлення шлюбу також стає більш поширеним *явищем*. Зростає й частка домівок, які складаються з одиноків.

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД – підхід в *індустріальній соціології*, який підкреслює вплив на працю акторів робочої орієнтації, у т. ч. і тієї, що формується поза робочим місцем, і спрямований проти більш детерміністських підходів, включаючи *соціотехнічний системний підхід*. Див.: *Організації соціальні; Організації теорії*.

ДІЯЛЬНІСТЬ – форма активного ставлення людини до світу, що її оточує, з метою перетворення; вона включає мету, засіб, результат і форму самого процесу Д. Залежно від сфер застосування розрізняють виробничу, матер., духовну, трудову, нетрудову Д. З т.з. творчої ролі розрізняють репродуктивну (відтворення відомого) і продуктивну Д. або творчу (уявлення нового). Відрізняють також Д. як пояснювальний принцип і Д. як предмет дослідження. Див.: *Діяльність і структура*.

ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНА – одне з базових понять *соціології культури*, яке сформувалось на основі діяльнісного розуміння природи культури і розвинено свердловською (скатеринбургською) соціологічною школою (Л.Коган, В.Волков, А.Шарова та ін.). В основі його розуміння лежить поширене трактування взаємозв'язку категорій "виробництво", "потреба", "споживання" стосовно духовної культури (кн. "Культурна діяльність" під ред. Л.Когана). Ця категорія в застосуванні до *явищ традиційної культури* (мистецтво, культурне обслуговування і т.д.) розкриває весь цикл функціонування і розвитку культури (створення, освоєння, тиражування, розповсюдження і "резонування" культурних цінностей в сусп-ві). Див.: *Діяльність; Діяльність і структура; Культура; Культурний капітал; Споживання культура*.

ДІЯЛЬНІСТЬ І СТРУКТУРА – в *соціол. теорії* в питанні про відносини між окремими індивідами і *соц. структурою* проглядаються три основні підходи. 1) Деякі соціологи стверджують, що структури не можна вважати детермінуючими і що найважливішим є те, яким чином індивіди створюють світ навколо себе. Цей погляд підтримується в основному тими, хто дотримується доктрин методологічного індивідуалізму, *етнометодології* чи *феноменологічної соціології*. Деякі навіть стверджують, що взагалі ніякої *соц. структури* не існує. 2) Протилежний підхід полягає в тому, що соціологам слід займатись лише *соц. структурами*, які визначають характеристики і дії індивідів. Т.ч., діяльність чи специфічні риси індивідів є несуттєвими. Одним з раних представників цієї позиції був *Е.Дюркгейм*. Часто такий підхід підтримується функціоналістами, які цікавляться функціональними відносинами між *соц. структурами*. Значна частина марксистів також вважає, що справжнім об'єктом аналізу є *соц. відносини*, а не індивіди, тому що останні є лише "носіями" *соц. відносин*. 3) Третій підхід скерований на компроміс між першим і другим. У цьому випадку не приймаються ні ідея структури, яка детермінує діяльність індивідів, ні ідея індивідів, які незалежно створюють свій світ. Однією з найбільш відомих теорій в межах цього підходу є тео-

Взагалі, чим більшого значення надають осмисленості дії прихильники герменевтичної теорії, тим важче їм включати в свою теорію концепції *соц. структури*. У питанні про відношення індивід. діяча до детермінуючої соц. структури позиція А.Шюна є двозначною. Відтак, позитивістські теорії дії, найбільш яскравим прикладом яких є теорія Т.Парсонса, більше цікавляться соц. структурою і тим, яким чином остання висуває доступні для діячів цілі і засоби. Т.ч., в межах позитивістської теорії існує тенденція перетворювати дію і взаємодію в поняття залишкові, менш важливі, ніж аналіз *соц. системи* в цілому. При цьому концепція соц. структури як результату проєктів і дії соц. діячів практично відкидається на користь аналізу процесу *соціалізації* діяча в межах загальної культури. Згідно Парсонсу, дія є поведінкою, що керована сенсами, яких діячі надають предметам і людям. Діячі мають завдання і вибирають відповідні засоби. Порядок дії обмежується ситуацією і визначається символами і цінностями. При цьому найбільш важливою категорією виявляється взаємодія, тобто дія, орієнтована на ін. діячів. При постійному характері взаємодії між двома сторонами виникають взаємні *очікування*. Кожній стороні доводиться приводити як свої очікування, так і свою поведінку у відповідність з поведінкою і очікуваннями ін. сторони. Якщо протягом якогось часу очікування стають стабільними відносно певної поведінки, вони перетворюються в *норми*, які керують взаємодією. Наслідкування нормам не лише робить дію більш ефективною, воно також приносить діячам внутрішнє задоволення, оскільки, як вважає Парсонс, діячі "мають потребу" у схваленні з боку ін. Ці норми є основою *соц. порядку*, інституціоналізованого в сусп-ві і інтерналізованого в індивіді. За Парсонсом, дія є основною одиницею соціологічного аналізу. Див.:

Біхевіоризм; М.Вебер; Герменевтика; Діяльність і структура; Інтеракціонізм символічний; Т.Парсонс; Позитивізм; Феноменологічна соціологія; А.Шюц.

ДІЙОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ - звичайне *соціол. дослідження*, пов'язане з описом, аналізом і поясненням *явищ*. Положення дослідника при цьому відокремлене з метою зведення до мінімуму його впливу на досліджувані явища. На противагу, при Д.д. роль дослідника передбачає певне втручання, оскільки дослідження поєднане з певними діями з метою планування, здійснення і відслідковування змін. Т.ч., дослідники стають учасниками планованих змін у політиці організації-клієнта, використовуючи в її цілях свої знання і наук. досвід.

ДІЛОВА ГРА - групова форма навчання, різновид рольової гри. Д.г. імітує реальні конфліктні ситуації, які можуть виникати в практичній діяльності людей. Введені у використання ролі відповідно відображають функції тих реальних посадових осіб, які беруть участь у вирішенні конкр. проблем ("директор заводу", "голова фірми", "керівник лабораторії" тощо). Вид професійної діяльності, у процесі виконання якої виникають конфлікти, визначає тип Д.г. (управлінські, методологічні, військові та ін.). Див.: *Конфлікт соціальний; Конфлікту теорії*.

ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ (1833-1911) - нім. філософ, який відстоював методологічну відмінність між природничими і культ. науками. Стверджував, що природничою наукою треба займатися натуралістичним способом, а соц. наукою - шляхом емпатичного і психол. розуміння культ. явищ. Використаний Д. термін "розуміння" мав значний вплив на *М. Вебера*. Головні праці Д.: "Життя шляйєрмахерів" (1870); "Конструкція історичного світу: в культурних науках" (1910).

ДІМ - одна людина або група людей, які мають своє окреме помешкання (квартиру). У світі багатьох нових завдань соціол. аналізу це поняття є кращим, ніж більш широко вживаний соціол. термін "сім'я". Адже внаслідок зростання розлучень і повторних шлюбів багато домівок включають дітей принаймні від двох шлюбів. Сумісне життя без оформлення шлюбу також стає більш поширеним явищем. Зростає й частка домівок, які складаються з одинаків.

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД - підхід в *індустріальній соціології*, який підкреслює вплив на працю акторів робочої орієнтації, у т.ч. і тієї, що формується поза робочим місцем, і спрямований проти більш детерміністських підходів, включаючи соціотехнічний *системний підхід*. Див.: *Організація соціальні; Організації теорії*.

ДІЯЛЬНІСТЬ - форма активного ставлення людини до світу, що її оточує, з метою перетворення; вона включає мету, засіб, результат і форму самого процесу Д. Залежно від сфер застосування розрізняють виробничу, матер., духовну, трудову, нетрудову Д. З т.з. творчої ролі розрізняють репродуктивну (відтворення відомого) і продуктивну Д. або творчу (уявлення нового). Відрізняють також Д. як пояснювальний принцип і Д. як предмет дослідження. Див.: *Діяльність і структура*.

ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНА - одне з базових понять *соціології культури*, яке сформувалося на основі діяльнісного розуміння природи культури і розвинено свердловською (скатеринбургською) соціологічною школою (Л.Коган, В.Волков, А.Шарова та ін.). В основі його розуміння лежить поширене трактування взаємозв'язку категорій "виробництво", "потреба", "споживання" стосовно духовної культури (кн. "Культурна діяльність" під ред. Л.Когана).

Ця категорія в застосуванні до явищ традиційної культури (мистецтво, культурне обслуговування і т.д.) розкриває весь цикл функціонування і розвитку культури (створення, освоєння, тиражування, розповсюдження і "резонування" культурних цінностей в сусп-ві). Див.: *Діяльність; Діяльність і структура; Культура; Культурний капітал; Споживання культура*.

ДІЯЛЬНІСТЬ І СТРУКТУРА - в *соціол. теорії* в питанні про відносини між окремими індивідами і *соц. структурою* проглядаються три основні підходи. 1) Деякі соціологи стверджують, що структури не можна вважати детермінуючими і що найважливішим є те, яким чином індивіди створюють світ навколо себе. Цей погляд підтримується в основному тими, хто дотримується доктрин методологічного індивідуалізму, *етнометодології* чи *феноменологічної соціології*. Деякі навіть стверджують, що взагалі ніякої соц. структури не існує. 2) Протилежний підхід полягає в тому, що соціологам слід займатись лише соц. структурами, які визначають характеристики і дії індивідів. Т.ч., діяльність чи специфічні риси індивідів є несуттєвими. Одним з ранніх представників цієї позиції був *Е.Дюркгейм*. Часто такий підхід підтримується функціоналістами, які цікавляться функціональними відносинами між соц. структурами. Значна частина марксистів також вважає, що справжнім об'єктом аналізу є *соц. відносини*, а не індивіди, тому що останні є лише "носіями" соц. відносин. 3) Третій підхід скерований на компроміс між першим і другим. У цьому випадку не приймаються ні ідея структури, яка детермінує діяльність індивідів, ні ідея індивідів, які незалежно створюють свій світ. Однією з найбільш відомих теорій в межах цього підходу є тео-

рія П.Бергера і Т.Лукмана, які стверджують, що існує певний діалектичний процес, в ході якого значення, яких надають індивіди своєму світові, стають інституціоналізованими чи перетворюються в соц. структури, і що структури, в свою чергу, стають частиною систем значень, які використовуються індивідами, обмежуючи при цьому їхні дії. Один з найновіших підходів до проблеми структури і діяльності представлений *раціонального вибору теорією*. Див.: Герменевтика; Дії теорія; Марксистська соціологія; Раціонального вибору теорія; Соціальна структура.

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ІНЖЕНЕРНА – різновид соц.-практичної діяльності, за допомогою якої соц.-наук. (зокрема, соціол.) знання трансформуються у безпосередню перетворювальну-практичну діяльність. Д.с.-і. здійснюється (на базі соц. проектування та соц. технологій) на різних рівнях: окремому підприємстві, на регіональному та держ. (для перетворення соц. інституцій). Д.с.-і. передбачає використання соц. показників. Див.: Діяльність соціальна.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ СЕВЕРИНОВИЧ (1870-1935) – укр. правник, соціолог, проф. Львівського ун-ту, академік ВУАН, член НТШ. Відомий як один із засновників Укр. Вільного Ун-ту. Д. – представник соціол. школи права. На формування його поглядів мали вплив Ф.Тьоніс та Г.Еллінек. Соціол. значущість має обгрунтована Д. теорія соц. зв'язків. Останні виникають у зв'язку з необхідністю задоволення людьми своїх потреб. Історично соц. зв'язки розвиваються від найпростіших (родина) через складніші (церква, покоління, сусп. класи) до найбільш складних (народ, держава). Умовою успішного функціонування соц. зв'язків є наявність норм. Важливими є уявлення Д.

про державу і націю як форми соц. зв'язку. Основними елементами держави він вважає територію, населення на цій території і держ. організацію. Елементами нації як соц. зв'язку є: люди, природна територія, а не істор., як у держави, і народна культура. Саме в культурі лежить головна сусп. основа нації. Твори Д.: “Звичасве право і соціальні зв'язки” (1902), “Соціальні форми права” (1927).

ДОАГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО. Див.: Аграрне суспільство.

ДОБРОЧИННА ПРАЦЯ – праця, яку виконують без оплати і без економ. стимулів – напр., неоплачувана добродієнна діяльність.

ДОЗВІЛЛЯ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціологія соціокульт. сфери, яка в своєму становленні спершу розвивалась в одному руслі з соціологією вільного часу, а в др. пол. ХХ ст. сформувалась у самостійну спец. соціол. теорію середнього рівня. Під дозвіллям розуміють час занять, за допомогою яких відбувається в основному відновлення фізичних, розумових та психічних сил людини. Д.с. вивчає соц. проблеми особливої дозвільної сфери і дозвільну діяльність як соціокультурний феномен, її соц.-культ. суб'єкти, цикли і вплив на всі сфери соціуму. Особливо інтенсивного розвитку ця галузь знань набуває починаючи з 60-х років ХХ ст. у зв'язку із зростанням кількості вільного часу. Дозвілля стало розглядатися у тісному зв'язку з працею, як важливий показник життєвого рівня людини і сусп.-ва. У 60-х рр. складається базова франц. школа соціології дозвілля Ж.Дюмазедьє на основі його концепції майбутнього сусп.-ва як “цивілізації дозвілля”, виходить праця С.Р.Паркера “Соціологія дозвілля” (1967). Хвиля досліджень охопила всі країни, значну увагу було приділено дозвіллю в межах міжнар. дослідження бюджетів часу міського населення 14

країн (1956-1964 рр.). У 1969 р. почав видаватися міжнар. журнал “Суспільство і дозвілля”.

В Україні Д.с. набуває розвитку в 60-70-х рр., тут проводиться низка соціол. досліджень сфери дозвілля у зв'язку з роботою закладів культури (О.Семашко, З.Тимошенко, В.Піча, І.Раніш). У 90-х рр. проводиться всеукр. соціол. дослідження модернізації сфери дозвілля в період трансформації укр. сусп.-ва (Е.Суїменко, П.Цимбалюк, О.Семашко). Більшість дослідників відзначають, що суч. дозвілля є дуже різноманітним в різних соц. групах, і є продуктом індустріалізації і урбанізації. Див.: Дозвілля час; Вільний час.

ДОЗВІЛЛЯ ЧАС – частина вільного часу, що використовується для занять, які сприяють, в основному, відновленню фізичних, розумових та психічних сил людини. Парною категорією Д.ч. є час більш піднесеної діяльності. Основними напрямками дозвільної діяльності є: 1) культ. споживання, яке має індивід. характер (читання газет, журналів, книг, прослуховування радіо, перегляд телепередач та ін.), 2) культ. споживання публічно-видовищного характеру (відвідування театрів, концертів, музеїв, виставок та ін.), 3) спілкування, 4) фізичні заняття, 5) розваги та ігри, 6) пасивний відпочинок. Див.: Час соціальний; Вільний час; Час більш піднесеної діяльності.

ДОКУМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНИЙ – 1) одне із джерел первинної соц. інформації (рукописні, машинописні, іконографічні, фонетичні та ін.); 2) документи, які складаються спеціально для потреб власне дослідження (анкети, опитувальники, щоденники, бланки спостережень та ін.).

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД В СОЦІОЛОГІЇ – спосіб розгляду і пояснення документа в його соц. контексті, який служить цілям здобування і аналі-

зу соціол. інформації. Див.: Контент-аналіз.

ДОМАШНЯ ПРАЦЯ – праця, яка виконується вдома з метою задоволення членами родини різноманітних вітальних і побутових потреб (приготування їжі, прання, прибирання житла тощо), а також праця, пов'язана з доглядом за дітьми, хворими та літніми людьми. Як правило, Д.п. виконується жінками і, отже, вони по-суті несуть на собі подвійний тягар праці, оскільки і працюють за наймом, і виконують неоплачувану Д.п.

ДОМІНАНТНІ ЗВ'ЯЗКИ – зв'язки, які забезпечують сталість даної соц. системи.

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА. Див.: Культура домінуюча.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1883-1973) – укр. публіцист, літературний критик і політик. На становлення соціол. уявлень Д. мали вплив праці Спенсера, Дарвіна, Ніцше, Шопенгауера, Парето, Гуміловича. Вихідні соціол. принципи: ірраціоналізм, націоналізм, визнання боротьби за існування як основного закону людського співжиття. Д. будує свою ідеологію вольового націоналізму. В ідеології націоналізму Д. говорить про зміцнення волі нації до життя, до влади. Розглядаючи прогрес сусп.-ва, Д. розуміє його як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації. Д. говорить про кастовий поділ сусп.-ва, стверджуючи, що будь-яке сусп.-во має ієрархічну будову, тобто поділене на вищі і нижчі класи і поділ на касту носить не соц., а людський характер, тобто люди поділяються на касту залежно від природних здібностей. Провідна верства народу творить державу. Згідно з Д., держава має три складники: землю, народ, владу. Твори Д.: “Націоналізм” (1926), “Історія розвитку української державної ідеї” (1917) та ін.

ДОНЧЕНКО ОЛЕНА АНДРІЙВНА (нар. 1950) – укр. соціолог, докт. соціол. наук, фахівець з проблем *соц. психології, соціології сусп. верств, менталітету, соціуму*. Закінчила Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, філос. ф-т, відділ психології (1974). Займалась науковою роботою в Ін-ті психології, Ін-ті філософії, нині – провідний наук. співроб. Ін-ту соціології НАН України. Має понад 40 наук. праць з психології особистості, соціології соц. верств та особистості соціуму. Сформулювала концепцію теорії та методології дослідження феномену соц. психіки (психіки соціуму). Цінність цієї теорії – в її наднац. суті, в розгортанні панорами єдиної соц.-психол. природи народів та етносів, які різняться між собою глибинним психол. факторами. Д. є автором праць: “Споживання і розвиток особи” (1982), “Формування розумних потреб людини” (1984), “Особа: конфлікт, гармонія” (1985), “Українське суспільство на порозі третього тисячоліття” (1999, у співавт.).

ДОР РОНАЛЬД (нар. 1925) – англ. соціолог, у минулому директор Центру порівняльних індустр. досліджень в Японії; регулярно запрошувався для читання лекцій в Імперському коледжі в Лондоні. Д. вніс значний вклад в дослідження суч. японського сусп.-ва, про що свідчать назви його праць: “Міське життя в Японії” (1958), “Земельна реформа в Японії” (1959), “Освіта в Токугава, Японія” (1965), “Британська фабрика і японська фабрика” (1973), “Синохата” (1978). Д. писав також про економ. розвиток і значення освіти в сусп.-ві, що розвивається.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЇ – тип *соціол. дослідження*, об'єктом якого є людські дії в малих *соц. групах*. На поч. 50-х рр. ХХ ст. в розробку соціол. теорії Д.д. зробили суттєвий внесок А. Керл та М. Арґайл. Соціол. зафіксовані Д.д. ске-ровані, як правило, на вдосконалення

організаційних структур, групових відносин, трудової мотивації і адресовані або власникам підприємств, або менеджерам. Див.: *Дії теорія; Діяльність*.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ЗВОРОТНИМ ЗВ'ЯЗКОМ – вид прикладного *соціол. дослідження*, яке здійснюється переважно у трудових, навч. колективах тощо. Його основна мета – залучити членів колективу, що обетежується, до вивчення і розв'язання визначених практичних проблем. Дослідження здійснюється у три етапи. На 1 етапі здійснюється опитування (анкетування, інтерв'ювання і т.д.), результати якого дозволяють соціологу сформулювати практичну проблему і описати можливі шляхи (способи, механізми) її розв'язання. На 2 етапі колективу повідомляється результат 2 етапу (уточнення постановки і пріоритети проблем, більш прийнятні способи їх розв'язання), які корегуються в процесі колективних обговорень (напр., за допомогою *ділової гри*). Одержані результати розглядаються як матеріал для прийняття управлінських рішень на різних рівнях. Див.: *Ділова гра*.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ – наук. напрям досл. діяльності, що вивчає соц. обумовлені і диференційовані етнічні явища й процеси. Найбільш актуальними завданнями етносоціол. досліджень є: розкриття соц. обумовленості етнічних явищ (етнічних рис, культури й побуту, деяких особливостей *ціннісних орієнтацій*, норм поведінки, мовної ситуації, самосвідомості, етнічних відносин), їхньої специфіки та інтенсивності в різних соц. групах; розкриття нац. різноманіття *соц. процесів і явищ*. Отже, етносоціол. дослідження значною мірою зорієнтовані на з'ясу-

вання механізму відтворення тих чи ін. етнічних явищ і розкриття їхньої функції у цілісному соц. організмі. Інформацію, що отримується в процесі проведення Д.с., можна умовно поділити на два масиви: 1) інформація про основні умови та чинники розвитку і взаємодії *етносів*; 2) інформація, що пов'язана з власне етнічними ознаками: реакцією етноса як етносоц. утворення на зміни *соц. середовища*. Див.: *Етнос; Етносоціологія; Нації соціологія*.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО – термін, що прийшов на заміну поняттю “*футурологія*” в кін. 60-х – на поч. 70-х рр. ХХ ст., коли соціологи виявили неспроможність спроб сконструювати “науку про майбутнє” за рахунок прогностичних функцій існуючих наук. дисциплін і коли розпочався розвиток цих функцій відповідно до особливостей кожної дисципліни. На поч. 70-х рр. на перший план технологічного прогнозування вийшла концепція неминучості глобальної катастрофи за існуючими тенденціями розвитку сусп.-ва. Провідний вплив в цій течії належить *Римському клубу*, за ініціативою якого розгорнулось глобальне моделювання перспектив розвитку людства, у результаті чого склався новий напрям досліджень “*глобалістика*”. Пізніше цей напрям розділився на дві течії: представники однієї, що одержала назву “*екологічні песимісти*” (Дж. Форрестер, подружжя Мелоуз, Хейлбронер), трактують перспективи людства з позиції неомальтузіанства; прихильники другої, “*технологічні оптимісти*” (Кан, Тоффлер, Месарович, Ласло, Фрімен, Ерера, Ліннеман), намагаються довести неможливість катастрофи шляхом оптимізації виробництва. Протягом 70-80-х рр. Д.м. поступово втрачає свій попередній вплив на світову громадськість під тиском ідеології неоконсерватизму, яка вимагає ви-

рішувати глобальні проблеми сучасності шляхом лише ринкових механізмів, здатних допомогти подолати труднощі, які стоять перед людством. Однак такого роду концепції піддаються критиці, у т. ч. і з позиції Д.м. Спеціалісти в галузі Д.м. об'єднані в низку міжнар. наук. товариств (Всесвітня федерація досліджень майбутнього “Суспільство світу майбутнього”, асоціація “Футурібль” та ін.), які проводять конгреси, конференції, симпозиуми, видають журнали (“Футурист”, “Фьючерз”, “Футурібль”, “Аналіз інд. прогнозен” тощо). Див.: *Глобалізація; Глобалістика; Римський клуб; Футурологія*.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНЕ – різновид соц. суспільствознавчого дослідження, його “ядро”, яке розглядає сусп.-во як цілісність і відіграє роль заг. теорет. і методологічної основи відносно спец. і конкр.-соціол. досліджень в конкр. науках. Д.с. слід відрізнити, з одного боку, від соц.-філос. досліджень як найбільш загальних, абстрактних, що вивчають сусп.-во під кутом зору специфічного прояву в ньому всезаг. універсальних рис, властивостей, законів всієї світобудови, з ін. – від соц. досліджень в конкр. науках, спец. науках про сусп.-во – економ. теорії, *політології*, культурології, *соц. психології*, правознавства, етнології та ін., де вивчається не все сусп.-во як соц. ціле, а та чи ін. його окрема частина, сфера, структура, галузь. Найбільш характерними рисами Д.с. є *цілісний і системний підхід* до вивчення *соц. реальності* і опори на *соц. факти* і емпір. матеріал. Відповідно до структури соціології Д.с. поділяються на: теорет. та емпір.; фундаментальні і прикладні; макро-, мікро- і середнього рівня. За своєю суттю більшість Д.с. є впливом залежності зміни одного соц. явища або процесу від ін. Див.: *Дослідження соціальне*.

ДОСТОВІРНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- характеристика якості результатів дослідження, відповідність висновків, зроблених дослідником, дійсності, ступінь адекватності одержаного знання об'єкту, що вивчається. Д.р.с.д. залежить від якості емпір. даних, отриманих в результаті дослідження, формальних методів аналізу даних, коректності теорет. висновків, зроблених на ґрунті цих даних. Див.: *Валідність*.

ДОСЯГНУТИЙ СТАТУС. Див.: *Статус досягнутий*.

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1841-1895) - укр. громад.-політ. діяч, вчений і публіцист. Коло соціол. зацікавлень - *соц. зміни*, співвідношення історії і *соціології*, питання національності, проблеми *прогресу*. Прихильник теорій *О.Конта*, *Г.Спенсера*, *П.Ж.Прудона*. Соціологію розглядав як науку про сусп.-во. В поглядах на сусп.-во дотримувався в цілому *еволюційної теорії*. Важливу роль у розумінні сутності соц. змін відіграв природничу науку. У питанні про співвідношення різних боків еволюційного прогресу, дотримувався погляду, що такі сфери сусп. життя як економіка і *соц. відносини* підлягають органічній еволюції, а зміни в держ. і політ. сферах еволюціонують залежно від двох перших. Надаючи великого значення соціол. підходу до історії, Д. підкреслював, що в такому випадку історія буде не описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і природничі науки. Розглядаючи нації, Д. приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї). Говорячи про прогрес, розглядає його як якісну характеристику розвитку сусп.-ва; першопричина прогресу - в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм. Твори Д.: "Чудацькі думки

про українську національну справу" (1916), "Що таке українофільство?" (1916).

ДРАКЕР ПІТЕР Ф. (нар. 1909) амер. економіст, соціолог, спеціаліст в галузі проблем управління. Ввів в науку термін "політична екологія". Людину уявляв як єдність сусп., економ. і політ. відносин, які в сукупності утворюють його соц. природу. В якості соц. програми діяльності "політична екологія" вимагає від людини, особливо керівника, прийняття певної відповідальності перед сусп.-вом. Основним ін-том, який забезпечує реалізацію цих програмних установок, на думку Д., є ділове підприємництво. Суч. сусп.-во Д. розглядає як плюралістичне "сусп.-во організацій", більша частина членів якого стають менеджерами. Тому велику увагу приділяє сфері бізнесу і, зокрема, *менеджменту*, вважаючи його провідним елементом у розвитку суч. сусп.-ва. Д. відомий своїми працями з порівняльного дослідження культур, в яких він відкидає економ. редукціонізм, намагається надати кожній культурі, що вивчається (напр., європейській, японській, китайській), формулу успіху. Відомий своєю працею "Невидима революція" (1976).

ДРАМАТИЧНИЙ ПІДХІД - метод вивчення та інтерпретації *соц. дій і соц. явищ*, який використовується в межах *символічного інтеракціоналізму*, суть якого полягає в тому, що він розглядає *взаємодію* людей як акторів, які розігрують один з одним якусь "виставу" і займаються свого роду "драматургією" постановкою: *соц. ролі* стають подібними театральним ролям. В останній час Д.п. активно використовується в практиці *соц. життя* (напр., ритуальні заходи, паради, різні масові шоу, коронація монархів чи інавгурація президентів, які нібито сприяють об'єднанню сусп.-ва тощо).

"ДРУГИЙ СВІТ" - індустріалізовані колишні соціалістичні країни Схід. Європи та Радянського Союзу.

ДУАЛЬНІ СУСПІЛЬСТВА - співіснування двох різних типів сусп.-в усередній нац. держави або колонії. Термін був введений Боуком у 1953 р. для опису ситуації в колоніальних країнах.

ДУАЛЬНІСТЬ СТРУКТУРИ - концепція *соц. структури*, а також "середовища і результату" *соц. діяльності*, запропонована *Е. Гідденсом*.

ДУХОВНІСТЬ - переважання у людині духов.-моральних, інтелектуальних якостей (цінностей) над матер.

ДЮМАЗЕДЬСЬ ЖОФР РОЖЕ (нар. 1915) - франц. соціолог, з 1962 року - проф. Сорбонни. Основну увагу приділяв проблемам дослідження *вільного часу (дозвілля)*. Провів цілий ряд широкомасштабних емпір. досліджень, присвячених проблемі вільного часу в місті. Прийшов до висновку, що дозвілля має тенденцію до зростання і більшість людей надає йому перевагу над працею (більшість людей згодні на те, щоб менше заробляти, але мати більше вільного часу). Приходить до висновку, що людство вступило у "*цивілізацію дозвілля*". Також цікавився проблемами "дозвілля і кіно", "розповсюдження книги і читання в суч. світі". Ідеї Д. відносно тенденцій розвитку дозвілля одержали широке розповсюдження в суч. соціології. Вони викладені в таких його працях: "Новий погляд на Олімпійські ігри" (1952), "Дозвілля в повсякденному житті" (1954), "Телесбачення і народна освіта" (1955), "Праця і дозвілля" (1962).

ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ (1858-1917). Д. одержав широке визнання як один із засновників суч. соціології, який сприяв визначенню предмета і встановленню автономії соціології, яку викладав в ун-ті Бордо і в Сорбонні. Великий вплив на Д. справила французька інтелектуальна

традиція *Ж.-Ж. Руссо*, *А. Сен-Сімона*, *О.Конта*. У своєму соціол. аналізі Д. використовував колективістський підхід. Він заперечував, що утилітарна версія індивідуалізму може забезпечити основу побудови стабільного сусп.-ва. Стверджував також, що соціол. метод повинен мати справу з *соц. фактами*. У своїй першій великій праці "Суспільний поділ праці" (1893) Д., заперечуючи *Спенсера*, стверджував, що невірні розуміти соц. порядок в індустр. сусп.-вах як результат договору між індивідами, що керуються лише власними інтересами. Досягнення власного інтересу приводить лише до *соц. нестабільності*, що проявляється в різних формах девіантності, і в першу чергу в *самогубствах*. Д. проводив різницю між формами *соц. порядку* в примітивних (традиційних) і суч. сусп.-вах. Механічна солідарність в примітивних сусп.-вах була заснована на спільних переконаннях і консенсусі, які проявлялись в межах колективної совісті. З процесами *індустріалізації, урбанізації* і ускладнення сусп.-в все більший поділ праці руйнує механічну солідарність і моральну інтеграцію, роблячи, таким чином, проблематичним соц. порядок. При написанні своєї праці Д. добре усвідомлював те, що *індустр. сусп.-ва* пов'язані з багатьма конфліктами. Вважав, що в розвинутих сусп.-вах повинна з'явитись нова форма соц. порядку, заснована на *органічній солідарності*. Д. вважав галуззю соціології дослідження *соц. фактів*, а не індивідів. Говорив, що сусп.-ва мають свої релігії, які не можна звести лише до дій і мотивів індивідів, і що індивіди формуються і обмежуються *соц. середовищем* ("Правила соціологічного методу", 1895). У "Самогубстві" (1897) Д. пояснив, яким чином на рішення здійснити самогубство мають вплив різні форми соц. солідарності в різних соц. ситуаціях. Базуючись на вивченні статистики само-

губств в різних сусп-вах і різних групах в межах цих сусп-в, Д. виявив чотири види самогубств: егоїстичні, аномічні, фаталістичні, альтруїстичні. В своїх працях з питань політики Д. виражав стурбованість в зв'язку з небезпекою для сусп-ва, яка йде від індивідів, які не відчувають, що соц. норми є значимі для них, тобто тих, які знаходяться в стані аномії. Відомими також є його праці "Примітивна класифікація" (у співавт. з М. Моссом 1903), "Елементарні форми релігійного життя" (1912).

ДЮРКГЕЙМІВСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА - напрям у франц. соціології, сформульований *Е. Дюркгеймом*, представники якого відстоювали принцип позитивістської соціології, ідеї

лібералізму і соціалізму реформістського характеру, стояли на антиклерикальних позиціях і глибоко вірили в соц. перетворюючу силу науки, проголошували гасло солідаризму, спрямоване на мирне усунення класових *конфліктів*. Див.: *Позитивізм*.

ДЬЮІ ДЖОН (1859 - 1952) - амер. філософ-прагматик і автор праць з психології і соц. питань. Здійснив вплив на амер. соціологію, особливо на праці *Дж. Г. Міда*. Його внесок в *прагматизм* полягав у такому твердженні: знання повинно визначатися своєю ефективністю як в експериментах, так і в практичних досягненнях, а також своїм служінням інтересам і потребам людини. Знання є завжди соц. визначенням.

ЕВОЛЮЦІЙНА СОЦІОЛОГІЯ - соціологія, яка робить наголос на спадковості біол. і соціокульт. *еволюції*. Вважається, що будь-яка соц. теорія є еволюційною. Проте дискутується питання про місце в суч. еволюційному мисленні таких концепцій, як *прогрес*, про причетність заг. принципу "еволюції" до вибору між "незапланованою" і поступовою еволюцією ("соц. мутаціями") або запланованим розвитком. Е.с. в суч. формах пододала довгий шлях від "сирих" понять *соціал-дарвінізму*, які одержали розвиток в XIX ст., але й досі залишаються спірними. Див.: *Г. Спенсер*; *Т. Парсонс*; *Ю. Хабермас*; *Соціал-дарвінізм*.

ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ - характерний для XIX ст. підхід до вивчення сусп-ва, коли будь-яку зміну останнього мислителі розглядали як *еволюцію*, хоча найбільш значущі соціол. концепції підкреслювали впорядкований і скерований характер змін сусп-ва в цілому. Напр., *К.А. Сен-Сімон* відштовхувався від традиційної для консерватизму кін. XVIII - поч. XIX ст. ідеї сусп-ва як одиначної рівноваги, яка підтримується в силу залежності виживання окремих індивідів і *соц. класів* від поступу в цілому. До цього він додав еволюційну ідею *соц. розвитку* як послідовної прогресії органічних сусп-в у напрямку від нижчих рівнів до вищих, коли кожне сусп-во досягає відповідності своєму часові, але потім змінюється більш вищими формами сусп. устрою. Сен-Сімон вважав, що еволюція засновується на розвитку знань, його ідея трьох

стадій одержала подальший розвиток в еволюційній схемі *О. Конта*. Конт пов'язує між собою розвиток людського знання, розвиток *культури* і розвиток сусп-ва. Сусп-во проходить три стадії розвитку - примітивну, проміжну і наукову, які відповідають формам людського знання, побудованим відносно схожого континіуму теологічного, метафізичного і позитивного мислення. Ці стадії неминуче проходить все людство, що припускає наявність в процесі розвитку як лінійності, так і *прогресу*. Крім того, Конт розглядав сусп-во, з органічної т.з., як сукупність взаємопов'язаних частин, які знаходяться одна з одною в рівновазі і утворюють одне ціле. Він розглядав еволюцію як зростання функціональної спеціалізації структур і вдосконалення *адаптації* частин цілого.

Г. Спенсер також дотримувався лінійної концепції стадій еволюції. Показником виміру прогресу для нього слугував ступінь складності сусп-ва. Людським сусп-вам притаманна якісна тенденція розвитку від простого, недиференційованого цілого до цілого складного і різнорідного, коли його частини стають більш спеціалізованими за характером. Спенсер використав органічну аналогію, однак не описував сусп-во як організм.

Інтерес до змін і стадій розвитку проявлявся і в межах неорганічної думки др. пол. XIX ст. з боку антропологів, які займалися порівняльним дослідженням культур, в ідеї послідовних змін способів виробництва, висунутої *К. Марксом*, а та-

кож в концепції прогресивного розподілу праці у сусп-ві *Е.Дюркгейма*.

Соціологи ХХ ст. значно менше цікавилися еволюцією, якщо не рахувати певне поживлення інтересу до цієї проблеми серед амер. функціоналістів у 50-60-хх рр. Останні іноді називають неоеволюціонізмом, який характеризується схильністю дослідників використовувати принципи природного відбору і адаптації, запозичені із біол. еволюційної теорії Ч.Дарвіна. Відправною точкою для функціоналістів було поняття адаптації сусп-в до оточуючого середовища, до якого вони відносили як природний світ, так і оточуючі *соц. системи*. Зміни в сусп-ві, звідки б вони не йшли, є основним матеріалом еволюції. Зміни, що сприяють підвищенню здатності сусп-в до адаптації, пов'язаної із завданням його довгострокового виживання відбираються й *інституціоналізуються* відповідно принципів виживання найбільш пристосованих. *Функціоналізм* в соціології розглядає як основне джерело адаптації і відбору диференціації – процес, в ході якого основні *соц. функції* розмежовуються і починають виконуватися спеціалізованими колективами в межах автономних інституціональних сфер. У межах антропологічного підходу до еволюції увага частіше зосереджувалася на еволюції специфічній, тобто на адаптації конкр. сусп-ва до оточуючого його середовища, тоді як у центрі уваги соціологів знаходилась еволюція заг., тобто еволюція вищих форм життя в межах розвитку людського сусп-ва в цілому. Цей заг. підхід ґрунтується на припущенні про лійну скерованість зміни, а також про те, що одні сусп-ва розташовані вище ін. відповідно шкали прогресу. Див.: *Адаптація соціальна; Дарвінізм соціальний; Диференціація соціальна; Е.Дюркгейм; К.Маркс; Прогрес соціальний; Розвиток соціальний.*

ЕВОЛЮЦІЙНІ ВСЕЗАГАЛЬНОСТІ – визначені *Т. Парсоном* кроки в напрямку *соц. зміни*, які “збільшують адаптивну здатність” людських сусп-в і без яких “подальші важливі кроки щодо розвитку були б заблоковані”. Під “*адаптацією*” Парсонс розуміє не лише “пристосування до оточуючого середовища”, але також здатність справитися із все більш широким діапазоном факторів оточуючого середовища, включаючи “адаптивну перевагу” над ін. менш розвинутими сусп-вами. До найбільш важливих еволюційних всезагальностей можна віднести: комунікацію; релігію; технологію; соц. стратифікацію; диференціювану структуру; бюрократію; гроші і ринки; універсальну правову систему; винахід “демокр. асоціації”; науку. Див.: *Еволюція; Еволюційна теорія.*

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. *evolution* – розгортання) – одна з форм руху в природі і сусп-ві – безперервна, поступова кількісно-якісна зміна. Див.: *Еволюційна теорія.*

ЕВРИСТИЧНИЙ ЗАСІБ – заг. поняття, яке формулюється просто як допомога аналізу. *М.Вебер* іноді подає свої ідеальні типи як евристичні засоби, кресні в аналізі конкр. істор. випадків, але не як мета в собі.

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. *egalite* – рівність) – ідейно-політ. течія, яка виступає за всезагальну *рівність* як основу організації сусп. життя. Е. неоднорідний. У ньому розрізняють крайню, прирівнюючу і досить помірковану форму, яка ратує за *рівність* результатів та бореться за забезпечення рівності можливостей.

Прихильниками Е. були *Ж.Ж.Руссо*, Г.Бабеф і деякі ін. соціалісти-утопісти, якобінці та ін. *Марксизм* в цілому виступав проти зрівнювання, але в його концепції *соц. рівності* містились і елементи утопічного Е. Неомарксизм праг-

не згладити їх. Суч. соціал-демократія і неолібералізм, враховуючи проблеми, які виникають у зв'язку з різкою соц.-економ. нерівністю, в своїх програмних документах віддають певну данину поміркованому Е., прагнуть об'єднати концепції рівності неможливостей і рівності результатів. Неоконсерватори заперечують Е., вважаючи, що рівність гальмує *соц. прогрес*, суперечить людській природі і породжує утриманство. Див.: *Диференціація соціальна; Нерівність соціальна; Рівність соціальна.*

ЕЙДЖЕІЗМ – дискримінація, яка проводиться однією або кількома віковими групами відносно ін. Цей термін найчастіше вживається в амер. сусп-ві відносно літніх людей, які мають найнижчий *статус* порівняно з будь-якою ін. віковою групою.

ЕЙДОС – спільні особливості і характеристики ідей, а також основ. соц. установи і дії конкр. *сусп-ва*. Цей відносно неабиякий термін провадив англ. соціолог Г.Бейтсон (1936).

ЕЙХЕЛЬМАН ОТТО ОТТОВИЧ (1854-1943) – укр. правник, політолог, соціолог, гром.-політ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Дерптського ун-ту (1875). У 1880 р. захистив докт. дисертацію з міжнар. права. Проф. кафедр заг. історії права та міжнар. права на юрид. ф-ті Київського ун-ту (1882-1920). Брав участь в урядах Української Народної Республіки (УНР). Для потреб УНР розробив проект конституції, в основу якого поклав драгоманівську ідею про державу як “спілку громад”. У 1921 р. Е. емігрував до Чехословаччини. Працював в Укр. Вільному ун-ті (Прага, 1921-1943) та в Укр. господарській академії (Подєбради, 1922-1936). З відкриттям у Празі Укр. Ін-ту громадознавства (1924) став дійсним членом секції соціології, а з 1926 р. заступником директора ін-ту. Соціол. погляди Е. формувалися

під впливом концепції “психол. впливів” В.Вундта, ідей філософії природного права та біхевіористської соціол. традиції. Основним об'єктом соціол. зацікавленень Е. були правові відносини.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – філос. рух, який наголошує на персональній відповідальності і виборі. Маючи свої витoki у працях Кіркгаарда і Ф. Ніцше, цей напрям з'явився у ХХ ст. завдяки М. Хайдеггеру, Ж.-П. Сартру і М. Мерло-Понті. У другій пол. ХХ ст. Е. став панівною інтелектуальною течією і значно вплинув на соц. думку.

ЕКЗОГАМІЯ (гр. *exo* – ззовні, поза і гр. *gamos* – шлюб) – поняття, що вказує на існування формальних правил або соц. переваг, які вимушують людину укласти *шлюб* з партнером, який безпосередньо не належить до його соц. групи. Див.: *Ендогамія; Соціологія сім'ї; Шлюб.*

ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД – погляд на аналіз міського життя, в якому наголошується на “природному” розподілі міських кварталів на райони з контрастними характеристиками.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ – застосування еколог. принципів до розуміння просторового розподілу соц. груп і зв'язків усередині їх. Підхід розроблений ведучими соціологами *Чиказької школи Р. Парком і Е. Берджессом*, які використали його в дослідженнях міського сусп-ва.

ЕКОНОМІЗМ – даний термін використовується в двох різних поняттях: 1) економізм у розумінні *економ. редукціонізму* означає пояснення будь-якої соц., політ. і культ. діяльності з т.з. існуючого економ. базису, при запереченні будь-якою мірою незалежної ролі “надбудови”. Це практично означає віру в те, що ключем до панування одного класу над ін. є організація виробництва; 2) в другому сенсі цей термін

широко використовується в *індустр. соціології*. Класова свідомість і соц. спрямування робітничого класу характеризуються Е. тоді, коли *соц. активність* робітників спрямована на покращення матеріальних умов життя при капіталізмі, а не на його знищення. Див.: *Базис і надбудова; Детермінізм соціальний; Марксистська соціологія; Ленінізм; Редукціонізм.*

ЕКОНОМІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРІЇ – підхід до істор. аналізу з т.з. вирішального значення економ. сил. Див.: *Марксист.*

ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА – концепція ідеального типу “раціонального економ. актора”, зайнятого пошуками шляхів максимальної віддачі (задоволення, зиску, вигоди) від економ. діяльності.

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА – система виробництва та розподілу економ. благ у сусп-ві.

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ – заг. назва, яка охоплює різні теорет. традиції і предметні галузі, а не окрему “школу” або вузько обмежену галузь соціол. досліджень. Е.с. ґрунтується на інтеграції соціол. та економ. підходів, що забезпечує визначення соц. спрямованості і розвитку економіки, взаємовплив економ. і соц. відносин. Витоки економ. соціології знаходимо в працях *Г.Тарда, Е.Дюркгейма, К.Маркса, В.Парето, М.Вебера, Т.Парсонса, Н.Смелзера* та ін. Зародження Е.с. як міждисциплінарного напрямку відбулося в сер. 60-х рр. XX ст. у США на основі синтезу організаційного, *системного* та *структурно-функціонального* підходів до пізнання *сусп-ва*. Саме в цей час актуалізуються потреби у пошуку шляхів ефективного управління людським чинником в умовах наук.-техн. прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економ. зв'язків і загострення *соц. сутєвостей*.

Важливим чинником становлення Е.с. став процес соціологізації економ. науки, який охопив мотивацію економ., споживчої поведінки, співвідношення свободи і регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та *менеджмент*, соц. ін-ти – політику, власність, сім'ю, релігію та ін., а також їх роль в економ. житті. Особливу роль у становленні Е.с. відіграв розвиток емпір. соціол. досліджень, зокрема, дослідження *промислової соціології, соціології праці, соціології організації і управління, соціології менеджменту*, теорії *соц. стратифікації* і *мобільності* тощо. У загальному плані Е.с. можна визначити як інтегративне міждисциплінарне знання, різновид спец. соціол. теорії, одну з понад 50 гілок соціології (Т.Заславська, Дж.Тернер, Р.Штольберг), як науку про взаємозв'язок економ. та нееконом. сфер *сусп. життя*. Головне завдання Е.с. полягає в тому, щоб відтворити цілісну картину функціонування в системі всього *соц. процесу*.

До основних методологічних принципів аналізу економ. явищ на заг.-соціол. рівні відносяться: 1) розгляд закономірностей економ. розвитку з позиції інтересів, діяльності і відносин *класів, соц. груп і верств*, які займають різне становище в системі виробництва, обміну, *споживання*; 2) спрямованість на вивчення конкр. становища (в т.ч. економ.) *соц. суб'єктів*, їх рівня доходів і *соц. умов життя*; 3) врахування впливу соц. чинників, соц. зв'язків і відносин на розвиток економіки і зворотнього впливу економіки на динаміку соц. процесів і соц. відносин; 4) взаємопов'язане вивчення економ. і соц. проблем; 5) тісний зв'язок економ. і *соц. політики*; 6) аналіз економіки як *соц. процесу*.

Особливістю Е.с. є те, що її об'єктом є не тільки ряд взаємопов'язаних економ. і соц. явищ, скільки механізм зв'яз-

ку економ. і *соц. розвитку*. До емпір. об'єктів Е.с. належать соц. аспекти економ. ін-тів: ринок, гроші, підприємства, власність тощо, а також соц. аспекти різних економ. систем, соц. груп, політ. ін-тів та ін. Предметом дослідження є міжгрупові відносини, економ. поведінка, конфлікти у ринковій економіці, споживання товарів. Якщо говорити про дослідження Е.с. в умовах нашого сусп-ва, що трансформується, то вони спрямовані на поведінку споживачів товарів, на соц. ролі у дефіцитній економіці, поведінку і стимулювання діяльності господарських керівників, суб'єктів підприємницької діяльності, ставлення до економ. реформ, вплив культурних чинників на розвиток економіки, систему цінностей людей, трудової мобільності (плінності, міграції, міжгалузевих переміщень), *безробіття*, стратегії виживання тощо. В останні роки, як за кордоном, так і в Україні, посилюється інтерес науковців до порівняльного аналізу соц. структур, економ. зростання в різних країнах, вплив на нього культ.-освітніх чинників, *соц. нерівності*, політ. структур. В Україні активно працюють в царині Е.с. учені-соціологи В. Ворона, Е. Гансова, В. Пилипенко, Є. Суїменко та ін. Див.: *Промислова соціологія; Споживання соціологія; Управління соціологія.*

ЕКОНОМІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ або **ЕКОНОМІЧНИЙ РЕДУКЦІО-НІЗМ**. Див.: *Детермінізм соціальний; Економізм; Редукціонізм.*

ЕКОСОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає закономірності взаємодії сусп-ва і природи. Найважливішою формою такої взаємодії є *праця*. Завдяки їй людина виділяється з природи і через трудову діяльність тісним чином пов'язується з нею. У процесі праці між сусп-вом і природою відбувається обмін речовиною та енергією. У результаті тру-

дової діяльності перетворюється сама матеріальна основа життя *сусп-ва*, виникає і розширюється особлива “штучна” сфера, формуються техносфера (будівлі, виробниче обладнання, система комунікацій і т.д.). Це штучне середовище деколи називають соціалізованою, або олюдненою природою. Взаємодія сусп-ва і природи в суч. світі характеризується посиленням техногенного тиску на природне середовище.

Термін екологія вперше ввів у наук. обіг нім. біолог Е.Геккель, яким назвав один із напрямків зоології, що вивчає взаємовідносини між всіма видами живих істот і їх природним оточенням. Становлення Е. як системи наук. знання починається лише після Першої світової війни під впливом ідей біоекології і *урбанізації* (тобто зростання міст). Однак, процес цей активізувався в 60-і рр. XX ст., коли наочно проявились вогнища екологічної кризи. Могутній імпульс розвитку Е. надав Всесвітній конгрес соціологів у Варні (1966), який утворив дослідницький комітет Всесвітнього об'єднання соціологів з проблем еко-соціології. В основі вивчення Е. проблем взаємовідносин сусп-ва і природи, людини і природного середовища лежить метод системного аналізу, принцип соціолог. підходу. У даний час немає єдиної т.з. на її предмет і статус. Одні визначають її як розділ соціології, в якому розглядаються проблеми взаємовідносин людини з природою. Ін. визначають Е. як самостійну науку, об'єктом якої виступає взаємодія сусп-ва з природою. До змісту предмета Е. відносять вивчення екологічних ліхологій, катастроф, криз і зміни технологічних способів виробництва, взаємозв'язку типів виробничої техніки природокористування. Треті визначають Е. як нову науку, що вивчає відносини соц. систем і природного середовища, вважають, що вона виникає на

стику багатьох галузей знань; її завдання є вдосконалення механізму управління природоохоронною діяльністю людей, формування у них еколог. культури, екологізація масової та професійної свідомості. Сьогодні недостатньо лише бережливо відноситись до природи, а і відтворювати природне середовище, підвищувати його якість. Останнє повинно здійснюватись на основі наук. планування природоохоронної діяльності як на регіональному, так і на глобальному, заг.-людському рівнях. Вивчення змін культури, духов. життя сусп-ва під впливом навколишнього середовища і зворотнього впливу на середовище також повинно входити в предмет Е.

Виходячи з традиції екологічної етики (А.Швейцер, Дж.Хакслі, А.Печчеї, Дж.Міккер та ін.), Е. вивчає процеси взаємодії між людськими спільнотами і навколишньою природою, геогр., соц. і культ. середовищем; досліджує вплив людської діяльності на них і навпаки, вплив даного середовища на стан *соц. відтворення*; розробляє оптимальні стратегії природокористуванням, обґрунтовує принципи гармонізації відносин між людиною і природою (коеволуція). Особливо актуальними ці проблеми є для постчорнобильської України. Див.: *Римський клуб; Суспільство*.

ЕКСПЕКТАЦІЇ (РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ) – специфічна частина механізму регуляції поведінки людей в групах, організаціях, яка є сукупністю неформальних вимог до виконання відповідних *соц. ролей*. Найбільш важливі Е. стандартизуються, завдяки чому посилюється прогнозування поведінки взаємодіючих людей, узгодженість, впорядкованість і ефективність їх дій.

ЕКСПЕРИМЕНТ СОЦІАЛЬНИЙ – метод у соціології, який використовується для поглибленого аналітичного вивчення *соц. реальності* шляхом збору

інформації про чинники, які на неї впливають, про результати та наслідки такого впливу. Е.с. є способом одержання нових знань щодо причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, *діяльності, поведінки* соц. об'єкта і впливаючими на нього чинниками, якими можна керувати з метою поліпшення даної соц. реальності. Проведення Е.с. вимагає чітко сформульованої гіпотези про причинно-наслідкові зв'язки, можливості кількісного та якісного впливу чинників, які вводяться під час експерименту і змінюють поведінку об'єкта дослідження, контролю діючих чинників, стану об'єкта та умов за час проведення експерименту. Головне завдання Е.с. полягає в тому, щоб, напр., обравши для експериментування ту чи ін. групу, впливати на неї за допомогою певних чинників і стежити за зміною характеристик, які цікавлять дослідника для вирішення основного завдання.

Відрізняють реальні (натуральні), тобто польові, і лабораторні Е.с. Під час польового Е.с. об'єкт (група) знаходиться у природних (натуральних) умовах життєдіяльності. Члени групи можуть знати про експеримент, а можуть і не знати. Це залежить від того, наскільки інформованість може вплинути на хід експерименту. У лабораторних – експериментальна ситуація, а часто і самі експериментальні групи формуються, тобто штучними, спец. створеними. За логічною структурою доказу гіпотез експерименти поділяються на лінійні і паралельні. Перші характеризуються тим, що досліджується одна й та сама група, яка є контрольною (аналізується її початковий стан) і експериментальною (вивчається її стан після зміни однієї чи декількох характеристик). У другому водночас беруть участь дві групи: контрольна і експериментальна. Характеристики контрольної групи не змінюються

протягом всього експерименту, а експериментальної – змінюються. У кінці експерименту – характеристики груп порівнюються і на цій підставі робляться висновки про причини та величини змін, що сталися.

У соціол. практиці досить широко використовуються модельні експерименти. Найбільш ефективно при цьому є людино-машинна система моделювання, в якій одна частина параметрів об'єкта формалізована, а ін. – залишається неформалізованою, і представлена у вигляді концепцій, сценаріїв, ціннісних орієнтацій людини, яка взаємодіє із заг. частиною у діалоговому режимі. Ускладнення *соц. сфери*, загострення кризових явищ у нашому сусп-ві, необхідність посилення регуляцій розвитку економ. та *соц. процесів* в умовах ринку обумовлює розширення сфери Е.с., зростання їх кількості і ролі в сусп. практиці. При цьому локальні Е.с. (в масштабах трудових колективів, територ. спільнот), для виявлення ефективності кожного з яких потрібен не один рік, слід супроводжувати синхронними багатоваріантними Е.с., а ще краще – соціетальними Е.с. (в масштабах всієї країни).

ЕКСПЕРТ – спеціаліст, що володіє знанням, досвідом у певній галузі діяльності, на основі яких він дає мотивоване заключення з тієї чи ін. проблеми (дискусійного питання). Основ. якостями Е. є: компетентність, креативність, срудія, принциповість і незалежність, евристичність та інтуїція, всебічність і практичність. Праця Е. важлива у всіх сферах життєдіяльності.

ЕКСПЕРТИЗА – розгляд, вивчення будь-яких питань, проблем, рішень, які вимагають спец. знань для подання щодо них мотивованого, аргументованого заключення, наук. обґрунтування.

ЕКСПЕРТНЕ ОПИТУВАННЯ – особливий різновид соціол. опитування.

Він полягає у тому, що питання усно чи письмово ставляться перед експертами як спеціалістами, які володіють глибокими спец. знаннями в галузі предмета дослідження.

ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ – програма, що моделює *поведінку* людини, яка виступає експертом в конкр. предметних галузях. Призначення Е.с. полягає у можливості розв'язання експертних завдань на основі знань. Ці системи успішно виконують завдання інтерпретації, діагностики, контролю, прогнозування і т.п.

ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК МЕТОД. Див.: *Метод експертної оцінки*.

ЕКСПЛАНАНДУМ – те, що необхідно пояснити в процесі будь-якої процедури пояснення. Див.: *Експлананс*.

ЕКСПЛАНАНС – сукупність положень, які разом з поясненням експланандума. Див.: *Експланандум*.

ЕКСПЛОРАТОРНИЙ ТА КОНФІРМАТОРНИЙ ПІДХОДИ – фази аналізу *соціол. інформації*. Експлораторний аналіз є попереднім ознайомленням із даними, він передусє їх теорет. чи емпірич. інтерпретації і застосовується коли соціолог не має чіткої теорет. моделі, з допомогою якої можна було б організувати та описати дані або якщо з цієї проблеми немає узгодженості серед науковців, а отже, необхідно визначити можливі зв'язки та структуру даних. Однак цей підхід не використовується у випадку, якщо соціолог упевнений у своїх теорет. побудовах. Конфірматорний аналіз, навпаки, потребує детальної попередньої інформації про структуру отриманих даних. Уявлення дослідника формують ідеальну модель досліджуваного явища, яку необхідно перевірити на відповідність цим даним.

ЕКСПРЕСІВНА ГРУПА. Див.: *Група експресивна*.

ЕКСПРЕСІВНИЙ ЛІДЕР. Див.: *Лідер експресивний*.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ діяльність індивіда, у ході якої він конструює соціальну реальність і робить її значущою для себе та ін.

ЕКСТЕРНАЛІЗАЦІЯ (лат. *externus* – зовні, зовнішній) – реалізація індивідами своїх установок, ціннісних орієнтацій, уявлень у процесі предметно-практичної діяльності. Окремі члени сусп-ва одночасно екстерналізують себе в соці. світі та інтерналізують його як об'єктивну реальність.

ЕКСТРАВЕРТНІСТЬ – психол. характеристика *особистості*, яка означає готовність безпосередньо сприймати і відгукуватися на зовнішні враження.

ЕКУМЕНІЗМ (лат. *ecumenicus* – вселенський) – зусилля різних релігійних спільнот досягнути більш глибокої співпраці і *розуміння*. В Україні екуменістичний рух був започаткований митрополитом А.Шептицьким.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – соціол. вивчення результатів виборів і голосування. Ця галузь цікавить практично всіх академічних соціологів. Див.: *Електорат; Псефологія*.

ЕЛЕКТОРАТ (лат. *elector* – виборець) – 1) у широкому значенні – всі ті, хто користується виборчим правом у даній державі і може брати участь у виборах відповідного типу і рівня; 2) та частина виборців, яка за звичаєм голосує за ту чи ін. партію, організацію, її представників чи за певного незалежного депутата. Величина Е. певним чином залежить від чисельності населення країни і міри демократичності її виборчої системи, а також від того, про які саме вибори йде мова – заг.-держ., в суб'єктах федерації чи місцеві; президентські, парламентські, муніципальні. У ін. випадку величина Е. залежить від рівня політ. впливу даної партії чи певної особи на виборців, від їх готовності підтримати на виборах відповідних кандидатів. Боротьба за розширен-

ня свого Е. – головний зміст і мета участі кандидатів у депутатах, їх партій у виборчих кампаніях. Див.: *Виборів соціологія*.

ЕЛІАС НОРБЕРТ (1897-1987). Після втечі з нацистської Німеччини в 1933 р. Е. займався соціологією в ун-тах Лестера (Британія, 1954-1962) і Гаїше (1962-1964). Був також почесним проф. Франкфуртського ун-ту. Основна його праця – “Про процес цивілізації” (1939) була визнана класичною роботою з історії соціології. Основний інтерес для Е. являв так званий процес “пацифікації”, тобто приборкання середньовічного сусп-ва шляхом розвитку таких індивід. форм самообмеження, як манери *поведінки* за столом і стикет. Е. співвідносив розвиток *держави*, як системи *соц. регулювання*, з виникненням цивілізованих систем самоконтролю. У праці “Придворне суспільство” (1969) прослідкував *еволюцію* церемонії при франц. дворі напередодні Великої французької революції, а також економ. занепад аристократичного сусп-ва в результаті внутрішньої боротьби за вплив і виникнення бурж. сусп-ва. Вплив індивід. форм самообмеження в світському сусп-ві на процес відходу з життя було представлено в його праці “Самотності помирання” (1982). Е. вніс вагомий вклад у вирішення деяких теорет. проблем соціології. Напр., у книзі “Що таке соціологія?” (1970) він розвиває ідею фігуративного аналізу, вважаючи, що відношення взаємності між людьми ведуть до виникнення певних “фігурацій” (образів) *соц. взаємодії*, що розвиваються позапланово. Такі поняття як “*група*” чи “*сусп-во*” ним співвідносяться з фігураціями взаємозалежних індивідів. Вклад Е. в *соціологію знання* представлений працею “Залученість і відірваність” (1986).

ЕЛІТА СОЦІАЛЬНА (франц. *élite* – краще, відбірне) – цим поняттям позначається *соц. група*, яка є меншістю, що

визначається в деякому відношенні “вищою” через свою владу над ін. групами або через свій вплив у сусп-ві. Соціологія еліт традиційно займалася дослідженням правлячих еліт в різних *сусп-вах* (*В.Парето, Г.Моска*) або в різних організаціях (як, напр., при дослідженні політ. партій *Р.Міхельсом*). При цьому припускалось, що навіть в межах номінально демокр. сусп-в і ін-тів завжди буде залишатися розподіл на тих, хто керує, і тих, ким керують, або на тих, хто має владу і у кого її немає. Правлячі еліти розрізняються у відповідності зі ступенем їх відкритості зовнішнім впливам: в одних сусп-вах еліти поповнюють свої лави за рахунок нееліти при можливості певного тиску знизу, тоді як в ін. сусп-вах вони є менш відкритими формуванню ззовні. Е.с. також різняться відповідно до ступеня їх інтегрованості в різні соці. згуртовані або солідарні групи.

Традиційною соціол. моделлю, напр., амер. сусп-ва, є модель, яка відбиває наявність певної безлічі еліт в різних сферах, які залишалися не інтегрованими і діяли як стримування і протидія одна одній. *Ч.Мілдс*, однак, стверджував, що він виявив досить згуртовану і певною мірою самопідтримуючу “владну еліту”. Він відмічав, що групи, які знаходяться на вищому рівні політ., економ. і військових організацій, пов'язані узами *сім'ї*, дружби і мають спільне соці. походження.

Правлячі еліти іноді відрізняють від правлячих класів як з т.з. непотійності їх складу, так і з т.з. способів зовнішнього тиску на них. Однак цей критерій неадекватний, оскільки, з одного боку, деякі Е.с. не є такими, що змінюються або відкритими, а з ін. – поняття *класу* не означає неможливості поповнення пануючих класів за рахунок нижчих або їх невіддання під зовнішній тиск. В основі різниці між класом і Е.с. перш за все лежить те, що класи визначаються з т.з.

економ. позицій і влади, а існування Е.с. визначається на основі позаеконом. передумов. У дійсності правляча еліта іноді є лише частиною панівного класу, яка має політ. владу. Хоча висуюються різноманітні критерії Е.с., в суч. теоріях Е.с. все більше утверджується позиція визнання не єдиної, цілісної Е., а її багатоманітності (управлінська Е., воєнна Е., наук. Е., культ. Е. і т.п.). Див.: *Мілібанда-Пуллантіаса; Полеміка*.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА. Див.: *Культура елітарна*.

ЕЛІТАРНА ОСОБИСТІТЬ – узагальнений тип *особистості*, теоретично конструйований на основі виділення найбільш типових, сутнісних характеристик елітарності. На емпірі. рівні риси елітарності можуть бути виражені неповно, у неповторному поєднанні, демонструючи унікальність особистості як індивід., її душевно-духов. складу та *стилю життя*; подані у викривленому, деформованому вигляді квазіелітарності. Е. о. може бути інтегрована у певну цілісність (верству, групу, організацію) за ознакою політ., військової, професійної або ін. соці. належності (політ., військова, наук. і т.д. еліта), а може здійснити свою *життєдіяльність* як індивід.-особистісний мікрокосм, вільно визнаючи свої особистісно значимі зв'язки та стосунки аж до планетарних, космічних, та здійснюючи різні види діяльності на основі особистого вибору та переваг. В еліті, як особливої привілейованій верстві сусп-ва тієї або іншої соці. верстви, групи (держ., політ., наук., військової і т.д. еліти), можуть бути неелітарні або квазіелітарні особистості, які не несуть суттєвих характеристик елітарності як особливої якості, а демонструють лише ті або ін. атрибути привілейованої верстви сусп. або окремих його структур (скажімо, манеру одягатись, спосіб проведення *вільного часу* і т.п.). У зв'язку з цим

соціологи оперують двома поняттями: елітарна та елітна особистість. У першому випадку мова йде про особистість як носія якості елітарності, у другому – про особистість, яка за своїм *соц. статусом* належить до еліти, але не має елітних достоїнств. Онтологічною основою буття Е. о. є існування природних та *соц. дистанцій* між людьми, їх індивідуально-особистісна нетотожність, яка породжує багатоманітність життя та багатство людських індивідуальностей, що живить “тасмичий пафос” – прагнення людини до збільшення дистанції в своїй душі, досягнення все більш піднесених, більш рідкісних, більш віддалених, більш напружених та широких станів, які можуть оцінюватися “як піднесеного типу людина” (М. Бердяєв). Соціальна основа формування Е. о. – існування реальної нерівності *соц. умов* розвитку індивідів та *соц. селекція*, яка склалася в процесі істор. практики й тією чи іншою мірою здійснюється в кожному сусп. через *сім'ю*, школу, армію, церкву, урядові органи, політ. організації та партії, професійні організації, тобто фактично через всі наявні *соц. ін-ти* та *організації*. *Соц.-психол. основа* існування в сусп-ві Е. о. – *соц. психол. відмінності* між людьми, зумовлені природними обдаруваннями; відповідним вихованням та освітою; особливими життєвими обставинами, які стимулюють та забезпечують особистісний ріст та розвиток; особистісним розвитком, індивід.-особистісною *життєтворчістю*. Див.: *Особистість; Життєтворчість*.

ЕЛЛЮЛЬ ЖАК (1912-1989) – франц. соціолог, який займався проблемами техніки, держави, революції, політ. пропаганди, утопії, інформаційного сусп-ва. Вважається представником суч. “християнського гуманізму”. Вивчаючи механізм ідеол. маніпулювання, ввів у теорію пропаганди поняття “*соціол. про-*

паганда”, під якою розумів вплив на свідомість людини через спосіб життя, символіку і реальний світ *соц. оточення*. Е. вважав, що у суч. сусп-ві вже неможливі політ. революції і наголошує на тому, що сусп-во вступило в епоху бунтів. На його думку, суч. сусп-во втратило ті *цінності*, які були притаманні ранньобуржуазному сусп-ву, тому треба оголосити “хрестовий похід” за втраченими ідеалами. Контроль над техн. прогресом можна досягнути шляхом автоматизації виробничих процесів і розвитку інформаційних систем. Е. вважав, що саме в інформатиці міститься можливість вироблення *цивілізації*, альтернативної відносно індустр. Його основ. праці: “Пропаганда” (1962), “Технологічне суспільство” (1965), “Політична ілюзія” (1965), “Аутопсії революції” (1969).

ЕМЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА – процес виникнення якісно нових *соц. явищ*.

ЕМЕРДЖЕНТНІ ВЛАСТИВОСТІ – поняття, сформульоване *Т. Парсонсом* (1937) у межах його аналізу *соц. систем*. Існує три пов'язаних між собою значення цього поняття: 1) *соц. системи* володіють структурою, яка виникає (*emerges*) у процесі *соц. взаємодії*; 2) Е., тобто властивості, що виникають, не можуть бути зведені до біол. або психол. характеристик *соц. діячів* – напр., існування культури неможливо пояснити на основі біології; 3) сенс *соц. дій* не можна зрозуміти у відриві від контексту *соц. системи*, у межах якої вона відбувається. Отже, це поняття є елементом парсонівської критики редукціонізму. Див.: *Діяльність і структура; Редукціонізм; Системна теорія; Соціальна система*.

ЕМПАТІЯ – це здатність приймати *соц. ролі й установки* ін. *соц. діячів*. Згідно *Дж. Г. Міду* здатність емпатизувати *соц. ролям* і позиціям є основою навичкою, яка набувається в процесі *соці-*

алізації. У межах *соціології розвитку* Е. розглядалась *Д. Лернером* як основна обставина, яка є супровідницею *модернізації* і вимагає, щоб *соц. діячі* ідентифікували себе з новими політ. лідерами і програмами, новими економ. продуктами і суч. *соц. ін-тами*. З методологічної т. з., здатність соціолога емпатизувати індивідам, які досліджуються, часто невірно змішуються з веберівським терміном “*розуміюча соціологія*”. Адже методологія *М. Вебера* пов'язана не стільки із співчутливою інтерпретацією, скільки із приписом смислу людським діям і мотивам за допомогою певних теоретичних конструкцій.

ЕМПІРИЗМ В СОЦІОЛОГІЇ – підхід до одержання і використання наук. знання шляхом вивчення окремих *соц. фактів*, їх співставлення, перевірки, започаткований *О. Коштом*. Він, зокрема, припускав, що перш за все необхідно вивчати окремі *соц. факти*, їх співставлення і перевірку, практично повністю відкидаючи роль заг. теорії в соціології. Замість теорет. узагальнень емпірич. даних, зведення їх в певне ціле франц. мислитель проводив лише первісне узагальнення і будував картину *сусп-ва* в основному у вигляді мозаїки окремих взаємопов'язаних фактів. Отже, у позитивному сенсі це поняття використовується в соціології для описування такого стилю соціол. роботи, коли дослідник намагається уникнути неперевічених теорет. положень і прагне одержання кількісних емпірич. даних. У негативному сенсі поняття Е. означає тенденцію недооцінювати: 1) значення теорії; 2) практичні і теорет. проблеми збору надійних даних. Див.: *Офіційна статистика; Позитивізм; Соціологія; Теоретично навантажений результат*.

ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям соціології, який виникає на поч.

XX ст. у США. Поч. цьому поклала *Чиказька школа* (*Парк, Берджес, Томас, Смол* та ін.). Першою працею цієї школи в галузі Е.с. була книга *У. Томаса* і *Ф. Знанецького* “Польський селянин в Європі і Америці” (1918-1920). Суттєвим є внесок у розвиток Е.с. соціологів Колумбійського ун-ту *Р. Мертона*, який займав посаду співдиректора ун-тського бюро прикладних досліджень, *П. Лазарсфельда*, який започаткував панельний і кількісний метод в соціол. дослідженнях, а також розробив логічні і математичні засади латентно-структурного аналізу. Значний внесок у розвиток Е.с. зробила група соціологів на чолі з проф. *Е. Мейо* з Гарвардського ун-ту, які започаткували *доктрину людських відносин*. Під впливом амер. соціології в 60-70-х рр. XX ст. активно формувалась нім. соціол. школа з багатьма галузевими соціологами. Починаючи з 60-70-х рр. Е.с. утверджується і в Україні.

ЕМПІРИЧНА ТЕОРІЯ – теорія, яка може бути перевірена за допомогою певних даних, одержаних експериментальним шляхом.

ЕМПІРИЧНА ТИПОЛОГІЗАЦІЯ – пошук сталих сполучень властивостей *соц. об'єктів* (або явищ), які розглядаються водночас в декількох вимірах. Основ. ідею Е.т. стосовно *соціології* сформулював *П. Лазарсфельд*. Він ввів поняття “простір властивостей”, яке сьогодні широко використовується в соціології. Неважко, напр., уявити властивості *соц. групи* в тривимірному фізичному просторі, тобто в декартовій системі координат. Скажімо, властивість А будемо відкладати у “висоту”, властивість В – у “ширину”, а С – у “довжину”. У цьому тривимірному просторі треба визначити, яка ж упорядкованість властивостей. Див.: *Міграція населення; Мобільність соціальна*.

ЕМПІРИЧНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – наук. дослідження з метою одержання фактофікуючого знання. У результаті Е.с.д. можна одержати систему фактів і емпір. залежностей, які становлять емпір. базис соціол. знання. На перший погляд Е.с.д. і його результати настільки прості, що, здається, доступні дилетанту. Насправді, успішне проведення такого дослідження вимагає від соціолога глибоких знань як методології соц. пізнання, так і теорії тієї конкр. галузі дійсності, в якій проводиться дослідження.

Наук. факт – не початок, а підсумок Е.с.д. У літературі *соц. факт* пояснюється як обґрунтоване знання, яке одержане шляхом описування окремих фрагментів реальної дійсності в деякому чітко визначеному просторово-часовому інтервалі. Як соц. факти можуть виступати: 1) *поведінка* індивідів або цілих соц. спільнот; 2) процедури людської *діяльності*; 3) вербальна *дія* людей (судження, думки, погляди). Будь-яке Е.с.д. завжди проводиться з метою підтвердження або спростування теорет. уявлень.

ЕНГЕЛЯ ЗАКОН – стала прямопорційна залежність між зростанням обсягу сімейного бюджету і зниженням при цьому частки витрат на харчування, одяг, меблі, побутові та культ. потреби, яку вперше виявив нім. статистик Е. Енгель.

ЕНДОГАМІЯ – практика одруження переважно всередині своєї спільноти. У вузькоспец. значенні – звичай, що забороняє одруження за межами даної соц. (етнічної) групи. Е. виступає об'єктивним механізмом підтримки цілісності етнічної спільноти, починаючи з основ. етнічних одиниць первісного сусп-ва – племені аж до великих *етносів*. Тенденція до одруження всередині власної спільноти простежується й у ранньокласових сусп-вах. У суч. сусп-вах етноси зберігають значний ступінь Е.

Див.: *Екзогамія; Сім'я; Соціологія сім'ї; Шлюб*.

ЕПІСТЕМА (гр. *epistema* – знання) – структура знання, за якою світ уявляється або “бачиться”. У цьому розумінні термін має схожість з поняттями парадигми або проблематики. Див.: *Парадигми в соціології*.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – у соціології цей термін означає основу одержання наук. соціол. знання.

ЕРГОНОМІКА – наука, що комплексно вивчає функціональні можливості людини (групи людей) в конкр. умовах її (їх) *діяльності*, пов'язаної з використанням техн. засобів на виробництві і в *побуті*. Термін “Е”, вперше запропонований польськ. ученим В.Ятшембловським, одержав широке розповсюдження після 1949 р., коли група англ. учених на чолі з К.Мареллом організувала ергономічне дослідницьке товариство, з яким пов'язують формування Е. як самостійної наук. дисципліни.

ЕРЛІХ СВГЕН (1862–1922) – австр. соціолог, прямий попередник *соціології права* в її суч. вигляді. Проф. і ректор Чернівецького ун-ту за часів Австро-Угорщини. Методом вивчення соціології права він вважав безпосереднє *спостереження* конкр. правових явищ, юридично значимої *поведінки* людей та їх “союзів”. Важливе значення надавав документальному дослідженню, яке полягало в аналізі різних договорів (земельної оренди, шлюбних і т.д.). Проводив багато *соціол. досліджень* на предмет вивчення соціології права (зокрема, у Буковині), його погляди мали великий вплив на розвиток соціол. юриспруденції у світі. Його основ. праці: “Основні соціології права” (1913), “Право і життя” (1967).

ЕСПІНАС АЛЬФРЕД (1844 – 1922) – франц. біолог і соціолог, вважав, що соц. наука вивчає не стільки аналогії між

«клітинами» біол. і соц. організму, скільки об'єднання між істотами тваринного світу, які нагадують об'єднання людей у *сусп-ві*. Якщо ж система з'єднання клітин становить організм, то його можна розглядати як асоціацію, сусп-во. Тому будь-які об'єднання живих істот в природі називаються сусп-вом. У той же час вважав, що сусп-во як асоціація особин є лише різновидом тваринних сусп-в. Не вбачав принципової різниці в суті двох різних систем – біол. та соц. Автор праці “Соціальне життя тварин”.

ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СОЦІОЛОГІЯ – інтегративна галузь *соціології виховання* та *соціології мистецтва*, яка спрямована на вирішення проблем теорії і практики естетичного виховання шляхом соціол. забезпечення підготовки одного із суб'єктів художньої діяльності – публіки в координації з ін. суб'єктами. Її підґрунтя було закладене ще в 20-ті рр. ХХ ст., коли вирішувалось завдання масової естетичної підготовки публіки з різних соц. верств населення.

Плідними були пошуки 70-80-х рр. з визначення рівня естетичної культури виховуваних соціол. засобами (Ю.У.Фохт-Бабушкін). Значний внесок у розвиток соціол. теорії естетичного виховання зробили Г.З.Апресян, А.Я.Зінь, М.Ф.Овсянников, В.А.Разумний, В.К.Скаторшиков (Росія), Б.М.Кутлонов, І.Г.Кудін, Я.М.Зязюн, *О.М.Семашко*, А.І.Комарова (Україна) та ін. У взаємозв'язку процесів прогнозування, планування, регулювання, естетичне виховання розглядається як особлива *соц. діяльність і сфера*. Е.в.с. досліджує соц. і естетичну ситуації сусп-ва в застосуванні до естетичного виховання, коли його об'єктом стають цілі *соц. групи* (студенти, військовослужбовці та ін.). Соціол. підхід створює масштаб і еталон для залягодження різних рівнів і

підходів в естетичному вихованні, а тому виконує інтеграційну, системоорганізуючу функцію.

Основними поняттями цієї галузі науки є “естетична соціалізація”, “соц. суб'єкти естетичного виховання”, “соц. ефективність естетичного виховання”, “соц. ситуація естетичного виховання”, “соц.-естетичне виховання” та ін. Е.в.с. визначає основні завдання, функції і вимоги до сусп.-естетичного виховання, розробляє його стратегію і тактику, принцип ефективності відносно різних груп, проводить його специфікації щодо умов та досліджує взаєминні суб'єктів естетичного виховання, рівні їх естетичної культури. Вона інтегрує досягнення *соціології мистецтва* і *соціології виховання*, реалізуючи міждисциплінарний підхід, визначає передумови ефективності естетичного виховання і специфікацію його змісту щодо певних соц. груп. Т.ч., дана галузь виконує в сусп-ві методол., координаційно-інтегративну, превентивно-підготовчу, нормативно-програмуєчу та управлінсько-регулятивну функції. Див.: *Виховання соціологія; Діяльність соціальна; Культурна соціологія; Мистецтва соціологія*.

ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – організаційно і функціонально виділені стадії дослідницького процесу, які різняться між собою характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності. Вони не є лише механічними частинами цього процесу, а пов'язані логічною послідовністю і змістовною спадкоємністю. У наук. соціол. літературі зустрічаються різноманітні схеми проведення соціол. дослідження. Відомий рос. соціолог А.Г.Здравомислов вважає, що в будь-якому дослідженні можна виділити 5 етапів: 1) складання програми дослідження; 2) здійснення вибірок; 3) розробка методик дослідження; 4) зби-

рнання матеріалу; 5) аналіз матеріалу і його узагальнення. Соціологи із Німеччини виділяють три етапи дослідження: 1) підготовка і організація дослідження; 2) проведення дослідження; 3) опрацювання та узагальнення емпір. даних. У межах кожного з названих етапів можуть бути виділені свої послідовні фази – проміжні етапи. Див.: *Дослідження соціологічні*.

ЕТІКА СОЦІАЛЬНА – специфічна система моральних принципів, що обґрунтовує виняткову роль таких соц. і моральних цінностей як “громадська відповідальність”, “патріотична солідарність”, “спільна діяльність”, “здоровий корпоративізм”, “співучасть” і т.д. Це дійовий інструмент забезпечення сусп. згоди, зняття *соц. напруги*, узгодження сусп., групових і особистісних інтересів, подолання крайнього індивідуалізму, егоцентризму, групового егоїзму. Існують теологічні і світські системи Е.с.

ЕТІКА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – сукупність моральних принципів, якими має керуватися *соціолог* під час своєї діяльності. Головний етичний принцип, який має бути засадовим щодо всієї соціол. діяльності (і теорет. і практичної), полягає в “інтелектуальній чесності” соціолога. Дотримання цього принципу, незалежно від того, які політ. погляди сповідує соціолог, – не тільки професійний, але й громад. обов’язок соціолога. У 1998 р. на з’їзді соціологів України був прийнятий “Професійний кодекс соціолога”, який встановлює соц. відповідальність соціолога перед індивідами, соц. групами та сусп-вом загалом, за наук. об’єктивність дослідження, за всебічність і об’єктивність опису об’єкта, правильність вибірки, за надійність, якість вимірювання і повноту представлення результатів.

ЕТНІЧНА ГРУПА. Див.: *Група етнічна*.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА. Див.: *Культура етнічна*.

ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА. Див.: *Спільнота етнічна*.

ЕТНІЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ. Див.: *Стратифікація етнічна*.

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ – конфлікти між різними етнічними групами або громадами.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА – відокремлена, поки-що неконсолідована частина нації чи народності, яка зберігає всередині деякі часткові особливості (*мова, культура, побут, традиції* і т.п.). Е.г. невірно плутати з нац. (етнічними) групами.

ЕТНОГРАФІЯ – безпосереднє спостереження, описування й оцінка певної діяльності членів будь-якої соц. групи. Цей термін означає г. ч. антропологічну дослідницьку техніку, однак метод Е. також широко використовується соціологами. Див.: *Включене спостереження; Етносоціологія*.

ЕТНОКЛАС – термін, який використовується для визначення прошарків (верств) населення поліетнічного сусп-ва, на соц.-економ. становище яких помітний вплив здійснює їхнє етнічне походження, етнокульт. та етнопсихол. особливості їхнього розвитку.

ЕТНОКОНФЕСІЯ – позначення тісного зв’язку *народу* або його частини (субетносу, етнографічної групи) із сповідуваною ними певною *релігією*. Різним періодам істор. розвитку характерні різні співвідношення конфесійної й етнічних характеристик. Зв’язок релігійної приналежності з етнічною у різних народів є неоднаковим. Приналежність різних частин одного й того ж народу до кількох конфесій призводить до виникнення всередині нього культурно-побутових відмінностей і до утворення *етно-*

конфесійних груп. Однакова віросповідна приналежність – не обов’язкова ознака етнічної спільноти. Е. – не штучне поділення віровизнання і народності, а особлива форма, етап їх розвитку, що характеризується органічним злиттям, зрощуванням при збереженні притаманних кожному специфічних особливостей. Див.: *Етнос; Конфесія*.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ГРУПА. Див.: *Група етноконфесійна*.

ЕТНОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ – процес пристосування етнічної групи (або особи) до ін. етнокульт. середовища, а також процес і результат *взаємодії* етнічних груп та взаємодія. Е.а. – елемент діяльності, функцією якого є освоення відносно стабільних умов нового етнокульт. середовища, вирішення типових проблем шляхом застосування прийнятних способів *соц. поведінки*, прийняття *норм і цінностей* нового етнокульт. оточення, нових форм соц. взаємодії, що тут склалися, а також форм предметної діяльності. Див.: *Адаптація соціальна; Культура етнічна*.

ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ – термін, що означає “методи людей” (*peoples methods*), суч. різновид *феноменологічної соціології*, яка сформувалася в 60-ті рр. XX ст. і сьогодні виділилася у самостійну соціол. дисципліну. Основоположник Е. – амер. соціолог *Г.Гарфінкель*. Поділяючи з феноменологічною соціологією суб’єктивну орієнтацію, Е. відрізняється від неї наступним: 1) специфічним предметом своїх досліджень; 2) прагненням визначитися в якості емпір. дисципліни; 3) радикалізмом суб’єктивістських висновків. Предметом Е. є т.з. етнометоди, тобто характерні для різних *соц. класів, груп і організацій* методи інтерпретації, які застосовуються учасниками взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде

до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з т. з. учасників) розвиток події. Усвідомлення ролі етнометодів у формуванні стабільних структур *діяльності* (тобто “*соц. порянку*”) призвело прихильників Е. до висновку про те, що вказані етнометоди, нормативно-структурні детермінанти діяльності не “усвідомлюються” як такі, але “утворюються” кожний раз спочатку. Звідси витікає відмова від визнання об’єктивного існування самих структур діяльності. Позиція Е., яка відкидає об’єктивну обумовленість нормативних систем, веде до суб’єктивізму. В ній, однак, в односторонній, специфічній формі відбита реальна складність діалектики виникнення, розуміння і засвоєння індивідами *соц. норм*, перш за все – момент людської *активності* в цьому процесі. З цієї т.з. Е. стає антиподом теорії *структурно-функціонального аналізу*, де нормативні системи розглядаються як вирішальні чинники діяльності, а момент людської діяльності є пригніченим. Положення Е. викликали різноманітні дискусії в соціології на поч. 70-х рр., однак сьогодні її роль не так помітна. Критика Е. ґрунтується на тому, що вона: 1) займається тривіальними темами; 2) пропагує ідею надупорядкованості *повсякденного життя*, а насправді ускладненого *конфліктами* і непорозумінням між людьми; 3) не звертає увагу на *соц. структуру* і, як наслідок, зневажає соц. чинниками, які обмежують діяльність людей; 4) використовує методи дослідження, які сама ж критикує. Див.: *Символічний інтернаціоналізм; Феноменологічна соціологія*.

ЕТНОС – особливий вид спільноти людей, яка утворилася істор. й є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об’єктивним істор. шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які

до неї входять, і здатна до стійкого багатівікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики Е. – *мова*, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), *релігія*, самосвідомість. Основними формами існування Е., ідентифікованими на сьогоднішній день, є плем'я, *народність*, *нація*. Головною умовою виникнення Е. є спільна територія та мова. Однак історії відомі непоодинокі випадки, коли Е. утворюються із різноманітних груп населення (напр., в країнах Америки). У формуванні, підтриманні та розвитку етнічної самосвідомості, як і в існуванні самого Е., вирішальну роль відіграють діахронні інформаційні зв'язки, що забезпечують протязність етнічної інформації. Ця особливність буття Е. відрізняє його від нації, для якої визначальним є синхронні, існуючі в одному й тому ж часовому просторі, зв'язки. Е. можуть існувати компактно і дисперсно, зберігаючи безпосередньо чи опосередковано інформаційні зв'язки, у межах однієї держави й у кількох державах (укр., сврейський, литовський та багато ін.).

Структуру Е. можна визначити за двома вирішальними чинниками: 1) характером його розміщення у суч. світі; 2) рівнем етнічної самосвідомості та самоідентифікації окремих його частин або ж окремих його представників. Ці два чинники пов'язані між собою, бо характер розміщення, безумовно, впливає на ступінь усвідомлення приналежності себе до Е. Якщо ми беремо до уваги перший чинник, то, скажімо, укр. Е. складається з двох структурних елементів. Перший – це ядро укр. Е., що розміщене на території України; другий – це ті частини сукупності укр. людності, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території інших етнополіт. організацій. Межі ядра укр. Е., визначені за чинником ет-

нічної самосвідомості, не співпадають з тими межами, що визначаються за чинником розміщення. У першому випадку вони значно вужчі, ніж у другому, адже не кожного українця України можна віднести до людей з високим ступенем укр. етнічної самосвідомості, тобто не кожен є таким, хто не лише декларує своє укр. походження чи приналежність до укр. етнічності. До маргінального прошарку "подвійної віднесеності, кому властива "подвійна, потрібна самосвідомість". До нього належить певна частина поселенського ядра представників ін. Е., які мешкають на території України, й практично всю, за окремими винятками, укр. діаспору. Такі випадки мають місце тоді, коли громадяни ін. країн укр. походження зберігають укр. етнічність в умовах іноетнічного середовища, і їхня діяльність стимулює розвиток укр. етнічності в Україні. До етнічних категорій можна зараховувати тих індивідів, які практично втратили свою укр. етнічність і лише їхнє походження вказує на їхню приналежність до укр. Е. чи то їхній зв'язок з ним. Див.: *Спільність соціальна; Спільність етнічна; Спільність територіальна*.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. Див.: *Дослідження етносоціологічне*.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ (гр. *ethnos* – народ, лат. *societas* – сусп-во, гр. *logos* – вчення) – порівняно молода спец. соціол. наука, що виникла на межі *етнографії* і *соціології*. Е. – наука, яка досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з ін. етносами, а також механізмів їх входження у систему *соц. відносин*. Специфіка Е. полягає в тому, що вона вивчає особливості і форми сусп. життя етносів, народів та ін. етнічних утворень як сукупних істор.

суб'єктів, тобто аналізує взаємозв'язок і взаємодію соц. і етнічного. Предметом дослідження Е. є етносоц. спільноти і групи, які розглядаються як цілісні соц. утворення, а також закономірності їх формування і функціонування. Термін "Е." впроваджений в наук. обіг у 30-х рр. XX ст. Р.Турнвальдом. Як окрема галузь соціол. знання Е. почала формуватися в 30-ті рр. у Німеччині та США. У колишньому СРСР Е. виділилася як самостійну галузь соціол. знання на межі 60-70 рр., що було пов'язано з усвідомленням необхідності адекватного проникнення у сутність сусп. явищ, зміст яких значною мірою визначався етнічною специфікою країни чи її окремих регіонів. У той час одержали визнання праці з Е. Ю.В.Арутюняна, Ю.В.Бромлея, Л.М.Дробіжевої, В.С.Кондратьєва та ін. В Україні Е. як наука формується починаючи з кін. 1980-х рр. і зосереджує увагу на дослідженнях поліетнічного характеру укр. сусп-ва, статусу укр. етносу й етнічних меншин, процесів у їхньому середовищі та їхньої взаємодії. Основн. наук. осередками, де формуються теорет. засади Е. та здійснюються етносоціол. дослідження, є Центр Е. та етнополітики Ін-ту соціології НАН України, відділ Е. Ін-ту мистецтва, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського НАН України, наук.-дослідницька група філософії, соціології етносу і нації Ін-ту філософії НАН України. У навч. закладах читається спецкурс "Е.". вийшов навч. посібник *М.І.Пірен* "Етносоціологія" (1996).

Центральними категоріями Е. є *етнос* і *етногенез*, аналізуючи які науковці створюють: концепцію етно- і націогенезу (Е.Сміт), конструктивістські концепції етнічних спільнот, теорію етногенезу (Л.Гумільов), концепцію етносу (Ю.Бромлей) та ін. Див.: *Група етнічна; Етнос; Нації соціологія*.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ – термін, введений в обіг *І.Г.Самієром* (1906 р.), вка-

зує на існування певних упереджень відносно тих, хто є і хто не є членом якоїсь *соц. групи*. У ньому випадку проводиться чітка різниця між поняттям "ми" і поняттям "вони", причому установки, звичаї і *поведінка*, які характеризують "нас", не критично розглядаються як безумовно вищі відносно їхніх соц. характеристик. Термін "Е." використовується також з метою критики тієї соціол. і антропологічної практики, за якої дослідження засновується на певних (нехай часто-густо неусвідомлених) припущеннях, які впливають з обмеженості установок дослідників межами свого сусп-ва. Див.: *Культурний релятивізм*.

ЕТОЛОГІЯ – метод, який підкреслює обмеженість поведінки генетичною структурою, служить важливим доповненням традиційних соціол. методів при дослідженні соц. набутих якостей. Див.: *Соціобіологія*.

ЕТОС – загальна характеристика культури даної *соц. спільноти* (або рідше *особи*), яка відбивається в системі пануючих тут *цінностей* і *норм* поведінки. У *соціології знання* Е. означає стиль творчості і світорозуміння, притаманний культурі.

ЕТІОНОІ АМІТАЙ ВЕРНЕР (нар. 1929) – амер. соціолог, прихильник *системного підходу*, займався розробкою *політ. соціології*, *теорії організацій*, *соц. змін*. Був прихильником системно-кібернетичного підходу до теорії сусп-ва, згідно якого хотів з'єднати методи *системного підходу* в соціології з ідеями *еволюціонізму*. Розробив типологію механізмів *соц. контролю*, проєкт схеми сусп. устрою, в якому б найкращим чином реалізовувались *загальнолюдські інтереси і цінності*. Вважає, що одним з головних шляхів підвищення активності суч. *індустр. сусп-ва* є посилення централізованого контролю (у кібернетично-

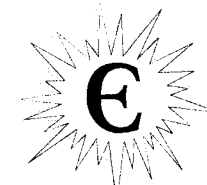
му смислі) над функціонуванням системи, розуміючи під контролем *взаємодію* влади та інформації. Основ. роботи Е.: "Порівняльний аналіз складних організацій" (1961), "Політична уніфікація" (1965), "Активне суспільство: теорія соціальних і політичних процесів" (1968), "Соціальні проблеми" (1976).

ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ - якісно-кількісний критерій, що відбиває сусп. корисність, практичну і теорет. значущість *соціол. досліджень*. Відносно конкр. дослідження ефективність визначається як дійовість, результативність, плідність. У загальному ж питання про Е.с.д. тотожне питанню про те, що може дати *соціологія* для забезпечення оптимального функціонування і розвитку *соц. ін-тів, організацій і систем*. Практичне значення соціол. досліджень визначається впровадженням його результатів в *соц. практику*.

ЕФЕКТ СОЦІАЛЬНИЙ - інтегративна результативність *соц. дій, зв'язків*

і *відносин, ходу соц. процесів* і функціонування *соц. систем*, досягнення якої в сукупній оцінці різних боків явища, що вивчається, призводить до прогресивних змін у різних сферах *сусп. життя*. Ефект взагалі розглядається як результат будь-яких дій, ефективний - значить дієвий, той, що дає бажаний результат. Е.с. характеризується ступенем життєзабезпечення людини, задоволення її *соц. потреб, реалізації її інтересів, життєвих планів і ціннісних орієнтацій*. Слід мати на увазі, що критерій ефективності є єдиністю і взаємозв'язком кількісної й якісної визначеності об'єкта. На рівні конкр. соц. дійсності проблема Е.с. розглядається паралельно з поняттям "ефективність", часто ці поняття отожнюються. Е.с. носить сукупний і довготривалий характер і є дієвим чинником у функціонуванні тої чи ін. системи.

ЕФЕКТ ХОУТОРНА. Див.: *Хоуторські дослідження*.

ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ (ЄСА) - академічна (неприбуткова) асоціація соціологів, яка була заснована на поч. 90-х рр. ХХ ст. з метою ініціації та підтримки наук. контактів серед європ. соціологів, у т.ч. й країн Східної та Центральної Європи, які ставали на шлях трансформаційних процесів. Перша конференція ЄСА "Перспективи Європи, що змінюється" відбулася 1992 р. у Відні, згуртувавши понад 600 соціологів з 33 країн навколо ідей про створення ЄСА, заснування якої відбулося, власне, вже на другій конференції "Європейське суспільство: єднання чи розпад" 1995 р. у Будапешті. На четвертій конференції ЄСА "Чи діятиме Європа?", яка відбулася 1999 р. у Вільному університеті Амстердама укр. соціологів репрезентували докт. економ. наук *Ю.І.Саєнко* (Ін-т соціології НАН України) і канд. філос. наук *О.В.Іващенко* (журн. "Соціологія: теорія, методи, маркетинг"). Наступна п'ята конференція ЄСА відбулася в серпні 2001 р. в Гельсінкі. Вона розглянула майбутнє

європ. "дійових сусп-в" та їх можливі альтернативи.

ЄВФУНКЦІОНАЛЬНИЙ - сприяння підтримці або ефективній роботі функціонуючій соц. системі. Див.: *Дисфункція; Функціоналізм*.

ЄВФУНКЦІЯ. Див.: *Дисфункція; Функціоналізм*.

ЄЛСУКОВ АЛЬБЕРТ МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1936, м. Архангельськ, Росія) - відомий білор. соціолог, доктор філос. наук (1983), проф. (1985). Закінчив істор. ф-т Білоруського ун-ту (1963), аспірантуру філос. ф-ту Московського ун-ту ім. М. В. Ломоносова (1969). З 1973 р. працює на різних викладацьких посадах у Білоруському ун-ті. З 1989 по 1996 р. - декан філос.-економ. ф-ту. З 1989 р. очолює кафедру соціології цього ж ун-ту. Коло наук. інтересів: історія і методологія наук. дослідження (пізнання), історія і теорія соціології. Основні праці: "Емпіричне пізнання і факти науки" (1981), "Історія соціології" (у співавт., 1997), "Соціологія" (у співавт., 1998).

ЖИТЛОВА СОЦІОЛОГІЯ – спеціалізована галузь інтересу в соціології, яка прагне дати пояснення чималим житловим феноменам – від моделей володіння і забезпечення житлом до зразків житлових структур і форм будинкової організації, а також значення “дому” і “домашньої оселі” в різних культурах.

ЖИТТЄВА КРИЗА – період, протягом якого змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія *життєвого шляху*. Причини Ж. к. можуть бути: розлучення, шлюб, втрата або зміна роботи, непрацездатність, відставка, міграція тощо. Ж.к. є важливою сферою вивчення для *соціології хвороби і здоров'я, соціології медицини*. Див.: *Дім; Життя приватне; Життєвий шлях*.

ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ ОСОБИСТОСТІ – найяскравіші і тому основні компоненти її спрямованості, що визначають найбільш стійкі мотиви *діяльності*. Ж.п.о. є багатомірним конструктом. Функціонально-динамічною якістю *особистості*, яка інтегрує і забезпечує особі певний рівень включеності в життєдіяльність *соц. середовища* і її самовизначення як суб'єкта свого *життєвого шляху* та *способу життя*. Ж.п.о. можна також визначити як соц. чи соціотехнічну *індивідуальність* особистості, тобто стає схильність індивідів до певної поведінки в багатоманітних, конкр. соц. умовах. Своєрідність феномена Ж.п.о. полягає в тому, що формується на основі впливу способу життя, Ж.п.о. сама стає характерною рисою і компонентом способу життя, виконує подо-

нього інтегративну, регулятивну та ін. функції. Див.: *Життєвий шлях; Особистість; Спосіб життя*.

ЖИТТЄВА ПРОГРАМА – сукупність стратегічних (віддалених) і близьких цілей життя людини, а також способів їх досягнення.

ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД – це досвід, якого набуває *особистість* у процесі життєдіяльності. Він опирається, г. ч., на емпірію, узагальнення, факти *повсякденного життя*, тому життєвий досвід має індивід. характер, зорієнтований на практичний ефект. Будучи досвідом конкр. людини, він разом з тим акумулює у собі не тільки досвід особистісної поведінки та особистісної життєдіяльності, але й несе в собі осмислений досвід ін., тим самим поширює соц. поле світосприйняття і життєдіяльності особистості.

“ЖИТТЄВИЙ СВІТ” – поняття, що використовується для визначення світу *повсякденності*, як він уявляється звичайним людям. Головна характеристика цього світу полягає в тому, що він є проблематичним і сприймається як таке, що само собою розуміється. “Ж.с.” є важливою категорією феноменологічного напрямку в соціології, яка покликана відзеркалити зв'язок і співвідношення абстрактно-наук. знання про світ з реальним, чуттєво сприйнятим світом повсякденної людської діяльності. Для соціолога-феноменолога “Ж.с.” є вищою реальністю і головним предметом дослідження. Основоположник *феноменологічної соціології* А.Шюц під “Ж.с.” розумів світ *повсякденних знань* і діяльності *соц. суб'єкта*.

Через вивчення цього суб'єктивного досвіду і досягається за Шюцом розуміння процесу становлення об'єктивних *соц. явищ*, формування об'єктивних наук. понять. При цьому наука для А.Шюца – лише один із “світів досвіду” (поруч зі світами релігійної віри, художньої фантазії, душевної хвороби та ін.), кожний з яких розглядається як реальність. “Ж.с.”, згідно концепції А.Шюца, – це увесь досвід *повсякденного життя суб'єкта*, який поділяється і ін. суб'єктами і тому виступає як інтересуб'єктивний світ. Див.: *Повсякденне знання; Повсякденного життя соціологія*.

ЖИТТЄВИЙ СТИЛЬ (франц. *style* – прийом, метод, спосіб) – поняття, що вживається для визначення відмінностей між *соц. групами* в зразках *соц. відносин*, споживання матер. благ і культур. У новітніх *соціол. дослідженнях* вироблення певного Ж.с. розглядається як основна стратегія *поведінки* споживача в суч. сусп-ві. Ж.с. є одним із способів соц. презентації економ. класів. В амер. соціології поняття Ж.с. використовується для проведення відмінностей між сільською та міською формами *соц. життя*, а також між *способом життя* в центрі міста і в передмісті. Див.: *Місто; Соціологія споживання; Споживання суспільства*.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ОСОБИ – термін, що використовується перш за все для опису повного циклу розвитку *особи* (дитинство, підлітковий вік, зрілість, літній вік і смерть). Соціол. поняття Ж.п.о. вказує не на чисто біол. процес дозрівання, а на сприйняття індивідом скрізь призму соц. конструйованих категорій віку і на наявність різних варіантів *соц. досвіду* подорослішання і *старіння*. Напр., соц. досвід біол. старіння досить різний у чоловіків і жінок, тоді як тривалість і значущість періоду “дитинства” варіюються від культури

до культури. Іноді замість терміна Ж.п.о. використовують термін “хід життя”, оскільки останній не передбачає фіксованих стадій, через які особа проходить. Див.: *Життєвий цикл сім'ї; Покоління; Старіння*.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ СІМ'Ї *сім'я* проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний або Ж.п.с. Виділяється різна кількість фаз цього циклу: 1) утворення сім'ї – вступ до першого шлюбу; 2) початок дітородження – народження першої дитини; 3) завершення дітородження; 4) “порожнє гніздо” – вступ до шлюбу і вихід із сім'ї останньої дитини; 5) припинення існування сім'ї – смерть одного з подружжя. На кожному етапі сім'я має специфічні соц. та економ. характеристики. Ж.п.с., який іноді називають моделлю сім'ї або моделлю розвитку сім'ї, досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них) чи віку сім'ї, під яким розуміється тривалість шлюбу подружжя, яке становить ядро сім'ї. Нормальна послідовність фаз сімейного циклу може порушуватися внаслідок смерті одного з членів сім'ї або розірвання шлюбу. У цих випадках набуває важливого соц. значення час та причини припинення шлюбу (смерть одного з подружжя або розлучення), вступ у другий шлюб тощо. Частота і причини таких змін, а також їх вплив на подальший розвиток сім'ї вивчені ще недостатньо. Однак зрозуміло, що при високій основності населення в нашій країні основною причиною припинення шлюбу виступає смерть одного з подружжя, в умовах низької смертності – розірвання шлюбу. Див.: *Сім'я; Сім'ї соціологія; Шлюб*.

ЖИТТЄВІ МОЖЛИВОСТІ – матеріальні переваги або незручності (напр., матер. винагороди, а також соц. і культ. можливості або відсутність таких), які може очікувати типовий член

групи чи класу в певному сусп-ві. Це поняття використовувалося *М. Вебером* при аналізі класу і соц. статусу, а *Р. Дарендорфом* при вивченні соц. нерівності.

ЖИТТЄВІ ШАНСИ – шанси індивіда на володіння частиною економ. і культ. благ, які надає сусп-во. У веберівській соціол. традиції розподіл цих благ несиметричний. Очевидно, що матер. винагороди, також як і культ., однаково розподіляються в більшості сусп-в, про що свідчать, напр., диференційований доступ до освіти. Несиметричний розподіл Ж.ш. може відображати класові відмінності в доступі до соц. благ.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ – найбільш широке заг-наук. поняття, що описує прогрес індивіда, розвитку людини від народження до смерті. Ж.ш. об'єднує громад. і приватне життя людини, він тісно пов'язаний з її способом життя і є розвитком життя в часі, послідовними змінами способу життя в зв'язку з розвитком самої людини і змінами реальних умов її життєдіяльності. Позиція особистості людини є її суттєвою характеристикою як суб'єкта, що організовує своє власне життя, обирає свій Ж.ш. І хоч Ж.ш. індивіда і неповторний у кожної людини, можна говорити про типові особливості життя представників одного класу, соц. верстви, професійної групи, одного покоління. Ж.ш. особистості визначається як детермінований сусп-вом; вільним вибором людини процесу поетапного залучення її до системи сусп. відносин, послідовної зміни способів життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією та самоствердженням. Структура Ж.ш. людини – складне переплетіння траєкторій індивіда, псих. розвитку, громад.-виробничої, трудової кар'єри та шлюбно-сімейного циклу. Див.: *Життєвий цикл особи*.

ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ – сутність і властивість людського організму об'єктивно виконувати свої фізіологічні і фізичні, соц. та ін. функції. Ж. забезпечується як самою людиною, так і складною системою заходів з боку сусп-ва та держави.

ЖИТТЄТВОРЧИСТЬ – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення свого індивідуал. життя, як неповторної життєвої долі. Особистість в цьому процесі постає як індивідуальність, суб'єкт свого індивідуал. життя; об'єктом її творчих дій виступає саме життя. Процес Ж. особистості здійснюється нею, виходячи з моделі цілеспрямованого проектування і конструювання картини подій її життя. Ставлення особи до свого життя, її життєве самопочуття і міра задоволення життям суттєво залежать від репрезентацій у життєвому світі особистості зовнішніх і внутрішніх подій її життя. Впливаючи на зовнішню і внутрішню картину, життя особистості можна певною мірою перекоординувати і насичувати, вводячи в сферу свідомості певні події і виводячи інші, тим самим коректувати сприйняття особистістю життєвих подій. Ж. може розгортатися за моделлю проектування, програмування і планування особистістю свого індивідуал. життя. Ця процедура може здійснюватися "в думках", не об'єктивуючись у письмовій чи будь-якій формі; вкрапляється як фрагмент у записи щоденника, мати віддзеркалення в листах, особливо, близьким людям; оформлюється як спеціальний твір, як життєвий проект, програма, план. Ж. постає як спосіб корекції особистістю своїх життєвих цілей, свого життєвого шляху на різних його етапах, як пошук нових шляхів для досягнення життєвого успіху, коли змінюються життєві обставини. Ж. – це процес самовдосконалення особистості, надбання нею якостей, необхідних

для самостійного і творчого здійснення свого життя. Реальні зміни особистості в її життєвому світі і стилі її життя можуть відбуватися лише в процесі і на основі діяльності: лінія, котра веде від того, ким була людина на одному етапі свого життєвого шляху до того, ким вона стала на іншому, проходить через те, що вона здійснила.

Процес Ж. включає: життєве самовизначення (розробку життєвої стратегії на підставі осмислення своїх життєвих цілей і реальних обставин життя); життєве самоздійснення (втілення у життя своїх життєвих задумів, життєвої стратегії, життєвого проекту, програм й планів, проживання і осмислення обставин, що стихійно складаються); самоконтроль та корекцію свого життєвого шляху, самозміну у відповідності з імперативами свого часу і конкретними життєвими обставинами; коректування життєвих програм і планів; зміну життєвих обставин відповідно до своїх пріоритетів і життєвих домагань.

ЖИТТЯ ПОВСЯКДЕННЕ – життєвий процес з його щоденним побутом, проблемами, справами, зустрічами, розмовами, взаємодіями. Це – потік звичайних буденних дій, переживань людини в усій повноті, ситуативній конкретності, безпосередній даності й емоційній наповненості. Ж.п. оточує людину і панує над нею, накладаючись на її свідомість найбільш сильно, накопичувально і глибоко. Воно первинне, вихідне у життєвому досвіді людини і є основою, на якій формуються всі ін. сфери людської життєдіяльності. Невід'ємна складова Ж.п. – мікросвіт і макросвіт, в яких перебуває людина. Повсякденне (звичне, природне, близьке, те, що відбувається кожного дня, не виключає здивування, не потребує пояснення, засвоєння і закріплення в особистому досвіді) виникає в результаті опанування (засвоєння норм, традицій, цінностей, способів взаємодії з

оточенням, засобів досягнення цілей тощо), неповсякденного (незвичного, несподіваного, далекого, того, що перебуває за межами усталеної повсякденності, не є особистим досвідом). Різні аспекти Ж.п. були предметом наук, зацікавлень *Ф. Бродена* (структура повсякденності), *З. Фрейда* (категорія повсякденності), *Р. Барта* (міфологія буденного життя), *Л. Вітгенштейна* (лінгвістичний аналіз буденної мови), *М. Бахтіна* (дослідження народної мовної сміхової культури та ін.). Значний вплив на поглиблення дослідження Ж.п. у 60-90-х рр. XX ст. мали соціол. теорії і методології *Дж. Хоманса* (соц. обмін), *Е. Гоффмана* (драматургічний підхід), *Е. Гуссерля* (трансцендентальна феноменологія), *А. Шюца* (концепція життєвого світу), *П. Бергера* і *Т. Лукмана* (соціологія знання), *Е. Туріак'яна* (структурна соціологія), *Г. Гарфінкеля* (етнометодологія), *А. Сікурела* (когнітивна соціологія) та ін.

ЖИТТЯ ПРИВАТНЕ – сфера безпосередньої життєдіяльності, економ.-соц., родинно-побутової поведінки людини, утвердження і реалізація її приватних інтересів і потреб. Невід'ємною рисою Ж.п. є його автономія в системі соц. життєдіяльності сусп-ва, свобода волевиявлення в межах сусп. доцільності.

ЖИТТЯ СОЦІАЛЬНЕ – елемент сусп. життя, спільна життєдіяльність індивідів, спрямована на забезпечення засобів їх існування, відтворення своїх життєвих сил, задоволення своїх матер.-побутових, інтелектуальних та сексуальних потреб, у т. ч. потреби в продовженні роду.

ЖИТТЯ СУСПІЛЬНЕ – поняття, що відбиває характер діяльності людини в умовах соц. поступу як актуального стану сусп. відносин. Див.: *Життя соціальне*.

ЖИТТЯ ТРИВАЛІСТЬ. Див.: *Старіння*.

ЖІНОЧИЙ РУХ – один із масових альтернативних демокр. рухів сучасності, спрямований на розв'язання жіночого питання в окремих країнах світу і в міжнар. масштабі. Іноді Ж.р. називають феміністським (франц. *femmes*) рухом. Ж.р. зародився ще в кін. XVIII ст., відбиттям чого з'явилась "Декларація прав жінки і громадянки" (1791), яку написала франц. письменниця О. де Гуж з вимогою політ. рівноправ'я жінок з чоловіками. Для Ж.р. в Україні актуальним є руйнація наявної монополії чоловіків на *владу*, завоювання більшого представництва жінок у різних політ. і *соц. ін-тах*. Див.: *Альтернативні рухи*.

ЖІНОЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ. Див.: *Статті соціології*.

ЖІНОЧІСТЬ – характеристики (зазвичай маскуліністські), зв'язані з жіночою статтю (пасивність, м'якість, захоплення материнством, чутливість тощо.)

ЖУВЕНЕЛЬ ДЕЗ ЮРСЕН БЕРТРАН ДЕ (1903-1987) франц. економіст, соціолог, футуролог, президент франц. футурологічної спілки "Футурібль" (1967-1974), член *Римського клубу*, один з перших дослідників майбутнього на Заході. Відомий своєю концепцією "можливого майбутнього", з позиції якої висупав проти концепцій "технократичного оптимізму" та "екологічного песимізму" в дослідженні майбутнього. Ж. написав праці: "Етика розподілу" (1951), "Влада. Історія її виникнення" (1972).

ЖУРНАЛИ СОЦІОЛОГІЧНІ. Див.: *Соціологічні журнали*.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ – система заходів, що пов'язані з задоволенням специфічних *потреб* людей похилого віку, пенсіонерів, інвалідів. Ці заходи спрямовані на відновлення і збереження їх *соц. зв'язків і відносин*, активну допомогу у здійсненні, захисті й охороні прав цих категорій людей. *Соц. держава* повинна проявляти постійну турботу щодо покращення матер. стану ветеранів війни і праці, сімей загиблих воїнів, громадян похилого віку, про їх *соц., медичне і культ. обслуговування*. До основ. завдань З.с. відносяться: підвищення рівня добробуту *соц. незахищених верств* населення, більш повне наповнення їх споживчого кошика. Суть З.с. полягає у здійсненні заходів щодо покращення пенсійного забезпечення, розвитку мережі і покращення якості роботи інтернатів для людей похилого віку і інвалідів, медичного обслуговування для *соц. незахищених верств* населення. Соціологія відпрацьовує теоретичні основи для здійснення заходів З.с., альтернативні варіанти рішень у цій галузі. Див.: *Гарантії соціальні; Політика соціальна*.

ЗАБОБОНИ – судження про групу або її членів у відповідності зі стереотипними установками.

ЗАВОДСЬКИЙ СОЦІОЛОГ – спеціаліст в системі управління промисловим підприємством, професійний зміст діяльності якого – проведення прикладних соціол. досліджень, пов'язаних з діяльністю трудового колективу, розв'язанням *соц. проблем*, активізацією *людського фактора* у виробництві, підвищенням ефективності кал-

рового потенціалу тощо. Поява в 60-х рр. XX ст. на вітчизняних підприємствах З.с. пов'язана з широким розповсюдженням в практиці управління промисловістю *соц. планування* як відносно самостійної галузі зі спец. метою і завданнями мотивувалась необхідністю організації цієї роботи на рівні вмісту наук. обґрунтованості і методичного вдосконалення. В умовах економ. кризи, коли більшість підприємств України простоюють або працюють не на повну потужність і загострилась проблема фінансування соціол. служб, кількість З.с. в країні значно зменшилась. Щодо нинішнього вітчизняного бізнес-класу, то він поки що не виявляє достатнього інтересу до соціол. і маркетингових досліджень.

ЗАВОДСЬКА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціол. досліджень, що проводяться на підприємствах, організаціях та установах. Перший заводський соціол. підрозділ в Україні з'явився в сер. 60-х рр. на Львівському заводі "Електрон". На сьогодні, на жаль, такі служби функціонують лише на окремих великих підприємствах, що успішно працюють в умовах ринкової економіки. Заводське соціол. дослідження відрізняється від пізнавального дослідження тим, що має соціоінженерний характер – його результатом повинна бути конкретна програма дій, яка б ефективно розв'язувала проблему, що вивчається, і могла б бути реалізована в конкр. умовах даного підприємства. Створені, апробовані і реалізуються різні *соц. технології*, пов'язані з питаннями підбору керівних кадрів, адаптації

молодих працівників, формування *громад. думки*, гнучкості графіка роботи тощо. Див.: *Дослідження соціологічне: Технології соціальні*.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ІНТЕРЕСИ І ЦІННОСТІ - головні, фундаментальні, які визначають розвиток суч. *цивілізації, інтереси і цінності*, спільні для всіх людей, для всього людства як соц. суперсистеми і вироблені в результаті узагальнення багатовікового досвіду соц. розвитку світу.

Кожний суб'єкт соц.-політ. життя має свої особливі специфічні інтереси і цінності, без яких він не міг би представляти собою ту або ін. єдність, цілісність. Але оскільки всі вони людські *спільності* і об'єднання, в їх фундаменті не можуть не лежати заг. для всіх людей, для всього людства З.і і ц. Найважливіші з них зафіксовані у Загальній декларації прав людини і ряді ін. документів Організації Об'єднаних Націй (ООН). Це - свобода і рівноправ'я людей, повага їхньої гідності, забезпечення права на життя, здоров'я, особисту недоторканість і безпеку, власність, працю, підприємництво, гідний рівень життя, *соц. забезпечення*, відпочинок, освіту та ін. З.і і ц. не можна відривати і тим більш протиставляти особистим, груповим і сусп. інтересам і цінностям. Лише на базі визнання і забезпечення З.і і ц. можна успішно реалізовувати специфічні інтереси і цінності людей та їх об'єднань. Механізм реалізації З.і і ц. вимагає визнання пріоритету їх над інтересами і цінностями будь-яких соц. і політ. структур. Див.: *Интерес социальный; Цінність соціальна*.

ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРИЇ (АБО ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ) - найвищий рівень достовірного, перевіреного, узагальненого знання про соц. об'єкти, *процеси* та систему *соц. відносин*, про закони, за-

кономірності та тенденції їх становлення, функціонування та розвитку, що включає також значну кількість вихідних тверджень, висновків та доказів, які підпорядковані особливим логічним принципам соц. пізнання. З.т. у системі соціол. науки є її основною частиною в сукупності із спец. соціол. теоріями та емпір. *соціол. дослідженнями*. Для тих та інших вони виступають внутрішньо-наук. методол. базисом, фундаментом конкр. концептуальних побудов, інтерпретацій та екстраполяцій емпір. знань, що набуті в ході конкр. соціол. досліджень, основою для визначення емпір. закономірностей, моделювання та прогнозування соц. процесів та відносин. Вони цементують пізнавальну, дослідницьку діяльність, забезпечують її загальну скерованість, підпорядкування, координацію та субординацію досліджень. Напр., вивчення професійної структури колективів виробництва з таким, що впливає з соц.-класової структури, яка в свою чергу обумовлена сусп. розподілом праці, рівнем доходів, освіти і т.п.

Особливості З.т. полягають у тому, що вони: 1) характеризують і функціонування всього сусп.-ва, і окремі *соц. сфери* в їх взаємозв'язку з сусп.-вом в цілому; 2) носять об'єктивний характер, хоча і реалізуються лише через діяльність людей; 3) є не лише динамічними, але й статичними змінами; 4) діють у сукупності з ін. *соц. законами*. Зазначимо також, що соціологія, як відносно молода наук. дисципліна, багато із об'єктивних законів функціонування і розвитку соц. об'єктів ще не виявила. Це - одне з найважливіших завдань заг.-теорет. соціології на рубежі третього тисячоліття.

Методологічне та прикладне значення З.т. є очевидним та в основ. полягає у наступному: 1) впорядкована система перевірених стверджень та доказів дозволяє з достатньою впевненістю бу-

дувати моделі соц. процесів, їх структурно-логічні схеми, виявляти динаміку об'єктно-суб'єктних відносин в тих чи ін. сферах *соц. діяльності*; 2) побудова теоретичних концепцій є вихідним посланням наук. пошуку та подальшого використання його результатів для вдосконалення, прогресивного перевтілення соц. дійсності; 3) у З.т. у вільному від випадкових висловів, висновків та передбачень виділяються концентруються, узагальнюються результати соц. досвіду та емпір. соціол. досліджень та тим самим заново висвітлюються чи додатково характеризуються ті чи ін. соц. об'єкти; 4) через З.т. перевіряється надійність соц. досліджень, отриманих емпір. шляхом, і навпаки; 5) З.т., що концентрують у собі систему перевірених вихідних наук. переконань, є базою для розвитку спец. соціол. теорій, які у великій мірі збагачують соціол. науку в цілому та сприяють вдосконаленню регулювання соц. процесів та сусп. відносин на рівні функціонування соц. ін-тів, особливих сфер чи боків соц. життя сусп.-ва, його ланцюгів; 6) у З.т. відпрацьовуються та формулюються на мові науки та практики заг., особливі та специфічні закони *соц. життя*, закономірності соц. розвитку та тенденції ходу соц. процесів, *знання*, цілеспрямоване використання яких дозволяє забезпечити систему наук. керування сусп.-вом, регіонами держави, колективами, об'єднаннями та т.п.; 7) З.т. сприяють наближенню до істини, при аналізі емпір. соц. чинників та при їх наповненні вказують на можливість нових узагальнень, висновків та доказів; 8) З.т. є сховищем основної системи категорій соціол. науки та базою для її розгортання за рахунок як внутрішньої диференціації, так і інтеграції з ін. науками чи окремими наук. дисциплінами; 9) З.т. є методологічною базою та своєрідним центром координації

емпір. та прикладних соціол. досліджень, джерелом розробки дослідницьких програм та експериментальних процедур (напр., при попередньому аналізі проблем, предмета дослідження, емпір. інтерпретації понять, висуванні та обґрунтуванні *змістов.*, використанні математично-статистичних методів і т.п.); 10) у межах З.т. відпрацьовується категоріальний апарат, характеристики та оцінки соц. явищ, ходу соц. процесів та розвитку сусп. відносин, без яких неможливо вибрати вірний напрям наук. аналізу та практичної діяльності; 11) З.т. випрацьовують форми логічної інтерпретації та екстраполяції емпір. матеріалу, його відбору для типізації, ідеалізації об'єктів, що вивчаються. Див.: *Соціологія; Соціологія як наука; Структура соціології*.

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА

узагальнена у свідомості індивіда сукупність оцінок умов свого *соц. життя, якості життя*. Ступінь З.с. може бути високий і низький. На рівень і структуру З.с. впливають дві групи чинників: 1) об'єктивні соц. умови життєдіяльності індивіда, основні елементи яких пов'язані з його приналежністю до певної спільноти - територ., виробничої, сімейної і т.д., а також з характеристиками його *соц. середовища*; 2) група чинників, які мають суб'єктивну природу і виражаються на рівні вимог, сподівань відносно *соц. умов життя*, які складаються в індивіда в результаті попереднього досвіду, соц. порівняння і під впливом соціології в сусп.-ві. Важливим чинником З.с. є також *ціннісні орієнтації* індивіда, які виступають як критерії для оцінки порівняльної важливості соц. умов. В якості емпіричних даних про З.с. як про соц. показник розглядають *установки* індивіда, які фіксуються при дослідженні *громад. думки*, результати опитувань, *контент-аналізу* преси, листів населення в органи управління, у газе-

ти. Для оцінки З.с. у різних соц.-політ. системах, або в різні періоди часу динаміка її співвідноситься із зміною соц. умов. У прикладних дослідженнях враховується не тільки рівень З.с., але й її зміст, оцінка яких забезпечує даний рівень З.с. Див.: *Умови життя; Соціальні спільності; Соціальні умови; Установа соціальна; Ціннісні орієнтації*.

ЗАКОН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЮДСТВА – центральною ланкою соціології *О.Конта* є відкритий ним, як він сам зазначав, “великий основний закон інтелектуальної еволюції людства”. Про відкриття цього закону він згадує на перших же сторінках своєї шеститомної праці “Курс позитивної філософії”, а також в ін. своїх працях. Згідно цього закону, пізнавальна діяльність людей в цілому, їх сусп. свідомість пройшли через три стадії свого розвитку: теологічну, метафізичну і позитивну.

На теологічній стадії, згідно Конту, людський розум за кожним явищем природи і життя людей вбачав надприродні сили. Це по суті фетишистський прояв релігійної свідомості, який згодом змінюється політеїзмом. Ін. словами, на теологічній стадії розвитку сусп. свідомості домінує релігійна міфологія. Людина прагне до абсолютного пізнання явищ оточуючої дійсності і в кінцевому результаті пояснює їх дією абсолютних надприродних сил. У кін. теологічної стадії здійснюється перехід до монотеїзму. До того ж місце релігійної уяви починає займати дослідне знання про зв'язки і залежності явищ зовнішнього світу і життя людей. Питання моралі і політики на цій стадії також вирішувались на фоні релігійної свідомості та цінностей.

На метафізичній стадії, або в метафізичному стані, людська свідомість, за Контом, більше оперує не уявами, а поняттями, що віддзеркалюють реальні

процеси зовнішнього світу. Однак через слабкий розвиток науки ці поняття є ще досить абстрактними. Різного роду явища пояснюються шляхом сутностей, внаслідок яких нібито є предмети зовнішнього, в т.ч. соц. світу. В якості “загальної сутності” називалась природа, космос, матерія, дух як джерела всіх тілесних і духовних явищ. Метафізичний метод, орієнтований, за словами Конта, на пізнання реальних явищ, “спрошував теологію і мало-помалу розкладав її”. У той же час він не дав вичерпної картини природних соц. явищ і не дозволяв остаточно позбавитись від міфів.

На позитивістській стадії, або у своєму позитивному стані, людська свідомість у своїх судженнях і висновках виходить переважно з наук. спостережень. Теологічний і абстрактно-методологічний підходи досвіду дедалі змінюються відкриттям і дослідженням його законів, тобто постійних відносин, які існують між явищами, що спостерігаються. Знання цих законів необхідне, щоб враховувати і передбачати їх дію. Істинна наука, говорив Конт, поєднує *спостереження і передбачення*, яке є головною рисою і *позитивної соціології*. Таким є вчення *О.Конта* про інтелектуальну еволюцію людства і роль науки в цьому істор. процесі. Обговорюючи контівський закон інтелектуальної еволюції людства або закон трьох стадій, соціологи ставлять під сумнів т. з., згідно якої зростання значення наук. знань є важливою заг. рисою нового часу. Однак ще більша незгода існує з питання про те, наскільки доцільно зв'язувати соціологію з “прикладною наукою” нарівні з природничими. Див.: *Еволюційна теорія; Позитивізм; Соціологія*.

ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНІ – відносно сталі і систематично відновлювальні відносини між *націями, націями, класами, соц.-демогр. і професійними групами*, а також між *сусп.-ом і соц. органі-*

зацією, сусп.-ом і трудовими колективами, сусп.-ом і сім'єю, сусп.-ом і особистістю, містом і селом, соц. організацією і особистістю і т.д. З.с. діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися за сферою свого розповсюдження. Так, існують закони, дія яких розповсюджена на *малу групу*, на певну *соц. страту, соц. верству* або клас та на сусп.-во в цілому. Отже, у сфері дії З.с. може знаходитися сусп.-во в цілому або ж його частини. З.с. мають такі основні ознаки: 1) закон може діяти лише при наявності певних умов; 2) за цих умов закон діє завжди і всюди без яких виключень; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються неповністю, а частково і приблизно. З З.с. люди стикаються постійно і або підпорядковуються їх дії, або намагаються їх уникнути, пристосовувати свою поведінку до З.с. чи протестувати проти них. Принципова схема дії З.с. досить проста, їх прояви завжди є наочними для членів сусп.-ва. Але в той же час їх досить важко виявити і вивчати. Це пояснюється існуванням безлічі умов, їх складності, а також тим, що вони накладаються одна на одну, переплітаються, ускладнюючи поле дослідження. Вивчаючи З.с. важливо перш за все виявляти потреби індивідів, які складають соц. групу, страту, соц. клас або сусп.-во в цілому, і відштовхуючись від цих потреб, шукати повторюваність в їх поведінці, визначати умови, в яких спостерігається знайдена повторюваність, і формулювати З.с., звання яких необхідне для успішного регулювання соц. процесами, що відбуваються у сусп.-ві. Соціологи розрізняють З.с. за часом їх дії, за ступенем загальності, за способом їх прояву: динамічні і статичні (стохастичні). З.с. є продуктом внутрішньої самоорганізації даного сусп.-ва і розкривають його системну цілісність, умови його існування і розвитку.

Представники *інтерпретивної соціології* й об'єднувальних парадигм ставлять під сумнів саме існування об'єктивної закономірності в сусп. житті, зазначаючи, що в загальноприйнятих тлумаченнях З.с. по суті ототожнюються з законами природи і не враховується активний характер учасників соц. подій, а також стихійні фактори соц. реальності. Так, напр., соц. закон у марксистській парадигмі про неминучість *соц. прогресу* в напрямку *соціалізму* піддається радикальній критиці з часів *М. Вебера*. У зв'язку з цим представники *герменевтичної* традиції в соціології об'єднувальних парадигм схильні говорити не про З.с., а про соц. тенденції чи соц. теорему, які залежать не лише від зовнішніх об'єктивних умов, але й від суб'єктивних факторів внутрішнього (рефлексивного) досвіду індивідуумів, їх *соц. активності*, відзначаючи спрямованість соц. теорем і тенденцій лише для певного часу і простору, що може бути підтверджено або спростовано емпірич. даними. Див.: *Соціологія; Структура соціології*.

ЗАКОНИ СОЦІОЛОГІЧНІ

суттєві, необхідні, сталі і повторювальні зв'язки *явищ і процесів* в окремих *соц. системах* і підсистемах *сусп.-ва*. З.с. характеризують функціонування і розвиток як всього сусп.-ва, так і соц. утворень (об'єктів) усередині сусп.-ва як цілісних систем, відбиваючи в цій цілісності системоутворюючі зв'язки. Розвиток має місце тоді, коли у сусп.-ві відбуваються незворотні суттєві *зміни*, тобто здійснюється перехід від структури однієї його якості до структури іншої якості, функціонування ж сусп.-ва – це спосіб його *життєдіяльності* за певної його внутрішньої організації. З.с. віддзеркалюють взаємозв'язок економ., політ., соціокультур. та ін. ескон. сусп. життя як компонентів конкр. соц. системи сусп.-ва. Особливості З.с. поля-

гають у тому, що вони: 1) є і загально-соціол., і частково соціол. змінами, тобто характеризують і функціонування всього сусп-ва, і окремі *соц. сфери* в їх взаємозв'язку з сусп-вом у цілому; 2) носять об'єктивний характер, хоча і реалізуються лише через діяльність людей; 3) є не лише динамічними, але й статичними змінами; 4) діють у сукупності з ін. соціол. законами. Зазначимо також, що соціологія, як відносно молода наук. дисципліна, багато із об'єктивних законів функціонування і розвитку соціол. об'єктів ще не виявила. Це одне з найважливіших її завдань на рубежі третього тисячоліття.

ЗАКОНОДАВЧА СОЦІОЛОГІЯ

складова частина *соціології права*, покликана соціол. забезпечити процес законотворчості. В межах З.с. спеціалісти виділяють соціологію передзаконодавчу, післязаконодавчу і власне З.с. у вузькому розумінні слова. Завдання передзаконодавчої соціології – підготувати *зр.мод.* думку до майбутніх правових змін, післязаконодавчої – пропаганда і пояснення закону після введення його в дію.

ЗАКОНОМІРНІСТЬ СОЦІАЛЬНА

притаманній діяльності людей, їх *соц. відносинам*, об'єктивно існуючій, повторювальній, суттєвій і типовій зв'язок, характер якого визначає зміст і напрям *соц. розвитку* на будь-якому рівні *соц. організації*. Будучи, як і закон, одним із соціол. регуляторів, З.с. і в понятійному, і в регулятивному плані, в т. ч. і за функціями, що виконуються в практичній діяльності людей, більш багатозначна, ніж закон. Основна функція соціол. законів – регулятивна, закономірність же, крім неї, виконує і прогностичну, і цільову функцію. Закон вказує на суттєвий, глибокий, міцний, але окремі зв'язок відносин, йому підпорядковується велика група однорідних явищ і процесів, але лише певною окремою стороною закономірність віддзеркалює ха-

ракти і зміст становлення, функціонування і розвитку явища чи процесу в цілому. Саме таке тлумачення З.с. дає загальносоціол. теорія. У спец. соціол. теоріях З.с. розглядається як результат узагальненого пізнання специфічних аспектів виникнення, становлення, функціонування і розвитку *соц. ін-тів і сфер*. Соціол. пізнання З.с. може сприяти ретельне вивчення *соц. норм*, чинників, критеріїв, *соц. гарантій* і перспектив, *соц. суперечностей* і передумов їх розв'язання. Див.: *Загальносоціологічна теорія; Закон соціальний; Закони соціологічні*.

ЗАКРИТІСТЬ СОЦІАЛЬНА

термін, який застосував *М.Вебер* для опису результату дії *соц. груп*, які прагнуть до максимального збільшення своїх переваг, обмежуючи сферу доступу до винагород (як правило, економ.) своїм членам. Т.ч., закритість – це відмова в доступі для сторонніх. Термін був заново введений в дослідження *соц. класу* Ф.Паркінном, який розглядає З.с. як один із аспектів розподілу влади між класами. Паркін виділяє: 1) стратегію виключення, шляхом якої колективи, які володіють привілейованим доступом до винагород, прагнуть не допускати сторонніх в свій ряд, надаючи привілей тільки своїм членам; 2) стратегію узурпації, шляхом якої аутсайтери прагнуть одержати більшу частку ресурсів, у більшості випадків застосовуючи колективну дію. Див.: *Клас; Клас соціальний*.

ЗАЛЕЖНА ЗМІННА – міра впливу незалежної змінної. Так, в експерименті або в аналізі даних незалежна змінна (напр., кількість років навчання) управляється або інакше контролюється, а ефект від цього можна побачити лише за зміною залежної змінної (напр., вправність у читанні).

ЗАЛЕЖНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – *соц. відношення*, за яким соціол. система S_1 (це

може бути *індивід, група* або *соц. ін-т*) не може здійснити необхідні для неї соціол. дії d_1 , якщо *соц. система* S_2 не здійснить дію d_2 . При цьому S_2 буде домінувати над залежною системою S_1 .

ЗАЛЕЖНОСТІ КОЕФІЦІЄНТ – відсоток людей, які належать до різних вікових категорій та нездатні забезпечити себе матеріально.

ЗАМОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ – сукупність проблем, завдань або цілей, які ставляться суб'єктами управління різних рівнів перед соціологами-дослідниками, практиками, консультантами. Робота за З.с. – спосіб функціонування *прикладної соціології*. Початковим етапом роботи за З.с. є формулювання З.с. замовником (окремо або разом з виконавцем). Необхідними етапами є діагностика об'єкта, переклад завдань на мову дослідження, розробка *програми соціол. дослідження*, проведення самого дослідження (збір соціол. матеріалу), аналіз одержаних даних, здавання-приймання роботи (спільна діяльність виконавця і замовника щодо осмислення результатів дослідження з підготовки й апробації практичних рекомендацій, складання плану подальших робіт).

ЗАРАЖЕННЯ ТЕОРІЯ – пояснення колективної *поведінки*, згідно якої люди в нагальній ірраціональній і підлягають емоціям, які розповсюджуються як вірус.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – форми комунікації, такі як газети, журнали, радіо й телебачення, призначені інформувати масову *аудиторію*.

ЗАХАРЧЕНКО МАРКО ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1938, с. Дідівщина Фахівського р-ну Київської обл.) – укр. соціолог. У 1960 р. закінчив філософ. відділ істор.-філософ.-ф-ту Київського нац. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. Канд. філософ. наук (1967), доц. (1972), проф. (1997). Працював учителем (1961), лаборантом соціол. лабораторії Київського нац. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1962). Після закінчення аспіранту-

ри при ун-ті з 1965 р. працював на посадах асистента, стар. викладача, доц. кафедри філософії природничих ф-тів Київського нац. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. З 1979 р. – доц. кафедри соціології філософ.-ф-ту, а з 1997 р. – проф. кафедри теорії та соціології ф-ту соціології та психології цього ж ун-ту. Наук. діяльність пов'язана з розробкою проблематики методології соціол. досліджень, загальної соціол. теорії та історії соціології; з 1990-х рр. займається питаннями теорії і практики ретроспективної соціології, теоретичним реконструюванням та моделюванням соціетальних та соціокульт. процесів і явищ в історії укр. сусп-ва. Має понад 90 публікацій, у т.ч. 7 індивідуальних та колект. монографій. Автор двох перших в Україні навч. посібників з історії соціології та історії соціол. думки України: "Історія соціології: від античності до поч. ХХ ст." (1993, у співавт.) і "Соціологічна думка України" (1996, у співавт.), а також навч. посібник "Соціологія: Матеріали до лекційного курсу" за ред. В.М.Пічі (1996, у співавт.). Нагороджений знаком "Відмінник освіти України" (1998).

ЗАХИЩЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – рівень (ступінь) забезпеченості *особистості* сусп-вом (*державою*) на випадок імовірних, але таких, що не підлягають передбаченню, життєвих неприємностей (хвороба, нещасний випадок, стихійне лихо тощо). Метою З.с. є полегшення життя членів сусп-ва у випадках, коли вони не змогли передбачити, уникнути чи підготуватися до лиха. Окремим, не менш важливим, компонентом З.с. є проблема *соц. безпеки* в умовах економ. кризи, інфляції і безробіття. З.с. характеризується параметрами системи *соц. захисту*, соціол. безпеки; розвиненістю і дієвістю системи *соц. гарантій*; ступенем забезпечення *соц. прав людини*; реалізацією принципів *соц. справедливості*. Конкретні заходи щодо реалізації З.с. здійснюються працівниками *соц. сфери*,

які створюють у своїй сукупності діяльність, яка окреслюється поняттям *соц. роботи*. Див.: *Безпека соціальна; Гарантії соціальні; Робота соціальна; Система соціального захисту; Соціальні права людини; Справедливість соціальна; Соціальна робота; Соціальна сфера; Працівник соціальний*.

ЗВИЧАЇ – менш важливі *соц. норми*. Порушення З. може тягнути за собою незнання карантя.

ЗВІЛЬНЕННЯ РОЛЕЙ ТЕОРІЯ – в *соціології старості* уявлення про те, що, в міру того, як люди стають старшими, відбувається взаємне відчуження між ними і молодшим поколінням, немовби вони готуються піти з життя і добровільно звільняються від *соц. ролей*, головним чином пов'язаних з трудовою діяльністю. Див.: *Віку соціологія; Старики*.

ЗВОНІЦЬКА АГНЕСА СОЛОМОНІВНА (1897-1942) – перша жінка-соціолог, яка виступила на ниві укр. соціол. знання. Представник течії *неопозитивізму*; її погляди формувались під впливом праць *Тарда, Гюйдінса, Боудіна* і *Де Роберті*. У праці “Досвід теоретичної соціології. Соціальний зв'язок” (1914) розкриває своє розуміння “*соц. зв'язку*”, який вважає основ. одиницею *соц. аналізу*. При вирішенні проблем *соц. зв'язку* З. виходить з того, що в основі людського життя лежить *спілкування* між індивідами. Необхідними виявами *соц. зв'язку* є зовнішні об'єктивні норми і внутрішні суб'єктивні орієнтири. Встановлення *соц. зв'язку* відбувається за допомогою емоцій, які відіграють значну роль при спілкуванні. В сфері наук. інтересів З. були питання *особистості* та історико-методологічні і логічні аспекти *соціологічної теорії*. Її соціол. ідеї абстрактні, ідеалістичні і об'єктивно спрямовані; позитивний момент – підкреслення *соціального* у відносинах і вчинках людей. Є також автором книги:

“Про нові течії у вивченні особистості” (1919).

ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНІ – зв'язки, взаємодії індивідів і груп індивідів, які переслідують певні *соц. цілі* в конкр. умовах місця і часу; умови середовища, становище в системі *соц. зв'язків* і внутрішня своєрідність визначають *особистість*, її поведінку, установки, емоції і вибір. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення своїх індивід. потреб залежать у чомусь конкр. один від одного і кожний виконує певні *соц. функції*.

ЗГОДА. Див.: *Консенсус*.

ЗДАТНІСТЬ ДО ДІТОНАРОДЖЕННЯ – максимальна кількість дітей, яких здатна народити жінка.

ЗДОРОВЕ СУСПІЛЬСТВО – *сусп-во*, яке пропагує самоцінність людини і в якому жодна людина не є засобом для досягнення цілей ін. людини або ін. людей та їх об'єднань. У такому *сусп-ві* діяльність людини спрямована на самозбереження, самовдосконалення і самореалізацію.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ – активна діяльність людей, спрямована на збереження і покращення здоров'я, як умови і передумови здійснення і розвитку ін. сфер і аспектів *способу життя*, на подолання “факторів ризику”, виникнення і розвитку захворювань, на оптимальне використання в інтересах охорони і покращення здоров'я *соц. і природних умов та факторів способу життя*. Див.: *Спосіб життя*.

ЗДОРОВ'Я І ХВОРОБИ СОЦІОЛОГІЯ – термін, який часто заміняє термін “*соціологія медицини*” в силу того, що відображає теоретичні інтереси соціології, а не професійні інтереси медицини. З. і х.с. характеризує наступне: 1) критичне ставлення до медичної моделі її аналізу понять здоров'я і хвороби як особливо проблематичних;

2) інтерес до феноменології здоров'я і хвороби й особлива увага до того, як пацієнти переносять свої страждання і в чому вони виражаються; 3) значний вплив на неї має поняття *хворого ролі*, хоча ця галузь соціології передбачає і його критику; 4) положення про панування остаточного підходу до розуміння проблем здоров'я в умовах *суч. сусп-ва*, коли медики-професіонали займаються перш за все хворобою; 5) критика медикалізації *соц. проблем*. На практиці дослідження як в галузі *соціології медицини*, так і в галузі *здоров'я і хвороби* мають багато спільного. Див.: *Клінічна соціологія; Медицина соціологія; Хворого роль*.

ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ – кількісно-якісна характеристика стану життєдіяльності *соц. спільноти* або людини; стан оптимальної життєдіяльності індивіда, спільноти, наявність передумов та умов їх всебічної і довготривалої активності в *соц. практиці*; природний стан організму, який характеризується його врівноваженістю з оточуючим середовищем і відсутністю будь-яких хворобливих змін; стан повного фізичного, душевного і *соц. благополуччя*; стан протилежний хворобі, повнота життєвих проявів людини.

ЗІБЕР МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1844-1888) – укр. економіст, соціолог, громад. діяч, проф. Київського ун-ту, був в еміграції в Швейцарії. Соціол. інтереси З. зосереджені навколо проблем *сусп-ва*, *сусп. розвитку, народонаселення, істор. соціології*. Стверджував, що еволюційний порядок *сусп. відносин* зумовлюється поступом економ. відносин, а всі політ., юрид. і духов. явища в *сусп-ві є надбудовою* над економ. відносинами. З. говорив про ступеневий розвиток *сусп-ва*, дав порівняльний аналіз общинного і капітал. *сусп-ва*. Досліджуючи первісне *сусп-во*, З. виділив три характерні риси общинної організації первіс-

них народів, які вступають у різку суперечність з *суч. йому європейською цивілізацією*: випадковий і непостійний характер *праці та споживання*, відсутність шляхів сполучення між різними племенами. У таких умовах *особа* фактично позбавлена свободи. А *суч. цивілізація* створює умови для розвитку свободи *особистості*. У питанні про тенденцію зростання народонаселення З. критикує погляди Т.Мальтуса і Дж.Мілля. Книга З. – “Вибрані економічні твори” (1959).

ЗІСТАВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ – якість, що відбиває відносну незалежність встановлених фактів від методу збору та обробки інформації в соціол. дослідженні та є об'єктивною передумовою *порівняльного аналізу*.

ЗЛАГОДА СУСПІЛЬНА – утвердження в *сусп-ві* *соц. гармонії* на основі погодження інтересів усіх суб'єктів *сусп. відносин*.

ЗЛОЧИННОСТІ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає злочинність та її причини. Розвиток З. с. пов'язаний з іменами К.Ф.Германа, Е.Дюклетьо, А.Феррі (перша пол. XIX ст.) та ін. Зростання злочинності в Європі спричинило виникнення соціол. школи, яка особливу увагу приділяла емпір. вивченню чинників злочинності. Найвідомішими представниками цього напрямку в соціології були Е.Феррі та Ф.Ліст. Зокрема, досить відомою була праця Феррі “Кримінальна соціологія” (1881). Він вважав, що існує “закон насиченості злочинності”, який визначає її величину в конкр. країні. Ліст вирішальними у боротьбі із злочинністю вважає заходи стимулюючого характеру, що дозволяють поставити її під контроль.

У руслі З.с. розроблялися ін. теорії, які так чи інакше пояснювали та обгрунтовували поняття та природу злочинності; розробка поняття “*аномія*” (Е.Дюркгейм, 1897) призвела до ство-

рення теорії, яка пояснювала злочинність розходженням між цілями, які ставить перед собою сусп-во та засобами їх досягнення, розробка поняття "конфлікт культур" (Т.Селлін, 1938) призвела до виділення злочинної та ін. субкультур. Відомі також теорії диференційованого зв'язку (Е.Сатерленд, 1939), теорія стигматизації (Ф.Таненбаум, 1938; Е.Лемерт, 1951) та ін. Див.: *Аномія соціальна; Конфлікт соціальний; Конфлікт соціологія*.

ЗІЛЬБЕРМАН АЛЬФОНС (1909-1988) – нім. соціолог, юрист, з 1975 року проф. Сорбонни. Займався проблемами *соціології мистецтва*, предметом якої вважав художнє переживання. Цілями соціології мистецтва, згідно З., є дослідження методами *структурно-функціонального аналізу* динамічного характеру мистецтва як *соц. явища*; розвиток законів передбачування тих чи ін. художніх явищ; фундація традиційних шляхів наближення до розуміння творів мистецтва. Цікавився також проблемами *соціології музики, соціології літератури, соціології масових комунікацій*. Його ідеї розвивають праці А. Моля, В. Нуна, Ю. Шарфшвердта, *X-П. Турна*. Наук. видання З.: "Принципи соціології музики" (1957), "Емпірична соціологія мистецтва" (1973), "Введення в соціологію літератури" (1981).

ЗІММЕЛЬ ГЕОРГ (1858-1918) – нім. соціолог і філософ, проф. Берлінського і Страсбурзького ун-тів, автор багатьох праць з естетики, *епістемології, філософії, історії і соціології*. Погляди З. формувались одночасно в значенні опозиції до *структурної соціології* таких дослідників, як *О. Конт*, і в супереч нім. традиції, згідно якій соц. і істор. події повинні розглядатися як унікальні, що не піддаються узагальненню. Підхід З. полягав в осмисленні сусп-ва як комплексу взаємозв'язків між людьми. Напр., аналізуючи владу

як *взаємозв'язок*, він стверджував, що влада заможних не може обійтись без підлеглих верств населення. Запропонований З. аналіз людських взаємовідносин одержав назву "*формальної соціології*". Він стверджував, що можна відділити форму *взаємодії* від її змісту і показати, що, маючи різний зміст, взаємодії можуть насправді мати одну й ту ж форму. З. був особливо захоплений роллю числа в соц. аналізі. Напр., він вважав, що *соц. ситуації* з участю двох або трьох сторін мають одні і ті ж формальні характеристики, незалежно від того, чи є ці сторони індивідами, чи державами. Другим прикладом застосування З. методу формальної соціології є його аналіз соц. типів. Так, він стверджує, що в різних сусп-вах і в різний час виникають конкретні соц. типи. Такі, напр., як тип "стороннього", при цьому взаємодія між "стороннім" і рештою людей виявляється в різних ситуаціях дуже схожою. Займався також дослідженням феномену *соц. розвитку* і таких його характеристик як *соц. диференціація* і виникнення грошової економіки. У його "Філософії грошей" (1900) показана альтернатива марксистській трудовій теорії вартості. Аналіз З. феномену грошей є феноменологічною альтернативою марксистським економічним категоріям. У числі основ. праць З.: "Проблеми філософії історії" (1892), "Соціологія" (1908) та "Конфлікт і групі зв'язки" (1912). Усього він написав понад 30 книг.

ЗМІНА СОЦІАЛЬНА – проблема З.с. була основною для соціології XIX ст. Зацікавленість нею викликана: 1) усвідомленням масштабу соц. наслідків *індустріалізації* для свроп. сусп-в; 2) розумінням значення фундаментальної різниці між свроп. індустр. і "примітивними сусп-вами". Т.ч., теорія З.с. була спрямована на вивчення природи капітал. або індустр. розвитку

при відсутності такого розвитку в сусп-вах, які стали частиною свроп. колоніальних імперій. Така теорія пов'язана з питанням розвитку довгострокового і великомасштабного або з макророзвитком. Соціол. підходи до зміни, особливо ті, що характерні для XIX ст., можуть бути поділені на теорії *соц. еволюції* і теорії революції. У першому випадку передбачається, що З.с. включають основні етапи розвитку, такі як "військове" чи "індустр. сусп-во", шляхом яких сусп-во прогресує від простих сільських, аграрних форм до більш складних і диференційованих індустріально-міських форм. Такі еволюційні теорії розвивались *О.Конт*, *Г.Спенсер* і *Е.Дюркгейм*.

Підхід до аналізу З.с. в межах *функціоналізму* деякою мірою залишається залежним від еволюційного погляду, оскільки при такому підході зміна розглядається як *адаптація* соц. системи до навколишнього середовища через процес диференціації свідомості індивідів і збільшення структурної складності. Теорії революційної соц. зміни, як правило, засновані на ідеях *К.Маркса*, підкреслюють значення класового *конфлікту*, політ. боротьби і стратегії імперіалізму як основних механізмів фундаментальних структурних змін.

Основ. відмінністю в підходах до З.с. залишається різниця між теоріями еволюційними і революційними, однак ці підходи можна класифікувати і по ін., а саме: 1) виходячи з рівня аналізу ("макро-" чи "мікро-"); 2) на основі чинників, які викликають зміну (які є або внутрішніми, або зовнішніми відносно конкр. сусп-ва, ін-ту чи соц. групи); 3) з т.з. причини соц. зміни (демогр. тиск, класовий конфлікт, зміни в способі виробництва, технологічна інновація чи розвиток нових систем ідей і переконань); 4) на основі рушійних сил

зміни (новаторські інтелектуальні еліти, девіанти, робітничий клас); 5) з т.з. характеру соц. зміни (поступове розповсюдження нових *цінностей* і *ін-тів* або повне руйнування існуючої *соц. системи*). Незважаючи на те, що проблема довготривалої структурної зміни все ще розглядається суч. соціол. наукою, більшість соціологів вважає, що заг. теорія не може бути достатньо визначеною для того, щоб сприяти повноцінному аналізу істор. зміни. Соціологія XX ст. прагне до *середнього рівня теорії*, яка пояснює розвиток окремих ін-тів, соц. груп, культурних одиниць чи окремих ідей і переконань, а не *трансформацію* сусп-ва в цілому. Див.: *Диференціація соціальна; Еволюційна теорія; Конфлікт соціальний*.

ЗМІННА в експерименті або дослідженні ознака, яка може приймати різні значення (вік, стать, дохід, рід занять). Див.: *Вимір; Змінна дискретна; Змінна незалежна*.

ЗМІННА ДИСКРЕТНА та **ЗМІННА НЕПЕРЕРВНА** З.д. може набувати лише деяких фіксованих значень на повному інтервалі. Якщо ж змінна може набувати будь-яких значень з певного числового інтервалу, то вона є З.н.

ЗМІННА ДИХОТОМІЧНА номінальна змінна, що може набувати одне з двох можливих значень.

ЗМІННА НЕЗАЛЕЖНА – в експерименті або масовому дослідженні змінна, яка пояснює або викликає зміни в явищі, що вивчається. Див.: *Вимір*.

ЗМІННА ПОРЯДКОВА (РАНГОВА) змінна, вимірювана за порядковою шкалою.

ЗМІННА ЯКІСНА змінна, що вимірювана за нормальною або порядковою шкалою.

ЗМІЩЕННЯ – різниця між істинним значенням змінної й її середнім значенням, отриманим при проведенні повторних досліджень. Будь-яка розбіж-

ність між істинним і дослідницьким значеннями в межах одного дослідження є сумою двох чинників: зміщення і вибірки помилки. Ідея З. передбачає, що існує "істинне" значення. Це припущення підлягає обговоренню на тій основі, що такі значення не існують поза залежністю від процесу виміру. Цей погляд досить привабливий з т.з. соц. науки. Зах. соціологами, напр., було показано, що при проведенні інтерв'ю раса чи стать інтерв'юера можуть впливати на характер його відповідей; дослідницькі дані в цьому випадку детермінуються методом виміру. Див.: *Інтерв'ю*.

ЗНАНЕЦЬКИЙ ФЛОРІАН ВІТОЛЬД (1882-1958) – польськ. філософ і соціолог, один із представників т. зв. гуманістичного напрямку в соціології ХХ ст. Вважав, що предметом соціології є соц. системи, з яких складається соц. дійсність. Виділяв чотири основних роди соц. систем: соц. дії, соц. відносини, соц. особистості, соц. групи. Висунув вимогу враховувати соціологами т. зв. "польський коефіцієнт". Вважав, що основою для узагальнення можуть служити тільки емпір. дані, які найкраще відображають людський коефіцієнт. Таким є, на його думку, метод особистих документів – *біографічний метод* (листи, біографії, щоденники, спогади і т.д.). Поряд із заг. соціологією займався проблемами соціології знання, соціології виховання, соціології міста. Найвідомішою працею є написана ним спільно з У.Томасом праця "Польський селянин в Європі та Америці" (1918-1920), а також праця "Дитина в Америці" (1928).

ЗНАННЯ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає соц. аспекти виробництва, розповсюдження і використання різних типів знання соціумом, соц. групами і класами, інституціональних форм функціонування і розвитку процесів пізнання; фіксує залежність про-

цесів пізнання від *суп. життя*, соц. структур. Не зважаючи на велику передісторію З.с., на дуже часті згадки про неї у всіх підручниках і словниках з соціології, ця галузь соціології багато в чому залишається нерозвинутою. На ранньому етапі свого становлення З.с. була пов'язана в основному з критикою ідей *К.Маркса*, *К.Манхейма*, як один із її засновників, доклав чимало зусиль для того, щоб довести, що форми переконання або знання не можуть пояснюватися лише на основі чинників економіки або класової структури. Услід за Манхеймом цю дисципліну визначають дуже узагальнено – як дослідження відносин між знанням і його соц. базою. Таке відношення розуміється переважно казуально з т.з. виробництва видів знання на основі певної соц. бази, що було піддано критиці представниками *герменевтики*. Під знанням розуміють наук. знання, *ідеології*, теорії, світогляди, категорії й ідеї. Основні проблеми З.с.: соц. буття і категоріальний апарат мислення; вплив соц. позиції на світосприйняття і спроба вийти за межі науки; проблема істинності і соц. зумовленості знання; роль цінностей у пізнанні; правомірність соц. інтерпретації знання. З.с. досліджує механізми виникнення, структурну організацію і функціонування наук. груп, специфіку їх ціннісних орієнтацій, груповий контроль, статусну, рольову і престижну *стратифікацію*; вивчає соц. аспекти виробництва, поширення і використання наук. досліджень інформації. Перші серйозні дослідницькі програми З.с. формуються у 20-30-х рр. ХХ ст. будучи нерозривно пов'язаними з соц. філософією. Деякі соціологи прагнули конкретизувати об'єкти З.с. *Ф.Знанецький*, напр., вбачав основне її завдання в аналізі соц. ролей науковців, *Г.Кун* – у розкритті взаємовідносин між парадигмою і наук. співтовариством, *Р.Фрідріхс*, *А.Гюлднер* висунули проект реф-

лексної З.с. Соціологію 40-50-х рр. ХХ ст. характеризує інтерес до емпір. досліджень в галузі З.с., до аналізу функціонування соц. ін-тів, усередині яких формуються певні духовні явища, до вивчення засобів поширення продуктів культури, механізмів їх засвоєння людьми. Пізніше зростає інтерес до теорет. проблем З.с. (*К.Вольф*, *І.Горовіц*, *К.І.Лукман* – в США; *Н.Б.Біккенін*, *М.К.Петров*, *П.П.Гайденко*, *Н.В.Мотрошилова* – в Росії). У міру свого розвитку З.с. стала джерелом соціології літератури, соціології науки та ін., самостійних соціол. дисциплін.

У межах самої З.с. був проведений досить невеликий обсяг емпір. роботи, однак представники деяких її галузей (а саме, соціології літератури і соціології науки) проявляли помітну активність. Див.: *Дискурс; Критична теорія; Марксистська соціологія; Франкфуртська школа*.

ЗНАЧЕННЯ. Див.: *Герменевтика; Дії теорія; Феноменологічна соціологія*.

ЗНАЧУЩА ДІЯ – дія, яку соц. діячі наділяють змістом, похідним від певних мотивів і намірів. Відрізняється від дії, яка витікає із простої звички чи інстинкту.

ЗНАЧУЩА СОЦІОЛОГІЯ – форма соціології, яка опирається на твердження, що: а) соц. актори перш за все перебувають у всесвіті соц. "цінностей"; б) соц. діяльність є значущою діяльністю; в) соц. події необхідно пояснювати перш за все як результат "цінностей" акторів, тобто переконань, мотивів, причин тощо, які приводять до діяльності. Термін застосовується як до *теорії соц. дії* М. Вебера, так і до *символічного інтеріорізму*.

ЗНАЧУЩІ РОЗУМІННЯ І ПОЯСНЕННЯ – розуміння цінностей соц. акторів (тобто їх переконань, мотивів, причин тощо в будь-якому соц. контексті) одночасно з поясненням їх діяльності і

соц. подій, які вони викликають. Див.: *Значуща соціологія; М.Вебер; Ематія; Інтерпретація понять; Інтерпретаційна соціологія*.

ЗНАЧУЩОСТІ ПЕРЕВІРКА. Коли дослідники застосовують вибірку замість того, щоб вивчати все населення, тоді їм необхідно знати, якою мірою можна довіряти величинам, отриманим на основі елементів вибірки. Величини, які виводяться із вибіркової сукупності, можуть мати вибірку помилку і т.ч. не точно свідчити про характеристики населення. Напр., якщо опитування *громад. думки* показує, що вибіркова сукупність складається з однієї третини тих, хто виступає проти, і двох третин, що виступають за смертну кару, тоді досліднику необхідно знати ймовірність того, наскільки цей результат обумовлений помилкою вибірки. Тобто, мова йде про впевненість дослідника в тому, що такі ж дані були б отримані, якщо була б розглянута ще одна подібна вибіркова сукупність людей.

З.п. починається з *нульової гіпотези*, згідно якої, у випадку з вищевказаним прикладом не існує значної різниці в оцінках проаналізованих вибірок, тому що вони представляють собою ймовірнісні результати, які отримуються внаслідок існування випадкових варіацій серед населення. При цьому враховується контрольний показник, і, якщо це значення визначається в межах діапазону, який має невелику ймовірність існування при нульовій гіпотезі, тоді вона повинна бути відкинута. З цього прикладу видно, що відмова від гіпотези означає велику ймовірність існування реальної відмінності у співвідношеннях тих, хто підтримує, і тих, хто заперечує, смертну кару. Метод З.п. може застосовуватись на різних рівнях значущості чи впевненості. В соціології переважно використовують рівні від "01" до "05", які з ймовірністю 1 з 100 чи 5 із 100 відповід-

но вказують на те, що нульова гіпотеза виявилась відкинutoю, будучи вірною. Існують різні показники для перевірки середніх величин, відсоткових співвідношень, варіацій, кореляцій і якості підгонки.

Соціологи розрізняють статистичну і предметну значущість. Отримані дані можуть мати предметну значущість з т.з. деякої теорії чи внаслідок того, що вони підкріплюють ін. результати навіть тоді, коли вони не в змозі досягнути статистичної значущості при заданому рівні. Це часто відбувається тоді, коли розмір вибірки в цілому чи розмір окремих підгруп всередині вибірки є невеликим. І навпаки, певні дані можуть мати статистичну, а не з.п., коли спостереження виявляються несуттєвими з точки зору предмета дослідження. Див.: *Вибірка; Вибіркові помилки; Вибіркова сукупність; Нульова гіпотеза.*

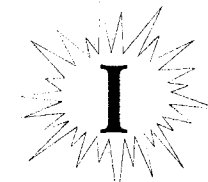
ЗОМБАРТ ВЕРНЕР (1863-1941) нім. економіст, соціолог, історик культури, один із основоположників теорії "організованого капіталізму". *Соціологію* розділяв на дві дисципліни: "філософську" (будь-яка постановка питань позадосвідного характеру) і "наукову" (власне соціологія, яка використовує дані історії як емпір. матеріал). У свою

чергу наук. соціологія поділялась на психологічну (свроп.) і "неологічну" (нім.). Якщо перша з них відноситься до природних наук у переслідують мету казуального пояснення, то друга - "духов.-наук.", "розуміюча" дисципліна і пояснення в її межах - раціональні, "імманентні". Займався питаннями характеру та світогляду основних класів суч. сусп.-ва - буржуазії і пролетаріату. Його основ. праці: "Пролетаріат" (1907), "Буржуа" (1924), "Національна економіка і соціологія" (1930), "Про людину" (1938).

ЗРАЗОК КУЛЬТУРНИЙ - культ. елемент або культ. комплекс, *норма* або *цінність*, прийняті і схвалені певною кількістю людей. Узагальнюючий термін для позначення всіх компонентів *культури*.

ЗРІЛІСТЬ (ПРАВОВА) - період людського життя, який починається з статевої зрілості і завершується смертю. З. поділяється на декілька періодів: ранню (18-44 роки); середню (45-64 роки); пізню (понад 65 років). З нашої т.з. у більшості країн З. починається у 18 років.

ЗРІЛІСТЬ СОЦІАЛЬНА - ступінь розвитку соц. якостей у різних соц. спільнот і окремих осіб в конкр. соц.-культ. контексті, оточуючого людину соц. середовища.

ІД - згідно *З. Фрейда*, підсвідоме "Я", яке є джерелом енергії, що стимулюється прагненням до задоволення.

ІДЕАЛ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *idea* - ідея, образ) - уявлення, образ досконалого *сусп. життя*, який виникає внаслідок незадоволення певних верств населення існуючою *сусп. системою*. Велику роль І.с. відігравав у різноманітних *утопіях* - соц., естетичних, моралізаторських. Втілюючись у сукупності цінностей, І.с. став важливим компонентом ідеології *соц. рухів*, а реалізуючись у *соц. нормах*, став регулятором відносин усередині *соц. групи*, засобом досягнення згоди між її учасниками. Див.: *Норми соціальні; Рухи соціальні.*

ІДЕАЛІЗМ - доктрина, згідно якої зовнішній матер. світ або конструюється якимось розумом, або залежить від нього. У соціології час від часу використовується поняття суб'єктивного І. для характеристики таких теорій як *інтеракціонізм символічний*, у межах якого зовнішня соц. реальність уявляється як така, що не здатна існувати поза залежністю від повсякденних взаємодій і суб'єктивності соц. діячів. Див.: *Базис і надбудова; Детермінізм соціальний; Матеріалізм.*

ІДЕАЛЬНИХ ТИПІВ ТЕОРІЯ - концепція про засоби соц.-істор. дослідження, розроблена *М.Вебером*. Він вважав, що дослідники *сусп.-ва* відбирають як визначальні характеристики І.т. певні аспекти *поведінки* або *ін-тів*, які спостерігаються в реальному світі, а потім, за допомогою певного перебільшення, зводять їх у форму стрункої інтелектуальної конструкції. У реальному світі всі ха-

рактеристики будь-якого явища представлені не завжди, однак, будь-який приватний випадок легше інтерпретувати, порівнюючи його з певним І.т. Напр., окремі бюрократичні організації можуть не мати всіх елементів І.т. бюрократії, однак останній може виявити суттєві відхилення. Отже, І.т. мають пояснювальну цінність, будучи гіпотетичними конструкціями, що сформовані на основі реальних явищ. "Ідеальний" у цьому випадку означає скоріше "чистий" або "абстрактний", а не нормативно бажаний. Однак залишаються неясними деталі відношення між І.т. і реальністю, з якою вони співвідносяться. Вебер припускав, що значна невідповідність між реальністю і І.т. може викликати за собою визначення даного І.т. заново, однак він також стверджував, що І.т. не є моделями, які слід обов'язково піддавати перевірці. Разом з тим, багато ін. соціологів вважають І.т. перевіряючими моделями реального світу. Див.: *М.Вебер; Модель.*

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (У СОЦІОЛОГІЇ І ПСИХОЛОГІЇ) - процес емоційного та ін. самоототожнення *індивіда* з ін. людиною, групою, зразком. Термін введений *З.Фрейдом*.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *identificare* - ототожнювати) - процес психол. ототожнення індивідом себе з ін. людьми, їх групами і об'єднаннями з метою більш успішного засвоєння ним нових для нього видів *соц. діяльності, соц. цінностей* і *норм*. І.с. відбувається лише за умови сумісної діяльності членів групи і індивіда, який з ними ідентифікується.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА

відчуття належності до певної *етнічної спільноти*, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності істор. пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоційних зв'язків з батьківщиною, а також спільності основних компонентів культури, що звичайно виявляється у солідарності з членами цієї спільноти. І. є в останні роки розглядається з точки зору кількох різних концептуальних підходів. Згідно з першим – етнічна належність становить споконвічну сутність, що існує у природі, поза часом. Цей погляд дістав підтримку *соціобіології*, що розглядає І. є. як подальший розвиток процесів генетичної селекції та пристосування до середовища. Інша концепція приписує І. є. цілком ситуативний характер, вважає це явище нетривким і мінливим. Між цими двома крайнощами існують погляди, що наголошують на істор. та символіко-культ. атрибутах І. є. Головними такими атрибутами є: групова самоізоляція, спільна істор. пам'ять, відчуття батьківщини, один або декілька компонентів *культури*, спогади про предків та почуття солідарності у значній частині спільноти. Один із основ. атрибутів І. є. – істор. пам'ять – може бути значною мірою міфологізованою, проте її наявність є необхідною умовою формування і подальшого існування етнічної спільноти. Посилення або послаблення суб'єктивного значення кожного з названих атрибутів для членів спільноти прямо пов'язане зі ступенем їх етнічної самосвідомості та рівнем етнічної консолідації всієї спільноти. Явище І. є. може мати як індивід., так і колективні форми. Колективна І. є. відображає спільність культурних компонентів протягом життя багатьох поколінь, створює відчуття неперервності при змінах *поколінь* у даній етнічній спільноті. До головних факторів, які забезпечують та підкріплюють І. є. відносять державотво-

рення, військову мобілізацію та *релігію*. Численні істор. приклади показують, що заснування об'єднаного політ. утворення відіграло провідну роль у розвитку чуття етнічної спільноти. Війна мобілізує етнічні почуття й свідомість, стас об'єднуючою силою в житті спільноти і забезпечує спогадами та міфами наступні покоління. Релігія відіграє важливу духов. та соц. роль, консервуючи обряди і традиції та переказуючи нащадкам спогади про спільне етнічне походження. Природа І. є. має багаторівневий характер. *Індивіди* можуть на різних рівнях ідентифікації відчувати свою належність водночас до декількох етнічних спільнот. Наприклад, одночасно ідентифікувати себе з українцем (основний етнічний підрозділ, *етнос*), гуцулом (етнографічна група, субетнос), слов'янином (мета-етнічна спільність).

ІДЕОГРАФІЧНИЙ – термін, який використовується для опису методів дослідження індивід., унікальних подій, предметів і суб'єктів. І. методи є протилежними номометичним, метою яких є знаходження заг. законів, які об'єднують індивід. випадки. Див.: *Герменевтика; Емпатія; Етнометодологія*.

ІДЕОЛОГІЧНІ ГРУПИ – групи людей з заг. цінностями.

ІДЕОЛОГІЯ (ідея і гр. *logos* – поняття, вчення) – одне з найбільш суперечливих понять у соціології. Умовно його можна визначити як сукупність переконань, установок і поглядів, яка утворюється на основі або відносно тісних, або вільних зв'язків. Існує три основ. значення терміна: 1) розуміють різні специфічні види переконань; 2) ідеї і переконання, які є в певному розумінні переконаченими чи хибними; 3) термін "І." використовується для позначення будь-якої сукупності ідей і переконань, які охоплюють найрізноманітніші сфери – від наук, знання до *релігії* і повсякденних уявлень про належ-

ну *поведінку* не залежно від того, чи ці уявлення є істинними чи хибними. У першому значенні термін "І." використовується в основному в амер. політ. науці і визначається як деяка сукупність пов'язаних одна з одною ідей, сфокусованих навколо декількох основоположних цінностей. Як приклади І. в такому випадку виступають *комунізм* і фашизм. Друге розуміння І. пов'язане з марксистською традицією. В її межах цей термін використовується по-різному, тим не менше існують заг. фундаментальні марксистські положення, які зводяться до того, що: 1) характер І. значною мірою визначається економ. устроєм сусп-ва; 2) у класових сусп-вах, таких як капіталістичне, І. викривляються класовим інтересом. У третьому випадку поняття І. пов'язане з традицією *соціології знання* і означає будь-яку сукупність ідей і переконань: істинних чи хибних. При цьому визнається, що всі ідеї і переконання так чи інакше соц. детерміновані, хоча ні один з чинників – напр., економіка – не виділяється як найбільш важливий. Відзначалось, напр., що різні види бюрократії призводять до виникнення особливих стилей мислення, а отже, можна говорити про певний ступінь соц. детермінації і про те, які І. якими соц. групами створюються. Деякі дослідники говорили про суперечності принципу соц. обумовленості ідей і переконань, оскільки він, вочевидь, розуміє під собою неодмінну хибність останніх. При протилежному підході соц. причинність не передбачає хибності ідей і свідомості, тому що феномен хибності і соц. причинність розуміються як зовсім різні речі. В межах дослідницької традиції, пов'язаної з принципами *герменевтики*, говориться про те, що некоректно розглядати соц. чинники як причини виникнення певних переконань. Див.: *Культура; Світогляд*.

ІДЕЯ – 1) основна думка, заг. поняття про предмет або явище; 2) визначальне

поняття, яке лежить в основі теорет. системи; 3) думка, задум; 4) основ. думка літературно-художнього або наук. твору.

ІЄРАРХІЯ НАУК – уявлення про науки, вперше запропоноване *О.Конттом*, згідно якому різні науки виникають у певній послідовності і кожна в ієрархії залежить від тих, що стоять нижче, але у той же час відмінна за характером. За *О.Конттом*, *соціологія*, як "королева наук", очолює цю ієрархію, будучи синтезованою наукою.

ІЄРАРХІЯ ПОТРЕБ. Див. *А.Маслоу: Потреба*.

ІЄРАРХІЯ СОЦІАЛЬНА (гр. *hierarchia* – букв. священна влада) – форма побудови складних *соц. систем* на підставі підпорядкування, коли "нижчі" рівні контролюються "вищими". В І. є. проявляється централізація *управління* і водночас його бюрократизація. Ця функція І. є. випливає з неможливості (за певною межею) безпосередньої взаємодії певного колективу людей і необхідності виділити посередника з метою координації *спільної діяльності, інтеграції* індивід. зусиль. У такому розумінні І. є. розподілом праці на більш заг. і більш часткові функції, на прийняття рішення і виконання. У ієрархічно побудованій системі має місце структура і функціональна *диференціація*, тобто кожний рівень спеціалізується на виконанні певного кола функцій, причому на вищих рівнях І. є. здійснюються переважно функції узгодження, інтеграції. Див.: *Диференціація соціальна*.

ІЗОЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНА – соц. явище, за яким відбувається відмежування індивіда або соц. групи від ін. *індивідів* або *соц. груп* в результаті припинення або різкого скорочення соц. контактів і *взаємодій*. Див.: *Взаємодія соціальна; Контакт соціальний*.

ІМІДЖ – образ, зображення; реальне (або уявне) обличчя, стиль ділової пове-

ділки людини, фірми, підприємця, ставлення до них на основі їх популярності та успіху, довіря і симпатії людей. Основа формування І. – оцінка результатів діяльності.

ІМІГРАЦІЯ – переміщення людей у дане сусп-во із ззовні.

ІНВАЗІЯ (лат. *invasio* – нашествя, напад) – переселення групи населення в район, де проживала ін. група.

ІНГРУПА – група або соц. категорія, відносно якої індивід переживає почуття *ідентичності* і приналежності.

ІНДЕКС (лат. *index* – показник) – специфічна розумова конструкція, утворена шляхом комбінації індикаторів; зведення ряду змінних в один вимір, що виступає як єдиний показник. Напр., дослідник може задати декілька запитань про різні аспекти *соц. нерівності*, такі як житло, освіта, прибуток і здоров'я, а потім звести отримані відповіді в єдиний показник описуваної нерівності. На зведеній шкалі кожному респонденту може бути приписане одне певне значення. І. може називатись також ознака чого-небудь, що не підлягає безпосередньому виміру. Напр., число голосів, відданих на виборах за комуністичні і соціалістичні партії, використовується іноді як І. *війшовничих* політ. настроїв серед певної частини *електорату*. У статистиці І. найчастіше називають показник відносної зміни даного рівня певного явища в порівнянні з ін. її рівнем, прийнятим за базове порівняння. За таку базу можна взяти, напр., рівень явища на території (територ. І.). У соціол. дослідженнях І. застосовується при обробці анкет як інтегративний показник рівня розвитку або прояву ознаки, яка виміряється з допомогою шкал. У цьому випадку він може бути виражений за допомогою арифметично зваженого значення кожного із варіантів відповідей у шкалі або ж за допомогою простої арифметичної середньої. В якості І. може бути значення різниці між

високими і нижчими, позитивними і негативними проявами ознаки в шкалі. У такому випадку розраховується І. контрастності. Так само розраховується І. інформованості, стабільності тощо. Див.: *Середня величина; Латентний аналіз.*

ІНДИВІД (лат. *individuum* – неподільне) – окремий, відокремлений член *соц. спільності: народу, сусп-ва, класу, даної соц. групи*. В соціології поняття І. вживається у тих випадках, коли розглядаються окремі представники *соц. спільнот, вибіркової сукупності* (в емпір. аналізі), які описуються за приналежністю до даної сукупності. У психології І. окремо взята людина, представник людського роду. І. слід відрізняти від *індивідуальності*, як позначення неповторного поєднання природних і *соц. якостей* і від поняття *особи* як, перш за все, *соц. якостей* людини. Див.: *Індивідуальність; Особа.*

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – неповторна свосередність будь-якого явища, окремої людини. І. як особливе, одиничне протиставляється типовому як загальному.

ІНДИКАТОР (лат. *indicator* – показник) – доступна спостереженню і вимірюванню характеристика об'єкта, що вивчається. Необхідна умова для вибору І. – наявність зв'язку (окремого або опосередкованого) між І. і тією характеристикою, яку він, на думку дослідника, повинен виявити (інтерес). Як І. може виступати або сама характеристика, або її стан, зміна цього стану та міра цієї зміни. З ряду І., притаманних об'єкту, що вивчається, вибирають найбільш характерний.

ІНДУКЦІЯ (лат. *inductio* – наведення, виведення, збудження) – перехід від умовисновку на основі фактів до загального ствердження – гіпотези, теорії, тобто від конкр. до абстрактного.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ (лат. *industria* – діяльність, старанність, завзятість) – розвиток суч. форм промисловості

(фабрик, устаткування та великомасштабних процесів виробництва). І. була одним із головних процесів, що впливали на світовий сусп. лад протягом XIX і XX ст. *Індустр. сусп-ва* мають риси цілком відмінні від рис, характерних для країн нижчого рівня розвитку. Напр., з прогресом І. в сільському господарстві залишається лише мізерна частка працівників, що становить різкий контраст з доіндустр. країнами.

ІНДУСТРІАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає *соц. структуру і соц. відносини* в індустр. виробництві. Практично розвитку І.с. передувало очолюваний Ф.У.Тейлором рух вузької верстви амер. інженерів, які запропонували на основі наук-інженерного аналізу структури виробництва і раціоналізації економ. відносин систему деталізації трудового процесу як засобу його інтенсифікації. Систематичне вивчення *соц. відносин* в індустр. виробництві починається у 1924 р. з відомого *Хоуторнського експерименту* (1924-1932 рр.), спроби виробити засоби посилення мотивації впливати на працівника не як на *особу* "економічну", а як на члена групи. Теоретична основа І.с. складалась також під впливом аналізу взаємовідносин *особи і сусп-ва* в школах *В.Парето* і *Е.Дюркгейма*, функціоналістської *соц. антропології Б.Малиновського* і *А.Р.Радкліфф-Брауна*. З кін. 50-х рр. XX ст. одним із головних напрямків І.с. стає теорія *організації*, яка формувалась на стику соціокульт. аналізу і теорії *соц. дії Т.Парсонса*, концепції бюрократії *М.Вебера* і кібернетично-системних моделей *соц. прогресу*. Світоглядною основою І.с. на всіх стапах залишається уявлення про *індустр. сусп-во* як про культ.-технологічний універсум, в якому людська діяльність в силу її внутрішньої аналогічності принципам індустр. технології підлягає моделюванню і керівництву, а *соц. контроль* у процесі *соціалізації* людини

перетворюється у внутрішню норму. Мета І.с., на думку її представників, полягає в тому, щоб сприяти зменшенню людських відносин в індустр. виробництві, підвищенню ефективності виробництва (*інженерія соц.*). Конкр. *соціол. дослідження*, які проводяться в межах І.с., торкаються не лише окремого робочого місця (теорія "збагачення праці"), але й всієї системи *управління (менеджмент)*. У наш час дослідження зах. соціологів зосереджені на історії *соц. відносин* на виробництві, на трудовому процесі, системах менеджерського контролю і опору йому з боку службовців, а також на наслідках технологічних змін. Досліджуються також альтернативні форми організації підприємства, такі як *індустр. демократія, самоуправління і кооперативи*. Поряд з інтересом до поняття *відчуження* знову виникає інтерес до ідеї людських *потреб*. При цьому все більше дослідників приділяє увагу становищу жінок і *етнічних груп* у системі зайнятості.

У цьому контексті сьогодні відбувається розширення галузі І.с. з переходом від вивчення обмежених внутрішніх чинників життя підприємства (при ігноруванні ролі ринків праці, профспілок і менеджменту) до більш повного аналізу структури підприємства щодо його *соц., економ. і політ. середовища*. На периферії цієї галузі проблеми І.с. все більше зливаються із звичайними проблемами соціології в цілому. Див.: *Безробіття; Бюрократія; Відчуження; Менеджерів революція; Менеджмент; Організаційна теорія.*

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ – відносини між власниками фірм (підприємств) і менеджерів, з одного боку, і робітниками – з другого – дуже часто проявляються як відносини конфлікту. Термін "І.к." відноситься як до можливих форм конфліктів, так і до їх джерел. Загальна думка індустр. соціологів, соціологів конфлікту, спеціалістів з *економ.*

соціології полягає в тому, що форми конфлікту різноманітні і виключають *absentéisme* (простий невихід на роботу), саботаж, обмеження продуктивності і відмову від співробітництва, які можуть виникати як на індивід., так і на колективній основі, а також певні колективні угоди і страйки, які є виключно колективними проявами конфлікту. Див.: *Конфлікт; Конфлікту соціологія; Конфлікту теорія; Конфліктологія; Конфлікт соціальний*.

ІНДУСТРІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ – поняття, що охоплюють відносини найму і пов'язані з ними ін-тами. І.в. включають відносини між робітниками, робітничими колективами і організаціями – з одного боку, і менеджерами, фірмами і організаціями працедавців – з ін. Дослідження І.в. мають переважно міждисциплінарний характер, тяжіють до *індустр. соціології*, економії, праці і менше до психол. і політ. науки. Див. *Відносини соціальні; Індустріальна соціологія*.

ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ – термін для позначення сусп-ва з розвиненою роллю наук.-техн. діяльності, машинним виробництвом, фабричною організацією і дисципліною праці, загальнонац. ринком і системою господарства. Введений франц. соціалістом-утопістом *А. Сен-Сімоном* для протиставлення аграрному, "традиційному", "селянському", "азіатському" та ін. мало-розвиненим типам сусп-ва. Пізніше концепція І.с. збагачується ідеями класиків соціології *О. Контта, А. Токвіля, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса* та ін. Найвищого розквіту і статусу майже офіційної академічної теорії концепція І.с. досягла в зах. соціології в 50-60-х рр. ХХ ст. (*Ж. Фурастьє, Т. Парсонс, Т. Веблен, Р. Арон, Р. Дарендорф, У. Роснау, Дж. Гелбрейт* та ін.). І.с.т. стверджує, що в сусп-ві з переважаючим індустр. виробництвом власність перестас бути основою

влади і поділу сусп-ва на соц. верстви. Конфлікти між ними, виникаючи на неринковому ґрунті, стають чисельними і існують у межах заг. консенсусу. У І.с.т. підкреслюється, що оскільки в індустр. системі практично немає технологічних кордонів розвитку виробництва, для неї економ. оптимальною є орієнтація не на підвищення, а на зниження цін. У суч. соціології, *соц. філософії* і політекономії стало переважати трактування І.с. як перехідного ступеня до більш високої стадії *постіндустр. сусп-ва*. Крім вищезазначених до визначальних характеристик І.с. належать також: скорочення частки населення, зростання грамотності, розширення виборчих прав населення й інституалізація політики на основі масових партій, застосування досягнень науки у всіх сферах життя, поступова раціоналізація *соц. життя*. Поняття І.с. нерідко співвідносять з поняттям *масового суспільства*. Див.: *Масове суспільство; Постіндустріального суспільства теорія*.

ІНДУСТРІЯ КУЛЬТУРИ. Див.: *Культури індустрія*.

ІНЖЕНЕРІЯ СОЦІАЛЬНА (франц. *ingenieur* – винахідливий, штучний) – термін, який застосовується в соціології відносно тієї галузі *прикладної соціології*, завдання якої полягають у створенні і використанні набору засобів впливу на *поведінку* і установки людей з метою вирішення гострих соц. проблем, адаптації *соц. ін-тів* до постійних змін і до збереження *соц. стабільності*. Передбачається, що такими засобами може соціологічно обґрунтуватися управління на чотирьох рівнях: 1) окремих правових і економ. механізмів (напр., законодавство про податки або трудові конфлікти, про освіту або охорону здоров'я); 2) ЗМІ (способи відбору і представлення матеріалів, які поступають споживачам *масової культури*); 3) управління організаціями різного типу (напр., практика доктрини "людських відносин");

4) організація безпосередньої допомоги "проблематичним" групам населення (недіздатним, літнім, безробітним).

ІННОВАЦІЯ – в теорії *Р. Мертона* реакція на *аномію*, яка передбачає погодження з цілями сусп-ва, але заперечує соц. схвалені шляхи їх досягнення. Див.: *Аномія; Соціологія девіантної поведінки*.

ІНСТИНКТ (лат. *instinctus* – спонука) – термін, який використовують соціологи для позначення вроджених, досоц. або генетично закодованих характеристик людської *поведінки*. Див.: *Етологія; Поняття; Соціобіологія*.

ІНСТИНКТИВИЗМ В СОЦІОЛОГІЇ – напрям, що прагнув пояснити *соц. процеси* та *явища* шляхом звернення до біол. природи людини. Близькі цьому ідеї прослідковуються у різних авторів протягом всієї історії науки. Концептуально напрям сформувався на рубежі ХІХ-ХХ ст. Його стрижнем стала теорія інстинктів *соц. поведінки*, в якій визнаються вроджені *інстинкти*, які виражають прагнення до мети як заг. якості, що об'єднує людину і тварин. Прихильники І.в.с. по-різному трактують не лише зміст, але й кількість "базових інстинктів": *У. Мак-Дугала* називав 11, потім 14, пізніше 18 основних інстинктів; *З. Фрейд* звів їх до двох основних. В останні роки у світовій соціології знову з'явилися ознаки поживлення ідей І., зокрема, в межах "еколог." і "соціобіол." пояснень соц. поведінки і *сусп. життя*. Див.: *Соціобіологія*.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *institutum* – установлення, установа) – форма організації і засіб здійснення спільної життєдіяльності людей. Термін широкого використовується для опису регулярних і довготривалих *соц. практик*, які санкціонуються і підтримуються за допомогою *соц. норм* і мають важливе значення в структурі сусп-ва. Також як і "роль", "ін-т" означає встановлені зразки поведінки,

однак він розглядається як одиниця більш високого порядку, більш загальна, яка включає багато ролей. Так, школа як І.с. включає ролі учня і вчителя (що зазвичай припускає наявність ролей "молодших" і "старших", і "провідних" викладачів), а також, залежно від ступеня автономії, ролі батьків і ролі менеджерів (інспекторів, пов'язаних з відповідними керівними органами в сфері освіти). Ін-т школи в цілому охоплює всі ці ролі у всіх школах, які утворюють шкільну систему освіти цього сусп-ва. Як правило, виділяють п'ять основних комплексів ін-тів: 1) економ., які служать для виробництва і розподілу товарів і послуг; 2) політ., які регулюють здійснення влади і доступ до неї; 3) *стратифікації*, які визначають розміщення позицій і ресурсів; 4) родинні, пов'язані зі *шлюбом, сім'єю* і *соціалізацією* молоді; 5) *культури*, пов'язані з релігійною, наук. і художньою *діяльністю*. Завдяки І.с. відбувається функціонування даного сусп. організму, здійснюється *соціалізація* індивіда, забезпечується спадкоємність у використанні культ. цінностей, передача навичок і *норм соц. поведінки*, залучення людей до діяльності.

Поняття І.с. використовується в соціології досить широко, хоча часто і поза визначенням. Різні соціол. школи трактують його по-різному. Напр., прихильники *функціоналізму* розглядають І.с. як такі, що скеровані на задоволення "потреб" індивідів чи сусп-в, тоді як представники *феноменології* цікавляться тим, яким чином люди створюють чи видозмінюють різні ін-ти, а не просто реагують на їхнє існування. Неефективність І.с., незгодженість їх дій, нездатність організувати сусп. *інтереси*, негарзди функціонування *соц. зв'язків* – ознака кризової ситуації сусп-ва. Подолання останньої передбачає або певні зміни у функціонуванні І.с., або радикальні перетворення

їхньої діяльності. В суч. умовах у нашому сусп-ві інституалізація нових форм господарської діяльності пов'язана з появою норм, законів, що сприяють її розвитку, спец. установ, організацій, зайнятих підготовкою та оформленням цих нових форм, напр., шляхом приватизації, які захищають інтереси нових власників. Нині ці процеси відбуваються повільно і не задовільняють потреб сусп-ва. Відсутні необхідні норми, іноді робляться спроби вирішувати питання приватизації за допомогою старих структур, у старих формах, що призводить до невдачі. Якісне оновлення сусп-ва в нашій країні зажадало подолання впливу старих політ. структур тоталітарного сусп-ва, старих зразків поведінки, норм і законів, що є нелегкою справою. І.с. розвиваються через подолання протиріч між потребами подальшого розвитку та старими організаційними формами. *Е.Дюркгейм* твердив, що призначення І.с. полягає у налагодженні відповідності між інституціональними формами та новими потребами сусп-ва. Див.: *Норма; Потреба; Соціальна структура*.

ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ – створений у 1990 р. на базі соціол. відділення Ін-ту філософії Академії наук України, яке функціонувало з 1968 р. Генеральне спрямування діяльності колективу І.с. має на меті виявлення закономірностей розвитку укр. сусп-ва в нац. і міжнар. контекстах, зокрема, за умов подолання наслідків тоталітаризму у державному будівництві, політ., економ. і культ. житті *соціуму*, осмислення та узагальнення досвіду перетворення сусп-ва у справді *громадянське*, правове. Основними напрямками досліджень колективу І.с. є: особливості соц.-статусної *стратифікації* в умовах становлення ринкової економіки, тенденції і механізми *соц. диференціації* й *стратифікації*; динаміка масової свідомості населення; розробка систе-

ми соціол. показників та проведення *моніторингових досліджень*, які характеризують стан і динаміку укр. сусп-ва; соц. умови й механізми формування ринкової економіки та підприємницької діяльності; *соціологія культури* і масової комунікації; чинники виникнення й механізми подолання *соц. конфліктів* у процесі трансформації укр. сусп-ва; історія вітчизняної та зарубіжної соціології та ін. В І.с. працює понад 200 співпрацівників. Серед них понад 30 докт. наук, 2 члени-кореспонденти НАН України, 10 професорів, декілька академіків і членів-кореспондентів ін. галузевих академії, понад 50 канд. наук, десятки висококваліфікованих соціологів, фахівців зі збору, комп'ютерної обробки та аналізу емпір. інформації.

І.с. є провідним центром України з підготовки аспірантів та докторантів з усіх регіонів України проведення теоретичних та емпір. досліджень, розповсюдження інформації в галузі соціології. На базі І.с. працює спеціалізована Вчена рада з присудження вчених ступенів докт. і канд. соціол. наук за трьома спеціальностями: *історія, теорія й методологія соціології; соціологія економіки; соціальні ін-ти і способи життя*. Академічна програма І.с. виконується в межах 14 відділів. В І.с. функціонує обчислювальний центр, сформовано банк соціол. інформації про Україну з моменту з'ясування нею незалежності. І.с. має розвинену мережу інтерв'юерів, що робить можливим репрезентативне нац. опитування представників усіх верств населення України. Фахівці І.с. використовують різні методи збору *соціол. інформації*. Найчастіше використовується персональне *інтерв'ю* за місцем проживання *респондента*, с досвід проведення *анкетування, поштового й експертного опитування*, телефонного й фокусованого інтерв'ю, *desk-research, контент-аналізу* документів, у тому числі й

аудіовізуальних, за оригінальними методами.

Успішне становлення І.с. як суч. соціол. фундації чималою мірою спричиняється творчим освоєнням нашими науковцями усталених методик і засобів, різноманітного інструментарію, яким володіє світова соціол. наука. Досить перспективними і плідними є зв'язки з Амер. соціол. асоціацією, Соціол. службами Вашингтонського, Гарвардського, Мічиганського ун-тів, Науковим товариством ім.Т.Шевченка (Нью-Йорк), Джорджтаунським, Стенфордським ун-тами (США), Ін-том Соціологічної інформації (Німеччина), Ін-том Східної Європи (Мюнхен), Федеральним ін-том східноєвроп. та міжнар. досліджень (Берлін, Німеччина), *Римським Клубом* (Італія), Британським філіалом Ін-ту Геллана, Ун-тами Оксфорд та Кент (Великобританія), Швейцарським ін-том соц. проблем, Ін-том "Kultur Prospectiv", фондом "World Society Foundation" (Швейцарія), Єрусалимським ун-том (Ізраїль), Австрійським ін-том Схід. та Півд.-Схід. Європи (Відень, Австрія) та ін.

Впродовж 90-х рр. І.с. видав такі праці: *Л.А. Аза* "Виховання як філософсько-соціологічна проблема" (1993); *А.Г. Аресенко* "Соціальний механізм регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки" (1994); *О.А. Донченко, О.Г. Злобіна, В.А. Тихонович* "Наша ділова людина" (1994); *А.О. Ручка, В.В. Танчер* "Курс історії теоретичної соціології" (1995); *Н.В. Паніна* "Технологія соціологічного дослідження" (1996); *Є.І. Головаха* "Суспільство, що трансформується: Досвід соціологічного моніторингу в Україні" (1997), "Економічна соціологія" (1997), "Українське суспільство на порозі третього тисячоліття" За ред. *М.О. Шульги* (1999); "Соціологія. Навч. посіб." За ред. *С.О. Максимва* (1999) та ін.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ – процес, в ході якого *соц. практики* стають досить регулярними і довготривалими, так що їх можна представити як *соц. ін-ти*. Це поняття важливе для того, щоб не складалось враження ніби-то соц. ін-ти представляють собою задані і незмінні реальності, тому що зміни в соц. практиці здатні призводити як до модифікації існуючих соц. ін-тів, так і до виникнення нових інституціональних форм. Поняття І.с. співвідноситься з тією ідеєю в межах *теорії ролей*, згідно якої люди володіють певною свободою "вироблення ролей" в своїй взаємодії з ін. людьми, а не просто дотримуються приписаних зразків поведінки.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КОНФЛІКТУ. Як свідчить досвід Заходу, у ХХ ст., по мірі визрівання капіталізму, кількість конфліктів зменшувалася, і вони ставали менш загрозливими. Основ. соціол. поясненням цього спаду є І.с., яка є результатом такого розподілу і автономізації політ. і індустр. конфліктів, коли вони більше не посилюють один одного. Розширення політ. прав, таких як всезаг. виборче право і право політ. представництва, означає, що певні пануючі кола в індустрії більше не спроможні здійснювати контроль над політикою. Сам феномен *громадянства* також безпосередньо впливає на інтеграцію робітників у сусп-во. Ін. аспектом І.с. є розвиток спеціалізованих ін-тів, які покликані врегулювати конфлікти в індустрії вєлід за відділенням І.с. від політ. Див.: *Громадянство; Індустріальний конфлікт; Кінець ідеології теорії*.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у суч. соціології, що вивчає сталі форми організації і регулювання *сусп. життя*. До представників І.с. відносяться *С.Лінсєт, Дж.Ландберг, Р.Бендіке, П.Блау, Б.Мур, Ч.Мілс* та ін. Соц. поведінка людей вивчалась ними у

тісному зв'язку з існуючою системою соц. нормативних актів і ін-тів, необхідність і функціонування яких прирівнюється до природно-істор. закономірності. Соц. ін-ти, з т.з. І.с., припускають свідому регулюючу і організовану форму діяльності маси людей, відтворення повторювальних і найбільш сталих зразків поведінки, звичок, традицій, які передаються з покоління в покоління. Кожний соц. ін-тут, що входить у певну соц. структуру, створюється для виконання тих чи ін. сусп. значущих (напр., виживання) матеріальний добробут, соц. стабільність) цілей і функцій. Соц. ін-тут виконує такі функції: 1) відтворення членів сусп-ва; 2) соціалізація; 3) виробництво і розподіл; 4) дотримання порядку і підтримка морального клімату. Розглядаючи сусп-во як сукупність соц. ін-тів, інституціоналісти вважали предметом соціології істор. сформовані конкр. сусп. устої, що презентують певну сукупність соц. ін-тів. Див.: *Інститут соціальний; Суспільство; Соціологія.*

ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (лат. *instrumentum* - знаряддя) - набір спец. засобів і документів, за допомогою яких здійснюється збір і систематизація емпір. інформації про об'єкт, що вивчається. Основними методами соціол. дослідження є *опитування, інтерв'ю, аналіз документів, спостереження, експеримент, соціометрія* та ін. Кожний з них передбачає використання особливих документів, які сприяють збору, групуванню, *типологізації*, класифікації вихідної інформації. Такими документами є анкета, опитувальний лист, бланк інтерв'ю, тест, карточки (напр., карточки спостереження або соціометричного аналізу), таблиці (напр., таблиця експертних оцінок), графіки (у вигляді різних розподілів або діаграм). Вибір, побудова і складання інструментарію є важли-

вою частиною підготовки програми соціол. дослідження. Див.: *Анкета стандартна; Анкетування; Дослідження соціологічне; Програма соціологічного дослідження.*

ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ЛІДЕР.

Див.: *Лідер інструментальний.*

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* - відновлення, *integer* - цілий) - об'єднання в одне ціле, упорядкування, структурування раніше роз'єднаних, неупорядкованих явищ, частин якогось цілого. В процесі І. зростає обсяг, частота, інтенсивність *взаємодії* між елементами системи, досягається вищий ступінь її цілісності. Під І. може розумітися результат процесу об'єднання і згуртування, тобто стан упорядкованого функціонування частин цілого (близькі поняття: *система, структура, організація, модель*). Залежно від характеру системного об'єкта І. може розглядатися на рівні *особи, групи, регіону, соц. системи, співдружності держав, світового господарства*. Відповідно до природи взаємодіючих елементів в соціології розрізняють І. соц., культурну та ін. Див.: *Інтеграція культурна; Інтеграція соціальна.*

ІНТЕГРАЦІЯ ГРУПОВА соц.-психол. процес об'єднання групи людей у колектив, зростання згуртованості, організованості групи в умовах міжособистісного спілкування "обличчя до обличчя". І.г. включає: *адаптацію* членів групи один до одного; створення сталої мікроструктури групи, тобто сітки симпатій, переваг і відштовхувань; формування групового *етносу*, морально-психол. клімату; вироблення або усвідомлення спільних цілей, *цінностей* і традицій; формування системи *ролей*, лідерства; вироблення системи комунікацій, обміну інформацією тощо. Див.: *Група соціальна; Інтеграція соціальна; Роль соціальна.*

ІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА - процес встановлення оптимальних зв'язків між

соц. ін-тами, групами, гілками влади і управління; форми підтримки соц. групами певної сталості і рівноваги соц. відносин. Е.Дюркгейм, М.Вебер, В.Парето встановили наявність І.с. на базі спільних для всіх її членів *цінностей* і *норм*. Представники функціоналістської антропології (*Малиновський, Радкліфер-Браун*, Клакхон) довели ідею І.с. до розуміння повної інтеграції сусп-ва. *Т.Парсонс* ввів поняття нормативної і ціннісної І.с. у свою чотирьохфункціональну *парадигму* розгляду соц. систем, довівши, що функція І.с. забезпечується діяльністю спеціалізованих підприємств. На думку Парсонса, проблеми І.с. зростають відповідно до диференціації й ускладнення систем дії. У суч. сусп-ві інтеграційні проблеми розв'язуються за допомогою таких механізмів, як універсальна, уніфікована правова система, добровільні асоціації, розширення прав і привілеїв членів співтовариства. Теоретики нефункціоналістських напрямів (*Бенфікс, Гаулуер*) нерідко критикують *функціоналістів* за перебільшення можливостей ступеня інтеграції соц. системи, стверджуючи, що емпір. високій її рівень є недосяжним і практично неіздійснюваним, тому що позбавляє соц. систему рухливості і гнучкості. Велике місце проблеми І.с. займають в працях теоретиків *організації*. Зокрема, *А.Етциони* доводить, що такі організації, як в'язниці, військові частини і т.п., не є соц. системами, тому що інтегруються на основі примусу. При тоталітарному режимі І.с. також здійснюється шляхом насилля, терору тощо. І.с. розглядають як процес, тісно пов'язаний з ін. процесами типу *соціалізації, аккультурації, асиміляції* і т.п., як результат цих процесів. Як і її протилежність - дезінтеграція, І.с. завжди є відносною і неповною. Загальноприйнятої і цілісної концепції І.с. ще й досі не існує. Див.: *Аккультурація; Організації соціологія; Система соціальна; Соціалізація.*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (лат. *intelligens* - той, що знає, розумний) - *соц. група (верства)* людей, що професійно зайняті переважно більш або менш висококваліфікованою розумовою працею і володіють необхідною для цього спец. вищою або середньою освітою. Об'єктивною основою виділення І. є відокремлення розумової праці від фізичної, яке істор. відбулося ще в умовах рабовласництва і феодалізму, посилювалося пізніше в процесі формування і розвитку *індустр. сусп-ва*. На цій основі стрімко зростала і зростає як чисельність, так і роль І. Вона формується в особливу соц. групу. Це наочно проявляється на етапі *наук.-техн. революції* і переходу до *постіндустр. сусп-ва*, де І. займає ведуче місце. І. - менеджери, економісти, інженери, техніки, вчителі, лікарі, працівники науки і культури, юристи та ін. І. неоднорідна як за своїм соц. походженням, так і за статусом і соц.-політ. орієнтацією. Нерідко можна зустріти дво-яке розуміння І. - в широкому і порівняно вузькому сенсах. У першому випадку до неї включаються всі зайняті переважно розумовою працею, у т. ч. і всі службовці, у другому - лише зайняті висококваліфікованою, творчою розумовою працею, у т. ч. службовці-спеціалісти. Важливо при цьому мати на увазі, що поняття "І." і "службовці" співпадають не повністю, а лише частково, тому що: 1) не всі інтелігенти є службовцями (тобто працівниками за наймом в держ. і гром. установах і організаціях, у сфері бізнесу, менеджменту); 2) не всі службовці можуть бути віднесені до І., оскільки немала їх частина не є спеціалістами і зайнята не складною розумовою, а допоміжною, організаційно-техн. працею. Див.: *Група соціальна; Стратифікація соціальна.*

ІНТЕНСИВНІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ (франц. *intensif* < лат. *intensio* - напруга, посилення) - характеристика *соц. мобільності*, яка позначає число індивідів,

що змінюють *соц. позиції* у вертикальному або горизонтальному напрямках за певний проміжок часу. Див.: *Мобільність соціальна*.

ІНТЕРАКЦІОНІЗМ. Див.: *Символічний інтераціоналізм*.

ІНТЕРАКЦІЯ. Див.: *Взаємодія соціальна*.

ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ (лат. *internus* – внутрішній) – процес, у ході якого індивід пізнає і приймає як обов'язкові ті *соц. цінності і норми* поведінки, які прийняті в межах його *соц. групи* або більш широкого *соц. утворення*. Див.: *Соціалізація*.

ІНТЕРВ'Ю (англ. *interview* – бесіда) – один з основних видів *опитування*, який використовує безпосередню *взаємодію* між дослідником і *респондентом* відповідно поставленої мети. Залежно від ступеня свободи співрозмовника, що виражається в наявності і формі питань, а також глибини відповідей, розрізняють такі види І.: 1) *глибинне* – дослідник визначає коло проблем, зберігаючи повну свободу у способі ведення бесіди, а респондент вільний у виборі форм відповідей; *гіпотеза* при цьому не сформульована; 2) *вільне* – гіпотеза формулюється до початку опитування, інтерв'юєру надається свобода в постановці, порядку, кількості і способі вираження питань, але при умові, що він повинен зібрати ту інформацію, яка передбачена темою і планом дослідження; 3) *фокусоване* (напівстандартизоване) – використовується "путівник інтерв'ю" з переліком як необхідних, так і можливих питань; 4) *стандартизоване* – питання, що ставляться, мають відкритий або закритий характер. Це І. проводиться на основі *опитувального листа*, який чітко визначає порядок і формулювання питань. У першому випадку припускаються будь-які можливі відповіді, у другому – лише ті, які вказані в опитувальному листі.

Залежно від кількості респондентів розрізняють індивід. і групові І., залежно від способу спілкування між інтерв'юєром і респондентом І. може бути особистісним і *телефонним*. Недолік останнього – можливість опитування лише тих, хто має телефон, перевага – можливість швидко одержати необхідні дані і негайно врахувати їх в роботі. Залежно від частоти проведення І. може бути одноразовим і багаторазовим (панельним), залежно від об'єкта і мети дослідження розрізняють інтенсивне і екстенсивне І. Інтенсивне І. застосовується для дослідження структур або індивід. типів відповідей. Екстенсивне І. – багаторазові бесіди з великою кількістю респондентів дозволяють класифікувати типи відповідей, однак при цьому на спільному фоні зникають особистісні риси респондентів. Залежно від рівня підготовленості респондентів застосовують директивне і недирективне І. Перше проводиться в ситуації, коли респондент достатньо добре уявляє собі, чому він діє так, а не інакше. У цьому випадку застосовується опитувальний лист з упорядкованими питаннями. Мета недирективного І. – втягнути респондентів у співпрацю з інтерв'юєром, виявити їх установки і настрої. У цьому випадку упорядкованість питань зведена до мінімуму.

Важливими етапами *соціол. дослідження* за методом І. є розробка *програми дослідження* (формулювання проблеми, цілей, завдань і гіпотез), складання опитувального листа, організація і проведення І. Для успішного здійснення І. важливі такі моменти: 1) місце проведення І. (службове приміщення, квартира, вулиця і т.д.) визначається специфікою предмета дослідження. Питання, пов'язані з проблемами побуту, *сім'ї і вільного часу*, краще з'ясовувати в домашніх умовах, а виробничі – у трудових колективах; 2) вступне слово інтерв'юєра повинно

бути коротким, обґрунтованим і переконливим, має забезпечити встановлення контакту з респондентом; 3) позиція інтерв'юєра в процесі І. має бути нейтральною, він ні в якому разі не повинен проявити своє ставлення до предмета дослідження; 4) інтерв'юєр повинен вміти створювати дружню атмосферу, проявляти увагу і інтерес до особистості респондента; 5) якщо дослідження піднімає серйозні проблеми, темп І. має бути нешвидким, помірним, а, якщо питання не вимагають довгого осмислення – бесіду слід вести у більш швидкому темпі.

Заг. положення, а також спец. правила, які визначаються завданнями дослідження, подаються в "Інструкції інтерв'юєра", яка разом з опитувальником є основ. робочим документом інтерв'юєра. Метод І., особливо стандартизованого, все більше використовується в *соціол. дослідженнях* як у нас, так і за кордоном. Це пояснюється його перевагами в порівнянні з анкетним опитуванням. Інформація, яка одержується за допомогою І., є більш повною, глибокою і визначеною, ніж анкетна, тому що пропуск питань практично виключається, а невизначені або суперечливі відповіді можуть бути уточнені. І. дає можливість спостерігати за респондентом, визначати його відношення до предмета розмови, з'ясовувати міру широти відповідей тощо. Див.: *Інтерв'юєр; Опитування; Програма соціологічного дослідження; Респондент*.

ІНТЕРВ'ЮЄР – той, хто проводить інтерв'ю; людина, яка перебуває в безпосередній взаємодії з *респондентом* з метою одержання від нього інформації. Контакт з респондентом здійснюється за чітко визначеними правилами, дотримання яких для І. є обов'язковим. І. можуть виступати професіонали, які працюють в *соціол. організаціях* і мають спец. підготовку та безпосередньо задіяні в даному

дослідженні на всіх його етапах. Однак на практиці відбувається поділ ролей дослідника і І., що дозволяє залучати до проведення інтерв'ю широкого кола осіб різних професій, які після попереднього навчання допускаються до самостійної роботи. Усі технічні, методичні, організаційні аспекти інтерв'ю докладно описуються у спец. "Інструкції інтерв'юєру". Досвід проведення інтерв'ю свідчить, що головну увагу при відборі І. треба приділяти інтелектуальним здібностям кандидатів. Рівень вимог до компетентності, культури І. цілком визначається темою конкр. дослідження. Важливо враховувати стать, вік, *соц. стан* І. Менше значення має професія, хоча і тут є свої вимоги (напр., у Франції до роботи І. не допускаються студенти, викладачі і т.п.). Інші якості І. – вміння спілкуватися, порядність у роботі, здатність слухати ін., при цьому не оцінюючи його найбільш важливі якості, які вимагаються від І. Див.: *Дослідження соціологічне; Інтерв'ю*.

ІНТЕРГЕНЕРАЦІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ. Див.: *Мобільність соціальна*.

ІНТЕРЕС (лат. *interest* – має значення, важливо) – емоційна, підвищена увага людини до будь-якого об'єкта або явища.

ІНТЕРЕСИ СОЦІАЛЬНІ – реальні причини дій, звершень, які формуються з їх відмінностями за становищем і роллю в *сусп. житті*. Інтереси групи утворюються на основі інтересів її членів, але не зводяться до них і навіть до їх суми, бо в процесі взаємодії *індивідів* відбувається вироблення інтересів групи як цілого, які віддзеркалюють не будь-які, а спільні подібні риси об'єкта, всього *соц. стану* окремих індивідів. Це ж стосується і *І.с.* спільнот більш вищого рівня, включаючи *сусп-во* в цілому. В *І.с.* знаходять найбільш узагальнений вираз актуальні потреби представників тих чи ін. *соц. спільнот*. *І.с.* завжди спрямовані на збере-

ження або зміну становища тієї чи ін. групи в сусп-ві.

Відмінності І.с. в сусп-ві пов'язані з багатьма моментами, головні з яких визначаються відмінністю *соц. статусів* і ролей різних *соц. груп і особистостей*. Спільність І.с. служить основою об'єднання, згуртованості в межах соц. об'єднань. Серйозні відмінності і особливо протилежність І.с. лежить в основі виникнення і загострення *соц. напруги, соц. зіткнень*. При цьому люди можуть і не усвідомлювати або погано усвідомлювати свої справжні І.с. Саме усвідомлення І.с. виникає в процесі співставлення *соц. статусу* даної особи, групи або спільності з ін. Поглиблення і загострення суперечностей І.с. – головна причина *соц. конфліктів*. Для забезпечення динамічного розвитку сусп-ва, пом'якшення соц. ситуації важливо врахування всього комплексу І.с. (особи, соц. груп, класів, етнічних груп тощо). Визначальним в *соц. політиці* нашої держави в умовах системної кризи має бути соц. захист малозабезпечених верств населення, родни, пенсіонерів. Соціологія покликана всебічно відображати і вивчати І.с. і сусп. настрої, які вони породжують, і на основі об'єктивної оцінки змісту І.с. формувати передові погляди, соц. позиції громадян, готувати владним структурам рекомендації щодо здійснення необхідних соц. заходів з метою зняття *соц. напруги*. Див.: *Напруга соціальної; Політика соціальна*.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ – перехід ззовні всередину. Психол. поняття, яке означає формування розумових дій і свідомості через засвоєння *індивідом* зовнішніх дій і соц. форм спілкування.

ІНТЕРНЕТ – глобальна система зв'язків між комп'ютерами.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ – необхідний елемент *соціол. дослідження*. Її мета полягає в тому, щоб, реконструюючи схему виведення змістовного визна-

чення понять, забезпечити можливість їх адекватного розуміння і засвоєння; редукуючи зміст поняття до емпірич. ознак, домогтись співставлення змісту заг. понять з реальною дійсністю, створити можливість заміру соціол. методами явища, об'єкта, процесу, що досліджуються; проводячи *операціоналізацію* понять, виявити чинники, що впливають на хід процесу, який вивчається. І.п. в соціології має теорет. (процес реконструювання схеми виведення заг. поняття шляхом зазначення термінів меншого ступеня заг., що входять у дефініцію поняття, яке експлікується), емпірич. (виведення ознак, які спостерігаються і які репрезентують зміст понять – інтерпретантів) і операціональний (сукупність операцій, за допомогою яких може бути здійснений замір емпірич. ознак) характер. Всі ці три рівні І.п. застосовуються в єдності, їх використання забезпечує правильну побудову методик конкрет. соціол. досліджень.

ІНТЕРПРЕТУЮЧА СОЦІОЛОГІЯ – форми соціології (*символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, підхід М.Вебера*), об'єднані акцентом на необхідності усвідомлення (тобто "розуміння" або інтерпретації) "мети" акторів соціологами. Див.: *М.Вебер; Герменевтика; Розуміння; Розуміюча соціологія*.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ – відправним моментом багатьох напрямів соціол. теорії є досвід окремого суб'єкта. Теорія покликана пояснювати те, яким чином *індивіди* стають зв'язаними один з одним, тобто яким чином виникає І. Див.: *Дії теорія; "Життєвий світ"; Інтеракціонізм символічний; Феноменологічна соціологія*.

ІНТРАГЕНЕРАЦІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ. Див.: *Мобільність соціальна*.

ІНФАНТИЛІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *infantilis* – дитячий) – поняття, що характеризує розрив між біол. і соц.

культ. дозріванням молодого *покоління*. І.с. полягає в небажанні певної частини молоді, яка не досягнула віку, коли вона здатна виконувати соціокульт. функції, здійснювати цей якісний перехід і залучатися до трудової і сусп.-політ. діяльності, заводити сім'ю і т.д. Див.: *Життєва позиція особистості; Життєві шанси*.

ІНФІЛЬТРАЦІЯ – проникнення індивіда у більш високу за статусом *соц. верству* (страту) в процесі вертикальної, висхідної *мобільності*.

ІНФЛЯЦІЯ (лат. *infatio* – вздуття) – означає підвищення заг. рівня цін, наслідком чого є зниження купівельної спроможності грошей. Дослідження І. здійснювалось, г. ч., у межах економ. науки, однак, сьогодні соц. процеси, які вона породжує, займаються і соціологі.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА (лат. *informatio* – роз'яснення, поінформованість) – сукупність процесів, які відбуваються у всіх сферах і підсистемах *сусп-ва* і пов'язані з якісно новим рівнем (формами) виробництва, переробки і розповсюдження інформації. Викликана потребою у використанні величезного обсягу інформації у зв'язку із зростанням масштабів виробництва, інтенсифікацією і інтелектуалізацією праці, ускладненням процесів управління. Техн. базою І.с. є розвиток мікроелектроніки і обчислювальної техніки і на цій основі електронізації і комп'ютеризації виробництва і всіх сфер *сусп. життя*.

ІНФОРМАЦІЙНА БІДНІСТЬ – інформаційно бідними є люди, котрі не мають або майже не мають доступу до інформаційної технології, напр., до комп'ютерів.

ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ – футурологічний різновид доктрини "*постіндустр. сусп-ва*". І.с.т. розглядається під кутом зору перш за все управлінських аспектів і характеризується різкою зміною і підвищенням

ролі і значення інформаційних технологій. Суч. соціологи по-різному розв'язують питання про місце І.с. в істор. розвитку людства. Одні з них розглядають І.с. як синонім постіндустр. сусп-ва. Інші вважають, що І.с. – це лише одна із назв постіндустр. сусп-ва, та один із етапів його розвитку. Є й такі, що взагалі виводять І.с. за межі постіндустр. сусп-ва, уявляючи І.с. як новий ступінь сусп. прогресу, який іде на зміну постіндустріалізму. Помітними представниками І.с.т., що з'явилися у 70-х рр. ХХ ст., є *Д.Белл, Д.Нейсбі, З.Бжезінський, О.Тоффлер, А.Кінг, П.Абурден* та ін. Основні риси І.с.т.: комп'ютеризація сусп-ва, інформаційна революція, перетворення інформації й інформатизації у вирішальний чинник *життя сусп-ва*; інтелектуалізація людської діяльності; децентралізація і індивідуалізація; демократизація і дебіюрократизація; глобалізація і формування наднац. структур та ін. Див.: *Інформатизація суспільства; Постіндустріального суспільства теорія*.

ІНФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – сукупність знань, відомостей, даних, повідомлень, які формуються і відтворюються в сусп-ві і використовуються *індивідами, групами, організаціями, класами, різними соц. ін-тами* для регулювання *соц. взаємодії, соц. відносин*, а також відносин між *людиною, сусп-вом* і природою. І.с. – багаторівневе знання, що характеризує *соц. процеси* в цілому (економ., політ., ідеол., культурологічні тощо), конкрет. процеси, що відбуваються в різних частинах сусп. організму (родина, населення, підприємство, установа та ін.), а також інтереси, прагнення і думки різних людей. У суч. сусп-ві особливо важливим джерелом І.с. стає *наука*, яка покликана давати адекватне, достатньо повне знання, що відбиває об'єктивні *соц. процеси*, їх зв'язки й опосередкування. Функціонування І.с. здійснюється за

допомогою різних каналів і засобів її розповсюдження і зберігання – інституціоналізованих і неінституціоналізованих. Розвиток науки і техніки, ускладнення сусп. життя і системи управління ним веде до того, що більшу роль у формуванні І.с. і розповсюдженні її відіграють ЗМІ. Суч. процес інформатизації сусп-ва пов'язаний з розвитком інформаційної технології, глобальних інформаційних систем (напр., Інтернет), різко збільшує кількість І.с., що циркулює в суч. світі. І.с., що активно використовується суб'єктом, називається актуальною. Значущість І.с. визначається тим, наскільки ефективно функціонує і розвивається соц. система, що використовує дану інформацію. Цінність І.с. – вираження здатності системи (у т.ч. індивіда) успішно досягати конкр. мети на основі одержаної інформації.

ІНФОРМАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНА – різновид соц. інформації, яка одержується методами соціології і інтерпретується в її межах. Див.: *Інформація соціальна; Засоби масової інформації; Інформаційного суспільства теорія.*

ІНФОРМАЦІЯ СОЦІОМЕТРИЧНА – інформація, яку отримують при проведенні спец. методів дослідження, скерованих на одержання міжособистісних відносин в малих соц. групах. Див.: *Соціометрія.*

ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА (лат. *infra* – нижче, під і *structura* – будова, розташування) – комплекс установ, будівель, транспортних засобів і т.д., які призначені для обслуговування споживачів, сукупність відповідних галузей економіки. Суч. І.с. України охоплює установи житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, транспорту і зв'язку, відпочинку і спорту, охорони здоров'я і оточуючого середовища, соц. забезпечення і страхування, інформації і масової комунікації тощо. І.с. створює передумови

мови соц. відтворення, забезпечує матер.-техн., соц.-організаційні і культ.-побутові умови для життєдіяльності населення. В умовах переходу до ринкових відносин виявляється нова важлива особливість розвитку І.с. – опора на ініціативу і самодіяльність населення.

ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В СОЦІОЛОГІЇ. Див.: *Порівняльно-історичний метод.*

ІСТОРИЧНОГО КРУГООБІГУ ТЕОРІЯ – сукупність істор.-соц. концепцій, ядро яких становлять уявлення про те, що сусп-во в цілому або його підсистеми (*культура, держава*) розвиваються не прогресивно, а циклічно, постійно повертаючись до вихідного стану і проходячи цикли відродження і занепаду. У соц. філософії ХХ ст. І.к.т. представлена в "морфології культури" О.Шпенглера, згідно якої кожне сусп-во проходить цикл від культури і цивілізації, приреченої на вимирання, і у працях англ. історика і соціолога А.Тойнбі, який прагне об'єднати уявлення про багатоманітність культур з релігійно-філософ. інтерпретацією всесвітньої історії. У суч. соціології І.к.т. вже не користується визнанням, хоча деякі її погляди, зокрема про циклічну повторюваність окремих процесів в соц. і культ. системах, знаходили відгук у рос.-амер. соціолога П.Сорокіна, у концепції "циркуляції еліт" В.Парето та ін. І.к.т. звернула увагу на необхідність диференційованої типології культур і соц. систем. Див.: *Культурно-історичних типів теорія.*

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у соціології, який вивчає істор. процес розвитку сусп-в, соц. систем, ін-тів і явищ, а також розробляє спец. соціол. теорії істор. розвитку, соціологічні методи аналізу істор. даних. Оформилась І.с. у др. пол. ХХ ст. завдяки зусиллям Г.Беккера, Г.Е.Барнза, В.Канмана, П.Флори, А.де Токвіля та ін. Становленню І.с. сприяв порівняльно-

істор. метод, започ. М.Ковалевським, С.Тейлором, Ю.Ліпертом.

За останні 20 років як в галузі емпір. досліджень, так і в сфері методол. підходів спостерігалось зближення інтересів двох дисциплін – історії і соціології. Напр., "Анналів" школа при аналізі істор. даних використовує кількісні методи, а історики чаклунства в Європі в своїх дослідженнях часто звертаються до антропологічних теорій магії. У свою чергу соціологи при побудові картини розвитку робітничого класу в період *індустріалізації* в певній країні часто використовують детальні істор. дослідження життя робітничого класу. Це зближення відбувалось вусупереч жорсткому супротиву тих, хто вважав розмежування цих дисциплін об'єктивною необхідністю.

У терміна "І.с." можуть бути два досить тривіальних значення: 1) істор. аналіз повинен бути більше зав'язаним на соц. контексті; 2) соціологія повинна посилатись на більш широке істор. тло. П.Абрамс запропонував привабливіше визначення істор. соціології в зв'язку з трьома аспектами теорії: 1) І.с. проявляє специфічний інтерес до процесу переходу до *індустр. сусп-ва* як істор. процесу; 2) розглядає відносини свободи і необхідності через вивчення біографій індивідів у соц.

контексті; 3) у межах істор. соціології аналіз динамічної *взаємодії* між людською діяльністю і соц. структурою постає не як абстрактна проблема, а як емпір. питання всесвітньої історії. У цьому розумінні соціологія в цілому може називатись істор., оскільки вона постійно цікавиться змінами, процесами і розвитком. На сьогодні не існує загальної теорії І.с., і багато авторів замість однієї застосовують декілька теорій, вважаючи, що т.ч. можна позбавитись тираниї єдиного принципу пояснення соц. явищ.

ІСТОРИЧНИЙ АКЦІОНАЛІЗМ – напрям соціол. досліджень, предметом якого виступають істор. дії індивід. і колективних соц. суб'єктів, зокрема, *групи, організації, соц. рухи й ін-ти*, тобто дії, спрямовані на перетворення існуючих соц. відносин. І.а. виходить із передумови, що сусп-во здатне у деякому наближенні – проєктувати власне майбутнє і відповідно діяти.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. К.Маркс запропонував матеріалістичне розуміння історії. Воно полягає в тому, що соц., культ. і політ. явища детермінуються способом виробництва матер. предметів. Таке розуміння при поясненні істор. процесів віддає пріоритет причинності не ідеям, а економіці, що відбивається у розрізненні *базиса і надбудови.*

Й

ЙІНГЕР МІЛТОН (1916-1992) – амер. соціолог, представник *функціоналізму в соціології релігії*. Його розуміння релігії викладено в книзі “Наукове вивчення релігії” (1970). Релігію визначає як систему вірувань і дій, шляхом яких група людей вирішує вищі проблеми свого життя: існування смерті, зла, страждань, вни і

т.п. Релігія, згідно Й., є засобом для “релятивізації” людських нещастя та страждань. Наголошує на вічності релігії, її присутності в свідомості будь-якої людини. Визначає не лише церковні форми релігійності, він приходить до висновку, що релігія буде існувати в будь-якому сусп-ві і в різних формах.

К

КАЗНЕВ ЖАН (1915-1988) – франц. соціолог, викладав в Александрійському ун-ті (Єгипет) (1948–1950), у 1966р. очолив кафедру соціології в Сорбонні; президент багатьох нац. та міжн. асоціацій. У соціології К. є послідовником ідей Мосса і Гурвіча. Ряд праць присвячені проблемам *соціології знання*, особливо аналізу її етико-психол. аспектів. Відомий своєю концепцією розвитку *цивілізації і прогресу*, яка є, на його думку, оптимістичною. *Сусп-во* рухається до ідеалу, який він розумів під побудовою такої соц. організації, в якій би кожен брав участь відповідно своїх здібностей, заслуг та бажань, а не лише за походженням. Велику надію в побудові такого сусп-ва К. покладає на *масові комунікації*, які повинні зруйнувати елітарність та відчуження. Видрукував праці: “Соціологія М. Мосса” (1968), “Десять основних принципів соціології” (1976).

КАН ГЕРМАН (1922-1983) – амер. соціолог і футуролог, засновник та директор Гудзонівського дослідницького ін-ту, що розробляв довгострокові наук.-техн., соц.-економ. і військово-політ. прогнози на замовлення уряду та фінансово-промислових корпорацій. Прославився своїми працями, серед яких: “Про термоядерну війну” (1960), “Думки про немислиме” (1962), “Про ескалацію: метафори та сценарії” (1965), “Рік 2000” (1967), “Майбутнє: роздуми про 70-і та 80-і роки” (1972), “Наступні 200 років” (1976), “Економічний розвиток світу” (1979), “Майбутній бум” (1982), “У Землі достатньо ресурсів” (1984) і т.д. Доводив можливість розв’я-

зання глобальних проблем суч. на основі використання нових досягнень науки і техніки. Був прихильником концепції “*постіндустріального сусп-ва*”. Його праці містять методики розробки *прогнозів* та дуже цінний фактичний матеріал.

КАНТ ІММАНУІЛ (1724–1804) – як нім. соц. філософ, К. найбільш відомий двома поняттями, якими оперує соціологія: людина, в якій детермінізм у феноменальному царстві не вважається несутимим зі свободою дії, і категоричного імператива методу управління вільною людською дією, ін. словами, “дій так, як ніби-то твої дії брались за взірць всезаг. закону поведінки”, або “думай, що сталось б, якби кожний робив так само”. Величезний вплив К. на соціологію має дві причини: 1) це спроба постати між *емпіризмом і ідеалізмом*; 2) розподіл феноменального і ноуменального, а також концепція людини, яка забезпечує основу чисельних відмінностей між природничими і соц. науками. Основ. праці: “Критика чистого розуму” (1781), “Критика практичного розуму” (1788) і “Критика здібності судження” (1790).

КАПІТАЛ – 1) накопичене багатство, реалізоване в засобах виробництва або здатне їх створити (придбати); 2) “майно”, придатне безпосередньо (потенційно) для використання в якості джерела прибутку. Див.: *Капіталізм; Людський капітал*.

КАПІТАЛІЗМ (лат. *capitalis* – головний) – один із істор. етапів розвитку людства, один із типів економ. організації *сусп-ва*. З т.з. *марксисту* К. – сусп-

економ. формація, яка засновується на приватній власності *класу буржуазії* (капіталістів) на основ. засоби виробництва, експлуатації ним найманіх робітників (пролетаріату), позбавлених таких засобів.

Характеристика К. була дана *марксизмом*. перш за все у тритомному "Капіталі" К. Маркса. К. – це відмова від феодалних підвалин *суч. життя*: свобода підприємництва в умовах товарно-грошових, ринкових відносин між торговиробниками; панування принципу одержання максимального прибутку в процесі експлуатації найманіх праці; новий, більш вищий в порівнянні з феодалним рівень розвитку продуктивних сил, заснованих на машинній техніці; створення нових форм організації виробництва і праці на підприємствах з їх глибокою спеціалізацією і раціоналізацією; утвердження нових уявлень, цінностей і норм, зорієнтованих на підприємництво, індивідуалізм тощо. Вірно виявивши деякі риси К., марксизм у той же час не помітив, що він є динамічною, постійно еволюціонізуючою формою економ. діяльності, недооцінив істор. можливості К. і перспективи його розвитку.

Багаточисельні немарксистські концепції К. знайшли свій вираз перш за все у працях А. Сміта, Дж. Мілла, М. Вебера, Т. Веблена, В. Парето, В. Зомбарта, Дж. Кейнса, Й. Шумпетера, Д. Гелбрейта та ін. Згідно з Вебером, раціональний характер індустр. К. є результатом як індустр., так і духов. розвитку. Вирішальною інституціональною зміною було становлення ліберальної ринкової економіки і, зокрема, розвиток вільного ринку праці. Серед ін. важливих змін – зростання грошової економіки і розвиток банків, розвиток універсального договірного права, бюрократичного контролю за підприємствами і подвійна бухгалтерія. Вирішальною зміною в духов.

сфері було виникнення аскетичного протестантизму в Європі: протестантська етика підкреслювала цінність наполегливої праці і опадливу раціональність.

У 1980-1990-і рр. соціологи прагнули описати і пояснити зміни в системі монополістичного капіталу, його майбутнє, і найчастіше вели мову не про К., а про посткапіталістичне, *постіндустр. сусп-во*, а сам К. називали *індустр. сусп-вом*. К. в індустр. сусп-вах проявляється в різних формах. Тому таке загальне визначення К., як наявність капіталу і контролю за ним, скерування економ. діяльності на одержання прибутку, наявність ринку, який регулює цю діяльність, присвоєння власниками капіталу прибутку, що підлягає оподаткуванню з боку держави, праця робітників в якості вільних соц. діячів, може бути коректним лише за умов посилення на його конкр. прояви в тій або ін. країні. Див.: *Глобальна система; Індустріального суспільства теорія; Світової системи теорія; Постіндустріального суспільства теорія*.

КАПІТАЛІСТ. Див.: *Буржуазія*.

КАРСЄВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1850-1931) – рос. історик і соціолог. Викладав у Варшавському, а потім у Петербурзькому ун-тах; академік АН СРСР; автор багатьох істор. і соціол. праць, а саме: "Сутність історичного процесу і роль особистості в історії" (1889), "Вступ у вивчення соціології" (1897), "Загальні основи соціології" (1919) та ін. Основ. ідейне джерело К. – *позитивізм*; проблеми, якими займався науковець – метод соц. пізнання, колективна психологія як основа *сусп-ва*, істор. процес. Уся соціологія К. є суб'єктивістською, у ній поєднуються *позитивізм* і *психологізм*.

КАР'ЄРА – послідовність видів праці, які виконуються індивідом у процесі його трудового життя. К. може бути структурованою, тобто представляти

собою впорядковану послідовність зв'язаних між собою видів праці, і неструктурованою. У першому випадку види праці часто вибудовуються в *ієрархію* відповідно до зростання доходів і престижу. Найчастіше поняття К. використовується у *соціології професій*, а також у *символічному інтеракціонізмі* при вивченні *девіантної поведінки* (Г.С. Беккер). Статеві (гендерні) відмінності, які впливають на К., нещодавно стали важливою темою в соціології ринку праці. Див.: *Девіантна поведінка; Мобільність соціальна; Середній клас; Стратифікація соціальна*.

КАУЗУАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА (лат. *causalis* – причина) – причинно-наслідковий зв'язок між окремими *соц. явищами* сусп-ва в процесах його руху і розвитку.

КАСТОВА СИСТЕМА (порт. *casta* – рід, покоління) – одна з форм *соц. стратифікації*, яка є деяким числом ієрархічно рангованих, закритих ендогамних страт із системою *притисаних ролей*, де заборонені *шлюби* і різко обмежені контакти між представниками різних каст. Див.: *Група етнічна; Закритість соціальна; Мобільність соціальна; Стратифікація соціальна*.

КАТЕГОРІЯ (гр. *katēgoria* – судження, визначення) – найбільш заг. і сутнісне поняття, яке виражає одну із основ. форм або одне із основ. відношень буття (матерія, час, простір, рух, причинність тощо). Так чи ін., К. характеризує соц. дійсність як ціле, взятє в певному зрізі, з одного боку. Сама ж ця соц. дійсність є настільки багатогранною, що може отримати адекватне вираження лише в системі категорій. *Соціологія*, як і будь-яка наука, має свою систему К. Це – заг. соціальні К. (ті, якими оперують всі соц. науки: "сусп-во", "особистість", "соц. структура", "соц. система", "нація" і т.д.). К. переважно теоретико-соціологічні ("соц. ін-т",

"соц. верства", "соц. клас" і т.п.). К. метасоціологічні: "соціол. концепція", "структура соціол. знання", "заг. соціол. теорія", "спец. соціол. теорії" і т.п. Можна також виділити К. *галузевих і спец. соціол. теорій*, методол. К., К. соціопрактиології. Основ. для соціології є категорія "сусп-во" (зокрема, *громадянське сусп-во*).

КВАЛІФІКАЦІЯ (лат. *qualis* – який, якої якості і *facere* – робити) – соц. конструкція, яка вказує на реальні атрибути знання або фізичної вправності. Офіційні професійні К. вказують на наявність ієрархічно організованих кваліфікаційних рівнів видів праці. Вплив технологічних змін на К. працівників був предметом тривалих дискусій у 70-80-х рр. XX ст. Згідно суч. теорій гнучкої спеціалізації, декваліфікація, як менеджерська стратегія, була пов'язана з фордизмом і більше не є пануючою, оскільки технології, які використовуються в суч. системах виробництва, визначають більш ширшого діапазону і більш вищого рівня К. робочої сили.

КВАЗІГРУПА (лат. *quasi* – уявний, вигаданий) – сукупність людей, для якої характерними є спонтанність утворення, нестійкість, короткочасність і вузькість зв'язків і *взаємодій* між суб'єктами.

Не будь-яке групове об'єднання людей утворює *соц. групу*. *Намови*, аудиторія слухачів, яка присутня на одній з лекцій у лекторії, пасажери громад. транспорту, група екскурсантів музею – все це, безумовно, групи людей, але не соц. групи, оскільки їх об'єднання не базується на спільній глибокій, широкій, міцній і довготривалій *соц. взаємодії* і носить переважно випадковий, довільний характер. У К., як правило, відсутній або досить слабкий *соц. контроль і соц. регулювання*. Існуючі переважно короткочасні К. або розпадаються, або, під впливом певних умов і чинників, перетворюються у соц. групи.

Див.: *Соціальна група; Соціальний контроль*.

КВАЗИПОТРЕБА – штучна, створена потреба, яка сформувалась під впливом конкретного соц. середовища (моди, захоплення тощо); потреби в курінні, алкоголі, наркотиках і т.д.

КВАНТИФІКАЦІЯ (лат. *quantus* – кількість, величина) – один з видів формалізації соціол. дослідження, спосіб вираження кількісних характеристик соц. суб'єктів в кількісній формі; важлива передумова використання кількісних методів в соціології.

КЕЙС-СТАДІ – метод детального дослідження поодинокого випадку, яке відноситься до певного класу феноменів. Зазвичай, перекладається не зовсім точно, як “монографічне дослідження”. К.-с. не може надавати надійної інформації про весь клас. Проте, його проведення досить часто є корисним на попередніх стадіях соціол. дослідження, оскільки це призводить до висунення певних гіпотез, які можуть бути піддані систематичній перевірці відносно більшого числа випадків.

К.-с. регулярно застосовуються в соціол. дослідженні як попередній, але переважно як основ. дослідницький метод. В останньому випадку серед причин звернення до цього методу називають недостатність дослідницьких ресурсів або труднощі в одержанні доступу до предмета дослідження. У межах багатьох К.-с. в дійсності досліджується більше, аніж один випадок, з тим, щоб одержати певне уявлення про ступінь змінності досліджуваного об'єкта. Надалі ці випадки відбираються з метою визначення прикладів, які вважаються протилежними на основі теорії або попереднього знання. У випадку з методами якісного дослідження, такими, як *включене спостереження, етнографія, застосування яких відібрали багато часу і які не завжди можуть бути доручені по-*

мічникам, соціологи неодмінно вдаються до методу К.-с. З його допомогою можна отримати досить докладні дані, які важко одержати за допомогою більш широких обстежень, однак це досягається ціною неможливості їх повноцінного узагальнення.

КЕТЛЕ ЛАМБЕР АДОЛЬФ ЖАК (1796-1874) – франко-бельг. науковець-математик, один з провідних статистиків XIX ст., автор математичних методів обробки соц. інформації. Створив (одночасно з Коштом) свою соц. фізику – науку про сусп. життя. Розвивав концепцію статистичного методу науки про сусп.-во. Прийшов до ідеї створення нової науки про сусп.-во, відштовхуючись від традиції соц. емпіри. досліджень (політ. арифметика, моральна статистика, соціальна гігієна). Намагався створити в своїх дослідженнях постійні кореляційні показники або статистичні закономірності. Людину К. розумів як члена сусп.-ва, як ланку в статистичній послідовності. Т. зв. одиниця “середньої людини” означала середньостатистичний показник основних фізичних і моральних якостей даної нації. Відома його праця “Соціальна фізика або досвід дослідження про розвиток людських здібностей” (1911).

КІБУЦ – маленькі сільськогосподарські общини (від 50 до 1000 або більше членів), утворені в суч. Ізраїлі з метою, поміж ін., створення альтернативи стандартній сім'ї за рахунок досягнення соц. рівності між чоловіками і жінками шляхом встановлення колект. відповідальності за виховання дітей і за працю.

КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ В СОЦІОЛОГІЇ – сукупність способів, прийомів і процедур одержання і виразу формалізованого соціол. знання з використанням досягнень суч. математики і обчислювальної техніки. К.м.в с. знаходяться у тісному зв'язку і взаємодії з методами

якісного аналізу в соціології. Вони відіграють важливу роль у поглибленому вивченні статистичних і динамічних соц. закономірностей, у практичному використанні соціол. знання в соц. університеті та в соц. політиці. Розширенню і поглибленню застосування К.м.в с. сприяє комп'ютеризація сусп.-ва. Гальмують цей процес труднощі формалізації знань у багатьох галузях сусп. життя, недостатній рівень відповідної підготовки кадрів і відставання їх технічної оснащеності. Все це знижує ефективність і оперативність соціол. досліджень і негативно відбивається на результатах їх використання. Див.: *Дослідження соціологічне; Якісний аналіз в соціології*.

КІНОСОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології мистецтва, яка вивчає “соц. зріз” кінематографічного процесу (М.Жабський). Виділяються такі блоки соціол. проблем: вплив сусп.-ва на кінопроцес, “зворотній вплив” кіномистецтва на сусп.-во, соц. факти і закономірності кінопроцесу в його відносно автономному розвитку, який охоплює виробництво, збереження, обмін, розповсюдження та освоення кіномистецтва. К. вивчає передумови, внутрішню будову кінопроцесу, його соц. генезу, місце, функції, перспективи розвитку в сусп.-ві, соц. відносини між його учасниками та соц. спільнотами, взаємодію його ідейного, художнього та естетичного змісту з притаманною йому сусп. формою, формування та розвиток особистості як суб'єкта і результату дії кінопроцесу, зокрема.

Перші роботи з вивчення кіноглядача опубліковані в 20-ті роки ХХ ст. в Росії (А.Трояновський, Р.Егизаров “Вивчення кіноглядача”, 1928) та США (У.Чартере проводить дослідження глядача для опрацювання нац. політики в галузі кіно). Р.Мертон і П.Лазарсфельд розглядають кіно як спосіб закріплення соц. статусу та норм. Від вивчення

аудиторії кіно йде поглиблене дослідження соц. ролі кіно, усього циклу кінопроцесу. У 60-рр. у колишньому СРСР формуються школи К. у Москві, Свердловську. У 70-80 рр. поглиблюється соціол. аналіз естетичних характеристик фільму в поєднанні з його комунікативними характеристиками та впливом на публіку. Дається поглиблений аналіз у 90-х рр. ситуації в кінематографі, потенційних можливостей аудиторії, вестернізації вітчизняного кінематографу в Росії й Україні. Див.: *Культура; Культури соціологія; Мистецтва соціологія*.

КІНЦЯ ІДЕОЛОГІЇ ТЕОРІЯ – у 1950-тих роках амер. соціологи (зокрема Д.Белл та С.Лінсем) висунули теорію, згідно якої старі ідеології “правих” та “лівих” втратили свою силу та значущість у зв'язку з важливими змінами в природі капіталізму, а також в результаті інкорпорації та демократичної участі робітничого класу в політиці та зростання добробуту населення. Зах. сусп.-вам, яким вдалося розв'язати свої попередні соц. проблеми, більше притаманні консенсус та прагматичний підхід до наявних проблем розподілу ресурсів. Хоча ця теорія досить вірно відбивала існування консенсусу та політики добробуту 1950-х – поч. 1960-х рр., пізніші дослідження вказували на те, що розповсюдження расового конфлікту в Америці, студентські хвилювання в Європі, поляризація відношення населення щодо війни у В'єтнамі та розвиток індустр. конфлікту 1970-х рр. є достатніми емпірич. запереченнями ідеї “К.і.”. Деякі дослідники стверджують, що К.і.т. виступала саме як ідеологія консенсусу. Див.: *Громадянство; Ідеологія; Інституціоналізація конфлікту; Консенсус соціальний; Порядок соціальний*.

КІСТЯКІВСЬКИЙ БОГДАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1862-1920) – укр. правознавець, філософ, соціолог, політ. діяч, проф. Укр. держ. ун-ту, академік.

Основна сфера соціол. студії – логіка, методологія соц. наук, право як *соц. явище*. Розглядав соціологію як *науку* про сусп-во і його закони. На думку К., суч. соц. науки перебувають у кризі, причинами якої є: 1) залежність соц. науки від *соц. філософії*; 2) панування *психологізму*, найяскравішими представниками якого визначав *В.Зомбарта* і *Л.Петражицького*. Утвердження соц. наук можливе шляхом вирішення трьох основних проблем: 1) питання про те, як утворювати соц.-наук. поняття; 2) правильне застосування причинного пояснення для *соц. явищ*; 3) визначення ролі та значення норм у *соц. житті*. При соц.-наук. вивченні права вихідною є теза, що правопорядок, існуючий у житті, не тотожний правопорядку, вираженому в правових нормах, тому виникає необхідність вивчення права як *соц. явища*. При цьому до уваги береться не писане право, а право, яке живе в народі. Основ. твір К.: “Соціальні науки і право: нариси з методології соціальної науки і загальної теорії права” (1916).

КЛАН у соціол. літературі під поняттям К. розуміється група людей (не обов'язково родичів), зв'язаних спільними інтересами, а також для позначення злочинних груп, різних кримінальних об'єднань.

КЛАСИФІКАЦІЯ – розподіл предметів будь-якого роду на класи згідно найбільш суттєвих ознак, притаманних предметам даного роду і соц. форм спілкування. У *соціології* – це спроба визначити такі *соц. структури (сусп-ва, організації, відносини)*, що зустрічаються регулярно. У *соціології освіти* визначення меж між різними формами людського знання.

КЛАС ДОЗВІЛЛЯ (лат. *classis* група) – термін, впровадженний *Т.Веблемом* (“Теорія класу дозвілля”, 1899) для визначення особливої страти соціального класу США другої пол. XIX ст., яка ви-

являла презирство до будь-яких форм ручної і виробничої праці, а також стверджувала власне статусне становище завдяки демонстративному *споживанню* і утриманню від праці. Див.: *Дозвілля; Дозвілля соціологія; Споживання*.

КЛАС СЛУЖБОВИЙ. Цей термін був запропонований *К.Реннером*, а потім видозмінений *Р.Дарендорфом* з метою категоризації класової позиції певних *соц. груп*, що знаходяться в сусп-ві на високому рівні і зайняті розумовою працею. До таких груп можна віднести менеджерів, фахівців (працюючих в установах, а не індивідуально), а також державних службовців. Усі ці групи розглядаються як такі, що наділені владою і компетенцією від імені корпоративних органів чи капітал. класу і як такі, що знаходяться у них “на службі”. Див.: *Вищий клас; Мобільність соціальна; Клас соціальний; Середній клас; Стратифікація соціальна*.

КЛАС СОЦІАЛЬНИЙ – велика *соц. група*, яка об'єднує у собі людей з принципово спільним соц.-економ. і політ. *статусом*; один із основних типів *соц. стратифікації* поруч з *кастою* і *станом*. Теоретична традиція аналізу К.с. в соціології бере поч. у працях *К.Маркса* і *М.Вебера*, які досліджували становлення К.с. Маркс розглядав К.с. з т.з. власності на *капітал* і засоби виробництва, поділяючи населення на тих, хто володіє власністю і на тих, хто її не має, на *капіталістів* і пролетаріат. Він визнавав наявність груп, які не вкладаються в ці межі (такі, як селяни або дрібні власники), але розглядав їх як залишки докапітал. економіки, які будуть зникати з підвищенням зрідлаті капітал. системи. Маркс розглядав К.с. як реальні спільноти і реальні соц. сили, здатні змінювати сусп-во. Постійне прагнення капіталістів до збільшення прибутку веде до експлуатації пролетаріату, внаслідок чого відбувається його змінен-

ня. У цих умовах у робітників розвивається класова свідомість, і пролетаріат повинен перетворитися з класу “в собі” (відсутність класової самоствореності), в клас “для себе”, який складається з робітників з класовим світоглядом, готових вести *класову боротьбу* з капіталістами.

На відміну від Маркса, Вебер ділив населення на К.с. відповідно до економ. відмінностей у ринковій позиції, які породжують відмінності в *життєвих шансах*. Однією з основ ринкової позиції є капітал, а не *кваліфікація і освіта*. На думку Вебера, К.с. можуть бути і ті, чия кваліфікація є унікальною на ринку і ті, хто в результаті цього має високу платню. Вебер розрізняв чотири К.с.: 1) клас власників; 2) клас інтелектуалів, адміністраторів і менеджерів; 3) традиційний буржуазний клас дрібних бізнесменів і власників магазинів; 4) робітничий клас. Згідно Вебера, класовий конфлікт є звичайним явищем: *конфлікт* виникає між групами, які мають протилежні інтереси. – напр., між робітниками і менеджерами, а не між робітниками і капіталістами. Вебер також особливо наголошував на значенні ще однієї відмінної від класу основи стратифікації, а саме соц. поваги до *статусу*.

Суч. концепції К.с., не відкидаючи самого факту поділу сусп-ва на К.с., виходять разом з тим із застарілості або недостатності, однобічності визначення К.с. лише за економ. чинником, висуваючи на перший план при характеристиці соц. структури сусп-ва теорію соц. стратифікації. Навіть суч. марксистки відмовились від тези Маркса про зростаючу *соц. диференціацію*. Їх класові схеми в більшості відбивають зростаюче ускладнення соц. структур, зростання значення і частки *середніх верств* (класів). Одночасно *середовища* стратифікаційних підходів все частіше беруть до уваги конфліктологічні аспекти кла-

сового підходу. Так, у книзі *Е.Гідденса* “Соціологія” є відповідний розділ “Стратифікація і класова структура”, родовим поняттям в якому виступає “стратифікація”, а К.с., як видове поняття, приватний випадок стратифікації. Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в суч. *індустр. сусп-вах*, Е.Гідденс називає основні соц. групи класами, але описує їх не у взаємній протидії, а як ранговані спільноти (“*вищий клас*”, “*середній клас*”, “*нижчий клас*”). Багато суч. соціологів користуються цим терміном для позначення соц.-економ. відмінностей між групами осіб, що спричиняють різницю в рівнях їхнього матеріального достатку і влади. Див.: *Андер-клас; Вищий клас; Мобільність соціальна; Робітничий клас; Середній клас*.

КЛАСОВА БОРОТЬБА термін у *марксизмі*, який вважається рушійною силою історії. Напр., *К.Маркс* розглядав перехід від феодалізму до *капіталізму* як результат боротьби між земельною аристократією та прогресуючою капітал. *буржуазією*. У суч. сусп-ві поняття К.б. відбиває існування *конфлікту* між *соц. класами*, який проявляється спочатку на економ. (приводячи, напр., до створення угод щодо зарплатні, до страйків чи *абсентеїзму*), а пізніше на політ. рівнях. Виявленням останнього може бути боротьба за реформу закону про працю, за підтримку *держави всезагального добробуту*, за створення заг. принципів економ. політики. Основним видом класової боротьби в капітал. сусп-вах є боротьба між *капіталістами* та робітниками, причому ін. класи (напр., *середній клас* чи *селянство*) можуть виступати у спілці з тією чи ін. стороною. Див.: *Діяльність і структура; Класова свідомість; Марксистська соціологія*.

КЛАСОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ суб'єктивне розуміння *соц. актором* класового становища. Див.: *Клас соціальний; Класова свідомість*.

КЛАСОВА СВІДОМІСТЬ. Цей термін пов'язаний з суб'єктивними "параметрами класу". У широкому розумінні він використовувався також соціологами і поза межами марксистської традиції. При цьому малося на увазі відчуття самосвідомості або спільної ідентичності в цілому, притаманне членам певного *соц. класу*. У К.с. можна виділити його елементи (або стадії його розвитку): 1) *класову ідентичність* – самовизначення як класу; 2) *класову опозицію*; 3) *соц. альтернативу* (ідею бажаного *сусп.-ва*). Див.: *Клас соціальний; Стратифікація соціальна*.

КЛАСОВА СИТУАЦІЯ. Див.: *Стратифікація соціальна*.

КЛАСОВА СТРУКТУРА – заг. модель класових відмінностей і відносин в *сусп.-ві*. Див.: *Класове формування; Соціальна структура*.

КЛАСОВЕ СТАНОВИЩЕ – об'єктивне становище в *класовій структурі*. Див.: *Клас соціальний; Класова ідентичність; Класова свідомість*.

КЛАСОВЕ ФОРМУВАННЯ – організоване співтовариство в межах *класової структури* і процес його виникнення. Відмінність між "класовою структурою" і "К.ф." можна розглядати як базову. Якщо перша складається із чинників, які встановлюють широку структуру *класових інтересів*, класових можливостей, життєвих можливостей тощо в середній *сусп.-ва*, то інша належить до фактичних об'єднань, класової дії і т. д., які породжуються на основі цієї структури. Див.: *Класова боротьба; Соціальна структура; Структура і діяльність*.

КЛАСОВИЙ ІНТЕРЕС – вираз цілей та прагнень представників того чи ін. класу. У межах дискусії між соціологами є значущою ідея, що капітал. класу притаманна особлива *ідеологія* як визначення власного К.і. Труднощі, що пов'язані з концепцією К.і., виникають тоді, коли соціологи намагаються приписати

якомусь класові наявність певного об'єктивного інтересу, притаманного йому навіть у тому випадку, якщо його представники цього не усвідомлюють. Залишається незрозумілим, які соціологічні дані можуть підтвердити або спростувати справедливості приписування класу класової свідомості. Див.: *Аскрипція; Класова свідомість*.

КЛАСОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ – організаційні і культ. ресурси, які є у розпорядженні класу. Напр., відносно зниження потенціалу *робітничого класу* в останні два десятиліття ХХ ст. можна пояснити не лише зменшенням його чисельності, але й руйнуванням організаційних основ і систем комунікацій у зв'язку з занепадом важкої промисловості, зниженням кількості великих фабрик, розпадом традиційних об'єднань *робітничого класу*.

КЛАСОВІ МЕЖІ – більш чи менш чітко визначені розподільні лінії між *класами* в середині *сусп.-ва* або певних його типів. Див.: *Клас соціальний; Класові інтереси*.

КЛАСОВІ УЯВЛЕННЯ – поняття і уявлення *соц. акторів* про *клас, класову структуру*, а також про розподіл *влади*. Див.: *Клас соціальний; Класова структура*.

КЛАСОВО ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО. Див.: Соціальна мобільність.

КЛАСНОЇ КІМНАТИ ВЗАЄМОДІЯ. Традиційно соціологи освіти при дослідженні досягнень учнів розглядають їхнє *соц. походження* або індивід. психологію як основні аналітичні змінні. Однак у 1970-х рр. соціологи ряду країн Європи звернулися до дослідження саме освітніх ін-тів та їхнього впливу на результати навч. процесу. Використовуючи прийоми *етнографії* та звертаючись до методів *символічного інтеракціонізму*, дослідники почали аналізувати *соц. взаємодії* та *цінності*, які складають *соц. систему* навч. класу та школи. Оскільки проведені

ними *кейс-стаді* обмежувалися окремими школами і були в основ. описовими, узагальнення отриманих даних також мало обмежений характер. Це відбувалося з таких причин: 1) невід'ємною частиною *соц. системи* школи є прихована навч. програма з її латентною функцією контролю над учнями; 2) існують різні *учнівські субкультури*, які розвиваються відповідно до шкільних цінностей, а також всупереч ним; 3) поділ учнів на "більш здібних" та "менш здібних", обумовлений об'єктивними рисами *соц. організації* школи, а також феноменами стереотипізації та "навішування" на різних дітей ін. окремими "ярликів" як учителями, так і окремими "ярликів" як учителями та учнями; 4) *соц. взаємодія* між учителями та учнями є досить складною, заснованою на асиметричному розподілі *влади* (що деколи викликає опір учнів) та пов'язана з цінностями прихованої навч. програми; т.ч., досягнення учнів обумовлені не лише їхнім інтелектом чи вродженими здібностями, але й складними *соц. процесами*, які відбуваються в межах школи. Див.: "Наклеювання ярликів" *теорія; Соціальні стереотипи*.

КЛАСТЕРНА ВИБІРКА – спосіб класифікації груп населення за визначеними ознаками.

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ – група статистичних методів, що використовуються в межах аналізу даних з багатьма змінними з метою визначення їхньої внутрішньої структури. К.а. може використовуватися у визначенні різноманітних угруповань (кластерів), які складаються з відповідей на питання, що запропоновані при дослідженні установок *респондентів*. Він також застосовується при визначенні деяких *взірців поведінки* на основі даних про певний вид *діяльності*. К.а. використовується у процесі ідентифікації груп індивідів чи змінних. Важливою властивістю К.а., яка дозволяє широко застосовувати його в соціології, є те, що він не ґрунтується на при-

пушені нормальності розподілу вихідних даних, а може оперувати ознаками, розподіленими за будь-яким законом. У К.а. використовуються ознаки, вимірені як у кількісних (інтервали, відносини), так і в якісних (дихотомічна, рангова) шкалах. Див.: *Аналіз факторний*.

КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ (гр. *klima* – нахил) – *соц.-психол.* стан колективу, характер ціннісних *орієнтацій*, міжособистісних відносин і взаємних очікувань у ньому. К.с.-п. залежить від середовища і рівня розвитку колективу, безпосередньо впливає на діяльність його членів, на здійснення основних його функцій. За допомогою цього поняття відбувається оцінка *соц.-психол.* стану колективу, яка походить з більш широкого *соц. цілого*. Розрізняють сприятливий і несприятливий, здоровий і нездоровий К.с.-п. Специфічною сферою прояву К.с.-п. служать відносини між керівниками і пересічними членами колективу, стиль керівництва і лідерства в колективі. Сприятливий К.с.-п. в колективі формується за допомогою методів *соц. управління*, подолання *конфліктів* і розвитку згуртованості колективу: комплектування колективу з урахуванням психол. сумісництва його членів, тренінг *соц.-психол.*, ділова гра та ін. Див.: *Колектив; Управління соціальне; Ділова гра*.

КЛІНІЧНА СОЦІОЛОГІЯ – підхід до *соціології*, метою якого є професійне втручання в *соц. життя*, особливо в проведенні оцінки і в пошуку розв'язання *соц. проблем*. Цей термін першим використав Л.Вірт у 1931 р. при аналізі роботи соціологів у клініках, у штат яких входили також психіатри, психологи та *соц. працівники*. Ці клініки в основному займалися проблемами поведінки дітей, однак Вірт передбачив зростання кількості клінік, діяльність яких включала б *соціол. аспект* такої клінік,

які б брали до уваги й ширший аспект соц. проблем. Діяльність соціолога повинна стати частиною терапевтичної діяльності клініки. Він повинен проводити дослідження, давати персоналу певні знання та брати практичну участь у проблемах клієнтів. Вірт також стверджував, що соціологія є важливою з т.з. можливості надання лікарям та психіатрам свого бачення соц. аспектів розумового та фізичного захворювання. Див.: *Прикладна соціологія: Проблеми соціалізації; Медицини соціологія.*

КНИЖИ СОЦІОЛОГІЯ – одна з галузей соціології культури, яка вивчає закономірності створення і функціонування рукописних та друківаних творів у сусп-ві, їх динаміку, чинники, що впливають на неї, виявляє соц. роль книги як матер. об'єкта. Як окрема галузь соціол. знання К.с. починає формуватися на поч. ХХ ст. Болг. бібліограф та книгознавець Поль Отіє, засновник і перший директор Міжнар. бібліографічного ін-ту у Брюсселі (1908), першим увів у науку цей термін. Рос. книгознавець М.Куфасєв розумів під "К.с.", або як він її називав, бібліосоціологією, "абстрактну науку про закони книги".

Вагомий внесок у розвиток К.с. зробили такі дослідники як Р.Баркер, Р.Ескарні, Я.Мушковекі, Я.Анкулович, Дж.Владжич, М.Ален, Е.Кінг, Дж.Шира, М.Рубакін, М.Лісовий, П.Ельніков та ін., у т.ч. вітчизняні науковці Л.Биківський, Д.Балика, Х.Алчевська, К.Довгань. В Україні ще в 20-х рр. існував Укр. наук. ін-т книгознавства, який чимало зробив у вивченні соц. функцій книги. Її сприйняття різними класами і соц. групами. Нині його традиції продовжує Ін-т укр. книги Нац. бібліотеки України ім.В.Вернадського, Укр. академія друкарства (м.Львів).

У працях суч. соціологів книги провідними стають дослідження, в яких робиться спроба врахувати якісні характе-

ристики як книги, так і особистості читача, виявити мотиви читання, динаміку читацьких потреб, роль у цьому суч. ЗМІ, у т.ч. такої інформаційної системи як *Інтернет*, доступ до якої лише в США і Канаді мають понад 40 млн. осіб. Активну участь у розробці теор. і практ. проблем К.с. (процесів розповсюдження книги в сусп-ві, читанні, книгодрукуванні тощо) беруть укр. соціологи О.Семашко, П.Голубицький, Е.Жлудько, Р.Салова та ін. Див.: *Знання соціологія; Культури соціологія; Читання соціологія.*

КОВАЛЕВСЬКИЙ МАКСИМ МАКСИМОВИЧ (1851-1916) – укр. історик, етнограф, соціолог, політ. діяч, академік Петербурзької АН, організатор Російської вищої школи в Парижі, стояв на чолі редакції енциклопедичного видання "Український народ в его прошлом і настоящем". Його світогляд складався під впливом позитивізму К. с представником укр. лібералізму. Соціологію розглядав як загальну теорію *соц. розвитку*. Основним соціол. законом вважає закон *прогресу*, а сутність прогресу полягає у зростанні *солідарності*. При цьому К. вчення про солідарність не зводиться до почуття чи ідеї солідарності, а передусім говорить про *соц. порядки*, ін-ти, соц. зрушення. К. виступав проти суб'єктивного методу в соціології, проти відмови від принципу закономірності при вивченні *соц. життя*, вів активну боротьбу із спробами відійти від неупередженого тлумачення соц. життя, з усякого роду невленими для засобів науки початками. Твори К.: "Сучасні соціологи" (1905), "Соціологія" (1910).

КОГНІТИВНА СОЦІОЛОГІЯ – термін, що використовується А. Сікурелом у "Когнітивній соціології" (1973), який об'єднує *етнометодологію* з ін. галузями позитивістської когнітивної науки, включаючи когнітивну антропологію і соціолінгвістику.

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС – випадок неспівпадіння, протиставлення або суперечності думок, *відносин* або *дій*, що веде до відчуття напруги і потреби в досягненні згоди. Термін впроваджено Л. Фестінгером (1957).

КОГНІТИВНИЙ РОЗВИТОК – процес формування розумової діяльності особистості.

КОГОРТА (лат. *cohors* – підрозділ, чисельність) – група людей, в яку включаються індивіди, підібрані за тією ознакою, що вони переживають одні і ті ж самі події, процеси в одному і тому ж періоді часу. Спочатку поширення набуло поняття "К. народження" – група осіб, народжених у певні періоди часу. Напр., усі діти, народжені протягом одного року, складають К. народжень цього року. Пізніше були виділені ін. види К., напр., К. подій і т.д. У цілому припускається, що особи, які входять до К., характеризуються деякими заг. для них соц. і соц.-психол. показниками. Поняття К. використовується при виявленні індикаторів *соц. змін і процесів* в дослідженнях впливу соц., культ.-істор. змін на процеси розвитку *особи*, при вивченні механізмів її *соціалізації*, співвідношення її хронологічного і соц. віку тощо. Найважливішим механізмом, який забезпечує когортні ефекти, внутрішньогогортну уніфікацію і подібність, вплив макросоц. чинників і т.п., є вироблення і засвоєння представниками К. специфічних для неї систем *норм і цінностей*. Когортний аналіз, який вивчає історію К., використовується для збору даних, потрібних для дослідження народжуваності, охорони здоров'я, освіти та зайнятості. Він також може застосовуватися як ефективний метод дослідження *соц. змін*. Див.: *Покоління*.

КОД (франц. *code* – звід правил) – диференційоване використання системи або сукупності ознак (мови, моди, дії,

одягу тощо), що вказують на диференційну соц. приналежність.

КОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ –

1) сукупність операцій з підготовки емпір. даних до формалізованої обробки і аналізу (зміст цих операцій полягає у перетворенні даних у числову форму); 2) перша фаза етапу обробки соціол. даних. Будь-яке дослідження, в якому соціолог звертається до емпір. матеріалу і використовує будь-який метод збору даних, неодмінно включає в себе етап К.і. Програма спостереження обов'язково містить в собі правила і способи фіксування тих чи ін. дій, відносин, ситуацій, які є предметом спостереження. При формалізованому аналізі документів і тим більш при *контент-аналізі* К.і. – це основний етап дослідження. Різні правила системи кодування масиву даних, як правило, обумовлені способами обробки і характером використаної при цьому обчислювальної техніки.

КОЕФІЦІЄНТ ВІДПОВІДІ – частка індивідуумів, які фактично беруть участь у дослідженні, до всіх запрошених. У соц. оглядах, що використовують *вибірку*, К.в. навряд чи буває рівним 100%, до того ж 90% чи більше того вважається дуже добрим показником, а понад 70% – прийнятливим. К.в. дуже залежить від методу збору даних. Він низький у *поштових опитуваннях* і найвищий у персональних інтерв'ю.

КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУ (КІ) – одиниця, яка використовується для виміру інтелекту індивіда і є індексом стосовно до порівняльного за віком населення. К.і. виражається відношенням розумового віку (вимірюного тестуванням) до хронологічного віку, помноженого на 100, щоби уникнути десятичних чисел:

$$K_i = \frac{\text{Розумовий вік (РВ)}}{\text{Хронологічний вік (ХВ)}} \times 100$$

Середня дитина в будь-якому хронологічному віці отримує, отже, 100 у відповідній сукупності одиниць тесту.

Таким був первісний вимір КІ, уперше застосований у 1916 р. у тесті Стенфорда-Біне. Суч. підходи базуються на стандарті, який виражає відхилення індивідуума від середнього значення (100%). Стандартне відхилення зазвичай становить 15 або 16.

КОЕФІЦІЄНТ РОЗЛУЧЕНЬ

кількість розлучень за рік, поділена зазвичай на кожну 1000 осіб. Ін. методи виміру ділять кількість розлучень на кількість шлюбів. Хоча К.р. іноді служить індикатором *соц. стабільності* або *соц. безладдя*, значення змін придатні до широкої інтерпретації. Див.: *Розлучення; Шлюбний стан.*

КОЗЛОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1831-1901) – укр. філософ, історик, проф. Київського ун-ту, критик *позитивізму*. Коло соціол. зацікавлень – проблеми *сусп-ва* і сутність *прогресу*. К. створив власну систему панпсихізму, в якій все суще визначається псих. і свідомим. Наріжним каменем цієї системи є поняття буття. Низку питань про сусп-во К. поставив у праці “Тард и его теория общества” (1887). У поглядах на прогрес К. вважав, що зрозуміти це поняття неможливо без уявлень про ідеальну ціль, до якої прагне світовий процес. Сам *прогрес* визначав як постійне розумове вдосконалення людства, як рух до вищих форм релігійної свідомості, як моральне вдосконалення і отожднював його з *еволюцією*. Однак К. застерігав, що прогрес не може привести людство до щастя, бо існування лише добра, щастя, насолоди без їх протилежностей – зла, нещастя, страждання є пуста абстракція, яка порушує основ. вимогу логіки – мислити протилежними поняттями одночасно. Визначною є його праця “Позитивизм Конта” (1893).

КОЛЕКТИВ (лат. *collectivus* збірний) – відносно компактна *соц. група* людей, об'єднаних одним видом сусп. діяльності, спільністю *інтересів*, *цін-*

нісних орієнтацій, установок і норм поведінки, відносинами співпраці, взаємною відповідальністю і допомогою один одному.

К. – така клітинка *сусп-ва*, через яку здебільшого проходять основні *соц. зв'язки і взаємодії* між особою та сусп-вом. У К. поєднуються колективні і сусп. інтереси. Ще донедавна у нас гіпертрофувався “класовий підхід” і К., згідно концепції *марксизму*, вважався явищем, притаманним лише пролетаризму, *соціалізму*, в ін. сусп-вах визнавалась лише можливість створення “передумов К.”, “сурогату колективності”, “уявної, ілюзорної колективності” і т.д. Реально К. існували на різних ступенях історії людства, хоча їх конкр. форми, місце і роль були в кожному з них далеко не однаковими. Залежно від тієї основи, на якій вони створюються, К. поділяються на трудові (у тому числі і виробничі), навч., *соц.-політ.*, культ., побутові, військові, спортивні, педагог. та ін. Ветви нашої країни на шлях ринкових відносин, демократизації, захисту прав людини не повинен призвести до недооцінки ролі і значення трудових К. Завдання укр. прикладної соціології – глибше вивчити принципи і механізми функціонування трудових колективів у новій *соц. реальності*.

КОЛЕКТИВНА ДІЯ – організована дія групи, спрямована на захист її інтересів.

КОЛЕКТИВНА ПОВЕДІНКА – мобілізація маси людей на зміну заг. структури *сусп-ва*. Одна з ранніх концепцій *колективної поведінки* належить Г.Лебону (1895), який стверджував, що в період *соц. занепаду та дезінтеграції* сусп-ву загрожує влада *натовпу*. У натовпі психологія індивіда підпорядкована “колективній ментальності”, яка радикально трансформує його поведінку. У суч. соціології поведінці натовпу приділяється менше уваги. Рухи, скеровані на

зміну сусп-ва в цілому, включають як світські рухи *соц. процесу*, так і релігійно-намаганні *зміни сусп-ва*. Найвпливовішою заг. теорією К.п. є теорія Н.Смелзера (1962), який підкреслював значення “узагальнених переконань” та цінностей у формуванні скерованості *соц. рухів* у періоди швидкої *соц. зміни* та політ. дезінтеграції.

КОЛЕКТИВНЕ СПОЖИВАННЯ – термін, введений у *міську соціологію* М.Кастельсом, який стверджував, що робоча сила повинна відтворюватися, тобто повинні існувати певні ресурси, використанні яких дали б можливість день у день пропонувати свою працю на продаж. Напр., необхідно наявну робочу силу забезпечувати харчуванням, помешканням, транспортними послугами, а також скерувати систему освіти на підготовку майбутньої робочої сили. У процесі зростання концентрації населення всі ці елементи *споживання* в основ. набувають держ. значення, тому що приватний *капітал* вважає його несприятковим. Воно також перетворюється на колективне за характером, тому що *освіта*, транспорт, помешкання та охорона здоров'я стають сферами держ. діяльності та предметом політ. суперечок і дій. Однак характерним є те, що *держава* не в стані перекрити витрати на К.с. Тому існує тенденція до кризи в його забезпеченні, що призводить до виникнення *міських соц. рухів*. Проте на Заході поняття К.с. було піддано критиці як категорії, скерованої на тлумачення процесів забезпечення міських служб та процесів наступного виникнення політ. дії. Існує невизначеність стосовно того, з чим пов'язане К.с., – з колект. користуванням чи колективним забезпеченням. У першому випадку очевидним є те, що більшість продуктів та послуг споживається індивід., що стосується другого – то більшість речей, необхідних для відновлення робочої сили, сьогодні не забезпечуються державою (напр., по-

мешкання). Однак, поняття К.с. продовжує відігравати певну роль передусім тому, що воно акцентує увагу на відносинах держави та приватного капіталу у процесі розміщення міських ресурсів. Див.: *Міські соціальні рухи; Споживання соціологія.*

КОЛЕКТИВНЕ СУМЛІННЯ

термін, що відіграє важливу роль у соціології Е.Дюркгейма. Якщо поняття сумління, як правило, вказує на моральні установки індивіда, то, згідно Е.Дюркгейму, колект. сумління за своєю природою є *соц.* та зовнішнім для індивіда. Це поняття співвідносилось ним із зовн. нормативним порядком чи *соц. фактом*, що примушує членів групи певним чином міркувати та поводити себе. У процесі поглиблення подолі праці спостерігається розвиток індивідуалізму та занепад колект. совісті. Сусп-ва, засновані на органічній солідарності, поєднуються на основі реститивного права та відносин взаємності в межах розподілу праці.

КОЛЕКТИВНЕ УЯВЛЕННЯ – колективні, а тому не стільки індивід., скільки *соц.* поняття в сус-ві. Термін належить Е. Дюркгейму, який доводив, що ці поняття повинні стати фундаментальним предметом для *соціології*. К.у. повинні вивчатися як “*соц. факти*”, зовн. щодо будь-якого індивідуума. Див.: Е.Дюркгейм; *Факт соціальний.*

КОМПРОМІС – метод розв'язання конфліктів шляхом взаємних поступок, спосіб досягнення між сторонами згоди.

КОМУНА (франц. *commune* – громада, община) – К., як правило, вважається громад. ін-том. Члени К. займаються колект. працею, проживають разом та володіють власністю, що відповідає їхній заг. ідеології, такій як анархізм та *комунізм*. У 1960-х рр. у зв'язку із піднесенням руху за створення комун (передусім, у Північній Америці) дослідження феномену комун в *індустр. сусп-вах* набуло важливого зна-

чення для *соціології релігії* та соціології молодіжних культур. Очевидно, що підтримка К. як *стилю життя* виявляється проблематичною тому, що вони є залежними від тих фундаментальних проблем, які випливають при будь-яких формах інституціоналізованого *соц. життя*, тобто проблем *влади, стратифікації* та економ. виживання.

КОМУНІЗМ (лат. *communis* спільний) – 1) ідеї, теорії та ідеологія, які відкидають основи капіталіст. соц.-економ., політ. і духов.-морального сусп. ладу і обґрунтовують необхідність і неминучість утвердження *сусп.-ва*, заснованого на сусп. власності, *соц. рівності* і справедливості, народовладді, *гуманізмі* і т.д. Ідеї утопічного *соціалізму* Т.Мора, Т.Кампанелли, *К.А. Сен-Сімона*, Ш.Фур'є та ін.; комуністичне вчення *К.Маркса*, Ф.Енгельса, Г.В.Плеханова, В.І.Леніна та ін.; 2) згідно вчення *марксизму* – вищий ступінь сусп. *прогресу*, сусп.-економ. формація (або її вища фаза), яка йде на зміну *капіталізму* і покликана втілити в життя принципи, цінності і ідеали К.

Відношення до К. у суч. світі досить неоднозначне. Одні вбачають у ньому головну загрозу і найбільш небезпечного ворога для всього людства; інші, продовжуючи відкидати К., тією чи ін. мірою змінили форми та методи боротьби з ним, відмовившись від крайнощів антикомунізму; треті розглядають К. як нездійсненну, химерну мрію, *утопію*, яку у своїх корисних цілях використовують комуністи; четверті вірять у К., хоча і вважають необхідним внести у його традиційне трактування чимало суттєвих змін згідно сьогодишніх реалій; п'яті, перебуваючи на позиціях догматизації марксизму або ленінізму, продовжують твердити про свою відданість всім або майже всім положенням ортодоксального марксизму або ленінізму і про своє відновлення через його оновлення. Крах СРСР та ін. країн, які називалися соціалістичними, спроби реалізації “соціалізму” в тоталітарних, сталіністських формах призвели до серйозної кризи К., до різкого зменшення його впливу в кін. ХХ ст. на світовий розвиток. Цей крах спричинився під дією чинників економ. заборгованості, відсутності народної підтримки, провалу як політ., так і економ. реформ, зростання нац. рухів і виводу Радянської Армії із східноєвропейських країн.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ – здатність, схильність до спілкування, комунікації, до встановлення контактів і зв'язків, товариствескість.

КОМУНІКАТИВНА ЗДАТНІСТЬ – засоби, включаючи правила, за допомогою яких люди здійснюють комунікативні *обміни і взаємодії* з ін. людьми співтовариства. Термін впроваджено Гаймсом (1926) з метою загострення уваги на вмінні і знанні, включених у спілкування людей.

КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ ТЕОРІЯ – ця теорія розвинула відомий сьогодишній теоретик *Ю.Хабермас*, з її допомогою він хотів обґрунтувати теорію раціоналізації сусп.-ва *М.Вебера*, пояснити основні питання етики, теорії *мови і діяльності*, а також поняття розуму і т.п. Метою К.д.т. є опис “*життєвого світу*” (*lebenswelt*) в його еволюційній перспективі. *Ю.Хабермас* виділив 5 стадій *соц. еволюції*: міфопоетичну, космологічну, релігійну, метафізичну і суч. Кожна стадія є більш раціональною, ніж попередня. Концепція еволюції “життєвого світу”, яка встановлює зв'язок між такими категоріями як *знання і дія*, призвела *Ю.Хабермаса* до створення власної теорії *соц. дії* – К.д.т. У ній він виділяє 4 ідеальні типи *соц. дії*: стратегічну (дія керується егоїстичними цілями), нормативну (підкорення дії загальноприйнятим нормам і цінностям), драматургічну (гра на публіку, створення публічного іміджу), комунікативну (невимушена згода учасників дії для досягнення спільних результатів у певній

ситуації). Будь-яку дію *Ю.Хабермас* зводить до взаємодії і розглядає будь-яку взаємодію як еквівалент “комунікативної дії”. За таке подвійне спрощення і критикують його теорію. Див.: *Дії теорія; Дія; Дія соціальна; Діяльність і структура*.

КОМУНІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *communicare* – робити спільним, повідомляти, зв'язувати) – акт або процес *взаємодії* між двома або більше *соц. суб'єктами* шляхом безпосереднього *спілкування і обміну* інформацією з використанням відповідних засобів.

З поч. 20-х рр. ХХ ст. велику увагу проблемі К.с. надавали *біхевіоризм, символічний інтераціоналізм, персоналізм, екзистенціалізм*. В останні десятиріччя особлива увага до К.с. пов'язана з появою і розробкою теорії “*інформаційного суспільства*”, яка абсолютизує місце і роль К.с. в розвитку сусп.-ва. В *соц. житті* першочергового значення набуває діяльність ЗМК – телебачення, радіо, преса, кінематограф, комп'ютерні системи та ін., які забезпечують формування і передачу інформації великим за чисельністю і розосередженим у просторі *аудиторіям*. Дослідники К.с. займаються вивченням того, “хто з ким спілкується, за допомогою чого, якими є зміст та ефекти К.с.”. Комунікація може відбуватися на декількох рівнях – між індивідами, між *соц. групами*, у межах одного *сусп.-ва* чи між різними сусп.-вами. Різноманітні академічні дисципліни досліджують різні аспекти К.с. на різних рівнях. Інтереси соціологів, як правило, сфокусовані на найвищій рівні, де процес К.с. виступає у складнішій формі. При цьому виникає два кола проблем: 1) соціологи, як правило, розглядають К.с. як те, що припускає циркуляцію значень. У даному випадку одним із засобів дослідження К.с. є семіотика (дослідження того, яким чином різні знаки набувають смислового значення та пропонуються у вигляді *кодів*, тобто кодуються

відправником та декодуються отримувачем повідомлення); 2) суч. К.с. організована в ін-ти (напр., телевізійні компанії), звернені до масової *аудиторії*; тобто К.с. відбувається як повідомлення для багатьох від небагатьох. При цьому увага дослідників зосереджується на природі та контексті того, що передається в процесі К.с., на формах власності, внутр. структурі та цінностях організації, які відтворюють повідомлення, а також на реакції аудиторії щодо особливостей передачі. Див.: *Інформаційного суспільства теорія; Інформація соціальна; Масової комунікації соціологія*.

КОМУНІТАРИЗМ – т.з. на проблемі добробуту, яка робить акценти на загальні *інтереси і цінності* як продукт сусп. зв'язків. У цьому контексті К. є протилежним індивідуалістським концепціям добробуту.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ – 1) схильність до *соц. порозуміння*; 2) уявлення, за яким наук. знання – це скоріше питання порозуміння, ніж щось отримане на основі, яка опирається на природу речей або є результатом незмінних метод. правил або процедур. Див.: *Прагматизм; Позитивізм*.

КОНВЕРГЕНЦІЇ КОНЦЕПЦІЯ – полягає в тому, що процес *індустріалізації* призводить до появи спільних (або подібних) політ., *соц.* і культ. характеристик тих сусп.-в, які до епохи індустріалізації мали різну історію і *соц. структуру*. Ідеї К.к. з'явилися у 50-х рр. Розроблялись *П.Сорокіним, Дж.Гелбрейтом, У.Ростом, Я.Тінбергером* та ін., у т.ч. і представниками “*Руського клубу*”.

Згідно К.к. розвиток усіх сусп.-в іде в одному напрямку, оскільки для їх ефективного функціонування в межах індустр. культури необхідними є: 1) розвинутий *соц. і техн. поділ праці*; 2) відокремлення сім'ї від підприємства і робочого місця; 3) мобільна, урбанізована, дисциплінована робоча сила; 4) раціональна форма організації еко-

ном. розрахунку, планування і капіталовкладення. Крім цього, у межах теорії індустр. конвергенції говориться про те, що сусп-ва, наслідуючи логіку індустріалізму, як правило, стають світськими, міськими, мобільними і демократичними. Отже, К.к. пов'язана, з одного боку, з теорією "кіця ідеології" згідно якої *індустр. сусп-во* буде засноване на новій формі консенсусу, а з ін. - з теорією розвитку, згідно якої зах. сусп-во є єдиною прийнятною моделлю швидкого економ. зростання. Див.: *Індустріального суспільства теорія; Капіталізм; Кіця ідеології теорія; Постіндустріального суспільства теорія; Мобільність соціальна.*

КОНДОРСЕ АНТУАН (1743-1794)

франц. філософ і соц. теоретик, який доводив наявність законів істор. розвитку і викликав інтерес у багатьох наступних мислителів (у т.ч. *О. Конта* і *К.А. Сен-Сімона*) до широкої розробки еволюційної теорії. Основна його праця: «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795). В ній еволюційний розвиток сусп-ва уявляється з т.з. десяти стадій. Завершальною повинен бути революційний період, спрямований на вдосконалення людства. Це дозволяє віднести К. перш за все до мислителів епохи просвіти і модерністським традиціям віри у прогрес і здатність розуму раціонально осмислити світ. К. вважав, що прогрес залежить від всезаг. освіти та енергійно виступав за рівність можливостей. Саме такими ж радикальними були його вимоги емансипації жінок, обмеження народжуваності, розлучень і громад. шлюбу. Ідеї К. - еволюційні, оптимістичні і радикальні одержали розповсюдження і були сприйняті багатьма мислителями.

КОНКУРЕНЦІЯ (лат. *concurrentia* - змагання, суперництво) - ситуація, при якій індивіди з різними чи протилежними інтересами прагнуть максимального збільшення власних переваг чи винаго-

род. В економ. теорії говориться про те, що ринкова К. серед покупців та продавців різноманітних товарів призводить до зниження цін, зрівняння прибутків різноманітних підприємств та сприяє підвищенню ефективності виробництва. Позитивна роль К. підкреслювалася в межах деяких ранніх соц. теорій. Згідно з концепцією *утилітаризму*, К. веде до корисних соц. наслідків, є найбільш надійним механізмом виробництва сусп. багатства. Прихильники *соц. дарвінізму* проводили паралель між боротьбою за виживання у природі та К. між людьми в сусп-ві: і в тому і в ін. випадках процес природного відбору забезпечує виживання найбільш пристосованих та поліпшує якість виду. Різноманітні інституціональні намагання захистити немічних, нерозумних, тих, хто займає нижчу соц. сходику, - напр., держ. втручання з метою полегшити становище міської *бідноти*, - вважалися такими, що перешкоджають природному відбору. Цей специфічний напрямок у соціол. теорії особливо пов'язаний з ім'ям *Г.Спенсера*. Однак вульгарні варіанти спенсерівського еволюціонізму залишали без уваги те його положення, згідно якого К. є характерною для примітивного сусп-ва, а основ. принципом складного сусп-ва є кооперація. У марксистській теорії К. постає не як універсальна характерна риса, а як специфічний структурний аспект *капіталізму*. У теорії капіталізму, запропонованій *К.Марксом*, виділяють три типи К.: 1) між капіталістами за контроль над ринком; 2) між працівниками за робочі місця; 3) між працею та капіталом. Саме в конкурентній боротьбі з капіталістами *робітничий клас*, за *К.Марксом*, повинен виробити революційну класову свідомість. Кінцевим результатом конкурентної *класової боротьби* повинен бути розвал капітал. сусп-ва.

М.Вебер визначав К. як мирний конфлікт, що зводиться до спроб досяг-

нення контролю над обмеженими ресурсами. Він порівнював регульовану К. з соц. відбором (напр., К. між наук. працівниками за отримання дефіцитних наук. посад, яка формально регулюється за допомогою професійних норм *поведінки*). Нерегульована чи насильницька К. порівнювалася Вебером з природним відбором (прикладом чого є міжвидова боротьба за виживання). Згідно Веберу, К. боротьба є невід'ємною рисою всіх соц. відносин і не є особливістю лише одного капіталізму. Згідно *Т.Парсонсу*, К. при капіталізмі обмежується багатьма різнобічними чинниками: заг. цінностями, кодексами *поведінки* у професійних спільнотах, взаємозалежністю між ролями та юридичними нормами.

Т.ч., соціол. дискусії про природу К. зосереджуються: 1) на її ступені та постійності; 2) на питанні про те, чи є К. визначальною характеристикою капіталізму; 3) на проблемі законів, які регулюють К. між індивідами. Див.: *Індустріального суспільства теорія; Кіця ідеології теорія; Постіндустріальне суспільство; Мобільність соціальна.*

КОНСЕНСУС СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *consensus* - згода, однастайність) -

1) узгодженість поглядів і орієнтацій двох або більше соц. суб'єктів, яка знаходить свій вираз у відповідній взаємодії соц. суб'єктів при розв'язанні ними тих чи ін. питань *сусп. життя*; 2) порядок, метод прийняття рішень, угод, документів і т.д., за яким у процесі їх обговорення досягається принципова єдність думок, позицій, і, як наслідок, вони приймаються однастайно.

У другому випадку мова йде про шляхи, способи, сам процес досягнення К.с., а у першому К.с. розглядається як підсумок цього процесу. К.с. - важливий оптимальний шлях досягнення і збереження єдності і цілісності соц. групи і

сусп-ва, попередження і врегулювання *конфліктів*. Він передбачає готовність до компромісів, до рівноправних і конструктивних переговорів з партнерами, уважне і взаємне врахування *інтересів* і *цінностей* і т.д. Багато соціологів, починаючи від *О.Конта* і *Е.Дюркгейма* до *Е.Шілза* і *Ю.Хабермаса*, приділяли велику увагу проблемам К.с. Тривале панування лише конфліктного підходу до *сусп. життя* та *ідеології*, безкомпромисної класовості призвели до того, що проблемам досягнення і збереження К.с. у минулому не відводилося будь-якого помітного місця.

Услід за *Т.Парсонсом* проблема К. позначається як "гоббсова проблема порядку" (за прізвиськом філософа *Т.Гоббса*). Соціологи в цілому діляться на тих, хто розглядає як основу соц. порядку примус, і тих, хто стверджує, що в основі будь-якого сусп-ва лежить певний спільний консенсус відносно *цінностей* і *норм*. На практиці більшість соціол. теорій соц. порядку вбачає основи соц. порядку як з т.з. нормативного консенсусу, так і з т.з. фізичного примусу. Однак в соціології *Т.Парсонса* порядок пояснювався г.ч. на основі наявності "вищих цінностей", які інтерналізуються індивідом і стають єдиними для всіх в результаті спільного досвіду *соціалізації* через *сім'ю*. Природа і ступінь К., відповідно соц. *цінностей* в людському сусп-ві стали предметом численних дискусій в суч. соціол. теорії. Чимало соціологів підкреслюють першочергове значення класу і класового конфлікту, а не соц. єдності. Див.: *Теорія конфлікту; Соціальний порядок.*

КОНСОЛІДАЦІЯ ЕТНІЧНА

процес інтенсивного зближення різних *етносів*, в результаті якого вони об'єднуються, зливаються, втрачаючи свою етнічну відокремленість, самоєвідомість колишньої етнічної приналежності.

КОНСОЛІДАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – процес об'єднання, зміцнення єдності і згуртованості *соц. суб'єктів, сил і систем* з метою посилення боротьби за розв'язання складних завдань.

КОНСТРУКЦІЯ – теорет. або евристичне соціол. поняття. Використання терміна К. робить очевидним “винайдене”, мисливо сконструйоване, евристичне або пояснювальне призначення багатьох понять у *соціології*.

КОНСТРУКЦІЯ ДРУГОГО ПОРЯДКУ – теорії про теорії. Оскільки всі *соц. актори* самі мають “теорії” про свої власні дії, усі соціол. теорії можна розглядати як К.д.п., спрямовані на розуміння “конструкції першого порядку” *соц. акторів*. Див.: *Герменевтика по-війна; Метатеорія*.

КОНСУЛЬТУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ – особлива форма надання *соц. допомоги* шляхом психол. впливу на *людину* або *малу групу* з метою їх соціалізації, відновлення й оптимізації їх *соц. функцій*, орієнтирів, вироблення *соц. норм* спілкування. Це може бути *соц.-психол.*, *соц.-правове*, *соц.-управлінське*, *соц.-педагог.* та ін. К.с.

КОНСУМЕРИЗМ – 1) *соц. рух*, спрямований на захист або посилення прав споживачів; 2) пріоритетне значення і підтримка культури *споживання*. Див.: *Споживання культура; Споживання; Споживання соціологія; Споживання суспільство*.

КОНТ ОГЮСТ (1798-1857) – франц. мислитель, якого вважають батьком соціології. Він запропонував термін “соціологія” і вперше використав його при публікації четвертого тому свого “Курсу позитивної філософії” (1838). У цей час він був секретарем К.А.Сен-Сімона. Його заслуга полягає насамперед у тому, що він обґрунтував необхідність наук. підходу до вивчення сусп-ва, виділення соціології як самостійної науки, висунення самого поняття

“соціологія”, базування цієї науки на *спостереженні та експерименті*, пізнання законів сусп. розвитку і практичного використання досягнень *науки* в цілях здійснення *соц. реформ* на благо сусп-ва. К. вважав, що соціологія є наукою особливою, яка відповідає новому *соц. порядку* в індустр. Європі, наукою, яка повинна використовувати прийоми спостереження, експерименту і *порівняння*. Наук. *позитивізм* К. послідував з його еволюційним поглядом на сусп-во і мислення. Мислення, на його думку, у своєму розвитку проходить три стадії: *теологічну, метафізичну і позитивну*. Людська думка прогресує у міру того, як зменшується рівень *узгаляності* і зростає рівень складності. Сусп-ва в процесі *еволюції* проходять 3 основні стадії: *примітивну, проміжну і наук.* К. вважав, що сусп-во стає також більш складним, диференційованим і спеціалізованим через поділ праці. Поряд з *мOVOЮ і релігією* поділ праці веде до зміцнення *соц. солідарності*, породжуючи новий *соц. поділ між класами*, а також між приватною і сусп. сферами. Соціологія, яка є верхньою наук. за К., повинна розвиватись як *аналіз соц. динаміки і соц. статистики*. Соц. динаміка покликана розглядати загальні закони *соц. розвитку*, тоді як *соц. статика* повинна зосередитись на “анатомії сусп-ва” і взаємодії його складових елементів. К. досліджував *соц. роль соц. ін-в* (таких як *сім'я, власність, держава*) в підтриманні цілісності *соц. порядку*. Основ. праці К.: шеститомна праця “Курс позитивної філософії” (1830-1842) і чотиритомна праця “Система позитивної політики” (1851-1854).

КОНТАКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *contactus* – зіткнення, стикання) – форма *одиночного або багаторазового соц. зв'язку*, яка відрізняється зовн., неглибоким, поверховим, швидкоплинним характером і не здійснює якогось суттєво-

го впливу на життя і діяльність людей (напр., К. пасажирів міського транспорту, К. відвідувачів установи з ліфтером, *респондентів з інтерв'юером*). Див.: *Взаємодія соціальна; Ізоляція соціальна*.

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ – метод кількісного вивчення змісту *соц. інформації*. Цей термін застосовується скоріше до аналізу документів чи візуального матеріалу, аніж даних *інтерв'ю*, однак подібна техніка може застосовуватися і при вивченні відповідей на відкриті питання, які задаються при проведеному дослідженні. Дослідники визначають ряд категорій, що характеризують досліджувані питання, а потім класифікують проаналізований зміст відповідно до визначених категорій. При цьому категорії повинні бути визначені якнайчіткіше, для того, щоб звести до мінімуму зміщення, яке виникає в результаті суб'єктивних суджень різних дослідників. Ця техніка дозволяє отримувати певні кількісні дані, які можуть підлягати комп'ютерному опрацюванню та статистичному аналізу. Однак метод К.-а. іноді критикується через те, що він заснований на суб'єктивних судженнях, які не забезпечують їхньої достовірності, хоча й можуть передбачати кількісне опрацювання даних. У процесі К.-а. здійснюється підрахунок того, як представлені ті чи ін. явища або процеси, що цікавлять соціолога, їх властивості, риси або характеристики в певному обсязі *соц. інформації*. Об'єктом К.-а. може бути зміст певних газет, журналів, книг та ін. друкованих видань, радіо і телебачення, кінофільмів, різних документів, публічних виступів, матеріалів анкет тощо. У ході К.-а. враховується, напр., частина інформації про нього і т.д. К.-а. передбачає вироблення системи чітких правил, свого роду алгоритму, на основі якого відбувається вивчення досліджуваної інформації. Див.: *Аналіз документів; Кодування*.

КОНТРАКУЛЬТУРА (лат. *contra* – проти) – цей термін, популярний у соціології у 60-ті рр. ХХ ст., відноситься до *субкультур* тих груп, поведінка яких не лише відрізняється від домінуючих зразків, але є зухвалою. Зграя бандитів, напр., не позбавлена стандартів поведінки і моральних норм, навпаки, вона має яскраво виражені стандарти і *норми*, але цілком протилежні всьому, заг.-прийнятним нормам даного сусп-ва. Субкультура бандитської зграї вступає в конфлікт з *культурою* сусп-ва. Група бандитів навчас молоді такої культури, яка знаходиться в опозиції до домінуючої; звідси виникає можливість подальшого розповсюдження К. Особливо показовим було протиставлення культ. цінностям сусп-ва субкультури студентів-радикалів у русі хіпі, популярному у 60-70-х рр. на Заході. Хіпі проповідували культуру, в якій праця вважається небажаною, стриманість – непотрібною, такою, що обмежує свободу праведності, патріотизм ненормальністю. Ідейною основою К. були концепції, насичені елементами *марксизму, фрейдизму, екзистенціалізму, анархізму, маоїзму* тощо. Теорія К. розвивалась у працях Ж.Сатрона, В.Райхона, а також лідерами молодіжних та студентських угруповань (Д.Рубін). Її основний зміст – критика існуючого *способу життя*, правлячої технократичної верхівки, *утилітаризму, конформізму, стандартизованої, масової культури*.

Характерними рисами К. були критика репресивності сімейного життя, закликати надати людям можливість “робити те, що вони хочуть”. Теорія К. ставила за мету відкидання суч. *культури* як цілого. Лідери К. стверджували, що суч. культура – це організоване насилля, що вона вбиває в людях творчі пориви, життєву енергію, та є культурою буржуазії. Ставилось завдання знищити цю культуру з середини, шляхом ідейної і

психол. переорієнтації "революції з допомогою свідомості", покликаної розкріпачити безсвідомі сексуальні почуття шляхом музики, наркотиків, тілесного контакту. У цілому К. була направлена проти культури і як такої, про що свідчить її назва, а на поч. 70-х рр. рух К. зайшов у безвихідь і розпався на безліч груп, зв'язаних або з політ. *тероризмом*, або з наркоманією. Контркульт. рисами молодіжної субкультури в пострадянських країнах є: розважально-рекреативна скерованість, *вестернізація* культ. потреб, пріоритет споживацтва, невисока культура вибору цінностей, позаінституціональна культурна самореалізація, низька етнокультурна самоідентифікація і т.п.

Найбільш рельєфним проявом К. можуть слугувати субкультури суч. злочинних груп, мафіозних організацій і підпільних сект та ін. Сьогодні субкультура "нових українців" зухвало протиставляється культурі переважної більшості населення укр. сусп-ва. Див.: *Культура; Субкультура*.

КОНТРОЛЬ СОЦІАЛЬНИЙ (франц. *controle* - перевірка) - механізм саморегуляції сусп-ва і соці. груп, який забезпечує їх цілеспрямований вплив на поведінку людей з метою зміцнення порядку і стабільності.

К.с. покликаний гарантувати відповідну до даних соці. цінностей, норм і ролей поведінку людини або соці. групи. Він базує свою діяльність на спільному визнанні культури даного сусп-ва, групи і поведінки. Система К.с. здійснює свої функції на основі вироблення звичаїв, правових і моральних норм, а також відповідних санкцій. В умовах демократизації, переходу до ринкової економіки у нашій країні все більшого значення має набувати соці. активність громадян, їх участь у самоуправлінні. У зв'язку з цим особливо важливою стає розробка *прикладної соціології* таких проблем

як оцінка порівняльної ефективності різних форм К.с., у тому числі позитивних і негативних. Див.: *Культура соціальна; Соціальна стабільність; Соціальна активність; Цінності соціальні*.

КОНТРОЛЬНА ГРУПА складається з осіб, відібраних на основі принципу подібності щодо ряду змінних з групою, яка є об'єктом соціол. експерименту. Остання є *експериментальною групою*, повинна підлягати впливові певної незалежної змінної, тоді як К.г. під такої вплив не підпадає. Усі відмінності між цими двома групами, які з'ясовуються після проведення експерименту, пояснюються дією незалежної змінної. Напр., при дослідженні впливу телебачення на дітей, окрім експериментальної групи, слід підготувати групу, яка не підлягатиме впливові телебачення, і є подібною до неї за основ. характеристиками (напр., за віком, статтю, освітою, класом). Без такого контролю дослідник не може бути впевненим у тому, чим був викликаний спостережуваний ефект: впливом телебачення чи якогось ін. зовн. чинника.

К.г. можуть використовуватися і тоді, коли проведення експерименту є неможливим. Порівняння двох груп при максимальній подібності їхніх членів може проводитися в тому випадку, коли у минулому лише одна з них підлягала впливові досліджуваної незалежної змінної. *Гіпотеза* про те, що ця змінна має певний вплив, перевіряється за допомогою порівняння цих груп. Даний метод працює при порівнянні минулого та теперішнього і є відомим як метод "від причини - до наслідка". При ін. підході дві групи, підібрані на підставі відомих між ними різниць у деякому вагомому аспекті, вирівнюються до максимальної відповідності; потім досліджується їхнє минуле, для того щоб пояснити спостережувану відмінність. Такий метод називається методом "від наслідка - до причини".

КОНФЕСІЙНА СОЦІОЛОГІЯ - напрям релігійної думки, мета якого - створити теорію сусп-ва на основі традиційних християнських уявлень про людину та її місце у світі.

КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *conflictus* - зіткнення) - найвищий ступінь розвитку соці. протиріч у сусп-ві, характеризується гострим зіткненням сторін (людей, соці. груп, сил, ін-тів і т.д.), тенденцією посилення їх свідомого протистояння в процесі реалізації суперечливих інтересів. За формою прояву К. с. можуть бути відкритими (явними) і закритими (*латентними*). За роллю, яку вони виконують, К. с. поділяються на позитивні, які ведуть до прогресивних змін, і негативні, пов'язані з деструктивними моментами, що є перешкодою прогресивним змінам. Галузь наук, знання, яка спеціалізується на вивченні К. с., називається *конфліктологією*. Див.: *Конфліктологія; Конфлікту теорія*.

КОНФЛІКТОЛОГІЯ - інтегративна наука, яка має зв'язок з політологією, менеджментом та ін. дисциплінами, і вивчає проблеми, пов'язані з теорією та практикою проблемних ситуацій в людському сусп-ві, з'ясовує природу, динаміку та діагностику *конфліктів*, причини виникнення, форми прояву, розв'язання, прогнозування та запобігання.

КОНФЛІКТУ СОЦІОЛОГІЯ - спец. галузь соціології, яка аналізує існуючі теорії конфлікту, його природу як сусп. явища, причини виникнення, можливості розв'язання, а також здійснює типологізацію, класифікацію конфлікту, виявляє їх роль у сусп. житті тощо. Інституціоналізація К.с. відбувається в кін. XIX - поч. XX ст., але свого суч. рівня розвитку досягає в сер. XX ст. завдяки працям Р.Дарендорфа, Л.Козера, К.Бодлінга, Р.Мертона, Т.Шеллінга. В Україні, як і в ін. країнах

пострадянського простору, К.с. почала активно розвиватися з поч. 90-х рр. Див.: *Конфлікту теорія*.

КОНФЛІКТУ ТЕОРІЯ. Соці. теорія виявляла інтерес до конфлікту в сусп-ві в XIX та на поч. XX ст. Однак у сер. XX ст. стало помітним ігнорування проблем К. з боку функціоналістів, котрі прагнули обґрунтувати унітарну концепцію сусп-ва та культури, яка підкреслювала соці. інтеграцію та гармонізуючу дію заг. цінностей. Якщо функціоналісти й звертали увагу на К., то при цьому вони розглядали його швидше як паталогічний, а не нормальний стан здорового в цілому соці. організму.

На противагу домінуючому на той час *функціоналізму*, деякі соціологи 1950-1960 рр., звернувшись до творчості К.Маркса та Г.Зіммеля, намагалися відродити теорію, яку вони називали "К.т.". Маркс у свій час запропонував дихотомічну модель соці. конфлікту, відповідно до якої все сусп-во ділиться на два основних класи, що представляють інтереси *праці* та *капіталу*. У кін. рахунку конфлікт призводить до *трансформації* сусп-ва. Підкреслюючи значення конфлікту, Зіммель не сприймав ні дихотомічну модель, ні ту концепцію, згідно якої його кінцевим результатом є руйнування існуючого соці. устрою. Він вважав, що конфлікт має позитивні щодо соці. стабільності функції, і сприяє підтримці існуючих груп та спільнот. Л.Козер розвивав концепцію Г.Зіммеля, намагаючись показати, що конфлікт має певну функцію у складних плюралістичних сусп-вах. Він стверджував, що т.з. "перехресні конфлікти", при яких союзники в одному питанні є супротивниками в ін., нейтралізують виникнення небезпечніших конфліктів на одному полюсі, і поділяють сусп-во за дихотомічним принципом. Для складного сусп-ва характер-

ним є поєднання великої кількості інтересів та конфліктів, які представляють певний урівноважений організм, що певним чином запобігає нестабільності. Р. Дарендорф також прийшов до висновку, що конфлікти є перехресними та співпадають. На відміну від Маркса, він стверджував, що основ. конфлікт в межах усіх *соц. ін-тів* торкається розподілу швидше влади та авторитету, а не *капіталу*, і що саме співвідношення панування та підпорядкування призводить до виникнення антагоністичних інтересів. Дарендорф вважав, що в цьому контексті особливо важливим є успішне обмеження індустр. конфлікту межами економіки з тим, щоб він не перекінувся на ін. *ін-ти*.

Д. Локвуд поглибив запропоновану марксистами відмінність "системного" та "соц." конфліктів. Системний конфлікт виникає при відсутності гармонії між різними ін-тами: напр., коли дія в межах політ. підсистеми суперечить потребам підсистеми економ. Соц. конфлікт є міжособовим і виникає лише в межах *соц. взаємодій*.

Занепад *функціоналізму* та відродження марксистського та веберівського підходів у соціології 1970-х рр. сприяли поверненню проблеми конфлікту її традиційно ключового значення в теорії та емпір. дослідженнях. Див.: *Інституціоналізація конфлікту; Конкуренція; Консенсус соціальний; Порядок соціальний*.

КОНФОРМІЗМ (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – позиція особистості, яка відзначається схильністю уникати самостійних рішень та пасивним прийняттям існуючого порядку речей, пануючих думок, готових групових стандартів *поведінки*. К. означає відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне слідування будь-якому зразку, який має найбільшу силу тиску (думка більшості, авторитет, тра-

диції і т.п.). Виділяють такі причини (мотиви) К.: 1) відсутність упевненості у власних силах, у правильності своєї думки, позиції; 2) намагання бути таким, як і всі ін. члени групи; 3) відсутність усвідомлення помилковості власної і чужої думки. К. може виконувати двояку функцію у міжособистісних відносинах (позитивну і негативну). Позитивна функція полягає в тому, що К. врівноважує соц. середовищем, унеможливорює виникнення *конфліктів* з ним. Негативна роль К. проявляється у стримуванні поведінки і думок індивіда. Протилежним полюсом К. є *поіконформізм* (негативізм). Див.: *Конформістський; Неоіконформізм*.

КОНФОРМІСТЬ – характеристика поведінки людини, яка виражається в її податливості "тиску" групи, тобто в ситуації конфлікту між своєю думкою і думкою групи вона формує думку, що співпадає з думкою більшості. Протилежною К. якісно є незалежність, яка проявляється у самостійному виробленні власної позиції і відстоюванні її. К. у більшій мірі характерна для людей з невисоким рівнем розвитку самосвідомості. В процесі соціалізації К. може переростати в конформізм. Треба розрізняти два типи К.: а) інтеоризація думка групи приймається і стає внутр. для її членів (тотожною); б) підкорення – згода у зовн. прояві, але при внутр. розходженості. Див.: *Конформізм*.

КОНФРОНТАЦІЯ – протиставлення; протидія, зіткнення *соц. систем*, класових інтересів, ідейно-політ. принципів.

КОНЦЕНТРИЧНИХ ЗОН ТЕОРІЯ. Представник *Чиказької школи* Е. Берджес стверджував, що міська структура в *індустр. сусп-вах* приймає форму п'яти концентричних кілець. Центральна зона являє собою район, в якому знаходиться

КОНФЕСІЯ (лат. *confessio* – визнання, сповідання) – те саме, що й віросповідання.

КООПТАЦІЯ – інструмент врегулювання організаційного конфлікту, який передбачає залучення невольованих сторін у процес прийняття рішення.

КОРДОНІВ ПІДТРИМУВАННЯ – поняття, яке зазвичай використовувалось *функціоналістами*, зокрема Т. Парсонсом, який визначав *соц. систему*, яка підтримує свої кордони, в стані зберігати певні закономірності, які є внутр. відносно оточуючого її середовища. Існують *соц. процеси*, за допомогою яких підтримуються як кордони, так і рівновага системи відносно до ін. систем, які складають її оточуюче середовище. Для безперервного існування систем необхідним є також процес обміну понад існуючими кордонами з ін. системами.

КОРЕЛЯЦІЯ (лат. *correlatio* – співвідношення, взаємозв'язок) – такий тип асоціації однієї змінної з ін., за яким зміна однієї величини супроводжується зміною ін., тобто має місце супровідна варіація. При *соціол. дослідженнях* одночасно реєструється велика кількість різноманітних даних. Напр., при проведенні обстежень можуть змінюватися освітній та професійний рівні *respondentів*. Якщо дані щодо одної змінної дають деяку інформацію про іншу, тоді ці змінні виявляються пов'язаними між собою та корелюються. На основі даних про освітній та професійний рівні часто з'ясовується, який найвищий професійний рівень відповідає найвищому освітньому. В даному випадку К., як правило, є позитивною, тобто значення двох змінних набувають тенденції зростати або зменшуватися паралельно. Негативна К. визначається тоді, коли значення однієї змінної зростає, а значення другої – зменшується. Існують різні типи коефіцієнтів К., що використовуються щодо різних

основ. частина респектабельних магазинів, офісів, банків, служб сервісу. Друга, зона переходу, є зоною розвитку, яка, знаходячись під впливом розширення центрального ділового району, заповнюється запущеним дешевим житлом. Третю зону складають райони з будинками, у яких проживають робітники, зайняті фізичною працею. Четверта зона – приміська територія, яка заселена *середнім класом*. Крайні міста – зона проживання тих людей, які регулярно здійснюють поїздки на роботу в центральні райони міста. Е. Берджес запропонував свою теорію як ідеальний тип. Основою цієї теорії є принципи міської *екології*. Зони включають у себе природні території, які складаються під впливом безособистісних сил, незалежних від намірів людей. Таке розташування зон є чинником конкуренції відносно земельних учасків (ті види діяльності, при яких можлива більш висока орендна плата, зосереджується в центрі). К.з.т. була піддана істотній критиці. Напр., стверджувалось, що міста мають форму не кілець, а секторів, і що ціни на земельні ділянки визначаються не лише конкуренцією, але й культур. цінностями. Більшість з цих зауважень були перелачені самим Е. Берджесом, саме тому його теорія зберігає своє значення і тепер, особливо той момент, що стосується характеристики зони переходу.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ (лат. *conceptus* – думка, уявлення) – вироблення системи понять і побудова теоретичної моделі об'єкта, що вивчається і предмета дослідження.

КОНЦЕПЦІЯ (лат. *conceptio* – сприйняття) – розуміння, тлумачення будь-яких явищ, процесів.

КОНЦЕПЦІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ. Див.: *Конвергенції концепція*.

КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН. Див.: *Людських відносин концепція*.

даних, причому всі вони скеровані на зміну ступеня у відповідності між двома та більше змінними. Сам факт того, що дві змінні корелюються між собою, не говорить про те, яка є поперечною чи причиною другою, чи що змінні взагалі пов'язані причинно, тому що разом вони можуть бути обумовленими якимось третім чинником.

КОРОЛЬКО ВАЛЕНТИН ГРИГОРОВИЧ (нар. 1942, м. Фастів Київської обл.) – укр. філософ і політолог, спеціаліст з історії, теорії і методології соціології, теорії методології і практики публік-рілейшнз. Док. філос. наук, академік Української академії політ. наук. Закінчив Київський нац. ун-т (1965). Стипендіат ЮНЕСКО (1976-1977), пройшов стажування у Гарвардському, Колумбійському, Мічиганському (США) та Сасекському (Англія) ун-тах. Захистив канд. (1971) і док. дис. (1984). Працював стар. наук. співробітником в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України, зав. сектором Ін-ту політ. досліджень. У даний час обіймає посаду провідного наук. співробітника Ін-ту соціології НАН України. Читав лекційні курси з теорії і методики публік-рілейшнз у Нац. ун-ті ім. Т.Шевченка, Нац. ун-ті “Кисло-Могилянська Академія”, Дипломатичній Академії України. Особистий внесок К. у вітчизняну політологію, соціологію полягає в розробці проблем впливу *наук.-техн. революції на спосіб життя* людини, дослідженні суч. постмодерністської соціол. думки та наук. осмисленні публік-рілейшнз. Він започаткував викладання публік-рілейшнз у вузах як окремої навч. дисципліни, написав перший в Україні фундаментальний підручник з основ публік-рілейшнз для вузів. Є автором понад 70 наук. праць, серед яких широко відомі в Україні і закордоном індивід. монографії: “В інтересах великого бізнесу” (1974), “Спосіб життя і

НТР” (1980), посібник “Основи публік-рілейшнз” (1997), підручник “Основи публік-рілейшнз” (2000); співавт. колективних монографій із серії фундаментальних праць з питань соц.-політ. проблем наук.-техн. революції: “Науково-технічна революція і світовий революційний процес” (1977), “Соціально-політичні проблеми НТР і ідеологічна боротьба” (1978), а також навч. посібника “Соціологія” (1999). Учасник багатьох міжнар. наук. форумів і конференцій. Член САУ.

КОРПОРАТИВІЗМ (лат. *corporatio* – спілка, товариство) – форма *соц. організації*, при якій ключові економ., політ. та соц. рішення приймаються корпоративними *групами* чи спільно з *державою*. При цьому *індивіди* можуть вплинути на прийняття рішень лише за допомогою свого членства в корпоративних органах. Останніми є профспілки, професійні організації, ділові корпорації, групи політ. *тиску* та лобі, а також добровільні об'єднання. Вплив К. протиставлений ринковому впливові, коли індивіди всі разом створюють сусп-во на основі власного вибору. На політ. рівні К. може бути протиставлений традиційній формі ліберальної демократії, при якій політ. рішення приймаються лише урядом чи президентом, який безпосередньо представляє *електорат*.

Теорія корпоративної держави, згідно якої сусп-во як політ. ціле повинно включати в себе ряд корпоративних груп, а індивіди повинні бути політ. представленими не як окремі виборці, а за допомогою свого членства в цих групах, застосовувалася на практиці в умовах італ. фашизму. Більшість зах.-європ. демократій 70-х рр. XX ст. перейшли до тристоронньої форми К.; уряди почали проводити соц. та економ. політику на основі переговорів та консультацій із впливовими профспілковими *рухами* та

асоціаціями працевластів. Соціологи вважають, що політики почали надавати корпоративним організаціям можливість впливати на прийняття державних рішень в обмін на їхні зобов'язання щодо контролю за своїми членами. Профспілки пообіцяли стримувати страйкову активність своїх членів та їхні вимоги щодо збільшення зарплатні, працевластиві обіцяли узгодити свої особисті інтереси з інтересами держави, а уряд у відповідь на це пообіцяв захищати трудящих та здійснювати політику економ. зростання. К. був особливо сильним у скандинавських країнах (Нідерландах, ФРН та Австрії). Однак у 1980 рр., внаслідок економ. розвалу, профспілковий рух послабився. За виключенням скандинавських країн, ділової кола та уряди більшості країн Заходу вирішили відмовитися від тристороннього К., відчувачи меншу потребу у співпраці з профспілками у справі боротьби з виступами робітників. Характерним прикладом дійового К. залишається Австрія, де вироблене ефективне співробітництво між *працею і капіталом*, бізнесом і профспілками.

Позиції соціологів не збігаються відносно того, чим у дійсності є К. – чи спробою держави інкорпорувати та умиротворити войовничих профспілкових лідерів за рахунок інтересів найманих робітників, чи успішною практикою використання робітниками свого впливу з метою обмеження влади бізнесу та держави. Однак фактом залишається те, що в тих країнах, де К. зберігся, інтереси найманих робітників захищаються краще, а рівень *безробіття* та *інфляції* нижчий, ніж там, де над економ. життям панує ринок. Див.: *Демократія; Держава*.

КОРУПЦІЯ – відмова від очікуваних стандартів поведінки зі сторони представників влади заради незаконної особистої вигоди. Проблема полягає у

тому, що в багатьох сусп-вах корупційні дії дуже часто є звичайним явищем і вважаються нормальною поведінкою. Чималими корупційними діями позначились і 1990-і роки в Україні.

КОСТЕНКО НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА (нар. 1952, м. Дзержинськ, Білорусь) – укр. соціолог, спеціаліст у галузі *соціології культури і масових комунікацій*. Закінчила істор. ф-т Білоруського ун-ту (м. Мінськ). Після закінчення аспірантури в Ін-ті філософії АН УРСР у 1984 р. захистила канд. а в 1994 – док. дис. В Ін-ті соціології НАН України працює з 1991 р. у відділі соціології культури і масових комунікацій. Викладає на факультеті соціології і психології Київського нац. ун-ту. З 1993 р. дійсний член Міжнар. асоціації дослідників масової комунікації (AMCR). Розробляє теорет. аспекти вивчення макрокомунікативних процесів у суч. сусп-вах (нео запропонована соціол. концепція взаємодії цінностей і символів у змісті масової комунікації), методологію і техніку якісних і формалізованих (*контент-аналіз*) засобів аналізу текстів преси і телебачення. Автор і співавтор наук. монографій: “Цінності і символи в масовій комунікації” (1993), “Цінності професійної діяльності (досвід соціологічного дослідження кіно)” (1986), “Масова інформація і громадська думка молоді” (1990), “Громадська думка і влада: механізми взаємодії” (1993) та ін.

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1818-1885) – укр. історик, етнограф, фольклорист, письменник. У істор. дослідженнях і соціол. поглядах виходив з того, що згоди і припущення лише тоді стають істинною, коли підтверджуються очевидним чинником або безсумнівним логічним зв'язком. На становлення укр. *етносоціології* мали певний вплив думки К. про народність (*ментальність*), яку він визначав як сукупність ознак, що відрізняють один на-

род від ін. Сутність народності становить духов. склад, почуттєвий світ, склад розуму, спрямованість волі, погляд на духовне чи *сусп. життя* того чи ін. народу. К. досліджував специфіку укр. народності, "юнацький вік" якої припадає на X-XI ст. Він стверджує, що особливості народності, "духовна сторона народного життя" зумовлюють різні форми суспільності. Цікавою є думка К. про *соц. диференціацію* суч. його сусп-ва. Так, у Росії він виділяв нижчий, *середній* і *вищий класи*. Твори К.: "Дві російські народності" (1903), "Закон Божий (Книги буття українського народу)".

КРЕДЕНЦІАЛІЗМ розподіл людей за соц. позиціями, особливо за місцем зайнятості, на основі свідомств про кваліфікацію; термін, що означає тенденцію визначати громад. позицію *індивідів* (особливо професійну) на основі особливостей їхньої *освіти* чи послужного списку. При цьому прагнення до покращання послужного списку перетворюється на самоціль, що іноді асоціюється з "дипломною хворобою". У цьому випадку перекручується сенс *освіти*, а попит на різноманітні *класифікації* та їхнє набуття не матиме нічого спільного з навичками, що вимагаються у конкр. роботі. Напр., більшість видів підготовки, що пропонуються сьогодні широко розповсюдженою системою освіти, можуть виступати не як засіб набуття певної професії, а обмеженням доступу до них.

КРЕДО – визначена система переконань.

КРИЗА СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ – сумнів і стурбованість, які переживаються багатьма людьми після 40 років відправної точки категорії середнього віку. Він відмічає кін. періоду молодості і можливостей, цілей, які, здавалось, обіцяло життя, коли вони були молодими. Люди починають розмірковувати про своє життя, переоцінювати відносини,

розглядати біолог. зношування, пов'язане зі старінням. З професійної т.з. криза передбачає усвідомлення меж персональних успіхів і досягнень, а з т.з. домашнього вогнища – відхід від активних батьківських турбот, адже діти залишають дім, щоб побудувати власні дорослі відносини. Див.: *Життєва криза; Життєвий цикл особи*.

КРИЗА СОЦІАЛЬНА (гр. *krisis* – рішення, поворотний пункт) – така соц., політ., економ. стан *сусп-ва, держави*, за умов якого на основі різкого загострення *соц. протиріч* порушується їх стабільність, нормальне функціонування і розвиток.

К.с. це глибока дестабілізація *соц. системи*, яка загрожує її існуванню, але сама по собі не означає заміну даної системи ін. К.с. може бути широкою, заг. або *всезаг.*, яка охоплює все *сусп-во*, увесь *соціум і державу*, і частковою, обмеженою, тобто такою, яка поширюється лише на ту або ін. сферу *сусп. життя*, на ті або ін. структурні елементи (напр. К.с. якоїсь *соц. групи*, партії або ін-ту; урядова, парламентська К.с. або К.с. певної політики – податкової, фінансової, кредитної, економ. тощо). У своєму розвитку К.с., зазвичай, проходить три етапи: 1) передкризовий, коли накопичується кризовий матеріал і посилюється дія кризових чинників; 2) власне кризовий, у межах якого відбувається серйозне порушення нормального розвитку, дестабілізація системи (порушення взаємозв'язку і взаємодії її структур, втрата або різке послаблення здатності до самозбереження, саморегулювання і саморозвитку, швидке зростання девіацій і т.д.); 3) вихід з К.с. на шляхах часткового перетворення системи і її перехід у новий стан, зникнення окремих елементів або руйнування даної системи. К.с. може вестися як до негативних, так і до позитивних наслідків. В Україні протягом 1990-х рр. спостерігається розви-

ток системної кризи, який супроводжується поступовою *трансформацією* структурних елементів соц. системи.

КРИТИКА СОЦІАЛЬНА (гр. *kritikös* – мистецтво розбирати) – напрям у соціології, представники якого вважають основ. її функцією радикальний критичний аналіз і оцінку *сусп-ва*.

Елементи К.с. виникли в період формування *соціології як науки*, пізніше вони виокремилися у відносно самостійний напрям (Г.Мілле, Д.Рісмен, Е.Фромм, А.Голднер та ін.). Сьогодні К.с. перегукується з ліворадикальною *соціологією*. Головним своїм завданням її представники вважають критику існуючих теорій сусп-ва, перш за все "академічної" *соціології* і *соц. інженерії*, а також створення принципово ін. соц. науки ("рефлексивна *соціологія*", "*соціологія соціології*" і т.д.), де соціологу повинна відводитися роль не упередженого спостерігача-дослідника *соц. процесів*, а зацікавленого й активного їх учасника-перетворювача. Поглиблення соц.-критичних аспектів досліджень укр. соціологів – важлива передумова для подолання явищ деформацій у нашому сусп-ві, його кризового стану, подолання стереотипів економ., політ., соц. мислення на всіх рівнях владних структур.

КРИТИЧНА ТЕОРІЯ – форма соц. аналізу, яка часто ототожнюється з діяльністю *Франкфуртської школи* критичної соціології – яскравим явищем у соціології ХХ ст. – хоча взагалі поняття критики є давнім і більш ширшим. Критику спочатку пов'язували з негативним судженням відносно літератури або продуктів *культури* в цілому. К.Маркс пов'язував критику з практичною і революційною діяльністю, закликав змінити світ. Представники К.т. Франкфуртської школи вважали, що оскільки *капіталізм* змінився в корені, повністю притримуватися характерної для ХІХ ст. марксо-

вої критики *капіталізму* недоцільно. Тому предметом основ. критики в межах цієї теорії стала ідея "інструментальної раціональності". Див.: *Герменевтика; Капіталізм; Марксистська соціологія; Позитивізм; Франкфуртська школа*.

КРОС-ТАБУЛЯЦІЯ – розповсюджений спосіб представлення соціол. даних у вигляді двовимірних таблиць (таблиць сполучення), в яких значення однієї змінної співвідносяться із значенням іншої. Запропонований приклад представляє крос-табуляцію електоральних уподобань та соц.-класової приналежності 200 осіб:

	Народний Рух України	Соціалісти	Всього
Підприємці	80	20	100
Робітники	30	70	100
Всього	110	90	200

Метою крос-табуляції змінних є виявлення зв'язків між ними. При цьому аналіз може розвиватися і далі за допомогою введення у подану вище таблицю додаткових змінних (напр., змінної статі) з метою визначення того, чи є співвідношення між *класом* та голосуванням однаковим як для чоловіків, так і для жінок.

КСЕНОФОБИЯ – страх і ненависть до всього чужого для *способу життя* даного *сусп-ва*.

КУЛІ ЧАРЛЬЗ ХОРТОН (1864–1929) – амер. соціолог, психолог, автор *теорії "дзеркального Я"*, один з основоположників теорії *малих груп*. В основі соціол. теорії К. лежать соц. органіцизм і визнання вирішальної ролі свідомості у формуванні *соц. процесів*. Розглядав *сусп-во, соц. групи* і *індивіда* як єдиний живий організм. Основ. предметом *соціології* вважав уявлення *індивідів*. Об'єктом соціол. аналізу, на

думку К., виступає досвід первинної групи, який синтезує в собі індивід і сусп. свідомість. Його основні праці: "Людська природа і соціальний порядок" (1902), "Соціальна організація" (1909), "Соціальний процес" (1918), "Соціологічна теорія і соціальне дослідження" (1930).

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1819-1897) - укр. письменник, історик, етнограф, перекладач. Вагомими для соціології є його роздуми на тему міста і села, Європи й хуторянства. В їх основі лежить принцип подвійності людини, двох природ, двоякого сства душі, це два поняття - "серце" людини і "зовнішнє", які завжди перебувають у *конфлікті* між собою. З цих позицій К. проповідував свою теорію хуторянства, вважаючи прагнення до життя на хуторі прагненням до життя "серця" і визначав "хуторянське" життя як життя природне, як таке, що дає можливість відкинути все зайве і непотрібне, а *міське життя* не дає можливості пізнати істину і навіть виступає проти народності. Тому К. закликає тікати від міського життя і пропонує "оселянитися" великоміську Європу. В укр. хуторянстві К. бачить ключ до розв'язання соц. проблем. Твір К.: "Листи з хутора" (1861).

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* - обробка) соціологи та антропологи використовують це поняття як збірне, що відображає символічні, небіологічні, тобто набуті аспекти життя людського *сусп-ва*. К. складається з *мови*, звичаїв та узгоджених традицій (конвенцій), за допомогою яких можна відрізнити людську *поведінку* від поведінки ін. приматів. В англо-франц. традиції поняття "К." часто використовується як синонім поняття "цивілізація": як "культивувати", так і "цивілізувати" означає протистояти (чинити опір) варварству. Однак у Німеччині у межах традиції романтизму К.

уявлялась як вмістилище всього найкращого в людині, зосередження художніх досягнень та галузь індивід. самовдосконалення, тоді як цивілізація розглядалася як процес матер. розвитку, який загрожує гідності індивідуальної К. через розвиток міського *масового сусп-ва*. Типовий для нм. традиції контраст між К. та цивілізацією був частиною критики модерного *індустр. сусп-ва*, яке сприймається як безособова сила, що стандартизує людську К. та свідомість. Романтична критика сусп-ва епохи модерну вплинула на підхід *Франкфуртської школи* до проблем масового сусп-ва та масової етики, а також на соціологію *Н.Еліаса*.

В амер. та брит. соціології поняття К. не має такого критичного забарвлення. Незважаючи на те, що англо-амер. соціологи розглядають К. як сукупність переконань та звичаїв ("стиль життя") певної групи, як "життєвий шлях" всього сусп-ва, вони, як правило, використовують диференційованіше поняття, а саме такі, як "система переконань", "система цінностей" чи навіть "*ідеологія*". Тому поняття "К. соціальної групи" найчастіше зустрічається в таких галузях, як *соціологія знання* та *соціологія девіантної поведінки*. Соціологи схильні розглядати суч. сусп-во як сукупність безлічі "*життєвих світів*", а не як володіюче єдиною культурною системою, тому що К. *індустр. сусп-ва* уявляється ними фрагментованою та розрізненою. Соціологія девіантної поведінки аналізує суч. сусп-во з т.з. існування субкультур, які конфліктують, уявляючи т.ч. ідею цілісної нормативної К. як досить проблематичну. Однак відсутність у суч. сусп-вах заг. К. створює для соціологів проблему, що полягає в тому, яким чином в індустр. сусп-ві може підтримуватися *консенсус*. До сьогодні існують теорет. розбіжності з приводу того, чи притаманна

суч. сусп-вам певна панівна К. та панівна ідеологія, які ведуть до конкр. соц. консенсусу не зважаючи на фрагментацію, що є результатом соц. *диференціації*, етнічної різноманітності, класового структурування та регіональних розбіжностей. Див.: *Консенсус соціальний; Норми соціальна; Соціологія; Цінність соціальна; Цивілізація*.

КУЛЬТУРА АДАПТИВНА - термін У.Огборна, який означає нематер. культуру, включаючи *соц. ін-ти*, систему *цінностей* і політ. ін-ти.

КУЛЬТУРА БІДНОСТІ - іноді стверджується, що у бідності виробляється особливий тип поведінки і мислення, зокрема, фаталістичне сприйняття факту своєї бідності і не здатності що-небудь зробити для її подолання. Це нібито і є умова, яка визначає те, що бідні залишаються бідними, умова, яка відтворюється із покоління в покоління в межах циклу *депривації*, через яку діти з бідних або депривованих родин спеціалізуються їх батьками у відповідну культуру і також виростають бідними. Як термін "К.б.", так і термін "цикл депривації", запропоновані О.Льюїсом для позначення *способу життя* мешканців міських стрів в країнах "третього світу", використовувались також стосовно до бідності в суч. розвинутих сусп-вах. При чому заперечується принизливий зміст поняття "К.б.", який полягає в тому, що бідні самі винні у своєму становищі, і що в їх середовищі діти наперед готуються до *соц. депривованості*. Див.: *Бідність; Культурна депривація; Культурний капітал*.

КУЛЬТУРА ДОМІНУЮЧА - сукупність культ. зразків, які приймаються і поділяються всіма членами сусп-ва.

КУЛЬТУРА ЕЛІТАРНА - форма культури, яка включає вишукане мистецтво, музику, літературу, і призначена для вищих прошарків населення.

КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА - певна організація духов., соц. та матер. життєдіяльності та світосприйняття. В її основу покладені *звичаї, традиції, норми та цінності* інтуїтивні та раціональні; міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому *етносу*. До певного часу, коли етнос був цілком чи переважно замкненим, К.є. мала форму унікальну і повністю притаманну лише йому. Війни та переселення призвели до запозичення, насаджування, дифузії сусідніх культур. Виникнення та поширення метарелігій призвели до сприйняття етносами універсальних моделей світосприйняття та життєдіяльності низки етносів. Мегатенденції поширення універсальних демокр. та економ. моделей діяльності роблять етноси надто відкритими і схожими. Особливо процеси розмивання етнічності пов'язані з комп'ютеризацією (універсальні, широкоосязні й всепроникаючі інформаційні потоки і технології) та *масовою культурою*. Вони руйнують найтоншу етнічну основу - *мову і ментальність*, нав'язуючи примітивні стереотипи. Тому сьогодні йдеться не про цілісну К.є., а про те, якою мірою етнос зберігає ознаки К.є., унікальність за умов глобальної універсализації та стандартизації.

КУЛЬТУРА МАСОВА - форма культури, витвори якої стандартизуються і розповсюджуються серед широких мас без участі регіональних, релігійних і класових субкультур.

КУЛЬТУРА НОРМАТИВНА - сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки; дозволяють або забороняють певні *соц. дії*.

КУЛЬТУРА ПІДПРИЄМНИЦТВА - набір цінностей, символів і практичних дій, які включають такі зобов'язання: створення прибутку, володіння підпри-

емством, розробка новинок, володіння ініціативою, упевненістю в собі, творчим потенціалом і конкурентоспроможністю. В суч. Україні робляться лише перші кроки в реалізації схеми "підприємницької ініціативи", спрямованої на випуск дипломованих спеціалістів, які володіють необхідною промисловою майстерністю і досвідом, з фінансування ініціатив у вищій освіті, які підтримують цінності підприємництва. Соціол. дослідження по культурі підприємництва лише розпочинаються.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ – сукупність духов. цінностей, правил, норм, які регулюють характер взаємовідносин між людьми і служать для того, щоб полегшувати людині входження в сусп-во, зробити умови його спілкування з ін. людьми приємними і зручними.

КУЛЬТУРИ ІНДУСТРІЇ – термін, що використовується для визначення організацій, які беруть участь у виробництві популярної культури (теле-, радіопродукція, книги, періодичні видання, популярна музика). Проте цей термін може використовуватись і в ширшому розумінні, зокрема, включати в себе музеї, рекламні агентства, спортивні організації і т. д. Див.: *Культура; Популярна культура*.

КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІЯ – вивчає виробництво, сприйняття, тиражування, розповсюдження культурних цінностей, культури в цілому, соц. закономірності функціонування культури в сусп-ві і її специфічні особливості як окремої соц. сфери. Окрема галузь соціології, яка внаслідок широти й універсальності свого предмета створює основу для цілої низки галузевих соціологій соціокульт. сфери. Поруч із спеціалізованими сферами К.с. (соціологія мистецтва і т.д.) виділяються культурні аспекти в усіх ін. сферах соціуму і навіть у самих галузевих

соціологіях (напр., культ.-політ. соціологія).

Починаючи з *Е.Дюркгейма*, культура, як і *сусп-во*, базується на загально-визнаній системі цінностей і норм. Подальше обґрунтування ролі колективних уявлень в культурі продовжується (*К.Леві-Строс* та ін.). У кін. XIX – на поч. XX ст. у нім. соціології на перший план ставиться аналіз індивідуальної соц. дії та її ціннісно-нормативних орієнтирів з акцентом на сенсі для тих, хто її здійснює (*М.Вебер*). Веберівська етико-нормативна орієнтація (зразки поведінки у всіх сферах) розвивається *Т.Парсонсом*, за яким культура створює можливість реалізації соц. дії, виступає її регулятором. Поруч з теоретичною соціологією виділяється культуросоціологія з її рівнями емпіричної соціології та К.с. середнього рівня, визначається тенденція до інтегралізму, поєднання макро- і мікросоціологічної проблематики (Мюнх, Александер). Культура переважно розглядається суч. соціологами не як цілісна, а як фрагментарна і диференційована. В англ.-амер. літературі культура розглядається як сукупність звичаїв, переконань ("спосіб життя") певної групи, система цінностей, культурне відтворення і навіть як ідеологія.

У колишньому СРСР сформувалася школа К.с. на основі діяльнісного підходу (культурна діяльність) – Л.Н.Коган, В.Волков та ін., проводилися комплексні дослідження функціонування культурної системи у загальнодержавному масштабі (Ю.У.Фохт-Бабушкін, К.Соколов та ін.). В Україні з 20-х рр. XX ст. формуються галузеві К.с., які з 60-х рр. оформилися в систему комплексних досліджень з акцентом в 90-х рр. на вивченні соціокульт. трансформації; як предмет дослідження визначається "нова соціокультурна реальність" (В.Іванов, *О.Семашко*), системно вивча-

ються галузеві соціології соціокульт. сфери, соціологія нац. культури. У центрі уваги вітчизняної К.с. – соц. аспекти функціонування культури в сусп-ві, що трансформуються. Зокрема вивчають: 1) закономірності творчого процесу в науці і мистецтві; 2) художню творчість як динамічну систему, що включає в себе всі її фази – від створення художнього твору до його реалізації й сприйняття читачем, глядачем, слухачем; 3) взаємодію різних видів мистецтва (літератури, театру, музики, живопису) і проблеми їх синтезу; 4) методологію комплексного дослідження художньої творчості (засобами мистецтвознавства, культурології, соціології); 5) вплив матер., соц. і політ. чинників на творчий процес; 6) взаємодію соц. ін-тів мистецтва, науки, освіти із ЗМК; ситуацію на ринку художньо-культурної продукції.

У межах К.с. досліджується характер активного і пасивного споживання духов. цінностей, сприйняття і поведінки. Соц. характеристики маргінальної особистості (яка знаходиться на розломі культур). Виділяють три основні рівні К.с.: 1) теоретична К.с. (займається розробкою теоретичних моделей сусп. функціонування культури як цілого); 2) соціологічна теорія культури та її основні напрямки, такі як соціологія мистецтва, соціологія дозвілля, етнокультурна соціологія тощо); 3) емпір. дослідження функціонування культури в різних сферах життєдіяльності сусп-ва, скеровані на фіксацію специфіки культ. явищ, їх динаміки в кількісних та якісних показниках і індикаторах.

Категоріями К.с. є: в особистісному аспекті – соціалізація, потреби, інтереси, цінності, субкультура і контркультура; у функціональному – символи, традиції, звичаї, виробництво, розповсюдження і споживання духов. цінностей; культ. діяльність, включаючи зраз-

ки діяльності і зразки поведінки, соц. ін-ти культури, соц.-культ. середовища на зразок поселення (регіон), спілкування і т. д. К.с. має широкий вибір методів дослідження: анкетне опитування, інтерв'ю, факторний аналіз, спостереження, експерименти тощо. Окрім цього можна виділити спец. метод аналізу іконографічних документів. Див.: *Культура; Культурний релятивізм; Контркультура; Культурні цінності*.

КУЛЬТУРНА АГРЕСІЯ – насильницьке нав'язування сусп-ву (або спільнотам) зразків культури або способу життя в результаті територ. завоювань.

КУЛЬТУРНА ДЕПРИВАЦІЯ – неспроможність дітей представників нижчих класів і деяких етнічних меншин досягнути високого рівня освіти, доступного дітям представників середнього класу, інтелігенції. Ця неспроможність часто пояснювалась соціологами з т.з. К.д., коли сім'я і соц. група не в стані надати дітям необхідних умов для досягнення успіхів в межах існуючої системи. Сьогодні цей термін використовується рідше, оскільки він пов'язаний із твердженням про невідповідність особистості висунутим до неї об'єктивним вимогам, у той час, коли мова йде швидше про культ. відмінність, а саме про те, що шкільна система втілює певні соц. цінності і уявлення про необхідний комплекс знань, які можуть бути відмінними від цінностей і знань більшої частини населення. Див.: *Освіта; Соціологія освіти*.

КУЛЬТУРНА ДИФУЗІЯ (лат. *diffusio* – розповсюдження, розливання) – розповсюдження особливостей, якостей однієї культури на ін. культури.

КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ. Див.: *Діяльність культурна*.

КУЛЬТУРНА ЗМІНА – процес появи нових культ. елементів і комплексів

в субкультурах і домінуючій культурі сусп-ва.

КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ.

Див.: *Соціалізація культурна.*

КУЛЬТУРНЕ ВІДТВОРЕННЯ – увічнення існуючих культурних форм, цінностей та ідей. Цей термін з'явився в соціології завдяки П.Бурд'є (1973), який вважає, що функцією системи освіти є відтворення культури панівних класів і, т.ч., підтримка їхнього подальшого панування.

КУЛЬТУРНЕ ЗАПІЗНЕННЯ – гіпотеза, за якою соц. проблеми і конфлікти виникають із нездатності соц. ін-тів йти в ногу з технологічними змінами. Гіпотеза базується на допущенні про технічний детермінізм і пов'язана з неволюційними теоріями соц. зміни. Термін уперше використаний У.Огборном.

КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ – багатство у формі знання або ідей, яке узаконює володіння статусом і владою. Згідно П.Бурд'є, успіх в одержанні освіти значною мірою визначається тим, наскільки пануюча культура засвоєна індивідами, або тим, яким обсягом К.к. вони володіють. Див.: *Культура.*

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – підхід (напр., праця М. Харріса), який полягає в тому, що коректними поясненнями багатьох аспектів людської культури є матеріальні фактори. Див.: *Історичний матеріалізм.*

КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – 1) доктрина, що наголошують соц. переваги культ. розмаїття створення культ. багатства; 2) соц. ситуація в якій переважає культ. розмаїття. Див.: *Глобалізація культури; Плюралізм; Плюралізм в культурі.*

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносний) – метод, що є спробою об'єктивного аналізу різних сусп-в або культур, за яким цінності однієї культури визначаються незалежно від цінностей ін. Найсприятливіший

спосіб досягнення цієї мети – опис різних практик сусп-ва з т.з. його членів. Цей метод є одним із відрізняючих ознак суч. антропології на протилежність етноцентризму антропології XIX ст. У ширшому розумінні К.р. означає, що певні ідеї характерні лише для якогось конкр. сусп-ва і не можуть бути використані для порівняння різних сусп-в. К.р. підхід утверджує множинність культур та їх типів, ставить під сумнів можливість єдиної науки про культуру, сусп-во. Див.: *Порівняльний метод.*

КУЛЬТУРНИЙ ШОК – руйнування нормальних соц. перспектив (сусп-ва, субкультури, групи) в результаті зіткнення з чужою або іноземною культурою.

КУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – особливий напрям міждисциплінарних підходів до вивчення культури і сусп-ва. Для соціологів актуальними є проблеми соц. створення умов культ. виробництва і символічних форм; “життєвий досвід” культури та її формування класами, віком, статтю і етніч. відносинами; відносини між політ., а також економ. установами і процесами, з одного боку, і культ. формами – з ін.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІ – риси, притаманні всім культурам.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ – результат оцінки пізнавальними суб'єктами (особистістю, групою, спільністю) об'єктивно існуючого соціокульт. світу.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ ТЕОРІЯ – соціол. теорія, яка не визнає єдності всесвітньо-істор. процесу людства, взаємодію різних культур і цивілізацій. К.і.т.т. виникла як спроба подолати недоліки європоцентристської моделі однолінійного і єдинокерованого істор. процесу і пояснити особливістю розвитку Сходу та ін. регіонів, у тому числі і Росії. Засновником цієї теорії є рос. соціолог Н.Я.Да-

нилевський, який виділив із культ.-істор. типів єгипетський, китайський, індійський, єврейський, грецький, римський, романо-германський, слов'янський, мексиканський і перуанський. У різних культ. типах пануючим є той чи ін. вид діяльності: релігійна діяльність – у європ. культурі, культура – у грецькій, політ. діяльність – у римській. Слов'янський тип культури, згідно Н.Я.Данилевському, об'єднує в собі різні види діяльності, а, отже, є найбільш перспективним і покликаний ніби-то здійснити керівництво всесвітньо-істор. процесом. Ін. варіанти К.і.т.т. одержали своєрідне відбиття в працях О.Шпенглера, А.Тойнбі.

КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ ТЕОРІЯ – розроблена амер. соціологом М.Хакером. Згідно цієї теорії представники тих чи ін. етносів мають нахил до певного виду розумової чи фізичної праці і, займаючись саме нею, ефективно досягають найпомітніших успіхів. К.п.п.т. базується на етнокульт. та етнопсихол. характеристиках груп чи індивідів. За умов нормально-го функціонування економіки й адекватного вибору сфер зайнятості, відсутності дискримінації недомінуючих груп населення за етніч. ознаками, ця теорія є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетніч. сусп-ві. Однак у більшості випадків, й особливо у кризових економ. ситуаціях, коли падає обсяг виробництва, зростає рівень безробіття, а відтак і конкуренція на ринку праці, то К.п.п.т. відіграє роль регульованого й керованого механізму та використовується домінуючою більшістю для утвердження своїх переваг над дискримінованими меншинами.

Урахування специфіки праці й етнокульт. і етнопсихол. характеристик працездатного населення України, до чого спонукає К.п.п.т., може прискорити перехід до ринкової економіки, зокрема у налагодженні малого й середнього приватного бізнесу, який на початковому етапі цього переходу відіграє чи не вирішальну роль.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕМЕНОВИЧ (1895-1980) – укр. психолог, соціолог. Студював філософію у Львівському ун-ті та Сорбонні. 1930 р. захистив дис. “Релігія у вченні Ренана”. У 1940 р. К. змушений був емігрувати і згодом потрапив до Мюнхена, де отримав працю в Ін-ті психології і психотерапії. З 1945 р. працює в УВУ (Мюнхен). З 1951 р. К. переселяється до Парижа, де його обирають членом управи НТШ у Європі. Разом з тим не припиняє педагогічної та наук. діяльності в УВУ. Найбільший вплив на формування соціол. поглядів К. справили ідеї І.Канта та Г.Сковороди. Головна тема соціол. дослідів К. – питання впливу соц. чинників на формування ментальності укр. нації. З соціол. погляду значний інтерес представляють праці К. “Основи філософії і філософічних наук”, “Український персоналізм”, “Світовідчуження українця”.

КУН ТОМАС (нар. 1922) – історик та теоретик науки, родоначальник істор. соціології науки, один із редакторів Міжн. словника наук. біографій. Найбільш відомою є книга “Структура наукової революції” (1975), в якій виражені основні моменти його філос.-соціол. концепції розвитку науки. Увів поняття “наукова революція”, в якому робився акцент на визначенні соціокульт. групи “наук. сусп-ва”.

ЛАВРОВ ПЕТРО ЛАВРОВИЧ (1823-1900) – рос. філософ, соціолог, історик, літературний критик. Разом з *М.К. Михайловським* був засновником суб'єктивістської школи. Його погляди формувалися під впливом *позитивізму*, утопічного соціалізму. Основ. роботи в галузі соціології: “Соціологи-позитивісти” (1872), “Про метод в соціології” (1874), “Теорія і практика прогресу” (1881), “Соціальна революція і завдання моральності” (1884) та ін. У галузі *соціології* основну увагу приділяв таким проблемам: співвідношенню між соціологією та історією, визначенню предмета та методу соціології, ролі *особистості* в історії, теорії *прогресу*, ролі *держави* та окремої *особистості* в житті сусп-ва.

ЛАЗАРСФЕЛЬД ПОЛ ФЕЛІКС (1901-1976) – австр. соціолог, який емігрував у 1933 р. у США, зробив значний внесок у розвиток *суч. кількісної соціології*. На поч. 1940-х рр. Л. заснував бюро прикладних *соц. досліджень* при Колумбійському ун-ті, яке стало першим центром *соц. досліджень* на базі ун-ту. Основ. його внесок у дослідницьку методологію полягає в систематичній розробці методу *крос-табуляції* для аналізу даних дослідження, у конструюванні індикаторів і підготовці цілого покоління соціологів, які працюють з використанням якісних методів. Л. здійснив велику роботу в галузі дослідження *масових комунікацій*, а також в галузі політ., прикладної і математичної соціології. Вперше ввів у методіку *соціол. досліджень* ряд наук. методів, як напр., *панельний метод*, який він використав

при обробці результатів виборчої кампанії 1940 р. у США і *латентний аналіз*. Від 1940 до 1969 рр. працював на кафедрі соціології Колумбійського ун-ту, співпрацюючи з *Р. Мертоном*. Він автор великої кількості монографій і наук. робіт. Серед найбільш відомих – “Математичне мислення в соціальних науках” (1954), “Особливий вплив” (1955), “Аналіз латентної структури” (1968), “Вибір народу” (1969), “Якісний аналіз: історичний і критичний нарис” (1971).

ЛАКАН ЖАК (1901-1981) – франц. психоаналітик, здійснив значний вплив на теорію кіно і феміністську *соц. теорію*, розробивши оригінальну *теорію ідентичності*, яка поєднувала пояснення вчення *З. Фрейда* з ідеями, запозиченими із *структуралізму* і семіотики. Його основна робота – “Тексти” (1977).

ЛАПІНА СВІТЛАНА ВАЛЕНТИШІВНА (нар. 1953, м. Бобруйськ, Мінської обл. Білорусь) – білор. соціолог, доктор *соціол. наук* (1994), проф. (1998). Закінчила філос. відділення істор. ф-ту Білоруського ун-ту. Завідус кафедри світової і нац. культури Академії управління при Президенті Республіки Білорусь. Л. є спеціалістом у галузі теорії, методології і історії *соціології, соціології культури, соціології управління*. Основ. наук. праці: “Моделювання і його роль в оптимізації процесів соціальної інтеграції” (1990), “Моделювання в соціологічному дослідженні” (1992), “Соціологічна теорія: історія і сучасність” (1994), “Соціологічне пізнання” (1998).

ЛАТЕНТНА ФУНКЦІЯ – несправисні та нерозпізнані наслідки *соц. дій* щодо ін.

соц. діячів чи *ін-тів*. *Р. Мертон* наводить як приклад ритуальні танці племені хопі, що виконуються з метою викликати дощ, та мають латентну функцію об'єднання племені, яким би не був їхній вплив на погоду. Див. *Функціоналізм; Явна функція*.

ЛЕ БРА ГАБРІЕЛЬ (1891-1970) – франц. соціолог, проф. *соціології релігії* в Сорбонні, автор книги “Етюди релігійної соціології” (1956). Для вивчення релігійності населення застосовує емпір. поведінкові індикатори: відвідування мес, причастя і т.п. Ця методика була використана його співпрацівниками при складанні карти релігійності населення Франції, в основу якої була покладена частота відвідування недільних мес в різних регіонах країни.

ЛЕБОН ГЮСТАВ (1841-1931) – франц. соціолог, *соц. психолог* і публіцист, пропагував концепцію *расового детермінізму*. Вважав, що вирішальну роль у *соц. процесах* відіграє не розум, а емоції. Л. – автор однієї з перших концепцій *масового сусп-ва*, згідно якої він передбачав настання “ери мас” та наступної за нею ери занепаду *цивілізації*. У результаті *промислової революції* та чинників, що їй відповідають, *суч. життя* буде визначатися поведінкою *натовпу*, яка містить у собі руйнівну силу. Люди у натовпі втрачають почуття відповідальності і ними керує закон “духовної єдності натовпу”. Революцію вважав проявом *масової істерії*. Його основні твори: “Еволюція і цивілізація” (1895), “Психологія народів і мас” (1896), “Психологія соціалізму” (1908).

ЛЕВІ-СТРОС КЛОД (1908-1984) – франц. соціолог і етнолог, один з представників *структуралізму*. Незважаючи на вагомий внесок у *суч. антропологію* (“Структурна антропологія”, 1958), у вивчення свідомості (“Думка дикаря”, 1962) і в структуралізм в цілому (“Міфологія”, 1964), його вплив на *суч.*

соціологію виявився незначним. Суть його антропології полягає в аналізі *діяльності* людей з вироблення понять, у дослідженні характеристик людського розуму. Незважаючи на те, що його структуралістичний аналіз міфу, тотемізму і примітивних класифікацій, як вважає більшість, подібний до *соц. антропології Е. Дюркгейма* і *М. Мосса*, сам Л. стверджує, що на нього вплинула англо-саксонська традиція емпір. антропології, а його дослідження міфу пов'язане з традиціями структурної лінгвістики та кібернетики. Антропологія Л. є когнітивною антропологією, спрямованою на аналіз відносин між природою і культурою з т.з. мови. Трьома основ. сферами наук. роботи Л. були: теорія спорідненості (1949), теорія міфології і природа первісних класифікацій. У межах кожної з цих трьох галузей основ. зацікавленість для Л. має *соц. обмін*, особливо, обмін жінками, словами і товарами. Структурний аналіз застосовується ним до цих *соц. феноменів* із метою виявлення фундаментальних моделей, закономірностей і типів, які вказують на універсальні риси *нейропсихологічної організації людського мозку*. Його автобіографічна робота “Сумні тропіки” (1955) є характеристикою природи антропологічного дослідження.

ЛЕНІНІЗМ доктрина, яка склалася у Росії до кін. XIX ст. на основі праць *В.І. Ульянова-Леніна*. Протягом тривалого часу Л. неправомірно ототожнювався з марксизмом і подавався як “творчий розвиток марксизму”, “марксизм XX ст.” і т. д. У Л. перебільшувалось вольове начало, революційні, насильницькі та прискорені форми *сусп. розвитку*. Саме це було головною причиною розходжень Л. з багатьма зах. прихильниками марксизму. Доктрина Л. характеризується *однобічністю, обмеженістю і суперечливістю* у багатьох питаннях, які стосуються “істор. місії ро-

бітничого класу" та його партії. У кін. ХХ ст. Л. як соц.-політ. доктрина втрапив свою популярність, почав сходити з істор. сцени. Див.: *Марксизм*.

ЛЕ ПЛЕ ФРЕДЕРІК П'ЄР ГІЙОМ (1806-1882) - франц. соціолог, політ. діяч. У поясненні соц. явищ надавав вирішальне значення технологічним і геогр. чинникам, з одного боку, і морально-релігійним, з ін. Головним рушієм соц. життя вважав сім'ю, яка ґрунтується на владі батька і традиційній релігійній моралі. Л. розрізняв три типи сім'ї: патріархальну, нестабільну (сучасну) і "корінну". Основ. соціол. роботою Л. є праця "Європейські робітники" (1855), що містить результати монографічного вивчення робітничих сімей, їх бюджету. Соц. реформа Л. полягала у відроженні і зміцненні архаїчних ін-тів: традиційних форм сім'ї, законів про наслідування і т.д. На увагу заслуговують його емпір. дослідження сімей та їх способу життя, а також розробка методики вивчення соц. фактів, зокрема монографічного методу.

ЛЕСБІАНСТВО - жіночий гомосексуалізм.

ЛЕСЕВИЧ ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ (1837-1905) - представник укр. позитивізму другої пол. ХІХ - поч. ХХ ст. Основ. увагу у соціол. студіях приділяє з'ясуванню сутності соціології, її місцю в системі наук, питанням прогресу. На його думку, соціологія вивчає сусп. явища як такі, що неминуче підпорядковані природним законам. Для відкриття цих законів соціологія користується трьома методами: спостереженням, досвідом і порівнянням. Л. виділяв такі галузі соціології: філософію, історію, політ. економію, філософію історії. Вважає, що розвиток сусп.-ва має прогресивний характер, під прогресом розуміє прагнення до ідеалу, який вбачав у людяності, а головним елементом процесу, що веде до досягнення цього ідеалу, визначає розумо-

ву діяльність. Л. дав свою класифікацію, поділивши науки на конкретні і абстрактні, взявши за основу поділу людське уявлення. Соціологію визначає як абстрактну науку, предметом якої є суспільність взагалі, у всіх видах її прояву. Твори Л.: "Позитивізм після Конта" (1861), "Нариси розвитку ідеї прогресу" (1868).

ЛИПИНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ КАЗИМИРОВИЧ (1882-1931) - укр. історик, соціолог, політик, публіцист. На формування світогляду Л. мали вплив ранні теорії соц. конфлікту, зах.-європ. раціоналізм, теорії еліти і польська істор. консервативна школа. Головною теоретичною концепцією Л.-соціолога є його теорія організації нац. еліт та їх кругообігу. Згідно його погляду, кожна нація твориться елітою, яка здобула владу у свосму сусп.-ві. У своїх творах Л. термін "еліта" не вживав, а користувався поняттями нац. аристократія, провідна верства, правляча верства. Л. вказав на три методи організації нац. аристократії: класократію, охлократію і демократію. Він вивів певну структуру суч. йому сусп.-ва, виділивши такі класи: промисловий, хліборобський, фінансовий і купецький, інтелігенція. У кожному з класів він ще виділяв стани: організаторів - "пани" і організованих - "народ". Для перших характерна більша активність і більша індивід. сила, а для других - сила більшості і сила числа. Твір Л.: "Листи до братів-хліборобів" (1926).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ІВАНОВИЧ (1919-1984) - укр. історик, політолог, соціолог. Освіту та наук. кваліфікацію здобував у Львівському, Карловому (Чехія, Прага), Колумбійському ун-тах. Викладав у Амер. ун-ті (США, Вашингтон). Працював проф. Альбертського ун-ту (Канада, Едмонтон). Головна сфера соціол. зацікавлень - соціологія нації. Вивчав соц. особливості форму-

вання "історичних" і "неісторичних" націй. Соціол. погляди Л.-Р. найповніше відображені у працях "Україна між Сходом та Заходом" (1966), "Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги)" (1951), "Зауваги до проблеми "історичних" і "неісторичних" націй" (1981).

ЛІВОРАДИКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ - напрям зах. соціології, який розглядає соц. світ з т.з. можливості і бажанності його радикальної зміни.

ЛІДЕР ЕКСПРЕСИВНИЙ - людина, якій ін. члени групи дають найвищу позитивну оцінку. Див.: *Лідерство соціальне*.

ЛІДЕР ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ (англ. *leader* - ведучий, керівник) - лідер, який проявляє активність у забезпеченні орієнтації членів групи, обміні думками і внесенні пропозицій. Див.: *Лідер соціальний*.

ЛІДЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ - соц. ін-т (процес), згідно якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль голови, керівника, ведучого якоїсь соц. групи, соц.-політ. організації, руху, держави й сусп.-ва в цілому. У соц. психології Л. с. часто розглядається в межах аналізу малих груп. У соціології воно визначається як вплив чи володіння владою в соц. колективах. У межах вебсервської соціології визначено три типи лідерства, що відно-відають різним формам авторитету. Харизматичні лідери керують на основі надзвичайних здібностей, що приписуються їм їхніми послідовниками. Традиційне лідерство базується на звичаях та традиційно керівній ролі певної сім'ї чи класу. Легітимне лідерство, засноване на певних знаннях та досвіді, запроваджується відповідно до формальних норм, і, як правило, зустрічається у сфері держ. керівництва та на суч. підприємствах. У зв'язку з цим суч. менеджер є лідером на основі техн. чи професійної компетентності. Останнім часом соціологи

підкреслюють значення швидше не лідерства, а влади, звертаючи увагу на структурні умови, які заперечують можливість застосування влади одних людей над ін. Дослідники мають сумніви щодо вебсервського положення про те, що роль лідера повинна легітимізуватись підлеглими. Див.: *Група: Людських відносин концепція*.

ЛІПСЕТ СЕЙМУР МАРТІН (нар. 1922) - амер. соціолог функціоналістського напрямку, проф. кафедри держ. управління Стенфордського ун-ту. Внесок Л. у суч. соціологію є різноплановим; він пов'язаний із дослідженнями соц. рухів і політ. радикалізму, модернізації, профспілкової демократії і соц. мобільності. Л. вважається однією з основ. постатей амер. соціології після Другої світової війни. Його основні праці: "Аграрний соціалізм" (1950), "Профспілкова демократія" (1956), "Соціальна мобільність в індустріальному суспільстві" (1959), "Політична людина" (1969), "Політика нерозумного" (1971).

ЛІТЕРАТУРА СОЦІОЛОГІЯ - галузь соціології мистецтва і художньої культури, яка вивчає функціонування і розвиток літер. життя як особливої соц.-естетичної цілісності, що формується соціумом, і предметом дослідження якої є літер. творчість, соц. умови, розповсюдження і освоєння літер. творів за участю відповідних інституцій, літер. комунікація її суб'єктів (письменників, читачів, критиків, видавців), які утворюють художньо-літер. форму сусп. свідомості і в цілому відповідний соц. ін-т літератури. Зароджується Л.с. з ХVІІ ст. (Жде Сталь, І.Тен та ін.), а соціол. метод започаткувавшись у сер. ХІХ ст. набуває обґрунтування на поч. ХХ ст. (М.О.Рубакін та ін.). У 50-60-х рр. ХХ ст. відбувається спеціалізація її предмета.

Від розгляду Л.с. як суміжної галузі соціології і літературознавства (Ю.Давидов) відбувається спочатку відділення

самостійної Л.с. і соціології літературознавства ("літературознавчої"), а потім їх продуктивне зближення, яке завершується її відокремленням від традиційних соціолітературознавчих підходів. Із 50-х рр. відбувається трактування літератури як цілісного соціокульт. феномену. В Україні з'являється соціологічно зорієнтоване вивчення літератури в др. пол. XIX ст. (І.Франко, М.Драгоманов, Л.Українка). Б.Грінченко вперше в Україні розглядає на емпір. матеріалі основні проблеми Л.с., хоч традиція вивчення читачьких проблем була започаткована у 1866 р. у Київській публічній бібліотеці і продовжена у 80-х р. XIX ст. у Харкові Х.Алчевською. У 20-х рр. XX ст. розглядається набуття укр. літературою нац. статусу (Д.Балика, Н.Фрадєва та ін.). З 60-х рр. Г. Сивоконем створюється низка праць з вивчення еволюції взаємин письменника, критика і читача ("Одвічний діалог", 1980). У 70-90-х рр. соціол. дослідження були продовжені Нац. бібліотекою та держ. бібліотекою України для юнацтва (З.Савіна, В.Студенкова, Л.Петрова, О.Пидипченко). Поглиблюється розробка методики і техніки дослідження, закладаються основи читачького моніторингу, вивчається сволоція літер. життя порівняно з періодом застою, перебудови і державотворення (Р.Гром'як, О.Семашко, М.Ігнатенко, Р.Садова). Див.: *Культура; Культури соціологія; Мистецтва соціологія*.

ЛОББИ, ЛОББИЗМ активна "тіньова" діяльність різних ділових кіл, які використовують закулісний "кулуарний" вплив на законодавців та ін. офіційних осіб з метою реалізувати свої інтереси, домогтися з цих позицій прийняття або відхилення законів.

ЛОКВУД ДЕВІД (нар. 1929) - брит. соціолог, у минулому проф. соціології Есекського ун-ту; зробив внесок у теорію *соц. конфлікту* і *соц. класу* та в емпір. дослідження *стратифікації* в

Британії. Його дослідження *соц. групи клерків* - "Робітник у чорному пальто" (1958) - набуло широкого резонансу як внесок у суч. веберівську теорію класу, а також завдяки висновку про те, що істор. привілейована позиція клерків у даний час знаходиться під загрозою. Його статті, опубліковані в 1956 і 1964 рр. сприяли розвитку дискусії про роль *конфлікту* і *консенсусу* з т. з. теорії конфлікту. Л. був одним з групи провідних науковців, яка провела *соціол. дослідження* "Забезпечений робітник", у ході якого використовувалась його типологія британського робітничого класу (1966). Одне з останніх праць Л. називається "Солідарність і схизма ланки: проблема порядку в дюркгеймівській і марксистській соціології" (1992).

ЛОКК ДЖОН (1632-1704) - англ. мислитель, який у своїх працях «Дослідження про природний закон» (1664); «Два трактати про державне правління» (1690) відстоював ідею лібералізму, як своєрідного *компромісу* між буржуазією і дворянством. Голов. метою уряду, сдиним, що відповідає його існуванню, є, за Л., захист природних прав *людини*, тобто права на свободу і права на власність.

ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Див.: *Панельне дослідження*.

ЛОНГІТЮДНИЙ АНАЛІЗ - соціол. методи аналізу даних з використанням численних змінних. Здебільшого зазначені з ін. дисциплін, а також засновані на припущеннях, які можуть не відповідати результатам *соціологічного дослідження*. Зокрема, соціологи можуть помилятися щодо відповідності своїх даних припущенням заг. лінійної моделі та хибно використовувати похідні від цієї моделі, а саме методи *регресії* та *польового аналізу*. Напр., соціологам властиве таке звертання до порядкових змінних, при якому вони набувають властивості інтервальних шкал або використання номінальних

категорій у процедурі регресії "фіктивної змінної", незважаючи на ризик отримати хибні результати.

При Л.а. нелінійні моделі трансформуються у лінійні за допомогою логарифмів, що відповідає специфічним завданням соціологів. Такий аналіз застосовується переважно при побудові таблиць сполучення, що охоплюють ряд змінних, які частково чи повністю є номінальними мірами, а також при причинному моделюванні даних. Як і в ін. випадках, цей метод вимагає, щоб користувач висував певну теоретичну модель, яка потім повинна перевірятися на основі отриманих даних. Л.а., як правило, проводиться шляхом поступової перевірки моделей на основі отриманих даних до того часу, поки не буде визначена краща модель. Ін. галузю застосування Л.а. є використання логарифмів у регресійних моделях.

ЛУКАЧ ДЬЙОРДЬ (1885-1971) - угор. теоретик, який зробив вагомий внесок у марксистську теорію; відомий також як політ. діяч. Займався критикою *епістемології* й онтології в "Онтології соціального буття" (1978). Дослідники виявляють інтерес до його творчості, порізному інтерпретуючи його основні, з т. з. соціології, праці - "Історія і класова свідомість" (1923), "Історичний роман" (1953). Аналізуючи феномен свідомості, Л. розвивав ідею про те, що розуміння істор. істини доступне лише *робітничому класу*. Але Л. стверджував, що у зв'язку з тим, що серед робітників час від часу виникають розходження, і вони є жертвами "хибної свідомості", то дослідник змушений приписувати свідомість робітничому класу. Л. зробив вагомий внесок у *соціологію літератури* своїми працями: "Усе про Томаса Манна" (1964), "Гьоте і його епоха" (1968), "Дослідження свропейського реалізму" (1972). Вважав, що в XIX ст., у період триумфу буржуазії, роман був реалістичним і відображав

досвід *людини* як певного цілого. У XX ст. роман стає модерністським, таким, що відображає лише фрагментарний досвід людини внаслідок зростання потенційного революційного робітничого класу. Його дослідження роману доводять існування зв'язку між *соц. класом* і літературною формою. У "Руйнуванні розуму" (1954) Л. стверджував, що в історії нім. думки існувала сильна ірраціональна течія, яка сприяла виникненню фашизму.

ЛУКАШЕВИЧ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (нар. 1942) - укр. соціолог, філософ. Закінчив Київський ін-т інженерів цивільної авіації (1969). Докт. філос. наук (1998), проф. Фахівець у галузі адаптації і соціалізації людини, *соціології праці*, *соціології освіти*, *соціології виховання*, самоменеджменту, ділової кар'єри. Основні праці: "Молодь і праця: проблеми виробничої адаптації" (1987), "Виробничча адаптація молоді" (1990), "Основи соціології праці" (1994), "Соціологія виховання" (1966), "Вступ до соціології" (1996, у співавт.), "Соціологія освіти" (1997, у співавт.).

ЛУМАН НІКЛАС (нар. 1927) - нім. соціолог, провідний представник *системного* і *функціонального підходу* в соціології. У 70-ті рр. розробив свою теорію систем. Центральне місце в його дослідженнях займає співвідношення поняття "система-оточуючий світ". Центральною характеристикою системи Л. вважає "комплексність". Розв'язання проблеми комплексності називається редукцією. Предметом соціології вважав *соц. системи*, серед них виділяв "інтерації" та *суп-во. Людина*, на його думку, не входить у жодну систему, а є складовою оточуючого світу. Його основні праці: "Соціологічні пояснення" (1970-1984), "Теорія суспільства чи соціальна технологія" (1971), "Структура суспільства і семантика" (1981-1982), "Соціальна система" (1984).

ЛУКМАН ТОМАС (нар. 1927) - учень *А. Шюца*, провідний представник феноменологічного знання в соціології. На його думку, *феноменологія* повинна стати універсальною соц. наукою. У 1966 р. у співпраці з *П. Бергером* опублікував працю "Соціальне конструювання реальності". У цій роботі розробляється феноменологічна версія *соціології знання*, предметом якої виступають процеси і механізми, за допомогою яких виникає знання в сусп-ві. Значну увагу приділяв *релігії*, зокрема, відома його праця "Проблема релігії в сучасному суспільстві" (1963). Релігійність, вважав він, є якістю самої природи *людини*, яка незмінно присутня у всі часи, змінюються лише форми її прояву. Займався також розробкою *соціології мови*, розглядаючи вплив мови на свідомість буденного життя, і конструюванням соц. структур. Його основні праці: "Проблема релігії в сучасному суспільстві" (1963), "Соціальне конструювання реальності" (1966), "Невидима релігія" (1967).

ЛУЧИНСЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1845-1918) - укр. історик, проф. Київського ун-ту. Соціол. ідеї Л. формувались під впливом основоположників соціології *О. Коппа* і *Дж. Мілля*. Предметом соціології він вважав закони еволюції *сусп-ва*. Соціологія, за Л., покликана досліджувати лише заг. закони *соц. явищ*, закони того, як певний етап породжує ін., які його причини, і повинна розглядати їх як в просторі, тобто в їх співвідношенні один з одним, так і в часі, тобто в їх послідовному розвитку. Закони повинні ґрунтуватись на даних історії і біології. Л. розмежовує історію і соціологію; якщо соціологія досліджує заг. закони *сусп. еволюції* в межах тієї суми даних, які підлягають спостереженню, то завдання історії як науки, що має справу з конкр. явищами, конкр. формами *сусп. життя*, полягає у відкритті

похідних законів, тобто законів, яким підлягає розвиток окремих частин цілого (раси, національності, *держави* тощо). Твір Л.: "Відношення історії до науки про суспільство" (1873).

ЛЮДСЬКА ЕКОЛОГІЯ. Див.: *Міська екологія*.

ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН ДОК-ТРИНА - міждисциплінарний рух дослідження *соц. відносин* в індустрії, який використовується в соціології, *соц. антропології* і *соц. психології*. Мав значний вплив у наук. і менеджерських колах у період з кін. 30-х - до поч. 60-х рр. XX ст. Він зосереджувався на проблемі *поведінки* працівників у групах і визначив собою перехід з позицій наук. *менеджменту*, в межах якого працівники розглядалися як ізольовані *індивіди*, які прагнуть максимально збільшити свій дохід; до вивчення працівників як індивідів, орієнтованих на групи, які потребують *соц. підтримки* на роботі, і які ставлять групові інтереси вище індивід. Новаторські дослідження, проведені *Е. Мейо* і його колегами у Вестерн Електрик Компані в період з 1927 до 1932 рр. (їх називають *Хоуториськими дослідженнями*), показали, що на продуктивність праці службовців дійсно впливають групові чинники. У ході одного з експериментів продуктивність праці зросла завдяки створенню невеликих робочих підгруп, що сприяло підвищенню корпоративного духу людей. Однак результати ін. *експерименту* виявилися протилежними - норми робочої групи призвели до обмеження продуктивності. Наступні дослідження були спрямовані на вивчення таких чинників, які впливають на формування робочих груп, а саме - технологія і розміщення виробничих систем, способи скерування групової динаміки на благо всієї компанії у цілому (напр., навчання інспекторів роботі як лідерів груп). Критика Л. в. д. ґрунтується на тому, що вона:

1) не бере до уваги функціонування більш широкої *соц. системи* організації, у межах якої спостерігається *конфлікт* між робітниками й менеджерами; 2) не враховується вплив профспілок на продуктивність праці і на економ. середовище в цілому; 3) перебільшуються *соц. потреби* працівників. Поява Л.в.д. була реакцією на кризу *тейлорівської "теорії наук. управління"*, яка нівелювала специфіку *людського фактора*. У межах Л.в.д. з'явилось чимало позитивних ідей групової структури і динаміки, деяких методів *емпір. дослідження*. Див.: *Група; Індустріальний конфлікт; Менеджменту соціологія*.

ЛЮМПЕНИ, ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ (нім. *lumpen* - лахміття) - декласована і деморалізована верства населення (робітників, інженерів тощо), що знаходиться на дні свого співтовариства (злидняк, бродяга, бомж, алкоголік, нар-

коман, злочинець та ін. паразитичні елементи), які змирилися із своїм становищем і нездатні самостійно змінити його, виробити свою особистісну стратегію виживання, реадптації, *ресоціалізації*. Чисельність Л. швидко збільшується, як правило, у кризові періоди розвитку сусп-ва, особливо під впливом економ. криз, зростання безробіття, *соц.-політ. аномії* і т. д., що сьогодні є характерним для України. Не слід забувати, що саме переважно Л., аніж ін. верстви, поповнюють "неформальні" структури, страйкують, мітингують.

ЛЯПУЖ ЖОРЖ (1854-1936) - франц. соціолог, антрополог, розробляв концепцію *соц. антропології*, де розглядав расовий чинник вирішальним в історії розвитку *сусп-ва*, поділяв раси на вищі і нижчі. Л. вважав, що чистота раси зумовлює тривалість існування *цивілізації* і її суб'єктів, тоді ж як метисизація веде до виродження народу.

МАГІСТР – друга, середня (між бакалавром і докт. наук) вчена ступінь у більшості зарубіжних країн у системі вищої освіти. Присвоюється особам, які закінчили коледж, ін-т, ун-т, академію (що мають ступінь бакалавра, після одно- або дворічного навчання і публічного захисту диплома або магістерської дисертації).

МАГІСТРАТУРА – система і форма підготовки спеціалістів із закінченою вищою освітою (зі ступенем бакалавра) у більшості країн Заходу (у т.ч. й в Україні), протягом 1-2 роки, із захистом диплома або магістерської дисертації.

МАЙСТРЕНКО ІВАН (1899-1984) – укр. політолог, соціолог, журналіст. Вищу освіту здобув у Харкові. Викладав у Харківському ін-ті журналістики (1931-1936). В'язень ГУЛагу (1936-1940). Після Другої світової війни М. опинився у Мюнхені, де продовжував політ. діяльність як один із провідників лівої течії Укр. революційно-демократичної партії, був ректором і проф. Укр. технічно-господарського ін-ту, співробітником радіо "Свобода". М. – автор багатьох праць, найважливішими серед яких є: "Кризові процеси в Совєтській економіці" (1955), "Национальная политика КПСС в ее историческом развитии" (1978), "Історія Комуністичної партії України" (1979). Досліджував особливості конфлікту та механізми денационалізації й асиміляції у соціал. сусп-ві. Виступав проти теорій "злиття та зближення націй" та "єдиного шляху до соціалізму".

МАКДОНАЛЬДИЗАЦІЯ – процес соці. і економ. розвитку, у ході якого

принципи ресторану швидкого обслуговування починають все більше домінувати як в амер. та європ. частині світу, так і в Україні, охоплюючи різні сфери сусп. життя.

МАК-ДУГАЛЛ УІЛЬЯМ (1871-1938) – англ.-амер. соці. психолог, родоначальник інстинктивізму. Головна ідея теорії інстинктів соці. поведінки М.-Д. полягає в тому, що причиною соці. поведінки людини визначаються вроджені інстинкти, які виражають устремління до мети як спільну якість, що об'єднує людину і тварин. На противагу біхевіоризму, М.-Д. створює цільову або гормічну (від гр. горме – устремління, бажання, порив) концепцію поведінки. На думку М.-Д., організм людини наділений вітальною енергією, яка проявляється в горме – рушійній силі інтуїтивного характеру і реалізується в дії інстинктів. Набір інстинктів людини зв'язаний з психофізичною схильністю – наявністю закріплених каналів для розрядки нервової енергії. Людина володіє основними парами зв'язаних між собою інстинктів і емоцій: інстинкт боротьби пов'язаний з гнівом і страхом, втечі – з почуттям самозбереження, відтворення роду – з ревнощами і жіночою сором'язливістю, придбання – з почуттям власності, будівництва – з почуттям творіння, стадний інстинкт – з почуттям приналежності і т.п. З основних інстинктів М.-Д. виводить основні соці. інстинкти: сім'я, торгівля та ін. Найбільше значення надається стадному інстинкту, який утримує людей разом і лежить в основі більшості соці. інстинктів. Наслідком соці. інстинктів є зростання

міст, колективного характеру праці, дозвілля, масові зібрання і т. п. М.-Д. назвав спочатку 11, потім 14, пізніше 18 базових інстинктів.

МАКЕСВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (нар. 1950, м. Полоцьк, Білорусь) – укр. соціолог, закінчив філос. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т. Шевченка (1976), аспірантуру Ін-ту філософії АН України за спеціальністю "Прикладна соціологія" (1979). Канд. дисертація (1982) присвячена проблемам соціол. вивчення кваліфікованості праці. У дисертації на здобуття наук. ступеня доктора наук (1991) запропонована концепція дослідження соці. мобільності як масових реакцій індивідів на наявні умови життя і рівень задоволення особистих і групових потреб. З 1992 р. очолює відділ дослідження соці. структури в Ін-ті соціології НАН України. У колі наукових інтересів – проблеми динаміки соці. структури сусп-ва, соці. стратифікації і соці. мобільності. Автор і співавтор наук. монографій: "Сім'я і відтворення структури трудової зайнятості" (1984), "Міжгенераційна трудова мобільність" (1988), "Соціальні переміщення у крупному місті" (1989), "Шлях до науки" (1991), "Політологія посткомунізму" (1995), "Соціальні ідентифікації і ідентичності" (1996), "Українське суспільство на порозі третього тисячоліття" (1999), "Медиа в выборах: между политикой и культурой" (1999). Співавтор і заг. ред. навч. посібника "Соціологія" (1999).

МАКІАВЕЛЛІ НІККОЛО (1469-1527) – італ. мислитель, ідеолог раннього періоду розвитку капіталізму. М. відкидав релігійне тлумачення історії і стверджує, що держава створена людьми, а не Богом, а політика цілком може бути відділена від релігійних приписів. Людська історія народжена людськими пристрастями, егоїзмом та матер. інтересами. М. у вченнях про людину виходить

з її єдиної і незмінної природи, яка втілює в собі агресивність, властолюбство, легководушість, невдячність, зрадливість, лицемірство, ненависть, нестриманість у потребах і бажаннях тощо. Такі негативні природні якості людини і необхідність їх насильницького приборкування і викликали до життя державу. Держава, на думку М. – це вищий вияв людського духу, а служіння державі – це зміст, мета і щастя людини. Для об'єднання сусп-ва правитель може використовувати будь-які засоби (мета виправдовує засоби), у т.ч. аморальність, нечесність, жорстокість, підступництво, хитрість, віроломство і т. ін. Головні праці М.: «Державець», «Історія Флоренції», «Міркування на Першу декаду Тита Лівія».

МАКЛУЕН ГЕРБЕРТ МАРШАЛ (1911-1980) – канад. соціолог і культуролог, публіцист. У центрі його уваги – розвиток культури як сукупності "засобів спілкування", які формують людину, її свідомість. Людство, на його думку, повинно прагнути до управління своїм розвитком. Особливе місце при цьому М. відводить ЕОМ та ЗМК. У своїй основній праці "Час супутника" (1974), він наголошує на т. зв. "екологічному мисленні", яке з'явилося із запуском першого супутника ("закінчилась природа і народилась екологія" – такою була його основна теза).

МАКОВЕЦЬКИЙ АДАМ МЕФОДІЙОВИЧ (нар. 1937, на Волині) – укр. соціолог, доктор соціол. наук, проф., зав. кафедрою філософії Чернівецького держ. ун-ту ім. Ю. Федьковича. У 1964 р. закінчив Чернівецький ун-т. З 1965 р. і до сьогодні працює на кафедрі філософії ЧДУ, де пройшов шлях від лаборанта до проф. У 1982-1983 рр. працював за контрактом на Кубі, в ун-ті Орієнте. У 1994 р. захистив докт. дисертацію з соціології. Галузь наук. інтересів – соціологія цінно-

стей та ціннісних орієнтації особи. Автор понад 80-ти наук. та наук.-методичних праць, у т.ч. "Становлення нового суспільного образу моралі" (1992), "Духовні інтереси та ціннісні орієнтації молоді, що навчається" (1994), "Бідність як соціальний феномен" (1998), "Соціологія" (2000), "Глобальні проблеми сучасності" (2001) та ін.

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ – сукупність загальнотеоретичних знань, що є результатом макросоціологічних досліджень. У соціології існують різні рівні аналізу. М. – аналіз на рівні великих спільнот (місто, соц. група, страта, клас, нація, релігійна конгрегація), або на рівні абстрактнішого розуміння соц. систем та соц. структур. Базовою формою знань М. є теорії і теоретичні концепції з відповідними системами понять і термінів, сформованими в процесі макроаналізу сусп-ва і соц. явищ. Проте М. існує лише як мозаїчне утворення. Вона не має єдиної концептуально-теорет., методол. системи, не базується на спільних принципах, фактах, єдиному понятійно-термінологічному апараті. М. теорії нерідко перебувають у методологічній конфронтації. У суч. соціології до М. відносять, як правило, структурний функціоналізм, структуралізм, неомарксизм, макросоціологію знання.

Макросоціол. аналіз був і залишається з моменту виникнення соціології провідною орієнтацією соціологів. Різні мікропрояви і процеси (поведінка особистості, міжособистісні відносини і т.п.) розглядаються під к.з. прояву закономірностей макрорівня; будь-яка спроба зведення соц. до психол. рівня розглядається представниками М. як відступ від провідної соціол. традиції, як свідчення психол. редукціонізму і суб'єктивізму. Див.: *Мікросоціологія; Структуралізм; Функціоналізм структурний.*

МАКСИМА (лат. *maxima* – основне правило, принцип) – усереднена формула, правило, норма поведінки, прийнята і схвалена членами соц. ін-ту.

МАКСИМАЛІЗМ МОЛОДІЖНИЙ (лат. *maximalis* – найбільший) – надмірність у поведінці специфічної соц.-демогр. групи молоді, доведення своїх вимог до крайнощів, що характеризує стан конфлікту із заг.-прийнятими соц. нормами. Див.: *Молоді соціологія; Молоді соціальні проблеми; Молодь.*

МАЛА ГРУПА. Див.: *Група мала.*

МАЛИНОВСЬКИЙ БРОНІСЛАВ (1884 - 1942) – етнограф і соціолог, глава функціоналістського крила англ. "соц. антропології". Зразу ж після закінчення Першої світової війни проводив антропологічні польові дослідження на островах Тробріан, Нова Гвінея і в 1922 р. опублікував на їх основі книгу "Аргонавти західної частини Тихого океану". Згодом займався наук. діяльністю в Лондонській школі економіки, де в 1924 р. став викладачем, а в 1927 р. – проф. антропології. М. зробив вагомий внесок у вивчення магії ("Коралові сади і їх магія", 1935), у розвиток функціоналістської теорії ("Наукова теорія культури", 1944) і вивчення сексуальної поведінки ("Стать і придушення в первісному суспільстві", 1927). Основ. рисами традиції емпіризму в брит. антропології відповідно до принципів М. були: 1) проведення інтенсивних і детальних досліджень невеликих сусп-в; 2) акцент на безпосередньому контакті з аборигенами; 3) прихильність до функціоналістської теорії, в межах якої ін-ти культури розглядаються як безпосереднє вираження людських потреб.

МАЛКЕЙ МАЙКЛ (нар. 1936) – англ. соціолог науки, проф. Йоркського ун-ту. У 70-х рр. займався дослідженням аналізу співвідношення наук. досягнень з їх соц. контекстом. Згодом перейшов на радикальні позиції, допускаючи викорис-

тання соціол. методів для аналізу змісту наук. знання. В останній час працює над програмою "дискурс-аналізу", згідно якої реконструювати реальний шлях розвитку науки неможливо. Його основні праці: "Наука і соціологія знання" (1983), "Відкриваючи ящик Пандори: соціологічний аналіз висловлювань науковців" (1987), "Соціальний процес інновації" (1972).

МАЛЬГУС ТОМАС (1766-1834) – англ. економіст, в основній своїй книзі "Досвід закону народонаселення" (1879) стверджував, що репродуктивна здатність людей перевищує репродуктивну здатність землі, яка забезпечує приріст засобів існування. Умови життя робітничого класу не можуть бути покращані через збільшення кількості населення, коли рівень життя знижується внаслідок зменшення надходжень продовольства. Тому ріст населення стримується за допомогою позитивних засобів (голод, хвороби, війна) чи негативних (пізній шлюб, невинність). Згідно теорії соц. дарвінізму, яка посилається на мальтузіанську демографію, бідність робітничого класу є результатом його моральної розбещеності.

МАНАСВ ОЛЕГ ТИМОФІЙОВИЧ (нар. 1952, м. Владивосток, Росія) – білор. соціолог, проф. соціології Білоруського ун-ту, директор Незалежного ін-ту соц.-економ. і політ. досліджень. Основ. напрямки наук. досліджень – соціологія мас-медіа і комунікації. У світі соціології відомий як автор монографії "Мас-медіа в перехідному суспільстві: від тоталітаризму до демократії" (1993) і співавт. навч. посібника "Соціологія" (1998, за заг. ред. А.М.Єлеукова).

МАНН МАЙКЛ (нар. 1942) – брит. соціолог історії і аналітик соц. стратифікації, книга якого "Джерела соціальної влади" (1986) привернула критичну увагу як істориків, так і соціологів багатьох

країн. Влада, за М., має чотири головні джерела: економ., ідеол., військове і політ., жодне з яких не є вирішальним само по собі.

МАНІПУЛЮВАННЯ – у соціології і соц. психол. – система способів ідеол. і соц.-політ. впливу (перш за все за допомогою ЗМІ) з метою зміни мислення й поведінки людей, формування певного способу життя, насадження стереотипів всупереч їх інтересам.

МАНХЕЙМ КАРЛ (1893-1947) – нім. соціолог, один із засновників соціології знання. Основ. працями М., більшість з яких була опублікована англ. мовою після його смерті, є: "Ідеологія і утопія" (1936), "Людина і суспільство в епоху соціальної реконструкції" (1940), "Діагноз нашого часу" (1943), "Свобода, влада і демократичне планування" (1951), "Нариси з соціології знання" (1952), "Нариси з соціології і соціальної психології" (1953), "Нариси з соціології культури" (1956). У творчості М. можна виділити два періоди: перший пов'язаний з розвитком ним соціології знання і характеризується наступним: 1) М. наполягав на тому, що соціологія знання можлива, що існує певний зв'язок між формами знання і соц. структурою, і що переконання людей обумовлені їх членством в певних соц. групах; 2) М. пробував аналізувати те, що являлось йому у вигляді релятивістської основи соціології знання. Вважаючи, що всі переконання мають соц. походження, що для істинних переконань не залишається місця, і що не існує незалежних від сусп-ва критеріїв істини, він запропонував різні розв'язання цієї проблеми, спочатку висловив ідею існування певного класу соц. незалежних передбачень, а потім критично переглянув своє початкове припущення про залежність істини від соц. походження; 3) М. відкидав марксистську теорію знання чи іде-

ології, яка, на його думку, розглядає всі знання як такі, що засновані на класовій приналежності, тому що форми знання можуть корелювати з рядом ін. соц. груп чи процесів (напр., з поколінням, сектою чи конкуренцією). Творчість М. у др. період, коли він прагнув довести необхідність *соц. реконструкції*, не так широко визнана. Він підкреслював, що в результаті розвитку ліберального *капіталізму* суч. сусп-ва перетворились у *сусп-ва масові*, які складаються з неупорядкованих груп, не пов'язаних *соц. зв'язками* атомізованих індивідів, і що виправлення цих сусп-в повинно стати метою *соц. планування*.

МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ (лат. *margo, marginis* – край, межа) – *індивід*, який інтеріоризуючи основні *цінності* двох або більше конфлікуючих соціокультур. систем, переживає дискомфортні почуття, які проявляються у суперечливій цим системам поведінці. Термін М.о. був введений у 20-х рр. XX ст. сканд. соціологом *Р.Е.Парком* для характеристики соц.-психол. наслідків неадаптації мігрантів (іммігрантів) до умов урбанізованого *способу життя* і для пояснення міжнетніч. конфліктів. Основними ознаками М.о. є: серйозні сумніви щодо цінності себе як *особистості*, невизначеність зв'язків із друзями й страх бути знехтуваним ними; тенденція уникнення невизначених ситуацій; хвороблива сором'язливість у присутності ін. людей; самотність і надмірна мрійливість тощо. Характеристики М.о. властиві не всім людям, оскільки обов'язкового зв'язку між маргінальним статусом і особистісними розладами не існує. Див.: *Маргінальні прошарки*.

МАРГІНАЛЬНІ ПРОШАРКИ – *соц. верстви*, які утворюються внаслідок розшарування основних *соц. груп*. Під М.п. слід розуміти індивідів та їх групи або спільноти, які формуються на

межі станів та процесів переходу від одного типу соціальності до ін. Могуть бути етномаргіналами народжені у змішаних шлюбах внаслідок міграцій; соціомаргінали як групи, що знаходяться у процесі незавершеного соц. переміщення; політ. маргінали, які не бажають розділяти з ін. легальні умови боротьби за владу; економ. маргінали традиційного типу – безробітні нового типу, т.з. *“нові бідні”*; кримінальні маргінали тощо. Див.: *Маргінальна особистість*.

МАРКЕТИНГ – теорія і практика управління, одна із функцій *менеджменту*, спрямована на розширення виробництва і збуту товарів та послуг на підставі дослідження ринку, виявлення існуючих і потенційних інтересів і *потреб* покупців, споживачів і якомога повнішого задоволення їх.

МАРКЕТИНГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – наук. дослідження, спрямоване на систематизований збір, відображення й аналіз фактографічної інформації, щодо потреб, думок, мотивацій, ставлень, поведінки окремих осіб та організацій (суб'єктів економ. діяльності, держ. установ тощо), пов'язаних із *маркетингом*, тобто всіма аспектами просування на ринку визначених товарів і послуг. Проблема М.д. виникає лише тоді, коли: а) на рівні регіону, *сусп-ва* зникає безпосередній контакт між виробником і споживачем товару; б) збільшується число *“варіантів”* вибору між величезною кількістю функціонуючих на ринку продавців і покупців; в) потрібний попередній прогноз щодо зміни ситуації на ринку для прийняття обґрунтованих маркетингових рішень. М.д. є різновидом соціол. емпір. досліджень із властивими їм методами збору первинної інформації, технологіями організації досліджень. Див.: *Маркетинг; Соціологічні дослідження*.

МАРКС КАРЛ (1818-1883) – нім. соціолог, політ. діяч, революціонер, соц. філософ. Переїхавши у 1843 р. у Париж, близько сходиться з емігрантами-радикалами, стає соціалістом та знайомиться з Ф. Енгельсом, який став його колегою і соратником на все життя. Основними соц.-значущими працями М. є: *“Німецька ідеологія”* (1845), *“Злиденність філософії”* (1847), *“Маніфест Комуністичної партії”* (у співакт. з Ф.Енгельсом, 1848), *“Капітал”* (1864) та *“Передмова до критики політичної економії”* (1873). Творчість М. мала значний вплив на розвиток *соціології*, однаково часто будучи і об'єктом критики, і джерелом натхнення. Його дослідження охоплюють п'ять важливих галузей соціології: 1) у ранній період своєї наук. роботи М. цікавився поняттям *відчуження*. Одне із значень, яке він надавав цьому терміну, полягало у відчуженні *праці*, коли людина зайнята працею, яку їй нав'язують. Ця тема проходить через всю творчість М.: 2) найбільше відомий своїми поглядами на відносини між економ. життям і ін. *соц. ін-тами*. Він вважав, що суть *сусп-ва* визначається характером організації економіки і *власністю* на засоби виробництва. Це звичайно не так. Хоч М. і вважав, що людська праця складає основу *соц. діяльності*, він також схилився до думки, що *соц. ін-ти*, такі як *державна* чи *сім'я*, відносно незалежні в своєму розвитку від економіки і навіть здійснюють на неї вплив. Ці погляди відображені в його концепції *базису* і *надбудови*; 3) займався аналізом сусп-в, організованих у *соц. класи*. Як основу поділу сусп-ва на *класи* він розглядав виробничі відносини в сфері економіки. Ті, хто володіє засобами виробництва, контролює їх і може присвоювати продукти виробництва, складають один клас, тоді ж ті, які сподіваються лише на власну працю, складають ін. Форма виробничих відносин залежить від

конкр. сусп-ва і породжує різні відносини між класами; 4) визнання наявності *конфлікту* або протиріччя в самій серцевині класового сусп-ва веде до створення теорії *соц. змін*. М. стверджував, що класова боротьба є *“рушійною силою історії”*, і що за аналогією із скиненням феодальної аристократії класом *капіталістів*, останній сам буде скинутий робітничим класом. Підхід М. до аналізу класової боротьби і *соц. змін* став предметом принципів суперечок. Багато науковців стверджують, що класова боротьба не веде до переходу від одного сусп-ва до ін., особливо в умовах суч. капітал. сусп-ва, коли відсутні ознаки дезінтеграції, поляризації і збідніння робітничого класу; 5) М. був видатним теоретиком капітал. сусп-ва. В своїй найбільшій праці *“Капітал”* (1867, 1885, 1894) детально розглядає його економ. механізм, розвиваючи трудову теорію вартості, теорію нагромадження капіталу і аналізуючи можливість підриву основ капіталізму з середини.

МАРКСИЗМ – загальна сукупність головним чином теоретичних праць, що претендують на розвиток, виправлення або перегляд творів Маркса практиками, які вважають себе його послідовниками. Основними різновидами М. є: радянський М., троцькізм, зах. М., М. *“третього світу”* (маоїзм, кастроїзм, африканський соціалізм).

МАРКСИСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

– термін, що з'явився в літературі з часів смерті *Маркса* на ґрунті його праць. Більша її частина була критичною, й багато чого в ранній *соціології*, напр., соціологія *М.Вебера*, формувалась частково під впливом критики Маркса. Існував також марксистський в широкому розумінні напрям у соціології, пов'язаний з переосмисленням доробку Маркса, хоча власне термін *“марксистський”* у наш час використовується настільки широко, що

починає втрачати будь-який сенс. У соціології існує декілька галузей, в яких праця Маркса була продовжена принаймні із збереженням деяких принципів його вчення: 1) аналізуючи класову структуру, деякі ранні марксистки наполювали на перегляді класової теорії Маркса, пояснюючи це тим, що є відсутніми реальні ознаки падіння *капіталізму* чи загострення класової боротьби. Чимало зусиль було витрачено для пристосування основної ідеї Маркса про неминучість *конфлікту* між працею та капіталом в умовах суч. капіталізму. У результаті з'явилися нові теорії *соц. класу*, що враховували зміни у зразках володіння власністю, зростання *середнього класу* та зміни у відносинах на виробництві. Окрім того, деякі марксистки, зокрема, *А.Грамші*, *В.І.Ленін* та *Д.Лукач*, аналізували класову свідомість як передумову класової боротьби; 2) в межах політ. науки теза про те, що *державна* є зброєю керуючого класу, звільнила місце складнішому аналізу держави як ін-ту, відносно автономного від правлячого класу, чуттєвого (в силу механізму парламентської демократії) до політ. тиску з боку робітничого класу, однак у підсумку такого, що підтримує інтереси капіталу; 3) перегляд економ. теорії Маркса відбився у визначенні дослідниками різноманітних функцій *капіталу* та в зацікавленні до монополістичної фази розвитку капіталізму, що помітно відрізняється від ранньої, конкурентної фази, характерної для часів Маркса; 4) рисою, що відрізняє капіталізм ХХ ст., відзначеною Ленінінм, була його здатність до опанування ринків країн, що знаходяться в ситуації залежного розвитку, до колонізації цих країн та контролю над ними. У більшості досліджень, що ґрунтуються на ленінському описі імперіалізму, збереження феномену залежного розвитку пов'язувалося з потребою капіталізму в

експансії; 5) в основному соціологія Маркса ХХ ст. звернена до аналізу ідеології. Зокрема, вказувалося на те, що живучість капіталізму значною мірою зумовлена силою ідеол. контролю, що здійснювався пануючим класом. Дослідження ідеол. контролю часто ґрунтувалися на ідеї гегемонії у тому вигляді, в якому її уявляв *Грамші* чи представники *Франкфуртської школи*; 6) для Франкфуртської школи з її критичною теорією, а пізніше – для *Ю.Хабермаса* та послідовників *Л.Альтусера*, характерним є стійке зацікавлення щодо дослідження філософії та методології марксизму. Частіше при цьому дослідження методології марксизму було пов'язане з намаганням звільнити його від *позитивізму*; 7) більшість соціологів використовували праці марксистських істориків, які займалися аналізом *соц. зміни* з т.з. класової боротьби, намагаючись застосувати поняття “спосіб виробництва” до істор. аналізу. Див.: *Влада; Історичний матеріалізм; Капіталізм; Комунізм; Ленінізм; Соціалізм.*

МАРКУЗЕ ГЕРБЕРТ (1898-1979) – нім.-амер. соціолог, філософ, здобув освіту в Берлінському і Фрайбурзькому ун-тах. Значний вплив на нього мали вчення Е. Гуссерля, М. Хайдеггера. В 1934 р. покинув нацистську Німеччину і, опинившись у США, приєднався до *Франкфуртської школи* в Колумбійському ун-ті. Для М., який підходив до *марксизму* з т. з. *феноменології* і *критичної теорії*, центральним було питання про можливість співіснування в умовах *індустр. капіталізму*. Напр., у книзі “Одномірній людина” (1964) він стверджував, що в умовах тимчасових сусп-в породжуються штучні *потреби*, які сприяють створенню у робітничого класу хибної свідомості. Вважаючи, що *марксизм* не здатний створити концепцію *особистості*, М. звернувся до *З.Фрейда* з метою аналізу сексуаль-

ності, представленого в праці “Ерос і цивілізація” (1955). Його інтерпретація Фрейда була заперечена Е. Фроммом на тій основі, що Фрейд був консервативним, а не революційним мислителем. У “Досвіді про звільнення” (1969) відображені критичні погляди М. на амер. ліберальну *демократію*. Також критично він відноситься і до радянського сусп-ва (“Радянський марксизм”, 1961). Визнання М. також сприяло його подальшій оцінці філософії (“Розум і революція”, 1954) і *соціології* (“Нотація”, 1968), а також книга “Контрреволюція і бунт” (1972).

МАРТИНОК ІГОР ОРЕСТОВИЧ (нар. 1957) – укр. соціолог і філософ. Канд. філос. наук (1985), докт. соціол. наук (1993). Закінчив філос. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1979). Працював в Ін-ті управління народного господарства (1979-1983), Ін-ті філософії АН УРСР (1983-1989); з 1990 р. працює в Ін-ті соціології НАН України. Опублікував понад 60 наук. праць. Спеціалізується з проблем *соц. психології, громад. думки, масової свідомості, соціології особистості*. Основні праці: “Інженер в дзеркалі часу” (1989); “Життєві цілі особистості: поняття, структура, механізми формування” (1990); “Проблеми життєвого самовизначення молоді (досвід прикладного дослідження)” (1993); “Люди і ролі” (співавт. Н. І. Собольова, 1993)

МАРТИН ДЕВІД (нар. 1929) – проф. соціології Лондонської школи економіки і політ. наук. Був також проф. кафедри людських цінностей у Південному методичному ун-ті (Даллас, Техас, 1986-88 рр.). М. зробив значний внесок у *соціологію релігії*, будучи провідним критиком ідеї, згідно якої для *індустр. сусп-в* характерний невідворотний процес *секуляризації*. У “Соціології англійської релігії” (1967) він відзначає, що емпір. дані про релі-

гійну практику не підкріплюють тезу про секуляризацію, а в книзі “Релігійне і світське” (1969) заперечує наявні істор. і соціол. припущення, які лежать в основі цієї теорії. У “Загальній теорії секуляризації” (1978) М. підкреслює важливість об'єднання зусиль *політ. соціології* і соціології релігії з метою більш глибокого розуміння відмінностей у зразках відносин між *державою* і *церквою*. Він зробив внесок в соціол. аналіз феномену “пацифізму” (1965) і християнської ідеї ненасилля (1980). У працях “Дилеми сучасної релігії” (1978), “Анархія і культура” (1969) і в збірнику есе “Кидаючи виклик часу” (1973) М. детально висловлювався з питань втрати авторитету і спадковості в суч. *культурі*. Відіграв важливу роль у захисті культ. значення традиційного молитовника англіванської церкви, про який він багато писав з 1979 р. Пізніше займався дослідженням теорет. зв'язків релігії з політикою і соціологією.

МАРШАЛЛ ТОМАС (1893-1981) – проф. соціології Лондонської школи економіки і політ. наук, відомий завдяки своєму визначному дослідженню *громадянства і соц. класу* в ході *індустріалізації*, представленому в нарисі “Громадянство і соціальний клас” (1949), який був перевиданий у збірнику “Соціологія на роздоріжжі” (1963). У “Соціальної політики” (1965) як приклад розширення соц. прав він розглядав розвиток політики соц. добробуту в період з 1890 до 1945 рр. Суч. *капіталізм* М. вважав “складеним суспільством”, в якому існують неминучі протиріччя між принципами *демократії*, благополуччя і класової організації.

МАСИ – з соціол. т. з. це сукупності людей, члени яких об'єднані лише присутністю в одному місці в один час, і *взаємодія* між якими має характер взаємного посилення емоцій, взаємного

зараження (напр., *напови* під час стійкого мітингу). Див.: *Масове суспільство*.

МАСИФІКАЦІЯ – процес, у ході якого люди все більше перетворюються в масу, втрачають свою індивід., особистісні цінності, сімейну спадковість, свою самостійність.

МАСЛОУ АБРАХАМ (1908-1970) – амер. соц. психолог, творець ієрархічної *теорії потреб*. Розділяв потреби на базисні (потреба в їжі, безпеці, позитивній самооцінці та ін.) і похідні (в справедливості, благополуччі, порядку та єдності *соц. життя*). На думку М., базисні потреби людини постійні, а похідні – змінюються. У свою чергу, базисні потреби розподіляються згідно принципу ієрархії від “нижчих” матер. до “вищих” духов. потреб: фізіологічні та сексуальні; екзистенціальні (безпека, стабільність); соц.; престижні; духов. Перші два типи потреб він, згідно зі своєю ієрархією, вважав первинними (вродженими), три останні – вторинними (набутими). Основ. праці: “Теорія людської мотивації” (1934), “Мотивація і особистість” (1970).

МАСОВА ВИЩА ОСВІТА – система вищої освіти суч. розвинутих країн, яка здатна надати вищу освіту всім бажаним випускникам шкіл. У США і Японії вищою освітою охоплено вже більше 50% випускників шкіл. В Україні за роки незалежності здійснено ряд заходів до створення такої нац. системи освіти. У результаті чого виникає “диференційована” система вищої освіти, *ієрархія* багатьох різних типів і рівнів цієї системи – ун-ти, академії, ін-ти з п’яти-шести річним навчанням, і коледжі, училища, технікуми з дво- або трирічним навчанням. Наслідки такої трансформації і диференціації для рівності можливостей в подальшому працевлаштуванні досить складні.

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communication* – повідомлення, зв’язок) – процес розповсюдження (поширення) *соц. інформації* за допомогою техн. засобів (преса, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис на чисельно великі і роззосереджені *аудиторії*). Метою М.к. є утвердження духов. цінностей *сусп-ва* і надання ідеол., політ., економ. і організаційного впливу на оцінки, думки і поведінку людей. Система М.к. складається з джерела повідомлень і їх одержувача, які пов’язані між собою каналом руху повідомлень. Змістом повідомлень М.к. охоплюється весь спектр психол. впливу в діапазоні від інформування та навчання до переконання і повчання. Техніка М.к. орієнтується на задоволення *соц. потреб* і попиту, поширює інформацію в масштабах і ритмі, визначених характером функціонування тієї чи ін. *соц. системи*.

МАСОВА КУЛЬТУРА. Див.: *Культура масова*.

МАСОВА СПІЛЬНОСТЬ. Див.: *Спільність масова*.

МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО – модель *сусп-ва*, яка відображає соц. перетворення, викликані *модернізацією* (*урбанізацією*, демократизацією політики, зростанням *масових комунікацій* і народної освіти), як процес, в якому індивідууми стануть: 1) більш відокремленими від попередніх соц. угруповань, тобто соц. розпороченими; 2) більш відкритими для комерційного і політ. маніпулювання централізованими елітами. Поняття “М.с.” є основним поняттям однієї з популярних соц. теорій. При цьому М.с. характеризується: подібністю більшості *індивідів*, що його складають, їхньою недиференційованістю, рівністю та відсутністю у них якої-небудь індивід.; рутинністю та відчуж. від праці; втраченою релігією свого впливу, відсутністю глибоких та загальноновизнаних моральних цінностей

та, незважаючи на це, схильністю мас до ідеол. фанатизму; слабкістю та вторинністю зв’язків між індивідами при послабленні ролі родинності; політ. апатією мас та їхньому підляганню під маніпулювання з боку диктатур та бюрократій; перетворенням культури – мистецтва, літератури, філософії та науки – в *культуру масову*. Теорія М.с. бере свій поч. у працях соц. теоретиків XIX ст., напр., А. де Токвілля і Ф. Тьоніса. Більш детально вона розроблялась в період з 1920 до 1960 рр. (Т.Еліот, Ф.Лівіс, К.Манхейм, Е.Шілз та ін.). Теорія М.с. здійснила вплив на деякі ранні підходи до вивчення *масової комунікації* *Франкфуртської школи*, в межах якої *аудиторія* розглядалась як відносно недиференційована і як така, що дуже легко піддається впливу змісту комунікації (або маніпуляції з її допомогою). Див.: *Масифікація сусп-ва*.

МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ СОЦІОЛОГІЯ – галузь *соціології*, яка вивчає процеси функціонування і розвитку ЗМІ. Дослідники, які працюють в цій галузі, в основ. на даному етапі займаються трьома проблемами: 1) найбільш важливим вважається дослідження повідомлень *масової комунікації* (мас-медіа) із застосуванням різних підходів. Однак дотепер не існує загальноприйнятих точних методів аналізу змісту, напр., телевізійних програм; 2) єдиним способом розуміння того, як робляться окремі повідомлення, є дослідження ін-тів і персоналу масової комунікації. Існує безліч досліджень, пов’язаних з проблемами власності на газети і телекомпанії або контролю над ними, є також дослідження, які присвячені питанням *культури* і *освіти* журналістів, а також вивченню основ. принципів, якими вони керуються в своїй діяльності. В останній час вивчення *аудиторії* не було дуже популярним, хоча більшість дослідників масової комунікації все ж піднімали

проблеми впливу мас-медіа на аудиторію. В дослідженнях, які проводились після Другої світової війни, аудиторія представлялась пасивною, а масова комунікація – всемогутньою. Однак на зміну цього прийшли такі концепції аудиторії, які підкреслювали її активність і незгоду з думками, що представлені масовою комунікацією. Дослідження останнього часу ґрунтуються на певному компромісі між цими двома позиціями. Див.: *Аудиторія; Дискурс; Ідеологія; Контент-аналіз; Культури індустрія; Масове суспільство*.

МАТЕМАТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – застосування математичних дій і математичних моделей в соціології. Логічне пояснення М.с. знаходиться в книзі Дж.Коумена “Вступ в математичну соціологію” (1964). Прикладами математичних підходів, які застосовуються в соціології, є: теорія гри Г.Саймона, ймовірністичні моделі процесу, напр. ланцюги К.Маркова, причинне моделювання, теорія графа тощо.

МАТЕРИНЬСЬКА ДЕПРИВАЦІЯ – послаблення або відсутність материнських стосунків із маленькою дитиною. Іноді підкреслюється, що маленькі діти потребують стійких, тривалих та ніжних відносин зі своїми матерями, й що М.д., тобто відсутність таких відносин з матір’ю, може призвести до душевної хвороби чи делінквентності. Значення цієї теорії полягає в тому, що вона торкається місця жінок у суспільстві, яким нібито необхідно залишатися вдома зі своїми дітьми. Феміністи критикували цю теорію як ідеологію, що скерована на виключення жінок з трудових відносин. Нещодавні дослідження засвідчують те, що стійкі відносини дитини з кількома дорослими є важливішими для душевного розвитку, ніж інтенсивні відносини з однією лише матір’ю. Див.: *Соціалізація*.

МАТЕРІАЛІЗМ - 1) вчення, згідно з яким не існує нічого, що не є "матерією"; 2) вчення, згідно з яким "матерія" первинна, а мислення чи свідомість - вторинні. Даний термін має специфічний сенс, визначаючи ті теорії, згідно з якими основною причиною *соц. явищ* є економ. відносини. В цілому матеріалістичному підході, в межах якого як детермінуючі чинники виступають *конкр. соц. відносини*, протистоять ідеалістичній, коли кінцевими причинами *соц. відносин* вважаються ідеї. Див.: *Марксистська соціологія*.

МЕГАПОЛІС - місто-гігант.

МЕДИЦИНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ - галузь *соціології*, яка вивчає населення з соціол. позицій. Хоча М.с. як спеціалізована галузь *соціології* склалась відносно пізно (в 1950-і рр.), вона стала дуже швидко розвиватись зокрема тому, що була визнана важливістю соціол. освіти для студентів-медиків. У Великобританії, напр., почала виходити ціла низка соціол. журналів, пов'язаних з М.с., такі як "Здоров'я і соціальна поведінка" і "Соціологія здоров'я і хвороби", шквартальне видання меморіального фонду Мілльбанка "Соціальна наука і медицина". М.с. має декілька підгалузей: 1) соціологія лікарських професій; 2) соціологія хвороби і поведінки хворого; 3) соціологія ін-тів медицини і організації охорони здоров'я; 4) вивчення *соц. чинників етімології хвороби*; 5) вивчення *соц. чинників народжуваності і смертності*; 6) аналіз *соц. чинників* на потребу в медичному обладнанні і характер його використання; 7) соціологія взаємодії лікаря і пацієнта; 8) вивчення *соц. наслідків розвитку різних систем охорони здоров'я* (таких, як приватна або державна); 9) порівняльне дослідження зразків хвороби і служб охорони здоров'я в різних країнах.

Існує суттєва відмінність використання соціології в межах медицини і власне М.с. У першому випадку передбачається

використання соціології з метою проявлення проблем, що визначаються з медичної т.з., таких як проблема додержання хворим лікарського режиму. При цьому ігноруються такі спірні проблеми, як проблеми злочинної недбалості лікаря. Щодо М.с., то її більше цікавлять проблеми відносин між лікарями і пацієнтами, а також між медициною і *державою*, питання ятрогенеза, тобто проблеми загрози людському здоров'ю за умов втручання медицини (проблеми залежності від антибіотиків, амфетамінів і барбітуратів). У межах М.с. активно проявляють себе *символічний інтеракціонізм*, *функціоналізм* і фемінізм, які вважають, що стан здоров'я населення є наслідком не медичного втручання, а умов *соц.-політ. середовища* в тій чи ін. країні. В Україні для М.с. нагальним є завдання: виявлення зв'язку М.с. з ін. *соц. функціями системи охорони здоров'я* та ін. галузями *соц. сфери*; розробка оптимальної структурно-організаційної моделі всієї сфери охорони здоров'я в умовах ринкової економіки; вивчення системи *соц. відносин* у цій галузі з метою їх впорядкування; розробка варіантів впорядкування взаємодії установ охорони здоров'я з органами місцевого управління на різних рівнях з метою забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя країни, регіонів, міст, сіл, здоров'я людей. Див.: *Геронтологія; Клінічна соціологія; Соціологія здоров'я і хвороби*.

МЕДІА. Див.: *Засоби масової інформації*.

МЕЙО ЕЛТОН (1880-1949) - амер. соціолог і психолог, один із основоположників амер. *індустр. соціології* і доктори "людських відносин". Значний внесок у розвиток соціології і *соціології управління*, зокрема, зробили його *Хуторнські експерименти* у "Вестерн Електрик Компані" біля Чикаго (1927-1932). Вивчав вплив різних чинників (умови і організа-

ція *праці*, заробітня плата, міжособистісні відносини і стиль керівництва) на підвищення продуктивності праці на підприємстві. Значне місце відводив людським і груповим чинникам. Розробив нові засоби підвищення продуктивності праці, зокрема, "паритетне управління", "гуманізація праці", "групові рішення" і т.д. Узагальнення *емпір. даних* призвело його до створення *соц. філософії менеджменту*. Основ. праця М. - "Соціальні проблеми індустріальної цивілізації" (1945).

МЕНЕДЖЕР (англ. *manager* - управляти) - керівник або управлінець, що займає постійну посаду і наділений повноваженнями в сфері прийняття рішень в *конкр. видах діяльності фірми*, що функціонує в ринкових умовах. Є три рівні М.: високий, середній, низький. Виділяють такі види діяльності М. (ролі): міжособистісні, інформаційні, ролі, пов'язані з прийняттям рішень. Для ефективного управління М. повинен володіти знаннями *суч. менеджменту* і мати здібності до керівництва людьми. Знання *суч. менеджменту* потрібні керівникові для оцінки власних дій, вчинків і ставлення до підлеглих. Здібності до керівництва виявляються в наявності розумних особистісних цінностей та чітких особистих цілей, здатності до самоуправління, вміння навчати і розвивати здібності підлеглих, формувати ефективні робочі групи. Див.: *Соціологія управління; Управління соціальне; Управління цільове*.

МЕНЕДЖЕРІВ РЕВОЛЮЦІЯ - зростання числа і професіоналізації менеджерів, які не володіють компаніями, якими вони управляють. Дж. Бернхейм у праці "Революція менеджерів" (1941) стверджував, що зростання числа і посилення впливу професійних менеджерів веде до утворення нового класу, який замінить старий правлячий клас капі-

талістів. Дж. Бернхейм, А. Берл, Г. Мілз виявили певні зміни в процесі *управління* суч. фірмами, коли менеджер заміняє власника як такий, що контролює корпорацію. Відокремлення функції володіння від функції управління і контролю відбулося в результаті фрагментації власності і розпилення її шляхом акціонування, коли існування багаточисельних дрібних власників акцій суперечить її концентрації. Деякі соціологи вважали, що зростаючий вплив найманих службовців, які знаходяться на верхівці управління корпораціями, веде до змін в самому процесі управління. При цьому зверталась увага на те, що менеджери більше не прагнуть до максимального збільшення прибутку подібно капіталістам, які є власниками старого візю і характеризуються почуттям *соц. відповідальності*. Зокрема, як писав Р. Дарендорф, зміни в характері менеджерського авторитету вели до появи нових спільних інтересів замість старого конфлікту між *працею і капіталом*. Вважалося, що легітимність становища менеджерів пов'язана з їхнім претендуванням на техн. і професійну компетентність.

Пізніші дослідження соціологів свідчать, що теза про М.р. є перебільшенням, оскільки ще існують гігантські корпорації, контроль над якими здійснюють окремі індивіди і *сім'ї*, що приватним чином володіють значною кількістю акцій. Колішня тенденція до фрагментації володіння акціями в 70-80-х рр. ХХ ст. змінилась на протилежну, коли переважаючою більшістю акцій володіє обмежене число організацій і ін-тів, що дозволяє декільком акціонерам діяти разом, щоб впливати на менеджерів вищого рівня, які управляють компаніями, в які акціонери вкладають свій капітал. Див.: *Індустріальний конфлікт; Капіталізм; Клас соціальний; Менеджмент*.

МЕНЕДЖМЕНТ – термін амер. походження і не перекладається ін. мовами дослівно. В англійських країнах він вживається досить вільно і в різних значеннях, але завжди щодо управління господарською діяльністю, тоді як для ін. значень використовуються ін. слова. Напр., для визначення управління в неживій природі застосовується термін “control”, для державного чи сусп. управління – терміни “government administration” або “public administration”. Деколи до слова “management” додається слово “business” (business management), що лише підкреслює його приналежність до господарської сфери діяльності.

Процес М. має два важливі аспекти: 1) М. – економ. ресурс, який включає в себе такі техн. функції, пов'язані з управлінням ін. ресурсами, як планування, організація та інтеграція складного розподілу праці та керування тими видами діяльності, які виконуються всередині підприємства; 2) М. є певною структурою контролю, що забезпечує підпорядкування робітників та керування їхньою діяльністю щодо поставлених керівництвом зверху завдань.

У суч. соціології на перший план виступає аспект соц. контролю, коли дослідників цікавить те, яким чином менеджери переконують чи примушують ін. виконувати свої накази. При цьому дослідники виходять з припущення щодо того, що підлеглі працівники в основному не поділяють інтересів М. Останнє може тлумачитися у різних спосібах: у марксистських концепціях – як наслідок експлуатації; у концепції Р.Дарендорфа – як наслідок неминучого конфлікту між тими, хто має авторитет, та тими, у кого його немає; у ін. концепціях – як наслідок протиріччя між вимогами зарплатні та прибутку. З т.з. соц. контролю, значну частину історії розвитку М. в ХХ ст. можна розглядати у світлі намагань підпорядкувати

неслухняних працівників. У зв'язку з тим, що в наш час визнається, що М. не обов'язково є однорідним та єдиним, проблема контролю може бути розповсюджена й на власне менеджерів, коли підлеглі менеджери не поділяють інтереси та мету своїх керівників. Конфлікти всередині М. також становлять предмет теорії організації. Див.: *Бюрократія; Індустріальний конфлікт; Клас соціальний; Менеджерів революція; Науковий менеджмент; Середній клас.*

МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає соц. чинник управління, що знаходить своє відображення у соц. відносинах, у системі взаємозв'язків і співпраці між людьми, які складають персонал того чи ін. підприємства, діяльність якого здійснюється в ринкових відносинах. Об'єктом М.с. є сам процес управління; трудовий колектив, в якому відбувається процес управління для здійснення виробничо-господарської діяльності у межах певного підприємства (організації); людина як первинний елемент трудового колективу, яка здійснює управлінський вплив або якою управляють. Предметом М.с. виступають потреби, інтереси, цінності, мотивація, соц.-психол. клімат, ставлення працівників до інновацій, а також соціол. аспекти управлінського процесу і громад. думка, що панує на тому чи ін. підприємстві. Хронологічно історія М.с. починається з руху “за науковий менеджмент” кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. (Ф.Тейлор, Ф.Гілбреттас, Г.Емерсон та ін.). Теоретичний фундамент М.с. закладений працями А.Маслоу, Е.Мейо, П.Дракера, Д.Макгрегора, Ф.Херцберга, Р.Лайкерта, які були основою для практичних розробок у галузі “гуманізації” і “збагачення праці”, автономних груп і нових форм організації праці.

Основні категорії М.с.: менеджер, менеджеризм, управлінська праця,

адміністрування, організація управління, організаційна структура управління, трудовий колектив, адміністративно-управлінський персонал, культура управління. Як галузь М.с. дуже близько стикається з *індустр. соціологією, соціологією управління* і частково з *прикладною соціологією*, які також вивчають управлінські структури, систему і механізми міжособистісних відносин, стимулювання і мотивацію трудовою діяльністю, організаційну поведінку. Соціол. дослідження менеджменту зосереджені: 1) на менеджерах як елітарній соц. групі; 2) на характері соц. відносин в межах ієрархії менеджменту на підприємстві; 3) на менеджменті як на процесі, що виконує функції як техн., так і соц. контролю.

Розміри професійної категорії менеджерів та адміністраторів значною мірою зросли від 3,6% зайнятого населення на поч. ХХ ст. до 10% в кін. ХХ ст. Менеджери знаходяться на верхівці класової структури (чи біля неї) з т. з. будь-якої концепції *стратифікації*. З т.з. суч. веберівських концепцій менеджери займають становище в межах еліти завдяки своїй ринковій та трудовій ситуації. Ринкова ситуація та *життєві шанси* менеджерів достатньо вдалі відносно прибутків, тривалості та умов праці, перспектив кар'єри та розміру пенсії. Трудова ситуація менеджерів часто сприяє забезпеченню їх цікавішою роботою та більшою автономією порівняно з представниками багатьох ін. професій. Ці ринкові та трудові переваги ще вище піднімають рівень менеджера в ієрархії управління. Доступ до кар'єри менеджера з часом стає все обмеженішим, особливо через високі вимоги до кваліфікації. *Дж. Голдторн* використовує термін “службовий клас”, визнаючи існування особливих відносин між менеджерами (особливо менеджера-

ми найвищого рівня) та володарями капіталу: перші слугують інтересам останніх та винагороджуються за свою відданість привілейованою порівняно з ін. службовцями позицією. Привілей менеджерів обґрунтована тим, що їхня праця майже не підлягає спрощенню, кваліфікації та контролю, і що їм пропонується діяти на свій розсуд від імені тих, інтересам кого вони служать.

Із зростанням чисельності менеджерів відбувалося збільшення довжини організаційної ієрархії менеджменту та підвищення ступеня розподілу праці і спеціалізації в середині нього. В наш час прийнято відрізняти вищий менеджмент (включаючи ради директорів), який займається визначенням стратегії корпорації та розподілом ресурсів за підприємствами; середній менеджмент, що виконує такі функції, як контроль над виробництвом, дослідницькими розробками та безпосереднім розвитком підприємства, *маркетинг*, робота з кадрами, звітами та фінансами; оперативний менеджмент першого рівня, що включає майстрів та інспекторів. Збільшення кількості вертикальних рівнів та зростаюче горизонтальне дроблення в результаті спеціалізації функцій призводять до виникнення складної структури відносин в межах ієрархії менеджменту. *Соціологічне дослідження* цих відносин перетворилося в повноцінну спеціалізовану галузь, що має назву *організаційної теорії*. Протягом останнього десятиліття великі компанії призупинили та частково розгорнули в зворотній бік тенденцію до збільшення довжини організаційної ієрархії, скоротивши число вертикальних прошарків менеджменту та число менеджерів. Це скорочення було найпомітнішим серед менеджерів першого рівня та середнього менеджменту. Див.: *Бюрократія; Менеджерів революція; Менеджмент; Науковий менеджмент.*

МЕНТАЛІТЕТ (англ. *mentality* – здатність мислити, склад розуму) – сформована система елементів духов. життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи *поведінки, діяльності, способи життя* різноманітних соц. спільнот (*груп*), *індивідів*, що вкючає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти відповідним чином. М. – свосрідний характер людини. М. соціокульт. феномен, пов'язаний з історією розвитку етніч. спільнот, що виникали вже на стадії первіснообщинного ладу та еволюціонували від роду, племені до народності, національності. М. є досить складним утворенням, що включає в себе ірраціональне та раціональне. До М. належать звички, традиції, інтуїтивне, підсвідоме, що існують на рівні несвідомих псих. процесів. М. зумовлений соц., істор., геогр., ідеол. та ін. чинниками, що впливають на формування *культури та соц. психології* спільноти, її взаємодію з ін. групами, культурами.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – поняття для визначення рівнів мислення, що не обмежується сферою усвідомленого. Системна розробка проблеми М. починається з 40-х рр. ХХ ст. М. це властивий певній спосі, *культури, цивілізації*, спільноті загальний розумовий інструмент, яким *індивіди* епохи володіють і користуються у неусвідомленій формі. М. формується та функціонує відносно повільно і на рівні підсвідомості. Він є надбанням не тільки інтелектуальної еліти зокрема, а й *сусп-ва* в цілому, виступаючи при цьому масово-індивід. характеристикою свідомості *соціуму*.

МЕНШИНА НАЦІОНАЛЬНА – як правило, менша за чисельністю *соц. гру-*

па, яка не займає панівне становище у певній *державі*. Члени такої групи – громадяни цієї держави – мають з етнічної, релігійної або мовної т. з. характеристики, що відрізняються від характеристик основної частини населення і виявляють, навіть опосередковано, почуття солідарності з метою збереження своїх традицій, *культури, релігії* або *мови*.

У країнах з розвинутою демокр. системою *сусп. відносин* політика держави скерована на створення умов для можливостей реалізації своїх прав з метою забезпечення власного суспільного розвитку соц. групам, які є меншими за чисельністю або мають менший політ., економ., а також соціокульт. потенціал. Якщо держава через свою *соц. політику* створює не тільки рівні, але й сприятливі умови для функціонування тих соц. груп, що є меншими за чисельністю або внаслідок тих чи інших істор. обставин мають нижчий рівень політ. економ., соціокульт., та навіть фізичного або псих. розвитку, то такі соц. групи мають юридичний статус М.н.

Міжнар. правові документи до М.н. відносять тільки громадян даної держави, виключаючи з їх числа робітників-мігрантів та біженців.

МЕРІТОКРАТІЯ – форма сусп-ва, в якому успіх в освіті і *соц. статусі* є результатом здібностей (які вимірюються КІ) та індивід. зусиль.

МЕРТОН РОБЕРТ К. (нар. 1910) – амер. соціолог, учень *П.Сорокіна* і *Т.Парсонса*, автор багатьох робіт, написаних переважно у формі есе, частина з яких представлена у збірнику “Соціальна теорія і соціальна культура” (1957). Зробив значний внесок у розробку *структурного функціоналізму, теорії аномії, концепції бюрократії* і соціол. концепції розвитку і спрямованості *науки*. Розробив концепції *соціол. теорій середнього рівня*, які покликані зміцни-

ти зв'язок *макро- і мікросоціології, заг.-теорет. соціології* з *емпір. соціол. дослідженнями*. Його основ. праці: “Соціальна теорія і соціальна структура” (1957), “Соціологія науки” (1973), “Методи вивчення соціальної структури” (1975).

МЕТАСОЦІОЛОГІЯ – це “*соціологія соціології*”, наука, об'єктом якої є сама соціологія, саме *соціологічне знання*. М. аналізує структуру, методи та властивості соціології.

МЕТАТЕОРІЯ – заг. філос. посилає на ґрунті яких створюються правила побудови конкр. соціол. теорій та обґрунтовуються конкр. соціол. методи. У соціології існує декілька М., таких як, напр., *герменевтика*.

МЕТОД (гр. *methodos* – дослідження) – спосіб теорет. або емпір. одержання інформації в процесі *соціол. дослідження*.

МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК – один з методів збору *соціологічної інформації*, за яким формується група добре інформованих (обізнаних) осіб з тієї чи ін. проблеми, що вивчається соціологом. Вони відбираються за такими ознаками: професійний *статус* (посада, стаж роботи тощо); результати їх тестування (з урахуванням оцінки їхньої попередньої діяльності як експертів); а також атестація їх колегами, врахування *громад. думки*, іміджу у даній сфері *сусп. життя*. Перший проєкт списку, як правило, великий. Однак соціолог повинен над ним попрацювати або звести його до оптимального у плані кількісного і якісного рівня експертів. Але для визначення компетенції експертів застосовується як самооцінка експерта, так і колект. оцінка його авторитетності. Основний робочий інструментарій експертних опитувань – *анкети* або бланк-інтерв'ю, опрацьовані за спец. програмою. Згідно з цим, процедура одержання інформації може

виглядати як *анкетування* чи *інтерв'ювання* експертів. М.е.о. може мати різні форми – від заочного індивід. опитування за допомогою анонімної анкети до відкритої групової дискусії, обміну думками, особливо щодо прогностичних оцінок (метод Дельфі) певного явища, терміну здійснення того чи ін. проєкту (ідеї та ін.). Відомо, що за допомогою експертних оцінок американці в достовірно передбачений термін дали правдивий прогноз висадки людини на місяць. Експертні оцінки можуть одержувати у вербальній формі або у вигляді ймовірних оцінок. Перші досліджуються традиційними методами аналізу документів. Інші опрацьовуються методом аналізу на проблемних мережах. Як правило, результати експертних оцінок є величинами, які можуть бути вимірними за відповідними шкалами, тому при їх обробці доводиться застосовувати досить складні статистичні методи. У випадках наявності апріорної і апостеріорної інформації – байєрівський підхід.

Основні етапи М.е.о.: 1) підбір експертів; 2) розробка методики проведення опитувань та вибір методу обробки даних; 3) організація та безпосереднє проведення опитування експертів; 4) обробка та оформлення результатів дослідження. Використання М.е.о. найефективніше в поєднанні з ін. методами проведення *соціол. дослідження*. Див.: *Метод парних порівнянь*.

МЕТОД ПАРНИХ ПОРІВНЯНЬ – один з методів вивчення переваг, який полягає в тому, що *респондентам* пропонуються всі можливі парні поєднання об'єктів, в кожній парі з яких треба вказати найкращий (відповідно до прийнятим критерієм) об'єкт. Виходячи з отриманих даних, дослідник впорядковує об'єкти. Результатом опитування є матриця парних порівнянь (a_{ij}), де $a_{ij}=1$, якщо респондент надав перевагу i -й

об'єкт j -му, $a_{ij}=0$, якщо респондент оцінює об'єкти як такі, що не відрізняються за даним критерієм, $i, j=1, 2, \dots, n$. Сума елементів рядків матриці дає уявлення щодо ранжування респондентів усіх об'єктів.

Парні (чи попарні) порівняння при невеликому числі об'єктів – найточніший та надійніший метод визначення переваг. Він застосовується, як правило, щоб визначити надання переваги експертами “у чистому вигляді”. Вважається, що набагато легше зробити якісне порівняння двох об'єктів, ніж виразити перевагу за допомогою бальної чи рангової шкали. Цей метод оцінки не нав'язує респондентові апріорних умов. Вважаючи перевагу певною випадковою величиною, що відбиває співвідношення характеристик порівняльних об'єктів, можна поставити завдання визначення вірогідності істинного співвідношення об'єктів, що порівнюються (моделі Бредлі-Террі-Льюса та ін.). М.п.р. дозволяє визначити вагомість становища тих чи ін. об'єктів в ієрархії та розв'язувати ін. подібні завдання. Метод широко використовується при експертних оцінках. Див.: *Метод експертних оцінок*.

МЕТОД ФОКУС-ГРУП В СОЦІОЛОГІЇ. Див.: *Фокусоване групове інтерв'ю*.

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕВАГ – способи, прийоми збору та аналізу інформації про упорядкування групою респондентів певного набору об'єктів за заданим критерієм. *Респондент* надає перевагу одному об'єкту з декількох, якщо він оцінює його вище за заданим критерієм (власне перевага виступає лише як один з видів можливих критеріїв; впорядкування може відбуватися також за значущістю об'єктів і т.п.). Можна визначити такі М.в.п.: 1) респондент оцінює кожен з об'єктів певним балом, а бали надаються дослідником на стадії їх первин-

ної обробки. Вираховується середній бал, відповідно до якого об'єкти впорядковуються. Перевага методу – простота процедури, незначна тривалість опитування та можливість отримати оцінку порівняно великої кількості об'єктів; 2) ранжування – респондент безпосередньо в процесі опитування впорядковує об'єкти із запропонованого дослідником набору (ця процедура найбільш зручна, якщо назви об'єктів зазначаються на картках). Надійність ранжування при великій кількості об'єктів (до 20-30) вище надійності бальних оцінок; 3) парні порівняння; 4) метод множинного порівняння; він є певним узагальненням *методу парних порівнянь та ранжування*. Використовується в ситуаціях, аналогічних наступній. Напр., слід визначити, яким чином респонденти впорядковують n об'єктів. Із всіх об'єктів формується певна кількість наборів по R об'єктів ($R < n$). Набори пропонуються респондентові для упорядкування. За цими відомостями дослідник отримує інформацію про впорядкування респондентом всіх об'єктів (при $R=2$ метод співпадає з методом парних порівнянь, при $R=n-c$ – з методом ранжування). Перевагою методу є висока надійність (близька до надійності методу парних порівнянь) при можливості впорядкувати достатньо велику кількість об'єктів (до 80-100), недоліком – ускладнення процедури опитування та необхідність прийняття припущення про транзитивність надання переваг респондентів для зменшення числа об'єктів.

Існують ін. М.в.п., які є комбінацією методів, описаних вище. Напр., респондент із більшості запропонованих об'єктів вибирає декілька найбільш прийнятних і декілька найменш прийнятних, потім об'єкти впорядковуються за кількістю респондентів, що вмістили даний об'єкт серед найбільш чи найменш прийнятних; респондент спочатку розби-

ває об'єкти на групи, як в методі бальних оцінок (напр., позитивне, нейтральне та негативне відношення), а потім ранжує їх у кожній групі за ступенем надання переваги і т.д. М.в.п. використовується при побудові різноманітних шкал. Див.: *Метод парних порівнянь*.

МЕТОДИ МНОЖИННИХ ПОРІВНЯНЬ – статистичні методи, які є складовою *дисперсійного аналізу*, призначені для встановлення значущості відмінності між рівнями ознаки, що пояснюється (чинника). Напр., при проведенні дисперсійного аналізу з допомогою F -критерія було встановлено, що рівень політ. інформованості *респондентів* виступає як чинник, що впливає на інтенсивність сусп.-політ. установок. Однак лише з допомогою М.м.п. можна встановити, між якими рівнями інформованості (високий, середній, низький) спостерігаються відмінності в інтенсивності установок, що вивчаються. Серед М.м.п. найчастіше застосовуються T -метод, розроблений Л.Т'юкі, S -метод, розроблений Г.Шеффе, іноді запропонований Д.Дунканом множинний критерій, обґрунтованість якого, однак, іноді ставиться спеціалістами під сумнів.

T -метод застосовується у випадку, коли число спостережень n в кожній групі (на кожному рівні чинника) було рівним. Якщо на різних рівнях число спостережень було різним (припустимо $n_1=38, n_2=36, n_3=37$), тоді можна забрати зайві спостереження з найбільших груп (два елементи з першої та один з третьої) та застосувати T -метод. Сфера застосування методу ширша, тому що він застосовується тоді, коли можна використати T -метод, і тоді, коли застосування T -методу не має сенсу (при числі спостережень, що відрізняються, на кожному рівні чинника, що розглядається). Метод ґрунтується на оцінці дисперсії порівняння. На основі використання

М.м.п. дослідник може побудувати довірчі інтервали для оцінки порівняння.

МЕТОДИ СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ – сукупність статистичних методів обробки, порівняння, класифікації, моделювання та оцінки даних, отриманих в ході *соціал. дослідження*. М.с.а.с.і. використовуються на таких етапах математичного аналізу інформації: 1) попередній аналіз та статистична обробка застосовуються для зменшення розмірності вихідного ознакового простору, відбору найбільш інформативних ознак, відкидання багатовимірних виходів, що не вкладаються в розподіл даних, формування матриць проміжкових статистичних показників, необхідних для подальшого статистичного аналізу; 2) дослідницький (пошуковий) аналіз інформації використовується для визначення адекватних структурі даних та цілям дослідження методів та їх параметрів, типів моделей регресивних, факторних, дискримінантних, а також для формування скоректованих та оптимальних за складом матриць статистичних показників (частот, середніх значень, коефіцієнтів кореляції, факторних внесків), які є вхідними для *багатомірного статистичного аналізу*, для формування двомірних та багатомірних таблиць сполученості ознак з підрахунком необхідних показників зв'язку; 3) апріорна класифікація дозволяє уточнити кількість груп та віднести до них об'єкти дослідження, визначити природну типологію *вибірки*, проміжкові групи, типових та різко виділених представників, сприяє розпізнаванню образів “без вчителя”; 4) апостеріорна класифікація на основі експертних оцінок методами *кластерного* та дискримінантного аналізу визначає коректність експертних оцінок, відсоток точності експертної класифікації, проводить перевірку вибірки на репрезентативність та змінних на нелінійність зв'язків. Метода-

ми *парного та множинного порівнянь* визначається достовірність статистичних *гіпотез* про відмінність середніх величин та дисперсії в групах. Методами дисперсійного та коваріаційного аналізів визначаються джерела варіації вихідних (кінцевих) показників; 5) перекваліфікація при наявності структури попередніх даних неявного виду, тобто такої, в якій досліджувані тенденції прямо не виражаються, відбувається факторний аналіз методами початкового вичленення чинників та ротацій (обертання) факторної осі для виявлення простої факторної структури. Якщо дані поділяються на декілька підструктур, зв'язок між якими слід досліджувати, тоді проводиться канонічний кореляційний аналіз.

За типом завдань, що розв'язуються, та характером використаного математичного апарату М.с.а.с.і. можна поділити на такі основні групи: 1) одномірний статистичний аналіз; 2) аналіз сполученості та кореляції ознак; 3) перевірка статистичних гіпотез; 4) багатовимірний статистичний аналіз. Застосування М.с.а.с.і. потребує використання ЕОМ. Обробка даних соціол. дослідження на ЕОМ передбачає створення в пам'яті ЕОМ матриці даних, необхідних для аналізу. Найсучасніший спосіб введення соціол. інформації – вміщення її в банк даних, що різко підвищує якість використання отриманої під час дослідження соціол. інформації.

МЕТОДИКА (гр. *methodike*) – сукупність способів доцільного проведення будь-якої роботи.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ – сукупність способів встановлення конкр. соці. чинників і засобів отримання і обробки первинної соціол. інформації. Наук. рівень методики залежить від *методології* дослідження, його цілей та завдань. Правильний вибір *методики* та техніки дослідження сприяє правильному вирі-

шенню методол. питань. Отже, М.д. дозволяє пов'язати заг. зміст дослідження, його методол. передумови з організацією *соціол. дослідження*. М.д. – вищий ступінь конкретизації методології, яка внаслідок цього переростає у відповідні процедури та операції *соціол. дослідження*. Напр., методи збору інформації: *опитування, спостереження, інтерв'ю, аналіз документів* та ін. здійснюються через певні процедури, які в своїй основі повторюються при проведенні різних за метою та характером соціол. досліджень. У результаті вони набувають значення конкр. стереотипів, опанування яких призводить до засвоєння як методики, так і техніки дослідження. Недооцінка останніх призводить, з одного боку, до нерациональних затрат, з другого – до теорет. та методол. помилок.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – доктрина, за якою більше користі приносить збільшення методологій і теорій, ніж рабська прихильність до обмеженого числа наук. або дослідницьких методів.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНДИВІДУАЛІЗМ – доктрина, згідно якої всі соціол. висновки можуть будуватися на основі характеристик певних *індивідів*. Сформувалася вона в опозиції вченню таких соціологів, як *Е.Дюркгейм*, який стверджував, що характеристики індивідів можна із впевненістю відкинути в межах соціол. аналізу, що "*соц. факти*" окремо існують і можуть вивчатися незалежно від індивідів, дії яких вони визначають. Більшість функціоналістів є менш радикальними у своєму підході, стверджуючи, що *соц. групи* мають певні емерджентні ознаки, тобто характеристики, що не співпадають з характеристиками індивідів, які виникають лише при їх *взаємодії*. У відповідь на це методол. індивідуалісти заявляють, що всі функціоналістські аргумен-

ти на кшталт цих, у підсумку ґрунтуються на ідеї індивідуальної поведінки.

Подібні дискусії в наш час не є популярними, як приблизно двадцять років тому. При розгляді відносин індивіда та *суп-ва* чи *психології* та *соціології* увага переміщається на ін. проблеми, такі як проблема діяльності та структури. Хоча панує тривіальне переконання, що *суп-во* є сукупністю індивідів, це не означає, що соціол. дослідження може ґрунтуватися на основі психол. або біол. Окрім того, можливим є те, що індивід. характеристики залежать від взаємодії між індивідами. Див.: *Раціонального вбору теорія; Факт соціальний; Холізм*.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – вихідні, наук. обґрунтовані та соці. апробовані установки, які мають універсальне значення в побудові *соціол. знання* (теорії), організації та регуляції дослідницької діяльності. М.п.с.д. створюють систему загальнонаук. та спец. положень, що відповідає внутрішній диференціації та спеціалізації *методології* науки. Загальнонаук. принципи дослідження: системність – орієнтація на вивчення об'єкта як системи, розкриття його цілісності та створення єдиної теоретичної картини; єдність теорії та практики, яка виступає як пояснювальний принцип наук. пізнання та як завдання соціол. науки на службі практиці; детермінізм – визнання об'єктивного закономірного взаємозв'язку та взаємообумовленості явищ матер. та духов. світу з центральною установкою про існування причинності усіх явищ; єдність теорет. та емпір., яка характеризує цілісність структури наук. дослідження, практичну перевірку багатьох пізнавальних проблем (перевірку *гіпотез*, даних *спостереження* та *експерименту*, вихідних теорет. положень); і т.п.

Умовно визначені спец. принципи відносяться до специфіки дослідницької діяльності та соці. пізнання. В дослідницькій діяльності керуються наступним: 1) постійним зверненням до об'єкта вивчення з метою конкретизації пізнання, досягнення істини; 2) порівнянням з результатами отриманих раніше знань в науці; 3) розподілом всіх пізнавальних дій на простіші процедури з метою здійснення їх перевірки за допомогою апробованих методів; 4) зведенням моментів невизначеності в пізнанні до мінімуму; 5) розмежуванням встановленого та гіпотетичного знання (припущеного); узгодженням кожного елемента дослідження (фаз, етапів, процедур) з його цілями та завданнями; 7) осмисленням (порівнянням, узагальненням, відбір найкращого); 8) вивченням соціол. та методол. літератури, що фіксує основні результати дослідження із заданої проблеми.

Своєрідний зв'язок суб'єкта та об'єкта пізнання трактується в їхній єдності, в якій об'єкт *соціології* найчастіше є суб'єктом дії та відносин (*особистість, клас, суп-во*). Даний принцип передбачає необхідність "зведення індивід. до соці.", пояснення інтересів *малих соці. груп* інтересам *великих груп, суп-ва*. Але це не відкидає, а навпаки, передбачає вивчення особливого (індивід., суб'єктивного), тому що від нього в більшості залежить форма, характер подій чи факта, а головне – характеристика внутрішніх процесів та закономірностей об'єкта.

МЕТОДОЛОГІЯ – сукупність процесів вироблення соціологами абстрактного образу проблемної ситуації, що вивчається.

МЕЧНИКОВ ЛЕВ ІЛІЧ (1838-1888) – рос. географ, соціолог, публіцист. На формування його світогляду

мав вплив геогр. детермінізм. Світове визнання як соціолога принесла його праця "Цивілізація та великі історичні ріки" (1884). Він відкидав теологічну філософію історії за її антинауковість, також він критикував соціал-дарвінізм та расистські ідеї. В названій та ін. соціол. працях ("Питання громадськості та моральності" (1879), "Школа боротьби в соціології" (1884), "Соціологічний нарис" (1888), М. піднімав такі проблеми: поділ біол. та соц., оскільки закони природи не пояснюють *сусп. життя*; місце солідарності в *соц. прогресі*; взаємозв'язок геогр. чинника з матер. умовами життя.

МИСТЕЦТВА СОЦІОЛОГІЯ - спец. соціологічна *теорія*, яка вивчає *соц. відносини*, залежності між *сусп-вом* і художньою діяльністю, а також функціонування мистецтва в конкр.-істор. умовах. М.с., як окрема соціол. дисципліна, склалась в руслі *соціології культури*. Значний вплив на *інституціоналізацію* М.с. має творчість І.Вінкельмана, Л.Бурдо, І.Тена, Е.Гроссе, Т.Гюйо та ін. (XIX ст.), Т.Адорно, К.Блауаконфа, Л.Гольдмана, Л.Шюккінга, Х.Данкана, Дж.Дікі, Л.Когана, В.Волкова, В.Капторовича, В.Цукермана, С.Безклубенка, А.Лановенка, *О.Семашка* та ін. (XX ст.). У широкому розумінні структуралізація М.с. іде від соц. філософії мистецтва, яка має методол. значення, до теорет. соціології мистецтва, а далі - до М.с. як теорії т.зв. "середнього рівня" та галузевих соціологій окремих видів мистецтва (*соціології театру, соціології музики, соціології літератури* та ін.) і сфер соц. буття мистецтва (соціологія дизайну, соціологія художнього виховання тощо), до емпіри. соціол. дослідження художньої діяльності.

Предметом М.с. є соц. функції, зв'язки мистецтва з різними сферами *сусп. життя*. Соціологи мистецтва прагнуть розкрити соц. суть мистецтва; аналізують закономірності виникнення і розвит-

ку мистецтва як специфічної сфери людської діяльності; вивчають механізм включення мистецтва як ін-ту в систему ін. соц. ін-тів сусп-ва, в життєдіяльності різних соц. спільнот; прослідковують взаємодію мистецтва з ЗМК; досліджують мистецтво як свосвідний комунікативний процес.

Найбільш характерними тенденціями суч. М.с. є: інтенсивний розвиток емпіри. досліджень взаємодії мистецтва і *аудиторії*, структури і динаміки останньої, типології глядачів; зростаючий інтерес до теорет., методол. і методичних проблем, конкретизації об'єкта і предмета М.с.; розробка категоріального апарату; визначення перспективних напрямів наукових студій. У цьому руслі активно працюють укр. соціологи *О.Семашко*, І.Зязюн, І.Гончар, І.Лященко, С.Гриця, Л.Черкашина, С.Паламарчук, Л.Михалев, М.Яранцева та ін. Див.: *Соціологія естетичного виховання; Соціологія кіно; Соціологія культури; Соціологія літератури; Соціологія музики; Соціологія театру*.

МИСТЕЦТВО ЖИТТЯ - особливе вміння і висока майстерність у творчій побудові і здійсненні *особистістю* її індивід. життя. М.с. засновується на знанні життя, його законів, розвинутій самосвідомості, саморефлексії, володінні системою способів, методів, технології побудови і здійснення життя, як індивід. особистісного *життєвого шляху*. Цим мистецтвом людина оволодіває в процесі навчання та виховання, а також накопичення *життєвого досвіду*, в процесі життєвого самоздійснення. Оволодіння особистістю М.ж. - жорсткий імператив ХХІ ст., парадигмою якого є створення та творчість. У концепції освіти ХХІ ст., що була розроблена ЮНЕСКО, освіта протягом усього життя, як вимога *інформаційного сусп-ва*, повинна базуватися на чотирьох стовпах: навчитися пізнавати; навчитися робити; навчитися жити разом;

навчитися жити. Мистецтво здійснення життя, яке передбачає повноту життєвої самореалізації та виконання особистістю її життєвого призначення - процес творчий. Це творчість особливого роду - *життєтворчість*, тобто духов.-практична діяльність особистості, яка націлена на творчу побудову і здійснення її індивід. життя, як неповторного життєвого шляху, життєвої долі. Див.: *Життєтворчість; Життєвий шлях; Рівень життя; Спосіб життя; Стиль життя; Якість життя*.

МИХАЙЛОВСЬКИЙ МИКОЛА КОНСТАНТИНОВИЧ (1842-1904)

рос. соціолог, літературний критик, публіцист. Разом з П.Л.Лавровим був засновником суб'єктивістської школи. Соц.-політ. світогляд М. склався в процесі зв'язку з діяльністю революційного підпілля й еволюціонував від ідей революційного народництва до лібералізму. Праці: "Орган, несподівне, суспільство" (1870), "Боротьба за індивідуальність" (1875-1876), "Герої та нагови" (1882) та ін. У *соціології* він працював у чотирьох напрямках: суб'єктивний метод соціології; "боротьба за індивідуальність" та поділ праці; біол. та психол. основи "боротьби за індивідуальність"; істор. етапи розвитку людства.

МИХАЛЬЧЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ (нар. 1942, с. Косичі Суразького р-ну Брянської обл., Росія) - укр. соц. філософ, політолог, соціолог. У 1969 р. закінчив Київський держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Докт. філос. наук (1987), проф. (1988). З 1969 р. по 1990 р. працював в Ін-ті філософії, з 1990 р. - працівник Ін-ту соціології НАН України (мол. наук. співробітник, стар. наук. співробітник, провідний наук. співробітник, зав. відділу).

Один із засновників політологічного напрямку досліджень у суч. Україні. Має близько 300 друкованих праць, у т. ч.

кілька монографій. Серед них: "Політична ідеологія як форма суспільної свідомості", (1981); "Марксистська політична ідеологія (in natura)" (1991); "Сучасна соціальна філософія": У 2 т. (співавт. - В.А.Андрущенко, 1993); "Беловежське. Україна 1991-1995. Леонід Кравчук" (співавт. - В.А.Андрущенко, 1996); "Українское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?" (2001). Обраний дійсним членом (академіком) і Президентом Укр. Академії політ. наук. Акад. Укр. Академії педагог. наук і акад. Академії політ. наук Казахстану.

МІД ДЖОРДЖ (1863-1931) - амер. соціолог і соц. психолог, здійснив значний вплив на розвиток *символічного інтеракціонізму* в амер. соціології. Його лекції були посмертно видані у вигляді декількох книг - "Розум, самість і суспільство" (1934), "Філософія дії" (1938), "Філософія сучасного" (1959). Згідно філософії М. самість встановлюється в процесі *соц. взаємодії* з ін. У його концепції соц. *біхевіоризму* соц. обумовлені реакції людей включають жести і прийняття ролей, що складає основу *соц. життя*. Жести і розмова є найважливішими рисами соц. взаємодії, особливість якої полягає у тому, що індивід може уявити собі ефект впливу символічної комунікації на ін. соц. діячів. Діячі ніби ведуть "внутрішню розмову" з собою і попереджають реакцію ін. У своїй уяві ми приймаємо ін. соц. ролі й інтеріорізуємо установки т.зв. "узагальненого ін.", тобто, установки *соц. групи*.

МІД МАРГАРЕТ (1901-1978) - амер. культурний антрополог, початкові польові дослідження якої були пов'язані з вивченням виховання дітей в Океанії. М. зробила значний внесок у дискусію про природу і виховання, у дослідження *культури і соціалізації*. Не відкидаючи значення біол. чинників і природного се-

редовища, М. в серії емпіричних досліджень різноманітних сусп-в продемонструвала ключову роль культ. чинників в формуванні людської поведінки і установок. *Соц. діяльність* певним чином поділена у відповідності із соц. статтю, але цей поділ не має загального чи систематичного відношення до статі біол. Її дослідження культури, представлені в публікаціях "Старіння в Самоа" (1928), "Виховання дітей у Новій Гвінеї" (1930), "Стать і темперамент у трьох примітивних суспільствах" (1935), підкреслювали переважне значення не природи, а виховання. Антропологічні ідеї М. значно сприяли розвитку *фемінізму*; її внесок в перегляд сексуальної політики сусп-ва був в подальшому доповнений працею "Чоловіче і жіноче" (1949). Польові дослідження також показали, що примітивні сусп-ва відрізняються відносною терпимістю до сексуальної поведінки підлітків, що є повною протилежністю тій стурбованості, яка проявляється з приводу сексуального виховання в зах. культурах (особливо, протестантських). Її оцінка власних емпір. досліджень в "Культурі і відданості" (1970) сприяла розвитку інтересу дослідників до проблем конфлікту між поколіннями. Певний внесок М. зробила в дискусії про расу ("Наука і поняття раси", 1970). Для неї характерні в цілому оптимістичні погляди на розвиток *релігії*, сексуальності і культури, які вона відстоює в книзі "Віра в двадцятому столітті" (1972).

МІГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *migratio* - переселення) - переміщення, переселення, рухливість населення, в результаті чого здійснюється зміна чисельності населення на тій чи ін. території. М.с. може носити різний характер. За своїми масштабами вона може бути внутрішньорегіональною та міжрегіональною, внутрірайонною та міжрайонною, внутріобласною та міжобласною, внут-

рішньодержавною та міждержавною, внутрішньорегіональною та міжрегіональною, внутрішньонац. та міжн. і т.п. Основними напрямками внутрішньодержавної М.с. є: "село→ мале місто→ велике місто", "село→ село", "село → велике місто", "місто→ село". Вона може бути пов'язана з переселенням на постійне місце проживання, а може бути тимчасовим переселенням. Широке розповсюдження мають такі види М.с. як сезонна, маятникова і т.д. М.с. може носити як організований, так і неорганізований, стихійний, добровільний і примусовий характер. Основні причини М.с. пов'язані з потребами розвитку продуктивних сил, з розподілом праці та спеціалізацією економіки, з її реструктуризацією, створенням нових промислових, наук. та культ. центрів, нових міст, з різкою нерівномірністю розвитку різних областей, територій, країн та регіонів, серйозними територ. відмінностями в рівні та якості життя і т.д. Важлива роль М.с. особливо яскраво проявляється в процесах *урбанізації*. Наочним прикладом масової міждержавної М.с. може бути переселення мільйонів євреїв в Ізраїль та Німеччину, іноземних робітників (турків, югославів, арабів, частково - українців та ін.) в країни Західної Європи в останні десятиріччя. В колишньому СРСР масове переселення українців було пов'язане як з освоєнням нових територій, особливо на Сході і Півночі СРСР, так із вимушеним переселенням на Схід в роки війни, голодом 20-30-х рр. в Україні, який був штучно викликаний тодішнім керівництвом, з незаконною депортацією народів в роки сталінізму і т.п. Див.: *Демографія: Мобільність соціальна*.

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ, Див.: *Взаємодія міжетнічна*.

МІЖНАРОДНА СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ (МСА) - об'єднання про-

фесійних соціологів світу, засноване під егідою ЮНЕСКО у вересні 1949 р. Членами МСА є соціол. асоціації (і прив'язані до них організації) майже з 50 країн. З 1998 р. у МСА входить Соціологічна асоціація України.

МІЖНАРОДНИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ КОНГРЕС - з'їзд представників науковців-соціологів різних країн світу, на якому обговорюються найбільш актуальні проблеми соціол. науки. Проводиться за ініціативою Міжнар. соціол. асоціації. Перший М.с.к. відбувся 1950 р. у Цюріху (брали участь 30 країн), останній, XIV-й, у 1998 р. у канадському м. Монреалі (понад 70 країн-учасниць). До поч. 60-х рр. М.с.к. проводились з періодичністю один раз в три роки, з 1962 р. - один раз на чотири роки. Соціологи України беруть участь у М.с.к. з 8-го конгресу (1970 р., Варна), на якому були присутні понад 3000 провідних науковців. Зміст роботи М.с.к. визначається його темою. В різні роки на конгресі були обговорені проблеми предмета соціології, проблематики та методів *соціол. дослідження*; питання *соц. стратифікації* і *соц. мобільності*; стан розвитку соціології у різних країнах; професійна діяльність і відповідальність соціологів; роль *соціол. знання* у сусп. процесі та ін. Тема останнього М.с.к. "Соціальне знання: спадщина, висновки, перспективи". На конгресі від України взяли участь та виступили: О. Кущенко, Е. Копатько і А. Петракова.

МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН СОЦІОЛОГІЯ - спец. соціол. теорія, об'єктом дослідження якої є взаємодія соц. спільнот (держав, міжурядових і неурядових учасників міжнар. відносин та ін.) на міжнар. арені. Зародження М.в.с. припадає на кін. 40-х - поч. 50-х рр. XX ст., що знайшло відображення у працях Ф. Кресса, К. Райта (США), Ж. Вернана (Франція), Б. Мелвіна (Мексика) та ін.

У 1966 р. на VI Всесвітньому соціол. конгресі закладено поч. М.в.с. як наукової дисципліни, а в 1970 р. в межах Міжнар. соціол. асоціації діє спец. дослідницький комітет з М.в.с. Її предмет охоплює всю сукупність взаємодій учасників міжнар. відносин. М.в.с. забезпечує всебічне дослідження взаємодії та взаємовпливу внутрішньосусп. і міжнар. відносин, аналізує соц. основи функціонування міжнар. відносин, закономірності та тенденції їх зміни й розвитку, протиріччя, кризи, конфлікти. Її цікавить суч. стан і можливості удосконалення глобальної міжнар. спільноти. М.в.с. відіграє інтегруючу роль відносно таких споріднених їй дисциплін, як політологія, історія міжнар. відносин, теорія міжнар. відносин та ін.; вона не має свого власного методу, а використовує заг.-наук. і заг.-соціол. методи (напр., системний, прогнозування, моделювання) та конкр.-емпір. методи (*опитування, контент-аналіз* та ін.). Див.: *Політики соціологія*.

МІЖСОБІСТІСНІ ВІДНОСИНИ - первинні відносини між людьми, які і суб'єктивно переживаються, і характеризуються емоційною насиченістю та взаємним задоволенням. Виділяють різні типи М.в. Емоційно-безпосередні М.в. характерні для т.зв. дифузної *малої групи*, або групи низького рівня розвитку; в *колективі*, як високорозвинутій групі, М.в. мають опосередкований характер, обумовлений змістом і цілями суспільної діяльності. З т.з. ролевих відмінностей (колега, шанувальник і т.д.) становить *індивіда* в контексті М.в. залежить від його індивід.-псих. якостей. Серед суч. теорій М.в. найбільш відомі *теорія соц. обміну*, т.зв. теорії "здорових міжособових відносин", *символічного інтеракціонізму* та ін. Див.: *Соціального обміну теорія; Соціальної дії теорія; Символічний інтеракціонізм*.

МІЖФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ

взаємодія підсистем, які виконують односторонні функції.

МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ – соціологічне поняття, що позначає сукупність людей, які знаходяться у безпосередньому контакті одне з одним і об'єднані подібними формами трудової діяльності, соц.-побутових умов, а також інтересами і духов. потребами. М. може організовуватися (виникати) за однією із названих ознак, але при цьому залишається існування безпосередніх контактів із суб'єктами, що входять у М.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ – сукупність соціол. знань з протилежною щодо макросоціології пізнавальною орієнтацією – на вивчення за допомогою соц.-психол., зокрема, *соціометричних* методів т. зв. "мікрооб'єктів", міжособистісних взаємодій і стосунків, комунікативних зв'язків у *малих групах*, поведінки *особи, індивіда*, окремих *соц. явищ, процесів*. Інші М. ототожнюють з *соціометрією Я. Морено*, хоча в М. використовуються і ін. методи дослідження міжособистісних відносин усередині групи. Щодо ідейно-світоглядних основ М., то визначальною є *повсякденна взаємодія людей*. Відокремлюється шерг мікротеорій та їх модифікацій, в яких підкреслюється виключне значення психол. чинників. Це теорії *соц. обміну Дж. Хоманса і П. Блау*, *символічного інтераціоналізму Дж. Міда, Г. Блумера, А. Роуза, Г. Стоуна, феноменологічна соціологія А. Шюца*, теорія "легітимізації" *П. Бергера, Т. Лукмана*, *етиометодологія Г. Гарфінкеля*, *Д. Дугласа, П. Мак-Хью*. Теорії та концепції змальовують людську поведінку під к.з. її внутр. псих. елементів.

Формування М. як соціол. галузі починається приблизно з 30-х рр. ХХ ст. Різке ж розмежування на мікро- і макросоціологію відбулось у кін. 60-х рр. Воно спричинилося шерг за все через

нездатність *структурного функціоналізму* інтегрувати теорії різного рівня узагальнення. Виникли альтернативні йому концепції, багато з яких прагнули перемістити фокус досліджень на *явища сусп. життя*, що безпосередньо спостерігаються. Макросоціол. явища розглядаються представниками М., як *неправомірні абстракції, реальність яких неможливо емпір. довести*. Поняття і положення широкомасштабних теорій розцінюються ними як *пусті абстракції*. Проте з сер. 70-х рр. було здійснено ряд спроб інтеграції М. і макросоціології. Див.: *Дослідження соціологічні: Макросоціологія; Соціологія; Соціометрія*.

МІЛЛАР ДЖОН (1735-1801) – шотл. протосоціолог, особливо відомий працею "Виникнення різних рангів" (1771), у якій зробив акцент на значення поділу праці, форм прожиття і власності у розумінні *соц. відносин* у цілому.

МІЛЛС ЧАРЛЬЗ РАЙТ (1916-1962) – амер. соціолог, який критично ставився до традиційної соц. науки і підкреслював, що вона підтримує поширення *забобонів* щодо політ. влади і соц. нерівності. У своїй праці "Білі комірки" (1951) М. розглядав соц. характеристики амер. *середнього класу*. У книзі "Пануюча еліта" (1956) він представив структуру влади США як таку, що складається із великої кількості еліти в різних сферах, які в певній мірі самі себе підтримують. У "Соціологічній уяві" (1959) М. запропонував оригінальну істор. інтерпретацію розвитку соц. наук в Америці і піддав радикальній критиці панування в соціології *функціоналізму* й *емпіризму*.

МІМІКРІЯ СОЦІАЛЬНА – один із поширених засобів адаптації до кризової ситуації *сусп.-ва*, що дає змогу *вижити і самозберегтися* тим *соц. групам, силам і верствам*, для яких у *сусп.-ві* створили-

ся *нестерпні умови життя* і діяльності. Просто М.с., як така, властива *соц. поведінці* визначених типів *соц. суб'єктів* у будь-якому *сусп.-ві*, на будь-яких фазах життєдіяльності: політ., *сконом.*, трудовій, *родинно-побутовій* тощо. Ймовірність М.с., як специфічного людського способу адаптації, закладена в самій природі людського розуму. Найпоширенішими в повсякденному житті є дві моделі мімікрії соц. поведінки: мімікрія-захист, мімікрія-ціледосягнення. Нині в Україні діагностується існування різноманітних за своїми цілями і функціями форм і різновидів М.с. Див.: *Соціальне середовище: Соціальна криза; Суспільство*.

МІСТА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає генезу, сутність і загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку *міста* як елементу соц.-просторової організації *сусп.-ва*. Виникнення М.с. пов'язане шерг за все з працями *М. Вебера, Ф. Тьоніса, Г. Зіммеля*. Перша основоположна публікація – книга *М. Вебера "Місто"* (1905), в якій доводиться, що соц. структура міста сприяє розвитку індивідуальності, є інструментом істор. змін. *М. Вебер* дав характеристику міста як соц. ін-ту. *Г. Зіммель* розкрив соц.-психол. аспекти міського життя, *несмоційний, функціональний* характер міських контактів. Спільним для них було визнання міського життя, як позбавленого індивідуальності. Нова хвиля, переважно емпір. досліджень міста пройшла у 20-30-і рр. ХХ ст. Предметом вивчення стало середовище міст, штучно створене людиною. Стимулом цих досліджень був швидкий ріст міського населення, яке вже до 1920 р. перевищило кількість мешканців сільської місцевості. Досить інтенсивний процес *урбанізації* в США супроводжувався великим припливом іммігрантів з ін. країн, що створювало чимало проблем. Все це стало причиною

того, що амер. соціологія в перші десятиліття ХХ ст. розвивалась як соціологія міських проблем. Амер. соціологи *Р. Парк, Е. Берджесс, Р. Макензі, Л. Вірт, Р. і Х. Лінд* основне завдання вбачали в знаходженні механізмів просторової організації міста. У 60-і рр. особливу увагу амер. соціологи приділили аналізу причин нерівності і структурних конфліктів у містах. У 70-і рр. на основі критики концепції урбанізму *Л. Вірта* на заході складалась т.зв. "Нова міська соціологія" (*М. Кастельс, Р. Пел, М. Харлоу* та ін.), теорет. основою якої стали структуралістські інтерпретації *марксизму* і концепція панування *М. Вебера*. Цей новий напрям займався розробкою *менеджерської* моделі міста, вивчав міські соц. рухи протесту, соц.-територ. наслідки масового застосування нових технологій.

У 80-і рр. соціологи почали широко вивчати вплив нових ("високих") технологій на міський і регіональний розвиток. У коло проблем вітчизняної М.с. входило: визначення місця міста в *сусп.-ві* і системах розселення; основні причини появи і чинники, що впливають на розвиток міста; визначення основних підсистем міста і встановлення їх взаємозв'язків; *соц. структура* населення; особливості *міського способу життя* і міської культури; характер, спрямованість, цикли відтворення міських підсистем і міста в цілому як цілісного організму; зв'язки з оточуючим середовищем; соц. природа урбанізації; соц.-культ. роль великих міст; міське самоуправління; соц. чинники і наслідки міграції населення; типологія міст та ін. Структура досліджень формувалась відповідно основних функцій міста як середовища життєдіяльності людей. Проте й сьогодні залишаються слабо дослідженими соц. закономірності урбанізації, не розроблена соціологічна теорія міста вимагає подальших зусиль соціологів щодо створення системи по-

казників розвитку соц. інфраструктури та ін.

У межах колишнього СРСР активно займалися міською соціологією Н.Лігов (планування соц. розвитку міста), М.Межевич (проблеми розвитку малого міста), О.Шкаратан (соц. структура міського населення), О.Яницький (екологія міста) та ін. Соц.-економ. проблематика міста активно розроблялась укр. соціологами *М.Олесевичем*, В.Ларкіним, І.Матусевичем та ін. Нові підходи до проблем соціології міст України намітилися на поч. 90-х рр. у зв'язку з наслідками аварії на Чорнобильській атомній електростанції, реструктуризацією економіки в умовах ринкової економіки, посиленням міграційних процесів населення (в т.ч. біженців). Див.: *Місто. Міська екологія. Міський спосіб життя*.

МІСТО – цілісна, відносно самостійна соц.-економ. та культ. система, складний соц. ін-т, що організовує та регулює життєдіяльність людей. Виділяють такі елементи М.: 1) господарська сфера; 2) соц.-побутова *інфраструктура* (житлово-комунальне господарство, торгівля та громад. харчування, побутове обслуговування, охорона здоров'я, дошкільне виховання, транспорт, освіта, матер. база культури); 3) природне середовище; 4) керування містом.

М. виконує різноманітні функції: 1) економ. – забезпечує ефективне використання індустр. та наук.-техн. потенціалу, трудових та природних ресурсів; 2) еколог. – забезпечує доцільне використання природних ресурсів та охорону природного середовища; 3) демогр. – забезпечує формування його населення, трудових ресурсів, регулювання міграційних процесів, охорону здоров'я; 4) соц.-побутову – пов'язану з організацією побуту, задоволенням побутових потреб населення; 5) сусп.-політ. – пов'язану з організацією політ. життя;

б) культ.-виховну – пов'язану з організацією системи *освіти, виховання* та культ.-просвітницької діяльності. Предметом особливої уваги соціології є просторова організація М. Вона проходить через ступені розвитку. Найзручнішим та престижнішим є центр М. У подальшому з'являються мікрорайони, виникає проблема оновлення центру. Амер. урбаніст Е.Берджес виділяє 5 концентричних зон: 1 (центральна) зона – центр ділового, комерційного, соц. життя; 2 зона – житлові райони, у яких переважає неупорядковане життя, негрі й етнічні квартали; 3 зона – житлові райони для найманих працівників, робітників; 4 зона – для представників *середнього класу*, тут переважають впорядковані житлові будинки, у тому числі на одну сім'ю; 5 зона – за межами М., для представників вищої верстви середнього класу та *вищого класу*. Амер. урбаніст М.Хойот розвиває концепцію секторів, у яких комфортні райони зміщуються від центру М. до периферії. Поширеною нині є концентрація багатоярусної структури з кількома центрами І.Гарріса та Е.Ульмана. Можна виділити три основні чинники, що визначають соц.-просторову диференціацію населення: 1) соц.-економ. статус (дохід, рівень освіти, характер зайнятості, якість житла, розмір платні за нього); 2) сімейний стан (кількість членів сім'ї, вік кожного з них, кількість дітей, тип житла, його вік); 3) расово-етніч. статус (раса, національність, *мова*). За умов переходу до ринку в Україні зростає контраст за соц. складом комфортних і некомфортних районів М.

МІСЬКА ЕКОЛОГІЯ – поняття в соціології, згідно якого *місто* визначається як оточуюче середовище, подібно тому, що виявляється у природі. Всі елементи такого середовища взаємозалежні і приводяться у рух природни-

ми силами, найбільш важливою з яких є *конкуренція*. Конкуренція між соц. групами за володіння цінними ресурсами, а особливо землею, призводить до панування найбільш пристосованих груп. Конкуренція також заохочує подальший розподіл праці, що сприяє більш ефективній соц. організації і т.ч. забезпечує більшу здатність до *адаптації*. Крім того, конкурентна боротьба веде до появи низки субсередовищ або природних територій у межах міста. Кожну з цих територій займає певна соц. група, адаптуючись до неї багато в чому так само, як і різні види рослин і тварин адаптуються до специфічного природ. середовища. Місто, як оточуюче середовище, тяжіє до рівноваги, і будь-яке її порушення стикається з силами, що відновлюють рівновагу. Якщо, напр., певна соц. група залишає певну природ. територію, то її місце буде зайняте ін. групою, яка пізніше підпаде під вплив таких же еколог. сил, що в кінцевому результаті призводить до того ж рівня деліквентності. Міські екологи застосовували свою теорію (починаючи ще з часів Чиказької школи) при проведенні емпір. досліджень. Основна теза М.є. полягає в тому, що соц. структура міста формується природ. і безособовими силами, які лежать в її основі. Звідси соц. структура не підлягала значному індивід. втручання, такому як планування. Екологи стверджували, що культура також відіграє другорядну роль, вона має значення лише тоді, коли еколог. сили вже досягли стану рівноваги. Зневажання проблемами культури і переконаність в тому, що міста функціонують на зразок природ. навколишніх середовищ, привели до критики М.є. і, в кінцевому результаті, до її занепаду. Хоча деякі її традиції ще й сьогодні використовуються в епізодичних статистичних дослідженнях міських територій. Див.: *Концеп-*

тричних зон теорія; Місто; Міста соціологія; Міський спосіб життя.

МІСЬКИЙ МЕНЕДЖЕРИЗМ

підхід в соціології міста, означений Р.Палом (1975), який зосереджується на ролі *менеджерів* в розподілі міських ресурсів. При цьому дослідження зосереджувались на цінностях та ідеологіях, що визначають рішення менеджерів.

МІСЬКІ СОЦІАЛЬНІ РУХИ

це рухи, які виникають в результаті колект. споживання, унеможливлення або угруднення доступу до різних соц. забезпечуваних міських товарів і послуг, напр., до житла, освіти або транспорту. Стверджується, що таке забезпечення неодмінно стає все більш обмеженим – спостерігається криза колект. споживання, яка породжує (одразу ж після періоду активної політ. організації) М.с.р. протесту. М.с.р. повинні представляти собою класові альянси, оскільки доступ до колект. споживання практично виявляється в тій чи ін. мірі обмеженим для всіх класів. Однак класова боротьба, яка породжується М.с.р., не призводить до фундаментальних змін. Вона може призвести до певних наслідків лише в результаті змін у володінні виробничими силами і в контролі над ними. Термін М.с.р., популяризований М.Кастельсом, уперше з'явився в суч. *соціології міста*. Поняття М.с.р. дуже сильно критикувалось за його емпір. неспроможність. Незрозуміло, яким чином конкр. М.с.р. пов'язані з кризами в колект. споживанні. Більша частина рухів не є класовими альянсами. Термін був також надмірним узагальненням з метою включення в нього обсягу будь-якого міського руху протесту, якими б не були його причини чи наслідки. Див.: *Держава; Міста соціологія; Місто.*

МІСЬКИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ

спосіб життя, властивий виключно місту. Згідно *Л.Вірту*, місто характеризується

цілим переліком рис, які включають втрату первинних відносин, послаблення *соц. контролю*, прогресуючий розподіл праці, посилення ролі *масової комунікації* і схильність міщан відноситись один до одного інструментально. Ці риси обумовлені трьома основними чинниками чисельністю, щільністю і гетерогенністю населення. Л.Вірт залишався вірним принципам *міської екології*, вважаючи, що фундаментальні характеристики міського оточуючого середовища визначають весь спектр міської *соц. поведінки*. Критики Л.Вірта стверджували, що: 1) емпір. дослідження вказують на існування не одного, а декількох М.с.ж.; 2) неможливо вивести всі аспекти міського життя з трьох основних чинників. Ін. соціологи, такі як, напр., *Г.Зиммель*, розглядали анонімність як основну характеристику міського життя. Див.: *Чиказька школа*.

МІХЕЛЬС РОБЕРТ (1876-1936) - нім. соціолог та економіст, займався вивченням націоналізму, фашизму, *соц. мобільності*, ролі інтелектуалів та еліти. Найбільш відомий завдяки роботі "Політичні партії" (1911), в якій він сформулював "залізний закон олігархії" в демократичних організаціях, стверджуючи неможливість демократії без організації, тобто без управлінського апарату і професійного лідерства, що неминуче веде до закріплення посад і привілеїв, зростання непрацездатності керівництва, його фактичної незмінності, прагнення увічнити своє становище.

МНОЖИННА ДЕПРИВАЦІЯ. Див.: *Депривація*.

МОБІЛІЗАЦІЯ - процес, у ході якого працівники фізичної і розумової праці об'єднуються для досягнення колект. цілей. Політ. М. - це процес, у ході якого з утворенням нових партій та ін. політ. ін-тів на політ. арену виводяться широкі верстви населення. "Система мобілізації"

с сукупністю узгоджених цінностей, ін-тів і груп, організованих для досягнення соцієтальних цілей. Див.: *Модернізації теорія*.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА (франц. *mobile* - рухливий) - переміщення *індивіда* або *соц. групи* з однієї *соц. страти* в ін., зміна місця того чи ін. *соц. суб'єкта* в *соц. структурі*.

Увів у соціологію поняття "М.с." і багато зробив для розробки цієї проблеми *П.Сорокін*, який ще у 20-і рр. XX ст. розумів під М.с. переміщення індивідів з однієї *соц. групи* в ін., зникнення одних і появу ін. *соц. груп*; зникнення цілої сукупності груп і повну заміну її ін. М.с. - важливий показник *соц. життя*, який залежить від багатьох чинників. Він суттєво розрізняється як на різних етапах істор. розвитку (напр., в індустр. і особливо постіндустр. сусп-вах він значно вищий, ніж в аграрному, доіндустр.), так і в неоднакових умовах окремих країн. Сама М.с. поділяється перш за все на горизонтальну, коли переміщення відбувається в межах одного й того ж *соц. рівня* (напр., перехід з села в місто або з одного регіону в ін. без зміни професії, посади, зарплатні тощо) і вертикальну, яка якраз пов'язана з підвищенням або пониженням *соц. статусу* (напр., підвищення або пониження в посаді, рівня кваліфікації, освіти, зміна професії тощо). Вертикальна М.с. у свою чергу поділяється на висхідну і нисхідну.

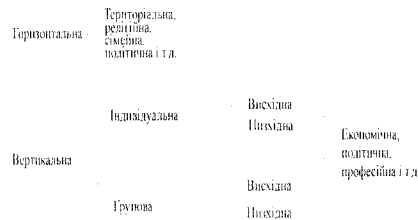

Рис.1. Типологія соціальної мобільності.

Розрізняють також між- та внутрішньо-класову, між- та внутрішньопоколінну М. Високий рівень, динаміка вертикальної М.с. за ін. рівних умов - один з важливих показників відкритості, демокр. сусп-ва, його динаміки. Одним з основ. питань дослідження М.с. є питання про її характер та масштаби, що визначаються зрушеннями в економіці, техніці, технології, зайнятості тощо, і власне *соц. чинниками* - доступністю освіти, професій, занять, що користуються повагою в сусп-ві, освітнім, кваліфікаційним та інтелектуальним потенціалом індивідів та груп, наявністю інституціоналізованої системи ціннісних пріоритетів. Інтергенераційна мобільність вказує на відношення позиції індивідів до позиції їх батьків, а інтрагенераційна - на співвідношення позицій, які займає один і той же індивід в різні моменти його трудового життя.

Інтерес соціологів до М.с. пов'язаний з тим, що вона є умовою забезпечення стабільності сусп-ва, дозволяє людям залишати нижчі *соц. рівні* і переходити у вищі *соц. ієрархії*, досягати ефекту зберігаючого клапана, який зменшує *соц. напругу*, ймовірність революційних дій нижчих класів. У суч. дослідженнях М.с. проводиться важлива відмінність між абсолютним і відносним рівнями мобільності. Абсолютний рівень означає відсоткову долю мобільних (чи немобільних) індивідів у межах деякої вихідної категорії. Відносний рівень мобільності вказує на відносні шанси доступу до різних класових позицій для індивідів з різним класовим походженням. Див.: *Динаміка соціальна; Кар'єра; Клас соціальний; Клас службовий; Середній клас; Стабільність соціальна; Стратифікація соціальна*.

МОВА - найважливіший засіб людського спілкування, який нерозривно пов'язаний з мисленням і є містником духовних цінностей і системою *комуні-*

кації, яка здійснюється за допомогою звуків та символів з наявністю умовних, але в той же час структурно-обумовлених значень. М. - основа свідомої *взаємодії* між людьми, їх *групами* і *об'єднаннями*, дуже важливий засіб *регулювання* їх поведінки, управління сусп-вом. Особливо серйозну увагу місцю і ролі М. в *сусп. житті* надають представники *феноменологічної соціології* і *символічного ітераціонізму*.

МОВНА СИТУАЦІЯ - сукупність форм існування (варіантів) однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах одного органу і взаємодіють між собою. М. с. в сучасній Україні можна охарактеризувати як укр.-рос. двомовність. За даними Ін-ту соціології НАН України знання укр. мови в 1997 р. не вистачало тільки 11,5% респондентам.

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНА - термін, що широко застосовується в *соціол. знанні* і означає умовно створену абстрактну копію *соц. процесу, явища* чи події. Саме слово "модель" італ. походження і означає "взірець", "те, з чим порівнюють". Певне явище може бути описаним як модель, якщо опис дозволяє задовільно відповісти на два запитання: навіщо ця модель і що моделюється? Створенню будь-якої М.с. передус певне уявлення про структуру об'єкта моделювання і про елементи цієї структури. При створенні М.с., з одного боку, моделюється функціонально істотний для практики об'єкт, і робота М.с. вже дає вихід в практику, а з іншого боку, вивчаючи роботу моделі, можна виявити нові структурно-функціональні особливості об'єкта моделювання. Прикладами створення М.с. є моделювання трудової поведінки, моделі *соц. розвитку*, моделі виходу економіки з кризи тощо. М.с. не обов'язково точно представляють реальний світ, однак, вони спрощують і полегшують розуміння його основ. механізмів.

МОДЕРН (франц. *moderne* – сучасній, новітній) – термін, який вживають соціологи для опису специфічних рис суч. сусп-в. Вони прагнуть чіткіше визначити відмінності між досуч. (домодерними) і суч. (модерними) сусп-вами. Модерн як епоха виділяється з т.з. економіки, політики, культури і соц. відносин. Сусп-во М. зазвичай має індустр. капітал, економіку, демокр. політ. організацію і соц. структуру, засновану на поділі на соціокульт. класи. Більш спірними є культурні ознаки виділення сусп-ва М. У зв'язку з цим говорять про тенденції: до фрагментації досвіду людей, раціоналізації всіх аспектів соц. життя, про прискорення темпу буденного життя. Існують розходження у поглядах соціологів відносно періодизації М. Одні дослідники пов'язують його поч. з виникненням і розповсюдженням *капіталізму* в період від XIV до XVII ст., інші – із змінами в релігійному житті, зростаючими з XV ст., які заклали основу суч. раціоналізації, треті – з поч. індустріалізації в кін. XVIII і в XIX ст., четверті – з культурною *трансформацією* в кін. XIX і поч. XX ст., яка асоціюється з модернізмом. Проте в останній час багато говориться про те, що нинішні сусп-ва є вже не модерними, а *постмодерними*. Див.: *Демократія; Індустріальне суспільство; Капіталізм; Модернізація; Постмодерн; Постмодернізм*.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ТЕОРІЯ – пануюча аналітична парадигма пояснення глобального процесу, у ході якого *традиційні сусп-ва* досягають стану *модерну* (modernity). 1) Політ. модернізація передбачає розвиток певних ключових інститутів – політ. партій, парламенту, виборчого права і тасмного голосування, які сприяють прийняттю рішень на основі участі населення. 2) Культ. модернізація зазвичай виливається в секуляризацію і розвиток націоналістичних ідеологій.

3) Економ. модернізація, яка відмінна від індустріалізації, пов'язана з глибокими економ. змінами – зростаючим розподілом праці, використанням методів *менеджменту* і вдосконаленням технології, а також розвитком сприятливих умов для комерції. 4) Соц. модернізація передбачає ріст грамотності, *урбанізацію* і занепад традиційного авторитету. Всі ці зміни розглядаються з т.з. зростаючої соц. і структурної диференціації. Критики М.т. вказують на те, що: 1) вона базується на досвіді розвитку зах. сусп-в і тому є моделлю розвитку, яка базується на *етноцентризмі*; 2) модернізація не завжди веде до піднесення індустрії і рівномірного розподілу соц. благ, оскільки є нерівномірним процесом, який породжує залежний розвиток і залежність. В межах альтернативного марксистського підходу до модернізації підкреслюється значення негативних аспектів модерну для традиційних сусп-в. Див.: *Світової системи теорія; Розвитку соціологія*.

МОЛОДІЖНА КУЛЬТУРА – специфічний стиль поведінки, який виражається в одязі, мові спілкування тощо. У багатьох країнах молоді як соц. категорії надається все більше значення після Другої світової війни, коли молоді люди у віці від 12 до 20 років стали виробляти особливу соц. *ідентичність*, що характеризується особливими смаками, пов'язаними, напр., з одягом, музикою. Серед найбільш важливих причин цієї тенденції – ріст доступних для молоді випадкових доходів і збільшення періоду між дитинством та зрілістю, викликане більш пізнім закінченням школи. М.к. відрізняє те, що це: 1) швидше культура дозволя, а не праці; 2) у її межах соц. відносини організовані не навколо сім'ї чи кола друзів, а навколо рівних груп; 3) предметом особливої уваги молодіжних груп є стиль. М.к. може розглядатися як загальний феномен. Разом з тим вона складається

з культур, що відрізняються між собою та диференційовані відповідно із статтю, класом чи етніч. належністю. Найбільш важливою проблемою соціології є відношення між М.к. і батьківською чи пануючою культурою. Хоча для багатьох молодих людей є характерним *конформізм*, деякі М.к., напр., культури бритоголових чи панків, відрізняються відвертим *поконформізмом*. Більша частина цих культур є культурами *робітничого класу*, часто передбачаючи певну трансформацію елементів батьківської чи пануючої культури в елементи культури опозиційної. Див.: *Культура; Культура домінуюча; Культура нормативна; Субкультура*.

МОЛОДІ СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі суперечності її життєдіяльності, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі "сусп-во – молодь". Молодіжні проблеми поділяються на два типи: у першому з них мова йде про зростаючі вимоги сусп-ва до молоді, у другому – про особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складності, пов'язані з їх реалізацією. Найважливішими М. с. п. на сьогодні є: 1) зміцнення соц. статусу молоді в структурах сусп-ва, які оновлюються або кардинально змінюються; 2) посилення правової, економ. та соц. захищеності молодого покоління; 3) подолання *відчуження* молоді від участі в управлінні, зростання пасивності і недовіри молоді до офіційних органів управління; 4) регулювання молодіжної зайнятості, особливо у праценалашкових районах, докорінна реформа системи профтехосвіти, розробка спец. економ. та юридичних гарантій, які попереджають різні можливі форми дискримінації молоді; 5) забезпечення рівних умов для трудового старту молоді, створення

умов для соц. просування, досягнення економ. самостійності; 6) зміцнення молоді *сім'ї*, а також забезпечення духов. і фізичного розвитку молоді. Перед соціологами нашої країни стоїть дуже важливе і відповідальне завдання: поглиблення знань про молодь та її проблеми, вдосконалення методик і техніки соціол. досліджень молодіжного середовища. Див.: *Молоді соціологія; Молодь*.

МОЛОДІ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, що досліджує специфічну соц.-демогр. спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної *соціалізації* та *адаптації*, інтеріоризації норм і цінностей, творення соц. і професійних очікувань, соц. ролей і статусу. Цей процес знаходить прояв у специфічно молодіжних формах поведінки й свідомості, у поняттях *молодіжної субкультури*, моди, музики, мови тощо. М.с. функціонує на трьох рівнях: заг.-методол. (базуючись на визнанні молоді як окремої спільноти та суб'єкта сусп. розвитку), спеціально-теорет. та емпір., що дає можливість дотримуватися єдності вихідних теорет. понять, операційних визначень конкр.-істор. змісту і емпір. індикаторів. Теорет. і прикладні дослідження соц. проблем молоді складають одні із найбільш активно розроблених напрямків світової соціол. науки, особливо з кін. 60-х рр. після відомих масових виступів у багатьох країнах. Низка проблем молоді розглядається М.с. разом з ін. науками: соц. психологією, соціолінгвістикою, соціологією освіти, соціологією виховання, педагогікою та ін. Причому молодіжними проблемами вважаються не всі протиріччя життєдіяльності молоді, а ті, які мають тенденцію до посилення і свідчать про недостатність сусп. заходів щодо їх реалізації. Йдеться про існування двох

видів проблем: 1) пов'язаних із зростанням вимог сусп-ва до молоді; 2) пов'язаних із прагненнями і сподіваннями самої молоді і труднощами їх реалізації.

Спец. аналіз М.с. здійснюється щодо молодіжних рухів, молодіжної субкультури, трудової і сусп. активності молоді. М.с. повинна розробляти наук. рекомендації щодо молодіжної політики держави, яка включає: 1) систему ідей, теорій та концепцій про місце і роль молоді у сусп-ві; 2) практичну діяльність органів держ. влади та управління, громад. та молодіжних організацій щодо їхньої реалізації. Особливе значення М.с. пов'язане із сутнісними характеристиками молоді, існуванням її як найбільш уразливої і соц. незахищеної демогр. групи. Основ. завданнями М.с. є: 1) дослідження її ролі і місця в соц. розвитку сусп-ва; 2) вивчення тенденцій зміни її соц. обличчя, норм, цінностей та інтересів; 3) аналіз процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі; 4) виявлення і прогнозування на цій основі напрямків розвитку молодіжних проблем і розробка *соц. політики* щодо різних груп молоді.

Методами аналізу, які застосовуються в М.с. є: *лонгітудні, панельні і когортні дослідження*. Окрім традиційних методів збору даних - *інтерв'ю, анкетування, спостереження* - ефективними є аналізи щоденників, біографічних описів, творів, які реконструюють процес розвитку особистості. У суч. соціології набула поширення теорія пролонгації (продовження) віку молодості, пов'язана з об'єктивними характеристиками розвитку сусп-ва: необхідність більш швидкої *соціалізації* молодого покоління, збільшення термінів *освіти*, економ. становлення і досягнення статусу автономної *особистості*, збільшення тривалості життя і меж середнього і старшого віку та ін. Актуальним є соціол. аналіз вступу

молоді в самостійне трудове життя в нових соц.-економ. умовах; зміни в *ціннісних орієнтаціях* молоді; неформальних об'єднань молоді різної соц.-політ. орієнтації. Дослідженнями М.с. в колишньому СРСР займалися: С. Н. Іконікова, В. Т. Лісовський (дослідження молоді як сусп. групи, її місця і ролі в соц. структурі); І. С. Кон (процес становлення особистості у молоді), в Україні - А. О. Ручка, Н. Й. Черниш, О. Семашко (соціалізація молоді). Див.: *Молодь; Молодіжна субкультура*.

МОЛОДЬ - сусп. диференційована соц.-демогр. спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соц.-психол., теоретико-пізнавальні, культ.-освітні властивості, що характеризують її біосоц. дозрівання як здійснення самовиразу її внутр. сутнісних сил і *соц. якостей*. М. тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, знаходяться в стані формування і становлення. Сутністю М. та проявом її головної соц. якості є міри досягнення нею соц. суб'єктивності, ступінь засвоєння сусп. відносин та інноваційної діяльності.

Традиційно вважався молодіжним вік від 16 до 30 р. Однак останнім часом все більше поширення набувають погляди, згідно яких вік М. своєю нижньою межею має 14, а верхньою - 35 р. Основою цього є висловлене науковцями міркування про продовження часу молодості, збільшення віку вступу до трудового життя, підготовки молоді до *праці*, досягнення економ. самостійності та незалежності від допомоги батьків. Це відображає об'єктивні процеси у житті і розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої *соціалізації* молоді, включення її в трудову практику в більш ранніх стапах, а з другого - зростають межі серед-

нього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соц.-політ. адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей тощо. Слід зазначити, що окреслені вище процеси пролонгації молодіжного віку є глобальними за своїм характером і притаманні розвинутому сусп-вам. Однак, виходячи з практичних міркувань і фінансових можливостей, у прийнятому Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді" записано: "М. вважаються молоді громадяни віком від 15 до 28 років". Див.: *Максималізм молодіжний; Молоді соціологія; Молоді соціальні проблеми; Молодіжна культура*.

"МОНІТОРИНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ"

щомісячний інформаційний бюлетень, який видає з 1996 р. Центр "Соціальний моніторинг" при Укр. ін-ті соц. досліджень. М.г.д. орієнтується на соц.-політ. орієнтації населення, його ставлення до різних сусп.-політ. інституцій, рівень життя та соц. самопочуття громадян України, їхню думку щодо різних соц. проблем та окремих подій *сусп. життя*, електоральну поведінку, рівень *соц. напруги* та вимір конфліктного потенціалу населення України тощо. Матеріали інформаційного бюлетеня готуються за підсумками щомісячного масового репрезентативного опитування населення України, яке проводиться у дванадцяти регіонах або в усіх областях, м. Києві та АР Крим. Заг. кількість опитаних складає від 1800 до 3000 респондентів. Інформація подається у вигляді графіків і таблиць, які супроводжуються коментарем на основі аналізу розбіжностей за статтю, віковими групами, рівнем освіти та регіональним розподілом населення. Деякі з видань були присвячені, напр., проблемам дитинства, жінок, молоді. Матеріали, що подає інформаційний бюлетень "М.г.д.н.У."

широко використовуються працівниками держ. структур, громад. організацій, політ. лідерами, науковцями-суспільствознавцями, журналістами, широким загалом.

МОНІТОРИНГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ - систематичне відслідковування, вивчення стану *соц. явищ і процесів*, співставлення результатів постійних *спостережень* для одержання обґрунтованих уявлень про їх дійсне становище, тенденції розвитку.

МОНОГАМІЯ - практика вступу до *шлюбу* тільки з одним партнером. В Європі, Півн. Америці, Австралії та Сх. Азії практикується, в основному, саме така форма шлюбу, однак, існують *сусп-ва*, в яких панує звичай мати водночас декілька дружин (полігінія) чи декількох чоловіків (поліандрія).

МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ - вид емпір. соціол. дослідження, в якому об'єктом дослідження, як правило, виступає тільки одна одиниця певного класу явищ. Цей об'єкт відбирається типологічним чином на основі інформації, що є в наявності. Передбачається, що він є характерним для цього класу явищ. М.д. не претендує на отримання репрезентативної інформації. Його завдання - детальний аналіз нового явища, відсутність інформації про який робить неможливим проведення широкого *вибіркового дослідження*. Результати М.д. використовуються при розробці програм великих емпір. досліджень.

МОНТЕСК'Є ШАРЛЬ ЛУІ (1689-1755) - соф. філософ і історик, правознавець, багатो подорожував Європою і розробив порівняльну концепцію політ. систем свого часу. У 1727 р. був обраний у франц. академію, став відомим діячем Просвітництва. Основною проблемою соціальної теорії М. була проблема політ. деспотизму. Його "Перські листи" (1720) є зображенням франц. *сусп-ва* у формі

вигаданого листування двох перських мандрівників, які знайомляться з Європою. У своєму *соціол. дослідженні* гарему М. стверджував, що будь-яке сусп-во, засноване на тотальному насиллі чи деспотизмі, не може залишатись життєздатним тривалий час. Ця тема одержала подальший розвиток у його "Роздумах про причини величі і падіння римлян" (1734), у порівняльному аналізі причин зростання і падіння імперій. Найбільш вагомою є праця М. "Про рух законів" (1748), де стверджується, що, наслідуючи англ. досвід парламентського правління, можна запобігти деспотизму через інституційний поділ виконавчої, законодавчої і судової функцій держави (найважливіший принцип поділу влад, який відвертає абсолютну владу). Ця робота є досвідом *порівняльної соціології* ін-тів, який свідчить про взаємозв'язок *релігії*, освіти, управління і географії. М. заснував таку соціол. традицію, яка залишалась авторитетною і в XIX ст., про що свідчать роботи Н.Фюстеля де Куланже, Е. Дюркгейма і А. де Токвілі.

МОРАЛІ СОЦІОЛОГІЯ (лат. *moralis* – моральний) – спец. соціол. теорія, яка вивчає закономірності функціонування моралі, моральності на всіх соц. рівнях *сусп-ва*. Об'єкт її дослідження – моральна практика, або практична мораль, яка склалась у різних *соц. групах* і спільнотах. Основне завдання М.с. – вивчення характеру реалізації законів і принципів моралі, тенденцій і закономірностей морального розвитку *сусп-ва*, *особистості*, *соц. групи*, *особливостей морального регулювання*. Суть морального регулювання полягає в тому, що всі види діяльності, вчинки і поведінка, соц. зв'язки і відносини будуються за моральними нормами і вимогами, на основі добровільного їх визнання людьми, що взаємодіють між собою. На суч. етапі актуальним є вивчення особливостей мо-

ралі молодого покоління, моральних критеріїв наслідування моди, моральної активності людей, їх моральної зрілості і надійності.

На відміну від *соціології науки*, *релігії*, *мистецтва* і т.п., М.с. не є ще чітко визначеною галуззю наук. знань. Це в першу чергу пов'язано з тим, що мораль охоплює всі сфери соц. дійсності. Моральні норми і відносини проявляються фактично у всіх видах людської діяльності. Спочатку М.с. розвивалась в межах суспільствознавства. Термін "М.с." був запропонований Е.Дюркгеймом і його школою в кін. XIX ст. На цій стадії М.с. розглядала моральну свідомість і відносини тільки як функції соц. цілого. Прихильники соціол. номіналізму (теоретичний напрямок в соціології, згідно якого всі соц. явища отримують реальність тільки як реалізація цілей, намірів, установок індивіда) виступали проти такого трактування, вважаючи моральні цінності самодостатніми і незалежними. З початку 30-х рр. XX ст. і до цього часу відбувається звуження проблем, які вивчає М.с.: вивчаються моральні відносини у виробничих групах, у політ. організаціях, мораль у сфері сексуальних відносин, наук. діяльності і т.д. Дещо особливий підхід здійснив П.Сорокін, який створив "інтегральну модель", прагнувши поєднати емпір. дослідження "системи моралі", співвідношення різних етичних цінностей в ході європ. історії з абстрактними філос.-культурологічними і соціол. підходами і сформулювати програму "моральної реконструкції людства" через засвоєння релігійно-моральних цінностей. Вітчизняні соціологи, аналізуючи проблеми М.с., розглядають мораль як форму сусп. свідомості. Основні напрямки досліджень: зв'язок етики і М.с., соц. природа моралі і моральної свідомості, становлен-

ня норм моралі у сферах *праці*, *спілкування*, навчання.

Розглядаючи реальне функціонування моралі в існуванні різних соц. суб'єктів – сусп-ва в цілому, соц. груп, особистостей, М.с. досліджує специфіку кожного із цих рівнів. Центральними є особливості функціонування моралі: 1) як необхідного системного елемента єдиної соціокульт. системи, соц. аспекти взаємного елемента єдиної соціокульт. системи, соц. аспекти взаємодії моралі з ін. видами соц. регуляції поведінки людей; 2) у конкр. соц. групах (*сім'я*, *трудовий колектив*, неформальні групи і т.д.); 3) на рівні окремого індивіда, які проявляються щодо реальної поведінки особистості і моральних норм, прийнятих в сусп-ві. Вказані аспекти вивчаються М.с. не лише в статисті, але й в динаміці.

МОРАЛІ СТАТИСТИКА – один із напрямів вивчення *сусп-ва*, що передував становленню соціології у Франції в XIX ст. М.с. займалася збором зведених соц. даних, що характеризують, як вважалося, соц. патологію – самогубства, розлучення, вбивства та народження поза шлюбом.

МОРАЛЬ СОЦІАЛЬНА – соц. ін-т, система моральних норм, санкцій, оцінок, приписів, зразків поведінки. М.с. виконує різноманітні функції. Вона підтримує і забезпечує існування *соц. системи*, яка її породила, регулює, оформлює, оцінює взаємодію і поведінку представників *соц. груп*, забезпечуючи виконання необхідних або бажаних для сусп-ва і різних спільнот форм поведінки і діяльності їх членів, надає сусп-ву систему відповідних оцінок і санкцій за відхилення у виконанні цих норм й видів діяльності. Як соц. ін-т, М.с. є сховищем, накопичувачем вироблених у сусп-ві і різних груп норм, уявлень про бажане, необхідне, формує моральну сферу сусп. свідомості і систе-

му моральних зразків, звичаїв, традицій. Див.: *Моралі соціологія*.

МОРЕНО ЯКОБ ЛЕВІ (1892-1974) – амер. психіатр, соц. психолог, основоположник *соціометрії*. Під соціометрією розумів систему методів виявлення і кількісного виміру емоційних, міжособистісних взаємовідносин людей в *малих групах*. Відомий також створенням психодрами (соціодрами). Соціометричні процедури дозволяють визначити становище людини в неформальних зв'язках, зрозуміти її проблеми. Зробив значний внесок у розвиток *соціології* і *соц. психології* малих груп. Методи соціометрії, соціодрами і психодрами використовуються при лікуванні невротизму, для профілактики конфліктів, виявлення неформальних лідерів, оптимізації соц.-психол. клімату в малих групах і т.д. Основні його праці: "Соціометрія і культурний порядок" (1943), "Соціодрама – метод аналізу соціальних конфліктів" (1944), "Психодрама" (1959-1969).

МОСКА ГАЕТАНО (1858-1941) – італ. юрист і політ. теоретик, який займався дослідженням еліт. У роботі "Правлячий клас" (1896) М. стверджував, що, яка б не була форма правління, влада буде знаходитись в руках меншості, яка створює правлячий клас, але цьому класові завжди доводиться обґрунтовувати своє правління за допомогою звернення до моральних чи правових принципів, які прийнятні для тих, хто управляє. Ідеї М. здійснили вплив на Р.Міхельса і складають частину соціол. традиції дослідження еліт. М. вважає, що без оновлення еліти неможлива *соц. стабільність*, яка є основою *сусп-ва*. Будь-яка еліта має тенденцію до перетворення в "закриту", спадкову, що веде до її виродження. Уникнути цього можна лише шляхом вільних дискусій, які примушують "політичний клас" певною мірою оновлюватися. Згідно з М., у сусп-

ві завжди існують сили, що готові замінити стару правлячу меншість. Поступовий обмін між ними – результат нормального стану і функціонування правлячого класу – запорука здоров'я сусп-ва.

МОТИВ СОЦІАЛЬНИЙ – установка соц. суб'єкта, яка визначається системою сусп. відносин і є передумовою здійснення певних *соц. дій*. М.с. виступає конкретизацією *соц. потреби* і *інтересу*, безпосереднім збудником їх реалізації. М.с. визначається системою *соц. відносин* і пов'язується з нею через систему потреб, інтересів і соц. установок. За сусп. значущістю соц. мотиви поділяються на сусп. цінні, позитивні і антиусп., негативні. Вивчення М.с. вимагає знання його основи – соц. потреб і інтересів людей, які в деяких випадках є безпосередніми М.с. дій людей. Складність вивчення М.с. залежить від того, що діяльність соц. суб'єкта часто збуджується не одним, а кількома М.с. Ці мотиви можуть доповнювати один одного або суперечити один одному. Так, вивчення М.с. вибору професії молодими людьми показує, що у них борються мотиви обрати професію, яка відповідає їх здібностям, з мотивами обрання більш престижної чи матер. вигідної.

М.с., як внутр. спонукання активності *індивідів* і *соц. груп*, слід відрізнити від зовн. спонукань-стимулів, тобто впливів об'єктивних умов, які стають М.с. у випадку, якщо вони трансформуються у суб'єктивно значущі, відповідають потребам суб'єктам. М.с. можуть бути індивід. і груповими. У соціології чітко відрізняються М.с., які спонукають до діяльності і мотивування, які обумовлені впливом на людей будь-яких стереотипів. Див.: *Потреби. Цінності соціальні*.

МУЗИКИ СОЦІОЛОГІЯ – напрям *соціол. досліджень*, який вивчає взаємодію музики і *сусп-ва*. Як самостійна дис-

ципліна, що має напрацювання з методики соціол. досліджень особливостей функціонування музики в сусп-ві і сприйняття її окремими соц. групами. М.с. складалась у 40-50-х рр. ХХ ст. Великий вплив на розвиток М.с. мала праця *М.Вебера* "Рациональні і соціологічні основи музики" (1921). Значним є внесок *Р.Адорно* у розробку типології музичної аудиторії. Суч. М.с. акцентує увагу на вивченні соц. функцій музики, впливу музики на *культуру*, на моду, на моделі поведінки людей, субкультури в музиці.

У суц. зах. М.с. виділився музикознавчий підхід, в якому М.с. є допоміжною наукою "соц. історії" музики (К.Баукопф "Музична соціологія", 1972), емпір.-соціол. (*А.Зильберман*), та естетичний, який заперечує "соціологію музики без музики", аналізує відображення в музиці класової структури сусп-ва, критикує "масову культуру" в музиці. З 80-х рр. склались школи з М.с. в Росії, які опирались на традиції 20-х рр. С.Астаф'єва, Б.Яворського, Р.Грубера, які емпір. досліджували музичне життя і музичне виховання (у Санкт-Петербурзі – А.Сохор, Ю.Капустін, у Москві – Г.Головінський, Е.Дуков). В Україні соціол. окреслення функціонування музичної культури знаходимо в творчості композиторів М.Соколяньського, С.Людкевича, етнографа О.Квітки. З 60-х рр. проводилось соціол. дослідження музичної культури різних етносів України сектором етномистецтва УМФЕ НАН. У 80-90-х рр. проводилось комплексне соціологічне дослідження музичного життя, нової музичної реальності, статусу композитора і критика, системи соц.-музичних відносин (*О.Селашко*).

МУЛЬТИВЕРСИТЕТ – концепція К.Керра (1982) багатокерованої і багатифункціональної установи вищої освіти, яка має різні рівні і умови, напр., елітарні, масові, непрофесійні і професійні

і т.д. На думку К.Керра, саме вони заміняють більш уніфіковані традиційні ун-ти.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – визнання культ. плюралізму і сприяння йому. На протипагу тенденції в суч. сусп-вах до культ. об'єднання та універсалізації, М. пропагує, а також прагне захистити культ. розмаїття (напр., мови меншин).

МУР БАРРІНГТОН молодший (нар. 1913) – амер. соціолог і соц. історик. З 1951р. викладач соціології і стар. наук. співпрацівник Центру рос. досліджень Гарвардського ун-ту, здійснив значний внесок у *порівняльну* і *істор. соціологію*. Найбільш значною роботою М. є "Соціальні витоки диктатури і демократії" (1967), де розглядаються відносини між *соц. класами* (особливо між селянством і землеволодільцями) в Англії, Франції, США, Імператорському Китаї, Японії та Індії з метою з'ясування, яким чином істор. класові утворення визначали форми політики в сусп-ві в аналізованій період, призводячи до появи або буржуазної демократії (Англія і Америка), або фашизму (довосні Японія

чи Німеччина), або *комунізму* (Китай). У працях "Радянська політика" (1950) і "Терор і прогрес в СРСР" (1954) М. використовує функціоналістські методи при дослідженнях у галузі *політ. соціології* з метою аналізу протиріччя між тоталітарною політикою, індустріалізацією та ідеологією в постреволюційній Росії. М. зробив також вагомий внесок у політ. і соціол. теорію ("Політична влада і соціальна теорія" (1958). Його істор. і політ. дослідження можна вважати соц. дослідженнями відносин між свободою, істиною і щастям. Ці питання були відображені у збірнику статей під його редакцією, присвяченому *Г. Маркузе* (1967). У своїх наступних працях М. звертався до цілого ряду важливих етичних і соц. проблем: в "Роздумах про причини людських нещаст" (1972) він пише про війну, жорстокість і загальну людську підлість; в "Несправедливості" (1978) про основи політ. авторитету, підкорення і бунт, звертаючись до історії нім. робітничого класу. Окрім того, М. зробив певний внесок в соціол. аналіз *приватного життя*.

НАГОРНИЙ БОРИС ГРИГОРОВИЧ (нар. 1939) укр. соціолог, декан ф-ту соціології та журналістики, зав. кафедрою соціології Східноукр. держ. ун-ту, доктор соціол. наук, проф. кафедри соціології. Закінчив Київський ін-т народного господарства та аспірантуру Ін-ту соціол. досліджень АН СРСР. З 1974 по 1994 рр. працював зав. сектором соціол. досліджень та зав. лабораторії економіки та соціол. досліджень Укр. НДІ вуглезбагачення. З 1994 р. — на викладацькій роботі у Східноукр. держ. ун-ті (м. Луганськ). Захистив канд. (1977) та докт. дисертації (1994). Автор понад 90 друкованих праць, серед них монографія “Соціально-економічна проблема інноваційних процесів у промисловості” (1995), “Соціальні резерви на збагачувальних фабриках” (1987), “Рекомендації по стабілізації трудових колективів шахт, розрізів і збагачувальних фабрик” (1984), “Соціологія управління” (1997). Коло наук. інтересів *промислово-соціологія, соціологія управління, соціологія інноваційних процесів, соціологія кар’єри та конфлікту, методика та техніка соціол. досліджень*. Протягом багатьох років очолює Луганське відділення САУ та обирається членом Правління САУ.

НАДІЙНІСТЬ — це надійність будь-якого соціол. виміру і міра, в якій повторні вимірювання приносять ті ж результати за тих же умов. Н. відрізняється від *валідності*, яка означає відповідність того, що вимірюється, тому, що передбачається вимірювати. Напр., шкала установок може бути надійною, коли послідовно отримуються

одні й ті ж результати, але при цьому вона може мати незначну валідність, вимірюючи насправді непередбачувану установку, а щось ін. Див.: *Валідність; Установок шкала*.

“НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ” ТЕОРИЯ. У соціології девіантності вирази “Н.я.” та “теорія соціетальної реакції” часто використовуються як такі, що взаємозамінюються: обидва вирази у рівному ступені підкреслюють те, що у межах соціол. пояснення *девіантності* вважається продуктом не індивід. психології чи генетичної спадковості, а *соц. контролю*. Значний вплив на розвиток “Н.я.”т. зробили *Чикзська школа та символічний інтеракціонізм*. Основи цього підходу до девіантності були закладені Е.Лемертом (1951), а пізніше його розвивав Г.Беккер (1963). При опрацюванні цієї теорії використовувалася концепція “визначення ситуації”, згідно якої при визначенні сусп-вом деяких індивідів чи груп як девіантних виникають важливі й часто непередбачені наслідки на рівні поведінки осіб, що визначаються. З часом “Н.я.”т. стала панівною *парадигмою* у поясненні девіантності. Базується вона фактично на двох позиціях: 1) девіантну поведінку розглядають не просто як порушення норми, а як будь-яку поведінку, яка визначається як девіантна (тобто, на яку “наклеюється ярлик” девіантної). Девіантність не є притаманною власне дії, а є результатом реакції на неї ін. індивідів; 2) “наклеювання ярликів” породжує чи підсилює девіантність. Відповідь девіанта на соціетальну реакцію призводить до вторинного відхилення, протягом якого він ви-

робляє певний “образ самого себе” як людини, що постійно перебуває в межах певної девіантної ролі. Особливість даного підходу полягає у погляді на девіантність як на результат *соц. контролю*. Див.: *Девіантна поведінка; Девіантності посилення; Деліквентна поведінка; Інтеракціонізм символічний; Стигма*.

НАРОД — у широкому розумінні слова — все населення певної країни або держави. У вузькому сенсі про народ іноді говорять як про окремих *етнос*. У повсякденному вживанні цього терміна під ним розуміють людські *маси*, що соц. відокремлені від пануючих або керуючих *верств* та *груп* сусп-ва. До наук. обігу найдоцільніше запроваджувати термін “народ” у його першому, тобто широкому значенні. Якщо з Н. ототожнювати корінний етнос будь-якої країни або *держави*, то тоді представники всіх ін. етносів мають розглядатися як “не Н.”, або ж про їх існування треба “забути” і розглядати їх як вже розчинених у корінному етносі. Обидва підходи, зрозуміло, неправомірні. Слід визнати, що незалежно від того, як утворилася назва тієї чи ін. країни або держави, говорячи про її народ, завжди мають на увазі не моно-, а поліетніч. утворення. Отже, абсолютно “чистих” в етніч. відношенні народів не існує. Важливо мати на увазі поліетніч. утворення й тоді, коли будемо говорити, зокрема: “Н. України”, або “український Н.”.

НАРОДНА КУЛЬТУРА — термін, який визначає *культуру* доіндустр. сусп-в. Н.к. часто протиставляється, з одного боку, культурі *індустр. сусп-в*, а з ін. — культурі простих чи племенних сусп-в. Див.: *Масове суспільство*.

НАРОДНІСТЬ — одна із форм етносоц. спільноти людей, яка істор. характерна для *аграрного, доіндустр. сусп-ва*

і створюється, перш за все, на етно-територіальній основі.

На відміну від племені, як істор. ще більш ранньої етносоц. спільноти людей, де головну роль відігравали кровнородінні зв'язки між людьми, Н. є такою різноманітною *етносоц.*, в якій вирішальне значення мають територіальні зв'язки. Звичайно, Н. також має спільність *мови, культури, психічного складу* та ін., проте, як правило, вона поки що дуже слабка, нестійка, неміцна і не виключає суттєвої неоднорідності. Так, у межах спільної мовної єдності Н. частіше зберігаються глибокі діалектні відмінності. Системоутворюючим чинником тут виступає саме чинник спільності території. Зазначене попередньо про виникнення Н. не означає, що вона не існує в індустр. і навіть в постіндустр. сусп-вах. Але тут вже поняття Н. використовується переважно для позначення аборигенного населення або ж порівняно малочисельних *народів* (етносів).

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЯ — науковий напрям, який досліджує соціологічні аспекти відтворення й розвитку народонаселення. В межах Н.с. здійснюють синтез демогр. і соціол. знань, підставою якої є категорії, поняття, принципи й теоретичні тези загальної теорії народонаселення. Саме вони й утворюють верхній рівень Н.с., в межах якого забезпечуються методологічні засади для досліджень взаємодії сусп-ва загалом та народонаселення як однієї з його підсистем, а також найзагальніших зв'язків і відносин та їх *трансформації* в процесі зміни істор. типів відтворення населення.

Наступний рівень соціол. проблематики народонаселення утворює власне Н.с. як окрема або спец. соціол. теорія, що вивчає демогр. процесів і розвиток населення загалом у тісному зв'язку з розвитком, зміною і функціонуванням *соц. відносин, соц. ін-тів* та *соц. струк-*

тур. При цьому особливий наголос Н.с. робить на вивченні взаємодії у демогр. царні *особистості* та *сусп-ва*, що реалізуються через *соц. групи* та прошки різного типу. Один із найважливіших напрямів у Н.с. – дослідження диференціації демогр. активності *груп* та *індивідів*, пов'язаних з існуванням *соц. відмінностей*.

Усередині Н.с. виокремлюють соціологію народжуваності, соціологію смертності, соціологію міграції, в яких ці демогр. процеси вивчають як відповідні різновиди діяльності. Підрівнем цих напрямків досліджень є конкр. соціол. дисципліни – соціологія репродуктивної поведінки, соціологія самоохоронної поведінки, соціологія шлюбної поведінки, соціологія міграційної поведінки, які досліджують ті чи ін. різновиди демогр. діяльності як поведінки. Ці розділи Н.с. іноді називають соціол. демографією. Існують і ін. т.з. на Н.с. Одна з них розглядає Н.с. як розділ соціології, предмет якого є вивчення впливу демогр. процесів на розвиток сусп-ва загалом. Згідно з ін. т.з., Н.с. інтерпретують як загальну методологію й теорію демографії, або загальну теорію народонаселення, ототожнюючи, по суті, теорет. розділи конкр. сусп. науки з відповідними соціол. теоріями. Див.: *Демографія; Міграція*.

НАСЕЛЕННЯ – сукупність мешканців якоїсь території (земної кулі, країни, обл., міста і т.п.). Ориєнтовно до кінця епохи палеоліту (приблизно 15 тис. років до н.е.) чисельність Н. на нашій планеті досягала 3 млн. чол., до кін. неоліту (2 тис. років до н.е.) – 50 млн. чол., на поч. н.е. – 230 млн. чол., до кін. I тис. н.е. – 275 млн. чол., у 1990 р. – 1,6 млрд. чол., у сер. 90-х рр. XX ст. – 5,5 млрд. чол.

НАТОВП – порівняно тимчасове багаточисельне зібрання людей, які об'єднані безпосередньою просторовою близькістю, зовнішнім стимулом і емоційною спільністю, що характери-

зується нестійкими зв'язками, їх вузькістю та взаємодією між присутніми. Концепцію Н. активно розробляв *Г. Лебон*, наділяючи його руйнівною, сліпою силою, ірраціональністю, нетерпимістю.

НАТУРАЛІЗМ У СОЦІОЛОГІЇ – натуралістична течія в соціології, яка представлена науковцями, які стверджують, що методи природ. наук можна використовувати при вирішенні всіх практичних завдань соціології, говорять про ототожнення натуралізму і *позитивізму*. Ця позиція вважається помилковою, оскільки на об'єднання методів природ. і соц. наук скеровані й ін. протилежні *позитивізму* доктрини, напр., реалізм.

НАУКА – соц. ін-т, який забезпечує накопичення знань, їх використання в практичній діяльності, одна з форм сусп. свідомості. Соц. ін-т Н. є формою сумісної праці, яка передбачає інтеграцію її учасників у відносно автономні наук. співтовариства, а також *соц. контроль* над обміном особистими або груповими досягненнями. Обмін досягненнями (інформацією або пошуками) здійснюється за допомогою наук. комунікацій. Внутрішньонаук. обміну досягненнями сприяє їх перенесення з дослідницької сфери на практику, що забезпечує ефективне прийняття рішень, здійснення техн. інновацій і виконання ін. функцій науки. З розгортанням наук.-техн. революції незрівнянно зросла роль Н. у суч. сусп-ві. Перетворення її в безпосередню продуктивну силу сприяє економіч. і *соц. прогресу*.

Основні принципи Н., як особливої галузі знання, були розроблені Дж.Берналоком у праці "Соціальна функція науки" і далі розвинуті *Р.Мертном* у праці "Наука, техніка і сусп-во в Англії XVII ст." (1933). Функціонування Н. (як соц. ін-ту) регулюється сукупністю *норм* і *цінностей*, які складають етос науки.

Політика в галузі Н. має своєю метою концентрацію кадрів, матер. та фінансових ресурсів на найбільш перспективних її напрямках, які сприяють більш швидкому здійсненню розв'язання економ. та соц. завдань. У зв'язку з цим важливо забезпечити випереджаючий розвиток пошукових фундаментальних досліджень, створення умов для більш швидкої, ніж тепер, матеріалізації досягнень Н. у різних галузях людської діяльності. На жаль, економіч. і фінансова криза в Україні аж ніяк не сприяє вирішенню цих завдань. Скорочується фінансування на Н. з держбюджету, до неможливості звузилась госпрозрахункова тематика в наук.-досл. ін-тах, у вищих закладах освіти пожеввився "відплив мізків" за межі України. Див.: *Науки соціології*.

НАУКИ СОЦІОЛОГІЯ – один з важливих напрямків *соціології знання*, яка застосовує соціол. способи для вивчення соц. зумовленості "спеціалізованого знання", до якого належить *наука*. Н.с. розкриває залежність будь-якого наук. знання від сусп. обставин. Соціолог вивчає наук. діяльність як специфічну, спрямовану на пізнання сутності об'єктивних законів розвитку реального світу, досліджує умови ефективності наук.-дослідної праці. Перша дослідницька соціол. модель науки як соц. системи була побудована *Р.Мертном*. Розглядаючи науку як особливу соц. інституцію, Р.Мертон виділив чотири базові "інституційні імперативи": універсалізм, всезагальність, безкорисливість та організований скептицизм; охарактеризував *цінності* й *норми* діяльності, спрямованої на отримання наук. знання.

Соціологія вивчає науку як ін-т соц., який зберігає автономію науки і стимулює діяльність, скеровану на одержання нового і достовірного знання. У 60-х рр. XX ст. інтенсивно велись розробки структури наук. співтовариства (*У.Хег-*

стром), "мережі соц. зв'язків і комунікацій" (*Н.Маллінс*), *соц. стратифікації* в науці (*С.Коул, Дж.Коул*), науки як соц. системи (*Н.Сторер*) та ін. У 70-х рр. на основі праці *Т.Купа* "Структура наукових революцій" стала формуватися відмінна від нормативної, т.зв. когнітивна Н.с., в якій когнітивна (пізнавальна) сторона науки ставилася у пряму залежність від соц. У 80-х-90-х рр. виникає ціла низка різноманітних, але досить близьких за своїми методол. засадами концептуальних схем *соц. дослідження* науки: "конструктивістська програма" *К.Кнорр-Цетіна*, яка розглядає науку як соц. конструкцію, релятивістська програма *У.Коллінса*, етнометодологічні дослідження *Г.Гарфінкеля* і *С.Уолгара*, дискурс-аналіз *М.Малкея*. Така багатоманітність концепцій була зустрінута критично багатьма суч. соціологами науки на Заході.

Щодо вітчизняних соціологів, то основну свою увагу вони звертали на з'ясування соц. наслідків наук.-техн. революції, пошук шляхів підвищення ефективності вкладення у науку, впровадження нових технологій, вироблення механізмів зв'язку науки з сусп-вом, вивчення перспектив людської *цивілізації* в контексті нових відкриттів науки, ролі науки в системі управління сусп-вом, а також можливостей комерціалізації науки в умовах ринкових відносин.

НАУКОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ – рух наукового менеджменту поч. XX ст., який пов'язує з іменем його лідера *Ф.Тейлора*. Він скеровувався на таке перетворення управління *працею*, яке сприяло би підвищенню прибутку. Тейлор висунув три принципи реорганізації управління, яке, на його думку, необхідно систематично аналізувати до найдрібніших складових частин т.ч., щоб спростити роботу кожного робітника і звести її по можливості до виконання одного простого завдання. 1) Високий ступінь роз-

поділу праці виводить функцію планування, організації і найму на рівень, який відрізнятиметься від пересічного. Більш високий ступінь спеціалізації необхідно підтримувати і серед *менеджерів*. 2) Насамперед, необхідно встановити повний менеджерський контроль на робочому місці: менеджери повинні відповідати за координацію виробничого процесу, фрагментарного, з більш високим ступенем розподілу праці. 3) Необхідно вести підрахунок робочого часу, що базується на систематичному вивченні співвідношення *часу* і рухів робітника з тим, щоби забезпечити менеджера інформацією, яка необхідна їм для виконання функцій контролерів виробничого процесу. Див.: *Людських відносин концепція; Менеджмент*.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (НТР) докорінне перетворення продуктивних сил на основі пізнання її оволодіння новими, більш глибокими властивостями і законами природи; посилення взаємодії науки, техніки і виробництва; інтенсивне перетворення науки у безпосередню продуктивну силу *сусп-ва*.

НАЦІЙ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, предметом якої є соц., економ., політ., духов. взаємовідносини між *націями*, народностями, нац. групами як в окремих багатонац. територ. утвореннях, так і в федеративній *державі* в цілому. Н.с. розглядає міжнац. відносини у взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних чинників, аналізує відмінності в *способі життя* нац. спільностей, розглядаючи в них одне із джерел міжнац. протиріч. Нац. відносини досліджуються соціологами на різних рівнях: загальнодержавному, регіональному, локальному (місто, район, трудовий колектив), а також на міжособистому рівні. Серед проблем Н.с. – формування нац. свідомості і нац. психології, їх вплив на міжнац. відносини, зміст і форми прояву націоналізму, шовінізму, сепаратизму і

нац. екстремізму. Складова частина Н.с. – *конфліктологія*, яка розглядає міжнац. відносини в їх розвитку, у протистоянні інтересів як великих нац. спільностей (націй, народностей), так і малих нац. груп, що призводить до виникнення нац. конфліктів і екстремальних ситуацій. Разом з тим існують об'єктивні умови інтернаціоналізації економ. та духов. життя народів, які вимагають взаємовигідного співробітництва на основі принципів самовизначення і суверенітету. Існують відмінності між предметами Н.с., *етносоціології* і *соц. психології*. Етносоціологія вивчає становлення і розвиток *етносів*, міжетніч. відносини. Соц. психологія до недавнього часу обмежувалась аналізом індивід. і групової психології, як правило, без урахування впливу нац. психології на поведінку і установки групи, *індивіда*. Н.с. досліджує процеси і механізми формування нац. свідомості, нац. психології великих нац. груп та спільнот. Перспективним для цієї галузі соціології є комплексний, соціол.-псих. підхід до вивчення міжнац. відносин. Одним із завдань Н.с. є аналіз сусп. думки з актуальних проблем міжетніч. відносин і нац. політики. У зв'язку з цим необхідна організація соціол. *моніторингу* з виявлення динаміки міжетніч. відносин, прогнозування зон можливих конфліктів, регулярне проведення регіональних і локальних опитувань громад. думки (у т.ч. і окремих етніч. груп в місцях компактного її проживання).

НАЦІЯ (лат. *natio* – народ, плем'я) – істор. вища форма етносоц. спільності людей, яка виникла в основ. в епоху зародження і розвитку товарно-грошових відносин (розкладу феодалізму і зародження *капіталізму*) на базі пов'язаного з цим згуртування території з населенням, що розмовляє на одній *мові*, яка характеризується спільністю мови, *культури*, психології, істор. долі,

етніч. свідомості, звичаїв і традицій.

Вирішальним чинником формування Н. с. перш за все, розширення і поглиблення ринкових відносин, у результаті чого відбувається все більш тісна, стійка і міцна консолідація населення в межах певної етніч. території, подолання партикуляризму середніх віків, роздробленості й етніч. неоднорідності, включаючи і поступове подолання глибоких діалектичних відмінностей і складання єдиної літературної мови. Конкр. шляхи виникнення тієї чи ін. Н. можуть бути різними: пряме продовження етніч. лінії розвитку від народності до Н.; поява Н. на основі етніч. конвергенції (зближення) двох чи кількох народностей; утворення двох чи кількох Н. в результаті етніч. дивергенції (розходження) частин одної народності. Важливим чинником утворення і розвитку Н. є *держава*. Не випадково важливою тенденцією нац. рухів, у т.ч. і укр., завжди було прагнення до створення народом своєї нац. держави. Слід мати на увазі, що поняття Н. нерідко використовується не в етніч., а в держ.-політ. змісті ("нац. безпека", "нац. економіка", "нац. інтереси" і т.д.). У такому випадку під Н. розуміється все або майже все населення країни, її громадяни, незалежно від їх етніч. приналежності.

НЕВИДИМА РЕЛІГІЯ – термін, який використали П.Бергер та Т.Лукман, піддаючи критиці традиційну *соціологію релігії* через обмеженість дослідженнями лише християнських релігійних ін-тів; вони стверджували, що соціологія релігії та *соціологія знання* подібні в їхньому підході до пояснення тих процесів, у ході яких повсякденному світу надається людьми певний сенс. У "Соціальному конструюванні реальності" (1967) Лукман стверджував, що індивідуалізм, характерний для суч. сусп-ва споживання, містить елементи трансцендентального та сакрального, що є складовими Н.р. Для суч. інди-

відуалізму характерними є пошуки індивід. автономії за допомогою самовиразу та самореалізації. Лукман простежував зв'язки між значенням індивід. досвіду та індивід. вираження, з одного боку, та *соц. мобільністю*, досягнутою мотивацією, сексуальністю та приватизованим світом суч. *сім'ї* – з ін. Його теорія релігії, т.ч., є серйозним викликом традиційному погляду на *секуляризацію*. Див.: *Грамадянська релігія; Релігія; Сакральне*.

НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ вираз, запропонований Т.Сайксом та Д.Мацой (1957). Люди, що здійснюють девіантні дії, часто намагаються нейтралізувати свою поведінку за допомогою таких прийомів, як відмова від відповідальності, заперечення заподіяної шкоди, звинувачення жертви чи критика тих, хто засуджує девіантні дії. Нейтралізація полягає у реакції, що скерована на продовження практики *девіантної поведінки*. Див.: *Девіантна поведінка*.

НЕОКАНТІАНСТВО – загальна назва ряду філос. шкіл у Німеччині в період від 1870 до 1920-го рр., які зверталися до ідей І.Канта. В соціології Н. займало важливе місце в дискусії про *епістемології*. Так, кантівський принцип, який полягав у тому, що розум відіграє активну роль у пізнанні природ. світу, став провідною рисою соціології Г.Зімеля. Пізнання соц. світу – це завжди конструктивне пізнання, яке передбачає селекцію й інтерпретацію фактів, а не простий їх збір. Якщо Кант стверджував, що дослідницьке пізнання природ. феноменів детермінується апріорними категоріями, то Зімель робив спробу показати, яким чином *соц. реальність* може вивчатись з т.з. постійного життя. Не дивлячись на те, що Н. було відсунене на задній план, напр., дискусіями між представниками критичної теорії і позитивістами, основні положення Н. думки все ще залишаються впливовими в межах філософії соц. наук. Див.: *Герменевтика; Критична теорія; Позитивізм*.

НЕОПОЗИТИВІЗМ (лат. *positivus* – позитивний і гр. *neos* – новий) – напрямок сусп. думки, філос. основою якого є логічний *позитивізм*. Н. виник у 20-30-х рр. XX ст. у період кризи позитивізму та поширення емпір. соціології. Основні принципи Н. в соціології: 1) *соц. явища* підкоряються законам, які є загальними для всієї дійсності природ. і соц.-істор. (натуралізм); 2) методи *дослідження* повинні бути такими ж точними, чіткими і об'єктивними, як методи природознавства (ецієнтизм); 3) "суб'єктивні аспекти" людської поведінки можна досліджувати тільки через "відкрити", тобто доступну для спостереження поведінку (*біхевіоризм*); 4) істинність наук, понять і тверджень повинна встановлюватись на основі емпір. процедур дослідження (верифікація); 5) усі *соц. явища* повинні бути описані і виражені кількісно (*квантифікація*); 6) *соціологія* як наука повинна бути вільною від ціннісних суджень і зв'язку з ідеологією (методол. об'єктивізм). Прагнення відпрацювати в об'єктивну і чітку систему *соц. знання* поєднується у Н. з абсолютнізацією пізнавальних можливостей методів природ. наук, спробами ігнорувати специфіку соц. явищ, прагненням побудувати "об'єктивну" позакласову соц. науку. Н. не є єдиною школою, а представляє собою заг. орієнтацію. Ця течія, відмовившись від своїх поч. крайнощів, вплинула на розвиток емпір. соціології. Установки Н. поділяли соціолог-методологи (*П.Лазарфельд*, *Г.Блейлок*). Нові тенденції Н. представлені такими концепціями: методол. *позитивізм*, емпір. *структуралізм*, соціол. і *позитивістські* концепції. Див.: *Герменевтика; Емпіризм; Соціологія як наука; Позитивізм*.

НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ – термін, яким в суч. соціології прийнято визначати коло ідей, яке розвивають сьгодні амер. соціолог *Дж.Александр* та його однодумці – П.Коломі, Р.Мюнх, С.Ай-

зенштадт та ін. Найвідомішими працями, в яких обгрунтовані ідеї Н. є фундаментальний чотиритомник *Дж.Александера* "Теоретична логіка у соціології" (1982-1985) та книга Р.Мюнха "Теорія дії" (1985). Н., за Дж.Александром, означає одночасно і спадкоємність із функціоналістською теорією, і її критику. Відмінність між Н. і *функціоналізмом* полягає в тому, що перший пробує "реконструювати ядро Парсонівської традиції". Представники Н. називають себе "пост-парсонівцями", котрі синтезують ідеї *Парсонса* і його найгостріших критиків. Див.: *Функціоналізм*.

НЕПАРАМЕТРИЧНА СТАТИСТИКА – на відміну від ін. типів статистики, які зазвичай використовуються в соц. науці, Н.с. не пов'язана з допусками про параметри розподілу значень. Використання Н.с. є зручним для соціологів за трьома причинами: 1) ця статистика є ефективною при невеликих розмірах вибірки; 2) дає хороші результати при роботі з порядковими даними; 3) не залежить від припущень щодо того, що популяційний розподіл є "нормальним". Двома розповсюдженими техніками Н.с. є "U-тест" Манна-Уїтні і "T-тест" Уїлкінсона.

НЕПОВНА СІМ'Я – сім'я з одним із батьків (батьком чи матір'ю). В Україні за останні десятиліття спостерігалось стійке зростання неповних сімей – від 7% всіх сімей у 1959 р. до 14% у 1999 р. Таке зростання викликане в основ. збільшенням кількості розлучень, але також й збільшенням кількості дітей, народжених поза шлюбом тими жінками, які чи то були покинуті батьками своїх дітей, чи то добровільно обрали їхнє самостійне виховання. Переважна більшість одиноких батьків – жінки (94% 1989 р.).

НЕРІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – неорієнтованість соц. становище людей, їх нерівноправність у *сусп.-ві*, що проявляється своєрідно в своєму змісті на різних

стапах історії і в умовах різних країн. Н.с. безпосередньо виявляється у поділі сусп.-ва на *класи, соц. верстви і групи, стани і касты*. У його основі можуть лежати різні *заседи*: відмінності у володінні власністю, багатством, неоднакові *ролі і статуси* в системі управління і *влади*, наявність особливих прав і привілеїв, відмінності у рівні знань і професійній підготовці, у територ. місці проживання, в етніч. чи конфесійній приналежності та ін. Н.с. не можна плутати з нерівністю індивід. Люди завжди були, є і будуть неоднаковими в тих чи ін. аспектах. Тому немає і не може бути абсолютної рівності *індивідів*. Ін. справа – намагання і спроби подолати певні істор. форми Н.с. Істор. досвід стверджує, що, з одного боку, Н.с. відіграє дуже важливу роль у *соц. прогресі*, стимулюючи ініціативу і активність людей, а з ін. – країни, різкі форми Н.с. в основ. ведуть до виникнення і загострення невдоволеності мас, росту *соц.-політ. напруги*, до *соц. вибухів*. Див.: *Депривація; Рівність соціальна; Стратифікація соціальна*.

НЕУЧАСТЬ В ОПИТУВАННІ. Зміщення при формуванні вибіркової сукупності може впливати в результаті відмови частини населення брати участь у дослідженні. Зміщення виявляється в тому випадку, якщо характеристики тих, хто відмовився співпрацювати з дослідниками, істотно відрізняються від характеристик тих, хто дав згоду на таку співпрацю, тому що кінцева сукупність респондентів не буде репрезентативною відносно всього досліджуваного населення. Зміщення збільшується відповідно до числа тих, хто не бере участі, та до ступеня відмінності між ними та респондентами. Ефект такої неучасті протягом добре організованих досліджень може бути зменшений шляхом утримання частки неучасті у допустимих межах та приблизно оцінювати зміщення, що виникло. Див.: *Зміщення*.

НИКОЛАЄВСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1961, м. Харків) – укр. соціолог, докт. соціол. наук., проф. Закінчив з відзнакою Харківський держ. ун-т (1983), аспірантуру (1986), працював наук. співробітником, викладачем кафедри *прикладної соціології*, заст. декана соціол. ф-ту, керівником центру вивчення громад. думки (1986-1994). З 1994 р.

декан соціол. ф-ту Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна. 17 років працює в галузі *соціології та управління освітою*. З 1996 р. також обіймає посаду директора Східноукр. Фонду соц. досліджень (м. Харків). Керував проведенням та приймав участь у значній кількості соц. і маркетингових дослідницьких проєктів з проблем житлової організації мегаполісу, електоральної поведінки населення, соц. впливу реструктуризації приватизованих підприємств України, формування механізмів адаптації людей похилого віку до умов суч. життя, соц.-економіч. та політ. механізмів міграції населення на просторі республік колишнього Радянського Союзу. Галузь наук. інтересів: *соціальні зміни, конфліктологія, "наблік рілейшнз", політ. комунікація, соціологія культури*, громад. думка. Один із співавторів монографій "Місто і держава: проблеми, тривоги і надії горожан сходу України" (1996) та "Праця і старість у Харкові" (1999). Основ. публікації: "Формування соціальної культури молодого спеціаліста в трудовому колективі" (1986), "Механізми розвитку соціальної культури молодого спеціаліста в студентському і трудовому інженерному колективі" (1987), "Виховання як соціологічна система: до постановки проблеми" (1989), "Інституціоналізація нових форм власності: соціокультурний аспект" (1995), "Соціальне самопочуття міського населення сходу України" (розділ в монографії, 1996), "Політична комунікація як інструмент стабільності у суспільстві" (1997), "Нова кон-

цепція масової політичної комунікації” (1997), “Соціальне самопочуття похилих харківчан” (розділ в монографії, 1999). Н. є автором навч. курсів “Конфліктологія”, “Технологія вивчення громад. думки”, “Паблік рілейшнз”, “Соціологія”. Бере активну участь у розв’язанні практичних питань, пов’язаних з розвитком соціол. науки в Україні, є, зокрема, відповідальним секретарем редколегії “Вісника Харківського університету “Соціологія дослідження сучасного суспільства”, організатором Міжнар. школи молодих соціологів і дослідників у 1997-2000 рр. У 2001 р. за заг. ред. Н. вийшов у світ навч. посіб. “Людина і світ”.

НИКОЛАСНКО ЛЕОНІД ГРИГОРОВИЧ – (нар. 1944, шахта 5/6 ім. Димитрова, нині – м. Димитров Донецької обл.) – укр. соціолог. Закінчив філос. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1974). Канд. філос. наук, доцент (1984). Працював інженером-соціологом соціол. лабораторії Київського держ. ун-ту (1974) та стар. лаборантом кафедри філос. гуманітарних ф-тів. Після закінчення аспірантури при ун-ті у 1979 р. працював асист. кафедри філософії гуманітарних ф-тів, а пізніше – кафедри соціології відділення соціології філос. ф-ту. З 1987 р. доц. кафедри соціології, а з утворенням ф-ту соціології та психології при Київському нац. ун-ті ім. Т. Шевченка – доцент кафедри теорії та історії соціології. Наук. діяльність пов’язана з розробкою методології *соціол. досліджень*, теорет. проблем *соціології культури*, соц. досвіду як основи культури. Має понад 40 публікацій.

НІСБЕТ РОБЕРТ (1913-1993) – амер. соціолог, проф. Колумбійського ун-ту, володар премії А. Швейцера, а також працівник Амер. ін-ту підприємництва і досліджень соц. політики. Його підхід до соціол. проблем був досить послідовним. Творчість Н. пов’язана з дослідженням *девелопменталізму* (ідеї розвитку) в соц. думці і аналізом порядку і

дезорганізації в соц. сфері (або общини і конфлікту). Основна ідея Н. полягала в тому, що революційні *соц. зміни* ведуть до руйнування общини і общинних цінностей, в результаті чого авторитет втрачає значну частину соц. підтримки. Його аналіз соц. змін був представлений в книгах “Традиція і повстання” (1968), “Соціальні зміни та історія” (1969), “Історія ідеї прогресу” (1980). Дослідження розпаду общинних відносин знаходились в центрі уваги при написанні таких праць, як “В пошуках общини” (1953), “Соціальний союз” (1970), “Соціальні філософи” (1974). Н. був також редактором ряду публікацій, які мали важливе значення для розвитку *теорет. та прикладної соціології* – “Еміль Дюркгейм” (1965), “Сучасні соціальні проблеми” (1961) і “Історія соціологічного аналізу” (1980). Найбільш відомою працею Н. з історії соціології є “Соціологічна традиція” (1967), в якій він стверджує, що соц. теорія пережила глибокий вплив франц. революції і промислової революції, що три системи думки (лібералізм, радикалізм і консерватизм) були реакцією на соц. зміни. З т.з. її концептуальних категорій (таких як *статус, сакральне, община*), соціологія пов’язана перш за все зі спадщиною консерватизму. В праці “Консерватизм” (1986) Н. досліджує основні ідеї політ. консерватизму і кризу консервативної думки, яка спостерігається сьогодні.

НОВА СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕАЛЬНІСТЬ – поняття, яке характеризує цілісний стан культурної сфери *сусп-ва* в перехідний період його *модернізації* і *трансформації* як основи майбутніх перетворень. У ньому фіксується інтегральний образ *сусп-ва* і буття його *культури* в проєкціях можливих змін, формування нових цінностей і норм культурного життя. Основними ознаками Н.с.р. є: зміна вектора духов. життя, “переоцінка” цінностей і формування їх нової *ієрархії*,

особистісно-індивідуалістичної домінанти, перехід від моностилістичної (соціалістичний реалізм) до полістилістичної культури, від вертикально-ієрархічного до горизонтально-регіонального принципу регулювання культури, розвиток культури регіонів, зростання нац.-культ. *ідентичності*, вестернізації укр. *культури*, релігієзації культ. життя, формування нової художньої реальності, нових взаємин суб’єктів культ. життя, формування “недержавного” сектора культури, комерціалізація культури, суперечливе піднесення *елітарної* та розширення і зниження рівня *масової культури*, відродження істор. пам’яті та повернення “забороненої” культури. Див.: *Культура; Культура елітарна; Культура соціологія.*

НОВІ БІДНІ – категорія людей, яка утворилася в результаті структурної перебудови економіки під впливом наук. техн. рев.: кваліфіковані робітники, які не знаходять застосування в умовах структурної перебудови, випускники навч. закладів, пенсіонери, соц. виплати яким не забезпечують прожиткового мінімуму.

НОВІ СОЦІАЛЬНІ РУХИ – організовані групи людей, які об’єднані загальною метою зміни певних аспектів своєї соц. ситуації. Вважають, що ця своєрідна форма *соц. руху* з’явилась після Другої світової війни і набула особливого значення в 1960-і рр. в період радикальних студентських рухів. Н.с.р. відрізняються від груп за інтересами і від політ. рухів. Прикладами суч. Н.с.р. є рухи еколог., феміністські і чорні. Про новизну таких соц. рухів говорять на основі наявності чотирьох характеристик: 1) цілей, тобто скерованості не стільки на трансформацію *соц. структур*, скільки на зміну соц. і культ. цінностей, особливо тих, які пов’язані з підвид. автономією; 2) соц. бази, коли в основі рухів лежать не *соц. класи*, а ін. *групи* (напр., жінки); 3) засобів дії – Н.с.р. не використовують традиційні

політ. засоби впливу на *державу*, а розраховують на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і установок (напр., *соц. дії* “зелених”), 4) організації Н.с.р., які відкидають формальні і бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав. Див.: *Держава.*

НОМІНАЛЬНА ГРУПА. Див.: *Група номінальна.*

НОНКОНФОРМІЗМ (лат. *non* – ні, *conformis* – подібний) – термін, що в 60-80-і рр. ХХ ст. набрав політ. звучання, коли на Заході поширились настрої, пов’язані з неприйняттям молоддю усталених форм життя, норм і правил, соц. схвалення, цілей та засобів їх досягнення.

НОРМАТИВНИЙ РОЗПОДІЛ – один із найбільш широко використовуваних видів теорет. розподілу. Н.р. спостерігається в незалежних один від одного (чи слабо залежних) чинниках, кожний з яких відіграє в загальній сумі приблизно однакову та малу роль, тобто відсутні домінуючі чинники. Як стандарт в статистиці використовується одиничний Н.р., в якому середнє значення ознаки дорівнює 0, а стандартне відхилення дорівнює 1 (тобто $\mu=0, \sigma=1$).

НОРМАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО СУСПІЛЬСТВА – підхід, в межах якого *сусп-во* розглядається як соціокульт. система, в якій людська поведінка, а через неї і *соц. явища* визначаються перш за все культ. чинниками (правилами поведінки, цінностями, ролями тощо). Див.: *Об’єктивістський підхід до суспільства; Суспільство.*

НОРМАТИВНА КУЛЬТУРА. Див.: *Культура нормативна.*

НОРМИ СОЦІАЛЬНІ (лат. *norma* – правило, взірць, керівне начало) – сукупність зобов’язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених сусп-вом, соц. спільнотами чи уповноважени-

ми суб'єктами для регулювання *соц. відносин*, діяльності і поведінки *соц. суб'єктів* на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності. Н.с. уособлюються у приписах, дозволах і заборонах. Вони виникають, формуються або розробляються на основі існуючих систем *цінностей, потреб, інтересів*, ідеалів *сусп-ва* чи його *соц.-структурних* піденств. Н.с. за обсягом дії можуть поширяться на *сусп-во* (норми права, норми моралі), на окремі спільноти – групи, організації та їх членів (трудова норма, статут організації, об'єднань і т.п.). Н.с. відзначаються універсалізмом, широким обсягом дії на *соц. суб'єктів*, кожен з яких, завдяки всезагальності і деперсоніфікованості Н.с., є безпосереднім об'єктом її дії. Н.с. передбачає підпорядкування одиничного чи особливого заг. – *сусп-ву*. Відхилення від Н.с. карається санкціями, набуваються ж Н.с. шляхом інтерпретації і *соціалізації*. Термін Н.с. є ключовим для теорій *соц. порядку*. Див.: *Інститут соціальний; Консенсус соціальний; Роль соціальна; Цінність*.

НУВОРИШ (франц. *nouveau riche* – новий багач) – людина, яка швидко розбагатіла тим чи ін. (законним або незаконним) шляхом і не змогла ще серйозно адаптуватись до нового *соц. середовища*.

Н. мають місце в різних країнах, але особливо часто це поняття використовується для позначення тих, хто в країнах, що розвиваються, зміг використати відкриті після нац. визволення шляхи швидкого збагачення, особливо через спекуляцію, торгово-фінансові махінації, корупцію і т.д. Прикладами Н. у нас сьогодні може бути багато “нових українців”, які різко розбагатіли часто незаконними шляхами в ході необдуманого проведення економ. реформ. Значна частина з них демонструє сьогодні в нашому *сусп-ві* культ наживи, користолюбство, вседозволеність, бездуховність і т.ін.

НУКЛЕАРНА СІМ'Я – *соц. одиниця*, що складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей, яка часто протиставляється розширеній сім'ї. Один з теоретичних підходів передбачає існування “функціональної відповідальності” між Н.с. та процесом індустріалізації, тому що Н.с. є вільною від широких родинних зв'язків, мобільнішою в геогр. та *соц. плані*, забезпечує достатню емоційну свободу за допомогою необмеженості вибору партнера у шлюбі та робить можливим заповнення професійних ролей на підставі критеріїв досягнення, що відповідає вимогам *індустр. сусп-ва*. Т.ч., сімейна структура у *суч. сусп-ві* складається ніби з відносно ізольованих Н.с., хоча при цьому допускається існування значних *соц. відмінностей*. Однак згідно останніх досліджень: 1) не всі сімейні структури в період до промислової революції мали класичну форму розширеної сім'ї; 2) власне процес індустріалізації супроводжувався більшим використанням розширених родинних контактів, частіше за допомогою обміну послугами та фінансової допомоги; 3) у наш час маємо дані про те, що для сімейних структур *індустр. сусп-ва* не є характерною наявність ізольованих подружніх домів. У *суч. сім'ях* не обов'язково між мешкаючими родичами підтримуються широкі контакти у формі візитів, телефонних дзвінків та обміну послугами. В цій системі взаємної підтримки важлива роль належить і тим, хто не є в родинному зв'язку з даною сім'єю, що призводить до виникнення модифікованої первинної групи навколо кожної сім'ї.

Уявлення про сім'ю як про унітарний феномен є певною мірою хибним. Крім звичайної Н.с., що складається з дружини, чоловіка і дітей, існує низка ін. структур сім'ї. В Україні в останні два десятиріччя спостерігається тенденція до зменшення розмірів сім'ї, збільшення кількості лю-

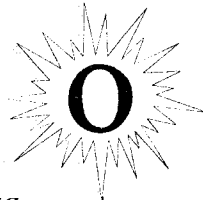
дей, що спільно проживають до шлюбу та поза шлюбом, збільшення кількості розлучень, повторних шлюбів та кількості позашлюбних дітей.

Такі зміни в структурі сім'ї певною мірою ставлять під сумнів функціональну теорію сім'ї, що поширилася сорок п'ятдесят років тому. Представники *функціоналізму* вважали, що сім'я є універсальним *соц. ін-том*, тому що вона вивконує в *сусп-ві* ключові функції *соціалізації*, турботи про дітей та відтворення населення. Однак у *суч. сусп-вах* число сімей такого типу зменшується. Вірогідним також є і те, що така сімейна структура створює певні складнощі для *сусп-ва* та для її членів. Сім'ї можуть бути як

функціональними, так й характеризуватися дисфункцією. Напр., деякі *суч. дослідники* говорять про пригноблений етап жінки в межах *суч. сім'ї*, що психол. травмує також ін. індивідів. Див.: *Група соціальна; Розлучення; Розширена сім'я; Подружжя роль; Шлюб*.

НУЛЬОВА ГІПОТЕЗА – поняття, що застосовується у зв'язку з перевіркою *гіпотез* і статистичної залежності. Гіпотеза є *наук. припущенням*, яке висувається для будь-яких фактів, явищ чи процесів, і повинне підтвердитись чи спростуватись. Н.г. передбачає відсутність залежності між змінними, які підлягають дослідженню. Див.: *Значущості перевірка*.

ОБГРУНТУВАННЯ ТЕОРІЯ – теорія, яка базується на даних, що систематично отримуються в ході *соц. досліджень*. Розробка О.т. є спробою уникнути крайнього абстрагування в *соціології* і є частиною розвитку в 1970-і рр. *якісного аналізу*, скерованого на усунення розриву між теорет. нагромадженими *емпір. дослідженнями* і *емпір. не обгрунтованими* теоріями. Це була реакція одночасно проти “*великої теорії*” і *понадмірного емпіризму*. Поняття О.г. є *тріюїзмом*, тому що неможливо збирати дані без теорії чи розвивати її без *емпір. даних*.

ОБ’ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – *соц. реальність* та її різні сторони і відношення. О.с.д. – *певна соц. реальність*, яка незалежить від дослідника і на яку спрямована його увага; П.с.д. – *якості, сторони, відношення і процеси цієї реальності*, яка виділена дослідником для цілеспрямованого дослідження. В одному і тому ж об’єкті може бути виділено багато предметів дослідження. Це можна пояснити *наук.-пізнавальною і практичною метою дослідження*. Виділення певного фрагмента *соц. реальності* як О.с.д. і виділення в ньому П.с.д. зумовлене проблемною *ситуацією*, тобто необхідністю подолати, вирішити деяке *соц. протиріччя*. Проблема ситуація “створює” предмет, а локалізація проблемної ситуації у певних явищах *соц. реальності* є основою для виділення О.с.д. Визначення О.с.д. і П.с.д. враховуючи його мету і уточнення проблемної ситуації – *неодмінна складова програми соц. дослідження*. При цьому у програмі переважно теорет. орієнтованого дослідження спочатку

уточнюється його предмет, а потім уточнюються межі об’єкта вивчення, ті *конкр. соц. ін-ти, відносини, процеси*, в яких найкраще відображене *соц. протиріччя*, що складає П.с.д. У *прикладному дослідженні* реальний об’єкт, яким треба керувати, є заданим метою дослідження, а П.с.д. (те, що створює *соц. проблеми*) підлягає уточненню відносно цього об’єкта. У теорет. дослідженні уточнюється проблема і П.с.д. а потім межі О.с.д. (сфери трудової діяльності, її види, *конкр. колективи*), в яких локалізується предмет, з тим щоб виявити типові зв’язки і відносини у даній предметній галузі. В *емпір. дослідженні* межі об’єкта мають бути суворо визначені в просторі і часі у відповідності з метою дослідження, його предметна зона не повинна виходити за межі окресленого об’єкта. Див.: *Дослідження соціологічне; Прикладна соціологія; Ситуація соціальна*.

ОБ’ЄКТИВНІСТЬ – 1) оцінки зовн. світу, спрямовані на уявлення світу таким, яким він є незалежно від наших концепцій; 2) знання, яке претендує на володіння критерієм *валідності* і достовірності. Часто говориться про те, що метою наук. дослідження (зокрема соціологічного) є об’єктивне знання, що вільне від пристрастей та упереджень. Однак з цього приводу думки науковців не збігаються: одні вважають, що об’єктивність в соціології можлива, ін. вважають навпаки. На захист засади, що соціологія не є об’єктивною, висувається шereg доказів різнобічного характеру: 1) *соціол. судження є суб’єктивними*, тому що вони знаходяться під впливом особистого досвіду дослідника (*феноменологічна соціо-*

логія); 2) *сене усіх засад соціології обмежується специфічним мовним контекстом (індексність; етнометодологія)*; 3) *усі соціол. теорії створюються представниками певних соц. груп та обмежені їхніми межами*. Часто вважають, що ця доктрина ґрунтується на засадах *соціології знання*, яка вивчає будь-яке знання як функції, пов’язані з *соц. позицією (К.Манхейм; релятивізм)*; 4) *усі спостереження в кінцевому результаті несуть певне теоретичне навантаження (теорет. навантажений результат)*. Оскільки всі члени сусп-ва володіють різними цінностями, то й докази соціологів у підсумку підпадають під вплив їхніх цінностей всупереч їх волі. Див.: *Позитивізм; Реконструкція; Соціологія як наука*.

ОБ’ЄКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО СУСПІЛЬСТВА – підхід, за яким сусп. явища пояснюються як такі, що визначаються перш за все об’єктивними чинниками, під якими розуміють об’єктивні, реальні *сусп. відносини*, безпосередні *умови життя*. Див.: *Нормативістський підхід до суспільства; Суспільство; Соціальні відносини*.

ОБ’ЄДНАНІ ГРОМАДЯН СОЦІОЛОГІЯ – це напрям досліджень *соціології політики*, який вивчає етапи створення, функціонування, взаємодію *добробільних громад*, формувань, створених на підставі *єдності інтересів* для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, їх роль у *соц. управлінні державою і сусп-вом*. О.г.с. розвивається у двох основних напрямках: 1) *соціологія політ. партій*; 2) *соціологія громад. організації*. Ці напрямки *соціол. знання* досліджують місце, роль і значення політ. партій і громад. організації, спілок, об’єднань громадян (союзів, асоціацій тощо), їх блоків, коаліцій у сусп.-політ. житті держави, вивчають ті *соц. ролі*, які відіграє кожен член об’єднання в організаціїній *іспрахії*, а також реальну активність у роботі об’єднання. О.г.с. по-

кликана з’ясувати те, як об’єднання виконують свої функції стосовно забезпечення захисту своїх членів, і як вони виконують свої функції щодо розвитку сусп-ва в цілому. Серед завдань О.г.с. є з’ясування того, наскільки організаційна діяльність сприяє розвитку політ., *соц., культ. активності особи*, забезпеченню її участі в управлінні держ. і громад. справами, задоволенню та захисту її *інтересів і потреб*, тобто О.г.с. цікавить роль, значення політ. партій і громад. організацій у процесі політ. *соціалізації* особи. О.г.с. вивчає, наскільки об’єднання громадян є вагомими чинниками в сусп. перетвореннях, як вони впливають на функціонування усього сусп-ва. Вона аналізує реальну участь політ. партій у виробленні держ. політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування, їх *електоральну поведінку*, у співпраці з *соц. психологією* О.г.с. досліджує мотивацію участі громадян у діяльності своїх організацій.

ОБМІНУ ТЕОРІЯ – теорет. перспектива, заснована на розумінні *Г.Зіммеля*, згідно якому, “будь-які контакти серед людей будуються за схемою надання і повернення еквівалентності”. Дослідження *соц. взаємодії, соц. структури* і *соц. порядку* з т.з. відносно обміну має довгу історію в антропології. В соціології такий підхід почав застосовуватись *недавно*, при цьому виділяються два різновиди теорії обміну: *індивідуалістичний і колективістський*.

Амер. індивідуалістичний підхід у тому вигляді, в якому він зустрічається в працях *Дж.К.Хоманса* і *П.Блау*, слідує гедоністичному, утилітаристському уявленню про те, що люди прагнуть до максимального збільшення своєї винагороди. Цей підхід передбачає, що винагороду можна отримати лише в ході *соц. взаємодії*, і що люди прагнуть до взаємодії і винагородження при взаємодії один з одним. Основ. парадигмою тут є

модель взаємодії між двома на мікрорівні. Традиційний акцент на колект. обміні у франц. антропології пов'язаний з ідеями М. Мосса і К. Леві-Стросса. Тут акцент робиться на узагальненому обміні, який вимагає наявності хоча б трьох діячів обміну, за яким будь-який учасник не пов'язаний безпосереднім обміном будь-чим з тією особою, якій він щось віддає. У цьому випадку обмін передбачає заг. цінності і довіру, очікування того, що ін. будуть виконувати свої обов'язки стосовно групи або сусп-ва, а не переслідують лише свої інтереси. Див.: *Раціонального вибору теорія*.

ОБРОБКА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ – перетворення емпір. даних, отриманих в ході *соціол. дослідження*, з метою зробити їх компактними, доступними для аналізу, перевірки дослідницьких *гіпотез*, інтерпретації. Умовно О.с.і. можна поділити на первинну та вторинну. Під первинною розуміється обробка вихідної інформації, для якої служать дані, отримані в ході *емпір. дослідження* (первинною інформацією можуть бути відповіді *респондентів*, оцінки *експертів*, результати *спостереження* та т.п.). Первинною обробкою вважається табулювання, розрахунок багатовимірних розподілів ознак, *класифікація* та ін. Вторинна О.с.і. – перетворення даних первинної обробки, тобто отримання показників, що розраховуються за частотами, згрупованими даними, кластерами і т.п. (це – середні величини, міри розсіювання, зв'язки, показники значущості). До вторинної обробки можна віднести і методи графічного подання даних (результатів дослідження, вихідна інформація для яких згруповані дані, таблиці, індекси (не слід плутати вторинну О.с.і. із вторинним аналізом соціол. інформації).

ОБРЯД ПЕРЕХОДУ – церемонія, яка відзначає перехід від одного етапу життя до ін.

ОБСТЕЖЕННЯ – систематичний збір інформації щодо *індивідів* та *груп* людей з використанням методів *інтерв'ю* чи *опитування* поштою та інтерпретацією отриманих даних за допомогою статистичного аналізу. О. широко використовується в соціології, є альтернативою *експериментального методу* та методу *включеного спостереження*. При проведенні О. може використовуватися *вибірка*, з тим щоби висновки з відомим ступенем точності могли переноситися з *вибіркової сукупності* на більше за численністю населення, як це робиться в дослідженнях *громад. думки*. Коли розміри досліджуваного населення є невеликими, соціол. О. можуть охоплювати цілі групи, а не вибіркові сукупності. Навіть коли використовується вибірка з населення, соціологи можуть розглядати її як самостійне ціле, не намагаючись узагальнювати висновки, отримані на підставі вивчення вибіркової сукупності шляхом порівняння їх з усім населенням. О. можуть використовуватися в *кейс-стаді*.

Соціологи в основному менше зацікавлені описами як такими та більше – визначенням співвідношення змінних, причинним аналізом. Цей інтерес впливає на організацію обстежень, але, г.ч., він відбивається на процесі аналізу даних. Якщо при описових О. отримані дані аналізуються в основ. у вигляді відсоткового визначення частоти, що представлена у формі таблиць, для перевірки теоретичних гіпотез соціологи схильні використовувати різноманітні статистичні методи багатозмінного аналізу чи застосовувати причинне моделювання. В останній час спостерігалася тенденція до проведення *повторного аналізу* даних проведених раніше досліджень на новій основі, тобто замість розробки та проведення власних О. деякі соціологи використовують суч. статистичні методи для причинного аналізу матеріалу, що зібраний ін. В резуль-

таті, як це часто буває, виникають проблеми розбіжності між цілями оригінального обстеження та цілями дослідника, що проводить вторинний аналіз даних. Див.: *Анкета; Громадська думка; Інтерв'ю*.

ОБСЯГ ВИБІРКИ – загальне число одиниць *спостережень*, що включені у *вибіркову сукупність*. О.в. визначається: 1) завданням дослідження; 2) ступенем однорідності *генеральної сукупності*, виходячи з досліджуваних якостей; 3) величиною довірчої вірогідності, що позначається символом Р, з якою гарантується достовірність результату; 4) точністю результатів, тобто величиною припущеної (граничної) *помилки репрезентативності*. Повинна бути взята до уваги сукупність техн. прийомів відтворення вибірки, тих засобів, за допомогою яких вибіркова сукупність виділяється з генеральної. О.в. може визначатися за допомогою таблиці достатньо великих чисел, за номограмами достатньо великих чисел та за допомогою математичних формул. Див.: *Вибірка; Вибіркова сукупність; Генеральна сукупність; Помилка репрезентативності; Одиниця спостережень*.

ОБЩИНА – сукупність людей, які мають загальне постійне місце проживання, залежать один від одного в повсякденному житті і здійснюють багато видів діяльності заради задоволення спільних економ. і *соц. потреб*. В останні століття О. втратила значну долю своєї самодостатності, оскільки зросло значення загальнонац. інтересів.

ОДИНИЦЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ – виділена характеристика в масі чинників, що спостерігаються. О.с. фіксує особливості і специфіку об'єкта і предмета дослідження. В процесі спостереження дослідник має справу з великою кількістю фактів. Серед них необхідно виділити лише ті О.с., які відповідають меті та завданням дослідження. Оскільки

ки спостереження об'єкта відбувається в ситуаціях діяльності, найбільш важливе значення набуває виділення кодованих О.с., тобто таких О.с., які можна зафіксувати певним кодом. Кодуватися, напр., можуть види реакції аудиторії, випадки *соц. відхилень*, кількість конфліктних ситуацій в колективі за певний період часу тощо.

ОЗНАКА – характеристика (або властивість) предмета аналізу, яка може бути піддана спостереженню і виміру.

ОЛЕСНЕВИЧ ЛЮБОМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1921, на Лемківщині, в с. Богуша Ново-Санцького повіту Краківського воєводства, Польща – 1983, Львів). У 1947-1949 рр. здобув середню освіту в Березанській вечірній школі робітничої молоді. У 1949-1953 рр. навчався на обліково-економ. ф-ті Львівського торгово-економ. ін-ту. У 1953-1964 рр. працював на посаді молодшого, а потім стар. наук. співроб. Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Захистив дис. на здобуття вченого ступеня канд. економ. наук (1958). 1964-1967 – доцент Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка, зав. лабораторії конкретно-соціол. проблем управління, стар. наук. співроб. Львівського відділення Ін-ту економіки АН УРСР. Автор 80 наук. праць, у т.ч. першої в СРСР монографії "Соціальне планування промислових підприємств". Започаткував новий напрям в *індустр. соціології* – соц. планування підприємств та регіонів. Завдяки працям О. та очолюваного ним колективу в 70-х рр. сформувався львівська школа індустр. соціології, яка здійснила помітний вплив на розвиток цієї галузі в СРСР.

ОНИЦУК ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1949, с. Голубече Крижопільського р-ну Вінницької обл.) – укр. соціолог, закінчив Одеський держ. ун-т (1977), захистив канд. дисертацію в Московському держ. ун-ті (1984), докт. дисертацію в Санкт-Петербурзькому держ.

ун-ті (1992). Працює проф. Одеського держ. економ. ін-ту. Галузь наук. інтересів: *соціологія молодіжної політики, освіти, трудового колективу*, етичних відносин. Автор близько 100 наук. праць, у т.ч. "Положення про структурні підрозділи заводу" (1980), "Основні принципи професійного і соціального становлення молодого робітника" (1990), "Національна еліта: проблеми виховання" (1996), а також ряду наук.-методичних розробок соц.-економ. розвитку районів та промислових підприємств міста.

ОПЕРАТИВНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – різновид *прикладної соціол. дослідження*, що здійснюється з метою отримання в короткий термін надійної та об'єктивної інформації про певний *соц. процес*, стан якого потребує посиленого та невідкладного управлінського впливу. На відміну від ін. видів соціол. дослідження, О.с.д. проводиться в тому випадку, якщо *проблемна ситуація* є очевидною, а протиріччя макимально загострені. Завдання О.с.д. – пошук причин виникнення того чи ін. протиріччя, що заважає нормальному функціонуванню конкр. *соц. механізму*. Результати О.с.д. використовуються організаціями, на замовлення яких ці дослідження виконуються.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ – сукупність операцій, з допомогою яких поняття, що використовуються в *соціол. дослідженні*, розчленовуються на складові елементи (індикатори), що здатні в сукупності описувати їх зміст. О.п. дозволяє уточнити якісну структуру предмета соціол. дослідження. Поняття, які з'являються в процесі *операціоналізації*, мають назву О.п. Деякі соціологи вважають, що якщо поняття не може бути операціоналізовано, то воно не є корисним чи є безглуздом.

ОПИТУВАЛЬНИЙ ЛИСТ – документ, упорядкований за змістом та фор-

мою наборів питань та висловів, що застосовується для збирання емпір. *соц. інформації* у вигляді писемних та усних відповідей обстежуваних осіб (*респондентів*). Складання О.л. передусь розробка *схеми соціол. дослідження*. На основі сформульованих у ній цілей, завдань та гіпотез складається план О.л., в якому визначаються основні теми та смислові блоки. Основ. видами О.л., що застосовуються в соціол. дослідженнях, є *анкета* та *бланк* формалізованого інтерв'ю (*питальник*). Вони мають багато спільного. В анкеті та питальнику використовуються одні й ті ж типи питань, загальними є функції цих питань, у більшості випадків співпадають принципи їх композиції. Анкета відрізняється вищим рівнем стандартизації, що робить її зручною при проведенні масових, статистичних досліджень. У питальнику звичайно припускається більша кількість питань, ніж в анкеті, частіше використовуються відкриті питання. Цей вид О.л. застосовується в дослідженнях, що вимагають глибшого вивчення якісних аспектів явищ, а також для контролю та поглиблення інформації, отриманої за допомогою анкет. Структура О.л. відбиває основні фази опитування: адаптацію, досягнення мети дослідження, завершення опитування (зняття напруги та ін.). О.л. складається з трьох частин: вступної (преамбули), основної та "паспортички" (блоку питань про соц. статус).

У вступній частині коротко та в доступній формі пояснюють мету дослідження, можливе практичне застосування результатів опитування, підкреслюється важливість активної участі даної конкр. особи в опитуванні, вказується організація, що проводить опитування. У випадку необхідності гарантується анонімність. Мета вступної частини О.л. полягає в тому, щоби створити у *респондента* заг. позитивну установку до опитування, викликати у нього інтерес до теми

опитування, стимулювати його до активної участі в дослідженні.

В основній частині О.л. вміщені питання, що розкривають тему дослідження. Визначаючи порядок питань, необхідно дотримуватися таких вимог: 1) послідовність питань повинна полегшувати процес спілкування, сприяти активній участі респондентів в опитуванні, підштовхувати їх до відвертості у відповідях; 2) питання, що належать до однієї теми, слід поєднати в окремі смислові блоки; 3) довгі серії однорідних питань бажано розділити питаннями з ін. теми; 4) не припускати впливу одних питань на ін. ("ефект впроминення"). Респондент, напр., з пересторогою зватися непослідовним може відповісти на дане питання під впливом відповіді у вигляді "вирви". Спочатку задається заг. питання, потім менш заг. і т.д. Таке звуження тематики зменшує вплив попередніх відповідей на наступні. Однак при цьому передбачається наявність у свідомості респондента несуперечливого логічного зв'язку між заг. та конкр. питаннями. У протилежному випадку прийом "вирви" не є ефективним. Тому частіше застосовується простий метод розширення питань; 5) необхідно поступово переходити від однієї теми до ін. З цією метою між основ. смисловими блоками О.л. розташовують перехідні запитання; 6) спочатку слід ставити вступні запитання, що підготовлюють респондента до відповіді на основ. Вони, звичайно, не є складними, торкаються інформації про конкр. факти чи події. Разом з тим вступні запитання повинні зразу привертнути увагу, зацікавити респондента; 7) основ., складні запитання повинні задаватися в середній О.л. До цього моменту респондент психол. підготовлений до відповіді на них і ще не змучений процедурою опитування; 8) запитання інтимного характеру повинні йти в кінці основ. частини О.л. У цьому випадку відмова респондента

відповісти на дані запитання не впливає на заповнення анкети в цілому; 9) не можна задавати питання на інформаційність після запитань, в яких містилася інформація з даної теми.

Заключна частина О.л. ("паспортичка") містить запитання про статус особи та демогр. дані. Деякі демогр. та статистичні запитання можуть ставитися на початку основ. частини О.л. з метою встановлення контакту з респондентом. Детально розроблена "паспортичка" іноді викликає сумнів в анонімності опитування. Тому в неї включається тільки необхідний мінімум питань. В кінці О.л. респонденту, звичайно, пропонується висловити у відкритій формі заг. думку про тему опитування. На завершення висловлюється подяка за участь в опитуванні. Див.: *Анкета; Питальник*.

ОПИТУВАННЯ ПАНЕЛЬНЕ. Див.: *Лонгітюдне дослідження; Панельне дослідження*.

ОПИТУВАННЯ ПОШТОВЕ – різновид опитування анкетного. При О.п. *анкета* розповсюджується серед потенційних *респондентів* як самостійне поштове відправлення за спец. підібраними адресами тих осіб, які в сукупності, на думку дослідника, репрезентують досліджувану соц. спільноту.

Залежно від мети та об'єкта дослідження списки адрес надають можливість звернутися чи не до всіх елементів *генеральної сукупності* (напр., при опитуванні всіх експертів регіону з якоїсь проблемі) або до її частини у вигляді *вибіркової сукупності*. Однак ці списки до моменту розсилання конвертів, що містять анкету та ін. відправлення для респондента, "застарівають", тобто з різних причин адреси людей, обраних для опитування, можуть змінитися. Ця обставина поряд з ін. причинами призводить до неповного повернення заповнених анкет, що знижує репрезентативність даних дослідження. Тому при підготовці О.п. необ-

хідно враховувати приблизну частку не повернених анкет та приблизну помилку репрезентативності даних опитування. О.п. може бути використане: 1) в умовах обмеження коштів; 2) як допоміжний метод поруч з одержанням основної інформації за допомогою *інтерв'ю* або анкетного опитування; 3) у випадку, коли необхідно одержати відповіді на запитання, що стосуються гострих, делікатних або інтимних проблем. Для більшості опитаних процес О.п. сприймається як анонімний, хоча він таким не є для дослідника. Заповнення і відправка анкети респондентом залежить від: 1) значення, яке він надає дослідженню; 2) соц. активності респондента; 3) кількості контактів з ним дослідника шляхом поштових відправлень з анкетною тощо.

ОПИТУВАННЯ ПРЕСОВЕ - метод збору первинної *інформації* за допомогою публікації анкет у періодичному виданні. Специфіка О.п. складається з опосередкованого характеру *комунікації* дослідника та *респондента*. З моменту публікації анкети до її повернення процес О.п. практично не підлягає контролюванню.

При підготовці та проведенні О.п. слід враховувати шерег обставин. Перелусім, для того, щоб респондент приділив частину свого *вільного часу* заповненню та відсиланню *анкети*, тематика *опитування* повинна бути йому цікавою. Після публікації інструментарію в газеті бажано через декілька днів на тій же шпальті вмістити нагадування про необхідність його заповнення та повернення. Достатньо ефективною є і повторна публікація анкети. Однією з умов, що сприяє підвищенню престижу *соціол. досліджень* взагалі та О.п., зокрема, є публікація результатів опитування (статті, нариси, інформація та ін.) на сторінках видання, що вмістило анкету. Метод О.п. використовується в поєднанні з ін. При цьому враховується пора року, сезон літніх

відпусток. Достойнство цього методу полягає у можливості оперативного з'ясування громад. думки з актуальної проблеми на великій території (у межах країни, регіонів, області). Недоліком О.п. є невисока репрезентативність, невідповідність соц. демогр. структури респондентів реальній структурі *генеральної сукупності*.

ОПИТУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНІ - один із способів отримання первинної *соціол. інформації* шляхом постановки в усній чи письмовій формі питань до окремої людини або більш чи менш широкій групі людей.

О.с. - дуже важливий метод емпірич. соціол. дослідження, особливо в процесі вивчення громад. думки, коли важливо отримати інформацію про оцінки і переваги певної групи людей. О.с., які проводяться в усній формі, називаються *інтерв'юванням*, де той, хто проводить опитування, інтерв'ю, виступає як інтерв'юер, а той, кого питають, у кого беруть інтерв'ю - *респондент*. О.с., які проводяться в письмовій формі, називаються *анкетуванням*. Це найбільш розповсюджені і інформативні способи *соц. виміру*. Якщо перевага першого полягає в безпосередній взаємодії соціолога та опитуваного, то другого - в анонімності відповіді і можливості порівняно швидко отримати соц. інформацію на значному масиві. Особливим різновидом О.с. є *експертне О.*, коли питання усно чи письмово ставляться перед експертами як спеціалістами, які володіють глибокими спец. знаннями в галузі предмета дослідження.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЮДИНА - термін, вживаний у книзі "Людина організації" (1956) амер. соціологом У.Уайтом, який визначив існування нової "породи" високопоставлених службовців значних корпорацій, життя яких нерозривно пов'язане з діяльністю цих корпорацій. Останні вимагають їх повного підкорення і розраховують на їх готовність до пересіду з

міста в місто і навіть на ін. континент у зв'язку з переміщенням з однієї посади на ін. Чим більше успіху досягає службовець, тим частіше він переміщається, здійснюючи спіралеподібне сходження в межах структури корпорації. Повне присвячення життя таких людей організації означає, що їх індивідуальність адаптувалась до середовища бюрократичних організацій, і що вони не мають ніяких зв'язків з будь-якою місцевою общиною, ні справжніх друзів, ні серйозних контактів зі своїми розширеними сім'ями.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНІ (лат. *organizo* - повідомляю, влаштовую) - складні взаємопов'язані ієрархічні соц. системи, великі вторинні соц. групи, що утворюються для досягнення певних цілей.

Багато соціологів ототожнюють О.с. і *соц. ін-ти*, розглядаючи О.с. як різновид *соц. ін-тів*, як їх складний вид. Так, *державу* та її органи можна розглядати і як ін-т, і як О.с. У тому випадку, якщо ці явища розмежовуються, характерними рисами О.с. вважаються: а) цільова природа; б) розподіл членів за статусами і ролями; в) розподіл праці та її спеціалізація на функціональній основі; г) побудова за вертикальними ієрархічними принципами з виділенням керуючої підсистеми та підсистеми, якою керують; д) наявність специфічних засобів регулювання і контролю; е) системна цінність. О.с. поділяються на формальні і неформальні (самоорганізації). Значення О.с. полягає перш за все в тому, що ефект їх діяльності при ін. рівних умовах набагато вище того, що можуть досягнути розрізнені, неорганізаційні дії такої ж кількості індивідів. Тому невинювано чимало соц. груп існують і функціонують у формі О.с. Вивчається О.с. в межах соціології організацій, де досліджуються проблеми управління і менеджменту, умови ефективного функціонування соц. систем.

Див.: *Менеджменту соціологія; Організація формальна і неформальна; Соціальні системи; Управління соціологія.*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕОРІЯ - цей термін означає сукупність емпірич. спостережень і теорет. висновків, пов'язаних 1) чинниками, які впливають на організаційну структуру; 2) соц. поведінкою людей на підприємствах. О.т. має справу, г.ч., з адміністративним рівнем підприємств, швидше розглядаючи позиції клерків, *менеджерів*, аніж позиції ін. службовців. О.т. виросла на основі аналізу *бюрократії*, наслідком чого було визнання існування певної багатоманітності організаційних форм і менеджерських структур. У праці "Управління інновацією" (1961) Т.Бернс і Г.Столкер показали відмінності між: 1) бюрократичними системами, які вони назвали "механічними", що пов'язані стабільними ситуаціями, такими, як неконкурентні ринки і незмінна технологія; 2) небюрократичними чи "органічними" формами *організації*, які дозволяють довести до максимуму особисту свободу дій, децентралізувати процеси прийняття рішень і звести по можливості до мінімуму обмеження *поведінки* людей різними правилами. Другий тип цими дослідниками розглядався як такий, що найбільше підходить до ситуацій, які змінюються. Таке розуміння сприяло розвитку підходу, у наш час відомого як імовірнісний, який встановлює відносини між різноманітними структурами і контекстуальними чинниками різного характеру, у т.ч. такими, як оточуюче середовище, технологія і масштаб. Імовірнісний підхід передбачає, що різні форми організацій відповідають різноманітним контекстам. Він є значною мірою описовим, демонструючи зв'язки між структурними і контекстуальними змінними, аніж таким, що пояснює причинні зв'язки. Крім цього, в руслі такого підходу зв'язки не розглядаються як особливо тісні, а наявність великої кількості різно-

манітних структур допускається в будь-якому контексті. Ін. підходи більшою мірою пов'язані з управлінською поведінкою, в т.ч. з тими аспектами, які не визначаються формально-рольовими вимогами даної організації. Див.: *Менеджерів революція; Менеджмент; Науковий менеджмент; Організації людини.*

ОРГАНІЗАЦІЙ СОЦІОЛОГІЯ – розділ соціології, який вивчає закономірності побудови, функціонування і розвитку організацій, людей, які сучасно реалізують якусь програму або мету і діють на основі певних процедур і правил. Основ. проблематика О.с. – співвідношення особових і безособових чинників організації, індивід і заг. в них, керівництва і підпорядкування, різноманітних цілей і т.д. В О.с. не існує єдиної методол. основи вивчення організацій, в ній є велика різноманітність підходів і традицій. В північноамер. соціології, напр., переважає інтерес до прикладних аспектів організаційних відносин, соціоінженерних методів підвищення їх виробничої ефективності, а для зах.-європ. традиції характерний погляд на організацію як на мікросусп-во зі своїми конфліктами. В цілому ж еволюція О.с. в ХХ ст. пройшла декілька етапів, кожен з яких будував свою модель організацій. 1) Організація як трудовий процес: під назвою “тейлоризм” ця модель відома своєю спрямованістю на первинну одиницю організації – “людина-праця”, яка, в свою чергу, роздрібнюється на елементарні складові, причому працівник тут виступає як пасивний додаток до виробництва. 2) “Організація-машина” (А.Файоль, Л.Урвік): в організації виділяється перш за все безособовий механізм із формалізованих зв'язків та норм, де людина виступає лише у функціональному прояві. 3) “Бюрократична модель” (М.Вебер): характеризується максимальною раціоналізацією організаційних відносин за рахунок витіснення з

них особистих характеристик. 4) “Організація-громада” (Е.Мейо, Ф.Ротлісбергер): як реакція на невдачі попередніх моделей, у центр уваги ставить психологію спілкування, колективної самоорганізації, неформальні норми і зв'язки. 5) “Соціотехнічна модель” (Е.Тріст, А.Райс та ін.) підкреслює взаємозалежність різноманітних технологій і форм групових відносин. 6) “Інтеракціоністська модель” (Ч.Бернард, Г.Саймон та ін.): організація розглядається як система тривалої взаємодії між працівниками, що включає в себе формальні і неформальні компоненти, інтереси індивідів і завдання організації; в такій системі раціональні управління лише часткові, а велику роль відіграють непередбачувані явища. 7) “Природна організація” (Р.Мертон, А.Етціоні та ін.): функціонування організації розглядається як процес, що сам здійснюється; мета – лиш один із результатів функціонування організації, відхилення від мети не помилка, а закономірність. Т.ч., О.с. пройшла еволюцію від детерміністських концепцій організації до невизначеності, навіть розмитості свого об'єкта.

Суч. О.с. розглядає організаційні відносини як прояв більш широких сусп. відносин, пов'язуючи побудову і функціонування організацій з особливістю соц. структури, конкр. проблем і завдань сусп. розвитку. У 80-90-х рр. ХХ ст. посилюється увага до проблем взаємодії організації із соц. середовищем (Г.Олдріх), інерції організації до змін (М.Ханнан), поведінки організації у кризових ситуаціях (Ч.Перроу, Дж.Креас), неформальних, добровільних організацій. Робляться спроби створення нових концепцій, напр. розуміння організації як “типу гри” в межах відносин влади (М.Крозьє), одержала розповсюдження концепція “організаційного розвитку”. Див.: *Менеджменту соціологія; Організації теорія; Управління соціологія.*

ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА – поняття, яке використовується авторами праць з соціології менеджменту і соціології організації як тотожне поняттю “корпоративна культура”. Ними розглядаються три властивості О.к.: 1) вона є пластичною, піддається маніпуляції і може проектуватися і формуватися керівництвом у сфері бізнесу; 2) вона є певною об'єднуючою силою; 3) завдяки забезпеченню мотивації службовців ця культура пов'язана з організаційною ефективністю і успіхом цього бізнесу. *Менеджери* вищого рівня покликані, згідно з концепцією О.к., створювати “міцні” О.к., які б сприяли поширенню серед службовців почуття приналежності до фірми, яка для них є певною общиною з єдиними цінностями і в якій немає місця конфлікту між протилежними інтересами. О.к. сприяють позитивній ідентифікації службовців з цілями фірми (компанії), тобто практично з цілями вищого менеджменту, і, отже, ефективній роботі на незначному формальному контролі. Результатами функціонування таких культур є *інтерналізація* зразків бажаної для вищого менеджменту *поведінки*, яка, у свою чергу, дозволяє скоротити більшість організаційних правил та інтенсивність *моніторингу* діяльності службовців. Ефективність О.к. означає можливість більшої “органічності” організації. Успіх японських компаній, як відомо, пов'язаний також з розвитком сильних О.к.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – спосіб реалізації програми дослідження, порядок дії, що покликані забезпечити координацію роботи дослідницького колективу (групи), економне та якісне вирішення поставлених завдань. Суч. соціол. дослідження, як правило, вимагають значних матеріальних та фінансових затрат, ґрунтуються на поділі праці. Тому виникає необхідність в спец. організаційній діяльності. О.с.д. є частиною заг. плану дослідження та визначає-

ся його завданнями (теорет., теорет.-прикладними, прикладними).

О.с.д. розв'язує такі основні завдання: визначення необхідних для реалізації програми дослідження видів робіт та їх послідовності; розрахунок необхідних матер. та фінансових ресурсів; аналіз затрат часу на окремі види робіт та дослідження в цілому; нормування праці виконавців; координація взаємодії дослідницького колективу з метою найефективнішого використання можливостей. О.с.д. складається, як правило, з наступних етапів: розробка мережевого плану-графіка; підготовка поля дослідження; підготовка дослідницької групи; проведення *польового дослідження*; організація обробки та *аналізу соціол. інформації*; підготовка підсумкового звіту.

ОРГАНІЗАЦІЯ ФОРМАЛЬНА І НЕФОРМАЛЬНА (лат. *forma* – вид, образ, обличчя) – два способи соц. організованості. О.ф. має такі особливості: 1) є раціональною, тобто в її основі лежить принцип доцільності свідомого руху до певної мети; 2) є безособовою, тобто розрахована на індивідів, відносини між якими встановлюються за розробленою програмою. Між індивідами в О.ф. існують лише службові зв'язки. О.ф. підпорядковується лише функціональним цілям. О.н. є системою спец. зв'язків, норм, дій, що склалась спонтанно (мимоволі), продуктом більш або менш тривалого міжособистісного і внутрішньогрупового спілкування, О.н. може існувати паралельно з О.ф.

ОРГАНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *organismus* і гр. *organon* – знаряддя, інструмент) – це конкр. сусп-во, що функціонує як цілісність і в межах якого відбувається відтворення матер. засобів існування і самої людини. Основ. функціями О.с. є забезпечення людей, що вступають у контакти, необхідними умовами для відтворення засобів існування і самовідтворення. До таких умов належать:

сдність території, сдність економ. життя, спільність мови, сдність соц. норм, стереотипів і цінностей, які дозволяють групам людей стало взаємодіяти. Такими соц. організаціями в суч. сусп-ві є нац.-державні спільноти. На відміну від ін. соц. спільностей, вони охоплюють взаємовідносини і взаємозв'язки класів та ін. соц. груп, виявляють в них спільне, а не особливе. Див.: *Суспільство; Соціум*.

ОРГАНІЧНА ШКОЛА В СОЦІОЛОГІЇ – виникла у др. пол. XIX ст. Засновником О.ш.с. вважається Г.Спенсер, який виступав за впровадження у соціологію принципів *еволюційної теорії*. Представники О.ш.с. (П.Лілієнфельд, Р.Вормс, А.Стронін та ін.) виходили з аналогії між біол. і соц. організаціями, що є схожими у процесах росту, у диференціації та інтеграції частин, їх автономії, наявності розподільних і регуляторних систем. Внесок Г.Спенсера в розвиток соціол. думки пов'язаний насамперед з тим, що у його працях набули обґрунтування теорет. уявлення про сусп-во як цілісну систему, що підпорядкована об'єктивним законам еволюції. Соц. еволюція, в його розумінні, не тільки не ліквідує багатоманітності сусп. явищ, не мислима без діяльності вільних індивідів, благо яких є вищою метою існування сусп-ва. П.Лілієнфельд ототожнював біол. і соц. організм, відмінність соц. організму від біол. полягає лише у більшій досконалості і складності сусп-ва. Соц. організм, так само як і біол., має хвороби – “соц. хвороби” (відхилення чи порушення в системі *соц. організму*, які викликаються змінами в “клітинах” сусп. організму індивідів). Представники О.ш.с. постійно ототожнювали сусп-во і біол. організм, процеси *інтеграції і диференціації* у сусп-ві і біол. організми для пояснення функцій і структури елементів сусп. організації, для встановлення їх місця і ролі у збереженні соц. цілого.

Однією із шкіл всередині О.ш.с. був і *дарвінізм соц.* (А.Смолл, Л.Гумплович і ін.). На поч. XX ст. вплив О.ш.с. практично зупинився, що було пов'язане з його *натуралізмом* в поясненні соц.-політ. явищ і процесів та впливаючим з цього спрощеним підходом до них, з неспроможністю з суто біол. позиції пояснювати соц.-політ. явища і процеси, що відбуваються в сусп. житті, яке швидко ускладнюється. Див.: *Біологічний напрям в соціології; Дарвінізм соціальний*.

ОРІЕНТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (франц. *orientation* і лат. *oriens* – схід, напрям) – *установка* на включення в ті чи ін. види і форми *соц. діяльності*, формування спрямованості на надбання бажаного *соц. стану* і способів досягнення цього стану. Заг. характер О.с. визначається домінуючими в сусп-ві відносинами і моральними цінностями. О.с. людини мають циклічний характер і протягом її життя вони змінюються за мірою досягнення цілей кожного *життєвого циклу*. В середині кожного циклу О.с. мають свої особливості: 1) усвідомлення людиною свого соц. походження, зв'язку з оточенням; 2) аналіз власного соц. статусу, можливостей свого подальшого соц. просування. *Соціол. дослідження* О.с. можуть проводитись за такими основними напрямками: діапазон О.с., опис домінуючих в різних групах О.с.; роль різноманітних чинників (*сім'я, школа, вік та ін.*) в формуванні О.с.; аналіз змісту і структури самої О.с.; механізми її формування. Див.: *Життєвий цикл особи; Життєвий шлях*.

ОСВІТА – соц. ін-т, що виконує економ., соц. і культ. функції. Економ. функція О. полягає у формуванні соц.-професійної структури; соц. – у участі у процесах *соціалізації особистості*, відтворенні соц.-класової і соц.-статусної структури сусп-ва; культ. – у тому, щоб

використовувати раніше накопичену культуру з метою *соціалізації індивіда*, формувати його творчі здібності. О. є важливим чинником, що впливає на поведінку особистості. Підвищення значення О. у суч. світі пов'язане з розвитком наук.-техн. прогресу. Ріст освітнього рівня населення є важливим показником розвитку сусп-ва. Основні завдання суч. О. – підвищення якості заг. та спец. О., реформа середньої школи і комп'ютеризація як її центральний процес, встановлення прямих контактів між виробництвом і вищою школою, покращання всіх компонентів підготовки спеціалістів та ін. На сучасному етапі розвитку нашої країни у галузі О. виник цілий ряд проблем соц. характеру: збільшилась роль соц. походження в одержанні О.; при високій цінності формальної О. зменшився інтерес до одержання професійних знань; впав престиж деяких важливих для народного господарства професій; зростає розрив між *наукою та культурою*, відставання О. від науки; нарешті, суч. соц. ін-т О. не зміг подолати проблеми пригнічення людиною людини, про що свідчить функціональне завдання системи О. готувати державі об'єкти соц. маніпуляції, а не суб'єкти соц. дії.

Прояви глобальної кризи пов'язані із збереженням дисфункцій суч. освітніх систем, що не відповідають *соц. очікуванням* людей у сусп-ві. Україна також не змогла запобігти освітній кризі, наслідуючи як набутки й досягнення, так і невирішені проблеми її суперечності радянської системи навчання. Спроби подолання глобальної кризи О. в нашій державі сконцентровані у держ. нац. програмі “Україна XXI століття: стратегія освіти”.

ОСВІТА СОЦІОЛОГІЧНА – система наук. знань і навичок, що дозволяють професійно займатись *соціологією*, професійна підготовка соціологів. О.с. можна одержати у спеціалізованих навч.

закладах, що дають право на професійну діяльність у галузі соціології (дослідницьку, викладацьку, консультанційну). Для успішної роботи в організаційних системах економісти, юристи, інженери й управлінці повинні володіти основами *соціол. знання*, методів і техніки досліджень, які вони вивчають під час навчання за спеціальностями. О.с. можна одержати за власним бажанням людини на основі гнучких програм навчання у різних організаційних формах, при необхідності оформлених в освіту, що дає право на професійну діяльність в галузі соціології. О.с. у всіх формах повинна бути неперервною. Її основою повинно бути творче засвоєння заг.-теорет. соціології, спец. соціол. теорій, методів і техніки проведення соціол. досліджень, історії соціології. Важливе значення мають математичні знання при одержанні О.с. В Україні професійна підготовка соціологів ведеться у Київському, Львівському, Харківському, Одеському, Дніпропетровському, Волинському нац. ун-тах, на філос. і економ. ф-тах ін. вищих навч. закладів. Враховуючи, що з 1993 р. у вищих навч. закладах усіх рівнів акредитації соціологія введена як нормативна дисципліна, і викладається в основному спеціалістами з історії КПРС або теорії наук. комунізму стар. віку, які, правда, пройшли певну перекваліфікацію, потреба у професійних соціологах буде зростати, а, отже, буде розширюватися і база їх підготовки, і т.ч. і підготовка соціологів вищої кваліфікації через систему аспірантури та докторантури.

ОСВІТИ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, предмет якої – система освіти як соц. ін-т і її взаємодія з сусп-вом. Основні проблеми О.с.: сусп. умови виникнення, функціонування і розвитку суч. систем освіти; виробничо-техн. і соц. вимоги до освіти; соц. рівність і нерівність в сфері освіти; навчальний заклад як соц.

система; взаємодія системи освіти з політ. ін-тамн, соц. структурою сусп-ва, нац. відносинами, духов. світом людей; роль системи освіти в *соціалізації* індивіда.

Основні О.с. як самостійної науки заклам *Е.Дюркгейм*. В подальшому О.с. та основні її проблеми розроблялись у працях відомих соціологів: *П.Бурдьє* (Франція), *К.Дженкс* (США), *Дж.Флаут* (Англія), *К.Мангей* (Німеччина) та ін. У СРСР О.с. активно розробляється з кін. 50-х рр. XX ст. Найбільш інтенсивно вивчались проблеми суч. "революції в освіті", роль системи О. як чинника зміни соц. структури сусп-ва і каналу соц. мобільності, життєві плани учнівської молоді, соц. обличчя і *спосіб життя* педагогічних кадрів. Увага соціологів освіти в 1950-60-і рр. була зосереджена г.ч. на ролі О. у розвитку соц. мобільності, її впливі на *життєві шанси* індивідів, на вивченні соц.-класових відмінностей в освітніх досягненнях і їх поясненні. З поч. 1970-х р. О.с. розвивалась у кількох напрямках: 1) шкільна соціологія займалась описом шкільних соц. систем, звертаючи увагу на значення взаємодії між викладачем і учнями для досягнення останніми успіхів в освіті; 2) здійснювалось вивчення школи як елемента культурного відтворення, що забезпечує засвоєння учнями прихованої навч. програми; 3) феміністськими соціологами велись дослідження ролі школи у розвитку статевих стереотипів у дітей; 4) за допомогою емпір. досліджень методів викладання соціології намагались визначити ступінь ефективності різних стилів викладання.

О.с. виходить з того, що для встановлення правильної системи О., з однієї сторони, потрібна зміна соц. умов, а з ін. - для того, щоб змінити соц. умови, необхідна відповідна система О. Система О. володіє відносною стабільністю навіть в найкритичні політ. моменти. Необхідно також, щоб вона відіграла провідну

роль відносно рівня розвитку виробництва і сусп. умов, відповідаючи не тільки теперішнім, але і перспективним потребам сусп-ва. Все це неминує породжує протиріччя між системою освіти і сусп-вом, а також усереднені самої системи освіти, яку досліджує О.с.

О.с. на основі масиву досліджень виявила реальні протиріччя між кількісними і якісними показниками О., між зростанням інтелектуального потенціалу сусп-ва і неможливістю його реалізації в умовах низьких темпів наук.-техн. прогресу, між потребами сусп-ва і життєвими планами учнівської молоді. Основними шляхами виходу із кризи, в якій знаходиться О. в Україні є: 1) вирішення питань кардинального оновлення всієї системи О., зокрема оновлення вищої школи, більш поглиблене її реформування відповідно до потреб сусп-ва на основі її безумовної автономізації; 2) роздержавлення системи О., створення розгалуженої мережі ун-тів та ін-тів, які б були альтернативою структурі держ. вищих навчальних закладів; 3) демократизація всієї системи О., її навчального та керівного змісту; 4) підвищення фундаментальності підготовки фахівців, що об'єктивно відкриває шлях до постійної самоосвіти, здобуття знань із різних джерел і в різноманітних формах; 5) гуманізація та гуманітаризація О. Див.: *Життєві шанси; Клас соціальний; Культурна депривація*.

ОСОБА - людський індивід у всій повноті якостей: біол., соц., духов., ментальних та тілесних; окремий представник людського роду. У процесі діалектичної взаємодії саморозвитку і *соціалізації* О. стає індивідуальністю і *особистістю*.

ОСОБИСТІСНІ ГРУПИ - групи друзів, які засновуються на взаємній симпатії. Утворюються на базі особистих потреб в об'єднанні.

ОСОБИСТІСТЬ - конкр. вираз сутності людини, цілісне втілення і реалі-

зація в ній системи соц. значущих рис і якостей сусп-ва. Властивості О. - це те, що зближує індивіда і конкр. обумовлені соц. особливості його життєдіяльності. Невід'ємними рисами О. є: самовідомість, *ціннісні орієнтації*, соц. *відносини*, відповідальність за свої вчинки, певна автономність відносно сусп-ва та ін. *Індивід* стає О. в процесі *соціалізації*. Поняття О. слід відрізнити від поняття "людина", яке відбиває лише те, що індивідуум належить до людського роду (*homo sapiens*), володіє всезагальними, притаманними всім людям рисами і якостями. Разом з тим, поняття О. не є тотожним поняттю "індивід", яке, як правило, використовується тоді, коли мова йде не про людину, не про будь-яку людину, не про людину взагалі, а про конкр. людину. Кожна О. в сусп-ві має свій соц. статус і відіграє свою соц. роль. Взаємодія О. і сусп-ва - центральна проблема соціології. Якими є О., що складають сусп-во, таким є й саме сусп-во. Але не менш вірним є те, що яким є сусп-во, в якому живуть О., такими є і його О. *Стратифікація сусп-ва* робить неминучим формування різних типів О. (О. *менеджера*, О. *робітника*, О. *інтелігента*, О. *підприємця*, О. *лікаря* і т.д.). О. - специфічний об'єкт соціології. Тут соц. частина втілюється у психол. формах. Тому соціологія, вивчаючи О., доповнює традиційні методи соціології методами, запозиченими з арсеналу психол. наук. Соціолог вивчає О. як елемент соц. життя, розкриває механізм її становлення під впливом соц. чинників, механізм зворотньої дії на соц. світ, її участь у змінах та розвитку сусп. відносин. Соціологія вивчає зв'язки О. і соц. груп, особистості і сусп-ва, регуляцію і саморегуляцію соц. поведінки. Див.: *Індивід; Особистість модальна; Соціалізація; Соціологія особи*.

ОСОБИСТІСТЬ МОДАЛЬНА - людина, яка підтримує ті ж культ. зразки,

що і більшість членів сусп-ва. Тип О.м. не конструється дослідником довільно, умоглядно. Він виявляється і зображується лише за допомогою соціол. досліджень.

ОСОБИСТІ СОЦІОЛОГІЯ

галузь вивчення особистості, як соц.-типового відображення системи сусп. відносин і соц.-типового суб'єкта цих відносин. Її предметом є соц.-істор. і соц.-культ. типи особистості, а також соц.-типові прояви ролі соц. структури особистості, які відображають різноманітні соц. зв'язки і сусп. необхідні функції, що реалізують індивіди. О.с. виходить з принципу вирішального значення об'єктивних соц.-економ. і соц.-культ. умов *соціалізації* особистості, тобто процесу її формування як соц. суб'єкта, освоення сусп. *цінностей*, стереотипів соц. поведінки.

На рівні соц.-істор. і культурологічного аналізу може бути виділений базисний (А.Карднер, Р.Ліптон), тобто нормативний для певної культури тип особистості (найбільш поширений). Соц.-характерологічні риси особистості (догматизм чи відкритість, терпимість чи нетерпимість до чужих поглядів, духов. чи бездухов. та ін. обумовлені системою сусп. відносин, особливостями культури, становимся індивідів в соц. структурі сусп-ва. Рольові теорії особистості (*Дж.Мід*, Р.Ліптон, *Р.Дарендорф*) досліджують процеси засвоєння індивідом соц. заданих функцій - ролей, що залежать від соц. статусу індивіда в системі взаємовідносин. Найбільш активно серед укр. соціологів проблеми особистості вивчала група соціологів на чолі з *Л.В.Сохань* (70-90-і рр. XX ст.).

Спадщина казарменного соціалізму, відчуження виробників від засобів виробництва, придушення соц. ініціативи, порушення прав людини - все це виступало гальмом у розвитку особистості якісного нового демокр. сусп-ва в Україні. Зміни, що відбуваються в укр. соціумі будуть

стимулювати розвиток таких необхідних рис особистості, як активність соц. позиції, відповідальність, самостійність в діях, самодисципліна, життя цілеспрямованість, підприємницький дух тощо.

ОССОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЛЕОНІДОВИЧ (нар. 1935, м. Одеса) – укр. соціолог, доктор філос. наук, проф. кафедри соціології Нац. ун-ту “Кисво-Могиланська академія” (з 1998 р.) і гол. науковий співробітник Ін-ту соціології НАН України (з 1992 р.). Закінчив істор. ф-т Одеського ун-ту (1961), аспірантуру (1968). Професійна діяльність: вчитель школи (1961-1966), викладач Одеського політехн. ін-ту (1963-1966), викладач філософії Київського ін-ту народного господарства (1968-1970), стар. наук. співпрацівник, зав. відділом ун-ту філософії АН України (1970-1989). Протягом 1989-1990 рр. працював в Ін-ті соц. управління і політології; 1990-1992 рр. – у Секретаріаті Верховної Ради України. Захистив канд. дисертацію “Загальні і специфічні фактори розвитку виробничої демократії” (1970) і докт. дисертацію “Цінності професійної діяльності (досвід і методологічні проблеми соціологічного дослідження)” (1986). Наук. інтереси: *соціологія громадської думки, соціологія масових комунікацій*. О.- автор понад 60 наук. праць, в т.ч. монографій: “Активність трудящих в управлінні виробництвом” (1973), “Формування трудових орієнтацій молоді” (1985), “Професійне самовизначення і трудовий шлях молоді” (у співавт., 1987), “Масова комунікація і громадська думка” (у співавт., 1990), “Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації” (1999).

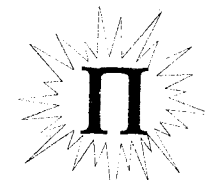
ОТОЧУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ – середовище, в середині якого люди, тварини чи об'єкти існують або діють.

ОФІЦІЙНА СТАТИСТИКА – дані, зібрані і видані урядовими установами. Соціологи підходять до О.с. з обережністю через дві причини: 1) відомо, що деяким статистичним даним не вистачає точності, що обумовлено способом їх збору; 2) категоризація даних офіційної статистики відображає інтереси уряду і може бути незначущою для соціологів. Але, незважаючи на це, вивчення специфічних *соц. процесів*, пов'язаних з характером збору і категоризації О.с. є багатообіцяючою галуззю досліджень, як це продемонстрували кримінологи відносно кримінальної статистики.

ОЦІНКА – метод оцінки характеристики населення за даними, одержаними шляхом *вибірки*. Вибірка на випадковій основі дозволяє використати статистичну теорію розподілу для одержання оцінок відомого ступеня точності.

ОЧІКУВАННЯ РОЛЬОВІ – специфічна частина механізму регуляції поведінки людей в *групах* і *організаціях*, що є сукупністю неформальних вимог щодо виконання відповідних *соц. ролей*. Прикладами О.р. можуть служити очікування членів *сім'ї* один від одного виконання певних обов'язків відповідно із соц. ролями батьків чи дітей, або очікування керівника фірми від її службовців ініціативного і сумлінного виконання ними своїх обов'язків. Найбільш важливі О.р. стандартизуються, завдяки чому посилюється прогнозованість поведінки взаємодіючих людей, узгодженість, упорядкованість і ефективність їх дій.

ОЧІКУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ – очікування від людини, яка займає в сусп-ві певне положення, суджень, дій і чинників, які відповідають її *соц. ролі*.

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ – управління інформаційними потоками і комунікаціями між організацією та громадськістю. Вирізняють чотири моделі П.р., які включають асиметричні або симетричні комунікації: 1) прес-посередництво, або “пабліситі” – тут головною метою тих, хто займається такою роботою, є просування організації, створення її сприятливого іміджу в будь-якій можливий спосіб; 2) інформування громадськості – ця модель відрізняється від попередньої тим, що тут головне завдання полягає не в забезпеченні іміджу або реклами, а в наданні населенню якомога більше правдивої інформації; 3) двобічна асиметрична модель; цей підхід має за допомогою методів переконання і широкого використання інтереси установи або організації; 4) двобічна симетрична модель – за такого підходу установа або організація намагаються встановити ділові відносини з громадськістю, прийнятні для обох сторін. Див.: *Інформація соціальна; Засоби масової інформації; Реклама*.

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА – збереження народом своїх істор. традицій.

ПАНЕЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – різновид *повторного дослідження*, мета якого – вивчення змін, що відбуваються в будь-якій групі людей протягом певного проміжку часу. Своярідність П.д. полягає в тому, що обстеженню підлягають одні й ті ж люди через однакові часові інтервали. Частота повторюваності, а також заг. тривалість повторних досліджень можуть бути різними та залежать від змісту досліджуваних процесів. Дос-

лідження проводяться за однією й тією ж методикою. Чим чіткіше витримується подібність від дослідження до дослідження, тим надійніший результат. Прикладом П.д. може служити дослідження процесу електоральної поведінки молодих виборців чи дослідження впливу будь-якого нововведення на поведінку групи людей. Труднощі цього методу пов'язані з початковим визначенням *вибірки*, причому іноді буває складно знайти людей, які погодяться б узяти участь у довгостроковому дослідженні. Див.: *Дослідження соціологічне; Лонгітюдні дослідження*.

ПАНІНА НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА (нар. 1949, м. Сочі, Росія) – укр. соціолог і психолог, фахівець у галузі *соц. психології, методології соціол. досліджень та соціології медицини*, докт. соціол. наук (1993). Закінчила Московський ун-т (1972). Працювала в Ін-ті геронтології АМН, Центрально-Укр. відділенні Всесоюзного центру вивчення громад. думки. З 1991 р. працює зав. сектора Ін-ту соціології НАНУ, з 1993 р. – зав. відділом соц. діагностики. Серед основ. результатів її досліджень – концепція *соц. адаптації* в умовах стабільного та нестабільного *соціумів*, обґрунтування чинників та закономірностей формування *способу життя*, психол. стану населення в посткомуністичному сусп-ві. Результати досліджень викладені більш як у 100 публікаціях. Член дослідн. комітету політ. соціалізації Міжнар. асоціації політ. наук та Міжн. т-ва досліджень міжособистісних стосунків. Основ. наук. праці: “Технологія соціологічного дослі-

дження” (1996); “Опитування громад. думки. Для журналістів та політиків” (1995); “Психологія людського взаєморозуміння” (1989, співавт. Є. Головаха); “Соціальне безумство: Історія, теорія і сучасна практика (1994, співавт. Є. Головаха).

ПАНІТТО ВОЛОДИМИР ІЛІЧ

(нар. 1947, м. Київ) – укр. соціолог, докт. філос. наук, проф. Закінчив Київський держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка (1970). З 1970 р. до 1990 р. працював у Ін-ті філософії АН України (спочатку наук. співроб., потім зав. сектора), у 1990-1991 рр. – зав. відділу Ін-ту соціології, з 1992 р. директор Київського міжнар. ін-ту соціології і водночас проф. Київського держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1991-1992), згодом – проф. Нац. ун-ту “Кисво-Могиланська академія”. У 1994, 1995 та 1996 – запрош. проф. Ун-ту Дж. Гопкінса (США). Опублікував 7 монографій та понад 100 статей і розділів у монографіях. У різні роки був членом редколегії журналів: “Філософ. та соціол. думка”, “Соціол. дослідження”, “4М: Методологія. Методи. Матем. Моделювання”, “Соціол. журнал”. Є членом соціол. асоціації України та членом професійних іноземних т-в: Амер. соціол. асоціації (ASA), членом секції методів Міжнар. соціол. асоціації (ISA), членом Європ. асоціації маркетингу та вивчення громадської думки (ESOMAR), амер. та всесвітньої асоціації з вивчення громад. думки (AAPOR та WAPOR). Основ. наук. праці: “Структура міжособистісних відносин” (1975); “Кількісні методи в соціологічних дослідженнях” (1982, співавт. В.Максименко); “Якість соціологічної інформації” (1986); “Поштове опитування в соціології” (1988, співавт. Ю. Яковенко) та ін.

ПАНОПТИКУМ – симптом посилення надзору і соц. контролю в суч. сусп-ві; система безперервного спостереження і контролю за кожним аспектом життя

в'язня. За І.Бентаном, П. – рац. проект покарання, який прискорює виздоровлення особистості.

ПАРАПСИХОЛОГІЯ – галузь дослідження загалькових явищ (телепатія, телекінез та ін.), які ще не одержали ґрунтового наук. пояснення.

ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ (гр. *paradeigma* – приклад, зразок) – система найбільш заг. вихідних і важливих основ достатньо визнаної на даному етапі теорії, яка визначає її концептуально-методол. підхід до постановки і вирішення соц. проблем. Висунуте ще в 20-х рр. ХХ ст. амер. науковцем Г.Куном полісемічне поняття “П.” сьогодні міцно утвердилось у багатьох науках, у т.ч. і в соціології. Уся їх історія є не що ін., як постійне виникнення, обґрунтування, розширення впливу одних П. і падіння ін., їх протиборство і зміна. Кожна П. визначає специфічний підхід дослідника до вивчення, інтпретації й оцінки відповідних явищ, процесів і потребує вироблення своєрідного категоріального апарату. Можна, напр., говорити про поділ соціол. П. на структурні (П. функціоналізму, конфліктології та ін.), скеровані на вивчення сусп-ва як цілого і на мікрорівні, та інтерпретивні чи інтерпретативні (П. інтеракціонізму, феноменології, етнометодології й ін.).

П. охоплює сукупність світоглядних, методол., теорет., методичних передумов і чинників, що уособлюють певні наук. зразки і досягнення на певному етапі знання і розвитку науки. Предметно П. включає найвищі наук. здобутки, що служать зразком для ін. наук та наук. колективів. Кожна система наук. знання проходить три основ. етапи розвитку: допарадигмальний (пов'язаний із встановленням нової П.), парадигмальний (панування даної П.) та виникнення нових П., що заперечують попередні і призводять до нової наук. революції, пов'я-

заної із зміною П. Термін П. як категорія наукознавства ефективно спрацьовує при поясненні механізму еволюції наук. знання, спадковості, зв'язків між наук. традиціями та інноваціями. В соціології цей термін швидше означає соціол. школу. Кожна школа є відносно самостійною і використовує власні методи і теорії. Парадигми роблять можливим, за висловленням Куна, “нормальну науку” – те, чим дослідники займаються з дня на день.

ПАРЕТО ВІЛЬФРЕДО (1848-1923) – італ. соціолог, інженер та економіст, який виклав свою теорет. концепцію в “Трактаті всезагальної соціології” (1916). Зробив значний внесок у теорію еліт. Сусп-во для П. – це система, яка знаходиться в стані динамічної рівноваги. Воно поділяється на еліту “кращих”, які керують, і нееліту, тобто тих, якими керують. Така соц. гетерогенність обумовлюється біол., тобто наявністю певних біопсихол. якостей *індивіда*. На його думку, такий поділ притаманний усім сусп-вам, а циркуляція, зміна еліт, служить основою і рушійною силою всього істор. розвитку. Його теорія еліт стала відправним пунктом для дослідження механізмів влади. Основ. праці П.: “Соціалістичні системи” (1901-1902), “Підручник політекономії” (1907), “Трактат всезагальної соціології” (1916), “Перетворення демократії” (1921), в англ. перекладі “Розум і суспільство” (1936).

ПАРК РОБЕРТ (1864-1944) – амер. соціолог, автор класичної “соц.-екологічної” теорії. У 1914 р. П. розпочав роботу на кафедрі Чиказького ун-ту, де працював 20 р. Перед тим він працював журналістом, був студентом *В. Зільмея* і займався політ. діяльністю. Відомий представник Чиказької школи, якому вона зобов'язана своїм зацікавленням до проблем міського життя, общини і расових відносин, схильністю до *емпіризму* і

розвитком *методу включеного спостереження*. Був президентом Амер. соціол. товариства (1925). *Соціологія*, за П., вивчає зразки колект. поведінки, які формуються в ході еволюції сусп-ва. Русійною силою сусп. розвитку, вважає П., є *конкуренція*. Разом з *Е. Берджесом* опублікував підручник “Вступ у науку про суспільство” (1921). Він вважав, що соц. стосунки підкорені чотирьом принципам: кооперації, конкуренції, *акомодації* і *асиміляції*, враховуючи їх при дослідженні соц. процесу в місті. Вплив П., який виховав ціле покоління амер. соціологів, виходить за межі його праць, написаних, г.ч., у формі есе. Праці П. зібрані і видані в трьох томах. Серед них: “Соціальна екологія”, “Людська природа і колективна поведінка”, “Соціологія в сучасному суспільстві”, “Вступ у науку про суспільство” (разом з *Е.Берджесом*) та ін.

ПАРСОНС ТОЛКОТТ (1902-1979) – видатний амер. соціолог-теоретик, засновник теорії *соц. дій* і системно-функціонального напрямку в суч. соціології. Син священика, він все своє життя займався наукою, здійснив значний вплив на соціологію після Другої світової війни. Його заслуга полягає насамперед у тому, що він висунув завдання побудови заг. соціол. теорії і зробив серйозну спробу її вирішення. Розробив формалізовану модель системи дії, яка включає культ., соц., особистісну і органічну підсистеми, що знаходяться у відносинах взаємобміну, елементами якого виступають: *мова* – на заг. рівні системи дії, задоволення – при взаємобміні між організмом і *особистістю*, емоції – між *культурою* і *соц. системою*, гроші, влада, вплив – на рівні соц. системи. Особливу увагу він приділив проблемі стабільності і вживання сусп-ва як *соц. системи*. П. вважав, що *соц. зміна* є рухом від одного стану рівноваги до другого. Зміни в системі досягаються в ході *диференціації*. П. є ав-

тором чисельних праць, основ, з яких: "Структура соціальної дії" (1937), "Соціальна система" (1951), "До створення загальної теорії дії" (1951, у співавт. з Е. Шилзом), "Економіка і суспільство" (1956, у співавт. з Н. Смітзером), "Соціальна структура і особистість" (1964), "Суспільство: еволюційні і порівняльні перспективи" (1966), "Соціальна система і еволюція теорії дії" (1977), "Теорія дії і умови людського існування" (1978).

ПАРТИКУЛЯРИЗМ – орієнтації культури або об'єднання людей, які використовують в оцінці дії внутр. стосовно групи цінності і критерії, а не ті, що застосовуються до людей універсально. Так, чимало традиційних культур вважають партикуляристськими, у той час як у суч. сусп-вах все більш панують універсальні критерії, універсалізм.

ПАРТІЙ СОЦІОЛОГІЯ (лат. *part* частина) – галузь соціол. знань, яка вивчає політ. партії в соц. аспекті як особливу форму соц. представництва в процесі їх залучення до прийняття політ. рішень. Розглядаються типи політ. партій, їх функції в соц. системі, типи партійних систем та партійної конкуренції.

П.с. інтерпретує політ. партії як політ. рух, що відрізняється високим рівнем організованості і ставлять собі за мету завдання отримання влади з метою реалізації своїх інтересів. М. Вебер вважав партії громад. організаціями, які опираються на добровільний прийом членів, ставлять за мету завоювання влади для свого керівництва і забезпечення активним членам відповідних умов (духов. і матер.) для одержання певних матер. вигод чи особистих привілеїв або для того і ін. одночасно. Партії, що відповідають суч. розумінню, є продуктом нової історії, формуванням і утвердженням бурж. відносин. Їх виникнення пов'язане з розвитком бурж. демократії і форму-

ванням демокр. представницької системи і заг. виборчого права, із включенням в політ. життя "третього стану".

Виділяючи найбільш типові риси політ. партій, П.с. здійснює їх класифікацію. Є. Вятр запропонував таку класифікацію. В залежності від класового характеру вони поділяються на: 1) класові (робітничі, селянські, буржуазні); 2) міжкласові (бурж.-поміщицькі); 3) партії класоподібних груп (складаються з представників певних прошарків і груп). У залежності від типу організаційної побудови поділяються на: 1) кадрові (опираються на існуючі соц.-політ. структури; їх кінцева мета – перемога на виборах за допомогою впливових політ. осіб); 2) масові (формується на ґрунті певного світогляду і звертаються до великих соц. груп, ідеології). За місцем, які партії займають у системі влади – на: 1) легальні; 2) нелегальні. В залежності від домінуючої ідеології – на: 1) ідейно-політ. (революційні, реформістські, консервативні, реакційні); 2) прагматичні (скеровані на вибори); 3) харизматично-вождистські (напр., фашистські; цей різновид, виходячи з веберівського розуміння харизми, вводить франц. соціолог М. Дюверже). Крім того, виділяють партії парламентсько-електоральні і непарламентські. У суч. сусп-ві з'явилися нові, нетрадиційні типи партій, які виникли на основі соц. рухів – еколог., жіночого, антивоєнного. Політ. партії, що відстоюють більш-менш прогресивні доктрини, прийнято називати лівими, реакційні – правими, а ті, що займають проміжне становище – партіями центру.

П.с., вивчаючи особливості соц. представництва соц. груп, спільнот та прошарків, аналізує типи партійних систем. Останні виділяються за кількістю партій, їх силою та роллю, яку вони відіграють у політ. системі: однопартійні, двопартійні та багатопартійні політ. сис-

теми. В Україні протягом 90-х рр. ХХ ст. сформувалась багатопартійна політ. система, яка включає в себе понад 120 партій.

ПАРТНЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ – принцип відносин у класовому, соц. розшарованому сусп-ві, який включає *класову боротьбу*, дозволяє розв'язувати спірні питання між працедавцем і найманими працівниками не страйками та на барикадах, а шляхом переговорів, взаємного узгодження. Врівноваженість інтересів різних соц. груп населення замість їх протиставлення, розумний компроміс замість конфронтації, узгодженість замість односторонніх дій, терпимість замість радикалізму, еволюція замість революції – основні риси П.с.

Учасниками П.с., як правило, виступають профспілки, об'єднання промисловців, сільськогосподарських працівників, державні органи. На верхівці піраміди П.с. є Паритетна комісія, рішення якої є обов'язковими для сторін. Всі суб'єкти системи П.с. беруть участь у цій комісії добровільно, виходячи з нагальної необхідності узгоджувати свої прагнення в ім'я вищих інтересів всього сусп-ва в цілому. Рішення, вироблені в результаті узгодження інтересів партнерів, не є нормативно обов'язковими (наказовими) і суперечки з приводу них не підлягають ні адміністративному, ні тим більше судовому розгляду. Ці рішення мають статус рекомендацій, авторитет яких обумовлений саме *консенсусом* сторін, що добровільно домовляються. В умовах цивілізованого сусп-ва кожна сторона П.с. зобов'язана, додержуючись духу демокр. терпимості, доводити прийняті після узгодження рішення до практичної реалізації. Таке поєднання права і відповідальності забезпечує високу ефективність П.с., його переваги над держ. примусом регульованої економіки (напр., цін, зарплатні, податків).

В Україні, де лише починається майнове розшарування і формування багатокласового ладу, при Президентові України функціонує Нац. рада П.с., мета якої – налагодити справжній соц. діалог і згоду між профспілками і працедавцями. Проте спостерігається неузгодженість дій як серед профспілок, так і серед працедавців. Іноді політ. і суб'єктивні (амбіційні) чинники панують над економ., що негативно впливає на створення дієвої системи П.с. Див.: *Політики соціологія*.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО

право бути обраним до представницьких органів (центральної і місцевих) Див.: *Активне виборче право*.

ПАСИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА

небажання брати активну участь у діяльності, спрямованій на відскопалення, зміну соц.-економ. і політ. порядку, скерування на пасивне сприйняття волі більшості, відмова від участі в гострих формах соц. протесту – мітингах, демонстраціях, страйках та ін. П.с. особливо характерна для *маргінальних прошарків*, що випали з соц. структури, не охоплені традиційними формами соц. об'єднання, впливом ЗМК.

ПАТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА

характерне для науки ХХ ст. поняття, засноване на аналогії між органічною хворобою чи патологією і соц. відхиленням. При аналізі злочини і самогубства Е. Дюркгейм розглядав П.с. як таку, що ґрунтується на відмінності між нормальними і ненормальними соц. умовами, а не на індивід. відхиленні. Крім того, Дюркгейм стверджував, що відмінність між нормою і відхиленням існує об'єктивно, не є результатом морального судження і що П.с. може бути виміряна науково. На жаль, використання Дюркгеймом цього поняття було нечітким: П.с. розглядалась ним як зворотня дія соц. нормальності. Див.: *Аномія; Девіація*.

ПАТРІАРХАТ – сімейна система, в якій влада належить чоловіку і бацьку. Термін може належати до моделі організації всього сусп-ва. В аспекті феміністської теорії застосування терміна привело до політизації обговорення гендерних відносин, дозволяючи зрозуміти їх як такі, що засновані на нерівності влади.

ПАТРУШЕВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (нар. 1938, м. Чернушка Пермської обл., Росія) – укр. соціолог. Отримав вищу інженерно-техн. і гуманітарну освіту в Омську і Москві. Закінчив аспірантуру в Омському ін-ті інженерів транспорту і докторантуру в Рос. академії управління. Докт. соціол. наук, проф. Міжнар. академії інформатизації, перший віце-президент Академії соц. технологій та місцевого самоврядування Міжнар. академії інформатизації. Очолював лабораторію соціол. досліджень Київського ін-ту політології і соц. управління. Нині – проф. Академії управління при Президентові Російської Федерації. Спеціалізується в галузі інноваційних соц. технологій і соц. управління. Автор 120 наук. праць, у т.ч. монографій: “Соціальні резерви трудового колективу” (1990), “Технології політичної влади” (1994), “Ресурси регіону: інноваційні технології реалізації” (1995), “Соціальні технології державного управління” (1996).

ПЕДАГОГІКА – наука про виховання людини розкриває сутність, цілі, завдання і закономірності виховання, його роль у житті сусп-ва і розвитку особистості; процес освіти і навчання.

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА – спец. соціол. теорія, що виникла внаслідок інтеграції соціології і педагогіки. Становлення П.с. як галузі обумовлено пошуком шляхів і методів оновлення школи, зростанням її вимог до освіти в цілому, необхідністю трансформації педагог. систем. Взаємопроникнення понять і методів дослідження соціології і педагогіки зу-

мовлене характером виховання як соц. явища. Фундатором П.с. вважається амер. соціолог і педагог *Дж. Дьюї*, який запропонував і обґрунтував ідеї трансформації школи, активного способу засвоєння знань, демократизації учбового процесу, його управління. На становлення вітчизняної П.с. значний вплив мали ідеї К.Каптерєва, В.Сухомлинського, С.Русової, Г.Ващенко та ін. *Об'єктом* П.с. є педагогічні системи (держ. та авторські), які розглядаються крізь призму соц. взаємодії між учасниками педагог. процесу. Основ. предметом П.с. є соціалізація учнівської молоді, особливості взаємодії суб'єктів освіти в умовах навч.-виховного процесу. Основ. напрямками досліджень у галузі П.с. можуть бути: 1) вивчення мотивації навчання та педагогічної діяльності; 2) визначення ціннісних орієнтацій учнівства; 3) виявлення і обґрунтування соціалізуючих чинників сусп. освіти; 4) аналіз спрямованості змісту освіти на успішну соціалізацію молоді тощо.

ПЕНОЛОГІЯ – наука, що вивчає стан утримання злочинців і систему їх покарання і пов'язана з рухом “від покарання до виправлення” (XIX ст.). М.Фуко показав, що розвиток П. є одним із аспектів становлення системи нагляду в XIX ст., коли з метою контролю над *індивідами* почали застосовувати нові форми знання. П. є галуззю кримінології.

ПЕНСІОНЕРІВ СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – специфічні проблеми людей похилого віку, які виникають у зв'язку з виходом на пенсію, тобто зі зміною умов і способу життя, соц. статусу, матеріального і сімейного стану. Для тих, хто вийшов на пенсію, серйозною проблемою є підтримання відповідного рівня життя і здоров'я. У багатьох країнах зменшення народжуваності та збільшення тривалості життя призвели до значного старіння населення. В ре-

зультаті збільшились податкові та ін. навантаження на преездатне населення, від сусп-ва вимагаються додаткові засоби на соц. та медичне обслуговування. Проблема підтримання рівня життя, розвитку спец. сфери послуг, а також посилюють участі у трудовій і сусп. діяльності найбільш болюча проблема. Ін. проблема – зміна *соц. зв'язків*: з віком посилюється самотність, послаблюються зв'язки з сусп-вом, згущуються можливості переміщень і контактів. Становище пенсіонерів загострюється у випадку погіршення морального клімату у сусп-ві. Людина живе на пенсії в середньому 20 р. Ці роки вимагають вироблення спец. *цінностей*, цілей, змісту життя. Сьогодні пенсіонери – це найменш матер. забезпечена верства укр. населення. Соціол. дослідження фіксують такі основні проблеми пенсіонерів: 1) зниження *соц. статусу* пенсіонерів; 2) погіршення медичного обслуговування пенсіонерів; 3) зниження матер. рівня проживання. Див.: *Геронтологія*.

ПЕРВИННА ГРУПА. Див.: *Група первинна*.

ПЕРВИННА ДЕВІАЦІЯ – початкова дія правопорушення. Див.: *Девіація первинна*.

ПЕРВИННА СОЦІАЛІЗАЦІЯ. Див.: *Соціалізація*.

ПЕРВИННИЙ ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ – група працівників низового підрозділу підприємства, які виконують однорідні або взаємопов'язані операції і об'єднані один з одним безпосередніми і сталими особистими контактами в процесі праці.

ПЕРВІСНЕ НАКОПИЧЕННЯ – істор. процес, завдяки якому був накопичений капітал, перш ніж з'явився *капіталізм*.

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО – найменш внутрішньодиференційоване і найраніша форма(и) людських сусп-в (про-

сте сусп-во або дикість); племінне сусп-во або неписьменне сусп-во, які з'явилися у результаті примусу про суч. сусп-ва.

ПЕРВІСНІ ВІДНОСИНИ – міжособистісні відносини, які характеризуються емоційною наповненістю, абсолютною відданістю і взаємним задоволеністю. У межах первинних відносин *індивід* повністю включений у процес *взаємодії* з ін. індивідами. На противагу цьому вторинні відносини є частковими і ефемерними. Напр., взаємодії між незнайомими людьми с вторинними, тоді як взаємне кохання являє собою первинне відношення. Таке протиставлення зазвичай пов'язане з протистоянням первинних і вторинних груп. Див.: *Група соціальна*.

ПЕРЕДЕТЕРМІНАЦІЯ – термін, що виражає суттєву ідею, згідно якої навіть найбільш важливі елементи *соц. структури* не просто детермінують ін. елементи, але й самі випробують їх вплив. Уперше цей термін використав *Л.Альтюссер* для позначення можливості модифікації (П.) основного, на його думку, протиріччя між *працею* і *капіталом*, при цьому він посилався на наявність ін. протиріч, напр., між містом і селом. Отже, це поняття є складовою частиною альтюссерівської критики детермінізму в *марксизмі*.

ПЕРЕМІННА В СОЦІОЛ. ЧІІ. Див.: *Величини перемінні*.

ПЕРЕМІЩЕННЯ СОЦІАЛЬНІ – зміна *індивідом* чи *групою* місця, яке займає у *соц. структурі* формою *соц. відтворення*, не з дією законів *селекції* організмів (див.: *Еволюція*), а з дією *соц. чинників*. Спрямованість переміщень визначається *соц. чинниками*.

ПЕРСОНАЛЬНА КУЛЬТУРА – сукупність *особистісних* якостей, у межах якої проявляються такі якості, як *інтелектуальність*, енергійність і впев-

П.с. – важлива характеристика відносин, що склалися між соц. верствами населення з приводу розподілу і закріплення різних за характером видів праці. Така форма П.с. як плінність кадрів, сприяє задоволенню різних професійних і побутових потреб, дозволяє реалізувати індивід. вибір, є важливою формою відновлення колективів, вираженням соц. динамізму. Свобода П.с. є однією з умов розвитку *особистості*, утвердження принципів *соц. справедливості* в сусп-ві. Див.: *Мобільність соціальна*.

ПЕРЕПИС – збір демогр., економ. і соц. даних про всіх індивідів в межах країни або будь-якої ін. геогр. адміністративної одиниці. В Україні П. населення проводились у 1926 р., 1939 р., 1959 і 1989 рр. З 5 по 14 грудня 2001 р. проводився Всеукраїнський перепис населення.

ПЕРЕРОЗПОДІЛ – процес вирівнювання доходів і особистого багатства шляхом оподаткування і заходів *соц. забезпечення*.

ПЕРЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНА – галузь соц.-психол. досліджень, в якій вивчаються процеси і механізми сприйняття і оцінки людьми різних соціальних об'єктів, подій, ін. людей і *соц. груп*. Термін П. вперше став використовуватися Д.Герунером і позначав детермінацію процесів сприйняття соц. умовами.

ПИЛИПЕНКО ВАЛЕРІЙ ЄВГЕНОВИЧ (нар. 1957, с. Дібрівне Городнянського р-ну Чернігівської обл.) – укр. соціолог, у 1982 р. закінчив філос. ф-т Київського держ. ун-ту. У 1988 р. отримав ступінь канд. філос. наук. У 1993 р. – вчене звання стар. наук. співпрацівника. У 1994 р. став доктором соціол. наук. З 1995 р. – член-кореспондент, а з 1997 р. – академік Укр. академії політичних наук. Дійсний член Українського т-ва “Інтелект нації” (2000). Після закінчення ун-ту працював у Київському політехнічному ін-ті, навчався в аспірантурі Ін-ту філо-

софії АН України, там же працював наук. співпрацівником, зав. сектором. З 1990 року працює в Ін-ті соціології НАН України, спочатку завідувачем сектора, а з 1996 року – провідним наук. співроб.

Спеціаліст у галузі методології та методики соціол. досліджень, *економ. соціології*, *соц. психології*. Є автором понад 80 наукових публікацій. Серед них монографії: “Організація. Праця. Ефективність” (1991), “Верифікація соціальних прогнозів” (у співавт., 1992), “Соціальна регуляція трудової поведінки” (1993), “Соціальний морфогенез: еволюція і катастрофи” (у співавт., 1993), “Соціологія підприємництва” (у співавт., 1997), “Соціально-політична управлінська діяльність” (1999), “Суб'єктивний компонент у соціологічному пізнанні” (2000). Є також автором більше 10 колект. монографій, а також численних статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, відповідальним редактором першого в Україні навч. посібника “Економічна соціологія” (1997).

Протягом 1990–2000 рр. був керівником досліджень: “Трудова поведінка молоді за умов ринкової економіки” (1991–1994); “Методологічні і методичні проблеми вивчення динаміки ставлення населення до ринкових реформ” (1994–1996); “Соціальний захист постраждалого населення” (1993–1995); “Соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми міграції та закріплення молоді у місцях нового поселення” (1991–1992); “Життєвий шлях молоді” (міжнар. проект) – 1992–1993 рр.; “Проблеми реінтеграції молоді в соціально-економічне та політичне життя” (проект ЮНЕСКО) – 1992 р.; “Ставлення населення до ринкових реформ: тенденції і прогнози” (1996–1999 рр.).

Проведені дослідження характеризуються новизною: розроблено нову в еко-

ном. соціології концепцію соц. регуляції трудової поведінки за умов ринкових відносин; визначені нові підходи до проблеми соц. захисту населення, що постраждало від аварії на Чорнобильській атомній електростанції; розроблено систему показників для вимірювання динаміки ставлення населення до ринкових реформ; зроблено соціол. аналіз наркоситуації в Україні.

ПІДДУБНИЙ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ (нар. 1940, м. Харків) – укр. соціолог. Закінчив філос. ф-т Київського нац. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1969). З 1977 р. канд. філос. наук, з 1981 р. – стар. наук. співроб. З 1969 р. працював в Ін-ті філософії АН України мол. наук. співроб., з 1979 р. – стар. наук. співроб. Нині працює в Ін-ті соціології НАНУ провідним наук. співроб. відділу методології та методики соц. експертизи. Сфера наук. інтересів – сусп-во в кризових ситуаціях, *соціологія управління*, *етносоціологія*, *соціологія організацій*. Наук. спеціалізація – *соц. інновації*. Мас близько 70 наук. публікацій – монографій, брошур, розділів у колективних монографіях, статей. Основ. праці: “Соціальний морфогенез: еволюція і катастрофи” (1994), розділи у книжках: “Соціальні аспекти господарської реформи” (1991), “Етнос і соціум” (1993) та ін.

ПІДКЛАС – соц. групи, які розташовані або в самому низу професійно-класової схеми в одних моделях (Рансімен, 1990), або поза її ін. (Д.Сміт). В деяких визначеннях П. складається з індивідумів, які є безробітними, живуть за рахунок допомоги або злочинної діяльності; у деяких – сімейних одиниць, що живуть за межами *соц. забезпечення*.

ПІДЛІТКІВ СОЦІОЛОГІЯ – один із напрямів *соціології віку*, який вивчає процеси соціалізації, особливості становлення особистості в цьому віці. В соціо-

логії підлітків в цілому домінує підхід з т.з. “соц. проблем”. Увага дослідників зосереджується на тих феноменах, які характеризують вік підлітків як період особистісної кризи. Вважається, що чимало псих. і поведінкових проблем виникають саме в підлітковому віці, тому соціологів і психологів цікавить, яким чином перехід від дому до школи і до місця праці впливає на розвиток характерного стресового стану у молоді. Див.: *Деліквентність*; *Життєвий цикл*; *Покоління*; *Проблеми соціальні*.

ПІДПРИЄМЕЦЬ – особа, яка нагромаджує капітал і ризикує вкласти його в справу, яка обіцяє вернути вкладену суму плюс прибуток.

ПІДПРИЄМНИЦТВО СОЦІАЛЬНЕ. Амер. економіст і соціолог *Й.Шумпетер* вважав інновацію критерієм підприємництва. Підприємницька діяльність є двигуном економ. розвитку, оскільки вона скерована на отримання прибутку шляхом виробництва нових продуктів, або шляхом застосування нових способів виробництва вже існуючих продуктів. Менеджерів ділових організацій можна називати *підприємцями* тоді, коли вони приймають творчі і новаторські рішення. Цей погляд на умови економ. росту користувався впливом в межах соціол. досліджень сусп-в, що розвиваються. При цьому іноді мова йде про те, що чим більше існуючі соц. цінності сприяють формуванню підприємницької особистості, тим більш імовірним є прискорене економ. зростання. В історії соціології інтерес до підприємництва пов'язаний з веберівським аналізом феномена протестантської етики, соц.-релігійних цінностей і типу особистості, які сприяють виникненню суч. капіталізму. Див.: *Канінізм*.

ПІДПРИЄМНИЦЬКА КУЛЬТУРА – певна соціетальна культура, в межах якої особливо цінуються такі якості, як індивід. ініціатива, енергійність і впев-

неність у власних силах. Вважається, що сусп-ва з такою культурою надають велику свободу індивіду, перевищуючи в економ. плані ті сусп-ва, де індивід. ініціатива придушується. Розвитку П.к. робили спробу сприяти уряди України у 1990-х рр. У цей період було зупинено регулювання фінансових ринків, частина держ. власності продавалась у приватні руки в ході приватизації; у держ. секторі економіки (включаючи освіту і охорону здоров'я) стали вводитись комерційні принципи. Вважалось, що окрім стимулювання індивід. ініціативи, ці зміни вели до зростання впливу споживачів, ослаблюючи владу виробника. Такий розвиток подій призвів до зниження ролі професійного досвіду й авторитету тих, хто був зайнятий у держ. сфері послуг. Результатом цих змін стало послаблення держ. соц. політики і системи держ. власності. Проте ще рано говорити, чи призвели такі зміни до появи в Україні приватних осіб і організацій, яким притаманна велика підприємливість.

ПІДСИСТЕМА – структурний елемент системи. Див.: *Соціальна система*.

ПІДСУМКОВИЙ ДОКУМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – вид звітності про хід і результати *соціол. досліджень*. Використовуються такі П.д.с.д.: інформація, інформаційна записка, аналітична записка, звіт про наук.-дослідну роботу. В інформації зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає: 1) короткий виклад *проблемної ситуації*, яка виявилась у даному дослідженні; 2) перелік цілей і завдань дослідження; 3) опис соц.-демогр. характеристик *вибіркової сукупності*; 4) розподіл відповідей на питання анкет або інтерв'ю, результати аналізів документів і спостережень у відсотковому викладі.

Інформаційна записка, як і інформація, містить ті ж підрозділи, в яких пода-

ються результати досліджень, підсумкові дані коментуються, тобто описуються, цифровий матеріал може групуватися і співставлятися. У закінченні даються висновки із зазначенням тенденцій, що виявилися. Аналітична записка, як різновид П.д.с.д., може завершити важливі етапи дослідження або виступати основним підсумковим документом невеликої наук.-дослідної роботи. Вона може бути значною за обсягом і мати таку структуру: вступ, основну частину, закінчення. У вступі обґрунтовується необхідність проведення дослідження, вказуються причини використання тих чи ін. методів збору, обробки і аналізу інформації, описуються мета і завдання дослідження, його *об'єкт* і *предмет*, доводиться *репрезентативність вибірки*, дається характеристика проблемної ситуації. Основна частина включає аналіз зібраної інформації (здійснюється групування і співставлення результатів досліджень). Увесь цифровий матеріал інтерпретується і аналізується, наводяться таблиці, графіки, діаграми тощо, виводяться закономірності функціонування тих чи ін. *соц. процесів і явищ*. У закінченні подаються основні висновки дослідження і обґрунтовується шлях розв'язання соц. проблем.

Головним П.д.с.д. є звіт про наук.-дослідну роботу. Він включає такі обов'язкові розділи: титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів, вступ, основну частину, закінчення, список використаної літератури, додатки. Загальні вимоги до цього документа: чіткість і логічність викладу, аргументованість основних положень, висновків, точність формулювань, конкретність викладу результатів роботи, обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

ПІДХІД СТРУКТУРНИЙ – методол. підхід до соціол. аналізу соц. світу.

Уперше застосований у науках про природу для характеристики взаємозв'язку ролу для характеристики єдине ціле, вже в XVI ст. П.с. до сусп-ва, тобто розуміння його як цілого, де частини ідентифікуються і одержують значення через свої відносини з цілим, започаткований *О.Коптом, К. Марксом, Г.Спенсером*, далі розвинутий *Е.Дюркгеймом, Б.Маліновським, А.Р.Радкліфф-Брауном, К.Левітросом* та ін. Його автори йдуть від аналізу різних структур до визначення функцій, які вони виконують.

ПІЗНАННЯ – процес мислення.

ПІЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ (англ. *pilot* – дослідна *установка*) – попереднє пробне вивчення найчастіше методичної скерованості *соціол. дослідження* з метою відпрацювання інструментарію збору первинної *соціол. інформації*, методів організації і процедур проведення масового польового дослідження. П.д. – необхідний складовий етап *польового дослідження*. Головне завдання – забезпечити високу якість і надійність *соц. виміру*, його *валідність* в процесі польового дослідження. Це передбачає попередню перевірку конкр. методик його проведення (*анкетування, інтерв'ювання* та ін.), схеми організації всіх етапів збору соц. інформації. У міру укладення завдань соціол. досліджень зростає і значення П.д. Див.: *Дослідження соціальної*.

ПІРЕН МАРІЯ ІВАНІВНА (нар. 1937, с.Терстяна, Краківське воєводство, Польща) – укр. соціолог, доктор соціол. наук (1990), проф. (1994). Канд. філос. наук з теорії пізнання. Заслужений діяч науки і техніки України, академік АНВШ України. Після закінчення Чернівецького держ. ун-ту декілька років займалась політико-організаційною роботою серед молоді (м.Чернівці). Від 1973 до 1991 р. на викладацькій роботі в Чернівецько-

му ун-ті. Захистила канд. (1974) і докт. дисертації (Ін-т соціології НАН України, 1990). Організувала кафедри "Соціології та політології", "Соціології та конфліктології" в Чернівецькому ун-ті, кафедру "Загальної психології та конфліктології" у Київському військовому гуманітарному ін-ті. З 1996 р. – зав. кафедри заг. і практичної психології Київського військового гуманітарного ін-ту. Зараз працює проф. Укр. академії держ. управління при Президенті України. Наук. інтереси: філософські проблеми пізнання історії, проблеми етнопсихології, етнополітики, міжнац., міжконфесійних та сімейних конфліктів. Зробила значний внесок у розвиток вітчизняної *конфліктології*. З її ініціативи в Україні проведено декілька Міжнар. конференцій з проблем конфліктології (Чернівці, 1992, 1993, 1994; Чернівці-Київ, 1996). За ред. П. вийшло з друку 14 томів матеріалів конференцій з проблем конфліктології, а також "Словник-довідник термінів з конфліктології" (1995). Вона є автором близько 200 наук. праць, у т.ч. монографій "Етносоціологія" (1996), "Основи конфліктології" (1997), співавтор навч. посібника "Соціологія. Курс лекцій" (за ред. В.М.Пічі, 1996).

ПІЧКА ВОЛОДИМИР МАРКОВИЧ (нар.1938, м.Херсон) – укр. соціолог, доктор соціол. наук, проф. Укр. академії друкарства (м.Львів), член-кореспондент Укр. академії нац. прогресу, член-кореспондент Укр. академії політичних наук. Закінчив Львівський ун-т (1963), аспірантуру цього ж ун-ту (1969). Працював вчителем (с.Клішківці, Чернівецька обл.), перебував на комсомольській роботі (1964-1966). З 1969 до 1979 р. працював асистентом, стар. викладачем, доц., зав. кафедри філософії Тернопільського фінансово-економ. ін-ту. З 1979 р. і до сьогодні працює доц., проф. Української академії друкарства. Захис-

тив канд. дисертацію з філософії (Рос-товський ун-т, Росія, 1970), докт. дисертацію "Вільний час: тенденції і проблеми розвитку" (Ін-т соціології НАН України, 1991). Вища Атестаційна Комісія України видала йому перший диплом доктора соціол. наук. Коло наук. інтересів: *соціологія вільного часу і дозвілля, соціологія сім'ї, соціологія політики*. П.с автором понад 80 наук. праць, у т.ч. 5 індивідуальних монографій "Ваш вільний час" (1988), "Культура вільного часу: філософсько-соціологічний аналіз" (1990), "Радість сімейного спілкування" (1991), "Соціологія сім'ї" (1994), "3 історії української соціологічної думки" (у співавт., 1995), "Політичні партії в Україні. Словник-довідник" (у співавт., 1997). Співавтор і ред. навч. посібників "Соціологія: Курс лекцій" (1996), "Хто є хто в західній та вітчизняній соціології" (1999), словників-довідників: "Соціологія: терміни, поняття, персоналії" (2002), "Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми і таблиці" (2002). П.с автором навч. посібників "Соціологія" (1999, 2000, 2001), "Політологія" (у співавт. з Н. М. Хомотю 1999, 2001), "Політологія: типові питання і відповіді з лекційного курсу" (у співавт. з К.М.Левківським, Н.М.Хомотю, 2002), "Соціологія культури" (у співавт. з О.М.Семашко, 2002) та ін., які вийшли з грифом Мін. освіти і науки України. Особистий вклад П. в укр. соціологію полягає у розробці методологічних питань *соціології вільного часу*, концепції вільного часу як часу свободи, "вільної діяльності" та "вільного розвитку" особистості, обґрунтуванні структурного поділу вільного часу на "час дозвілля" і "час більш піднесеної діяльності". П.с член Правління САУ. За його ініціативою у 1993 р. відкрита стаціонарна і заочна аспірантура з соціології при Українській академії друкарства. Багато уваги приділяє

підготовці молодшої генерації науковців-соціологів в Зах. регіоні України. Є призером II туру конкурсу Міжнародного фонду "Відродження" програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні".

ПЛАН СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (лат. *planus* – плоский, рівний) – основ. документ підготовчого етапу організації робіт, що визначає стратегію та тактику наук. пошуку. Відрізняють два види планових документів: принциповий (стратегічний) та робочий. Стратегічний П.с.д. відбиває заг. концептуальну схему дослідження та визначає послідовність дії соціолога. Виділяють такі його варіанти, як розвідувальний, аналітичний, експериментальний.

Розвідувальний план застосовується при відсутності чіткого уявлення щодо проблеми та об'єкта дослідження. Його мета – формулювання проблеми та висування *гіпотез*. Даний вид плану визначає також послідовність завдань, які необхідно розв'язати соціологу. Тут використовують такі принципи: вивчення документів, проведення *інтерв'ю* та здійснення *спостереження*. Аналітичний план застосовується у випадках, коли про проблему є знання, що дозволяють виділити об'єкт та сформулювати описову гіпотезу. Мета плану полягає в перевірці цієї гіпотези та отриманні (у випадку, якщо вона підтвердиться) точної характеристики об'єкта, що вивчається. Експериментальний план застосовується тоді, коли набуті знання про об'єкт дозволяють сформулювати пояснювальну гіпотезу. Його мета полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків в об'єкті. Найбільш важливим способом перевірки пояснювальної гіпотези є проведення реального експерименту. В практиці конкр. соціол. досліджень ці типи П.с.д. рідко існують в чистому вигляді. Як правило,

кожний з них відповідає певному етапові дослідження. В одному дослідженні можуть бути присутніми та послідоватися всі види плану.

Стратегічний, чи, як його ін. називають, принциповий план дослідження переходить в подальшому у робочий план, в якому перераховуються основні етапи всієї роботи, визначається методика та техніка дослідження, накреслюється сітковий графік руху всієї роботи. Робочий план дослідження передбачає дотримання як обов'язкової умови впорядкованого виконання вказаних робіт в заплановані терміни, їх послідовність, що відповідає етапам проведення дослідження. Т.ч., робочий план перетворюється в самостійний документ дослідження, який може бути свого роду відгалуженням від стратегічного плану. Однак, частіше за все робочий план дослідження складається паралельно з принциповим. Див.: *Дослідження соціологічне; Етапи соціологічного дослідження*.

ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ

– один з методів *соц. управління*, скерований на забезпечення організованого, спланованого, цілеспрямованого, поетапного і передбачуваного розвитку *сусп-ва* та його структур. П.с. отримало в Україні розповсюдження в 60-ті рр. ХХ ст., завдяки розробкам *Л.О.Олесевича* і у зв'язку з серйозним зростанням ролі і значення соц. умов і чинників в життєдіяльності колективів, насамперед, промислових підприємств. Тоді і пізніше стали широко розроблятися плани соц. розвитку цих підприємств, а потім і ін. колективів (сільськогосподарських, адміністративних, наук., культ.) і цілих районів, міст, областей, регіонів і т.д. У них комплексно визначалися показники зміни *соц. структури, умов праці, організації дозвілля, охорони здоров'я, стимулювання і оплачування праці, житлових і культ.-побутових умов, соц. активності людей* і

т.п. На жаль, увага до таких соціол. досліджень за останній час серйозно зменшилась. Проте перехід від адміністративно-командних до демокр. і економ. форм управління не знімає проблеми П.с., хоча і вносить до неї чимало нового і своєрідного.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* – множинний) – принцип організації ідейного та сусп.-політ. життя, у межах якого забезпечується різноманітність ідейних, соц., політ., культ., реліг. тощо ін-тів та організацій. Термін П. введений Х.Вольфом (1712). У суч. соціології "плюралістичними" називають невеликі за розміром організації, сусп-ва або колективи, такі фірми, в яких влада розподілена серед різних груп і ін-тів. Стверджується, що влада у ділових організаціях розподілена між *капіталом, працею і менеджментом* (а іноді і споживачами).

ПЛЮРАЛІЗМ У КУЛЬТУРІ – право на існування культур меншин і готовність пануючої культури підтримати це право.

ПЛЮРАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО – сусп-во, у якому існує розподіл на різні расові, мовні, релігійні групи по горизонталі. Див.: *Плюралізм*.

ПОБЕДА НЕЛЛІ ОЛЕКСАНДРІВНА (нар.1937, м. Єкатеринбург, Росія) – укр. соціолог і філософ, закінчила Уральський держ. ун-т (1963). З 1957 до 1967 р. займалась журналістською діяльністю, з 1967 до 1989 р. працювала мол., стар. наук. співпрацівником, зав. сектором соціол. досліджень, зав. відділом соц. проблем науки АН Молдавії (м.Кишинів). У цей період захистила канд. (1975) і докт. дисертації (1985). Протягом 1990-1991 рр. завідувала соціол. лабораторією і кафедрою соціології Ін-ту політології і соціального управління (м.Одеса). З 1992 р. – зав. кафедри соціології Одеського держ. ун-ту. Галузь наук. інтересів: *соціологія культури і*

соціологія освіти. Є автором 6 індивід. монографій: "Подолання соціально-культурних відмінностей" (1985), "Духовні потреби і реальна поведінка" (1990) та ін., а також навч. посібника "Соціологія культури" (1997), співавтором 12 колективних монографій, автором більше 100 статей в наук. журналах та збірниках, наук. редактором 6 видань. Внесок П. в соціологію полягає в обґрунтуванні взаємозв'язку *урбанізації та культури*, у введенні до наук. обігу поняття "соц.-культ. середовище" як різновиду субкультури. У 1995 р. стала призером II туру конкурсу Міжнародного фонду "Відродження" за програмою "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". Є членом САУ.

ПОБУТ – сфера позавиробничого *соц. життя*, в якій відбувається задоволення *потреб* людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні і підтримці здоров'я, відпочинку, розвагах, освітніх і духов. цінностей. У широкому значенні П. – уклад *повсякденного життя*, одна із важливих сторін *способу життя* людей, яка включає в себе такі види повсякденної життєдіяльності: домашню працю і сімейне обслуговування, заняття з дітьми, сімейне спілкування, відпочинок і обмін інформацією і багато ін. П. розрізняють сусп., міський, цільовий, сімейний, індивідуальний.

ПОБУТУ СОЦІОЛОГІЯ – спец. соціол. теорія, яка вивчає *соц. відносини, діяльність і поведінку* людей в сфері *побуту*. П. – це позавиробнича сфера людського буття, яка виражає повсякденні відносини між людьми, перш за все в сім'ї, істор. складена форма задоволення різних матер. і духов. потреб *індивіда*. Сфера П. є складним і багатогранним явищем *сусп. життя*. Вона відображає матер. стан, політ. і соц. відносини, культ. і моральні цінності. В П.є. основ. показниками є: рівень і зростання заробітної

платні, пенсійне забезпечення, ступінь торговельного і комунального обслуговування, забезпеченість житлом, охорона здоров'я, розвиток фізичної культури та ін. Важливе місце серед проблем побуту займає проблема *вільного часу*. Для вивчення побуту необхідним є ретельний аналіз не тільки матер. умов життя, ступеня задоволення культ. потреб, а й сімейних і ін. взаємовідносин між людьми в позавиробничій сфері.

Дослідження проблем побуту можна здійснювати як шляхом вивчення його найважливіших сторін (матер., духов., сімейної і т.д.), так і акумулятивними методами (за *бюджетами часу*, домашнім інвентарем і т.д.). Ці методи дослідження полегшують всебічний розгляд структури побуту з т.з. виявлення специфіки його матер. сторони, культ. рівня людини або *соц. групи* та ін. протиріч, які виникають у цій сфері життєдіяльності людей в умовах кризового стану нашого сусп.в.

ПОВЕДІНКА, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ – вчинки індивіда, які виходять за рівень соц. норм, дозволених у даному сусп.-ві. Див.: *Десятична поведінка*.

ПОВЕДІНКА КОЛЕКТИВНА – відносно стихійна і неорганізована поведінка групи людей, які реагують на невизначену або загрозливу ситуацію.

ПОВЕДІНКА СОЦІАЛЬНА – система дій особистості, в якій проявляються взаємовідносини із соц. середовищем. П.є. людини складає важливу галузь соціол. (соц.) досліджень. У людини як сусп. істоти соц. мотиви поведінки, відображаючи вимоги середовища, домінують над біол. Визначальними в П. є. людини є мотиви і цілі, обумовлені соц.-істор. практикою.

ПОВЕДІНКІВСЬКА(І) НАУКА(И) – наука або науки про поведінку людей і тварин.

ПОВСЯКДЕННЕ ЗНАННЯ – термін, який часто використовується у *фе-*

номенологічній соціології для означення того *знання*, яке стереотипно використовується у *повсякденному житті* (напр., знання, як відправити лист поштою). *Повсякденний світ* – це фундаментальна реальність, у межах якої перебуває більшість людей. Усвідомлення цього світу характеризується "Природним відношенням", за яким світ сприймається як природ., незмінний і призначений. Див.: *Життєвий світ; Феноменологічна школа*.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. Див.: *Життя повсякденне*.

ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СОЦІОЛОГІЯ – галузь *мікросоціології*, яка пов'язана з аналізом практик, взаємодій і культ. організації повсякденного життя, у ході якого анонімність, відчуженість і віддаленість від *індивіда* таких макроінтів. як економіка, держава – піддаються критиці. П.ж.є. існує у вигляді різноманітних традицій. Дослідження повсякденності відіграло фундаментальну роль у розвитку нін. соц. теорії. *А.Шюц* цікавився питанням про природу тих наперед заданих елементів у буденному мисленні при повсякденній *взаємодії*, які пов'язані зі звичними типізаціями реальності. *Ю.Хабермас* протиставляє повсякденність і соц. систему; згідно його концепції в ході модернізації і раціоналізації *соц. система* колонізує *життєвий світ*, який виступає як істинне буття у порівнянні з його штучними і фальшивими раціоналізованими ін-тами. З позицій *марксизму* А.Лефевр підкреслював необхідність розуміння того, що розділяють сфери праці, домашнього буття і дозвілля, капіталізм породжує відчуження у повсякденному житті. Становлення *сусп.-ва споживання* веде до того, що повсякденне життя пабирає якості товару. Серед сучасних концепцій виділяється концепція *Габітуса* (Habitus) *П.Бурд'є*, який запропонував це поняття для характери-

стики світу повсякденності як системи певних практик, які виражають основні наші переваги, смаки щодо предметів, цінностей і людей. Габітус визначає реакцію на реальність, організуючи наші уподобання в систему відмінностей, які структурують соц. реальність. Див.: *Габітус; Життєвий світ*.

ПОВТОРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

вид *соціол. дослідження*, що дозволяє соціологу встановити напрямок зміни певного процесу, описати його кількісні параметри, встановити та обґрунтувати визначені при першому дослідженні емпір. закономірності та тенденції. В літературі виділяють панельні, когортні та трендові П.д. Ці П.д. є популярними в суч. соціології. Однак слід визначити, що вони є достатньо складними та вимагають від соціолога високої методол. та методичної підготовки. Основ. вимогами до П.д. є співставлення досліджень, а також обґрунтованість існування різниці між показниками, що порівнюються. При проведенні П.д. завжди виникає питання щодо співставлення застосованих методик збору інформації, тому що протягом часу об'єкт дослідження та умови його існування невинно змінюються, а це, в свою чергу, накладає обмеження на використання методик базового дослідження. Як правило, це протиріччя розв'язується шляхом використання частини інструментарію базового дослідження за найбільш важливим показником, що порівнює та створює паралельно з цим новий інструментарій.

ПОГОРІЛИЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (нар. 1940 р.) – укр. соціолог і культуролог, доктор соціол. наук (з 1992), проф. (з 1993). Закінчив істор.-філос. ф-т Київського ун-ту (1962), філос. аспірантуру цього ж ун-ту (1965). Працював на викладацькій та адміністративній роботі (1965-1987). Від 1987 до 1992 зав. кафедри соціології

Київського нац. ун-ту. Від 1992 до 1994 зав. кафедри історії і теорії соціології цього ж ун-ту. Від 1994 до 1998 проф. кафедри соціології Нац. ун-ту "Кисво-Могилянська Академія". Від 1998 р. зав. кафедри культурології та археології цього ж ун-ту. Наук. дослідження веде в галузі історії соціол. та філос. думки, теор. соціології, культурології, соціології культури. Одним з перших в Україні розробив і викладав університетський курс історії і теорії культури (1975-1985). Автор навч. посібника "Соціологічна думка ХХ ст." (1996), співавтор навч. посібника "Історія соціології. Від античності до поч. ХХ ст." (1993). Працює в галузі наук. перекладу, основні переклади: М. Вебер "Протестантська етика і дух капіталізму" (переклад з нім., передмова. Київ, 1994); М. Вебер "Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика" (переклад з нім., наук. коментар, післямова. Київ, 1998) та ін. Основ. праці: "О философском смысле космологической проблемы" // Философские науки. 1962. №1; "Еволюция экзистенциализма Мартина Гайдеггера" (автор. канд. дисертації, 1975); "Критика современной буржуазной социологии культуры" (монография), 1987; А. Вебер "Чиновник" (переклад з нім. та наук. коментар) // "Социологические исследования". - 1988. №6; "Культурные ориентации новых социальных движений // ФРГ глазами западногерманских социологов. - М., 1989; "Социология культуры в новой идеологической ситуации" Там же; "Теория цивилизации Ноберта Елиаса // Проблемы философии. -1991. - №47. П. є співавтором навч. посібника "Соціологія. Курс лекцій" (за ред. В.М.Пічі, 1996), призером II конкурсу Міжнародного фонду "Відродження" програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". Член САУ.

ПОДВІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА

припущення про те, що розуміння в соціології і соц. науці припускає розуміння соц. діяльності на двох рівнях: а) "знавчого соц. світу як створеного соц. акторами" (Гідденс); б) винайдених "метамов для пізнання і пояснення цієї діяльності" (Гідденс). Див.: *Герменевтика; Етнологія*.

ПОДВІЙНОЇ КАР'ЄРИ СІМ'Ї

сім'ї, в яких обидва члени подружжя займаються власною кар'єрою.

ПОДІЛ РОЛЕЙ – один з неусвідомлених способів, який використовується *особистістю* для зменшення рольової напруги шляхом тимчасового вилучення із життя однієї з ролей, виключення її із свідомості, але зі збереженням реагування на систему рольових вимог, притаманних цій ролі.

ПОДОЛИНСЬКИЙ СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ (1850-1891) – укр. економіст, соціолог, публіцист. Соціологію розглядає як науку про людське сусп-во. В своїй наук. творчості поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. Коло соціол. інтересів зводиться до наступної проблематики: виробнича діяльність людей і господарські відносини в її процесі, соц. стратифікація, соц. мобільність, взаємозалежність національності і статусу *індивіда* в сусп-ві, закон боротьби за існування і закон зростання солідарності людей. Важливою є думка про те, що одним з вимірів соц. стратифікації і умов соц. мобільності є приналежність до певної національності. При аналізі *бідності* виступив проти мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні 50 р., а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на Землі. П. висуває ідею, що поряд з боротьбою за існування діє і закон зростання солідарності людей, згідно якого, зростання населення ставить проблему гострішої боротьби з природою з метою добування необхідних речо-

вин, що в свою чергу зумовлює необхідність об'єднання людей у товариства. Обґрунтовує тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, дарвіністський закон виявлятиме себе в тому напрямку, що висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб. Праця П.: "Ремесла і фабрики на Україні" (1880).

ПОДОЛЬСЬКА ЄЛИЗАВЕТА АНАНІЙВНА (нар. 1949 р.) – укр. соціолог, докт. соціол. наук (1993). Працює в Національній фармацевтичній академії України з 1980 р. після закінчення філос. ф-ту Московського держ. ун-ту: асистентом (1980-1982), стар. викладачем (1982-1984), доц. (1984-1993), проф. з 1993 р., зав. кафедри сусп. наук з 1985 р., проректором з виховної роботи з 1996 р. Читає курси: "Філософія", "Логіка та методологія пізнання". Керувала ДЕК на соціол. факультеті Харківського держ. ун-ту (1996-1997). Учасник Соросовських семінарів-майстерень з соціології (1995 р.), з філософії (1996 р.) Сфера наук. інтересів – *аксіологія*. Захистила канд. дисертацію "Ціннісна орієнтація особи як філософська проблема" у 1984 р. в Сенаті Московського держ. ун-ту, докт. дисертацію "Аксіологічні аспекти діяльності: методологічні проблеми соціологічного дослідження" у 1992 р. Керувала роботою соціол. групи на Белгородському вітамінному комбінаті та на Харківському фармацевтичному заводі "Здоров'я". Є автором монографії "Ціннісна орієнтація і проблема активності особи". Опубліковано: 118 наук. робіт, з них – 12 у зарубіжних виданнях. Задієновано в ІНІОН 3 монографії та 17 статей. Продовжує дослідження аксіологічних аспектів діяльності, освіти, етнічної самоєвідомості, конфліктних ситуацій, художньої творчості, мови, екології. Підготувала 2 кандидатів наук. Керує підготовкою 6 канд. та 3 докт.

робіт. Є членом двох Спеціалізованих рад по захисту канд. та докт. дисертацій з філософії та соціології (Харківський нац. ун-т та Ун-т внутрішніх справ). Член філос. т-ва Росії, САУ. Нагороджена грамотами Міністерств освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України.

ПОДРУЖНЯ РОЛЬ. Завдання дружини і чоловіка в межах дому визначаються як П.р. Е.Ботт проводить відмінність між відокремленими П.р., коли чоловік і дружина мають абсолютно різні завдання щодо ведення домашнього господарства, і спільними, коли вони тісно чи ін. мірою можуть замінити один одного при виконанні цих завдань. Відокремлені П.р. зустрічаються тоді, коли для чоловіка і дружини характерна наявність певної сіткої тісних відносин з друзями і родичами, яка сприяє їх відокремленості один від одного при виконанні домашніх завдань, на роботі і на дозвіллі. Спільні ж ролі переважно пов'язані з відсутністю такої сітки, що може бути наслідком геогр. мобільності сім'ї протягом певного періоду часу. Під час ряду досліджень було показано, що занепад традиційних професій і розпад стабільних спільнот супроводжується тенденцією до появи більш "егалітарних" шлюбів при зростанні кількості працюючих дружин і безробітних чоловіків, зростаючій соц. і геогр. мобільності і віддаленості від родичів. Однак деякі соціологи піддають сумніву значущість цієї тенденції, зокрема, вказуючи на те, що чоловіки і жінки, як і раніше, неоднаково зайняті домашньою роботою. Див.: *Нуклеарна сім'я; Сім'ї соціологія*.

ПОДШИВАЛКІНА ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА (нар.1952, м.Веніслав, Латвія) – укр.соціолог, спеціаліст з проблем соц. технології та соціоінженерної діяльності. Закінчила Ленінградський (Санкт-Петербурзький) держ. ун-т (1974), аспі-

рантуру при АН Молдавії (1990), захистила канд. (Ин-т соціології АН СРСР, 1991) і докт. (Київський нац. ун-т, 1998) дисертації з соціології. Основ. етапи професійної діяльності: інженер, стар. інженер, провідний фахівець, керівник групи соц.-психол. служби Головного управління енергетики та електрифікації Молдавії (1974 - 1993), доц. кафедри Одеського держ. ун-ту (з 1993). П. - автор більше 20 наукових статей, індивід. монографії "Соціальні типології: проблеми методології і практики" (1997) та співавт. колективних монографій "Життєвий шлях та професійна кар'єра спеціаліста" (1998), "Математично-статистичні методи в соціологічному дослідженні" (1998) та ін. Особистий внесок в соціологію полягає у розробці загальної концепції соц. технології як виду соц. діяльності, типології соц. технологій, конкретних соц. технологій.

ПОЗАРОБОЧНИЙ ЧАС. Див.: *Час позаробочий.*

ПОЗИТИВИЗМ (лат. *positivus* - позитивний) - провідний напрям в соціології XIX ст., який г.ч. характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються *спостереженню*, тобто безпосередньо знайомими нам з досвідом. Позитивіст прагне до побудови заг. теорій чи законів, які виражатимуть відносини між *явищами*. Потім при допомозі спостереження чи *експерименту* показується, чи відповідають ці *феномени* теорії чи ні. Пояснення явищ полягає в демонстрації того, що вони є окремими випадками заг. законів та закономірностей. Для першого етапу розвитку П. характерний натуралістичний підхід до явищ сусп. життя, представлений *органічною школою в соціології* і соц. механіцизмом. Прихильники соц. механіцизму (*А.Кетле* та ін.) намагались пояснити *сусп. життя* і *поведінку* людини, застосовуючи для цього закономірності, вета-

новлені у фізичних науках. Найбільш характерні риси П.: *натуралізм, органіцизм, механіцизм, еволюціонізм, антисторизм, редуктивізм* та ін. Недостатність та обмеженість біол. і механістичного підходів до сусп. життя, що виникли наприкін. XIX ст., призвели до кризи П., хоча вже в XX ст., перш за все, у зв'язку з бурхливим розвитком *емпір. соціології*, відбувається відродження багатьох ідей П. на новій основі у вигляді *неопозитивізму* (*О.Нейрат, П.Лазарсфельд, Г.Блейлок* та ін.), який багато у чому істотно відрізняється від традиційного.

Термін "позитивізм" був введений в соціологію *О.Контаном*, який вважав, що ця дисципліна повинна бути науковою, тобто мати справу лише з положеннями, які можна безпосередньо перевірити, такою ж об'єктивною і точною, як і природничі, "позитивні" науки (фізика, хімія, біологія та ін.), здатною до виміру і переводу якісних даних в кількісні, а також пояснювати *соц. явища* з т.з. структури, а не з т.з. людських намірів та мотивів. *Е.Дюркгейм* також був позитивістом, оскільки надавав важливе значення привнесенню в соціологію методів точних наук, виведенню законів на основі причинних зв'язків між соц. феноменами і відмови від розгляду в якості причинних факторів, мотивів і намірів індивідів на користь *соц. структур*.

У суч. соціології термін "позитивізм" перетворився майже в лайливе слово. При цьому виділяються три основні напрямки критики П.: 1) згідно реалізму, невірною є вимога П. аналізувати лише феномени, які можна спостерігати і пояснювати їх сутність на основі демонстрації того, що вони є окремим випадком закономірностей. Реалісти стверджують, що причинне пояснення повинно здійснюватися через фундаментальні механізми, які пов'язують ці феномени; 2) якщо реалісти заперечують позитивістську концеп-

цію *науки*, то представники ін. шкіл стверджують, що соціологія взагалі не може бути подібною науці. Найбільш радикальним є підхід, згідно якого мета соціології полягає не в поясненні, а в розумінні. Менш радикальним є твердження про те, що соціол. концепції повинні приділяти певну увагу намірам і мотивам соц. діячів; 3) першими критиками П., в т.ч. в амер. соціології, були представники *Франкфуртської школи*. Вони відчували, що П. не може йти далі виробництв квантифікованих фактів і не здатний до здійснення правдивої соціологічної інтерпретації. *Ю.Хабермас* виступив із заявою про те, що як окремий випадок техн. раціональності, П. в соц. науці пов'язаний з потребою в контролі над сусп. явищами. Див.: *Герменевтика; Емпіризм; Натуралізм; Соціологія як наука; Неопозитивізм; Феноменологічна соціологія.*

ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ

соц. політика, яка заохочує прихильність щодо груп "меншин", які знаходяться у невигідному становищі, особливо в зайнятості, освіті і забезпеченні житлом. Мета такої політики - подолати дискримінацію і створити рівність можливостей.

ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА - (лат. *positio* - положення, стан). В об'єктивному значенні - сусп. статус людей, з якими пов'язані їх певні права і обов'язки, що не залежать від їх індивід. особистісних якостей. У теорії ролей П.с. описуються сукупністю ролевих, об'єктивних вимог до осіб, що займають таку позицію. У суб'єктивному значенні - усвідомлений вибір, світоглядна і моральна орієнтація *особистості*, яка підлягає моральній оцінці як основна, прогресивна або консервативна, реакційна. Суб'єктивний зміст П.с. так чи ін. відчуває вплив об'єктивного сусп. положення особистості, що займає певну моральну позицію. Див.: *Роль соціальна.*

ПОКАЗНИК - доступна для спостереження і виміру характеристика об'єкта, що вивчається, напр., поведінка, думка, погляд, оцінки і т.д. опитуваних.

ПОКАЗНИКИ ВАРІАЦІЇ - статистичні міри коливання ознаки відносно її середнього значення, що дозволяють на основі математичних розрахунків перевірити достовірність висновків щодо існування внутрішньогрупових та міжгрупових відмінностей та завдяки цьому в достатнім ступенем достовірності судити про однорідність, значущість та ін. характеристики цих ознак та об'єкта, явищ чи процесів, що вивчаються, в цілому. Іноді П.в. називають мірами розсіювання ознаки.

ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНІ - якісні та кількісні характеристики окремих якостей і станів соц. об'єктів і процесів, сукупність яких відображає їх суттєві особливості у *статистиці* та *динаміці*. Розробка П.с. передбачає теоретичне осмислення сутності досліджуваного явища, а створення системи П.с. опирається на виявлення об'єктивних закономірностей сусп. розвитку і чітке уявлення про структуру відповідних соц. об'єктів. Т.ч., П.с. є підсумком глибокого вивчення соц. явищ, завдяки чому певні характеристики можуть розглядатися як відомості про цілісний стан соц. об'єкта чи процесу. У широкому значенні до П.с. відносяться демогр., економ., соц.-структурні показники політ., морального, соц.-культ., духов. розвитку, *способу життя* сусп.-ва і різних груп населення (показники *народонаселення*, валового нац. продукту, нац. доходу, росту продуктивності праці, складу і динаміки *соц. структури*, виробництва, споживання матер. і духов. благ та ін.). Існують якісні та кількісні П.с. Якісні П.с. фіксують наявність або відсутність певної якості. Кількісні показники фіксують міру вираженості певної якості. Нормативні П.с. опираються

на *соц. прогноз, сусп. потребу*, вони є орієнтирами для *соц. планування і управління*. Аналітичні П.с. служать для дослідження *соц. процесів*. Постійне вдосконалення системи П.с. – важлива умова *соц. планування та наукового управління сусп.-вом*. Див.: *Процеси соціальні*.

ПОКАЗОВЕ ЗРОСТАННЯ – змінна у перемінній (напр., населення), за якої величина збільшується у геометричній прогресії.

ПОКОЛІННЯ – соц.-вікова категорія, *номінальна група*. До одного П. належать люди, вік яких входить до одного інтервалу, який є нестійким. Проблеми визначення меж П. пов'язані з множинністю і протиріччям його соц.-біол. критеріїв: середній вік при вступі у шлюб, час початку трудової діяльності, спільність способу мислення, *поведінки, цінностей*. Усі критерії є нестійкими і соц. зумовленими. Більшість досліджень визначають інтервал між П. у суч. епоху у 20-25 р. У сусп.-ві завжди співіснують декілька П., і відносини між ними можуть перетворюватися у проблему і навіть *конфлікт*. У соціології дослідження взаємовідносин П. є важливим методом вивчення динаміки *соц. структури* і цінностей сусп.-ва. Див.: *Старіння*.

ПОЛІАНДРІЯ (гр. *poly* багато + гр. *aner (andros)* чоловік) – шлюб між однією жінкою і кількома чоловіками.

ПОЛІГАМІЯ (гр. *poly* багато + гр. *gamos* шлюб) – шлюб між кількома людьми.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНА (гр. *politike* – мистецтво управління державою) – політика, основним завданням якої є забезпечення державотворчих можливостей для всіх людей та для всіх родин умов нормальної життєдіяльності і розвитку. Найбільш актуальними, першочерговими для нинішнього стану укр. сусп.-ва завданнями в галузі соц. політики є: 1) стабілізація рівня життя більшої

частини населення; 2) скорочення масштабів бідності; 3) термінове припинення зростання заборгованості по заробітній платі, пенсіях та соц. допомогах, поступова ліквідація цієї заборгованості; 4) припинення росту безробіття; 5) ліквідація перепонів для реалізації економ. активності громадян, розвитку підприємництва та самозайнятості; 6) формування ефективної сімейної політики. Конституція України проголошує широку гаму соц. прав і свобод громадян України. Всі гілки влади мають зробити максимум можливого, щоб цей документ не був лише декларацією, гаслом, а став реальним планом дій на поліпшення матер. добробуту і *умов життя* людей.

Актуальним завданням є підвищення віддачі соц. наук, створення на їх базі системи соц. прогнозування розвитку як України в цілому, так і її окремих регіонів, розробки наук. забезпечення та підтримки соц. політики. Актуальним є створення Міжвідомчого Координаційного центру П.с., який має об'єднати наук., управлінські та гром. сили щодо вироблення основних засад П.с. та втілення конкр. програм. Існує нагальна потреба також виробити загальні методологічні засади наук. досліджень та практичних пропозицій з метою забезпечення їх адекватності реальній ситуації. У цьому плані соціологія покликана виробити теоретичні засади П.с., альтернативні варіанти розв'язання в цій галузі, обґрунтовувати вибір соц. інтересів, вивчати громад. думку і прогнозувати на цій основі псих. реакції різних соц. груп на ті чи ін. рішення в галузі С.п.

ПОЛІТИКИ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, що вивчає *політику* як особливий сусп. процес, його структуру, досліджує специфіку політ. відносин, характер соціогрупової політ. взаємодії, особливість діяльності політ. партій, організацій, рухів, політ. ін-ти і політ. си-

стеми. Основним предметом П.с. є влада, політ. форма і методи її функціонування та розподілу в державноорганізованому сусп.-ві, що розглядається в кореляції з вивченням реальної політ. свідомості, *інтересів і поведінки* соц.-класових спільнот, груп, етнічних спільнот та їх організацій. П.с. утверджується в 30-50 рр. ХХ ст., хоча різні аспекти соціол. розуміння політики і держави розроблялись ще з часів Платона і Аристотеля. Вирішальний внесок у становлення П.с. зробили *Сен-Сімон, Локк, Фергюссен*. П.с. утворилася на межі політології і соціології; вона вивчає також взаємовідносини політ. сфери з ін. сферами життєдіяльності сусп.-ва, взаємодію політ. ін-тів з ін. *соц. ін-тами*.

Важливими проблемами П.с. є вплив політики на соц. сферу сусп.-ва і вплив соц. процесів на політику. Її метою є виявлення закономірностей функціонування і розвитку політ. системи як соц. єдності, специфіки її взаємодії з ін. соц. системами та ін-тами. Складовими П.с. є *соціологія держави, соціологія міжнар. відносин, соціологія об'єднань громадян, соціологія політ. свідомості та поведінки, соціологія влади та ін.* Див.: *Влади соціологія; Держави соціологія; Політичної культури соціологія; Політичних відносин соціологія; Політичної поведінки соціологія; Політична соціологія*.

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – процес розвитку, у ході якого діти і підлітки сприймають ідеї, політ. позицію і поведінку, як типову для даної спільності.

ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ – розділ соціології, пов'язаний із вивченням політики, політ. підсистем сусп.-ва. Соціол. підхід наголошує на необхідності відноситися до вивчення політ. установ як до таких, що повністю інтегрувались у сусп.-во, а не як до системи яку можна зрозуміти у відриві від нього. В межах

П.с. існують такі сфери вивчення: 1) дослідження політ. конфліктів і боротьби між державами (соціологія міжнародних відносин); 2) дослідження місця і ролі *держави* в житті сусп.-ва; 3) аналіз природи і організації політ. рухів і партій; 4) вивчення зразків участі індивідів у політиці, які виражені, у т.ч., в поведінці при голосуванні. Див.: *Влада; Громадянство; Громадянське суспільство; Демократія; Держава*.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – сукупність *соц. відносин* у межах політ. системи. Соціологія прагне оцінити їх поза межами політ. сфери. Див.: *Політична соціологія*.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ – сукупність ідеол. ін-тів, які формують політ. діяльність усередині сусп.-ва.

ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН СОЦІОЛОГІЯ – це напрямок соціології політики, який вивчає *взаємодію* суб'єктів політики з приводу завоювання, використання, перерозподілу політ. влади. Політ. відносини є різновидом *соц. відносин*. Вони розглядаються соціологією як відносини між соц. спільнотами з політ. питань, що мають істотне значення для цих спільнот і сусп.-ва в цілому, а також відносини між ними і держ., політ. суб'єктами з питань форм і методів управління держ. і гром. справами. Політ. відносини детермінуються політ. традиціями і культурою, політико-правовими нормами, політ. та державними ін-тами. Розрізняють політ. відносини компромісу, *консенсусу, солідарності, суперництва, конфлікту, ворожнечі та ін.* П.в.с. аналізує взаємини між суб'єктами політики, які безпосередньо займаються цим видом сусп. діяльності (політ. партії, органи державної влади та місцевого самоврядування та ін.) та індивідами, соц. групами, на яких спрямована політика. Також до завдань П.в.с. входить вивчення взаємин у політ. сфері функціонуван-

ня сусп-ва між різними верствами та групами однієї спільноти або однотипних спільнот, між *націями, етносами* тощо. Див.: *Політики соціологія; Політичної культури соціологія.*

ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІЯ – напрямок досліджень *соціології політики*, який з'ясовує розуміння громадянами суті різних політ. явищ соц. середовища, у якому вони живуть, політики *держави*, наслідків реалізації певного здійснюваного політ. курсу для сусп-в, різних соц. груп. Політ. культура виступає як нормативний механізм, який забезпечує регуляцію поведінки та діяльності, і є істор. та соц. зумовленим продуктом життєдіяльності людей, їх політ. творчості. Політ. культура виражає схильність і готовність людей до участі у боротьбі за здійснення своїх інтересів, до змагань за вплив на владу чи її завоювання. Вона забезпечує реалізацію інтересів відповідних соц. спільнот і стабільність сусп-ва, виконує функцію політ. *соціалізації* громадян. П.к.с. з'ясовує орієнтації людей щодо політ. об'єктів, вивчає те, наскільки існуюча політ. культура забезпечує реалізацію у політ. житті інтересів відповідних соц. спільнот і людей, сприяє політ. стабільності сусп-ва. Політ. культура виступає соц. механізмом взаємодії особистості і соц. спільноти з політ. середовищем; вона є якісною характеристикою політ. життя сусп-ва. Див.: *Культура; Політики соціологія; Суспільство.*

ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СОЦІОЛОГІЯ – напрямок *соціології політики*, який досліджує участь людини у здійсненні *влади* або протидії її здійсненню, вивчає те місце, яке займає політика у житті різних людей, їх *соц. груп*. П.с. виступає як реакція (позитивна чи негативна) на явища і процеси в політ. житті. П.п.с. аналізує участь громадян у політ. організаціях, їх позицію у електоральному процесі. Вона спрямована на вивчен-

ня повного спектра політ. мобільності індивідів – від *абсентеїзму* до активних дій, спрямованих на зміну існуючого політ. устрою. Залежно від мотивації П.п. буває соц. усвідомленою, ціннісно орієнтованою, афективною і традиційно зумовленою. За своєю цілеспрямованістю П.п. може бути конструктивною щодо існуючого ладу (спрямована на його зміцнення) і деструктивною. П.п. проявляється як політ. дія або як політ. бездіяльність. П.п.с. з'ясовує залежність ступеня участі особи у політиці від привабливості до певної соц. групи й її сусп. статусу, різноманітних соц. чинників (демогр., економ. та ін.). Див.: *Політики соціологія; Політичної культури соціологія; Політичний відносин соціологія.*

ПОЛІТОЛОГІЯ – спец. сусп. наука (науки) про політику, про закономірності, шляхи, форми і методи виникнення, організації, функціонування і розвитку політ. явищ, відносин і процесів, здійснення політ. влади. Як самостійна наука П. остаточно склалася у сер. ХХ ст. Проблемність визначення предмета П. пов'язана, перш за все, з тим, що політика, як об'єкт цієї науки чи наук, є дуже широким, майже універсальним і складним явищем, що проникає у всі сфери, галузі сусп. життя і вивчається в різних спосіб багатьма науками (політ. філософія, політ. соціологія, політ. культурологія, політ. географія і т.д.). Це породжує необхідність розрізнення розуміння П. в широкому і в порівняно більш вузькому значенні. В першому випадку – це вся сукупність різномасштабних і різнорівневих знань про політику і політ. у всіх їх проявах, що є свого роду метанаукою про політику або сукупність політ. наук. У другому випадку – це особлива спец. наука, покликана прямо і безпосередньо досліджувати політ. сферу сусп. життя і пов'язані з нею політ. явища, *відносини, процеси, системи* і закономірності їх роз-

витку. П. вивчає політ. погляди і теорії, інтереси і сили, ін-ти (держава, влада, право та ін.), організації й об'єднання (партії, блоки та ін.), відносини (включаючи міжнародні) і процеси (рухи, переміщення, конфлікти та ін.), політ. системи і політ. культуру та ін. Як і ін. сусп. науки, П. виконує різні функції: теоретико-пізнавальну, світоглядну, практично-прикладну, ідейно-виховну, прогностичну та ін. Особливо важливою є роль П. у виробленні наук. основ політики і їх реалізації в політ. практиці. На жаль, у нашій країні П. довгий час не визнавалася як наука, що призвело до серйозного відставання, перш за все, у розробці прикладних аспектів цієї проблематики. З поч. 80-х рр. посилилася увага до цієї галузі наукового знання. П. отримала офіційне визнання, а на поч. 90-х рр. у вузах країни був введений спец. навч. курс П., видана велика кількість навч. та ін. літератури.

ПОЛТОРАК ВОЛОДИМИР АБРАМОВИЧ (нар. 1943, м. Караганда, Казахстан) – укр. соціолог. Закінчив Московський держ. ун-т ім. М.В.Ломоносова (1970), аспірантуру в Ін-ті соціології АН СРСР у 1973 р., докт. філос. наук (1989), проф. (1990). З 1973 р. – стар. викладач, доцент, а з 1985 р. – зав. кафедри *соціології праці та управління* Укр. держ. хіміко-технологічного ун-ту (м. Дніпропетровськ). Обирався членом Правління СЛУ. Викладає в ун-ті та Академії управління, бізнесу та права (м. Дніпропетровськ) курси соціології, *соціології праці та управління*, методи маркетингових та *соціол. досліджень*. Активно займається практичною роботою з проведення соціол. та маркетингових досліджень через наук.-дослідну лабораторію кафедри та службу “СОЦІО-МАРКЕТ”. Основ. напрями досліджень: *соціологія праці, соціологія грот. думки, соціологія освіти, маркетингові дослідження ринків то-*

варів та послуг. Мас понад 130 наук. публікацій, серед них – 6 індивід. і колект. монографій та навч. посібників, 10 брошур, довідник з соціології праці для вузів. Основ. публікації: “Соціалістичне змагання: принципи організації і ефективність управління” (1984); “Вибори до Рад і громадська думка” (1990, у співавт.); “Соціологія. Основи соціології праці та управління” (1992); “Соціологія праці: Довідник” (1997), “Соціологія” (1999, у співавт.).

ПОЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – безпосереднє і різнобічне соціол. вивчення окремого соц. об'єкта в природних, нормальних для нього умовах, а також опитування на місці (вдома, у класі, на виробництві). П.д. відрізняється, перш за все від лабораторного дослідження, яке проводиться в штучно створених умовах. Але, маючи на увазі цю перевагу П.д., не можна забувати про те, що в його межах перешкоджається забезпечення рівня впливу певних чинників на досліджуваній об'єкт. Тому в реальному соціол. дослідженні необхідно поєднувати те й ін., співставляти відповідно одержані дані. Також дуже важливою є правильна оцінка *репрезентативності* об'єкта П.д., яка в основ. визначається серією контрольних *експериментів*, що проводяться в ідентичних умовах. П.д. поділяються на: а) пошукові, пов'язані з виявленням ще невідомих *явищ, процесів*; б) діагностичні, коли визначається конкр. практична проблема і шляхи її вирішення; в) польовий експеримент як перевірка в природ. умовах висунутої *гіпотези*; г) монографічні, коли забезпечується всебічний системний аналіз виділеного соц. об'єкта.

П.д., як правило, скероване на повне та глибоке дослідження соц. об'єктів з метою отримання інформації, необхідної для пояснення соц. явищ та процесів. У зв'язку з цим об'єкт П.д. повинен завж-

ди мати чіткі часові та просторові кордони (*молодь* певного міста, територ. громада, конкр. трудовий колектив і т.п.). П.д. здійснюється відповідно до програми, в якій попередньо розв'язуються основні методол., методичні та організаційні питання. Див.: *Програма соціологічного дослідження; Організація соціологічного дослідження.*

ПОЛЯРИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – посилення відмінностей у становищі соц. та ін. груп і верств (*соц. диференціації*), яке приводить до їх протистояння (полярності).

ПОМИЛКА РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ – міра відхилення статистичної структури *вибірки* від структури відповідної *генеральної сукупності*. Існує два типи помилок, які необхідно враховувати при використанні вибіркового методу та організації вибірки: випадкові та систематичні. До випадкових помилок відносять статистичні огріхи, органічно притаманні вибіркового методу, та помилки, що викликані випадковими порушеннями в процедурах збору інформації. Випадкові помилки першого виду є відхиленнями характеристик вибіркового розподілу від генерального розподілу. Виникають вони внаслідок різниці в розмірах двох сукупностей. Величина такої випадкової помилки підлягає зміні. У завданні соціолога входить обов'язкове врахування цього огріху при розрахунку всіх вибірових показників. Систематичні помилки – це помилки не випадкового характеру, які викликають неадекватне відтворення у вибірці генерального розподілу. Неадекватність виражається чи то в різкому завищенні, чи то в різкому заниженні характеристик генеральної сукупності. Див.: *Вибірка; Вибіркова сукупність; Репрезентативність.*

ПОНЯТТЯ – закріплене і виражене у мовній формі відзеркалення суттєвих властивостей предмета або явища. В по-

нятті об'єкт характеризується узагальнено. У зв'язку з відсутністю у соціології чітко сформульованих теорій, те, що зазвичай згадується як *соціол. теорія*, складається з більш вільних поглядів описових і пояснювальних понять.

ПОПОВА ІРИНА МАРКІВНА (нар. 1931) – укр. соціолог. У 1953 р. закінчила філос. ф-т Ленінградського держ. ун-ту. Нині – провідний наук. співроб. Одеського держ. ун-ту, проф. кафедри соціології гуманітарних ф-тів. Є спеціалістом з проблем *соціології праці*, соц. філософії, заг. соціології, *соціології культури*, соц. планування та управління. Автор соціол. концепції стимулювання праці. Понад 25 років очолювала соціол. наук. колектив, котрий плідно розробляє питання *соціології праці*. В останні роки займається вивченням соц. уявлень у масовій свідомості. Має близько 70 наук. публікацій, серед яких “Проблеми соціального регулювання на промислових підприємствах” (1973, наук. редактор і співавт.), “Стимулювання трудової діяльності як способу управління” (1976), “Свідомість і трудова діяльність” (1985, наук. редактор і співавт.), “Соціологія. Пропедевтичний курс” (1996) та ін.

ПОППЕР КАРЛ РАЙМУНД (1902-1994). П. до виходу на пенсію в 1969 р. був проф. Лондонської школи економіки, викладав логіку і теорію наук. методу, сприяв розвитку філос. дискусій в галузі точних наук і *соц. філософії*. Як філософ науки П. відомий своєю ідеєю фальсифікації, яка полягає в тому, що *наука* для того, щоб бути валідною, повинна прагнути до заперечення висунутих *гіпотез*. В кінцевому результаті наука відрізняється від ідеології саме тим, що вона підвладна фальсифікації. Цю позицію П. відстоював у працях “Логіка наукового відкриття” (1959), “Припущення і заперечення” (1963). У галузі соц. теорії П.

критикував детермінізм і пов'язував з історизмом і авторитарною політикою в працях “Відкрите суспільство і його вороги” (1945), “Бідність історизму” (1957). Сусп-ва повинні бути організовані аналогічно філос. аргументам: бути відкритими для запитань і припущень. П. стверджував, що на основі великомасштабних запланованих змін неможливо досягнути успіху, а можливі лише часткові *соц. реформи*. У працях “Об'єктивне знання” (1972), “Незкінченний пошук” (1974), “Відкритий Всесвіт” (1982), “Квантова теорія і розходження у фізиці” (1982), “Реалізм та завдання науки” (1983) П. відстоював принципи дедукції і реалізму в застосуванні до фізики, біології та ін. природ. наук. Його погляди на науку піддавалися критиці як штучні, а оскільки на практиці науковці намагаються відстоювати свої гіпотези засобом *верифікації*, а не заперечення, намагаючись підтримати, а не руйнувати існуючі *парадигми*, П. концепція обмеження запланованих соц. змін критикувалася за консерватизм.

ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА – термін, що вживається для позначення культури мас або підлеглих класів. Критики П.к. (представники *Франкфуртської школи*) визначають її як тривіальну, комерціалізовану і пасивну. В межах цієї концепції П.к. зрівнюється з “*масовою культурою*”, однак згідно протилежного підходу, вона має якості творення істинності, оригінальності. Існує також розходження у думках відносно того, чи є П.к. специфічним продуктом суч. урбанізованого сусп-ва чи її можна також розглядати, напр., як феномен культури Середньовіччя. В деяких колах соціологів дискусії розгорталися в основному про те, чи є П.к. опозиційним явищем, що кидає виклик загальноприйнятим смакам і цінностям, або ж вона консервативна і комерціалізована. У випадку з популярною музи-

кою монополізація ринку і діяльності популярних груп великими корпораціями в цілому вела до маргіналізації радикальної творчості, забезпечуючи виробництво стандартизованих продуктів. П.к. не обов'язково є культурою загальнодоступною, її різноманітність відзеркалює вікові, статеві і класові відмінності в аудиторії. Соціол. дослідження *молодіжної культури*, зокрема, свідчать про те, що існує певна кількість *субкультур*, заснованих на специфічних класових, регіональних і статевих відмінностях. Див.: *Культура; Молодіжна культура; Субкультура.*

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД – науковий метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляють загальне і особливе в істор. явищах, досягається пізнання різних істор. ступенів розвитку одного й того ж явища або двох різних співіснуючих *явищ*; як різновид істор. методу П.-і.м. дозволяє виявляти і співставляти рівні *еволюції* об'єкта, що вивчається, зміни, що відбулись, визначити тенденції його розвитку. Існують різні форми П.-і.м.: 1) порівняльно-співставляльний метод, який виявляє природу різномірних об'єктів; 2) історико-типологізоване порівняння, яке пояснює подібність не пов'язаних за своїм походженням явищ однаковими умовами генези і розвитку; 3) історико-генетичне порівняння, коли подібність явищ пояснюється через їх спорідненість за походженням; 4) порівняння, за яким фіксуються взаємовпливи різних явищ. У соціології ХХ ст. інтерес до П.-і.м. пов'язаний з впливом *О.Копта* і *Г.Спенсера*, які вважали цей метод основним методом соціол. дослідження, використовуючи його в дусі еволюційного лінійно-поступального трактування розвитку. *Е.Дюркгейм* вбачав у порівняльній соціології сутність соціології взагалі. В той же час були спроби поєднати П.-і.м. в соціології

з ін. методами, зокрема зі статистичними методами (*Л.Кетле*). Важливе місце П.-і.м. займає в соціол. студіях укр. науковця *М.М.Ковалевського*. Порівнюючи розвиток народів різних країн і епох, він виявив деякі загальні закони їх істор. еволюції та специфічні особливості розвитку тих чи ін. сусп.-в. Суч. соціологія орієнтується на зв'язок П.-і.м. зі *структурно-функціональним аналізом* у виявленні процесів змін різних соц. структур. Див.: *Структурно-функціональний метод*.

ПОРІГ БІДНОСТІ – визнаний державою граничний рівень особистісного добробуту, знаходячись нижче якого людина не може підтримувати нормальний фізичний стан. Див.: *Межа бідності*.

ПОРЯДОК СОЦІАЛЬНИЙ – система, що включає в себе індивідів, взаємозв'язки між ними, звички, традиції, що діють непомітно і сприяють виконанню роботи, необхідної для успішного функціонування цієї системи. До Нового часу П.с. сприймався як прояв божественної волі. Нині в соціології П.с. часто ставиться як питання про умови, за яких формуються, підтримуються і руйнуються різні зразки *соц. організації*.

Пояснення порядку і згуртованості в сусп.-ві с основ. завданням соц. теорії, в межах якої існують три основ. підходи: 1) згідно утилітаристському підходу, підтримання соц. порядку відповідає інтересам усіх, особливо в складних сусп.-вах з високим ступенем розподілу праці і взаємозалежності індивідів; 2) при культурному підході підкреслюється роль загальних *норм і цінностей*; 3) підхід з т.з. примусу підкреслює значення влади і панування (у військовій, правовій, релігійній, економ. сферах), а також здатність до підтримання П.с. тими, хто знаходиться при владі. Найбільш яскравими представниками останнього підходу серед соц. теоретиків були *К.Маркс* і

М.Вебер, хоча ні той, ні ін. не відкидали певної ролі цінностей людей в підтриманні соц. порядку. Див.: *Влада; Концепсує; Конфліктна теорія; Суспільний договір; Контроль соціальний; Цінність*.

ПОСТДЕФІЦИТНЕ СУСПІЛЬСТВО – прогноз деяких соціалістичних мислителів про сусп.-во достатку, в якому не буде дефіциту. Протилежні аргументи зводяться до постійної наявності дефіциту, оскільки світові ресурси не безмежні.

ПОСТЕМПІРИЗМ – відмова від ідеї про можливість заснування науки і знання на повністю теорет.-нейтральних спостереженнях, запропонованих *емпіризмом і позитивізмом*.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *post* – після) – третій (після *аграрного* і *індустр. сусп.-ва*) ступінь, стадія прогресивного розвитку людства і окремих країн, що відображає для більшості світу їх майбутнє і характеризується тими *соц. змінами*, які пов'язані з досягненнями і перспективами суч. наук.-технологічної, інформаційної та ін. революцій. Теорія П.с. була опрацьована в 70-і і наступні рр. ХХ ст. в працях амер. соціологів і політологів *Д.Белла*, *З.Бжезінського* (теорія “*технопронного сусп.-ва*”), *Р.Дарендорфа*, *О.Тоффлера* (теорія “*інформаційного сусп.-ва*”), франц. науковців *А.Турена*, *Р.Арона*, *Ж.Фурастьє* та ін. Згідно цих теорій, для П.с. характерно: висунення на перший план теорет. (після сільського господарства і промисловості) сфери економ. діяльності – сфери послуг; індивідуалізація виробництва і споживання; визнання провідної ролі *науки*, *знань*, отримання і розповсюдження інформації, а також унів. науковців, менеджерів-консультантів. Сьогодні про вступ до П.с. може йти мова тільки щодо небагатьох найрозвиненіших країн. Див.: *Індустріальне суспільство; Суспільство; Суспільство достатку*.

ПОСТКАПІТАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО – прогнозована нова форма неосоціалістичного сусп.-ва, в якому капіталізм не буде більше пануючим базисом економ. організації, а колишня конфронтація між капіталом і працею – головною основою політики.

ПОСТКОМУНІЗМ – стан і рух сусп.-ва тих країн, які порівняно недавно відійшли від тоталітарних основ і форм сусп. життя *держав*, що називалися в минулому соціал. Донедавна перехідне сусп.-во переважно розглядалося в нас у ракурсі переходу від *капіталізму* до *соціалізму*. Тепер повалення сталінських тоталітарних режимів в СРСР й ін. країнах зробило актуальною проблему переходу сусп.-ва від квазісоціалізму до *капіталізму* чи ін. неосоціалістичного суч. устрою. Ця проблема сьогодні знаходиться в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних соціологів і політологів. При цьому головні дискусійні питання тут: куди, в якому напрямку і яким чином, якими конкр. шляхами, способами повинен здійснюватися і дійсно здійснюється в різних країнах такий перехід. Як перспектива П. найчастіше висувається така альтернатива: або еволюція в бік плюралістичної демократії, або утвердження в тій чи ін. формі авторитарної влади на націоналістичній основі. Україна проголошена суверенною і незалежною, демократичною, соц., правовою державою.

ПОСТМОДЕРН (після + франц. *moderne* – новітній, сучасний) – термін, який зазвичай протиставляють терміну модерн (епоха суч.), означає якісно новий стан, який досягнутий суч. передовими індустр. сусп.-вами. Утверджується, що П. притаманно чимало відмінних рис, які можна об'єднати у 4 групи: соц., економ., політ., культ. У такому сусп.-ві соц. класи вже не мають особливого значення. Соц. структура стає більш фрагментованою і складною, а

соц. диференціація включає також стать, етнічність і вік. Економ. система постмодерного сусп.-ва є постфордистською, коли утверджується спеціалізоване виробництво продукту обмеженими партіями, що вимагає від робітників широкої кваліфікації. Ринки стають сегментованими, а фірми – меншими за розмірами, вдаючись до субюгод. В управлінні тут панують методи “*людських відносин*”. В політ. відношенні таке сусп.-во характеризується великими урядовими структурами, розвитком *держави всезагального благоденства*. В культ. сфері тут панує культура індустрій, естетизація *повсякденного життя*.

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ – форма аналізу в літературознавстві, пов'язана з іменем франц. філософа Ж.Дерріда. Частото протиставляється *структуралізму*, хоча це протиставлення Ж.Дерріда відкидає. Основ. ідея П. полягає в тому, що реальність неможливо пізнати без втручання *мови*, тому він надає пріоритет дослідженню мови або текстів. Тексти можна зрозуміти лише в їх відношенні до ін. текстів, а не у відношенні зовн. реальності, відносно якої вони могли б перевірятися або вимірюватися. Див.: *Постмодерн; Релятивізм*.

ПОСТУЛАТ (лат. *postulatum* те, що вимагається) – судження, яке приймається в межах будь-якої теорії за істину, хоча й не є доведеним її засобами, і тому відіграє в ній роль аксіоми.

ПОСТУЛАТ АДЕКВАТНОСТІ – 1) доктрина, згідно якої соціол. оцінки і пояснення повинні бути зрозумілими соц.(им) актору(ам), який утягнутий(ті) в пояснювальні соц. ситуації; 2) доктрина, згідно якої соціол. пояснення повинні бути адекватні на рівні значення, а крім того, – володіти причиною адекватності.

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ (1835-1891) – укр. соц. мислитель, філолог, проф. Харківського ун-ту.

Основну увагу серед соціол. проблем приділяє розгляду категорій "народ" і "народність". П. стверджує, що нац. специфіку народу – "народність" зумовлює мова, яка є породженням "народного духу". Народність є те, чим один народ відрізняється від ін., а мова не лише одна з стихій народності, але й найбільша досконала її подоба. Кожна народність має право на саморозвиток. П. обґрунтував положення про відмінність між народністю і т.зв. ідеєю національності. На його думку, народність є явищем набагато давнішим, ніж ідея національності. Остання виникла лише в кін. ХІХ ст. П. не поділяв думки про виключність якоїсь однієї народності у творенні цивілізації, оскільки "розвиток цивілізації здійснюється у видах всього людства". Твори П.: "Естетика і поетика", "Слово і міф".

ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *potentia* – можливість, могутність, сила) – можливості того чи ін. *соц. ін-ту, колективу, особистості*, які сформувались і нагромадились у ході прогресивного розвитку *сусп-ва, класу, нації, держави* і використовуються для вирішення масштабних завдань, досягнення більш високого життєвого рівня. П.с. – це інтегральний показник нерезалізованих можливостей, прогресивних змін *соц. дійсності*. П.с. розглядається в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні П.с. – всі можливості *соц. утвердження, функціонування і розвитку* для забезпечення *соц. благополуччя*. У вузькому сенсі під П.с. розуміються ті здібності, в основі яких лежить дія людського фактора. Як інтегральним показник, П.с. відображає перспективи *соц. розвитку держави, тої чи ін. галузі, регіону, колективу*. Тому в соціології його вивчення пов'язане з науковим забезпеченням *соц. планування і управління*. Вивчення П.с. соціол. методами повинно здійснюватись у комплексі з ін. *соц.*

науками: економікою, демографією, педагогікою, медициною, психологією і ін. науками. Див.: *Прогрес соціальний; Суспільство*.

ПОТРЕБА – це поняття має два значення: 1) в теорії індивід. мотивації дії людей пояснюються шляхом посилань на їх потреби. Хоча існують певні фізіологічні потреби, які задовольняються з метою виживання людини (їжа, сон, житло), потреби в цілому формуються під впливом *культури*. Соціологи визнають наявність і нефізіологічних потреб (в спілкуванні, визнанні чи сенсі). На думку *Б.Малишевського, соц. ін-ти* функціонують саме для задоволення людських потреб; 2) у межах *теорії соц. систем* поняття потреби є частиною категорії функціонального імператива. Так, напр., *Т.Парсонс* вважає, що будь-якій *соц. системі* властиві 4 потреби, чи "функціональні імперативи", які повинні задовольнятися з метою виживання системи. Ці потреби відповідають 4 підсистемам: *економ., політ., мотивації й інтеграції*. Амер. соціолог *А.Маслоу* виділяє п'ять рівнів потреб: 1) фізіологічні; 2) потреби у безпеці й захисті; 3) потреби у приналежності до групи, сім'ї, у любові й участі; 4) потреби у повазі; 5) потреби у самовиявленні: творчість, гра тощо. При цьому Маслоу виявив, що потреби кожного наступного, тобто вищого рівня, актуалізуються лише після задоволення потреб нижчого "щабля". Задоволені потреби перестають бути актуальними збудинками до дії. Спершу мають бути задоволені первинні (фізіологічні) потреби, після чого підключаються до дії вторинні, більш високі потреби – *соц. і псих.* У залежності від завдань вивчення людських П. у суч. науці застосовують різні класифікації П.: за сферами діяльності (П. праці, пізнання, спілкування, відпочинку); за об'єктом (П. матер. і духов., етичні й естетичні і т.д.); за їх функціональними ро-

лями (домінуючі і другорядні, центральні і периферійні, стійкі і ситуативні); за суб'єктом (П. індивід., групові, колект., сусп.).

До альтернативних концепцій П. належить вчення М.Шеллера, який звертав увагу на те, що вітальність як така не є визначальною ознакою людського буття, хоч і виступає її передумовою. Людина здатна діяти всупереч вітальним потребам і взагалі діє не виключно для їх задоволення. Критеріями виділення потреб є основні цілі діяльності суб'єкта, виконання ним функцій в системах більш високого рангу, в які суб'єкт включений як елемент або як підсистема. Див.: *Систем теорія; Соціобіологія; Функціоналізм*.

ПОХИЛИЙ ВІК – останній відрізок життя людини, пов'язаний з пониженням його здібностей і *соц. цінності*, а також з відокремленням від попередніх *соц. зобов'язань*.

ПОШТОВЕ ОПИТУВАННЯ. Див.: *Опитування поштове*.

ПОЯСНЕННЯ. Див.: *Герменевтика; Гіпотетико-дедуктивний метод; Діяльність і структура; Позитивізм; Соціологія як наука; Структуралізм; Функціоналізм*.

ПРАВА СОЦІОЛОГІЯ – спец. соціол. теорія, яка вивчає право як *соц. ін-т*, як процес формування правосвідомості та правотворчості і досліджує трансформацію юридичної норми у *соц. поведінку* на рівні *сусп-ва, соц. групи, особи та ін.* Розглядає правову систему у взаємозв'язку з *соц. практикою*. П.с. вивчає право як систему регулювання сусп. відносин, розглядає генезу, *соц. джерела, передумови формування правових відносин, соц. обумовленість правових норм, а також походження, функціонування права як соц. обумовленого феномену*. П.с. досліджує значення в реальній поведінці суб'єктів права таких

соц. чинників як рівень правової інформованості, професійний статус, освіта, вік, соц.-правова установка тощо. Вона пов'язана з дослідженням вивчення *соц. функцій права, наслідків, пов'язаних із прийняттям і введенням у сусп. життя нормативно-правових актів*.

Одна з дискусій в межах цієї дисципліни полягає в суперечці про відношення права до економіки. Згідно з *М.Вебером, капіталізм* потребує стійкої системи абстрактного всезагального права. Разом з тим, на думку прихильників *символічного інтераціоналізму, соціолог* в першу чергу повинні досліджувати не те, чому люди порушують закон, а те, чому люди закони створюють. П.с. цікавить проблема *соц. цінності права, його престижу в сусп-ві; у ній виділяються такі напрямки, як пенітенціарна соціологія, соціологія правосвідомості, соціологія судової діяльності, законодавча соціологія, соціологія правової культури та ін.* Див.: *Взаємність; Держава; Девіантна поведінка; Інтераціоналізм символічний; Наклеювання ярликів" теорія*.

ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС – цей децко застарілий термін використовується в соціології для позначення *економ. пануючого соц. класу, який контролює сусп-во* за допомогою будь-яких доступних його впливові *політ. ін-тів*. В одних сусп-вах такої контроль може бути явним (як в епоху феодалізму), а в ін. – не зовсім. Напр., деякі соціологи стверджують, що система парламентської демократії в дійсності контролюється тими, хто володіє *економ. владою*. Але цей контроль не є очевидним, і навіть не досить мимовільний, оскільки одержання місць в парламенті людьми, які належать до певного класу, опосередкованого процедурою виборів. Дослідники еліти стверджують, що істинна демократія неможлива, і що пад будь-яким сусп-вом, якою б не була його *соц. структура*, буде панувати певний П.к.

ПРАВО СОЦІАЛЬНЕ 1) галузь права, яка регламентує норми соц. захисту людей; 2) дисципліна спеціальності "Соціальна робота", яка покликана дати студентам знання про норми сімейного, трудового, житлового законодавства, що регулюють охорону материнства й дитини, прав неповнолітніх, пенсіонерів, інвалідів і забезпечують їх соц. захист.

ПРАГМАТИЗМ (гр. *pragma* - діло, дія) - підхід до вирішення соц. і політ. проблем і саме це вирішення, зорієнтоване на отримання тих чи ін. практичних результатів, переваг, реальної вигоди, нерідко не рахуючись з вимогами об'єктивних умов, з моральною стороною справи і можливими віддаленими наслідками соц.-політ. дій і поведінки. П. виникає як своєрідний філософ. і ідейно-політ. напрям в 70-і рр. XIX ст. в США, а потім отримує широке розповсюдження в багатьох країнах (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї, Дж. Г. Мід і ін.). В П. слід бачити два аспекти: позитивний і негативний. 1) П. піднімає на шит діяльність суб'єктивний момент сусп. життя, дієвості, практичності, активності і ініціативності; 2) перебільшує, абсолютизує ці моменти і чинники, що шкодять об'єктивності, обумовленості і наук. обґрунтованості соц.-політ. діяльності, доводить їх до суб'єктивізму, волюнтаризму, вузького практицизму, бездухов., аморалізму і т.д. В умовах становлення ринкової економіки П. набув за останні роки широкого розповсюдження і в нашому сусп.-ві зі всіма його як позитивними, так і негативними наслідками. Див.: *Капіталізм; Класова свідомість; Підприємство соціальне*.

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНА - матеріальна, чуттєво-предметна, цільова діяльність людини, спрямована на освоєння і перетворення природ. і соц. об'єктів. Становить всезаг. основу, рушійну силу

розвитку людського сусп.-ва і свідомості. Усталеними в певному соц. просторі і в часі П.с. є *соц. ін-ти*.

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ - використання знань і навичок *соц. роботи* для надання соц. послуг *людині, верстві, групі*.

ПРАКТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ - різновид соціол. діяльності, скерованої на встановлення якогось окремого факту, який має не наук., а переважно практичне значення (приблизно так, як в лікарській практиці встановлюється діагноз). З тим, щоб зробити більш зрозумілим виділення П.с., його можна було б порівняти з варіантом практичної діяльності в ін. сферах життя. Напр., в медицині можна виділити спеціаліста-теоретика і лікаря-практика, в психології - науковця-психолога і психолога-практика, у ветеринарії - науковця-ветеринара і ветеринара-практика і т.д. Також в соціології є свої науковці-теоретики і соціологи-практики, які працюють в різних соціол. службах. Основним завданням цих працівників є збір оперативної інформації з тих чи ін. питань поточного життя (економіки, політики, культури, соц. сфери тощо) за вже напрацьованою стандартною технологічною схемою. Див.: *Дослідження соціологічні; Емпірична соціологія; Соціологія; Соціологія як наука*.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАННЯ - те, що знає соц. актор відносно власної діяльності і соц. становища, але не обов'язково висловлює. Т.ч. П.з. - це часто мовчазне знання, яке припускає або заг., або відносно соц. компетентність.

ПРАЦІ СОЦІОЛОГІЯ - галузева соціол. дисципліна, яка вивчає *працю* як *соц. процес* і сферу сусп.-ва у всій різноманітності її зв'язків з економ., політ., юрид. та ідеол. ін-тами. В ній пов'язані теорія і практика *соц. управління* трудовою діяльністю людей, фундаментальні і прикладні дослідження умов, тенденцій і

наслідків наук.-техн. прогресу, соц. та економ. проблем розвитку праці.

Праця є складним, багатогранним сусп. процесом, який торкається всіх сфер життєдіяльності людини. У зв'язку з цим, праця є предметом дослідження різних конкр. наук: економіки і психології, ергономіки та ін. На стику П.с., науки управління і теорії колективу виникла *соціологія організації*. Праця, трудова діяльність завжди включені в певні соц.-економ. умови праці, пов'язані з тією чи ін. соц.-професійною групою, і, нарешті, локалізовані в часі та просторі (робоче місце).

Спеціалісти в галузі П.с. вивчають соц.-економ. основи праці (способу подання працівника із знаряддями праці), а значить, соц. форми та умови праці, колект. або індивід. працю, соц. організацію спільної праці. Разом з тим, увага соціологів праці спрямована на різноманітні сторони соц.-псих. механізму включення працівника в трудову діяльність, тобто мотивацію та стимулювання праці, задоволеність працею і відношення до неї, шляхи підвищення трудової активності і продуктивності праці (Н. Літов, Г. Оєнпов, В. Ядов (Росія), Р. Штольберг (Німеччина), А. Сарапата (Польща), І. Алдохін, С. Куліш, М. Сероштан, Б. Савченко, Л. Сасіна (Україна)). Постановка цих питань передбачає вирішення сукупності більш конкр. завдань соціол. досліджень: зміна трудових функцій різних працівників під впливом наук.-техн. революції; соц. чинники і резерви підвищення продуктивності індивід. і сусп. праці; структура мотивів і ціннісних орієнтацій працівника в залежності від конкр. умов і особливостей змісту праці; вплив індивід.-типових характеристик особистості на структуру мотивації. Широкомасштабні регіонально-галузеві дослідження використовуються для вивчення закономірностей і тенденцій

зміни соц.-професійної структури зайнятих, динаміки пропорцій кваліфікованої і некваліфікованої розумової праці, ручної, механізованої і автоматизованої праці в різних галузях господарства; для вивчення зміни ставлення до праці.

Оперативні проблеми, середньострокові або короткострокові тенденції, локальні процеси в організації трудової діяльності на рівні територіальних спільнот і трудових колективів вивчаються більш простими дослідженнями (соц.-економ. експеримент, експрес-опитування, *інтерв'ю* та ін.). Т.ч. можна вивчати умови гнучкого графіка праці та ін. нововведень на підприємствах, фірмах і офісах, питання професійної кар'єри, переміщення працівників, стабілізації колективу, безробіття і т.п. Див.: *Економічна соціологія; Ергономіка; Індустріальна соціологія; Праця; Хоуторські дослідження*.

ПРАЦІВНИК СОЦІАЛЬНИЙ - державний службовець або працівник благодійних недерж. фондів чи ін. організації, який займається як своєю основ. роботою (роботою за сумісництвом, роботою на добровільних, громад. засадах) діяльністю з реалізації соц. заходів, які є складовими частинами держ. (недерж., благодійних) соц. програм. Див.: *Робота соціальна*.

ПРАЦЯ - процес, в якому люди за допомогою знарядь праці впливають на природу з метою створення предметів, необхідних для задоволення потреб людини і сусп.-ва. Включає в себе такі прості моменти: доцільну діяльність або саму П., предмет, засоби та результат П. Завдяки П. людина натрапила на слід свого природного розвитку, виділилась із світу тварин і стала власне людиною. П. характеризується також як процес обміну речовини між людиною і природою, як продуктивна витрата людського розуму, мускулів, нервів, як позитивна творча діяльність.

Соціол. осмислення виводить її за межі економ. трактувань, де вона розглядається як спосіб здобуття сусп-вом необхідних життєвих благ, що має певну структуру (предмет, знаряддя, суб'єкт), здійснюється відповідними економ. формами та ін. Для соціології характерним є *системний підхід* до аналізу П., який передбачає вивчення соц.-трудових відносин, а також соц. чинників підвищення ефективності П., впливу техніко-технологічних, соц.-економ., соціопсих. умов на форми і зміст трудової діяльності. Елементами аналізу тут виступають *потреби, ціннісні орієнтації, соц. установки* працівників, *організація* як соціотехнічна система, виробничі *групи* і *колективи*. Прикладним і теоретичним питанням людської П. присвячені наукові розробки *Е.Мейо*, К.Левіна, А.Дикарева, М.Мирської, Д.Марковича, М.Мескон, М.Сероштаня, Р.Штольберга, *В.Пашиненка, В.Полторака, І.Паловой* та ін. В умовах економ. кризи, яку переживає наша країна, актуалізується вивчення стану і впливу безробіття на самопочуття людей і чинників, що активізують підприємницьку діяльність людей, їх трудової поведінки та умов ринку тощо.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ – визначення предмета будь-якої науки – справа надзвичайно складна. Науки постійно розвиваються, розширюють поле свого пізнання, вдосконалюють *методи дослідження*. Що ж до соціології, то це – специфічна і складна галузь дослідження, яка має значні істор. традиції, обсягову літературу, власну емпір. базу, свої теорії, свій понятійний апарат. П.с. характеризується тими аспектами сусп. життя, які перебувають у полі зору соціолога. Сукупність цих аспектів (властивостей, відносин їх посидання) зумовлює П.с., притаманну їй специфічну т.з., під якою вона розглядає і аналізує життя людини в сусп-ві. П.с. може змінюватись в результаті впливу сусп-ва на *соціол. знання*,

а також у процесі внутр. змін останнього. П.с. полягає не в тому, що вона вивчає, а в тому, як вона це робить. Рос. соціолог *В.О.Ядов* вважає, що “питання про предмет науки – це питання про те, що і як вивчати, чого і як навчати у цій галузі і де межі компетентного фахівця”. Польс. соціолог *Я.Щепанський* в книзі “Елементарні поняття соціології” пише, що “предмет соціол. досліджень становлять явища і процеси виникнення різних форм спільного життя людей, структура різних форм людських спільнот, *процеси* і *явища*, що в них відображаються, зміни і перетворення, що виникають в результаті взаємодії людей тощо”. Рос. соціолог *Т.І.Заславська* також вважає, що П.с. є вивчення закономірностей функціонування, розвитку і взаємодії соц. спільностей різного типу. Огже, соціологія вивчає сусп-во крізь призму соц., людської діяльності, розкриває *потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, діяльність* людей, їхні взаємозв'язки; сусп-во виражається соц. цілим, як система *соц. взаємодії*, як зіткнення різних інтересів, *орієнтацій*, видів активності. У центрі соціології стоять: *сусп-во* як цілісний організм, соц. група, спільнота людей, соц. механізми функціонування і розвитку сусп-ва. Див.: *Об'єкт і предмет соціологічних досліджень; Предмет соціологічного дослідження; Соціологія; Соціологія як наука; Структура соціології*.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – якості, що існують, та відносини об'єкта дослідження (класу, соц. групи, соц. ін-ту і т.п.), пізнання яких необхідне для розв'язання теорет. та практичної проблеми. На відміну від об'єкта дослідження, зміст якого не залежить від суб'єкта, П.с.д. є результатом *взаємодії* суб'єкта та об'єкта пізнання. Формування П.с.д. обумовлене як якостями об'єкта, так і характером проблем, що постають перед соціологом, рівнем

наук, знань та засобів пізнання, якими він користується. П.с.д. передбачає об'єкт, але не співпадає з ним. Один і той же соц. об'єкт може вивчатися з метою вирішення різних наук. проблем. П.с.д. окреслює межі, в яких об'єкт вивчається в конкр. дослідженні. Слід розрізняти предмет теорет. та емпір. соціол. дослідження. Теорет. закони не можуть бути виведені шляхом прямого індуктивного узагальнення емпір. фактів, а є результатом пізнавальних операцій над ідеалізованими об'єктами, що відбивають певні існуючі якості реальних об'єктів. Тому безпосередній предмет теорет. соціол. дослідження являє собою шерег ідеалізованих, абстрактних об'єктів, теорет. схем та моделей. Формування П. соціол. теорії завжди є процесом оформлення відповідного категоріального апарату, теорет. понять, за допомогою яких будується ідеальна модель реального об'єкта.

На емпір. рівні П.с.д. виступають якості та відносини об'єктів, емпір. закономірності, які можуть бути виведені безпосередньо шляхом статистичного узагальнення емпір. фактів. Предмет емпір. дослідження є частиною П.с.д. в цілому. Див.: *Дослідження соціологічні; Об'єкт і предмет соціологічних досліджень*.

ПРЕСКРИПТИВНА ІНФОРМАЦІЯ – інформація, яка включає в себе різні види приписів, які в сукупності утворюють сферу належного.

ПРЕСОВЕ ОПИТУВАННЯ. Див.: *Опитування пресове*.

ПРЕСТИЖ СОЦІАЛЬНИЙ (франц. *prestige* – авторитет, престиж) – порівняльна оцінка *сусп-вом* або групою і її членами соц. значущості різноманітних об'єктів, явищ – їх позицій і положень у сусп-ві, якостей і характеристик, символів і знаків тих якостей і т.д. Визнання особливої соц. значущості і цінності того

чи ін. явища, яке здійснюється на основі співвідношень його з системою норм та цінностей цієї соц. спільноти, призводить до наділення його особливою привабливістю, бажаністю. Високо оцінюване явище виступає як збудник і мотиватор певних бажань, почуттів, намірів, дій, поведінки членів спільноти, викликає гаму почуттів і процесів у індивідів, включаючи прагнення до соц. визнання, схвалення, заохочення, до ідентифікації, до зайняття відповідного положення. Оцінка престижності – один із регуляторів *соц. поведінки*, рішень, що приймаються членами групи. У сусп-ві і різних групах утворюються складні системи престижних оцінок фактично всіх значущих чинників і сторін у їх життєдіяльності. У соціології найбільш вивчені престижні оцінки і шкали професії, життєвих виборів, а також атрибутів і символів різних соц. позицій. Соціол. дослідження в цих галузях показали, що системи престижних оцінок як регулятори поведінки в більшості визначають такі важливі соц. процеси, як професійна зайнятість, соц. переміщення, структура споживання.

Професійний престиж визначається системою цінностей в сусп-ві і сприймається у світлі функціональної важливості різних професій. Див.: *Вищий клас; Групи соціально-економічні; Клас соціально-економічний; Статус соціальний; Стратифікація соціальна*.

ПРИБИТКОВА ІРИНА МИХАЙЛІВНА (нар. 1937, м. Владивосток Приморського краю, Росія) – укр. соціолог, демограф, економіст, журналіст. Фахівець з теорії, методології та історії демогр. розвитку України, *соціології міста і села*, проблем міграції населення, зайнятості та ринку праці, соц. захисту населення. Закінчила середню школу в Станіславі (м. Івано-Франківськ) в 1954 р., Московський ін-т інженерів геодезії, аерофотознімання та карто-

графії (1960), аспірантуру Ради з вивчення продуктивних сил НАН України (1966). Канд. економ. наук (1967), доктор економ. наук (1989). Працювала в одному із наук.-дослідних ін-тів м. Києва, у Раді з вивчення продуктивних сил НАН України (1973-1976), Наук.-дослідному економ. ін-ті Держплану України (1975-1987), Ін-ті соціології НАН України. Проф. ф-ту соціології і психології Нац. ун-ту ім.Т.Шевченка (курси "Основи демографії", "Соціологія міста", "Соціологія села"); проф. Нац. ун-ту "Києво-Могилянська академія" (курси "Основи демографії", "Соціологія шлюбу та сім'ї", "Соціологія міста і села"). П. є постійним автором часописів "Соціологія: теорія, методи, маркетинг" та "Проблеми міграції". Автор більш як 140 наук. статей, доповідей, монографій. Найвідоміші з них: "Маятникова міграція населення: теорія, методологія, практика" (1979), "Науково-методологічні основи комплексного планування економічного і соціального розвитку регіону" (у співавт., 1980), "Основи демографії" (1995, 1997). Остання праця є підручником-переможцем відкритого конкурсу "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". Ім'я проф. П. включено в "Who's who of Intellectuals" (Кембрідж, 1995), а в 1996 р. її обрано Міжнар. жінкою року (1995-1996). Вона є автором декількох публікацій з проблеми повернення в Україну раніше депортованих народів, членом ERAC UNHCR (експертний дослідницько-дорадчий комітет при Верховному Комісарі з питань біженців ООН), а також членом Дослідницької Ради з питань міграцій в країнах СНД.

ПРИВАТИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА - термін, що використовується при описанні такого способу життя, за яким *індивід* проводить більшу частину часу не в спілкуванні з широким колом людей, а

в самотності або зі своєю *сім'єю*. Панує думка про те, що сімейне життя в основ. пов'язане з домом і стосується лише батьків і дітей. Певною мірою спостерігаються контакти між сусідами, друзями і далекими родичами і в більшій зосередженості людей на своєму домашньому дозвіллі. Деякі соціологи розглядають тенденцію до П.с. релігійного і сімейного життя як частину більш широкого процесу, який впливає на всі аспекти життя сусп.-ва. Вони стверджують, що люди настільки проявляють турботу про себе або про свою сім'ю, що можна говорити про розвиток нарцисизму. Вважається, що сусп. життя індивіда йде до занепаду у всьому: від політ. участі до участі у святах. У результаті цього рівень контролю індивідів над власним сусп.-вом знижується, оскільки увага людей до всього, крім себе або своєї сім'ї, стає незначною. Див.: *Секуляризація; Симетрична сім'я*.

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ - це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює відповідними формами життєдіяльності, виходячи зі своїх особистих або приватних інтересів. Ця сфера включає в себе ту систему життєдіяльності особистості, яка пов'язана із приватним (ні сусп., ні держ.) володінням, господарюванням, діяльністю та відносинами, індивід. чи груповим починком, самореалізацією, саморозвитком, із приватними (індивід. чи груповим) інтересами, суб'єктом яких є особистість як приватна особа або мала група (сім'я, група осіб, об'єднаних спільними інтересами, приватною справою, хобі та ін.) Це спосіб буття особистості в світі, в якому відбивається в особливій формі заг. природа людини та її життєдіяльність, як соціокульт. феномена. П.ж. виступає органічною частиною цілісної життєдіяльності людини, яку вона здійснює певною мірою (різною в різних культурах і соц. системах)

дістанцюючись від *соціуму*, куди ні сусп., ні держ. органи не мають право довільно втручатися. Відносини між державою і приватними особами в демокр. сусп.-ві визначаються законом і в першу чергу основ. законом держави - Конституцією. Ступінь розвитку та структурування П.ж. - один із проявів реального здійснення свободи і прав людини, є найважливішим показником, за яким державу можна віднести до одного з шести типів: повна демократія, демократія, обмежена демократія, авторитаризм, тоталітаризм, повний тоталітаризм. Частина змістових характеристик П.ж. має загальноцивілізаційне значення, разом з тим у кожного народу є особливі істор. традиції в устрої життя, у тому числі у здійсненні його приватних форм. У цій сфері особливо виразно проявляється система, весь спектр етніч. ментальності, що органічно втілена в процесі життя.

ПРИВАТНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ "ПРОБЛЕМИ ЛЮДИНИ" - перший в Україні приватний наук.-дослідний ін-т, який з власної ініціативи створила і очолила докт. філос. наук, проф. А. І. Комарова. 14 відділів і наукових центрів ін-ту, бл. 300 науковців вивчають *громадську думку*, аналізують суч. стан сусп. життя, розробляють науково обґрунтовані прогнози для розв'язання актуальних питань соц.-економ. реформ, стратегії політ., соц.-гуманітарного розвитку України. Ін-т об'єднує творчий потенціал науковців та фахівців-практиків України щодо реалізації програми "Наукові проблеми розбудови державності України" - проблеми політики, економіки, соціології, міжконфесійних конфліктів, культури, педагогіки, українознавства, молоді та ін.; співпрацює з науковцями 28 вищих навч. та наук. закладів України: Нац. акад. наук, Нац. ін-ту стратегічних досліджень, Київського,

Львівського, Одеського, Чернівецького ун-тів, Харківської юридичної академії та ін. Ін-т виступив ініціатором і провів протягом 1993 - 1999 рр. 6 всеукраїнських і 8 міжнародних конференцій.

Проведені конкр. соціол. дослідження з проблем: утвердження суверенітету України і державна влада; сфера послуг населенню (проблеми роздержавлення, розвитку підприємництва та нових форм господарювання); криміногенний стан в Україні, проблеми боротьби із злочинністю 2 дослідження; міжконфесійні конфлікти; удосконалення механізму кадрового підбору в лікувально-профілактичних закладах; проблеми приватизації держ. майна і власності на землю; проблеми держ. будівництва (вибори у Верховну Раду України); проблеми сім'ї, становища жінок в Україні - 5 досліджень. Вийшли у світ: монографії, наук. збірники, журнали, підручники, навч. посібники, навч. програми - всього понад 60 видань. Зокрема, 20-томне видання "Уряду України", де зібрані аналітичні розробки, пропозиції наук. та практичних працівників. Позитивну оцінку в наук. громад. отримали монографічні публікації ін-ту: "Вільні економічні зони", "Людина і духовність", "Політична культура і політичні партії України", "Проблеми боротьби з корупцією, злочинність в Україні", "Жінка в державотворенні України" та ін., що вийшли протягом 1994-2001 рр.

ПРИВІЛЕЯ СОЦІАЛЬНА - виключне право і перевага окремих осіб, груп, класів, установ, які є недоступними для більшості людей.

ПРИКЛАДНА СОЦІОЛОГІЯ - галузь соціол. науки, покликана на базі фундаментальної соціології вивчати шляхи, форми і методи вирішення практичних питань оптимізації організації, функціонування і розвитку *соц. життя* і на цій основі виробляти відповідні реко-

мендації, плани, прогнози та ін. На відміну від фундаментальної соціології, метою і завданням якої є побудова і вдосконалення основ самої соціол. науки, збагачення її теорії і методології, П.с. має ін. скерованість – сприяння вирішенню актуальних і важливих питань, висунутих самим життям, наук. “обслуговування” практики і політики. Деколи П.с. називають “соц. інженерією”. Прикладний характер можуть мати як теорет., так і емпір. соціол. дослідження.

Специфіка П.с. полягає не тільки в тому, що вона вивчає конкр., а не загальні соц. явища, але і в тому, що вона концентрує увагу на тих компонентах соц. системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, здійснюють безпосередній вплив на її практичну діяльність. Вона зосереджується на дослідженні людських сукупностей та людської особистості в її різних соц. аспектах. П.с. в цьому плані виступає як наука, що поєднує в собі завдання вивчення ролі людського фактора в житті сусп-ва та пошуку шляхів його активізації. П.с. вивчає закони, що: 1) діють на рівні соц. ін-тів; 2) відбивають розвиток компонентів соц. структури сусп-ва; 3) діють на рівні соц. систем та підсистем.

П.с. має свої категорії, що в узагальненому та концентрованому вигляді відображають соц. дійсність. У зв'язку з тим, що П.с. досліджує конкр. соц. явища, вона відкриває джерела та причини їх розвитку чи гальмування. Тому її висновки мають прикладне значення, служать наук. підґрунтям удосконалення керування соц. життям, його різноманітними сферами. П.с. – це єдність конкр. соціол. досліджень та спец. соціол. теорій. У цьому виражається єдність емпір. та теорет., що складає фундамент науки. Спец. соціол. теорії – не лише теорет., але й методологічна основа П.с. Неможливо вести дослідження *сiм'ї, тру-*

дового колективу, масових комунікацій та ін. без знання їх спец. теорій, що розкривають закони розвитку цих *соц. ін-тів*, принципи та категорії їх аналізу. Розробка спец. соціол. теорій – одне з важливих завдань соціологів.

П.с. розкриває можливість та сферу конкр. соціол. дослідження, розробляє його основні категорії, понятійний апарат, розкриває питання, пов'язані з розробкою проектів дослідження, з формулюванням *гіпотез* та ін. Незважаючи на те, що методи і дані соціології часто є прикладними, поняття власне П.с. широко соціологами не використовуються і не пов'язано з якоюсь окремою галуззю досліджень, у зв'язку з чим виникають певні проблеми етики і професійної автономії. Див.: *Емпірична соціологія; Практична соціологія; Соціологія; Соціологія як наука.*

ПРИМІТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО – особлива стадія, з якої починається розвиток більш складних *сусп-в*. При цьому часто вважається, що суч. людина розумніша, ніж її дикі нерозумні пращури. Якщо вийти за межі такого міркування, то П.с. слід розглядати як доіндустр., невелике за масштабами, в якому відсутня грамотність, а технологія є простою і традиційною. Враховуючи це, соціологи надають перевагу таким альтернативним термінам, як “докапіталістичне” або “традиційне *сусп-во*”. Див.: *Традиційне суспільство.*

ПРИРОДА ЛЮДИНИ – комплекс основних здібностей і рушійних сил людського організму, які забезпечують задоволення біол. потреб, активне пристосування до середовища.

ПРИРОДНІ СПІЛЬНОСТІ – спільності, які існують в реальності (нац., територіальні і т.д.)

ПРИСТОСУВАННЯ – прийняття індивідом або групою культ. *норм. цінностей* та еталонів дій нового середо-

вища, коли норми і цінності засвоєні в старому середовищі не ведуть до задоволення потреб, не створюють прийнятливої поведінки.

ПРИЧИННЕ МОДЕЛЮВАННЯ.

Соціологи часто прагнуть зрозуміти причинні зв'язки між різними, одночасно діючими змінними, але неможливим є, як правило, збір таких даних, які дозволили б точно визначити характер впливу одних змінних на ін. і їх взаємодію опосередковано експериментальним методом. Тому говорять про П.м. як про сукупність статистичних технік, які сприяють визначенню причинних зв'язків на основі аналізу *кореляцій*, який включає множинну *регресію*, *шляховий і довглітній аналізи*. При цьому відповідною точкою служить побудова моделі передбачуваного причинного процесу, що теорет. виводиться дослідником. Але, причинні моделі не служать доказом причинних зв'язків, тому що при їх побудові припускаються різні допуски, які можуть бути не валідними в певному випадку. Єдина перевага П.м. полягає в тому, що, зображуючи причинні механізми формально, дослідники повинні робити свої припущення явними. П.м. використовувалось г.ч. відносно даних великомасштабних досліджень, які проводились в країнах Європи і в США, хоча на сьогодні його найчастіше застосовують і до ін. сукупностей даних, які включають у себе істор. статистичні ряди.

ПРИЧИННЕ ПОЯСНЕННЯ – пояснення, в межах якого стверджується, що одна ситуація є причиною ін. Напр., можна стверджувати, що перехід до *індустр. сусп-ва* був причиною переходу від розширеної до *нуклеарної сім'ї*. Деякі дослідники вважають, що П.п. в соціології не надійні, оскільки: 1) зазвичай неможливо здійснити *експеримент* з використанням відповідної контрольної групи; 2) П.п. не можуть розраховувати на успіх, оскільки

вони базуються на уподібненні людей природ. об'єктам, що невірно, бо їх дії частково визначаються тими сенсами, якими вони наділяють оточуючий їх світ. Див.: *Герменевтика; Кореляція; Позитивізм; Причинне моделювання.*

ПРИЧИННИЙ АНАЛІЗ – сукупність методол. і методичних підходів до вивчення зумовленості одних *явищ* соц. дійсності (наслідок) ін. (причина). Мета П.а. полягає у прогнозуванні наслідків з певних причин на основі попереднього емпір. аналізу взаємодій між ними. В основі визначення пари “причина – наслідок” вимоги відносної ізольованості цієї пари від зовн. впливів, часова первинність причини, скоординованість причини і наслідку. П.а. використовується як для кількісного, так і для якісного аналізу взаємозв'язку явищ. Інструментальна частина П.а. опирається на понятійний апарат теорії ймовірності і математичної статистики. Найбільше поширення і ефективність має П.а. при вивченні багатомірних систем змінних. Структура взаємозв'язків між вхідними змінними (причинами) і вихідними змінними (наслідками) описується сіткою, стрілки якої вказують напрямки впливу. Деколи сітка задається експертно, на основі змістовних теорет. уявлень або досвіду досліджень; у ін. випадках вона визначається експериментально. Причинні сітки, які відбивають зв'язки між соц. змінними, застосовуються у дослідженнях різного характеру. За їх допомогою вивчаються процеси *соц. мобільності*, встановлюється роль соц. статусу і освіти батьків в одержанні освіти дітьми, визначаються чинники, що впливають на ціннісні орієнтації та поведінку особистості. Див.: *Аналіз соціальних сіток; Аналіз порівняльний; Порівняльно-історичний метод.*

ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛЬНІ (лат. *prior* – перший, старший) – соц. завдання, які визнаються *сусп-вом* на даному

етапі розвитку та є найбільш необхідними і вимагають першочергового вирішення. При розробці комплексної соц. програми на певний період часу постає питання про П.с.: 1) з т.з. вибору між різними напрямками підвищення всезаг. благоустрою (прямим підвищенням грошових доходів населення, зниженням роздрібних цін, розширенням обсягу життєвих благ, які надаються окремим категоріям населення безоплатно або на основі пільг; 2) вибір П.с. передбачає наук. рішення питання про те, яким *соц. групам* необхідно приділити більшу увагу на певному періоді розвитку. Визначення П.с. базується на врахуванні поточних і перспективних інтересів всіх соц.-класових, соц.-територ., демогр., нац.-етніч. груп сусп-ва. Соціології належить провідна роль у наук. побудові П.с.: вона повинна будуватись на аналізі взаємодії інтересів соц. груп і сусп-ва в цілому, а також соц.-економ. наслідків реалізації певних П.с., при цьому виходити з реальних можливостей соц. зорієнтованої економіки.

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА (гр. *problēma* - завдання) - соц. протиріччя, яке усвідомлюється суб'єктами (*індивідами, групами* і т.д.) як вага або соц. невідповідність між існуючим і тим, що має бути; між цілями і результатами діяльності, що виникає через відсутність засобів для досягнення цілей. П.с. має об'єктивно-суб'єктивну природу: в її основі лежать протиріччя між різними сферами життєдіяльності сусп-ва або *соц. груп*, і водночас виникнення П.с. передбачає оцінку, переживання або *проблемну ситуацію*. Одним із актуальних завдань соціології є прогнозування П.с., аналіз соц. наслідків рішень, які приймаються в наук.-техн., економ. і політ. сферах.

ПРОБЛЕМАТИКА - система питань і понять, які представляють певну науку. У творчості Л.Альтюссера це поняття

виконує роль, багато в чому еквівалентну поняттю *парадигми* у Т.Кюна або епістами у М.Фуко. Нова наукова проблематика передбачає революційний епістемологічний розрив з попередніми способами мислення. Соціол. поняття також не є незалежними. П. називається зв'язуюча їх теорет. структура, в межах якої вони обговорюються.

ПРОБЛЕМАНА СИТУАЦІЯ - процес розвитку суперечностей між знанням про потреби людей у яких-небудь результативних теорет. і практичних діях і незнанням шляхів, засобів і методів їх реалізації, що об'єктивно виникають у процесі розвитку.

ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ (гр. *prognosis* - передбачення, знання майбутнього) - вивчення конкр. перспектив розвитку будь-яких *соц. явищ і процесів* з метою оптимізації програмування і управління в цій галузі. Передбачення майбутнього в розвитку світового співтовариства, *сусп-ва, держави*, політики, конкр. економіки - надзвичайно складний і важкий процес через, перш за все, неминучий вплив на них багатьох різних чинників, часто непередбачуваних. Невипадково, що прогнози в цій галузі, як відомо, далеко не завжди збуваються. Тим не менше, без П.с. неможливе складання обґрунтованих планів і програм, раціональне управління сусп. життям.

У широкому розумінні П.с. означає: 1) комплексне передбачення перетворень *соц. середовища* під впливом об'єктивних, а також постійно діючих і цілеспрямованих суб'єктивних чинників; 2) визначення перспектив розвитку *соц. сфери*; 3) визначення соц. наслідків прогнозних наук., наук.-техн. і ін. розробок. Вони включають перспективи і моделі освоєння Землі і космосу, раціональну взаємодію людини з природою, народонаселення, соц. розвиток сусп-ва і його ланок і

т.д. У вузькому розумінні П.с. розповсюджується на ті соц. об'єкти, соц. процеси, форми і види *соц. відносин*, які пов'язані з поза виробничим життям людини, колективів і ін. соц. спільностей. За просторовим критерієм розрізняють П.с. на рівнях планетарному, міждерж., держ., регіональному, місцевому, колективів і їх об'єднань. За часовим критерієм розрізняють П.с. оперативні, короткострокові, середньострокові (тактичні), довгострокові (стратегічні). П.с. здійснюється на основі використання методів скетраполяції, моделювання і *експертних оцінювань*. Особливо важливим і актуальним в П.с. є завдання визначення ближчих і більш віддалених наслідків рішень, що приймаються. Див.: *Футурологія*.

ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (гр. *programma* - оголошення, припис) - документ, що вміщує методол. та процедурні передумови наук. пошуку. В ній викладаються методол. передумови, основні завдання дослідження, методика збору та обробки соціол. інформації. Розробка П.с.д. - обов'язкова умова *соціол. дослідження*. В П.с.д. реалізується зв'язок між соціол. методами; загальносоціол. теорією та *соц. фактами*, що вивчаються; *суб'єктом* та *об'єктом* соціол. пізнання; структурними елементами, що складають програму; дослідницькими групами та окремими виконавцями, що взаємодіють в процесі вивчення об'єкта; дослідниками та практичними працівниками, що відпрацьовують рекомендації соціологів. У ній відбивається структурна організація соціол. знань та навичок, необхідних для проведення дослідження, закладається механізм отримання теорет. висновків дослідження та розробки практичних рекомендацій. Якщо соціолог, приступаючи до польового дослідження, має готову програму, то і його

дії, і контроль за цими діями будуть логічними, послідовними. П.с.д. створює можливість оптимального зв'язку соціолога як суб'єкта пізнання з людьми, яких він вивчає, та має значення при аналізі та корегуванні їх дій. У П.с.д. відбивається певна послідовність, етапність соціол. дослідження. Кожний етап - відносно самостійна частина пізнавального процесу - характеризується специфічними завданнями, вирішення яких пов'язане заг. метою дослідження. Принцип обов'язкової постапності проведення дослідження висуває особливі вимоги до структури та змісту програми.

П.с.д. складається з двох частин (розділів): методол. та процедурної. Методол. частина починається з опису *проблемної ситуації*, де відбивається важливе завдання складання програми - визначення об'єкта та предмета дослідження. Потім формулюються цілі та завдання дослідження. Незважаючи на ілюзію суб'єктивності, мета завжди є об'єктивною, тобто тісно пов'язаною з сусп. практикою, та виражає потреби людей. Розробка системи основ, та неоснов. завдань забезпечує комплексний характер дослідження, чергування його теорет. та практичних аспектів. Постановка завдань надає систематичності всьому дослідженню, дисциплінує дослідницький колектив. З метою використання єдиного понятійного апарату в програмі визначаються основ. поняття, їх емпір. інтерпретація та *операціоналізація*, тобто відбувається їх теорет. уточнення, знаходження їх аналогів в соц. дійсності (емпір. індикаторів) та засобів заміру чи фіксації індикаторів (індексів). Цей етап дослідження неможливий без попереднього визначення та системного аналізу об'єкта. Важливе місце в розробці програми дослідження займає формування *дінотез*, які конкретизують мету дослі-

дження та є його головним методологічним інструментом. Окрім формулювання гіпотез, програма включає вказівку способів їх підтвердження та перевірки. Процедура частина П.с.д. містить методику та техніку дослідження, опис прийомів збору, обробки та аналізу соціол. інформації.

Особливість соціол. досліджень полягає в тому, що більшість висновків в них засновані на інформації, отриманій в результаті вибіркового обстеження. Це є можливим лише при дотриманні вимог *репрезентативності*. В програмі ці питання вирішуються шляхом визначення обсягу та характеру *вибірki*. Співвідношення *вибіркової сукупності*, яка є своєрідною моделлю об'єкта, з самим об'єктом (*генеральною сукупністю*) визначається в програмі за допомогою дослідно-статистичних та математико-статистичних методів. Залежно від специфіки об'єкта, а також характеру інформації, яка існує про об'єкт, що досліджується, відбувається вибір *методів збору соціол. інформації* – *спостереження, анкетування (інтерв'ювання і т.п.)*, і на цій основі розробляється інструментарій дослідження (*анкети, опитувальні листи, картки спостереження та ін.*). У програмі відзначаються також методи обробки та аналізу отриманої інформації. Див.: *Гіпотеза прикладного соціологічного дослідження; Дослідження соціологічне; Етапи соціологічного дослідження; Опитування соціологічне; Операціоналізація понять.*

ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНІ – виклад основ, положень діяльності *соц. ін-тів, політ. партій чи організацій* на певну перспективу. Серед них виділяють програмні максимум і програмні мінімум. П.с. – організаційна частина держ. планів, що поширювались в умовах централізованої економіки колишнього СРСР. Розробка П.с. ведеться на основі назрілої і перспективної

мети *соц. розвитку* сусп-ва і передбачає здійснення через перспективне планування. Із здобуттям Україною незалежності виникла проблема розробки нових П.с. У суч. умовах запропоновані лише окремі концепції економ., культ. та соц. розвитку України.

ПРОГРЕС СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *progressus* – розвиток нового) – розвиток *сусп-ва*, його підсистеми від менш досконалого стану до більш досконалого. Мета, яку ставлять люди, і завдання, які вирішують, постійно змінюються, а тому їх оцінки щодо *прогресу* (чи регресу) мають мінливий, відносний характер. Критеріями П.с. можуть виступати: заг.-соціол. критерії (рівень духов. сусп-ва, власне *людина*, рівень розвитку *особистості*), емпір. показники (економ., техн., еколог., політ., культ.). Соціологія XIX ст. в основному базувалась на передбаченні існування прогресу, який асоціювався з процесом індустріалізації. Вважалося, що технологічний розвиток повинен вести до позитивних змін в матер. добробуті і виражатися в покращанні здоров'я населення і зростанні тривалості життя. Прогрес розглядався як соц. прояв розуму, знання і технології. Але світові війни, становлення тоталітаризму, фашизму в XX ст. примусили соціологів припинити вірити в прогресивну природу соц. сусп-ва.

Традиційні концепції прогресу були не в змозі дати відповідь на три фундаментальні питання: 1) яким соц. групам прогрес є вигідний; 2) хто в стані визначати, що вважати прогресивним; 3) хто має право вирішувати, які індивідуальні чи соц. витрати допустимі для досягнення того чи ін. рівня прогресу. Важливе значення для розуміння сусп. прогресу і регресу має нац. чинник. Виходячи з ідеї нац. розвитку, на особистому рівні можна дотримуватись будь-якої соціол. шкали цінностей, що не суперечить

інтересам людини і держави. Їх оцінка, як прогресивних, визначається тісною кореляцією між очікуваннями людей і можливістю їх реалізації. Але цей підхід прийнятний лише для оцінки соц. розвитку держави. Див.: *Еволюційна теорія.*

ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ

заснована на соц.-наук., зокрема, соціол. знанні діяльність щодо створення образу майбутнього стану соц. об'єкта. На суч. рівні розвитку соц. наук. та соц. практики П.с. (як і соц. технології) часто постає як компонент соц.-інженерної діяльності. Див.: *Прогнозування соціально-інженерна діяльність.*

ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ – процес, у ході якого частина *середнього класу* перетворюється у *робітничий клас*. Процес П. може мати місце при вимірі його за одним критерієм і відсутнім при вимірі за ін. Слід розрізняти П. дії і П. умов. Перша вимірюється, г.ч., на основі вивчення поведінки. Остання визначається ринковими, трудовими і статусними міркуваннями. П. умов не зразу і не завжди призводить до П. дії. Найчастіше П. охоплює працівників сфери обслуговування. Див.: *Клас соціальний; Робітничий клас; Середній клас.*

ПРОМИСЛОВА СОЦІОЛОГІЯ

одна із складових частин соціології праці, яка вивчає соц. проблеми праці у такій специфічній сфері матер. виробництва, як промисловість. Об'єктом дослідження П.с. виступають *соц. групи*, їх *поведінка і взаємодія, відносини* між ними як у промисловості взагалі, так і в її окремих галузях, на підприємствах і в об'єднаннях. Якщо *соціологія праці* розробляє специфічну соціол. теорію трудових відносин, то П.с. є переважно практичною, прикладною дисципліною, яка тісно пов'язана з економікою промисловості, науков. організацією праці і управлінням, *ергономікою*. П.с. проводить

дослідження інтересів працівників, стилів їх трудової діяльності, професійних орієнтацій, вивчає процеси зміни професійно-кваліфікаційної структури, *професійної мобільності й адаптації* робітників у сфері промислового виробництва, методи керівництва і управління колективами, здійснення інноваційних процесів. Важливе значення для розвитку П.с. має створення соціол. служб на підприємствах, які у суч. умовах повинні вивчати нові форми організації праці. Див.: *Індустріальна соціологія; Економічна соціологія; Праці соціологія.*

ПРОМІЖНЕ СУСПІЛЬСТВО

сусп-во, яке за розміром і складністю є проміжним між простими і суч. *індустр. сусп-вами* і проміжними в послідовності розвитку.

ПРОПАГАНДА СОЦІОЛОГІЧНА – вплив на свідомість людини через *спосіб життя*, символіку і реальний світ соц. оточення. Основ. потік текстів П.с. – реклама побуту, комфорту, дозвілля і т.п., яка надихає адресата самостійно, як він вважає, залучатися до референтної групи. Автором терміна П.с. є франц. соціолог Ж. Еллюль, який виділив П.с. як особливий тип пропаганди. Суч. ЗМК не лише рекламують культуру, але й дозволяють використати рекламу з метою маніпулювання сусп. свідомістю.

ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА

(лат. *pro* – діяти в інтересах когось-небудь) – поведінка людини серед людей, безкорисливо скерована на їх благо.

ПРОСТЕ СУСПІЛЬСТВО – найменш внутр. диференційована і найбільш рання форма людських сусп-в.

ПРОСТІР СОЦІАЛЬНИЙ – соц. ос-всна частина природ. середовища, як середовища проживання людей, просторово-територ. аспект життєдіяльності *сусп-ва* і предметного світу людини, характеристика соц. структури сусп-ва з т.з.

розташування соц. груп і верств, "простору" їх розвитку. Ступінь освоєння сусп-вом природ. простору постійно зростає, особливо у зв'язку з розвитком промисловості, *урбанізацією*, ростом населення, міграціями. П.с. відображає структуру життєдіяльності сусп-ва і виражається у способах розселення і типах поселень людей. Різні регіони країни, світу відрізняються щільністю населення, господарською спеціалізацією, рівнем економ. розвитку. Будь-яке поселення має виробничі території, місця концентрації гром. послуг і культ. закладів, свій "центр", де концентрація соц., істор., культ. зв'язків найбільша. Заг. тенденцією є збільшення інтенсивності і поліфункціональності використання П.с. Цьому активно сприяє розвиток транспорту і заг. мобільності населення. Прикладом поліфункціональності використання предметного світу людини може бути перетворення квартири (помешкання) у центр культ. життя завдяки телебаченню або можливість перетворення її у майбутньому, хоча б частково, у виробничі приміщення (робота у домашніх умовах). У заг. і соц. психології П.с. розуміється як внутрішнє "поле", як ступінь свободи діяльності *особистості, групи*.

ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ (гр. *protos* - перший) означає весь доконтівський період розвитку *соціол. знання*, підготовчий період для *соціології* як аналітичної соціол. науки. Проте розбіжність між соціологією та П. є помітною. Деякі автори до П. відносять праці європ. мислителів XIX ст. - *О.Конта, Г.Спенсера* та амер. *Л.Уорда*. Обґрунтовується це тим, що їхні праці являли собою інтелектуальний синтез даних та узагальнень, отриманих із спец. сусп. дисциплін. Див.: *Соціологія; Соціологія як наука*.

ПРОФЕСІЙ СОЦІОЛОГІЯ (лат. *professio* - перший) вивчає престиж-

ність тих чи ін. видів діяльності, особливості ведення профорієнтаційної та профконсультативної роботи, проблему добору і атестації кадрів, їх професійної перепідготовки. Див.: *Праця; Соціологія праці; Соціологія заводська; Соціологія індустріальна*.

ПРОФЕСІЙНА АДАПТАЦІЯ. Див.: *Адаптація професійна*.

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ - просування індивідуумів через різні рівні в ієрархії шкали зайнятості. П.м. може бути висхідною або низхідною; індивід., чи колект.

ПРОФЕСІЙНИЙ КОДЕКС СОЦІОЛОГА - сукупність правил, які регламентують різні види соціол. діяльності. Серед них: професійна компетентність, наук. чесність та коректність на всіх етапах *соціол. дослідження*. Спираючись на ідеал досягнення істини, соціолог має приділяти особливу увагу прагненню максимальної достовірності і надійності *соціол. інформації* та висновків, які виникають завдяки аналізу цієї інформації. Як представник науки про сусп-во, він має запобігати тому, щоб при аналізі соц. проблем та процесів його особисті інтереси та ін. побічні чинники не перешкоджали встановленню наук. істини. Особлива відповідальність на нього покладалася за результати, отримані завдяки застосуванню програм та методик ін. дослідників, а також за використання чужих ідей та результатів у власній наук. роботі. Соціолог вважає своїм обов'язком спиратися не лише на ідеї та результати попередників у своїй наук. галузі, а й на знання, набуті в суміжних сферах наук. досліджень. Він повинен у такий спосіб будувати свою дослідницьку діяльність, щоб не порушувати обмежень, зумовлених обсягом названих ресурсів, пізнавальних можливостей методів, техніки дослідження. Особливо неприпустимим і несуміс-

ним з професійною діяльністю соціолога є плагіат та привласнення в будь-яких формах чужих ідей. Ставлення соціолога до ін. ідей, авторів та прихильників таких ідей визначається терпимістю та повагою. Наук. критика та полеміка, як природні для науки форми її розвитку, несумісні з "навішуванням" ідеол. ярликів і тим більше з будь-якими спробами зведення рахунків, розправи з опонентами. Соціолог обстоює свої погляди, ідеї та концепції, незважаючи на кон'юнктуру та авторитети. Захист своїх поглядів, прояс наук. чесності та принциповості вимагають від нього моральної стійкості та громад. мужності, здатності забезпечувати загальноприйняті погляди на те чи ін. явище соц. життя, авторитети в науці. Підставами, що уможливають таку позицію, є непохитність особистого світогляду та чітка моральна позиція. Повсякденну діяльність соціолога, його контакти та зв'язки з колегами характеризують взаємоповага, висока культура почуттів, тактовність, здатність спілкування, гідна звання науковця-суспільствознавця поведінка. У відносинах з респондентами соціолог має право дотримуватися гарантії конфіденційності, нерозголошення повідомлених *респондентами* відомостей. Соціолог утримується від несвогчасних публікацій, якщо їх висновки та рекомендації недостатньо перевірені й обґрунтовані.

ПРОФЕСІЙНИЙ ПЕРЕХІД. Див.: *Мобільність соціальна*.

ПРОФЕСІОНАЛИ - представники особливої соц. верстви, які характеризуються такими рисами: 1) зайнятістю на основі застосування навиків, сформованих на базі теорет. знань; 2) наявністю спеціалізованої освіти; 3) особливою компетентністю, гарантованою з складними іспитами; 4) наявністю певного кодексу поведінки, яка забезпечує про-

фесійну ідентичність; 5) виконання певних службових обов'язків на благо сусп-ва; 6) членство у професійній асоціації. Див.: *Кар'єра; Закритість соціальна; Професійний кодекс соціолога; Середній клас*.

ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ - означає *інституціоналізацію соціол. освіти*, підготовку у вищих навч. закладах дипломованих фахівців-соціологів. Підготовка соціологів в Україні здійснюється в Київському, Львівському, Харківському, Одеському, Дніпропетровському, Волинському нац. ун-тах, у деяких приватних вищих навч. закладах на основі Держстандарту, відповідно до якого визначається, що повинен знати соціолог, що він повинен уміти та на яких посадах може працювати. Див.: *Освіта соціологічна*.

ПРОФАННЕ - універсальна культ. відмінність між профаним (світським) і *сакральним* (священним) світами. Сакральне за допомогою ритуалу відокремлюється від профанного (світського) світу, який являє собою світську повсякденну реальність служби, важкої праці і сімейних обов'язків. Див.: *Невидима релігія; Релігія; Сакральне; Секуляризація*.

ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ (лат. *procedere* - просуватися) - певна послідовність пізнавальних та організаційних дій, необхідних для розв'язання проблеми дослідження. П.д. визначає шляхи і засоби вирішення дослідницького завдання. Поняття "процедура" відноситься як до дослідницького процесу в цілому, так і до окремих його стадій. Заг. процедура *соціол. дослідження* включає такі етапи: розробку *програми* чи проєкту дослідження; вибір *об'єкта дослідження* та *одиноць спостереження* (вибірка); розробку інструментарію дослідження; збір первинної *соціол. інформації*; обробку та аналіз інформації.

Кожний етап є відносно самостійним та передбачає різні шляхи та засоби досягнення мети. Див.: *Дослідження соціологічне*.

ПРОЦЕС ПРАЦІ – процес, за допомогою якого людською працею створюються продукти задоволення людських потреб.

ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ – істор. процес, у якому, згідно *Н.Еліаса*, люди набували більшої здатності до управління своїми емоціями.

ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНІ – сукупність односкерованих *соц. дій і взаємодій*, що повторюються і виділяються із безлічі ін. П.с. – основа і джерело життєдіяльності і *сусп-ва*, його *соц. змін, соц. динаміки*. Класифікацію основних П.с. запропонували ще в 20-х рр. ХХ ст. амер. соціологи *Р.Парк* і *Е.Берджес*. Вони виділили такі види П.с.: кооперацію, *конкуренцію* (суперництво), пристосування, *конфлікт, асиміляцію, амальгамацію* (змішування, поєднання). Суч. соціологія до цього додає два ін. види П.с., які характерні для *соц. груп*: підтримання меж і систематичні зв'язки. В реальному житті вказані види П.с. тісно взаємопов'язані і здійснюються в основ. одночасно. П.с. характеризуються також безперервністю й ідентичністю. Події і явища 90-х рр. поч. ХХІ ст. в Україні свідчать про те, що країна знаходиться у стані поступового переходу від тоталітарно-планової системи господарювання до ринкових відносин.

Соціологія визначає такі особливості П.с.: 1) їх масовий характер; 2) сусп. зміст, джерела і результати; 3) їх сталість; 4) самодіяльність учасників П.с. Першу спробу класифікувати П.с. зробив нім. соціолог *Л.фон Візе*, який виділив дві їх категорії: асоціативні (об'єднання, пристосування, зближення) і дисоціативні (опозиція, суперництво, конфлікт). Суч. соціологи схильні ділити

П.с. на процеси відтворення і розвитку. Перша група скерована на збереження існуючого стану відносин, друга – на якісну їх зміну як в позитивному, так і в негативному плані. Відповідно до рівня системи розрізняють процеси: 1) внутрішньособистісні (*соціалізація, самоосвіта, самовиховання* тощо); 2) міжособистісні (внутрішньосімейні відносини, дружба, кохання); 3) внутрішньогрупові (взаємовідносини в будь-якому колективі); 4) міжгрупові і міжспільнотами; 5) соціетальні. Соціол. вивчення П.с. передбачає: фіксацію його початкового стану, збір інформації про джерела його виникнення; створення на базі зібраної інформації базової моделі процесу, вивчення окремих явищ, що становлять процес, вивчення взаємозв'язку між цими явищами, виявлення зв'язуючої ланки П.с. і вивчення його сутнісних характеристик, визначення рейтингу явищ, що становлять процес, фіксацію змін в сусп-ві або спільнотах і групах в ході розвитку процесу, прогнозування розвитку П.с., його скерованості і сталості і т.д. Як правило, при аналізі зібраної про П.с. інформації застосовується *структурно-функціональний підхід*. Див.: *Динаміка соціальна; Дія соціальна; Взаємодія соціальна; Структурно-функціональний підхід*.

ПСЕФОЛОГІЯ – дослідження виборів, зокрема поведінки електорату під час голосування. Див.: *Виборів соціологія*.

ПСИХОАНАЛІЗ – специфічний метод, розроблений *З.Фрейдом* та його послідовниками. В його основі лежить концепція Фрейда, згідно якої основ. компонент людської психіки – несвідоме, яке міститься в собі, з т.з. “класичної” психоаналітичної концепції, г.ч., сексуальні потяги, схильності.

ПСИХОІСТОРІЯ – застосування психоаналітичних форм розуміння до

вивчення історії (*І.Крейб*, 1989). Пояснює прикладами цей підхід праця *Е.Еріксона* “Історія життя та історичний момент” (1975).

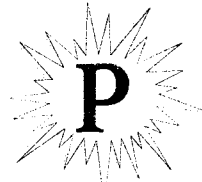
ПСИХОЛОГІЗМ (гр. *psyche* душа + *logos* слово, поняття, вчення) – термін, який означає прагнення до пояснення *соц. структури* виключно з т.з. рис індивід. психології, і яким соціологи часом зловживають. Напр., відданість людей релігійним переконанням іноді пояснюється з т.з. їх псих. потреби в способі примирення зі смертю. Див.: *Методологічний індивідуалізм*.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА – наука, що вивчає думки, почуття і поведінку *індивіда*, обумовлені існуванням і поведінкою ін. людей, *соц. взаємодіями*, впливом *соц. груп*.

ПУБЛІЧНА СФЕРА – наявність сусп. життя у вигляді участі людей у

формуванні *держави*, у справах поза домом та роботою, у публічному обговоренні питань, які викликають сусп. інтерес, і навіть у вигляді публічних закладів не с заг. характеристикою всіх доіндустр. сусп-в. Деякі теоретики, такі як *Ю.Хабермас* чи *Сеннет*, стверджують, що П.с. була найбільше розвинута в Європі ХVІІІ ст., і ще з того часу спостерігалась зростаюча віддаленість *індивідів* від участі в сусп. житті і зростаюче розділення між життям сусп. і життям приватним, що означає розрив між сім'єю і життям дома з одного боку, і світом роботи та політики – з ін. Такий поділ сфер *соц. життя* супроводжується також статевими відмінностями, оскільки організацією приватної сфери в основ. займаються жінки, а в публічній – домінують чоловіки. Див.: *Приватизація соціальна*.

РАДКЛІФФ-БРАУН АЛЬФРЕД (1881-1955) – англ. етнограф, один з авторів соц. антропології. Став відомим завдяки своєму внеску в розвиток *функціоналізму* як теорет. напрямку в антропології, поряд з такою видатною особистістю, як *Б. Малиновський*. Використовуючи порівняльний підхід, Р. підкреслював значення взаємозалежності ін-тів в *соц. системі*. Сусп-во розглядалось ним як саморегулятор, потреби якого задовільнялися основними *соц. ін-тами*. Основними його працями є “Населення Андаманських островів” (1922), “Структура і функція в примітивному суспільстві” (1952), “Соціальна організація австралійських племен” (1931), “Табу” (1936).

РАНГ СОЦІАЛЬНИЙ (франц. *rang* – ряд) – багатоманітна, агрегована (але не субординована) характеристика *індивідів* за багатством, владою, престижем, *вихованням, способом життя* тощо.

РАНЖУВАННЯ – розміщення значень ознаки, що змінюється в порядку зростання або зменшення. Вважається найпростішим способом впорядкування первісних документів.

РАНСІМЕН УОЛТЕР (нар. 1934) – англ. соціолог і промисловець. Опублікував серію статей, монографічних досліджень і теорет. праць з *політ. соціології*, класового аналізу, *істор.* і *порівняльної соціології, соціол. теорії*. Його перша книга “Соціальна наука і політична теорія” (1963) була закликом приділяти більше уваги європ. *політ. соціології*, особливо творчості *М.Вебера* і *Й.Шумпетера*. У “Відносній депривації і соці-

альній справедливості” (1966) він використав істор. аналіз і оглядові соц. дані для показу того, що поняття акторів про соц. депривацію і класову свідомість є скоріше відносними, ніж абсолютними, які змінюються у відповідності з соц. порівнюваннями. Головна праця Р. – трилогія “Курс соціальної теорії” (завершені лише два томи). Р. оцінює роль соціолога як неупередженого спостерігача.

РАСИ СОЦІОЛОГІЯ (франц. *rase*) – одна із галузей соціології Заходу, в якій можна виділити декілька напрямів: 1) дослідження расистських ідеологій, згідно яких в основі соц. нерівності *етніч. груп* лежать генетичні якості людей; 2) аналіз об'єктивних структур, які обумовлюють існування *расизму* і расистських ідеологій; 3) дослідження взаємодії між класовою й етніч. приналежністю в межах *соц. стратифікації*, яка веде до виникнення певних вертикальних та горизонтальних сегментів *соц. структури*; 4) істор. дослідження походження рас і расизму з акцентом на проблемах розвитку колоніалізму і антиколоніалізму; 5) дослідження розміщення різних етніч. груп на ринку праці; 6) вивчення ролі даних соц., істор. і культ. чинників у створенні суч. ситуації нерівності етніч. спільнот в межах *індустр. сусп-ва*. Предметом широкої дискусії останнього часу є питання про те, чи можна вважати етніч. приналежність окремим незалежним виміром соц. стратифікації, або ж її слід розглядати як категорію вторинну у порівнянні з категоріями *статусу, престижу* чи *соц. класу*. Див.: *Аккомодация; Андерклас; Асиміляція; Група етнічна; На-*

ція; Народ; Плюралістичне суспільство; Стратифікація соціальна.

РАСИЗМ – стан, при якому група, що належить до іншої раси, підлягає дискримінації, експлуатації і жорсткому гнобленню.

РАТЦЕНХОФЕР ГУСТАВ (1842 – 1904) – австр. філософ і соціолог. Розглядав соц. закони як закони природи, які тісно пов'язані з біол. законами. Тому сусп-ву і притаманні такі ж процеси розмноження, самозбереження боротьби за існування, які притаманні для біол. світу і т. п. Ідеї Р. суттєво вплинули на конвенцію амер. соціолога *А. Смолла*, який приділяв увагу аналізу проблем соц. інтересу.

РАУНТРИ БЕНЖАМІН СІБОМ (1887-1954) – англ. соц. реформатор, який здійснив суттєвий вплив на розвиток концепції *держави всезаг. благоденства*. За Р., причини *бідності* викликані скоріше такими структурними особливостями сусп-ва, як нерівний розподіл доходу і багатства, ніж особистим *способом життя*.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (лат. *rational* – розумний) – цей термін має два значення: 1) *В.Парето* позначав ним звернення до псевдологічних пояснень для виправдання дій; 2) поняття “Р.” є основним поняттям аналізу суч. *капіталізму*, запропонованого *М.Вебером*, позначаючи багато взаємозв'язаних процесів, в ході яких кожний аспект людської дії стає предметом виміру, розрахунку і контролю. У веберівському значенні поняття Р. зберігає свою актуальність і викликає зацікавлення у соціологів посткомуністичних країн.

Згідно з Вебером, Р. передбачає наступне: 1) в галузі економ. організації – організацію виробництва на основі *бюрократії* і калькуляцію прибутку шляхом систематичних бухгалтерських процедур; 2) у *релігії* – розвиток теології

інтелектуальною стратою, зникнення магії і заміну ролі релігійних таїнств особистою відповідальністю; 3) у галузі права – витіснення практики вироблення законів на основі принципу *ad hoc* і довільного прецедентного права практикою дедуктивного правового мислення на основі універсальних законів; 4) у політиці – відхід у минуле традиційних норм легітимності і заміну харизматичного лідерства партійною машиною; 5) у галузі моралі – великий акцент на дисципліну і *виховання*; 6) у науці – зниження ролі індивідуального новаторства при розвитку практики колект. досліджень, координованих експериментів і при визначенні політики в галузі *науки державою*; 7) у сусп-ві в цілому – розповсюдження бюрократії, державного контролю і адміністрування. Отже, поняття “Р.” було частиною веберівської концепції капітал. сусп-ва як “залізної клітки”, усередини якої індивід, позбавлений релігійного сенсу і моральних цінностей, все більшою мірою підпорядковується нагляді з боку уряду і бюрократичної регуляції. Подібно поняттю відчуження *К.Маркса* Р. передбачає відокремлення *індивіда* від громади, *сім'ї* і *церкви* і його підкорення правовій, політ. і економ. регуляції на виробництві, в *освіті* і в житті *держави*. Див.: *Бюрократія; Індустріальне суспільство; Раціонального вибору теорія; Секуляризація.*

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ РОЛЕЙ – один з неусвідомлених способів захисту проти хворобливого сприйняття особистістю ситуації за допомогою понять, які для неї є соц. і персонально бажаними.

РАЦІОНАЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ – тип господарювання, що ґрунтується на очікуванні прибутку через використання можливостей обміну і т.ч., зорієнтований на товарний ринок. Р.к. пов'язаний із раціональною організацією вільної праці, а в культ.-істор. аспекті – зі становленням

захід. буржуазії. Теоретичні основи Р.к. вперше з'ясував *М. Вебер*.

РАЦІОНАЛЬНО ЛЕГІТИМНЕ ПАНУВАННЯ – влада, встановлена на переконанні правильності і необхідності визначених норм.

РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ ТЕОРИЯ (лат. *rationalis* – розумний) – теорія раціонального вибору виходить з економ. науки і є напрямом соціол. теорії, який швидко розвивається. Більш точна назва цього напрямку – підхід чи *парадигма* раціонального вибору. Основним постулатом Р.в.т. є швидше метатеорет. припущення, аніж емпір. узагальнення, яке полягає в тому, що люди діють раціонально. Моделі цілеспрямованої дії загалом виходять з того ж припущення, але визначальним елементом Р.в.т. є ідея оптимізації: діючи раціонально, *індивіди* здійснюють вибір з ряду альтернатив якнайоптимальніше, а саме максимізують вигоди, а затрати скорочують до мінімуму. Відповідно до своїх переваг діяти обирають ті дії, які приносять найкращий результат. Услід за економістами соціологи, які користуються парадигмою раціонального вибору, часто передбачають, що діяти турбуються насамперед за свій власний добробут, і що їх переваги є стоїтичними. Зокрема, діяти прагнуть контролювати ресурси, в яких вони захищені. Т.ч., цей підхід наслідує традиції *утилітаризму*. Основне завдання Р.в.т. полягає швидше в поясненні *поведінки соц. систем* (як великих, так і малих), а не індивід. поведінки. Її прихильники вважають, що систему необхідно аналізувати з т.з. поведінки діячів, які її складають. Відповідно заг. прийнятим постулатам про раціональність дій людей, індивід. дії моделюються досить просто як результати раціонального вибору. Тонкощі індивід. психології при цьому ігноруються. Представники цього підходу цікавляться моментом переходу від

рівня індивіда до рівня системи і навпаки. На відміну від утилітаризму, парадигма раціонального вибору не передбачає, що *соц. системи* можуть моделюватися просто у вигляді суми індивід. діячів і їх дій: 1) з об'єднанням індивід. діячів їх взаємодія часто призводить до результатів, що значно відрізняються від окремо взятих цілеспрямовано діючих індивідів, які складають соц. систему; 2) соц. системам притаманні ті ж риси, які можуть як обмежувати дії індивідів, так і впливати на їх переваги. Т.ч. в межах даного підходу здійснюються спроби об'єднати соціол. аналіз на мікрорівні з аналізом на макрорівні і вирішити проблему дуалізму *діяльності і структури*. Р.в.т. – це теорія про те, яким чином люди вибирають між існуючими індивід. перевагами. Вона цікава тим, що Р.в.т. будучи явні моделі, які часто виражаються в формальних термінах. Як теорет. парадигма, ця теорія є частиною веберівської традиції і дуже близькою є до *теорії обміну*.

РЕАЛІЗМ СОЦІОЛОГІЧНИЙ (лат. *realis* – уречевлений, дійсний) – один із соціол. підходів, який стверджує, що сутність пояснення як в галузі природознавства, так і в соц. науці полягає у розкритті фундаментальних і, як правило, неспостережуваних механізмів причинного зв'язку *явищ*, тобто у визначенні механізмів “реальних”. Простої демонстрації того, що явища є випадками деякої спостережуваної закономірності виявляється недостатньо.

Для прихильників Р.с. справжніми носіями соц. реальності є наділісності (*сусп-во, народ, сім'я*, тощо), а не конкр. (емпір.) *індивіди*; не надіндивід. цілісності отримують свою якість соціальності від конкр. взаємодії індивідів, а навпаки, ці останні отримують соц. якість, які прилучаються до надіндивід. форм. Представниками Р.с. є *Конт, Спенсер, Гумло-*

вич, Тьонніс, Дюркгейм та ін. Див.: *Натуралізм в соціології; Фальсифікаціонізм*.

РЕАЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – відновлення основ. соц. функцій особистості, *соц. ін-ту, соц. групи, їх соц. ролі* як суб'єкта основ. сфер життя сусп-ва. Р.с. у змістовному плані по суті включає в концентрованому виді всі аспекти реалітації.

РЕАЛЬНІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ – кількість життєвих благ та послуг, яка може бути придбана членами *сусп-ва* на їх доходи у формі індивід. оплати праці, винаят з пільгових фондів споживання, а також в ін. формах.

РЕАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – 1) у широкому значенні – усе сусп-во, усе сусп. життя, “надорганічна” реальність, оскільки дуже часто поняття “соціальне” і “суспільне”, “соціум” і “суспільство” отожднюються, застосовуються як синоніми; 2) у вузькому, соціологічному та сторона сусп. буття, яка безпосередньо пов'язана з явищами і процесами соц. інтеракції на різних рівнях.

РЕВОЛЮЦІЯ МЕНЕДЖЕРІВ. Див.: *Менеджерів революція*.

РЕВОЛЮЦІЯ СЕКСУАЛЬНА. Див.: *Сексуальна революція*.

РЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНА – різні і глибинні зміни у всьому сусп. житті, в результаті яких сусп-во переходить з одного якісного стану в ін. Р.с. можуть концентруватися в окремих сферах (напр., промислова, наук.-техн., культ.), але при цьому вони змінюють і ін. сторони життя людей. Революційні перетворення можуть бути довготривалими або короткочасними, можуть торкатися одного або декількох сусп-в або бути глобальними (як, скажімо, суч. НТР або одна із її “гілок” – “комп'ютерна революція”) Коли ж вони докорінно змінюють увесь сусп. лад в цілому, має місце Р.с. Звичай, вони супро-

воджуються грубим насиллям і загибеллю людей, масовими бідами населення, беззаконням і безпорядками в сусп-ві. Тому більшість соціологів вбачають в них *аномалію*, небажане відхилення від природного поступу історії.

РЕГІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – спец. соціол. теорія, яка являє собою комплекс досліджень соц. проблем в межах певної територ. спільності людей. Об'єктом вивчення Р.с. є специфічні особливості реалізації в певному регіоні заг. для всієї країни соц. проблем, а також особливі, характерні лише для даного регіону, соц. проблеми і процеси. Р.с. дозволяє виявити і соціол. осмислити те особливе, що характерно для соц.-економ. розвитку кожного регіону, визначити оптимальні пропозиції розв'язання соц. завдань. В Україні певний внесок в розробку проблем Р.с. зробив Ін-т регіональних досліджень НАН України (М.Львів).

РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Аналіз регресійний*.

РЕГРЕСІЯ – статистичний термін, який віддзеркалює зміну однієї перемінної, що визначається як частково залежна від ін. плюс фактор помилки. Р., так само як і кореляція, є мірою зв'язку. Психологи вживають цей термін для описування повернення індивідів, які знаходяться в стані стресу, до характеристик своєї поведінки на більш ранніх стадіях свого розвитку, напр., коли дорослі реагують на стрес як діти.

РЕГРЕС СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *regressus* – повернення, рух назад) – тип розвитку, для якого характерний перехід від вищого до нижчого, процес деградації, зниження рівня організації, втрати здібностей до виконання *людською, групною, сусп-вом* тих або ін. функцій.

РЕГУЛЮВАННЯ РОЛЕЙ – усвідомлення і навмисна формальна процедура, за допомогою якої *індивід* збіль-

няється від особистої відповідальності за наслідки виконання ним тієї або іншої ролі.

РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ (лат. *regulare* – влаштовувати, приводити до порядку) – процес цілеспрямованого впливу сусп-ва і держави, їх структур на соц. життя, на дії і поведінку людей, їх груп, спільнот і об'єднань у відповідності із соціокульт. спрямованостями, які в них склалися, цінностями і нормами і з використанням системи соц. контролю. Р.с. може мати різний характер: традиціоналістський (тобто, заснований на звичаях і традиціях), правовий, політ., адміністративний, моральний. Воно здійснюється на всіх рівнях: від сім'ї, колективу та ін. малої соц. групи до сусп-ва і держави в цілому. Важливу роль в Р.с. відіграють соціалізація особистості, інституціоналізація соц. життя, організація і механізм дії соц. контролю, включаючи застосування правових і моральних санкцій, формування і використання сили громад. думки тощо. Завдяки Р.с. сусп-во зберігає себе від дезорганізації, дисфункціональності, аномії.

РЕДУКЦІОНІЗМ (лат. *reductio* – повернення, приведення назад) – редукціоністським називають таке соц. тлумачення, яке пов'язане із спробою пояснити шерег феноменів з т.з. єдиного визначального чинника. Редукціоністськими вважаються деякі марксистські теорії, оскільки вони пояснюють все розмаїття соц. поведінки лише на основі економіки. Р. соціол. відрізняє зведення людського буття до його соц. аспекта і у зв'язку з цим прагнення пояснити всі без виключення форми культуротворчої діяльності людини в поняттях і категоріях соціології. Див.: *Базис і надбудова; Марксистська соціологія.*

РЕІФІКАЦІЯ – термін, яким позначається процес уречевлення (упредметнювання). Поняття Р. популяризувалос-

Д.Лукачем. Він використав його для описування таких соц. умов, коли соц. відносини уявляються такими, що знаходяться поза людським контролем і виглядають завмерлими і незмінними, будучи рисами природ., а не соц. світу. Р. часто пов'язана з відчуженням соц. Так, люди уявляють обмін заробітної платні на працю, а не у вигляді соц. відношення між людьми (між працедавцем і службовцем).

РЕЙТИНГ – 1) оцінка, класифікація: відношення до нього або ін. класу, ряду, рангу; числова оцінка значущості, популярності якої-небудь особи або явища стосовно ін., подібних їм; 2) становище, клас, розряд, ранг.

РЕКЕТ – шантаж, злирство із застосуванням насилля та загроз. Людина, яка здійснює Р., називається рекетиром.

РЕКЛАМА – 1) різні форми сповіщення (г.ч. через ЗМІ) про споживачькі властивості товарів і види послуг з метою їх більшого збуту; 2) створення максимальної популярності кому-небудь або чому-небудь (напр., кандидатам у президенти, творам літератури, мистецтва і т.д.).

РЕКС ДЖОН (нар. 1925) – брит. соціолог, який займався проблемами етніч. відносин, довгий час очолював підрозділ з досліджень етніч. відносин Астонського ун-ту (Бірмінгем), яке фінансується Радою з досліджень в галузі соц. науки. Р. зробив вагомий внесок в суч. соціологію в двох напрямках: 1) у своїх працях “Ключові проблеми соціологічної теорії” (1961), “Соціологія і демістифікація сучасного світу” (1974), “Соціальний конфлікт” (1978) він захищає класичну соціол. традицію перед обличчям того, що він називав догматичним віянням моди в сьогодішніх теоріях; 2) він є автором таких відомих публікацій в галузі дослідження расових відносин, як “Раса і етнічність” (1966), “Раса, обштина і конфлікт” (1967), “Проблеми ра-

сових відносин в соціологічній теорії” (1970), “Раса, колоніалізм і місто” (1973) та “Колоніальні емігранти в британських містах” (1979).

РЕЛІГІЙ СОЦІОЛОГІЯ (лат. *religio* – благочестя, святість) – галузь соціології, яка вивчає соц. закономірності, походження розвитку і функціонування релігії. Соціолог вивчає Р. як елемент соц. системи. Предметом дослідження є: відношення Р. та сусп-ва, соц. функції Р., закономірності впливу сусп. відносин на Р. і навпаки, зв'язок між Р. та ін. елементами культури; соц. структура Р., зв'язки та відносини між окремими елементами Р. як цілісної системи, релігійна свідомість як чинник регулювання соц. поведінки; окремі релігійні ін-ти, організації, спільноти. Як відносно самостійна дисципліна Р.с. встановлюється на межі XIX–XX ст. Основоположниками Р.с. вважають М.Вебера і Е.Дюркгейма. У Дюркгейма Р. виступає як одна з форм “колект. свідомості”, вона фіксує групові норми і цінності. М.Вебер вважав, що питання про походження і суть Р. не є предметом соціології, а соціологія повинна обмежитись лише вивченням мотиваційних функцій Р. У контексті ідей структурно-функціонального підходу Р. оцінюється як один з основних механізмів соц. інтеграції (Т.Парсонс, Р.Мертон, Л.Шнайдер та ін.).

У класичній соціології дослідження Р. було пов'язано перш за все з розробкою двох широких тем: 1) яким чином Р. сприяє підтримці соц. порядку; 2) які відносини склалися між Р. і капіталістичним сусп-вом. Ці два питання, як правило, розглядалися паралельно в межах концепції, згідно якої індустр. капіталізм руйнує традиційні релігійні переконання і практику, загрожуючи, т.ч., цілісності сусп-ва. Пізніше предмет Р.с. визначається більш вузько, як дослідження релігійних ін-тів. У суч. вітчизняній Р.с. активі-

зується вивчення процесів секуляризації і сакралізації сусп. життя, соц. функцій Р. і церкви, зв'язків Р. і сусп-ва, релігійних установок соц. груп населення. Особливо широко практикуються конкр.-соціол. дослідження релігійної свідомості, релігійної активності громадян. Див.: *Релігійність; Релігія; Громадянська релігія; Ідеологія; Невидима релігія.*

РЕЛІГІЙНА ГРУПА. Див.: *Група релігійна.*

РЕЛІГІЙНІСТЬ – релігійні почуття.

РЕЛІГІОЗНАВСТВО – істор.-філос. наук. дисципліна, яка вивчає виникнення, еволюцію і суч. функціонування різних релігій.

РЕЛІГІЯ – система вірувань і ритуалів, за допомогою яких група людей пояснює і реагує на те, що вважає священним і надзвичайним. Див.: *Громадянська релігія; Ідеологія; Невидима релігія; Релігії соціологія; Сакральне; Секуляризація.*

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносний) – термін, який вживають для назви теорії, коли вона не може подати незалежні і зовнішні відносно неї критерії істини. Переконання, теорії чи цінності відносні, оскільки вони пов'язані з конкр. епохою чи сусп-вом, які їх породжують, будучи недійсними поза ними. Релятивістськими є деякі теорії в межах соціології знання, оскільки вони стверджують, що будь-яке знання є результатом соц. виробництва, будучи недосконалим внаслідок його спотвореності соц. інтересами. Оскільки все знання, т.ч., є спотвореним, то незалежних стандартів істини не існує. Ці труднощі мають довести серйозні наслідки, оскільки виходить, що не існує також і способу обґрунтування власне релятивістських теорій.

РЕЛЯТИВІЗМ КУЛЬТУРНИЙ

підхід до об'єктивного аналізу ін. культур, згідно якого члени однієї соц. групи

не можуть зрозуміти мотиви і цінності ін. груп, якщо вони аналізують ці мотиви і цінності з т.з. своєї культури. Для того, щоб зрозуміти ін. культуру, необхідно поєднати її конкр. риси із ситуацією і особливостями її розвитку. Кожний культ. елемент повинен співвідноситися з особливостями тієї культури, частиною якої він є. Цінність і значущість цього елемента можуть розглядатися лише в контексті певної культури. Згідно Р.к. певні елементи окремої культ. системи є правильними і загальноприйнятими тому, що вони добре себе зарекомендували саме в цій системі; ін. ж вважаються невірними і непотрібними, тому що їх застосування породжувало б хворобливі і конфліктні наслідки лише в цій соц. групі або лише в конкретному сусп.-ві. Див.: *Культура; Етноцентризм; Порівняльно-історичний метод; Раціонального вибору теорія.*

РЕПЛІКАЦІЯ - повторення експерименту чи частини дослідження. Це поняття має більш вузьке тлумачення щодо побудови вибірки, а саме - відбір з населення ряду підвбірок (а не однієї цілісної вибірки) з метою порівняння одержаних шляхом різних підвбірок характеристик населення. Це порівняння іноді використовується для оцінки помилки вибірки, але найчастіше - для висвітлення помилок, не пов'язаних з особливостями вибірки, - таких як відмінності серед інтерв'юєрів, прикріплених при певних обстеженнях до різних підвбірок.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ (франц. *représentatif* - показовий) - властивість вибіркової сукупності подавати характеристики генеральної сукупності. Р. означає, що з певною заданою чи вирахованою похибкою можна ототожнювати встановлений на вибірковій сукупності розподіл досліджуваних ознак із дійсним розподілом в генеральній сукупності.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ - процес засвоєння особистістю нових знань, цінностей, ролей, навичок замість колишніх. Так, значна частина людських соц. якостей, що вкорінилися в нашому сусп.-ві й набули поширення, є несумісною із здійснюваними в нашій країні економ. та політ. реформами. Мільйони наших співвітчизників, адаптованих до життя у межах т.зв. адміністративно-командної системи в умовах тоталітарних політ. відносин, переживають сьогодні досить складний болючий процес перегляду багатьох ідеалів та переконань, переоцінки багатьох цінностей, набуття нових знань, навичок, умінь, рис соц. характеру. Див.: *Активність соціальна; Соціалізація.*

РЕСПОНДЕНТ (лат. *respond* - відповідати, повідомляти) - особа, що бере участь в емпір. соціол. дослідженні як джерело усної чи письмової інформації. Р. можуть бути як спеціалісти (експерти), так і неспеціалісти (представники широких прошарків населення). Глибоке знання поведінки Р., його особливостей дозволяє підвищити достовірність та надійність отриманої інформації. Дослідження може бути найбільш дійовим при дотриманні таких умов: Р. повинен засвоїти зміст та мету інструментарію, що пропонується; він повинен сприйняти ситуацію опитування, інтерв'ю як важливе з пізнавальної т.з. завдання; участь у дослідженні повинна бути сприйнята Р. як така, що співпадає з його особистими інтересами.

РЕТРИТИЗМ - згідно класифікації Мертона реакція на аномію, яка передбачає заперечення сусп. цілей і засобів їх досягнення.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА. Див.: *Група референтна.*

РЕФЛЕКСИВНА МОДЕРНІЗАЦІЯ - концепція (У.Бек та ін.), згідно з якою "чим більше сусп.-в модернізується, тим більше агентів (суб'єктів) оволодівають

здагністю розмірковувати про соц. умови свого існування і тим самим про їх зміну". В цих умовах розвитку процесу індивідуалізації веде до втрати людиною традиційних зв'язків із сім'єю, знайомими та друзями і з соц. класом. Одним із наслідків цього є те, що *індивіди* стають більш самостійними у здійсненні свого вибору і формуванні власної ідентичності й біографії. Все, що їх пов'язує сьогодні - це ринкові відносини.

РЕФЛЕКСИВНИЙ. Рефлексивні теорії - це теорії, які посилаються самі на себе. Напр., самі на себе посилаються теорії в межах *соціології знання*, оскільки вони стверджують, що будь-яке знання, включаючи соціол., може пояснюватися соц. Термін "Р." використовується також в ін. розумінні, вказуючи на існування способу, шляхом якого люди можуть міркувати про своє теперішнє становище.

РЕФОРМА СОЦІАЛЬНА (від лат. *reformo* - перетворюю) - комплекс різних заходів спрямованих на перебудову тих чи ін. сфер сусп. життя. Практичне здійснення Р.с. відбувається шляхом прийняття і реалізації держ. владою відповідних законів, постанов, указів та ін. рішень і заходів. Буває, однак, що такі рішення залишаються лише на папері, а самі реформи "не йдуть". Так, на жаль, відбувалось не один раз в Україні протягом 90-х рр. XX ст.

РИМСЬКИЙ КЛУБ - міжнар. неурядова організація, яка виникла в кін. 60-х рр. XX ст. Р.к. має своєю програмою вивчення глобальних проблем, які тісно торкалися самих підвалин людського існування (загроза ядерної війни; забруднення *оточуючого середовища* і Світового океану; виснаження природ. ресурсів; ріст народонаселення на Землі; поглиблення нерівності в розвитку окремих країн, регіонів; розши-

рення зон *бідності* тощо). Р.к. виник за ініціативою італ. економіста, соціолога, гом. діяча, бізнесмена А.Печчі (1908-1984). Широкий резонанс набрали дослідницькі проекти чл. Р.к. Д.Меллоуза - "Межі зростання", М.Месаровича та Е.Пестель - "Людство біля поворотного пункту", Е.Ласло - "Цілі для людства", Дж.Боткіна - "Немає меж навчання", Б.Гаврилишина - "Дороговкази в майбутнє". Протягом 80-90-х рр. діячі Р.к. висунули також чимало різноманітних програм трансформації сусп. систем, особливо в посткомуністичному просторі.

РИНОК (лат. *marketing* - ринок, збут). Проблеми ринку завжди займали центральне місце в економ. теорії, однак в межах *соціол. аналізу* вони мали менше значення. У найширшому розумінні Р. - *арена обміну*, у процесі якого *індивіди* прагнуть одержати максимальну вигоду. Р. служить також для координації діяльності людей. В цьому розумінні поняття Р. використовується лише в галузі соц. теорії, а саме в *теорії обміну* (в межах ін. соціол. напрямків це поняття не одержало широкого розповсюдження). Поняття Р. частіше використовується у більш вузькому розумінні, - як термін ринкової економіки. Ринкова економіка - економіка, в межах якої більша частина економ. діяльності з виробництва, розподілу продуктів та їх обміну здійснюється приватними особами або фірмами, які підпорядковуються лише диктату попиту і пропозиції. Держ. втручання при цьому зводиться до мінімуму. Веберівська соціологія виділила саме цей економ. аспект поняття Р. Особисто *М.Вебер* вважав розвиток ринкової економіки основою зростання *індустр. сусп.-ва*, спираючись у процесі досліджень класу на твердження про те, що *стратифікація соц.* відбиває розподіл на ринку різних *життєвих*

шансів. Суч. веберівський аналіз йде в цьому ж напрямку. Сьогодні він, особливо у нас в Україні, характеризується підвищеним інтересом до функціонування ринку праці. Див.: *Індустріальне суспільство; Клас; Конкуренція; Стратифікація соціальна.*

РИТУАЛ (лат. *ritualis* - обрядовий). В антропології поняття ритуалу означає будь-які формальні дії, які виконуються за встановленим зразком і передають сусп. чи заг. зміст шляхом символу. Ритуали, як правило, складають практичні аспекти релігійної системи і з їх допомогою люди виявляють швидше свої сакральні цінності, аніж прагнення до деякої утилітарної мети. В *соціології* поняття ритуалу часто використовується для позначення будь-якого зразка *взаємодії*, який досить часто зустрічається. Див.: *Сакральне.*

РИТУАЛІЗМ - згідно класифікації Мертона реакція на аномію, яка означає заперечення цілей сусп-ва і визнання узаконених засобів їх досягнення.

РІВНИХ ГРУПА - у найширшому розумінні - будь-який колектив, члени якого мають певні заг. характеристики, зокрема вік чи етнічну ознаку. Як правило, цим терміном позначаються вікові групи взагалі, а в більш вузькому розумінні він застосовується до підліткових груп, члени яких тісно пов'язані на ґрунті цінностей *молодіжної культури*. Підліткові Р.г. мають тенденцію відрізнятися: 1) високим ступенем *соц. солідарності*; 2) ієрархічною організацією; 3) певним кодексом честі, який або відкидає досвід і цінності дорослих, або протистоїть їм. З т.з. звичайних дорослих людей, такі Р.г. виглядають девіантними, оскільки їм притаманна певна система винагород, яка підтримує схильність їх членів до прапоруху. Див.: *Субкультура.*

РІВНІ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ - система *особи, соц. система* (на рівні *соц.*

групи) і *соц. організація* містять у собі різні рівні *соц. взаємодії* особистостей залежно від ступеня: 1) поєднання цілей *соц. організації, соц. системи і особистості*; 2) спільності вимог *соц. позиції* в організації і очікуванні індивіда; 3) поєднання рольових вимог *соц. організації* і реальної поведінки особистості; 4) поєднання нормативних вимог *соц. організації, норм соц. групи і особистості*; 5) спільності прийнятих вимог *соц. організацією, соц. системою і особистістю*. Див.: *Особистість; Соціальна організація.*

РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ - сукупність знань, які характеризуються ступенем поєднання одиниць соціол. аналізу. Найбільший ступінь поєднаності притаманний фундаментальним соціол. теоріям, в яких аналізуються *сусп-во* загалом (соціетальний рівень) та його структурні одиниці. Знання середнього рівня часткові. спец. теорії, які аналізують окремі сфери *сусп. життя*, різні його прояви. Найменш абстрактними є *соц. факти, фіксовані емпір. методами соціол. дослідження.*

РІВНІСТЬ МОЖЛИВОСТЕЙ - ідея, згідно якої всі люди, незалежно від *класу, віку, раси*, повинні мати рівні права у шляхах досягнення бажаного становища в *сусп-ві*.

РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА прийнято виділяти чотири типи Р.: 1) Р. людей, чи онтологічна Р.; 2) Р. можливостей при досягненні цілей; 3) Р. умов; 4) фактична Р. Ідея онтологічної Р. зазвичай пов'язується з *релігією*. Ідея Р. можливостей є спадщиною Франц. революції, вона полягає у тому, що всі позиції в *сусп-ві* повинні досягатися в результаті конкурентного відбору на основі досягнень в освіті і особистого таланту. Згідно цієї теорії висувуються універсальні критерії відбору і підкреслюється значення моти-

ванії, що досягається. Соціологи, як і раніше, багато часу і сил віддають дослідженням нерівності, тоді як умови існування Р. і розвитку егалітарних *соц. рухів* залишаються поза увагою більшості соціол. напрямів і шкіл. Див.: *Демократія; Життєві шанси; Індустріальне суспільство; Капіталізм; Каста. Клас соціальний; Стратифікація соціальна.*

РІВНОВАГА СОЦІАЛЬНА - такий стан *сусп-ва* чи *соц. систем*, при якому діючі в них сили є збалансованими, і внаслідок цього протестується їх стабільність. Т.Парсонс вважав, що *сусп-ва* є системами, які постійно тяжіють до Р., навіть тоді, коли вони не можуть її досягнути. Парсонс розумів *соц. зміну* як перехід від одного стану Р. до ін. (чи від однієї тенденції до ін.) внаслідок зміни співвідношення внутрішніх сил *сусп-ва* і їх повторного взаємного зрівноваження. Такий стан позначається Парсонсом як динамічна Р. Див.: *Т.Парсонс; Системна теорія.*

РІСМЕН ДЕВІД (1909-1991) - амер. соціолог, представник психоаналітичної орієнтації в соціології. Описує три основних типи характеру, які відповідають трьом типам *сусп. устрою*. 1 тип - "традиційно-орієнтований" (консервативний, конформний). 2 тип - "внутрішньо-орієнтована" особистість (характерний для періоду розвитку *індустр. сусп-ва*). 3 тип - "зовні-орієнтована" особистість" (характерний для *сусп-ва споживання*). Всі типи характерів, згідно Р., в певній мірі існують і в суч. *сусп-ві*, питома вага кожного з яких залежить від економ., *соц. і демогр. чинників*, ступеня *урбанізації* і т.п. Цікавився також проблемами *праці, гри, релігії, свободи, влади, лідерства*. Основні праці: "Самотній натовп: вивчення змін американського характеру" (1950), "Обличчя натовпу" (1952).

РОБІТНИЧА АРИСТОКРАТІЯ - термін, яким позначаються представники вищої верстви працівників фізичної праці, які завдяки своїй рідкісній кваліфікації, стратегічній позиції або впливу в галузі організації і діяльності профспілок можуть створювати для себе привілейовані умови. Поняття Р.а. вказує на неоднорідність робітничого класу, яка має місце в *індустр. сусп-вах*. Див.: *Клас соціальний; Робітничий клас; Стратифікація соціальна.*

РОБІТНИЧИЙ КЛАС - за традиційними визначенням Р.к. складається з тих, хто зайнятий фізичною працею. Зміни в структурі зайнятості призвели до стійкого зростання кількості тих її видів, які пов'язані з розумовою працею. Однак, вважається, що Р.к. продовжує існувати як *соц. верства*, яка відрізняється від ін. Порівняно з вищим і середнім класами Р.к. має менші прибутки і менш сталі гарантії зайнятості. Для Р.к. характерними є більш високий рівень *безробіття* і велика розповсюдженість злиденності. Праця робітників характеризується гіршими умовами і менш цікавим змістом. У представників Р.к. менше шансів досягнути успіху в системі *освіти* і побудові структурованої *карьеру*. В його середовищі значно вищим є рівень захворюваності, тривалість життя є коротшою.

Останнім часом соціологи особливо цікавляться двома питаннями: 1) чому Р.к. настільки терплячий до свого становища і не прагне до більш ефективної організації дій, які були б скеровані на послаблення класових відмінностей; 2) який ступінь єдності і внутрішньої однорідності Р.к. У процесі аналізу свідомості Р.к. розкривається його дуалізм, тобто коли люди одночасно і заперечують, і приймають існуючі *соц., економ. і політ. структури*, які породжують *нерівність*. Ін. словами, погляди пред-

ставників Р.к. є непослідовними. З першим запитанням певним чином пов'язане і друге, яке стосується однорідності Р.к., оскільки чим менш однорідним є Р.к., тим більшою є ймовірність того, що його представники будуть мати заг. свідомість чи діяти разом. Сьогодні більш важливим показником неоднорідності Р.к. є етнічні і статеві відмінності між його представниками. Р.к. постає досить однорідним. Це обумовлено тим, що Р.к. скорочується в процесі *соц. мобільності*, тобто коли багато представників Р.к. покидає його лави, не будучи заміненіми представниками ін. класів. Разом з тим, приплив селян і сільськогосподарських робітників в лави індустр. Р.к. призупинився. Незрозумілим є те, наскільки в майбутньому збільшиться Р.к. за рахунок етніч. меншин. Див.: *Безробіття; Вищий клас; Держава всезагального добробуту; Кар'єра; Клас соціальний; Міграція; Мобільність соціальна; Пролетаризація; Середній клас.*

РОБОТА СОЦІАЛЬНА – новий спосіб і одночасно *соц. ін-т* громад. контролю над *девіацією* в усіх її різновидах аж до злочинності. З Р.с. пов'язана діяльність органів *соц. забезпечення* і різних громад. організацій, добровільних фондів, товариств милосердя. Ці організації і діючі в них співпрацівники, на відміну від поліції (міліції), суду, прокуратури, а тим більше від в'язниці, прагнуть розглядати *поведінку*, що відхиляється від діючих в сусп-ві норм, не як злочин, а як проблему *соц. неблагополуччя*, невикористання можливостей індивіда або особистісної емоційно-моральної незрілості, яка вимагає не санкцій, а співчуття, милосердя, терпимості, підтримки, а нерідко і лікування. Тому вони зорієнтовані не на заходи щодо припинення злочинності, а на *соц.-псих., медичні, ресоціалізаційні* заходи,

скеровані на надання *соц. допомоги* людині, на її *соц.-псих. реабілітацію*. Це дуже важливий напрям в демократизації способів, засобів і форм *соц. контролю*, що допомагає кожній людині, у т.ч. і девіанту, сконструювати у своїй свідомості і поведінці позитивний, конструктивний особистісний проєкт, *життєвий шлях*. Див.: *Захищеність соціальна; Політика соціальна.*

РОЗВИТКУ ПІДХІД – уявлення про соціалізацію, згідно якому зрілість розглядається як продовження процесу розвитку, який почався з народження.

РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЯ – вкючає аналіз *соц. і політ. наслідків індустріалізації* для сусп-в "третього світу". У 1960-і рр. у цій галузі домінували похідні від функціоналізму концепції і *гіпотези*, згідно яких індустр. зміна в цілому є благоотворною. У 1970- і рр. *марксистська соціологія* намагалася підкреслювати негативні наслідки капітал. індустріалізації, стверджуючи, що програми розвитку, які фінансуються зах. сусп-вами, не обов'язково ведуть до економ. зростання чи *соц. покращання*. Див.: *Диференціація соціальна; Конвергенція соціальна; Міграція; Секюляризація; Соціальна зміна; Урбанізація.*

РОЗВІДУВАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – найпростіший вид *соціол. дослідження*, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання: випробування інструментарію, тобто методичних документів (*анкети, бланка інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження* тощо). Обстежується при цьому від 20 до 80 чоловік. Р.д. дозволяє уточнити його мету, *гіпотези, завдання, запитання* (їх формулювання) до *респондентів*, отримати оперативну *соціол. інформацію*.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ – 1) у широкому значенні – вся сукупність

економ., *соц., політ. і духов. процесів*; 2) у вузькому розумінні – розвиток *соц. сфери, соц. відносин* у власному значенні слова. Р.с. – процес, у ході якого відбуваються суттєві кількісні і якісні зміни в *соц. сфері сусп. життя* або окремих його елементах – *соц. відносинах, соц. ін-тах, соц.-групових, соц.-організаційних структурах* тощо. Не будь-які зміни в *соц. явищах* є їх розвитком, а лише такі, за яких одні *соц. явища* замінюються явищами більш вищого рівня або переходять на більш вищі ступені свого стану (прогресивний розвиток) або, навпаки, більш нижчого рівня (регресивний розвиток). Осн. форми Р.с.: *еволюція і соц. революція*.

РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ – перетворення держ. власності в ін. її види: приватну, кооперативну, колективну, змішану і т.д.

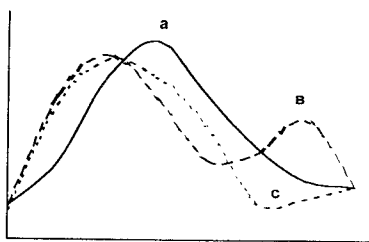
РОЗЛУЧЕННЯ – розрив законного шлюбу між двома партнерами, який надає їм можливість вступу до нового шлюбу. Останнім часом кількість Р. у більшості *індустр. сусп-в* помітно зросла. Напр., у 1959 р. в Україні було менше 3 розлучених на тисячу пар, а в 1989 р. цей показник виріс майже до 12. Рівень Р. не є постійним: збільшенню кількості Р. сприяють раннє народження дитини, дошлюбна вагітність і бездітність; Р. між людьми, які створили сім'ю до 20-річного віку є більш імовірним, аніж Р. між тими, хто вступив до шлюбу пізніше; більш високий рівень Р. характерний для людей з нижчих *соц.-економ. груп*. Тенденція зростання кількості Р. не обов'язково означає кризу *ін-ту сім'ї*, оскільки в минулому багато шлюбів розпадались на практиці, а Р. при цьому не були зареєстрованими. Процедура Р. була полегшена завдяки змінам у законодавстві; розрізняють розлучення-покарання (можливе виключно у разі скоєння гріха одним із членів подружжя), розлучення-зцілення (воно звільняє "безвинного" члена под-

ружжя від нещасливого шлюбного життя), розлучення-крах (за взаємною згодою без необхідності доводити провину одного з подружжя), розлучення-підтвердження (розлучення за двома позовами одного з подружжя). Феномен Р. тісно пов'язаний з еволюцією *соц. інституції – сім'ї*, трансформацією її функцій, структури і ролі поведінки її членів, зміною традиційних *норм і цінностей*, зниженням потреби у дітях. Сусп. цінності також змінилися і сьогодні санкціонують Р. як допустиму реакцію на неблагополуччя шлюбу. Нарешті, змінилась і позиція жінок у сусп-ві, вони стали частіше вимагати Р. Але шлюб і досі багатьма сприймається як необхідна інституція, і 2/3 розлучених знову вступають до нового шлюбу. Чисельність повторних шлюбів зросла від 14% у 1959 р. до 36% – в 1999 р. Зростання чисельності Р. було основною причиною збільшення кількості *неповних сімей*, навіть якщо врахувати кінцевий повторний вступ батьків до шлюбу. Зростання кількості повторних шлюбів призвело до збільшення кількості повторно створених сімей, тобто сімей з дітьми, в яких один чи обидва батьки раніше були розлученими. Див.: *Неповні сім'ї; Сім'я; Сім'я соціологія; Шлюб.*

РОЗМОВИ АНАЛІЗ – відносно нова галузь досліджень у соціології; є відгалуженням *етнометодології*, ґрунтується зокрема на роботах Г.Сакса. Використання звичайної мови у спілкуванні людьми забезпечує порядок і управління в тому *соц. середовищі*, в якому розмова має місце. Р.а. займається описом того, яким чином розмова досягає впорядкованості. В межах емпірич. досліджень може вивчатись процес структурування перших п'яти секунд телефонної розмови, а також те, яким чином впорядковується розмовна взаємодія у залі суду. Аналіз розмови

представляє відхід від ранніх етнографічних досліджень, які проводились етнометодологами в напрямку використання більш точних наукових і кількісних методів збору даних.

РОЗПОДІЛ – термін, яким в статистичній позначасться сукупність значень будь-яких змінних поруч з відносними частотами цих значень, яка часто зображається графічно. Завданням соціологів є визначення і наступний пояснення конкр. характеру будь-якого Р. Три розповсюджених типи Р. подані за допомогою діаграм.

а – одномодальний симетричний;
б – бімодальний;
в – скошений.

Часто вживаний одномодальний симетричний Р. є нормальним розподілом із середнім значенням, що дорівнює 0, і варіацією, що дорівнює 1. Цей Р. складає основу теорії ймовірності, і з його математичних характеристик виводяться різні статистичні виміри, включаючи вимір змінності, відомий як стандартне відхилення. Насправді, розподіл в багатьох конкр. ситуаціях часто є наближеним до нормального Р.

РОЗПОДІЛ ПРАЦІ – поняття, яке використовується у трьох значеннях: 1) описує процес виробництва як техн. розподіл робочих операцій; 2) щодо соц. Р.п.; 3) щодо статевого Р.п. вказує на різницю між чоловіками та жінками. Еко-

номіст XVIII ст. А.Сміт використав цей термін для визначення вузької спеціалізації у процесі виробництва, яка виникає в результаті детального розподілу робочих завдань на обмежені операції, які виконуються окремими робітниками. Метою рекомендації А.Смітом цього методу було підвищення продуктивності праці. К.Бембідж відзначив ще одну перевагу розподілу робочого завдання на такі компоненти, частина яких відзначається простотою, а кожен компонент окремо виявляється простішим, ніж робота в цілому. Т.ч., розподіл праці складає основу суч. індустр. виробництва.

О.Конт визнавав, що Р.п. сприяє зміцненню *соц. солідарності*, ставлячи індивідів в залежність один від одного, а також підкреслював і негативні боки цього процесу, які ведуть до розподілу *сусп-ва*. Відповідно до такого підходу Е.Дюркгейм вважав, що розподіл праці в суч. сусп-вах закладає основу *соц. інтеграції* нового типу, яку він назвав "органічною солідарністю". Зростаюча складність і *диференціація* сусп-ва створюють умови для розвитку таких відносин взаємозалежності, які швидше базуються на соц.-економ. спеціалізації, а не на заг. переконаннях. Якщо в межах класичної політекономії це поняття було пов'язане із спеціалізацією техн. і економ. процесів, то деякі суч. соціологи його розширюють і розвивають, говорячи, напр., про статевої Р.п., тобто про розподіл різних видів діяльності і ролей між жінками і чоловіками. Хоча такий (статевої) розподіл часто пояснюється біол. опосередковано посилаючись на відтворюючі функції жінок, феміністи вважають цей поділ наслідком *патріархату* і аспектом розмежування часткової (домашньої) і публічної сфери життя в капітал. сусп-ві. Див.: *Еволюційна теорія; Диференціація соціальна; Науковий менеджмент*.

РОЗУМІННЯ. Див.: *Герменевтика*.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ – напрям у суч. соціології і методології сусп. наук, що підкреслює специфіку соц. буття порівняно з явищами природи і відпрацьовує на цій основі специфічний метод соц. пізнання – метод розуміння. Р.с. утворилась на основі ідей філософії життя і *неокантіанства*. Родоначальником Р.с. є нім. філософ-соціолог В.Дільтей, який розмежував природу і *сусп-во* як протилежні сфери буття, з різними формами пізнання. Як частина сусп.-істор. реальності, *індивід*, пізнаючи самого себе, пізнає ін. індивідів, собі подібних (схожих), тобто пізнає сусп-во "з середини". Таке пізнання Дільтей називав розумінням. Надалі, не дивлячись на суттєві розбіжності у поглядах представників Р.с., всі вони, як правило, протиставляли розуміння, пряме пізнання як специфічний метод пізнання у соц. науках характерному для природ. наук непрямому, вивідному знанню. Р.с. у вузькому значенні – теоретико-методол. напрям, що підкреслює важливість розуміння суб'єктивного змісту дії, змісту, який вкладається у дію власне діючим індивідом, для пізнання *соц. життя*. Засновником Р.с. у цьому значенні і автором терміна "Р.с." є нім. соціолог М.Вебер. Позичив Р.с. поділяли Г.Зіммер, П.Сорокін, Ф.Знаєцький, У.Томас та ін. У межах цього напрямку *розуміння* виступає як джерело *гіпотез*, які повинні перевірятись з допомогою заг.-наук. методів. Вплив Р.с. посилюється в 60-70-х рр. XX ст. з настанням кризи традиційної позитивістської соціології Див.: *Розуміння; Герменевтика*.

РОЗШИРЕНА СІМ'Я – форма сім'ї, яка традиційно визначається як соц. одиниця, що включає батьків і дітей, а також ін. родичів – бабусь і дідусів, дядьків і тіток, які проживають під одним дахом. У наш час цей термін використовується

більш широко для опису відносин між родичами, коли *нуклеарна сім'я* продовжує підтримувати контакти з ріднею і одержує від неї практичну допомогу в багатьох справах, – від виховання дітей до матеріальної допомоги. Тому типовою формою сім'ї в суч. індустр. сусп-вах є не ізольована нуклеарна сім'я, а швидше модифікована Р.с. Див.: *Група соціальна; Нуклеарна сім'я; Сім'я; Сім'я соціологія*.

РОЛЬ ВІКОВА – сукупність очікувань, пов'язаних з віком.

РОЛЬОВА НАПРУЖЕНІСТЬ – ситуація, в якій людина стикається з суперечливими вимогами двох або кількох несумісних ролей.

РОЛЬОВА ПІДГОТОВКА – надбання знань і навичок, необхідних для виконання соц. ролей.

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ – концепція соціол. підходу, який пояснює взаємодію *особистості* і *сусп-ва*, в якій роль розглядається в контексті соц. структури і культури.

РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ. Див.: *Очікування ролі*.

РОЛЬОВИЙ НАБІР – сукупність ролей, обумовлених певним *статусом*.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНА – поведінка людей, які знаходяться на різних *соц. позиціях*; визначається, г.ч., існуючими *очікуваннями* ін. людей відносно цих позицій, а не їх власними індивід. характеристиками. Р.с. відображають сукупності соц. визначених атрибутів і очікувань, які пов'язані з певними соц. позиціями. Напр., окремо взятий шкільний учитель виконує роль "учителя", яка розуміється як певна очікувана *поведінка* незалежно від його особистісних почуттів. Т.ч., професійна рольова поведінка учителів піддається узагальненню, не залежності від індивід. характеристик. Поняття Р.с. має важливе соціол. значення, оскільки воно допомагає продемонструвати соц. обумовленість індивід. діяльності, яка наслідком повторюваних зразків поведінки.

Соціологи розглядають Р.с. як одиниці, на основі яких будуються різні *соц. ін-ти*. Напр., школа, як *соц. ін-т*, може розглядатися як сукупність заг. для всіх шкіл ролей викладачів і учнів. Існує два основних підходи в межах теорії *соц. ролей*. Уперше цей термін був поданий в 1934 р. Дж.Мідом. Ролі були приведені ним як результат творчого дослідницького процесу *взаємодії*. Ін. підхід був запропонований Р.Лінтоном. Прихильники цього підходу не погоджуються з ідеєю прийняття ролі як характерної форми взаємодії та з ідеєю побудови ролі як результату. Вони розглядають ролі на основі існування визначених статичних *очікувань* відносно поведінки і як певні розпорядження, які властиві певним позиціям. У цьому підході поняття "роль" стає, по суті, синонімом поняттю "культура" або "норми", роблячись зайвим. Аналіз Р.с. як значущого регулятора *соц. поведінки* знаходить своє відображення в роботі укр. соціологів і *соц. психологів* (А.Ручка, Л.Сохань, О.Якуба та ін.). Див.: *Інститут соціальний; Культура; Статус соціальний*.

РОНГ ДЕНІС ХЬОМ (нар. 1923) – амер. соціолог, у минулому редактор журналів "Соціологічні дослідження" (Social Research, 1962-64), "Сучасна соціологія" (Contemporary Sociology, 1972-74), проф. Нью-Йоркського ун-ту. Наук. інтереси Р. були пов'язані з демографією, але найбільшу популярність йому принесла критика *функціоналізму*, теорій *соціалізації* і *функціоналістських теорій соц. стратифікації*. Його підхід на протилежність соціології Т.Парсона полягав у підкресленні зберігаючого значення конфлікту, опозиції і опору культурній інтеграції. Відомою є праця Р. "Скептична соціологія" (1977).

РОСС ЕДВАРД ОЛСВОРД (1886-1951) – один із основоположників амер. соціології і *соц. психології*. Його соціол.

погляди сформувалися під впливом О.Коппа, Г. Спенсера, Е.Дюркгейма, А.Смола та ін. На думку Р., в основі соціального розвитку лежить т. зв. "інтракція" індивідів, яка веде до утворення *соц. груп* і підпорядкована певному *соц. контролю і порядку*. Р. використовував спочатку 11 категорій для визначення цих процесів, потім їх число зменшилось до 4-х: асоціація, домінація, експлуатація і опозиція. Виступав за внутр. *етичний соц. контроль* над поведінкою індивідів, який ґрунтується на засвоєнні індивідом сусп. цінностей. Основні праці: "Соціальна психологія" (1918), "Основи соціології" (1920), "Соціальний контроль: дослідження основ порядку" (1928).

РОСТОУ УОЛТ УІТМЕН (1916-1992) – амер. економіст, соціолог. Поряд з Р. Ароном є одним з авторів суч. варіанта теорії *індустр. сусп-ва*. В історію соціології увійшов як автор концепції "стадій економічного зростання". Проблема виділення стадій, через яку повинна проходити будь-яка економіка в процесі свого розвитку, вирішилась через проведення аналогій з життям людини (зростання, зрілість, занепад). В історії сусп-ва виділив п'ять стадій, які характеризуються різним типом технологічного розвитку: 1) *традиційне сусп-во* (аграрне, примітивне сусп-во); 2) *перехідна стадія* (період створення передумов "зрушення"); 3) *стадія зрушення* (період промислової революції); 4) *стадія зрілості* (індустр. сусп-во); 5) *ера високого масового споживання*. Концепція стадій економ. зростання, як і передбачав Р., витіснила істор. матеріалізм із суч. соціології. Погляди Р. – одне із джерел теорії *постіндустр. сусп-ва*. Основні праці: "Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест" (1960), "Політика і стадії зростання" (1971).

РОТМАН ДАВІД ГЕНРІХОВИЧ (нар. 1944, м. Богородськ Горьківської обл., Росія) – білор. соціолог, доктор со-

ціол. наук (1992), проф. (1996). У 1972 р. закінчив філос. відділення істор. ф-ту Білоруського ун-ту. Працює проф. кафедрі соціології Білоруського ун-ту, директором Центру соціол. і політ. досліджень цього ж ун-ту. Наук. інтереси: методологія і методика *прикладного соціол. дослідження, соціологія політики і соціологія виборів*. Серед соціологів відомий як автор монографії "Технологія електоральних досліджень" (1997) і співавтор праці "Оперативні соціологічні дослідження" (1997) і навчального посібника "Соціологія" (1998).

РУДНИЦЬКА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА (нар. 1954, м. Ташкент, Узбекистан) – укр. соціолог, докт. соціол. наук. Закінчила Київський політехн. ін-т. Працювала в Ін-ті електродинаміки НАН України, Ін-ті психології АПН України, Київському політехн. ін-ті, Київському держпедінституті іноземних мов, Ін-ті мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М.Т. Рильського. Займалась розробкою соціол. та *соц.-психол. проблем управління*. З 1995 р. працює в Ін-ті соціології НАН України на посаді провідного наук. співробітника. Докт. дисертацію з проблем *етносології* захистила у 1996 р. До кола досліджуваних нею проблем належать суч. етносоц. процеси та *соц. динаміка етнічних спільнот* в Україні. Має понад 80 наук. публікацій, є співавтором монографії "Соціальний розвиток: теорія і практика" (1982), "Виробничий колектив: соціальні резерви управління" (1984), а також автором праць "Етнічні спільноти України: загальнонаціональні тенденції і регіональні особливості соціальної динаміки" (1996), "Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін" (1998); є віце-президентом Всеукраїнської спілки вчених польського походження, членом САУ.

РУССО ЖАН ЖАК (1712-1778) – відомий франц. мислитель епохи Про-

світництва, прихильник теорії природного права. Зробив значний внесок у концепцію сусп. договору. Міркуючи про "природний стан" людей, Р. вважає його еталоном гармонії людини і природи, який необхідно протиставляти існуючій в той час *соц.-політ. реальності*. В основі його *соц.-політ. поглядів* лежала концепція сусп. договору, яка базувалась на визнанні невідчужуваності свободи людини і "народного суверенітету". Р. обґрунтовував право народу на скинення абсолютизму і деспотизму, необхідності досягнення *соц.-політ. рівноправ'я* і т.д. Його ідеї мали величезний вплив на радикальних діячів Великої Французької революції. Основні праці: "Міркування про походження і основи нерівності між людьми" (1755), "Про суспільний договір" (1762).

РУХ "ЗЕЛЕНИХ". Див.: *Нові соціальні рухи*.

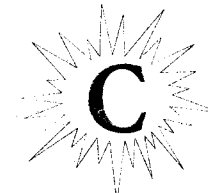
РУХИ СОЦІАЛЬНІ – сукупність різних форм *колект. дії*, спрямованої на реорганізацію сусп-ва. Р.с. в цілому не притаманний високий ступінь *інституціо-налізації*; вони виникають в результаті стихійного *соц. протесту*, який базується на специфічних або вже широко розповсюджених причинах для невдоволення. Прикладами Р.с. є міленаризм, синдикалізм і рух за моральну реформу. Не дивлячись на спроби надати цьому терміну точності та стрункості, кількість охоплених ним різних груп викликає здивування. Див.: *Міський соціальний рух; Нові соціальні рухи*.

РУХЛИВІСТЬ НАСЕЛЕННЯ. Див.: *Міграція*.

РУЧКА АНАТОЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1940, м. Темрюк Краснодарського краю, Росія) – укр. соціолог і філософ, спеціаліст з історії, теорії і методології соціології, *соціології культури*, соціології цінностей і соціології мас-медіа. Закінчив Київський ун-т (1967), ас-

пірантуру при Ін-ті філософії НАН України, працював молодшим, старшим і провідним наук. працівником цього ж ін-ту (1971-1990). Захистив канд. (1971) і докт. дисертації (1990). З утворенням Ін-ту соціології НАН України (1990) переходить на роботу в цей ін-т. Сьогодні обіймає посади заступника директора з наукової роботи Ін-ту соціології і зав. відділом соціології культури та масової комунікації цього ж ін-ту. Читас лекційні курси з соціології в Нац. ун-ті ім.Т.Шевченка, Міжнар. Соломоновому ун-ті, Міжрегіональній академії управління персоналом. Особистий внесок Р. у вітчизняну соціологію полягає в розробці цілісної проблематики соціології і соціології культури. Він є автором широко відомих в Україні і за кордоном

індивід. монографій "Соціальні цінності і норми" (1976), "Ціннісний підхід в системі соціологічних знань" (1987), а також співавт. монографій "Ціннісні орієнтації робітничої молоді" (1978), "Стимулювання і мотивація праці на промисловому підприємстві" (1988), "Нариси історії соціологічної думки" (1992), "Курс історії теоретичної соціології" (1995), "Українське суспільство на порозі третього тисячоліття" (1999) та ін. Обраний дійсним членом (академіком) Укр. Академії політ. наук (1994), багато зусиль приділяє відродженню соціол. думки в Україні, діяльності САУ, підготовці наук.-педагогічних кадрів. Р. є призером конкурсу II Міжнар. фонду "Відродження" програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні".

САЄНКО ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1936, м.Київ) – укр. соціолог в галузі економіки і *соц. експертизи*. Доктор економ. наук. У 1954 р. закінчив Київський держ. педагогічний ін-т. Сфера наук. інтересів: соц. експертиза, математична статистика та моделювання соц. процесів та ін. Основні праці: "Трудові ресурси України" (1978), "Експертні оцінки в соціологічних дослідженнях" (1989), "Моделювання показників соціальної інфраструктури" (1991), "Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи" (1996) та ін. Експерт з гуманітарних проблем Представництва ООН в Україні, член Європ. соціол. асоціації, експерт МАГАТЕ з соц. проблем Чорнобильської катастрофи. Член САУ.

САКАДА МИКОЛА ОНИСИМОВИЧ (нар. 1936, с. Жукин Кисво-Святошинського р-ну Київської обл.) – укр. соціолог. У 1967 р. закінчив філос. ф-т Київського нац. ун-ту ім.Т.Г.Шевченка, у 1972 р. – аспірантуру Ін-ту філософії АНУ. Захистив канд. дис. (1974), стар. наук. співроб. – з 1985 р., зав. сектора методології і методичного забезпечення роботи соціол. служб підприємств і організацій цього ж ін-ту (1988-1991). Працює в Ін-ті соціології НАНУ з 1991 р., провідний наук. співроб., є фахівцем у галузі *соціології управління, соціології праці, мотивації людської діяльності*. Має близько 90 друк. праць, серед них монографії: "Коллектив, керівник, управління" (1974, співавт. К.К.Грищенко); "Керівник, організатор, вихователь" (1985, співавт. В.А.Піддубний, С.І.Суїменко); "Керівник виробничого колективу: підготовка, про-

фесійний ріст" (1987, співавт. В.В.Васильєв, В.Л.Мокряк); "Стимулювання і мотивація праці на промислових підприємствах" (1988, співавт. А.О.Ручка) та ін. Член САУ.

САКРАЛЬНЕ (лат. *sacer* – священний) – згідно *Е.Дюркгейму*, всі релігійні вірування служать *класифікації* явищ буття, відносячи їх або до галузі сакрального (священного), або до галузі *профанного* (світського). До галузі сакрального належать ті явища, які розглядаються і переживаються як трансцендентні, і які виділяються із повсякденних подій. В суч. сусп-вах має місце зменшення частки сакральної реальності в житті людей, викликане раціоналізацією культури. Див.: *Невидима релігія; Секуляризація*.

САМИСТЬ – здатність людини уявляти себе в якості об'єкта своєї власної думки, а також узагальненню уявлень оточуючих. Див.: *Рольова теорія; Роль соціальна*.

САМНЕР УІЛЬЯМ ГРЕМ (1840-1910) – амер. соціолог, економіст, представник *соц. дарвінізму*. В своїх поглядах С. виходив з двох принципів: 1) звичайний відбір і боротьба за існування мають вирішальне та універсальне значення; 2) *соц. еволюція* носить неухильний та автоматичний характер. Відстоював стихійність в соц. розвитку і виступав проти всіх форм держ. регулювання соц.-економ. відносинами. Розробив ряд понять, які згодом використовувалися в соц. науках, зокрема, "ми група", "воши група" та "етноцентризм". Основні праці: "Народні звичаї" (1906), "Пробле-

ма фактів та інші нариси" (1916), "Людські дороги" (1958), "Наука суспільства" (1927-1929).

САМОВИПРАВДАННЯ – коли *поведінка* людей зустрічає заперечення з боку ін. соц. діячів чи *соц. груп*, вони можуть обґрунтувати свою поведінку шляхом "С.". Услід за філософом Дж.Л.Остіном, який цікавився т. зв. "приводами", і Ч.Р.Мілсом, який посилався на "словник мотивів", ідея С. широко використовувалась в *соціології девіантності* при вивченні спроб злочинців чи девіантів заперечувати або обмежувати свою відповідальність за поведінку, яка вважається соц. шкідливою. Використання С. є способом уникнути *стигми*, звинувачення в злочинності або в девіантності. Див.: *Деліквентна поведінка; Наклеювання ярликів теорія*.

САМООРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – у сусп-ві, колективах, групах, самоздійснювані процеси *соц. регулювання*. С.с. виникає як результат, "рівнодіюча" цілеспрямованих індивід. дій в межах більш широких *соц. систем і процесів*. Її треба відрізняти від самоуправління. С.с. в демограф. сфері пов'язана, напр., з процесами відтворення населення, шлюбності, *міграції*; в економ. – із зміною працівниками місця праці, впливом споживчого попиту на виробництво і т.п. До соц.-психол. елементів С.с. можна віднести традиції, звичаї, *грамад. думку*. Процеси С.с. можуть відігравати як конструктивну (творчу), так і деструктивну (руйнівну) роль.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – реалізація потенцій особистості. Термін пов'язаний з ієрархією потреб, запропонованою А.Маслоу, за яким С. є досяжною у вищій точці, якщо задовільнені всі ін. біол. і соц. потреби. Див.: *А.Маслоу; Потреба*.

САНКЦІЇ НЕГАТИВНІ. Див.: *Санкції соціальні*.

САНКЦІЇ ПОЗИТИВНІ. Див.: *Санкції соціальні*.

САНКЦІЇ СОЦІАЛЬНІ (лат. *sanctio* – найсуворіша постанова) – оперативні засоби *соц. контролю*, що виконують функції *інтеграції* сусп-ва, *соц. групи, соціалізації* їх членів і які застосовуються до останніх за конкр. *соц. дії*. С.с. можуть бути позитивними або негативними. За допомогою *позитивних* С. винагороджується поведінка, яка відповідає *соц. нормам*, тоді як *негативні* С. стримують поведінку девіантну. С.с. неоднорідні, вони можуть приймати, напр., форму *фінансової винагороди* чи правового обмеження, а також форму схвалення чи критики. Це поняття відіграє важливу роль у поясненні *соц. порядку*. Сусп-ва існують тому, що шляхом *інтерналізації* різних С.с. люди контролюють свою поведінку в очікуванні нагороди чи покарання з боку ін. соц. діячів. *Конфліктна* теорія підкреслює зовнішній і примусовий характер С.; т.ч., здійснення С.с. розглядається як ознака соц. контролю і влади, а не як ознака наявності в сусп-ві згоди стосовно цінностей. Одні С.с. (напр., правові) суворо регламентовані, формалізовані і застосовуються повновладними органами і особами; ін. (напр., моральні) є неформальними, застосовуються активними чл. сусп-ва, групами. Див.: *Норми соціальні*.

СВІТОВИЙ ЧАС – концепція часу, запропонована Р.Еберхардом (1965), яка підкреслює, яким чином співвідношення типів сусп-в, що існують в певний час або період історії, здійснює глибокий вплив на зміст і результати діяльності, а також досягнень в певних сусп-вах. Важливість поняття полягає у відкиданні теорій, які доводили, що всі індивід. сусп-ва проходили через послідовність еволюційних стадій. Див.: *Час соціальний*.

СВІТОГЛЯД – термін М.Вебера для всеохоплюючої системи переконань певної *соц. групи*.

СВІТОВОЇ СИСТЕМИ ТЕОРІЯ

теорія походження і розвитку *капіталізму* як глобальної економ. системи. В початковому вигляді запропонована амер. соціологом і соц. істориком І.Валлерстайном (1974). Основні положення даної теорії полягають у наступному: 1) економ. організації суч. капіталізму мають глобальну, а не нац. основу; 2) ця система складається з економ. і політ. пануючих центральних регіонів і економ. залежної від центру периферії; 3) центр розвивається як індустр. система виробництва, тоді як периферія постачає сировину, перебуваючи в залежності від цін на неї, що встановлюються центром; 4) існують також напівпериферії, які володіють соц. і економ. характеристиками як центру, так і периферії. Такий світовий економ. порядок почав розвиватися в Європі з XV ст. з поч. тривалої еволюції капітал. сільського господарства. Суть цього підходу полягає в тому, що неможливо аналізувати життя однієї нації-держави у відриві від решти світу, оскільки "внутрішні" економ. процеси будь-якого сусп-ва можуть повністю визначитися його місцем в межах світової системи. Критика С.с.т. полягає в наступному: 1) не є очевидним, що периферійні сусп-ва розвиваються залежно від центральних регіонів системи, тому що більшість торгових і інвестиційних операцій відбувається поміж вже розвинутих і індустріалізованих сусп-в; 2) сумнівним є заява про те, що зовн. сили світової економіки мають більше значення для процесу *соц. зміни* конкр. сусп-ва, аніж його внутрішні процеси; 3) підкреслюючи значення економ. процесів, С.с.т. ігнорує культурну зміну – деякі теоретики стверджують, що існує світова система глобальної культури, яка повністю автономна від економ. процесів капіталізму (Р.Робертсон, Ф.Лехнер, 1985). Див.: *Капіталізм; Марксистська соціологія; Селяни*.

СВОБОДА ВІД ОЦІНОЧНИХ

МІРКУВАНЬ. У соціології поняття С.в.о.м. має багато значень: 1) соціологи можуть з успіхом виключати зі своїх досліджень ідеол. чи ненаук. припущення; 2) соціологам не слід виносити оціночні судження стосовно емпірич. даних; 3) оціночні судження повинні бути обмежені сферою фахової компетенції соціолога; 4) соціологи відносяться з байдужістю до моральної значущості своїх досліджень; 5) цінності власне соціологів повинні бути відкритими і ясними; 6) соціологів повинні утримуватися від підтримки будь-яких конкр. цінностей. Див.: *Об'єктивність*.

СВОБОДА СОЦІАЛЬНА – міра соц. автономії (самостійності) суб'єкта (*особи, групи, організації* тощо), можливість і повнота задоволення *потреб*, розвитку здібностей, наявність політ. та ін. прав і їх гарантованість. Оскільки С.с. є продуктом *взаємодії* індивіда, групи і сусп-ва загалом, вона проявляється (з боку сусп-ва) у визнанні за суб'єктом певних прав і в усвідомленості й прийнятті ним зі свого боку відповідальності (зобов'язань) перед сусп-вом та ін. суб'єктами. С.с. зростає, хоча й нерівномірно, в ході істор. процесу. Розвиток техніки, *освіти, науки, ЗМК* активно сприяє зростанню С.с.

СЕКСИЗМ – дії, які мають дискримінаційний характер стосовно чоловіків або жінок виключно на основі чинника статі. Див.: *Клас соціальний; Стереотипи соціальні*.

СЕКСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ – радикальний злам традиційних норм, обмежень і заборон у сфері сексуальних відносин, пов'язаний г.ч. з молодіжними бунтарськими рухами.

СЕКТА (лат. *secta* – вчення, школа) – невелика добровільна релігійна група, що створюється на основі принципу винятковості, яка вимагає від своїх членів повного підпорядкування, підкреслює

свою відокремленість від сусп-ва та відкидає останнє. Ці характеристики стали предметом серйозних дискусій, в ході яких соціологи виділяли і досліджували безліч підтипів релігійної організації. Однак *соціологія релігії* так само ґрунтується передусім на типології "церква-секта". Деякі дослідники вважають, що при збільшенні розмірів і складності структури сект можна говорити про їх наближення до деномінації, що є чимось середнім між церквою і сектою. Див.: *Секуляризація; Харизма*.

СЕКТОРІВ ТЕОРІЯ – у соціології поселень теорія, згідно з якою розвиток міст визначається напрямком транспортних комунікацій.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (лат. *saecularis* – світський) – процес переходу людей від релігійності до нерелігійності, звільнення різних сфер життя *сусп-ва* та *індивіда*, *соц. відносин* і *ін-тів* від релігійного санкціонування та ін. Б.Уїлсон визначив С. як процес, в ході якого релігійні ін-ти, мислення і практика втрачають свою соц. значущість. С. європ. культури вважається наслідком *соц. змін*, викликаних виникненням міського індустр. сусп-ва. Сьогодні існує згода в тому, що С. має велике значення і є характерною рисою суч. сусп-ва, що традиційні релігійні символи і цінності не можуть виконувати, як раніше, функцію об'єднальної сили сусп-ва, і що у розв'язанні наявних проблем вирішальна роль належить науці і технології. Однак існують значні розходження у розумінні причин і наслідків С., а також – перспективи релігії на майбутнє. Одні вважають, що С. є незворотним процесом, який неухильно веде до скорочення сфери дії *релігії*. Ін. стверджують, що С. означає лише видозміну релігії, що на зміну старим формам релігії приходять нові, але релігія продовжує існувати. В С. вони вбачають нормальний, здоровий процес, здатний навіть посилити вплив

релігії в її оновлених зразках. Критики концепції С. стверджують, що: 1) вона передбачає існування деякого "золотого століття", коли релігійні ін-ти дійсно мали велику соц. значущість; 2) що вона перебільшує значення раціональних світських переконань в суч. сусп-ві, не беручи до уваги забобони і магії; 3) що ця концепція не в стані пояснити розповсюдження серед молоді різних культів, особливо тих, що виникли зі сходу релігій, напр., "Харе Крішна", "Місія Божественного світла" і "Мехер Баба"; 4) що вона недооцінює значення християнства як організованої політ. сили в Європі і Північній Америці; 5) що в порівняльному плані характерна життєздатність сionізму, ісламу чи радикального католицизму в Латинській Америці свідчить про відсутність необхідного зв'язку між *модернізацією* і С.; 6) що, приймаючи вузьке визначення релігії, ця концепція прирівнює С. до дохристиянізації; 7) що в суч. сусп-вах відбуваються певні процеси, які складають "*невидиму релігію*", і які приписують людській особистості трансцендентальне чи *сакральне* значення.

Не зважаючи на відсутність задовільної відповіді на цю критику, можна стверджувати, що розмаїття релігійних культів і практик в суч. сусп-ві свідчить про те, що релігія стала швидше справою особистого вибору, втративши характер основи сусп. життя. Дослідники впевнені в тому, що, хоча релігія і відіграє важливу роль у суч. ідеол. боротьбі, *модернізація* сусп-ва загалом супроводжується С. Однак процес С. в різних індустр. сусп-вах проявляється по-різному. В деяких європейських сусп-вах (напр., Франція, Італія, Польща) християнство все ще відіграє важливу соц. роль. Т.ч., розуміння процесу С. має важливе значення для будь-якого аналізу культури суч. демокр. сусп-в. Див.: *Громадянська релігія; Раціоналізація; Секта; Церква*.

СЕЛА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає сутність і закономірності розвитку і функціонування села як соц.-територ. спільності, розробляє основні методол. принципи його дослідження. Об'єктом дослідження С.с. є сільське населення, а предметом – визначення ролі села в сусп-ві і в системах розселення населення; основ. чинники, що впливають на його розвиток; соц. аспекти *міграції* сільського населення; соц. і професійна структура населення; *спосіб життя* сільського населення, особливості соц. клімату села; сільська сім'я; особливості сільської культури і роль *масової комунікації* у зближенні з міською культурою; організація *вільного часу* і *дозвілля* на селі; зв'язки з оточуючим середовищем і т.д. Значну увагу укр. соціологи приділяють вивченню соц. природи урбанізації села, специфіки розвитку села в умовах фермеризації, приватизації землі, переходу до ринкових відносин, особливостям поселень малих розмірів тощо. Дослідження в галузі С.с. ведуться у тісному зв'язку з дослідженнями ін. галузей соціології – соціології соц.-класових відносин, *соціології праці*, *соціології сім'ї*, *соціології вільного часу*, *соціології освіти* і т.д.

С.с. виникла на поч. ХХ ст. у США і мала своєю метою пошук шляхів пристосування селянського господарства до потреб суч. *індустр. сусп-ва*. Одними з перших досліджень в галузі сільської соціології були праці П.Сорокіна, К.Циммермана і К.Гелліна та ін. Важливе значення мала праця амер. соціолога Ч.Гелліна "Соціальна анатомія сільського суспільства" (1915). Суч. С.с. вивчає окремі процеси, які відбуваються в сільських спільностях (поселеннях): *соц. стратифікація*, соц. наслідки впровадження нових технологій в сільському господарстві (А.Андерсен, С.Брунер та ін.). У Росії базою для розвитку С.с. були дані зем-

ської статистики. Швидко розвиватися С.с. почала в 20-і рр. ХХ ст., коли був проведений широкі соціол. досліджень села в різних регіонах колишнього СРСР. В 30-і рр. такі дослідження були припинені. Відродження С.с. почалось в кін. 50-х на поч. 60-х рр. і супроводжувалось появою ряду наук. праць, які характеризуються комплексним підходом до явищ, що вивчаються. Проблему відносин "місто-село" активно розробляли П.І.Симуш і В.І.Староверов. Питання класифікації сільських поселень, міграції населення, *соц. структури* і трудових ресурсів села активно розробляли Т.І.Заславська, Р.В.Ривкіна, Ю.В.Арутюнян. Соціологами-аграріями України також накопичений багатий емпір. матеріал, який вимагає теорет. осмислення на рівні завдань, що випливають з нової соц. реальності. Серйозний внесок у становлення С.с. в Україні зробили В.М.Ніконенко, О.І.Семків, О.І.Гринів, В.І.Тарасенко, Б.Кузьмін, О.Москвін, Н.Марасва, В.Чигрин та ін. В останні роки в центрі уваги С.с. знаходяться проблеми створення фермерських господарств, селянських епілок, приватизації землі, соціол. діагностики аграрної реформи, демократизації сільського життя, зміни психології селян під впливом міських стандартів тощо. Див.: *Село; Селяни*.

СЕЛО – конкр. соц.-просторова сфера існування сусп-ва, яка виникла внаслідок сусп. поділу праці, тобто відокремлення ремісництва від сільсько-господарського виробництва; зосередження обміну в руках особливої соц. спільності, верстви людей. С. – місце зосередження населення, зайнятого переважно сільськогосподарською працею, суттєво відрізняється від міста. Для С. характерними є: 1) малочисельність видів трудової діяльності; 2) відносна (порівняно з містом) соц. і професійна однорідність; 3) мала густина (щільність) населення і

невелика кількість мешканців; 4) підпорядкованість праці ритмам і циклам природи; 5) слабка *соц. мобільність*; 6) специфічний сільський стиль життя; 7) простіші норми спілкування між людьми (відсутня анонімність спілкування); 8) органічний зв'язок з природою. середовищем. В кін. 90-х рр. ХХ ст. в селах України проживало менше 17 млн. жителів (майже 32% всього населення України).

СЕЛЯНИ – це соц. клас, для якого є характерним заняття дрібним сільськогосподарським виробництвом, економ. самодостатність, низький ступінь розподілу праці і відносна політ. ізоляція від міських трудящих. Цей клас часто поділяється на соц. страти відповідно до кількості землі, яку вони обробляють і різниці у правах на неї. Саме тому соціологи звикли поділяти їх на “багатих С.”, “середніх С.” і “безземельних С.”, незважаючи на те, що межі між цими стратами у більшості випадків відносні. Природа селянського володіння землею залишається складною і мінливою: право С. на користування землею може бути або індивідуальним, або колективним, вони можуть мати законне право на землю, а можуть бути і безземельними. В ХІХ ст. ряд дослідників вважали, що геогр. ізоляція і економ. залежність селянських громад робили С. політ. консервативним чинником у розвитку сврп. сусп-ва, але суч. соціологи звертають увагу на участь С. у революційних перетвореннях в країнах “третього світу”. Існує три важливі причини т.зв. радикалізації С.: 1) зміни, пов'язані з демогр. переходом, призвели до значних змін стосовно кількості землі і кількості населення, що викликало нестачу сільськогосподарських ресурсів; 2) капітал. розвиток сільського господарства, виробництво товарів на експорт і земельні реформи зруйнували традиційні методи господа-

рювання і змінили склад сільськогосподарської продукції, що виробляється; 3) внаслідок пристосування власників землі до ринкових умов, що змінюються, змінилось і власне сільське сусп-во. Серед дослідників спостерігаються різні т.з. щодо природи радикалізму С. і їх класової свідомості. В докапітал. сврп. сусп-вах були широко розповсюджені селянські повстання проти тодішніх умов користування землею і проти збільшення орендної плати за неї, а “сусп. розбій” був сезонним промислом багатьох С. В епоху модерну, на думку дослідників, прагнення С. до відновлення типово сільської культури свідчить про те, що на практиці їх свідомість залишається традиційною. Див.: *Соціальна структура*.

СЕМАШКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1937 на Херсонщині) – укр. соціолог. У 1959 р. закінчив Івано-Франківський педаг. ін-т. Канд. філос. наук (1970), доктор філос. наук (1984), проф. (1985). Працював як викладач та зав. кафедри філософії у вузах Запоріжжя та Дніпропетровська. З 1987 по 1992 р. – проф. кафедри культурології і соціології Київського ін-ту соц. управління. У 1992-1993 рр. – провідний наук. співроб. Ін-ту мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. М.Т. Рильського НАН України. У 1993-95 рр. – заступник директора Ін-ту українознавства Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, а з 1995 р. – провідний наук. співроб. цього ін-ту. Нині працює професором Міжнар. ін-ту лінгвістики і права (м. Київ). Обраний віце-президентом Укр. академії наук нац. прогресу, членом Міжнар. Асоціації професійних соціологів, Спілки театральних діячів України, член САУ. С. – автор понад 100 наук. публікацій, в т.ч. у Болгарії, Югославії, Німеччині, Польщі та ін.

Працює в галузі *соціології культури* та *мистецтва*, естетичного виховання, українознавства. Основний доробок в

сфері соціології художньої культури: монографія “Художні потреби та їх розвиток у молоді” (1977), “Соціально-естетичні проблеми розвитку художніх потреб” (1985), “Національна комплексна програма естетичного виховання” (у співавт. 1995). Співавтор навч. посібників “Соціологія”, “Філософія”, “Теорія та історія світової та вітчизняної культури”, “Соціологія культури”. Призер II конкурсу Міжнар. фонду “Відродження” програми “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”.

СЕМІОТИКА (гр. *semeiōtos* – означати, *sema* – знак, ознака). Термін “С.”, синонім “семіології”, визначається як дослідження знаків. С. користується деяким впливом у тих галузях соціології, які займаються комунікацією в будь-якій формі, оскільки вона пов'язана з виробленням методів аналізу як вербальних, так і невербальних повідомлень. С. цінна тим, що вона ставить важливі проблеми: проникає за межі сфери безпосередньої дії знаку для того, аби ставити питання про більш широкі значення і соц. функції знакових систем. Однак деякі дослідники піддають сумніву те, чи є С. чимось більшим, ніж просто набір понять, призначених для можливого вирішення цих проблем. Більше того, проблема перевірки надійності семіотичного аналізу все ще не знайшла вирішення. Див.: *Герменевтика; Дискурс; Соціологія масової комунікації; Структуралізм*.

СЕН-СІМОН КЛОД АНРІ (1760-1825) – франц. мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст, займався розробленням наук. соціол. системи, автор концепції соц. фізіології. Здійснив великий вплив на *К. Маркса*, а через *О. Копта*, *Е. Дюркгейма* – на багатьох ін. соціологів. Вирішальне значення в історії, на його думку, мають “індустрія” (всі види економ. діяльності людей) і відповідно до неї форми власності і класи. Намагався розглядати сусп. явища як різні боки

цілісного організму. Створює утопічний план раціональної побудови сусп. ладу як “промислової системи” (розквіт промислового і сільськогосподарського виробництва, обов'язкова для всіх виробнича праця, введення розподілу за здібностями, держ. планування, заг. мир і ліквідація нац. кордонів і т.д. і т.п.). Розробив релігійну концепцію “нового християнства”, гаслом якої повинно бути “всі люди – брати”. Основ. елементами його вчення були такі положення: 1) історія людства проходить три різні стадії, яким відповідають різні способи мислення: політеїзм і рабство, теїзм і феодалізм, *позитивізм* і індустріалізм; 2) застосовуючи методи наук. *позитивізму*, можна відкривати закони *соц. зміни* і соц. організації; 3) організація суч. *сусп-ва* і *управління* ним повинні знаходитись в руках науковців і промисловців, оскільки бюрократи, юристи, представники духовенства за природою своєю непродуктивні і паразитичні; 4) криза суч. сусп-ва може бути вирішена розвитком нової *релігії*, заснованої на позитивізмі, і яка перебуває під контролем нового духовенства, а саме, соціологів. Основні праці: “Нарис науки про людину” (1813), “Праця про всевітнє тяжіння” (1813), “Про промислову систему” (1821), “Катехизис промисловців” (1823-1824), “Нове християнство” (1825).

СЕРВІЗАЦІЯ – розвиток сфери послуг, збільшення її частки у розвитку економіки; елемент *софтизації*.

СЕРЕДНІ ВЕЛИЧИНИ – узагальнені характеристики досліджуваної сукупності ознак, які застосовуються для вимірювання рівня сукупності даних конкр. умов місця і часу для порівняння рівнів ознак у різних сукупностях. С.в. застосовуються у *соціології* частіше, аніж ін. статистичні показники.

СЕРЕДНІЙ КЛАС (лат. *classis* – група, розряд) – поняття менеджерської

та стратифікаційної теорій, що викорис-товується для визначення групи населення, яка займає проміжне місце між власниками і вищим керівництвом – з одного боку, промисловими робітниками – з ін. Термін С.к. увійшов до наук. вжитку, хоча початковий варіант його застосування виявився завищеним. Намітилась тенденція зростання С.к.: 1) за рахунок розмивання меж не тільки вищих, а й нижчих класів; 2) не лише розширюється, а й розпадається, утворюючи чи поповнюючи популярні класи. Так виникають “сервісний клас” Р.Дарендорфа, “соціальна диференціація за статтю, віком, расовою приналежністю”, “когнітаріат” О.Тоффлера, “незалежний клас” А.Турена тощо. Соціологи протягом тривалого часу сперечались про межі, однорідність і навіть існування С.к., який визначається як клас, що охоплює тих, хто зайнятий розумовою працею. При цьому виділяються дві засади для розбіжностей: 1) по-старому ведуться дискусії у зв’язі з положенням, яке вважається марксистським про те, що в сусп-ві існують два основні класи, через що С.к. практично не залишається місця; 2) суперечки про С.к. розгортаються також через зростання верстви професіоналів, яких зазвичай відносять до С.к.

Існує два основних підходи до проблеми С.к. З одного боку, підкреслюється, що С.к. є досить великим, і що його члени мають умови праці і заробітну плату країні – порівняно з робітничим класом, але гірші – порівняно з вищим. Нерідко говориться про те, що відносно сприятлива ринкова позиція С.к. засновується на високому освітньому і кваліфікаційному рівнях його представників. Другий, більш поширений підхід, засновується на тому, що С.к. складається із ряду окремих секторів, при цьому один сектор є фактично частиною робітничого

класу, ін. – менший за розміром, – частиною вищого, усередині ж залишається відносно невелике угруповання, яке належить власне до С.к. Другою тезою, по суті, підживляються значення відмінностей між професіями розумової і фізичної праці.

На відміну від звичайних службовців “білих комірців”, представники вищих секторів С.к., особливо професіонали і менеджери вищого рівня, мають вищу платню і краще пенсійне забезпечення. Їх трудова ситуація також є сприятливішою, пов’язаною з більшою незалежністю, певним ступенем контролю над ін. працівниками і можливістю використовувати їх кваліфікацію. Рівень цих професій багато в чому подібний рівню традиційно вищого класу працелавців. На цій основі іноді стверджується, що в дійсності С.к. становлять лише менеджери середньої ланки, дрібні бізнесмени і професіонали нижчого рівня. Див.: *Вищий клас: Кар’єра; Клас соціальний; Менеджмент; Робітничий клас; Службовий клас; Мобільність соціальна.*

СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ ТЕОРІЯ – теорії, які знаходяться між другорядними, але необхідними, багаточисельними гіпотезами і всеосяжними систематичними зусиллями по розробці об’єднуючої теорії, яка б пояснила всі зразки одномаїтної соц. поведінки, організації їх соц. життя, що спостерігаються. Заг. теорії можуть бути віддаленні від певних класів соц. поведінки, а С.р.т. є досить близькими до того, щоб включати дані, що спостерігаються, до міркування, які дають можливість їх емпір. перевірки. Термін, введений в соціологію Р.Мертном, який вважав, що необхідно розвивати соціол. теорію, що базується у просторі між “приватними робочими гіпотезами” і “основними концептуальними схемами”. Підходи Р.Мертон до розробки С.р.т., включаючи вивчення референтних груп,

масової комунікації тощо, викладені в його книзі “Соціальна теорія і соціальна структура” (1949).

СИДОРЕНКО ОЛЕКСАНДР ЛЕОНТІЙОВИЧ (нар. 1949, с. Литвяки, Лубенського р-ну Полтавської обл.) – укр. соціолог; докт. соціол. наук. У 1973 р. закінчив геогр. ф-т Харківського держ. ун-ту ім. М.Горького. Після закінчення ун-ту працював у школах м.Харкова вчителем, організатором з позакласної та позашкільної роботи, директором школи-інтернату № 14. У грудні 1986 р. був призначений на посаду зав. Харківським відділом освіти, на якій пропрацював чотири роки. З 1990 по 1992 рр. був заст. голови виконкому Харківської обл. Ради народних депутатів. З 1992 по 1994 рр. – заст. голови Харківської обл. держ. адміністрації, нач. управління освіти Харківської обл. держ. адміністрації. Зараз очолює Головне управління освіти і науки Харківської обл. держ. адміністрації. Під його керівництвом в області проводиться значна робота по вдосконаленню навч.-виховного процесу у закладах освіти всіх типів та форм власності. Велику увагу приділяє забезпеченню закладів освіти керівними та педагог. кадрами. Завдяки його зусиллям встановлені тісні зв’язки з освітянами України, прикордонних областей Росії. У 1994 р. став доц. у 1996 – захистив канд. дисертацію, у 1997 р. став проф. та членом-кореспондентом Академії педагог. наук України. У 2001 році захистив дисертацію на тему “Приватна вища школа як соціальний інститут: особливості становлення та розвитку в Україні” на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук. С. веде активну наук. роботу, має більше 40 друкованих праць, серед яких “Приватна вища освіта: шляхи України у світовому вимірі” (2000), “Проблеми реформування системи вищої освіти в Україні” (2000), “Соціологія освіти” (2000).

СИМВОЛ. Будь-які жести, артефакти, знаки чи поняття, які щось означають, щось виражають або на щось вказують. Вивчення С. має важливе значення, оскільки вони мають сусп. характер, передають заг. емоції, інформацію чи відчуття і тому можуть мати певні функції відносно соц. згуртованості. Однак С. можуть бути також притаманні соц. дисфункції, що виражає наявність соц. конфліктів. Подібно поняттю “ритуал” поняття “С.” часто визначається настільки широко, що під ним починають розуміти всю людську культуру.

СИМВОЛІЧНОГО ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ ТЕОРІЯ – соціол. орієнтація, яка зводить зміст соц. процесів до взаємодії індивідів у групі і сусп-ві. Засновником С.і.т. був амер. соціолог Дж.Мід, який визнавав перевагу соц. над індивід. і прагнув подолати обмеженість тієї дослідницької традиції, в якій індивід і сусп-во протиставлялись один одному. У праці “Розум, Я і суспільство” Мід підкреслює, що соц. світ індивіда і людства переповнюється соц. взаємодіями, в яких велику роль відіграє “символічне оточення”. Спілкування між людьми здійснюється за допомогою особливих засобів-символів, до яких Мід відносив жести і мову.

Витоки С.і.т. пов’язані з поняттям самості у тому вигляді, в якому воно розроблялось Дж.Мідом, який стверджував, що вирішальне значення для самості як соц. феномену має рефлексивність. Соц. життя залежить від нашої здатності уявляти себе в ін. соц. ролях, а це прийняття ролі залежить, у свою чергу, від нашої здібності до внутр. діалогу із собою. Сусп-во трактувалось Дж.Мідом як обмін жестами, що передбачає використання символів. В найбільш чіткій і короткій формі основні моменти С.і.т. викладені в праці Г.Блюмера “Символічний інтеракці-

онізм: перспективи і метод". Різні течії С.і.т. акцентують увагу на різних частинах цієї теорії. Так, *Чиказька школа* зосереджується на здійсненні взаємодії і процесі інтерпретації; школа ун-ту Айови намагається формалізувати дослідження і їх результати, розробляє вимірювальні процедури і шкали оцінок, припускаючи, що людське "я" стабільне і відносно незмінне. Ще один напрям С.і.т. – "рольова теорія". У 1970-і рр. С.і.т. вважалася основ. альтернативою *функціоналізму і теорії соц. систем* (особливо в тому вигляді, в якому вони розвивались *Т.Парсонсом*), які склали в той час панівну парадигму в амер. соціології. Крім того, цей підхід мав важливе значення в соціології як критика *позитивізму*. Т.ч., С.і.т. – це дослідження відносин між особистістю і сусп-вом як процесу символічного спілкування між соц. діями. Розвиток цієї концепції сприяв аналізу ролі, *соціалізації*, *комунізації* і *дії*. С.і.т. здійснила особливий вплив на соціологію *девіантності* завдяки запропонованому нею поняттю *кар'єри*, прийнятому в дослідженні злочинної поведінки. Інтеракціоністський підхід є теорет. основою "*наклеювання ярликів*" теорії, досліджень стереотипів і *стигми*. Інтеракціоністи зробили також вагомий внесок у медичну соціологію, досліджуючи взаємодії між лікарем і пацієнтом. Суч. С.і.т. має тенденцію до аналізу сусп-ва як утвердження, яке виникає на основі нескінченних трансакцій соц. діячів. С.і.т. критикується через те, що вона не приділяє достатньої уваги різним моментам об'єктивного обмеження соц. дій. В останній час найсуттєвішою розробкою в С.і.т. є класифікація технік і стратегій спілкування *І.Гоффмана*. Див.: *Дії теорія; Етнометодологія; Чиказька школа*.

СИМЕТРИЧНА СІМ'Я – термін, який використали Янг і Уілмот (1973)

для опису форми сім'ї, яка, на їх думку, складається в суч. *індустр. сусп-ві*. Для С.с. характерний ряд якостей: 1) чоловік і жінка зосереджені на справах дому, особливо, коли діти ще маленькі; 2) меншу роль відіграє *розширена сім'я*, і більшу – *ядерна сім'я*; 3) в домашній праці між чоловіком і жінкою спостерігається менший розподіл праці. Чоловіки беруть на себе більшу, ніж колись, відповідальність щодо домашнього господарства і турботи про дітей, а замінні жінки більше працюють поза домом. Вважається, що С.с. є третьою стадією в розвитку сім'ї. На першій стадії сім'я була одиницею виробництва в тих умовах, коли всі члени сім'ї працювали разом і вдома, і на господарстві. На другій стадії, що відповідає *індустріалізації*, відбувалося руйнування сімейної одиниці: чоловіки були зайняті роботою переважно поза домом, жінки були прикуті до дому як домашні робітничі, а діти одержували обов'язкову освіту. С.с. є феноменом, що пов'язаний з повторним об'єднанням сім'ї, однак, вже не на основі виробництва, а навколо *споживання*. Див.: *Сім'я соціологія*.

СИНЕРГЕТИКА (АБО ТЕОРІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ) (гр. *synergos* – сумісно діючий) – *теорія середнього рівня*, яка за допомогою міждисциплінарних досліджень вивчає ефект виникнення з дезорганізації, безпорядку і хаосу самоорганізуючих сусп. структур. Стосовно соц. процесів наполягає на паралельності та взаємодоповненості організаційних (характерних для модерністської культ. установки) й самоорганізаційних (визначальних для традиційних культ. способів соц. упорядкування) механізмів породження *соц. порядку*, не приймаючи лінійно-еволюціоністського погляду, що полягає на атавістичності останніх. Див.: *Життєвий успіх; Самоорганізація соціальна; Холізм*.

СИСТЕМ ТЕОРІЯ (гр. *systema* – ціле, що складається з частин) – у 50-60-і рр. XX ст. ця теорія була панівною *парадигмою* в *соціології*; вона асоціювалася, перш за все, з діяльністю групи соц. теоретиків із Гарварда, які об'єднались навколо *Т.Парсонса*. Останній запропонував заг. теорію *соц. систем* як утворень, сформованих на розв'язання певних проблем. Це була спроба пов'язати соціол. теорію з розробками в галузі біології, психології, економ. науки і політ. теорії. Кожна соц. система має чотири підсистеми, які відповідають чотирьом функціональним імперативам, а саме: *адаптації* (А), *досягненню мети* (G: goal-attainment), *інтеграції* (І) і *підтримці* латентного зразка (L). Ці чотири підсистеми можуть розглядатися на різних рівнях, тому основний AGIL-зразок спостерігається також в економіці, у галузі держ. будівництва, у функціонуванні соціальної спільності і в межах ін-тів *соціалізації*. В ході адаптації соц. систем до внутр. і зовн. середовища вони вимушені через підтримання свого існування стикатися з усіма чотирма сферами проблем і розв'язувати їх. Системи розвиваються шляхом все більшої *диференціації* своїх структур і досягнення більш високого рівня *інтеграції* частин. *Т.Парсонс* намагався довести дієвість *системного підходу* за допомогою різноманітних досліджень вищої *освіти*, *політики*, *релігії*, різних професій і т.д. В принципі, С.т. не виключає аналізу протиріччя, конфлікту і зміни при розгляді соц. систем. Поняття соц. системи сьогодні не пов'язується з певною галуззю соціології, і є основ. поняттям для всіх соціол. парадигм. Воно широко застосовується у всіх сусп. науках. Див.: *Соціальна система*.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНА (гр. *systema* – ціле, об'єднання з різних частин і елементів) – цілісне соц. утворення, яке має свою внутр. структуру, структурні

елементи і зв'язки. Поняття "система" не є лише соціол.; це концептуальний інструмент, який широко застосовується у сусп. науках. До найбільш розвинутого виду С.с. належить організація, для якої характерні такі системоутворюючі риси як мета, ієрархія, управління. Меншою мірою ці ознаки присутні в таких С.с. як *мала група*, поселення. Серед С.с. розрізняють гомогенні (однорідні), які складаються лише із соц. елементів (напр., малі групи), і гетерогенні (різноманітні), в якій поруч з людською включені елементи ін. природи: соціотехнічні (підприємства, місто), екосоц. (геогр. район). Кожна С.с. органічно пов'язана з С.с. більш широкого масштабу і загалом з сусп-вом як макросистемою, зумовлюється нею, хоча і зберігає відносну самостійність. Однією із основних форм розвитку С.с. є нововведення.

Поняття С.с. детально розглядалось і свідом використовувалось в межах суч. *функціоналізму*. Будь-яка соц. теорія, яка розглядає *соц. відносини*, групи чи сусп-ва як сукупності взаємозв'язаних частин, функціонуючих з метою підтримки структурних кордонів чи єдності елементів, безпосередньо чи опосередковано ґрунтується на понятті "С.с.". Тому деякі теоретики вважають, що використання цього поняття є обов'язковим, як основи наук. підходу до одержання інформації про *сусп-во*. Системну природу мають різноманітні соц. утворення: економіка, освіта, *релігія*, *держава*, *культура* тощо. С.с. складається з безлічі підсистем. Значний внесок у розробку системних уявлень про сусп-во зробив *Н.Луман* (теорія системної організації сусп-ва).

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ – сукупність заходів, що здійснюються в сусп-ві для забезпечення нормальних умов матер. і духов. життя всіх членів сусп-ва, насамперед тих, хто

не здатний самостійно забезпечити собі такі умови.

СИСТЕМА СОЦІОТЕХНІЧНА – системне утворення, яке включає в себе техніко-технологічну підсистему і систему ролей та функцій обслуговуючого і управлінського персоналу. Типовий приклад С.с. – виробниче підприємство.

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ОБ'ЄКТА ДОСЛІДЖЕННЯ – один з етапів розробки програми соціол. дослідження. Суть його полягає в розгляді об'єкта дослідження як системи, тобто комплексу елементів та зв'язків, що створюють у взаємодії органічне ціле, в якому фактична чи передбачувана зміна одного з елементів веде до зміни ін. елементів та всієї системи загалом.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД – спосіб наук. пізнання та практичної діяльності, що вимагає розгляду частин в нерозривній єдності з цілим. Особливого поширення С.п. набув у др. пол. ХХ ст. Центральним у С.п. є поняття "система", що визначає певний матер. (підприємство, колектив, сусп. відносини) або ідеальний (форми сусп. свідомості, громад. думка, ціннісні орієнтації груп, т. ін.) об'єкт, що розглядається як цілісне утворення. Одна і та ж система може розглядатись з різних т.з., С.п. передбачає виділення певного системоутворюючого параметра, який обумовлює пошук сукупності елементів, а також мережу зв'язків і відносин між ними, тобто її структуру. Система завжди перебуває у певному середовищі. С.п. враховує її зв'язки і відносини з оточенням. Див.: *Систем теорія; Система соціальна.*

СИТУАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *situs* – положення, розміщення) – сукупність умов, в які включені суб'єкт і об'єкт соц. діяльності і які здійснюють вплив на цю діяльність; певний стан соц. розвитку, що є результатом складної взаємодії різних елементів соц. структури в певний істор.

період. Соціол. аналіз конкр. С.с. дозволяє з наук. позицій визначити характер теорет. і практичних завдань, які розв'язуються в процесі соціол. дослідження. С.с. бувають об'єктні, суб'єктні і управлінські. Ситуаційні структури, які виникають в життєво важливих для організації С.с., досліджуються в соціології організації.

СІКУРЕЛІ АРОН (нар. 1928) – амер. етнометодолог, чия широко відома праця "Метод і вимір у соціології" визначила місце статичного і математичного аналізу в соц. науці в розумінні виявлення, вивчення і пояснення всіх соц. категорій. Ідеї С. відкрили широкий діапазон можливостей для соціології. Він запропонував пошуки взаємозв'язку між етнометодологією та ін. видами соціології, а також розробку великого розмаїття тем в галузі девіанції і освіти, приділив основ. увагу переосмисленню місця і характеру дії категорій в соц. житті. С. є автором "Когнітивної соціології" (1973) та ін. видань.

СІМ'Я СОЦІОЛОГІЯ – напрям в соціології, який вивчає сім'ю як соц. ін-т. На відміну від ін. галузей соціології, С.с. розвивалась в останні роки, як за кордоном, так і в Україні досить успішно. Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є Г.Крістенсен, Д.Хансен, І.Рейс, В.Бер, І.Най, Р.Хілл (США), Ф.Мішель, А.Жирар, Л.Русель, М.Бекомбо (Франція), З.Тинка (Польща), Л.Чех-Сомбаті (Угорщина), Е.Хаавіо-Манніа (Фінляндія), А.Г.Харчев, М.С.Мацьковський, І.В.Бес-тужев-Лада (Росія) та ін. Укр. соціологами вивчається ряд важливих проблем, пов'язаних із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї тощо.

С.с. вивчає досить широке і різноманітне коло питань: типи соц. відносин, характерних для сім'ї; фактори, що визна-

чають чисельність і структуру сімейної спільності; зв'язок сім'ї з ін. соц. спільностями та сферами соц. життя; сусп. функції сім'ї, її структура та особливості як соц. ін-ту, псих. групи; мотивацію шлюбів і розлучень, а також соц. та психол. фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів; інтеграцію та дезінтеграцію сім'ї; істор. типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку; умови життя сім'ї та ін. Як основні соціол. підходи до дослідження сім'ї виступають соц. ін-т і мала соц. група. Ці підходи з'являються у специфічному баченні предмета дослідження і виборі понять. Сім'ю як соц. ін-т аналізують, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи ін. суч. потребам сусп.-ва. Модель соц. ін-ту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

При розгляді сім'ї як соц. ін-ту вивчаються: сусп. свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економ. і культ. умовах, вплив сусп. потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї; причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування ін-ту сім'ї в тих чи ін. умовах; соц. механізм зміцнення сімейних норм і цінностей; ефективність реалізації ін-том сім'ї основ. функцій в різних ідеол., політ., соц.-економ. і культ. умовах; співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо. При аналізі сім'ї як малої соц. групи соціологи виділяють три основні типи характеристик: характеристики групи загалом (цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соц.-демогр. склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер

групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім'ї тощо); характеристика зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими сусп. системами в межах соц. структури сусп.-ва. Тут, насамперед, виділяють функції сім'ї щодо сусп.-ва: цілі, завдання і функції стосовно до індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціол. літературі відсутня єдина типологія сім'ї. Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити такі основні функції суч. сім'ї: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економ., первісного соц. контролю, духов. спілкування, соц. статусну, дозвоільну, емоційну, сексуальну. В суч. соціол. дослідженнях сім'ї переважають дві галузі: 1) дискусія про зв'язок між типами сімейної структури і процесом індустріалізації; 2) критика суч. сімейного життя, згідно з якою положення жінки в домашній оселі пов'язано з її несприятливим положенням в сусп.-ві загалом, і що ін-т суч. сім'ї, який ґрунтується на інтимності і емоційній прив'язаності, насправді маскує систему експлуатації жінок їх чоловіками і дітей їх батьками. Див.: *Демографія; Нуклеарна сім'я; Розлучення; Розширена сім'я; Симетрична сім'я; Шлюб.*

СІМ'Я – соц. система, якій притаманні риси соц. ін-ту і малої соц. групи. Як соц. ін-т, С. характеризується сукупністю соц. норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують взаємовідносини між подружжям, батьками, дітьми та ін. родичами. С. розглядається і як заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої зв'язані спільністю по-

буту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою. С. може бути *нуклеарною* (батьки і діти) і *розширеною* (батьки, діти і хто-небудь з родичів чоловіка або дружини, які проживають разом з ними). За структурою розподілу влади між подружжям можна виділити С. авторитарну, демократичну і ліберальну (потуральну). За чисельністю дітей – С. багатодітні, середньодітні, малодітні, бездітні. Цивілізованість шлюбно-сімейних відносин проявляється в укладенні шлюбів на засадах кохання в міжособистісних відносинах, що ґрунтуються на взаємній відповідальності і взаємній повазі подружжя, *свободі* розлучень і економ. самостійності жінки. Див.: *Сім'я соціологія*.

СІТУС – термін, що використовується у концепції *постіндустр. сусп-ва Д. Белла* для характеристики становнича *індивіда* у сусп-ві. Згідно Беллу, елементом соц. структури по горизонтальній осі є статус, по вертикальній – С., який означає об'єднання людей за професійною діяльністю і спільністю інтересів незалежно від їх соц. приналежності, “станової свідомості”, які в індустр. сусп-ві відігравали певну роль. Д.Белл стверджував, що в постіндустр. сусп-ві основ. політ. одиницями будуть не статуси, а С. Див.: *Статус соціальний*.

СКІННЕР БЕРРЕС ФРЕДЕРІК (1904-1982, штат Пенсильванія, США) – провідний теоретик соц. *біхевіоризму*, прихильник натуралізаторського онауковлення *соціології*, спроб побудувати *соціол. теорію* на фундаменті методів та висновків експериментальної психології. З 1974 р. – проф. Гарвардського ун-ту. Прибічник радикального біхевіоризму, розробляв методи вивчення тварин, обґрунтовував можливість поширення цих методів на *соц. сферу*, тобто використання принципів біхевіористської психології в *соціол. аналізі*. На думку С., біхевіо-

ризм має стати методол. основою усіх сусп. наук, своєрідною “філософією психології”. Його концепція “науки про людську поведінку” викликала дискусії в соціол. колах у 70-х рр. Ідеями біхевіоризму послуговувалися для аналізу суч. сусп-ва, його інституцій (виховання, освіта, медицина, ЗМК). Він висунув концепцію “оперативного онауковлення”, за якою будь-які живі організми в ході процесів (операцій), які багаторазово повторюються, набувають нових реакцій на зовн. стимули завдяки тому, що вони самі здійснюють їх “підкріплення”. На цьому ґрунті розроблялася теорія “програмованого навчання”, елементи “технології поведінки” (вироблення експериментальним шляхом методик формування умовних рефлексів “хорошої поведінки”), виводилися тези “науки про поведінку” (закономірності взаємодії організму і середовища). За С., пояснення поведінки має бути відмежоване від ціннісного підходу. На його думку, потрібно позбутися цілої низки ілюзій, притаманних гуманітарним наукам (серед них передусім “застарілі цінності індивідуалізму”: свобода, гідність, відповідальність). Основна його праця так і називалася: “По той бік свободи і достоїнства” (1971). Абсолютизація принципів оперативного біхевіоризму призводила до певного ецієнтистського утопізму в уявленнях про *соц. управління*, до ідей технократизму в стратегіях “модифікації” поведінки людей, що викликало критичні відгуки з боку гуманістично налаштованих соціологів. Та попри все чимало оригінальних думок С. справили значний вплив на суч. амер. соціологію.

СМЕЛЗЕР НЕЙЛ (нар. 1938) – амер. соціолог, проф. Каліфорнійського ун-ту в Берклі, віце-президент Міжнар. соціол. асоціації, один із патріархів суч. амер. соціології і автор видатних праць в галузі економ. соціології, теорії колект. поведін-

ки, теорії *соц. змін* і методології порівняльних досліджень. Основні праці С.: «Теорія колективної поведінки» (1962), «Соціологія економічного життя» (1965), «Соціологія» (1988).

СМІТ АДАМ (1723-1790) – шотл. економіст і філософ, який зробив значний внесок у розвиток *соціології*. Одним з перших зробив спробу детального аналізу психології людини, що живе в громаді. Намагався розкрити природу *людини*, пояснити за допомогою соц. чинників прагнення людини оцінювати себе та ін. Прийшов до висновку, що провідну роль серед усіх людських емоцій відіграє почуття справедливості. Голов. умовою процвітання *держави* С. вважав: панування приватної власності, невторчання держави в економіку, відсутність перешкод для розвитку особистої ініціативи. Виступав за розподіл праці. *Сусп-во* ділив на три класи: 1) найманих робітників; 2) капіталістів; 3) великих землевласників. Основна праця – “Дослідження про природу і причини багатства народів”.

СМОЛЛ АЛЬБІОН ВУДБЕРІ (1854-1926) – амер. соціолог, один із засновників соціології в США. Керівник і засновник першого в світі соціол. ф-ту Чиказького ун-ту (з 1892), Амер. соціол. т-ва, а також журналу “American Journal of Sociology” (1895), автор першого (разом з Дж. Вінсентом) амер. підручника з соціології (1894). Згідно з його поглядами, основним предметом *соціол. дослідження* виступають *інтереси*. *Соц. життя* розглядав як результат взаємодії шести класів інтересів, які спрямовані на здоров'я, добробут, спілкування, пізнання, красу і справедливість. Основні праці С.: “Загальна соціологія” (1905), “Зміст соціальної науки” (1910).

СОБОЛЄВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1940, с. Михеєвське, Усєїнського р-ну Архангельської обл.,

Росія). У 1964 р. закінчив істор. ф-т Харківського держ. ун-ту. У 1972 р. захистив канд. дис., отримав вчений ступінь канд. істор. наук, у 1976 – вчене звання доцента. У 1991 р. захистив докт. дис. і отримав вчений ступінь доктора соціол. наук зі спеціальності 22.00.03 – *соц. структура, соц. ін-ти і соц. відносини*, у 1992 р. – вчене звання професора. Є членом Академії політ. наук України, САУ. З 1967 до 1994 р. пройшов шлях від асистента до зав. кафедри соціології та права Харківського політехн. ін-ту. З 1994 року і до сьогодні очолює кафедру прикладної соціології Ун-ту внутрішніх справ (м.Харків). Був нагороджений відзнаками “Відмінник вищої школи”, “Ветеран вищої школи”, медаллю “За трудову доблесть”, має звання Заслуженого працівника народної освіти та нагороджений знаком МВС України “За відзнаку у службі”. Має понад 150 публікацій, серед них: “Молодежь, занятость и преступность” (Современное общество, 1994, № 4), “Соціологічне забезпечення роботи органів внутрішніх справ. Навч. посібник” (1996); “Нерівність соціальних можливостей, аналіз концептуальних підходів” (1998); “Політологія: Навч. посібник для вузів” (Упоряд. та ред. М. Сазонова, 1998); “Соціальна агресивність і досвід соціологічного виміру” (у співавтор. 1998); “Права человека в трансформирующей социальной системе. Опыт социологического измерения” (1998); “Теорія та методи роботи з особовим складом. Підручник” (Харків, 2000). С. є керівником наук.-дослідних проєктів, у тому числі і міжнарод. (“Динаміка і соціокультурний механізм розповсюдження наркотиків серед молоді у повоєнний час” Україна, Німеччина, Іспанія). Основ. напрями наук. спеціалізації. С.: *соц. політика* та соц. менедж-

мент, *соціологія девіантної поведінки*, правохоронна соціологія.

СОЛОВІЙОВ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1820-1879) – рос. історик, соціолог, автор великої кількості досліджень з історії Росії, представник *геогр. детермінізму*. Концепція С. є складним та суперечливим явищем, якому неможливо дати однозначну характеристику. В його поглядах є три тенденції: соціол. реалізм, розуміння держави як розумного творця влади (від Гегеля), залежність *прогресу* від релігійних переконань людини. Соц. устрій країн він виводить від природ. умов, вважаючи природ. чинник істор. силою в процесі боротьби між людиною та природою. Праці: “Прогрес і релігія”, “Історія Росії з найдавніших часів”.

СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1889-1968) – видатний рос. і амер. соціолог ХХ ст. Народився і одержав освіту в Росії, був висланий із країни у 1922 р., і в кінцевому результаті оселився у США. У 1930 р. став першим проф. соціології в Гарвардському ун-ті. Представник інтегрального напрямку суч. соціології, автор теорій *соц. стратифікації* і *соц. мобільності*. Значний внесок зробив у розробку проблем предмета і структури соціології, механізму і шляхів соц. розвитку, *соц. нерівності*, *соц. структури сусп-ва*, соціокульт. динаміки, конвергенції *соц. систем* і т.д. Об'єднав в одне ціле всі аспекти соціол. вивчення сусп. життя, створив ту *інтегральну соціологію*, яка синтезувала все найкраще, що було досліджено до того часу в соціології. Основні праці С.: “Система соціології” (1920), “Соціологія революції” (1925), “Соціальна мобільність” (1927), “Сучасні соціологічні теорії” (1928), “Соціальна і культурна динаміка” (1937-1941), “Соціокультурна причинність, простір і час” (1943), “Американська сексуальна рево-

люція” (1956), “Основні тенденції нашого часу” (1964), “Соціологічні теорії сьогодні” (1966).

СОФТИЗАЦІЯ – перетворення нематер. ресурсів (послуг, інтелектуального потенціалу сусп-ва, рівня підготовки робочої сили і т.д.) у важливий фактор економ. розвитку. Див.: *Сервізація*.

СОХАНЬ ЛІДІЯ ВАСИЛІВНА (нар. 1924, с. Малихиха П'ятовського району Новосибірської обл., Росія) – відомий укр. соціолог і соц. психолог, доктор філос. наук (1968), проф. (1969), заслужений діяч науки України, член-кореспондент НАН України (1989), академік Балтійської педагог. академії (1996). У 1946 р. закінчила істор. ф-т Новосибірського педагог. ін-ту, а в 1950 р. – аспірантуру Ін-ту філософії АН СРСР по сектору психології. З поч. 60-х рр. працює в Україні: викладачем, а пізніше зав. кафедри філософії Харківського медичного ін-ту (1954-1961), з 1961 р. – стар. наук. співпрацівником, а з 1965 по 1990 р. – зав. відділом Ін-ту філософії АН України. Протягом 1968-1978 рр. очолювала Укр. відділення радянської соціол. асоціації. Несодноразово репрезентувала укр. соціологію на міжнар. соціол. конгресах. З утворенням в 1990 р. Ін-ту соціології призначена головним наук. радником при дирекції цього ін-ту. Плідною є наук. діяльність С. Значне місце в ній займає проблема *особистості*, зокрема наук. розробка питань, пов'язаних з індивід. життям особистості, її *життєвим шляхом*, формуванням *життєвої програми*, механізмами досягнення *життєвого успіху*. Вагомим є внесок С. у підготовку наук.-педагог. кадрів вищої кваліфікації. Понад 50-ти її учнів і послідовників, а їх чимало є не лише в системі академічної науки столиці, але й у вищих навч. закладах різних регіонів України, стали канд. і докт. наук. Вона є автором понад ста наук. праць, співавтором і редактором

фундаментальних наук. видань, які збагатили набуток вітчизняної соціол. науки і соц. психології. Серед них: “Спосіб життя” (1980), “Стиль життя особистості” (1982), “Життя як творчість” (1985), “Життєвий шлях особистості” (1987), “Психологія життєвого успіху” (1995), “Психологія і педагогіка життєтворчості особистості” (1996), “Мистецтво життєтворчості особистості” (1997), “Життєві кризи особистості” (2000) та ін.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ АГЕНТІВ – ін-ти, люди і соц. групи, які сприяють соціалізації *особистості*.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. *socialis* – суспільний) – термін, який використовується соціологами для опису процесу, у ході якого люди залучаються до *соціуму життя*, навчаються дотриманню *соц. норм, установок*, зразків поведінки, засвоюють певні *соц. ролі*; процесу, який уможливило існування сусп-ва і передачу його *культури* від покоління до покоління. Цей процес можна розглядати двоюко: 1) С. може розумітися як *інтерналізація* соц. норм: соц. правила стають внутр. для *індивіда* в тому розумінні, що вони омане не пов'язуються шляхом зовн. регуляції, а піби накладаються індивідом на себе, стаючи, т.ч., частиною його “Я”. Так, у *індивіда* виробляється почуття потреби відповідності соц. нормам. 2) С. може розумітися як суттєвий елемент *соц. взаємодії*, активної творчої *діяльності* людини. Це розуміння ґрунтується на припущенні, що люди прагнуть до визнання у власних очах шляхом досягнення престижного *статусу* і схвалення з боку ін.; при цьому індивіди соціалізуються шляхом припідняття своїх дій у відповідність з очікуваннями ін. І те, і ін. розуміння С. можуть співпадати, як це має місце в дослідженні *T. Парсонса*. С. триває все життя людини, проходячи шерг етапів.

Виділяють три стадії С.: початкову – С. дитини в межах сім'ї; середню – навчан-

ня в школі, і, нарешті, завершальну, третю стадію – С. дорослої людини, етап прийняття соц. діячми тих ролей, до яких вони не змогли повністю підготуватися в ході перших двох стадій (напр., ролей працівника, чоловіка чи батька). Виділяють і такі стадії С. як первинну (засвоєння соц. норм та цінностей дитиною), яка пов'язана з прямим впливом на особистість її безпосереднього оточення, *первинних соц. груп* (сім'ї, родичів, друзів, навч. та трудового колективу, вчителів та ін.), і вторинну, яка здійснюється *вторинними соц. групами* – великими та малими, соц. ін-тами, організаціями і установами в заг. формі, опосередковано і часто лише в одному-двох напрямках. Деякі соціологи називають і такі стадії С. як дотрудова (охоплює період життя людини до початку трудової діяльності), трудова (охоплює період активної участі людини у трудовій діяльності), післятрудова (період, що починається із закінченням активної трудової діяльності людини, етап старіння).

Загалом С. особистості можна розглядати як сходження від індивід. до соц. Разом з тим, С. передбачає індивідуалізацію, оскільки вона необхідна для сходження до індивід. Людина засвоює світ культури вибірково, через свої інтереси, власний світогляд. С. відбувається під стихійним та цілеспрямованим впливом величезної кількості відповідних *соц. структур* та *ін-тів*, роль яких по-різному виявляється на різних етапах та стадіях С. (сім'я, навч. заклад, трудові колективи, гром.-політ. організації, мистецтво, література, ЗМІ тощо). Суттєвим моментом С. є розвиток *соц. активності* особистості, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, глибина та повнота зв'язків з *соціумом*. Через С. забезпечується спадкоємність істор. розвитку, культури. Приблизники *символічного інтеракціонізму* критикують загальноприйнятую практику використан-

ня терміну "С.". Вони говорять про С., як про такий процес обміну діями між індивідом і сусп-вом, за яким і та, і ін. сторона користується однаковим впливом один на одного. Див.: *Агенти соціалізації; Активність соціальна; Діяльність і структура; Діяльність соціальна; Інтерналізація; Роль соціальна.*

СОЦІАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНА – складова частина соціалізації, яка забезпечує "включення" особистості в сусп-во відповідно до його норм і способу життя. Увесь процес соціалізації є культурним в широкому розумінні, в той час як С.к. є соціалізованістю засобами культури шляхом засвоєння особистістю особливостей культури, способу життя і стилю поведінки, в т.ч. їх естетично-художніх вимірів тієї соц. групи, в яку вона "входить". Студентство проходить подвійну С.к.: 1) освоюючи культурні цінності і зразки соц. становниці студента, студентства в цілому (первинна соціалізація); 2) набуваючи далі (3-5 курс) рис культури інтелігенції (вторинна соціалізація), до виконання ролей якої вона готується. Див.: *Культура; Соціалізація.*

СОЦІАЛІЗМ – сукупність різних політ. теорій, які ґрунтуються на принципі колективної власності на засоби виробництва і справедливого розподілу.

СОЦІАЛЬНА АГЛОМЕРАЦІЯ. Див.: *Агломерація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ. Див.: *Адаптація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ. Див.: *Активність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ. Див.: *Антропология соціальна.*

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА. Див.: *Безпека соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ. Див.: *Взаємодія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ГЕРОНТОЛОГІЯ. Див.: *Геронтосоціология.*

СОЦІАЛЬНА ГІГІЄНА. Див.: *Гігієна соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ГРУПА. Див.: *Група соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ. Див.: *Дезорганізація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА. Див.: *Держава соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА. Див.: *Динаміка соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ. Див.: *Диференціація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ. Див.: *Дистанція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДІАГНОСТИКА. Див.: *Діагностика соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДІЯ. Див.: *Дія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ. Див.: *Діяльність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ. Див.: *Закономірність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ЗАКРИТІСТЬ. Див.: *Закритість соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ЗАХИЩЕНІСТЬ. Див.: *Захищеність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ЗМІНА. Див.: *Зміна соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ – етап розвитку особи, який характеризується самостійним соц. становищем людини. Наступає С.з. у процесі соц. становлення особистості.

СОЦІАЛЬНА ЕКСПЕРТИЗА – оцінювання позитивних і негативних соц. наслідків розробки та здійснення програм і проєктів (нац. або регіонального масштабу), а також розробка механізмів мінімізації, пом'якшення і упередження їхніх негативних наслідків. Зростає значення С.е. як засобу упереджуючої оцінки соц. ризиків. Її об'єкт – *соц. ситуація*, тобто зміни параметрів *соц. потенціалу*; предмет – процедура з'ясування ступеня "сприятливості" індикаторів стану і змін соц. ситуації. Див.: *Соціальний ризик.*

СОЦІАЛЬНА ЕНТРОПІЯ – рівень характеризованості системи, її дезорганізації. Ентропія системи тим більша, чим менше структурованою є система і тим менша, чим більший і чим старіший *соц. порядок*. Кількість С.е. буде тим вищою, чим більшим буде число способів перестановок членів *соц. системи* без ушкодження її визначальних системних якостей. Чим більша соц. система з її ролями-функціями, зумовленими її конститутивними властивостями, с бай-дуючо до людини з її унікальністю, чим більше ця людина є просто гвинтиком для реалізації макросистемних функцій, тим вищою є С.е. Див.: *Соціальна криза.*

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – визначення місця *сусп-ва* в координатах істор. та соц. простору; що воно собою являє, куди прямує у своєму розвитку, яким себе уявляє й усвідомлює, а також яким хоче стати й до яких типів *соціуму* себе відносить. Сусп-во як ідентифікатор у своїй історії нагромаджує й потребує різні ідентифікаційні практики, що змінюють і доповнюють одна одну. Так, воно може усвідомлювати себе через минуле й самоотожнюватися з ним, його традиціями (консервативно-ретроспективна ідентифікація, спрямована на забезпечення стабілізаційних засад сусп-ва), з ідеалами майбутнього та його моделлю, яку слід побудувати (конструктивно-перспективну ідентифікацію, що активізує потуги, спрямовані у майбутнє), на решті, сусп-во може орієнтуватися "на іншого", як на сталон *соц. системи* і *способу життя* й ототожнювати себе з ним (копіювальний тип С.і., що задовільняє потребу сусп-ва бути схожим на більш авторитетні, розвинуті чи привабливі соціуми). Моделям С. і. та ідентифікаційним практикам сусп-ва притаманні різні механізми їх реалізації. Нині в Україні реалізується переважно копіюваль-

на модель С.і. сусп-ва, що ґрунтується на наслідуванні зах. стандартів та еталонів організації. Ця модель надто складна, суперечлива й конфронтаційна, позаяк не лише руйнує попередні форми та механізми ідентифікаційної практики сусп-ва, а й упроваджує нові тотальні ідентичності та їх критерії, що виявляють докорінну розбіжність із його *соц. досвідом*. Виникає ситуація ідентичної невизначеності, або ж багатозначності, ідентичної непевності, що посилює боротьбу у протилежних політ. сил за заг. визначений соц. варіант майбутнього України та цивілізовану репрезентацію її іміджу ін. Спеціалісти вважають, що практичне здійснення копіювальної моделі С.і. сусп-ва має супроводжуватися оптимальним порівнянням з ін. моделями – консервативно-ретроспективною та конструктивно-перспективною. Тільки в такий спосіб сусп-во вбереже себе від соц. невизначеності та істор. маніпулів та зловбуде свободу вибору своїх ідентичностей відповідно до соціотехнолог. та соціоеконом. здатності самоперетворення та самовдосконалення.

СОЦІАЛЬНА ІЄРАРХІЯ. Див.: *Ієрархія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ІЗОЛЯЦІЯ. Див.: *Ізоляція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ. Див.: *Інженерія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ. Див.: *Інтеграція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ. Див.: *Інформація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА. Див.: *Інфраструктура соціальна.*

СОЦІАЛЬНА КАРТА – наук. обґрунтована характеристика регіону (на відміну від соц. паспорта колектива підприємства), яка віддзеркалює стан і розмаїття соц. процесів у політ. розрізі. С.к. характеризує перш за все соц. склад населення, демогр. ситуацію, містить по-

казники виробничої, сусп.-політ. культ. та сімейно-побутового життя.

СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ.

Див.: *Комунікація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА КРИЗА. Див.: *Криза соціальна.*

СОЦІАЛЬНА КРИТИКА. Див.: *Критика соціальна.*

СОЦІАЛЬНА МІГРАЦІЯ. Див.: *Міграція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ.

Див.: *Мобільність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ. Див.: *Модель соціальна.*

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ –

характеристика соц.-політ. ситуації, що відбиває дестабілізаційний потенціал установок людей на участь у різноманітних формах *соц. протесту* (збір підписів під політ. вимогами, санкціоновані мітинги і демонстрації, страйки, пікетування, бойкот, голодування, захоплення будинків тощо). Як відзначають відомі вітчизняні соціологи *Н.В.Паніна* і *С.І.Головаха*, при інтерпретації та аналізі протестних установок і С.н. треба вирізняти дві важливі особливості: по-перше, варто брати до уваги те, що реальна *поведінка* не завжди збігається з “деклараціями про наміри” або з орієнтаціями на цю поведінку (розбіжність візуальної і реальної поведінки). Тобто, вагомих потенціал протесту, виражений у суб’єктивних установках на протестну поведінку може й не призводити до серйозної дестабілізації сусп.-ва і посилення С.н., особливо за умов дії певних стабілізуючих соц. чинників. І, по-друге, важливо враховувати те, що готовність людей до впровадження протесту в тих або інших формах перебуває в безпосередній залежності від ступеня ефективності різноманітних акцій соц. протесту.

СОЦІАЛЬНА НАУКА – сукупність дисциплін або певна дисципліна, яка зай-

мається систематичним вивченням *соц. явищ*.

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ. Див.: *Нерівність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ. Див.: *Організація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ. Див.: *Орієнтація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПАСИВНІСТЬ. Див.: *Пасивність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПАТОЛОГІЯ. Див.: *Патологія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА. Див.: *Поведінка соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПОЗИЦІЯ. Див.: *Позиція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА. Див.: *Політика соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ – посилення відмінностей у становищі соц. та ін. груп і верств, що може привести до їх протистояння. Див.: *Соціальна диференціація.*

СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА. Див.: *Практика соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПРИВАТИЗАЦІЯ. Див.: *Приватизація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА СОЦІОЛОГІЇ – означає зумовленість багатоманітними сусп. чинниками образу соціології (її зв’язку із *соц. філософією*, сусп. та природ. науками, взаємовідносин у тій теорії та емпірії), повторюваності цього образу. Причому значення мають не тільки зовн., але й внутр. чинники розвитку *соціол. знання*. Амер. соціолог *Н.Смелзер* вважає можливим об’єднати багатоманітні чинники в чотири групи: культ., соц., наук. та політ. Див.: *Соціологія як наука.*

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА. Див.: *Проблема соціальна.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. Див.: *Психологія соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ – поновлення основ. соц. функції особи, соц.

ін-ту, соц. групи, їх соц. ролі як суб’єктів основ. сфер життя сусп.-ва.

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ. Див.: *Реальність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ. Див.: *Революція соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ – процес перетворення капітал. індустр. сусп.-ва у постіндустр. інформаційне, технопрямне, комунікаційне сусп.-во. Див.: *Капіталізм.*

СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА. Див.: *Реформа соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РІВНІСТЬ. Див.: *Рівність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РІВНОВАГА – стан балансу частин в межах соц. системі (або) стосовно середовища існування. Згідно *В.Парето*, соц. система знаходиться у рівновазі тоді, коли при деякій її модифікації виникає реакція повороту її в попередній “нормальний” стан. За *Т.Парсонсом*, соц. системи – це функціонуючі системи з самоврівноважуючими властивостями.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА. Див.: *Робота соціальна.*

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК НАУКА – вид людської діяльності, функція якої полягає у виробленні і теорет. систематизації знань про *соц. сферу*. Див.: *Соціальна робота.*

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ. Див.: *Роль соціальна.*

СОЦІАЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ. Див.: *Самоорганізація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СВОБОДА. Див.: *Свобода соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА. Див.: *Система соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ. Див.: *Ситуація соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ – відносини, які можуть виражатися в емоційно-почуттєвих, духов. (зокрема, ідейних) і власне поведінкових формах. Передбачає усвідомлення (*інтеріоризацію*)

групових цілей і дій, спрямованих на їх досягнення; є підґрунтям формування соц. ідентичності, особистості. За соціалістичної доби С.с. в Україні зорієнтовувалась відповідними ідеол. інституціями у напрямках підтримки й поширення офіційних ідеологем та іміджів, різноманітних трудових починів, пропагандистських кампаній, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму тощо. Вияви неформальної групової солідарності, особливо протестантського спрямування, сприймалися як потенційна небезпека для *держави і сусп.-ва*. За суч. умов групова солідарність змінилася не лише за формою, спрямованістю і засобами легітимації, а й, значною мірою, за самими об’єктами солідарності. На С.с. у суч. укр. сусп.-ві позначається передусім вплив такої характеристики *соц. ситуації*, як довготривалість сусп. кризи і відсутність помітних, відчутних у *повсякденному житті* зрушень на краще. На периферії С.с. перебувають такі консолідаційні чинники, як національність, мова спілкування, політ. погляди *респондентів*.

СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОСТЬ. Див.: *Спільність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ. Див.: *Справедливість соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СТАБІЛЬНІСТЬ. Див.: *Стабільність соціальна.*

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА (лат. *status* – стан) – розділ статистики, який містить систематичну кількісну інформацію узагальнюючого характеру про стан соц. процесів в територ., інституціональному і соц.-структурному аспектах. С.с. разом з демогр. та економ. статистикою широко використовуються органами держ. управління, наук. установами тощо. Існує два різновиди С.с.: загальна, яка дає систематичну інформацію про сусп. підсистеми і процеси, і проблемна, пов’язана з відбиттям поточних соц. проблем і об-

слуговуванням запитів соц. політики. Основ. інструментами С.с. є нац. переписи населення, поточний облік. Новими розділами С.с. в останні роки стають С. доходів, *споживання* і попиту, С. бюджетів часу, С. громад. думки, С. еколог. поведінки. Суч. стан С.с. в Україні потребує серйозного поліпшення з т.з. її достовірності, повноти і доступності, глибини і оперативності, створення *банків соціол. інформації*.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ.

Див.: *Стратифікація соціальна*.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА (лат. *structure* – будова) – мережа відносно сталих упорядкованих зв'язків між елементами *соц. системи*. С.с. визначається також як будь-яка повторювана модель *соц. поведінки*. Однак для більшості соціологів при такому визначенні поряд із суттєвими сторонами поведінки людей С.с. може включати і поведінку тривіальну. Перевага надається, в основ., такому підходу, при якому С.с. пов'язується з існуванням тривалих, впорядкованих і типових зв'язків між елементами сусп-ва. Засноване на такому підході визначення С.с. підштовхувало деяких соціологів ХІХ ст. до порівняння сусп-ва з машиною чи організмом. Існує певна розбіжність відносно того, що слід при цьому вважати “елементом суспільства”. Напр., *А.Р.Радкліф-Браун* розумів С.с. як загальні закономірні відносини між елементами у вигляді окремих людей, а для *С.Ф.Нейдла* елементами були *ролі*. Значна частина соціологів, зокрема функціоналісти, як елементи С.с. пропонують розглядати *соц. ін-ти* як організовані зразки соц. поведінки. На основі цього функціоналісти визначають сусп-во з т.з. функціональних відносин між соц. ін-тами. Для функціоналістів соц. ін-ти виступають як елементи *соц. структури* ще й тому, що вони є функціональними передумовами.

Соціологи, як правило, віддають перевагу використанню поняття С.с. з метою пояснення чого-небудь ще, що, як правило, означає причинність пояснення. При такому підході можуть виникати певні труднощі, оскільки С.с. є не безпосередньо спостережуваною реальністю, а скоріше абстрактною формулою. В широкому розумінні С.с. охоплює різні форми зв'язків і відносин між різними сусп. сферами і структурами, що виступають елементами сусп-ва. У вузькому розумінні С.с. охоплює лише соц.-групову будову сусп-ва. За визначенням укр. соціолога *О.О.Якуби*, С.с. – це не лише система соц. груп (професійних, класових, етнічних, поселенських, демогр.), а й інституціональні організаційні форми, що забезпечують їхній розвиток та пересування, додають стабільності та визначеності *соц. зв'язкам*, система соц. *статусів, ролей, цінностей і норм, соц. контролю*. Див.: *Герменевтика; Діяльність і структура; Соціальна система; Структуралізм; Феноменологічна соціологія; Функціоналізм*.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА – сукупність усіх галузей сусп. (людської) діяльності, метою функціонування яких є здійснення соц. забезпечення сусп-ва. Деякі соціологи С.с. визначають як сферу непродуктивної діяльності. С.с. включає охорону здоров'я, *освіту*, соц. страхування та ін.

СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ. Див.: *Теорія соціальна*.

СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ. Див.: *Технологія соціальна*.

СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ. Див.: *Трансформація соціальна*.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ. Див.: *Філософія соціальна*.

СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ. Див.: *Функція соціальна*.

СОЦІАЛЬНА ЯКІСТЬ ЛЮДИНИ – сукупність елементів, певним чином пов'язаних між собою і обумовлених типом

соц. взаємодії особистості з ін. людьми в конкр. істор. умовах. До елементів, що становлять С.я.л., належать: *соц. визначена мета її діяльності; очікування відносно цих позицій і ролей; норми і цінності*, якими вона керується в процесі своєї діяльності; система знаків, які вона використовує; сукупність одержаних знань, що дозволяє виконувати взяті на себе ролі і більш або менш вільно орієнтуватися в оточуючому світі, рівень освіти і спец. підготовки; *соц.-психол. особливості; активність і ступінь самостійності у прийнятті рішень*. Сталий взаємозв'язок цих елементів утворює систему особистості.

СОЦІАЛЬНЕ – найважливіше, ключове поняття *соціології*, означає сукупність тих чи ін. якостей і особливостей *соц. відносин*, яка інтегрована *індивідуальні* чи спільностями в процесі сумісної діяльності (*взаємодії*) в конкр. умовах і яка проявляється в їх ставленні один до одного, до свого становища у сусп-ві, до явищ і процесів сусп. життя. Будь-яка система сусп. відносин (економ., політ. та ін.) торкається відносин людей один до одного і до сусп-ва. Тому кожна з них завжди має свій чітко визначений соц. аспект. С. характеризує особливий аспект сусп. відносин, але не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Можна виділити такі основні риси, що характеризують специфіку С.: 1) загальна якість, притаманна різним групам індивідів, є результатом *інтеграції* ними тих чи ін. якостей сусп. відносин; 2) С. відбиває обумовлене суч. сусп. відносинами (економ., політ. тощо) взаємне становище *індивідів* та їх *груп*; 3) С. проявляється у відносинах різних індивідів і груп один до одного, до свого становища в сусп-ві, до явищ і процесів сусп. життя. Див.: *Соціологія; Соціологія як наука*.

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ – розрив соц. зв'язків, відсутність взаємо-

відносин між *індивідом* і сусп-вом; результат індив. *поведінки* та розподілу праці, обміну в цій царині, наслідок дискримінації та нереалізованих прав (зокрема, прав вибору) і свобод. С.в. – це індивіди та групи, позбавлені доступу до продукції, послуг, діяльності й ресурсів, які асоціюються з громадянством. Див.: *Бідність*.

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ.

Див.: *Відтворення соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ВІДХИЛЕННЯ.

Див.: *Відхилення соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ. Див.: *Життя соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

Див.: *Забезпечення соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАДОВОЛЕННЯ.

Див.: *Задоволення соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ.

Див.: *Замовлення соціальне*.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ – загальнозначущі повсякденні уявлення про “порядок речей” і дій, схематизми оцінювання й практичні рецепти поведінки, що зводять нанівещь імовірну проблематичність *взаємодії* і забезпечують ефективність *соц. практик*. С.з. визначає системи очевидностей – усієї сукупності нерелексивних очікувань, які констатують простір “природної установки” свідомості.

СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ДІЙСНОСТІ – формулювання, яке застосовується в межах деяких галузей *соціології* для виділення того, що соц. установи і *соц. життя* в цілому послідовно утворюються, а не надані або визначені природою.

СОЦІАЛЬНЕ НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ – негативний стан *соціуму*, що виникає внаслідок впливу різноманітних соц. та природ. чинників. Як кількісна характеристика С.н. являє собою комплексний показник, що відображає гостроту економ., політ., демогр. та ін. проб-

лем, притаманних країні загалом або її окремим регіонам. Основ. індексом С.н. є кількість зареєстрованих померлих, розлучень, безробітних, злочинів, народжень, збитків внаслідок страйків, купівельна спроможність середньої заробітної плати. Індекс С.н., по суті, відповідає на питання: скільки на одну народжену дитину припадає смертей, безробітних, зареєстрованих злочинів, збитків внаслідок страйків, тобто, яким є тиск негативних явищ. При цьому захистом у протистоянні цих негативних явищ виступає чинник матер. благополуччя – купівельна спроможність середньої заробітної плати. Всі складові індексу С.н., а також сам індекс змінюються від 0 (найбільш позитивне значення) до 1 (найменш позитивне значення).

СОЦІАЛЬНЕ ОЧІКУВАННЯ. Див.: *Очікування соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО. Див.: *Партнерство соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ. Див.: *Переміщення соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО. Див.: *Підприємництво соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ ПОРІВНЮВАННЯ порівняльна оцінка *індивідом* свого соц. становища за багатьма параметрами: характером і змістом праці, оплатою праці та її умовами, статусом і престижем професійної діяльності, рівнем і якістю життя. Мають місце різні рівні С.п. – індивід., примусовий, організаційний, територ. (регіональний), країновий.

СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ. Див.: *Прогнозування соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ ПРОЕКТУВАННЯ. Див.: *Проектування соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ. Див.: *Регулювання соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – сусп., матер. та духов. умови, що оточують людину, забезпечують її існування, формування і діяльність. С.с., як по-

стійне джерело поповнення особистого досвіду, знань людини, є тим об'єктивним чинником, що визначає спрямованість життєвих *потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процес її самовизначення і самореалізації.* Розрізняють С.с. в широкому розумінні (макросередовище), яке охоплює всю сусп.-економ. систему, *соціум*, до якого належить і індивід; а також С.с. у вузькому розумінні (мікросередовище), що охоплює безпосереднє соц. оточення людини – *сім'ю, професійну спільність тощо.* Вплив С.с. на формування людини є двостороннім процесом: воно впливає на людину і, навпаки, сама людина здійснює вплив на С.с.

СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ. Див.: *Сприйняття соціальне.*

СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ. Див.: *Управління соціальне.*

СОЦІАЛЬНИЙ АГРЕГАТ. Див.: *Агрегат соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ АКТОР – людина, яка займається соц. діяльністю. Термін використовується г.ч. без будь-якого б то не було припущення, нібито С.а. завжди свідомо “здійснюють керівництво” своїми діями.

СОЦІАЛЬНИЙ ДАРВІНІЗМ. Див.: *Дарвінізм соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ. Див.: *Детермінізм соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАКОН. Див.: *Закон соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ – одна з головних умов реальності правового статусу особистості в *державі*, яка передбачає конституційні повноваження громадян з захисту своїх прав і свобод. Основ. конституційні повноваження громадян України, закріплені Декларацією прав і свобод людини і громадянина та Конституцією України (розд.ІІ).

СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ. Див.: *Ідеал соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ. Див.: *Інститут соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС. Див.: *Інтерес соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ІНФАНТИЛІЗМ. Див.: *Інфантилізм соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС. Див.: *Клас соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТАКТ. Див.: *Контакт соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ. Див.: *Контроль соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ. Див.: *Конфлікт соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ЛІДЕР. Див.: *Лідер соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ – сукупність прийомів, технологій реалізації соц. цілей, досягнення певного результату, задоволення сусп. і індивід. інтересів.

СОЦІАЛЬНИЙ МОТИВ. Див.: *Мотив соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ. Див.: *Організм соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПАСПОРТ КОЛЕКТИВУ ПІДПРИЄМСТВА – документ, який віддзеркалює стан соц. структури (співвідношення кваліфікаційних, соц.-демокр. та ін. груп працівників), виробничо-техн. і економ. засобів підприємництва, які визначають цей стан.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК. Див.: *Порядок соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. Див.: *Потенціал соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК держ. службовець або працівник благодійних недерж. фондів чи ін. організацій, який займається як своєю основ. роботою (роботою за сумісництвом, на добровільних, гром. засадах) діяльністю з реалізації соц. заходів, які є складовими частинами держ. (недерж., добродійних) соц. програм. В Україні в окремих вищих навч. закладах розпочата підготовка

фахівців із соц. роботи. Див.: *Соціальна робота.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРЕСТИЖ. Див.: *Престиж соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС. Див.: *Прогрес соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР. Див.: *Простір соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ – 1) спростування, заперечення всієї соц. дійсності, самих принципів сусп. ладу; 2) неприйняття якихось окремих аспектів сусп.-політ. життя; 3) обурення існуючими порядками та ін-тами влади загалом; 4) виступи проти певних тенденцій у політиці. С.п. – соц.-психол. феномен, пояснення суті якого слід шукати не тільки у психології колект. поведінки людей, але й в певних соц. умовах і поведінці представників влади. С.п. має на меті змінити соц. середовище і включає масові соц.-політ. заворушення, руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соц. суб'єктами і представниками влади, мобілізацію до дій “шаленого натовпу”, неадекватний соц. контроль, позицію представників влади, що провокує стійку масову поведінку.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС. Див.: *Процеси соціальні.*

СОЦІАЛЬНИЙ РАНГ. Див.: *Ранг соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ РЕГРЕС. Див.: *Регрес соціальний.*

СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК (франц. *risque* – небезпека) – проблема врахування і регулювання соц. чинників і наслідків серйозно небажаних, соц. несприйнятливих техн.-технологічних, економ., еколог. тощо подій, інцидентів, аварій, що мають катастрофічний, загрозливий життю і здоров'ю людей характер. В останні десятиліття проблема С.р. у зв'язку з відомими подіями (Чорнобильською катастрофою, 11 вересня 2001 р. у США, загибеллю російського

підводного човна "Курськ" і т.п.) актуалізувалася і привернула увагу світової громадськості, у т.ч. й соціологів, для яких інтерес представляють соц. аспекти Р.: соц. установки до Р. у різних соц. групах і культурах; роль засобів *масової комунікації* у формуванні цих установок і оцінок; відношення до радикально-масштабних нововведень; роль людського фактора в контролі за ситуацією Р. Див.: *Безпека соціальна; Соціальна експертиза*.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК - 1) у широкому розумінні - вся сукупність економ., соц., політ. і духов. процесів; 2) у вузькому значенні - розвиток *соц. сфери*, соц. відносин у власному значенні слова. С.р. - процес, у ході якого відбуваються суттєві кількісні і якісні зміни в соц. сфері, сусп. житті або окремих його компонентах - *соц. відносинах, соц. інстах, соц.-групових і соц.-організованих структурах* і т.д. Не будь-які зміни в соц. відносинах являють собою їх розвиток, а тільки такі, за яких одні *соц. явища* змінюються явищами вищого рівня і переходять на більш високі (за об'єктивними критеріями *соц. прогреса*) ступені свого стану (прогресивний розвиток) або, навпаки, більш нижчого рівня (регресивний розвиток). Основ. форми С.р.: *еволюція*, коли відбувається поступове відмирання старих елементів певної *соц. системи* та їх витіснення новими елементами; *соц. революція*, революційні перетворення, коли відбувається відносно швидко і одночасне руйнування всіх застарілих елементів системи і заміна їх новими.

СОЦІАЛЬНИЙ СВІТ - сусп-во, сусп. життя, сфера сусп. буття. Див.: *Соціальна реальність; Суспільство*.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС. Див.: *Статус соціальний*.

СОЦІАЛЬНИЙ СТЕРЕОТИП - перекручені соц. настанови людини віднос-

но людей певної категорії, які виникають у неї під впливом обмеженого або одностороннього життєвого досвіду спілкування з представниками цієї соц. групи: нац., релігійної, культ. тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ОСОБИСТОСТІ. Див.: *Тип особистості соціальний*.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ. Див.: *Факт соціальний*.

СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС. Див.: *Час соціальний*.

СОЦІАЛЬНИХ ГРУП СОЦІОЛОГІЯ - галузь соціології, яка вивчає особливості виникнення, функціонування і розвитку соц. груп. Поняття соц. групи узагальнює сутнісні характеристики колективних суб'єктів сусп. взаємодії, зв'язків і відносин, основ. структурні одиниці сусп-ва. Центральною категорією С.г.с. є соц. група як сукупність людей, яким притаманна заг. соц. ознака і які виконують необхідну функцію в структурі сусп. поділу праці і діяльності (Г.С.Антипова). Соц. група - сукупність індивідів, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до цієї групи і визнаються членами групи з т.з. ін. С.г.с. вивчає взаємодії, які виникають в соц. групах, наскільки вони сприяють міцності і стабільності їх існування в часі і просторі, склад соц. групи. Основ. об'єктом *соціол. досліджень* є малі соц. групи (від 2 до 15-20 чол.). У них вивчається: склад, просторове розміщення, цінності і норми поведінки членів групи, тривалість існування групи, неформальний контроль за членами групи тощо. Див.: *Група мала; Група соціальна*.

СОЦІАЛЬНИ ВІДНОСИНИ. Див.: *Відносини соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ. Див.: *Гарантії соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ. Див.: *Зв'язки соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ - регулярне збирання *соц. статистикою*, напр., даних злочинності, охорони здоров'я, смертності і т.д., які відбивають ознаки змін у заг. стані сусп-ва.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ. Див.: *Норми соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. Див.: *Організації соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ. Див.: *Показники соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ - правові норми, які визначають місце людини в соц. сфері сусп-ва, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися соц. благами.

СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ. Див.: *Пріоритети соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ. Див.: *Молоді соціальні проблеми*.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕНСІОНЕРІВ. Див.: *Пенсіонерів соціальні проблеми*.

СОЦІАЛЬНІ ПРОГРАМИ. Див.: *Програми соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ. Див.: *Процеси соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ РУХИ. Див.: *Рухи соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ САНКЦІЇ. Див.: *Санкції соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ СТАНИ. Див.: *Стани соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ. Див.: *Суперечності соціальні*.

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ (лат. *functio* - виконання, діяльність). Визначаються характером зв'язку культури з сусп-вом і природою культури в цілому, а також особливостями її різновидів. Як засіб розв'язання суперечностей і задоволення людських *потреб*, культура функціонально-універсальна, має широке коло функцій. Важливою є функція формування *способу життєдіяльності*, яка реалізується через функ-

цію соц. пам'яті та функцію трансляції соц. досвіду на основі соц.-організаційної та мобілізаційної функції, а також комунікативної. Вони скеровані на зміцнення *соц. зв'язків* між людьми і сусп-вом в цілому. Відносно особистості *культура* виконує соціалізуючу функцію (культурна соціалізація), тобто включення її в соціум специфічними засобами, однією зі складових якої є сенсожиттєва функція. Див.: *Культура; Культура домінуюча; Культура елітарна; Культура масова; Культура нормативна*.

СОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА. Див.: *Явища соціальні*.

СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ ТЕОРІЯ - один із варіантів методол. підходу, який намагався певним чином відобразити в соц. індивіді: спроба пояснити функціонування *сусп-ва* через сукупність індивідуальних дій, через обмін, *взаємодію* людей. Найбільш відомими представниками цієї теорії прийнято вважати амер. соціологів *Дж.Хоманса* і *П.Блау*. Основ. зміст С.о.т. можна сформулювати у вигляді п'яти "аксіом": 1) будь-яка людська дія залежить від її успіху; 2) коли в минулому дія завершувалась успіхом, то цей успіх виступатиме далі стимулом наступних вчинків; 3) велике значення має вартість того чи ін. людського вчинку, тобто те, що він має своїм наслідком - винагороду чи покарання. Чим ціннішим буде наслідок дії для особи, тим більша ймовірність, що вона вчинить саме що дію; 4) чим частіше людина в минулому винагороджувалась за певні свої дії, тим менш цінною виступатиме для неї така винагорода, тобто має місце феномен перенасичення тими чи ін. благами (винагородами); 5) у разі неотримання очікуваної винагороди ймовірно чекати на дії, зумовлені негативними емоціями (роздратуванням і т.д.), які можна розцінювати як реакцію на несправедливість. *Дж.Хоманс* практично застосував згадані

вище аксіоми при аналізі внутрішньо-групових відносин у виробничих колективах (завод електротехнічного устаткування у Хоуторні). Принципово важливою є його інтерпретація *соц. поведінки* як обміну. При цьому Хоманс звертає увагу на те, що кожна людина може володіти більш ніж одним доступним їй способом поведінки, і сформулював тезу про два рівні поведінки, назвавши їх субінституційним (парні безпосередньо-особистісні відносини) й інституційним. Перший є основою другого. Соц. поведінка як обмін притаманна обом рівням. На думку Хоманса, "секрет соц. обміну між людьми полягає в тому, щоб дати ін. людині зі своєї поведінки те, що вона вважає більш цінним, ніж ви, і одержати від неї те, що є більш цінним для вас, аніж для неї".

Подальший розвиток С.о.т. дістала у працях М.Блау, який конкретизував і доповнив висновки Хоманса. У процесах обміну, згідно з Блау, взаємодіють двох і більше людей, які разом очікують винагороду, в основ. гроші, соц. схвалення, повагу й поступки. Найціннішою з винагород є поступки у вимогах, оскільки домогтися поступок від когось означає здобути над ним певну владу. Нерівномірний розподіл влади, престижу та авторитету призводить, на думку Блау, до появи й зміцнення всередині групи суперечливих тенденцій: тенденції до *інтеграції*, тенденції до формування опозицій і необхідних процесів соц. обміну. Він ретельно аналізує всі ті чинники, які ведуть до утворення опозицій і початку *конфлікту*. Сусп-во, вважає він, розвивається т.ч., що в один момент домінують тенденції до посилення *порядку та інтеграції*, а в ін. починають переважати "відхилення від правл.". На думку науковця, основне джерело внутрішньогрупових конфліктів полягає у незбалансованості обмінних відносин між тими, хто має владу, і їх підлеглими.

Автори С.о.т. велику увагу приділяють також аналізу процесів обміну на макrorівні. Вони виходять з того, що із зростанням рівня та обсягу обміну посилюється значення "спільних цінностей", які мусять визнаватися всіма учасниками обміну. Організаційне оформлення процесів обміну на макrorівні знаходять в ін-тах, які здатні, на відміну від *цінностей*, чинити на індивідів зовнішній тиск. Завдяки ін-там мережа взаємобмінів структуризується, набуває системних ознак. Соц. ін-ти поділяються на інтегративні (ті, що безпосередньо підтримують соц. солідарність), дистрибутивні (ті, що регулюють виробництво і розподіл соц. винагород) та організаційні (ті, що мобілізують ресурси для досягнення певних соц. цілей). У той же час автори С.о.т. визнають, що кожен з ін-тів несе в собі зерна власного потенційного руйнування. С.о.т. конструктивно синтезує ряд положень *функціоналізму, інтеракціонізму* і теорії *соц. конфлікту*, даючи нову перспективу теорет. бачення сусп-ва, і у цьому, попри всі вади С.о.т., полягає її наук. цінність. Див.: *Інтеракціонізм; Поведінка соціальна; Раціонального вибору теорія; Функціоналізм.*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ГРУПИ. Див.: *Групи соціально-економічні.*

СОЦІАЛЬНО-ІНЖЕНЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ. Див.: *Діяльність соціально-інженерна.*

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – сукупність усталених умов, ін-тів, взаємозв'язків, що утворюють певний регіональний тип культ. підсистеми, яка має декілька рівнів свого функціонування, свої традиції, домінуючі центри, нац. культ. визначеність, набір культ. засобів та інтенсивність соц. і культ. контактів, що забезпечують культ. *діяльність*, задоволення та розвиток культ. потреб. С.-к.с. є предметно-речовою ос-

новою культ. життя, тлом і органікою процесів культ. діяльності (реалізації потреб, творчості, освоєння, тиражування і розповсюдження *цінностей* культури), формування культ. об'єднань громадян. Речові і особистісні складові формують потенціал С.-к.с., забезпечуючи особистості і соц. групам актуалізацію їх культури і ресурс її розвитку. Стан С.-к.с. залежить від потреб в його складових і відповідності механізмів реалізації цим потребам.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КЛІМАТ. Див.: *Клімат соціально-політичний.*

СОЦІАЦІЇ – термін Г. Зіммеля, який відноситься до свідомої *асоціації* людей. Центральне питання соціології Зіммеля – встановлення заг. норм С.

СОЦІЕТАЛЬНИЙ – термін, який застосовується в *соціології* для визначення відносин і процесів в *соц. системах*, що мають розвинуте управління, *соц.-класові структури* та *ін-ти*. Термін був вживаний соціологом А.Г.Келером (1903), який відносив його перш за все до організаційних аспектів *соц. життя*. Сьогодні термін С. вживається для опису відносин і процесів на рівні сусп-ва загалом.

СОЦІОБІОЛОГІЯ (гр. *bios* – життя, *logos* – слово, вчення) – напрям наук., що ставить перед собою завдання синтезу природничих і сусп. наук на засадах дослідження еволюційно біол. передумов *соц. поведінки* людини. Основ. поняття С. сформульовані в працях І.Гамільтона і Р.Тріверса. До С. належать дослідження О.Уілсона, Д.Береша, Р.Докінса, Р.Тріверса, Р.Александрера, У.Кетона, Л.Елліса, Ван дон Берга, Ч.Ламедена, М.Рьюза. У центрі суч. С. стоять проблеми співвідношення біол. і соц., псих. і фізіологічного, генетичних передумов і виховання в житті людини, перспективи її розвитку подолання біол. редуціонізму, сугубо натуралістичне трактування лю-

дини. Розрізняють заг. С. та С. людини. Для заг. С. характерним є перебільшення ролі генетичних чинників розвитку організму, його еволюції. Методол. засадами заг. С. є положення дарвінізму, а саме природний добір. У С. людини всі ці методол. принципи проявляються ще виразніше. Природа людини розглядається з позицій теорії геннокульт. еволюції, в основу якої покладено ідею спільного взаємодіючого здійснення процесів органічної і культ. еволюції. Не зважаючи на корисний внесок у розуміння природи поведінки тварин, С. поки що не змогла знайти адекватної відповіді на питання про природу притаманних соц. поведінці додаткових якостей, які виробляються в процесі взаємодії людей один з одним і проявляються на основі специфіки *соц. структури*.

СОЦІОГРАМА (лат. *societas* – суспільство, гр. *gramma* – риска, літера, написання) – спосіб подання міжособистісних відносин у вигляді графо-системи зв'язків між певними *індивідами* або *соц. групами*. Для побудови С. попередньо визначену сукупність *респондентів* опитують згідно зі змістом і параметрами їх взаємних контактів, потім одержану інформацію подають у вигляді матриці і аналізують методами автоматичної класифікації даних, латентно-структурного або *факторного аналізу*, багатовимірного шкалування та ін. Див.: *Соціометрія.*

СОЦІОГРАФІЯ (лат. *societas* – суспільство, гр. *graphos* – пишу) – термін, запропонований Р.Штейнметцем у 1913р. для визначення соціол. дисципліни, яка використовувала емпір. методи для опису життя суч. сусп-ва. Сьогодні С., як правило, ототожнюється з емпір. дослідженнями в соціології, зокрема з описом *соц. системи*.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ – відносно самостійний процес змін в культурі, нормах, цінностях, свідо-

мости тощо. С.-к.т. суч. укр. сусп-ва відбувається у руслі світової тенденції розвитку з усіма її позитивними та негативними аспектами.

СОЦІОЛОГ – представник певної соц.-професійної групи, праця якого в своїй основі є теорет.-пізнавальною і водночас пов'язується з практичною, перетворюючою і управлінською діяльністю. Зміст і характер роботи соціолога описується через функції, які він виконує і які умовно можна поділити на теорет.-пізнавальні і управлінсько-перетворюючі. В основі такого поділу лежать різні форми управлінської діяльності. До першої групи функцій належать: пізнавальна (вивчення, теорет. і емпір. аналізи соц. реальності), прогностична (передбачення ходу розвитку соц. процесу), соц. проектування (розробка конкр. моделі *соц. процесу* або *соц. системи*), соц. конструювання (побудова нового соц. об'єкта), *соц. планування* (розробка програм розвитку окремих сфер сусп. життя). В основі другої групи функцій лежить управлінська, яка полягає в тому, що висновки, рекомендації, пропозиції соціолога, його оцінки стану соц. об'єкта є основою для вироблення і прийняття рішень. Професія соціолога – це спілкування з людьми, правильне і конкр. виявлення їх думок, робота над соціол. документами і матеріалами, дослідницькими проектами і т.д. В процесі роботи соціологу слід дотримуватись певних моральних засад. Вони знайшли своє відображення в документі “Професійний кодекс соціолога” (1988).

СОЦІОЛОГІЗМ – філос.-методол. позиція в соціології, побудована на тезі про автономію сусп-ва щодо ін. видів реальності, сусп-ва як реальності позаіндивід. і надіндивід., яка існує незалежно від індивідів, що її становлять. Основ. положення С. можна знайти в працях франц. соціолога *Е.Дюркгейма* та його школи.

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ – всеукр. громад. організація, яка об'єднує вітчизняних, а також іноземних науковців, колективи, установи та організації, які працюють у сфері *соціології*, і є правонаступницею відділення Радянської соціол. асоціації в Україні (1968-1990). Метою САУ є: 1) сприяння розвитку соціології в Україні, методолог. та методичному забезпеченню соціол. розробок, захисту законних інтересів соціологів України – членів Асоціації; 2) інформаційне забезпечення науковців та фахівців, які працюють у сфері соціології; 3) пропагування *соціол. знань* серед різних верств населення; 4) участь у формуванні соціол. освіти управлінських кадрів, підготовці соціологів, впровадженні різних форм підвищення кваліфікації соціологів. До складу САУ входять як індивід., так і колект. й асоційовані члени. Колект. членами є трудові колективи наук. установ, вищих навч. закладів та їх підрозділів (ф-тів, кафедр, лабораторій, відділів, центрів тощо), підприємства, організації, установи, гром. об'єднання, що ведуть роботу в сфері соціології. Як асоційований член, до САУ входить учнівська молодь, яка отримує соціол. освіту в навч. закладах. Вищим органом САУ є з'їзд, який проводиться один раз на два роки. В період між з'їздами діяльністю САУ керує Правління, до складу якого входять Президент, Віце-президенти, члени Правління. На останньому III з'їзді САУ, який відбувся 23 квітня 1998 року, її президентом було обрано докт. соціол. наук, проф. *М.О.Шульгу*. Основу САУ складають регіональні (обласні) відділення, які разом з центральними управлінськими органами асоціації сприяють розширенню наук. зв'язків та співпраці соціологів України, підтримують їх у проведенні соціол. досліджень, готують і проводять конференції, семінари та ін. наук.-

організаційні заходи з питань соціології, беруть участь у забезпеченні проведення експертних оцінок діяльності соціол. служб та ін. установ, організацій, які займаються соціол. дослідженнями. З 1998 р. САУ є колективним членом *Міжнар. соціол. асоціації*. Місцезнаходження Правління САУ – м.Київ (Ін-т соціології НАН України).

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ. Система С.о.в У. існує стільки ж років, як і незалежна Україна. С.о.в У. на сьогодні має мережу навч. та наук.-дослідних закладів, які здійснюють соц. політику держави в системі освіти і науки. Соціологів готують ун-ти, що мають соціол. ф-ти або відділення на ін. ф-тах. Це – Київський, Львівський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Волинський та Запорізький нац. ун-ти, нац. ун-т “Кисво-Могиланська академія” та ін. За два останні роки десятки навч. закладів України відкрили спеціальність “соціологія” і готують студентів кваліфікаційних рівнів “бакалавр” та “спеціаліст”, а в Луганських Східноукр. та педаг. ун-тах – “магістр”. Підготовку спеціалістів з соціол. дисциплін розпочали також у деяких відомчих та комерційних навч. закладах II та III рівня акредитації. Підготовку спеціалістів вищої кваліфікації через аспірантуру здійснюють в Київському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському, Одеському ун-тах, Українській академії друкарства, Ін-ті соціології НАН України та в ін. наук. і навч. закладах. В травні 1993 р. було прийнято постанову Міністерства України про надання соціології статусу базової дисципліни в держ. навч. закладах. Перед С.о.в У. постають такі проблеми: проблема адекватного до змісту і рівня розвитку суч. соціології викладання її в непрофільних закладах освіти, проблема якісної, на рівні суч. вимог, підготовки фахівців із соціол.

дисциплін. Подальшому розвитку соціол. освіти в Україні безумовно буде сприяти ефективна реалізація Указу Президента України Л.Д.Кучми “Про розвиток соціологічної науки в Україні” (2001 р.), зокрема, введення у загальноосвітніх середніх школах, ліцейх, гімназіях нової навч. дисципліни “Основи соціології”.

СОЦІОЛОГІЧНА ПРОПАГАНДА – вплив на свідомість людини через *способи життя*, символіку і реальний світ соц. оточення. Основ. потік текстів С.п. – реклама.

СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ – низка абстрактних заг. підходів, а також протилежних і взаємно доповнюючих шкіл, думок, які існують в соціології. В соціології “теорія” найчастіше є вільною за формою і належить до головних “підходів”, інтелектуальних *парадигм*, концептуальних схем і т.д., які існують в царині дисципліни. Серед головних загальнотеор. підходів, зазвичай, ідентифікованих в межах соціології, є такі: а) *функціоналізм*, який іноді, але не завжди включає й еволюційну соціологію; б) *символічний інтеракціонізм* і *інтерпретативна соціологія*, включаючи теорію соц. дії; в) *марксистська соціологія* і *теорія поведінки*; г) *формальна соціологія*; д) *соц. феноменологія* і *опометодологія*; е) *структуралізм* і *постструктуралізм*; ж) *теорія обміну* і *структуралістична теорія*; з) *соціол. теорії середнього рівня* (спец. і галузеві).

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. Див.: *Дослідження соціологічне*.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ЗНАННЯ. Див.: *Знання соціологічне*.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ОПИТУВАННЯ. Див.: *Опитування соціологічне*.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Аналіз соціологічний*.

СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАКони. Див.: *Закони соціологічні*.

СОЦІОЛОГІЧНІ ЖУРНАЛИ – періодичні видання з проблем соціології, які почали виходити в різних країнах в кін. XIX ст., віддзеркалюючи процес становлення соціології як самостійної науки. Серед перших С.ж. були: “Revue internationale de Sociologie” (P., 1893); “American Journal of Sociology” (Chi.-N.Y., 1893); “Année sociologique” (P., 1898) та ін.

У XX ст. у зв'язку з диференціацією соціології, перетворенням її в систему дисциплін, а також у зв'язку з розвитком міждисциплінарних досліджень на стику соціології з економікою, психологією та ін. науками з'являються багаточисельні спеціалізовані С.ж. В Україні з 1977 р. видається журнал “Філософська і соціологічна думка” (Ін-т філософії НАН України), а з 1997 р. журнал “Соціологія: теорія, методика, маркетинг” (Ін-т соціології НАН України). Статті з проблем соціології публікуються також в журналах: “Державність”, “Республіканець”, “Універсум”, “Український час”, “Гене-за-експерт”, “Віче”, “Гене-за”, “Нова політика”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Політологічні читання”, “Розбудова держави”, “Сучасність” та ін., в університетських та академічних вісниках.

Нині за кордоном С.ж. видаються в понад 30-ти країнах світу – Австралія: “Australian and New Zealand”, “Journal a Sociology” (Melbourne, з 1965 р.); Аргентина: “Investigaciones en sociología” (Mendoza, з 1962); “Revista Latinoamericana de Sociología” (B.Aires, з 1965); Бельгія: “Revue d'Institut de Sociologie” (Brux, з 1920); Болгарія: “Соціологічески проблеми” (Софія, з 1969); “Соціологічески исследования” (Софія, з 1968); Бразилія: “Sociologia” (Sao Paulo, з 1939); Великобританія: “The British Journal of Sociology” (L., з 1950); “Sociological Review New Serl” (Keele, з 1953);

“Sociology. The Journal of the British Sociological Association” (L., з 1967); Данія: “Acta Sociologica. Scandinavian Review of Sociology” (Cph., з 1955); “Sociologiske meddelelser” (Cph., з 1952); Індія: “International Journal of Contemporary Sociology” (з 1963); “Indian Journal of Sociology” (з 1970). Іспанія: “Anales de sociologia. International de sociologia” (Madrid, з 1951). Італія: “Quaderni di sociologia” (Torino, з 1951); “Rassegna italiana di sociologia” (Bologna, з 1960); “Rivista de sociologia” (Roma, з 1963); “Critica sociologica” (Roma, з 1967); Канада: “Canadian Review of Sociology and Antropology” (Calgary, з 1964); “Canadien Sociology and Anthropology Association Bulletin” (Montreal, з 1966). Мексика: “Revista mexicana de sociologia” (Mex., з 1939). Нідерланди: “Sociologia neerlandica” (Assen, з 1963); “Sociologisch bulletin” (“S-Gravenhage-The Hague, з 1947); “Sociologioshe Giods” (Meppel, з 1953). Польща: “Prsglad sociologiczny” (Lodz-Poznan, з 1930); “Studia sociologiczne” (Warsz., з 1961); “Polish sociological bulletin” (Warsz., з 1961); Росія: “Социологические исследования” (M., з 1974). Румунія “Vitorul social Revista de sociologie” (Bc., з 1972). Словачія: “Sociologia. Casopis Ustava jac filozofie sociologie SAV” (Brat., з 1969); США: “American Behavioral Scientist” (Princeton, N.Y., з 1957); “America Journal of Economics and Sociology” (N.Y., з 1941); “American journal of sociology” (Chi.-N.Y. з 1895); “Americl sociological Review” (Wash., з 1936); “American Sociologist” (Wash., з 1965); “Contemporary Sociology” (Wash., з 1972); “Journal of Marriage and the Family” (Minneapolis, з 1938); “Rural Sociology” (Relcish, з 1936); “Sociological Methods and Research” (Beverly Hills, з 1972); “Sociology of Education” (N.Y., з 1963); “Sociometry”

(Wash.-N.Y., з 1937); “Sociological Analysis” (Chi., з 1946); “Sociological Quarterly” (Cazbennalle-cd-Wardsville, з 1960). Угорщина: “Közlemenyei Magyar tudomanyos Akademia” (Bdps., з 1950). Фінляндія: “Sociologia” (Hels., з 1964). Франція: “Analyse et prevision” (P., з 1966); “Archives europeennes de sociologie” (P., з 1959); “Communications” (P., з 1962); “Revue francaise des sociologie” (P., з 1960); “Sociologie du travail” (P., з 1959); ФРН: “Zeitschrift fur Soziologie” (Stuttg., з 1972); “Kölner Zeitschrift für Sociologie und Soci-alpsychologie” (Köln-Opladen, з 1949); “Zeitschrift für Staatsociologie” (Darmstadt, з 1954); Чехія: “Sociologicky casopis” (Praha, з 1965); Югославія: “Sociologija” (Beograd, з 1959); “Sociološki preglad” (Beograd, з 1961).

Міжнародні С.ж.: “Cahiers internationaux de sociologie” (P., з 1946); “Current Sociology” (P.-Oxf., з 1952); “Homme et la société. Revue internationale de recherches et de synthèses sociologiques” (P., з 1966); “International Bibliography of Sociology” (Leiden, з 1960); “Sociological Abstracts” (N.Y., з 1952); “Sociologia Internationalis. Zeitschrift für Sociologie und Soci-alpsychologie” (B., з 1963); “Word List of Social Science Periodicals” (P., з 1953). Японія: “Japanese Sociological Review” (Tokio, з 1950) та ін.

СОЦІОЛОГІЧНІ СЛУЖБИ НА ПІДПРИЄМСТВАХ – структурна одиниця підприємства, яка переважно існує у вигляді лабораторії і виконує наступні функції: виробничо-економ. (вдосконалення виробничої, економ. господарської діяльності підприємства та його ланок), консультативно-рекомендаційну (консультування з питань соціології та ін. суміжних з нею гуманітарних наук), соц.-комунікативну (забезпечення взаємодії служби зі структурними підрозділами

підприємства і між самими підрозділами), соц.-психол. (локалізація міжособистісних конфліктів, регулювання внутрішньокорп. соц.-психол. клімату), інформаційну (забезпечення роботи каналів сигналізуючої і результативної інформації, створення системи організаційних відносин), регулятивну (впорядкування взаємодії у системах “працівник – підприємство”, “керівник – підлеглий”), контрольну (забезпечення поточної і підсумкової перевірки ходу розв'язання виявлених проблем). Завдання С.с. на п.: координація планування соц. розвитку колективу підприємства, дослідження плінності кадрів, поліпшення соц.-психол. клімату в колективі, аналіз і шляхи вирішення конфліктних ситуацій та ін. З переходом економіки до ринку ситуація заводських соціологів, на жаль, погіршилась, оскільки почалася хвиля скорочення цих служб.

СОЦІОЛОГІЯ (лат. *socius* – товариський, гр. *logos* – слововчення) – буквально означає дослідження процесів спілкування. З цієї т.з. С. можна визначити як дослідження основ участі людей в житті сусп-ва. У більш спеціалізованому сенсі термін “С.” означає аналіз структури соц. відносин у тому вигляді, в якому вони складаються в ході соц. взаємодії. Жодне визначення С. не є вичерпним внаслідок характерного для суц. стану цієї дисципліни розмаїття концепцій і напрямів.

Інтерес до проблем сусп-ва пов'язаний з різними іменами і традиціями в історії науки: з іменами Платона і Аристотеля в гр. філософії, Ібн Хальдуна в ісламському правознавстві, з рухом свроп. Просвітництва. Однак сам термін “С.” вперше був використаний лише в 1824 р. у листах О.Конта. Більшого поширення він одержав після видання “Курсу позитивної філософії” (1834) О.Конта. Підхід О.А.Сен-Сімона, О.Конта і Г.Спенсера до сусп-ва ґрунтувався на

оптимістичному переконанні в тому, що принципи *позитивізму* можуть стати фундаментом наук. дослідження сусп-ва. С., вважаючи вони, повинні відкривати заг. закони *соц. зміни*, подібні законам ньютонівської фізики чи дарвінівської біології. Однак таке бачення виявилось надто амбіційним, і в кін. XIX ст. С. вже ставила перед собою більш обмежені цілі.

Згідно з *М.Вебером*, С. повинна займатися не порожніми пошуками заг. законів, а визначенням значення *соц. дій* і конкр. унікальними істор. подіями. Протилежного погляду дотримувався *Е.Дюркгейм*, який був більше впевнений у можливостях С., стверджуючи, що їй вдалося виявити подібність моральних, правових ін-тів і релігійних вірувань в багатьох різних сусп-вах, і що виявлення подібності *соц. феноменів* є найкращим доказом того, що *соц. сфера* підпорядковується певним універсальним законам. Хоча Дюркгейм своїми дослідженнями намагався довести, що *соц. феномени* повинні вивчатися за допомогою спец. незалежної дисципліни С., до сьогодні існує безліч протиріч стосовно її місця поряд з ін. *соц. дисциплінами*. Заперечуючи Дюркгейму, суспільствознавці, як правило, вказують на шерех моментів: 1) С. не можна назвати окремою незалежною дисципліною, оскільки вона поєднує дані економіки, політології і психології; 2) С. – це певний спосіб бачення, форма “уяви”, яка сприяє обґрунтуванню дій індивідів і подій відповідно до широкого *соц. контексту*: причому таке бачення притаманне представникам не тільки цієї дисципліни, воно є заг. для істориків, географів, економістів, журналістів і т.д.; 3) на думку деяких науковців, С. не має статусу науки, оскільки в неї нема ні точно визначеного об'єкта дослідження, ні своєї методології, ні потрібної системності; її вірніше розглядати як ідеологію, характерну для певної стадії капітал. розвитку.

С. іноді розглядається як інтелектуальна, переважно консервативна реакція на специфічні *соц. проблеми*, породжені переходом від традиційного до *індустр. сусп-ва*, оскільки вона намагалась виміряти і аналізувати такі аспекти життя сусп-ва, як життя міської бідноти, політ. нестабільність, рівень смертності і т.д. Ідейна і політ. значущість С. є неоднозначною, і жодна *соціол. традиція* не може вважатися пануючою. Хоча щодо природи *соціол. знання* не існує єдиної думки, загалом його значення визнається багатьма. На захист існування цієї дисципліни може бути наведений ряд підтвержень: 1) завдяки багаточисленним емпір. дослідженням С. сприяла розвитку більш детального пізнання і глибшого розуміння суч. сусп-в; 2) С. піднімає важливі проблеми природи індивідуальної моральної і правової відповідальності, досліджуючи *соц. контекст* людських дій; 3) *соціол. знання* значно сприяло розвитку ін. дисциплін, зокрема історії, філософії і економ. науки; 4) С. можна розглядати як нову форму свідомості, особливо чутливу до дилем секуляризованої *індустр. цивілізації*. Див.: *Соціологія як наука*.

СОЦІОЛОГІЯ БІЗНЕСУ. Див.: *Бізнесу соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРІВ. Див.: *Виборів соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ. Див.: *Виховання соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВИХ. Див.: *Військових соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ. Див.: *Вільного часу соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВІКУ. Див.: *Віку соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ВЛАДИ. Див.: *Влади соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ В УКРАЇНІ – соціологічна думка, яка функціонує на території України, включає як дорадянський,

радянський період, так і період існування незалежної укр. держави. Безпосередніми передумовами розвитку соціології були праці етнографів-фольклористів, публіцистів та істориків, зокрема П.Юркевича, *М.Ковалевського*, *Б.Кістяківського*, *М.Грушевського*, *М.Шаповала*. З 60-х рр. XX ст. *соціол. думка* в Україні розвивається в межах Ін-ту філософії АН УРСР, Ін-ту економіки АН УРСР (*соціол. відділи Львівського та Донецького відділень*). Укр. соціологи досягли значних результатів у вивченні проблем *соц. стратифікації* та професіоналізації молоді, впливу ЗМІ на самовизначення молоді, застосуванні математичних методів у *соціол. дослідженнях*, закономірностей ціннісної свідомості, *соціології освіти, соціології культури* та ін. З 80-х рр. розгортається робота, пов'язана з вивченням *громад. думки*, були створені два територ. відділення ВЦДГД. Створюється й Ін-т соціології НАН України. З 1990 р. в ун-тах починають функціонувати перші *соціол. відділення* і ф-ти (при Київському та Харківському ун-тах). У 1989 р. були введені вчені ступені *соціол. наук*. Першою в Україні захистила докт. дисертацію з соціології Н.Й.Черниш (м.Львів). Першим в Україні одержав диплом доктора *соціол. наук* ВАКУ України В.М.Піча (м.Львів). У 1997 р. був заснований перший в Україні *наук.-теорет. часопис* “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”.

СОЦІОЛОГІЯ ГЕНДЕРНА. Див.: *Гендерна соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ. Див.: *Громадських об'єднань соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ. Див.: *Громадської думки соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ. Див.: *Девіантної поведінки соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ. Див.: *Держави соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ДОЗВІЛЛЯ. Див.: *Дозвілля соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ. Див.: *Економічна соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА. Див.: *Емпірична соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ. Див.: *Естетичного виховання соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЕТНОСІВ. Див.: *Етносоціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я І ХВОРОБИ. Див.: *Здоров'я і хвороби соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ. Див.: *Злочинності соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ. Див.: *Знання соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ІНДУСТРІАЛЬНА. Див.: *Індустріальна соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІЙНА напрям у суч. соціології, предметом вивчення якого є усталені форми організації і регулювання сусп. життя. Представники С.і. вивчають *поведінку* людей у тісному зв'язку з існуючою системою нормативних актів і ін-тів, необхідність виникнення і функціонування яких обумовлено природ.-істор. закономірностями.

СОЦІОЛОГІЯ ІНТЕГРАЛЬНА (лат. *integer* – цілий) – *парадигма*, запропонована *П.Сорокінін*, який на основі синтезу наук. і релігійних уявлень спробував обґрунтувати цілісний погляд на істор. процес як зміну трьох *соціокульт. типів* – релігійного, почуттєвого та інтегрального – при домінуванні одного з них. Кожний з типів, згідно *П.Сорокініна*, визначає характер економ., політ., *соц.*, релігійної організації *сусп-ва*, а також систему цінностей і тип особистості. Кризу суч. сусп-ва як на Заході, так і на Сході він пов'язував з пануванням почуттєвої *соціокульт. системи*, яка заснована на цінностях добробуту, комфорту, жадоби влади і

слави, що й породжує міжлюдський розбрат, війни, радикалізм, екстремізм, *тероризм* тощо. Майбутнє людської цивілізації П.Сорокін ставив у залежність від утвердження інтегральної *соц. системи* з її духом всезаг. дружби і відносин співробітництва і взаємовпливу *культур, релігій, соц. ін-тів, типів особистості, способів життя*. Див.: П.Сорокін.

СОЦІОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА. Див.: *Історична соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ КІНО. Див.: *Кіно соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ КНИГИ. Див.: *Книжки соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ КРИТИЧНА. Див.: *Критична соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ. Див.: *Культури соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МАЛИХ ГРУП – галузь соціології, яка досліджує малі соц. групи і контактні колективи. Предмет її вивчення – формування, функціонування і розвиток малих груп на різних істор. етапах сусп. розвитку; їх роль в *соціалізації* особи; підвищення ефективності групової діяльності. Див.: *Група мала.*

СОЦІОЛОГІЯ МАРКСИСТСЬКА. Див.: *Марксистська соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВИХ ЯВИЩ – галузь соціології, яка вивчає *соц. поведінку* великих груп людей, об'єднаних за випадковою ознакою (натовп, аудиторія, уболівальники на трибунах стадіону тощо), тобто груп людей, які виникають стихійно та існують досить короткий час.

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ. Див.: *Масової комунікації соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МЕДИЦИНИ. Див.: *Медицини соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МЕНЕДЖМЕНТУ. Див.: *Менеджменту соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА. Див.: *Мистецтва соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. Див.: *Міжнародних відносин соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА. Див.: *Міста соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МОВИ галузь соціології, яка досліджує взаємовідносини мови і сусп.-ва.

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ. Див.: *Молоді соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МОРАЛІ. Див.: *Моралі соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ МУЗИКИ. Див.: *Музики соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ. Див.: *Народонаселення соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ НАУКИ. Див.: *Науки соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЙ. Див.: *Націй соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ. Див.: *Організацій соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ. Див.: *Освіти соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ. Див.: *Особистості соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА. Див.: *Права соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПРАКТИЧНА. Див.: *Практична соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПАРТІЙ. Див.: *Партій соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОБУТУ. Див.: *Побуту соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ. Див.: *Повсякденного життя соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ. Див.: *Політики соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН. Див.: *Політичних відносин соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ. Див.: *Політичної культури соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ. Див.: *Праці соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙ. Див.: *Професій соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ РАСИ. Див.: *Раси соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ РЕГІОНІВ. Див.: *Регіональна соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ РЕКЛАМИ – галузь соц. знання, що вивчає стабільні орієнтири узагальненого споживача в наступних діях, які передбачають ситуацію вибору. Мета рекламодавців полягає не лише в тому, щоб репрезентувати ще один імовірний стиль життя з конкретним рекламним продуктом, а й у тому аби відвернути споживача від проблем повсякдення, сповненого труднощів соц.-економ. та соц.-культ. характеру.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЙ. Див.: *Релігій соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ РОЗВИТКУ. Див.: *Розвитку соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ РОЗУМІННЯ. Див.: *Розуміння соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА. Див.: *Села соціологія.*

СОЦІОЛОГІЯ СЕРЕДОВИЩА – особлива міждисциплінарна галузь *соц. знання*, яка виникла на межі наук, що вивчають зв'язок індивідів і соц. груп з фізичним та *соц. середовищем*, тенденції та фактори утворення середовищ різного рівня, територ.-середовищні умови розвитку соціол. спільнот, соц. і психол. простори особистості в їх взаємообумовленостях і трансформаціях. Лінія "географія людини-екологія-соціологія" зародилася в працях *О. Коппа* в 40-і рр. XIX ст., в 20-і рр. XX ст. використана *Р. Парком* і *Е. Берджесом* як додаток до теорії людських популяцій у міському середовищі. У 60-і роки XX ст. *Е. Холл* запропонував поняття "проксемика" для найменування наук, напрямку

з вивчення того, як людина несвідомо структурує мікропростір – визначає відстань між собою та ін. в умовах повсякденного спілкування, організує простір у своїх домівках і, як наслідок, розташування самих міст. Холл виокремив інтимну, персональну, соц. та привселюдну дистанцію між індивідами, він показав, що характер *взаємодії* і взаємовідношення індивідів визначає деяку оптимальну дистанцію між ними. За *Р.Соммером*, персональний простір – це просторова сфера навколо індивіда, що окреслена уявною рисою, за яку ін. не можна заходити. Це частка простору, який безпосередньо торкається тіла індивіда, з якою індивід певною мірою ідентифікує себе – вторгнення ін. в цю сферу розглядається як порушення недоторканості особи статі. Параметри персонального простору залежать від соц. норм, соціокульт. контексту взаємодії, індивід.-психол. властивостей її учасників і т.ін. *І. Альтман* визначає територіальність як механізм регуляції кордонів між "Я" та "іншими", що включає персоналізацію, демаркацію певного місця (об'єкта) і повідомлення ін. про володіння ним. За значущістю для індивіда (групи) та частотою їх використання Альтман поділяв теорії на: 1) первинні (помешкання людини, ліжка в лікарні, робоче місце); 2) вторинні (колективна дача, учительська кімната тощо); 3) привселюдні території (вулиця, парк). Індивід може за звичкою використовувати вторинну і навіть привселюдну територію як первинну, фіксуючи "власне місце" в читальному залі, на пляжі, в парку. Наявність первинної території важлива для підтримання "Я-концепції" індивіда. Порушення іншими меж "своєї" території може спричинити захисні реакції з боку власника, а відсутність первинної території людина намагається усіляко компенсува-

ти, аж до проявів зловни немотивованої агресії, замкненості, вандалізму щодо чужого майна. Взагалі, просторовий контакт, за *Я. Щепаньським*, є першою умовою і першим елементом у процесі виникнення *соц. зв'язку*. Вагомий внесок до переліку дослідницьких розробок в царині взаємодії людини і середовища належить естонським соціологам і психологам. Їх роботи 70-80-х рр. ХХ ст. були присвячені питанням оптимальної організації житлового середовища; сприйняття індивідом дефіциту простору в скрутних житлових умовах і в перенаселеному місті; територ. поведінки індивіда; феномену приватності; особливостям персонального і групового простору і т. ін. М. Хейдметс розглядав такі форми включення середовища у *соц. відносини*: 1) як об'єкт контролю; 2) як засіб регуляції *соц. доступності* індивіда; 3) як засіб самопрезентації; 4) як об'єкт ідентифікації. В ієрархії персоналізованих місць (тіло-персональний простір-квартира-будинок-двір-вулиця-місто (село)-мала батьківщина-Батьківщина), яка побудована за принципом зменшення можливостей для приватності і персонального контролю з боку суб'єкта, важливу роль, як дослідив Т. Нійт, відіграє дім. Із ставлення до Дому, найближчого фізичного і *соц. оточення* розпочинається ставлення до Батьківщини. Народні укр. традиції містять цікаві закономірності певного порядку розташування за столом учасників і гостей урочистостей різного гатунку на сільських святах. Окремі роботи укр. соціологів виконані у руслі аналізованої та дотичних парадигм. Це дослідження просторової організації населення (*І. Прибишкова*), *соц. ідентифікації та ідентичності* у перехідному сусп-ві (*С. Макеєв*), *соц. простору великого міста* (*О. Куценко*), почуття Батьківщини (*О. Нельга*). С.с. в Україні тільки-но набуває належ-

ного поширення та інституційного оформлення.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї. Див.: *Сім'ї соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП. Див.: *Соціальних груп соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ. Див.: *Метасоціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ СПОЖИВАННЯ. Див.: *Споживання соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ СТАТІ. Див.: *Статі соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ. Див.: *Суспільних рухів соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ТЕАТРУ. Див.: *Театру соціологія*.

“СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ” – перший у вітчизняній наук. історії всеукр. наук.-теорет. часопис, заснований Ін-том соціології НАН України в липні 1997 р. На сторінках журналу друкуються теорет. та емпір. матеріали з проблем *соціології*, результати *соціол. досліджень* з метою поглиблення наук. знань про суч. стан сусп-ва та чіткого розуміння суч. трансформаційних *соц. процесів* у посттоталітарному просторі. Мета журналу – інформаційно підтримувати становлення професійної соціології в Україні, сприяти її неухильному входженню в міжнар. соціологію, дотримуючись високого академічного рівня наук. матеріалів, які публікуються. На сторінках журналу можна прочитати статті укр. та зарубіжних соціологів, у яких розглядаються такі аспекти *соціол. науки*: соціологія і сусп-во; соціологія і політика; *соціол. думка* в Україні (історія і сьогодення); *соц. структура й особистість*; проблеми ідентифікації громад. думки в Україні; громад. думка та економ. поведінка населення; зміна життєвих стратегій населення. Значну увагу журнал приділяє питанням теорії та практики маркетингових досліджень як нової галузі прикладної соціології; систематично-

му висвітленню наук. життя соціологів України; діяльності Укр. та Міжнар. *соціол. асоціацій*; поданню інформації про нові видання з соціології як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Перш за все це журнал соціологів і для соціологів, разом з тим він розрахований на широке коло наук. громадськості, викладачів та студентів вищих навч. закладів, керівників підрозділів і установ, бізнесменів, *менеджерів*, управлінський персонал усіх ешелонів влади. Голов. редакторами часопису є докт. економ. наук, проф., директор Ін-ту соціології НАН України *В.Воропа* і докт. філос. наук, головний наук. співробітник цього ін-ту *С.Головаха*.

СОЦІОЛОГІЯ ТІЛА – нова важлива галузь спеціалізації *соціології*, яка прагне виправити попередню відносну зневажливість тілом, розглядаючи його як *соц. продукт* і фізичний організм, який підлягає *соц. регулюванню*.

СОЦІОЛОГІЯ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ. Див.: *Трудового колективу соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА. Див.: *Українознавства соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ. Див.: *Управління соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА. Див.: *Феноменологічна соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ. Див.: *Фізичної культури і спорту соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ФОРМАЛЬНА. Див.: *Формальна соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Див.: *Художньої літератури соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЧИТАННЯ. Див.: *Читання соціологія*.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА – характеризується використанням наук. засобів фіксації *соц. фактів* та їх пояснен-

ня. Займаючись систематичним вивченням сусп. життя, *соціологія*, так само як і інші наук. дисципліни, намагається досягти вірогідного логічного несуперечливого, “неупередженого” знання, спираючись на вже апробовані загальнонаук. методи дослідження. У становленні С.я.н. можна виділити шість етапів. Перший пов'язаний з іменами *О.Конта*, *Г.Спенсера* і *К.Маркса*. Це час глобальних концепцій розвитку сусп-ва. Орієнтація на перехід до позитивної науки поєднувалась із створенням загальних, деякою мірою, а також абстрактних теорій. Другий етап пов'язаний з іменами *М.Вебера*, *Г.Зіммеля* і *Е.Дюркгейма*. Їх об'єднує думка щодо принципової відмінності законів сусп. розвитку від законів природи, абстрактно-теорет. методів пізнання. Усвідомлюється обмеженість абстрактно-теорет. методів пізнання, які переважають на першому етапі.

Подальшого розвитку набувають такі напрями *соціол. аналізу*, як *структурно-функціональний аналіз*, *конфліктний, системний підходи*, формулюються положення *символічного інтеракціонізму*. Третій етап у розвитку С.я.н. припадає на 20-40-і рр. ХХ ст. Бурхливого розвитку в цей час набуває *емпір. соціологія*; формуються методи збору і аналізу емпір. інформації, теорія виміру. Соціологія виходить за межі академічних установ. Четвертий етап охоплює др. пол. ХХ ст., коли широко усвідомлюється необхідність синтезу теорії та емпірії, тривають пошуки загальносоціол. теорій, стрімко розвиваються “*теорії середнього рівня*” (спец. соціол. теорії). Великий внесок у розвиток С.я.н. на цьому етапі зробили амер. соціологи *Т.Парсонс* і *Р.Мертон*. Під впливом західноєвроп., амер. соціології починалась і розвивалась вітчизняна соціол. думка. У 70-90-х рр. соціологи починають розуміти необхідність поєднання різнома-

нітних підходів, напрямів соціол. аналізу, переосмислюється головний об'єкт соціол. аналізу – цілісність сусп-ва, посилюється увага до великомасштабних довготривалих процесів *соц. трансформації*. Соціол. мислення і соціол. бачення органічно починають входити до контексту ін. наук про сусп-во. Соціологія одержує свій статус як наука, предметом якої є сусп-во як цілісний організм, соц. механізм його функціонування і розвитку. У центрі С.я.н. – соц. реальність, *соціум*, проблема *взаємодії* особистості, соц. груп і сусп-ва, вивчення особистості через сусп-во і сусп-ва через особистість. Особливо зростає роль і значення С.я.н. в складні, кризові, перехідні періоди розвитку країни, адже соціологія – одна із найважливіших основ формування практичної соц. політики. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціології давно точаться дискусії про те, в якій мірі або в якому розумінні соціологія може бути наукою. Загальноприйняте визначення науки пов'язано з уявою про те, що вона повинна мати певні цілі і використовувати певні методи їх досягнення. З т.з. її більш фундаментальних завдань, наука націлена на теорет. причинне пояснення закономірностей реальної дійсності. Наука намагається виробити теорії, в межах яких у свою чергу генеруються перевіряючі гіпотези. Теорії, узагальнення або навіть закони, витримавши процес перевірки, одержують ширше визнання і відкидаються лише в той момент, коли виявляється, що вони логічно не послідовні, або коли накопичуються дані, що їм суперечать. Одним з найважливіших способів одержання даних, які мають значення з т.з. теорії, є *експеримент*, який можна повторити і який часто пов'язаний зі спробами приведення змінних до якісних параметрів (квантифікації), з використанням математичних і

статистичних методів аналізу одержаних результатів.

Як і будь-яка ін. наук. теорія, соціологія має свою структуру. Її специфічними компонентами є: 1) система заг. та специфічних законів, що виражають та закріплюють типові, відносно постійні зв'язки в сусп-ві, його соц. ін-тах та внутрішніх системах, у структурі сусп. відносин; 2) система постулатів, аксіом та ін. тверджень про соц. життя сусп-ва, яке і є головним предметом С.я.н.; 3) логіка висновків та доказів, що використовується при обґрунтуванні соц. діагнозів, прогнозів, тенденцій та закономірностей в соц. житті сусп-ва, його соц. ін-тів та структурних ланцюгів; 4) загальносоц. та особливий соціол. категоріальний апарат; 5) система обґрунтувань диференційного підходу до аналізу об'єкта та предмета досліджень (як у фундаментальних, так і в прикладних дослідженнях); 6) система пізнавальних методів та процедур, що забезпечують повноту опису, пояснення та передбачення соц. явищ, процесів та відносин на тому чи ін. рівні соц. організації сусп-ва; 7) емпір. база із великою кількістю зафіксованих фактів, що вимагають генералізації та теорет. інтерпретації.

СОЦІОМЕТРІЯ – метод експериментальної прикладної *мікросоціології*. За допомогою методів емпір. соціології (*анкетування, інтерв'ю* тощо) С. вивчає психол. взаємодії людей в *малих групах, колективах і організаціях*. Поняття С. з'явилося в XIX ст. у зв'язку зі спробами застосувати математичні методи для вивчення *соц. явищ*. У XX ст. поняття С. почали використовувати в мікросоціології для пояснення соц. *феноменів*, виходячи з вивчення міжособистісних відносин. Нове значення поняття С. пов'язане з іменем амер. соц. психолога *Я. Морено*, який розглядав С. як систему методів ви-

явлення і кількісного виміру емоційних, міжособистісних взаємовідносин людей у малих групах. Методи С. стали робочими інструментами, які дають користь, хоча й обмежену, інформацію для профілактики і пом'якшення *конфліктів*, визначення неформальних лідерів, оптимізації соц.-психол. клімату в малих групах і т.п.

Розробка соціометричних методів в укр. соціології скерована на використання міжособистісних відносин різного змісту (формальних, неформальних, емоційних, раціональних, ділових, ролевих) через сприйняття і оцінку цих відносин учасниками. При цьому було б некоректним використовувати результати С., які торкаються окремого індивіда, тобто його "соціометричного статусу", без його дозволу. Поява різних модифікацій процедури збору даних дозволила розширити клас відносин, що вивчаються соціометрією. З допомогою соціометричних методів вивчають, напр., структуру складних організацій, відносини між сім'ями і т.п. Обмеженість С. як методу полягає в тому, що вона фіксує не об'єктивні відносини, а відбиток останніх у свідомості їх носіїв. Не завжди можливою стає й інтерпретація даних *соціограми*, одержаних у великих соц. групах. Крім того, С. позбавляє можливості вивчення групових норм і цінностей, соц.-демогр. та ін. характеристик групи. На соціологію загалом С. значного впливу не мала. Див.: *Група мала: Соціограма*.

СОЦІОПСИХОЛІНГВІСТИКА – суміжна дисципліна, яка вивчає *мову* як сусп. явище. Виникла на стику мовознавства, *соціології* і психології. На суц. етапі характеризується *інтеграцією* психолінгвістичного і соціол. підходів до вивчення взаємозв'язку мови і *сусп-ва* на основі вироблення єдиної теорії, єдиного розуміння об'єкта і цілей дослідження, єдиного понятійного апарату і спільної сукупності дослідницьких

прийомів. С. також вивчає *взаємодії* між мовою і *культурою*, мовою та *особистістю* та ін. В емпір. дослідженнях С. використовує спільні із соціологією методи – *анкетування, включене спостереження, інтерв'ю*. Висновки, одержані в результаті проведених соціопсихолінгвістичних досліджень, можуть бути використані для інтерпретації різних *соц. фактів* в галузі *соціології культури, соціології особистості, етносоціології*, ЗМК. Див.: *Культура; Особистість; Соціологія культури; Суспільство*.

СОЦІОТЕХНІЧНІ СИСТЕМИ

термін, що відображає погляд, згідно з яким ефективність виробництва можлива лише при врахуванні одночасно як соц. потреб працівників, так і техн. вимог виробництва. Проведені дослідження свідчать, що виробничу технологію часто можна коректувати з метою задоволення соц. потреб людей, не ставлячи під загрозу технічну ефективність.

"SOCIS-GALLUP КОМПАНІЯ"

провідна в Україні компанія з проведення *соц. досліджень та маркетингу*. Поч. діяльності цієї компанії припадає на 1988 р., коли група спеціалістів Укр. відділення ВЦДГД вперше в Україні здійснила маркетингові і соц. дослідження. У 1994 р. "S.-G. к." була прийнята до Всесвітньої дослідницької мережі Gallup International. Сьогодні "S.-G. к." проводить дослідження як в Україні, так і за кордоном. Висока фахова підготовка персоналу забезпечує якість, надійність, гнучкість підходів, ефективність і конфіденційність, що робить співпрацю з "S.-G. к." вигідною для замовників. У процесі організації і проведення досліджень, а також при виборі критеріїв оцінки результатів для забезпечення міжнар. сумісництва даних активно використовуються міжнар. стандарти. "S.-G. к." постійно співпрацює з компаніями, які входять у

Всесвітню мережу Gallup International. Основ. напрямками досліджень "S.-G.k." є: громад. думка; взаємовідносини в колективі; сприйняття реклами; сфера обслуговування та її оцінка споживачем; просування нової продукції; ставлення покупця до товару тощо. "S.-G. k." регулярно (10 разів на рік) проводить загальнонац. опитування OMNIBUS приблизно в 90 населених пунктах України, видає щомісячний бюлетень "Медіа Маркет", який узагальнює найбільш цікаві результати в межах медіа комплексу Media Kit, "Український Економічний і Політичний ІНДЕКС" та ін. Президентом "S.-G. k." є доктор соціол. наук, проф. М.М. Чурілов.

СОЦІУМ (лат. *socium* – спільне) – соц. реальність як об'єкт соціол. науки, тобто *сусп-во*, яке розглядається в ракурсі заг. форм людської взаємодії. Серед соціологів не існує однозначного розуміння С. і його співвідношення з сусп-вом. Одні просто отожднюють їх, розглядаючи ці поняття як синоніми. Другі вважають, що поняття "С." ширше, аніж поняття "супільство", оскільки соц. знаходить своє втілення і прояв не лише у вигляді сусп-ва. Треті вбачають у С., як у соц., лише окремі властивості сусп. Але й при цьому більш або менш загальноприйнятним є те, що у зміст поняття "С." включаються особисті соц. зв'язки та їх об'єднання, взаємозв'язки, дії, взаємодії, соц. ін-ти і організації, *культура*, соц. цінності та *норми*, соц. регулювання і т.д. Див.: *Супільство*.

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (1820-1903) – видатний англ. філософ, соціолог, один із засновників соціол. науки. Заснував органічний напрям в соціології. Основу соціол. поглядів С. склав метод аналогії між біол. організмом, його еволюцією і соц., надорганічним організмом і його еволюцією. Цей метод ґрунтувався на тому, що і там, і там відбувається перехід

від простого до складного. На думку С. соц. організм складається з трьох основних систем: регулятивної; такої, що виробляє засоби для життя; розподільчої. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможці стають рабами. Головним для С. було вивчення не сусп-ва загалом, а його структурних одиниць, їх функцій і взаємозв'язку. Висунувши на перший план вивчення структурних елементів С. закрив основи структурно-функціонального напрямку в соціології. С. сприяв виникненню *функціоналізму*, однак, лише частина його наук. спадщини актуальна для суч. соціології. Головна його праця – "Основи соціології" (1896).

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ – галузі соціол. знання, які вивчають, пасамперед, окремі соц. спільноти у їх конкретному стані (соціологія *малих груп*, соціол. вивчення соц. структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія та ін.), соц. інститути (соціологія сім'ї, соціологія освіти тощо), соц. процеси (соціологія конфлікту, соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соц. рухів, злочинності, самогубств). До С.с.т. відносять також соціологію особистості та ті теорет. побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування: теорію соц. ролей, теорію референтних груп, соц. статусів.

СПІЛКУВАННЯ – особлива форма взаємодії і міжособистісних відносин людей. У соціології це поняття використовується у різних аспектах. У конкр. соціол. і соц.-психол. дослідженнях поняття "С." використовується як близьке до понять "взаємодія", "контакт". Дослідження С. передбачає розгляд

діяльності, способів, форм і функцій С. Важливо виділяти одиниці структури процесів С., враховувати особливості С. у різних групах. Важливою галуззю досліджень є прояви викривленого, зламаного С., що призводить до деформації внутр. світу і псих. якостей *особистості*. При соціол. аналізі процесів С. найбільш важливими є зумовлені соц. чинниками його форми. Для забезпечення процесів розвитку особистості необхідним є не тільки виявлення найбільш важливих соц. чинників С. і його нових форм, а й регулювання, вплив на ці процеси. У суч. умовах С. стало більш складним, виділилися шерег сфер і видів С. Особливого значення набули форми професійного і ділового С. У результаті з'явився дефіцит міжособистісного С., виникла тенденція до посилення ролі неформальних відносин С. багатогранне і багаторівневе утворення, яке уособлює всі сусп. відносини: економ., політ., нац., соц., побутові. Головна мета С. полягає в гуманістичному розумінні, а саме в утворенні та вдосконаленні соц. простору цивілізованого співіснування людей. Основу С. складає спільна предметна діяльність, необхідність взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння, що є обов'язковими умовами існування і розвитку людства.

СПІЛЬНОСТЬ (АБО СПІЛЬНОТА) – сукупність людей, що об'єднані тривкими соц. зв'язками й відносинами, які склалися історично і мають шерег заг. ознак (рис), що надають їм неповторної своєрідності. Термін "С." має три основні смислові навантаження: перше – однаковість (ідентичність) для всіх того заг., що притаманне кожному з порівнюваних явищ; друге – нерозривний зв'язок, єдність; третє – об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами або цілим комплексом спільних ознак. В етно-

соціол. лексиконі термін "С." набув поширення для визначення однаковості та єдності ознак чи рис, у той час як термін "спільнота" звичайно використовується у значенні об'єднання людей.

СПІЛЬНОСТЬ ГРУПОВА – підклас соц. спільнот, який виділяється у їх складі поруч з *спільнотами масовими*. Це сукупність *індивідів*, яка має свої особливості: 1) органічний характер (тип спільноти, що має внутрішню структуру і тому не співпадає з сумою якостей вхідних у неї елементів); 2) визначеність і стійкість меж (відносно висока стабільність існування у просторі та часі); 3) здатність здійснювати різні види діяльності; 4) виражена гомогенність складу (наявність ознак, спільних для всіх індивідів групи); 5) входження у більш широкі спільноти як їх структурні утворення. У соціології і соц. психології розглядають велику кількість різних типів і груп: залежно від базової природи, від характеру якостей індивідів, що лежать в основі утворення відповідних груп – *групи соц., демогр., етнічні*, регіональні; залежно від типу зв'язків індивіда з групою – *групи членства і референтні*; залежно від характеру зв'язків між індивідами в групі – *групи первинні і вторинні, малі і великі*; залежно від особливостей побудови, структури групи – *групи формальні і неформальні*. Різні типи і види груп перебувають у складних взаємозв'язках, залежностях один від одного. Вони об'єктивно займають у структурі сусп-ва різне положення, відрізняються різними за широтою і характером сферами дії і тому відіграють в процесі розвитку сусп-ва неоднакове значення. Див.: *Спільність соціальна; Спільність масова*.

СПІЛЬНОСТЬ ЕТНІЧНА – культурне утворення, яке склалося істор. і усвідомлює себе як окреме ціле. Термін "С.е."

походить від слова "етнос" і вживається для позначення етніч. одиниць (підрозділів) різного таксономічного рівня, які складають етніч. структуру людства: основних одиниць етніч. класифікації - етносів, або народів, що характеризуються найбільшою інтенсивністю етніч. властивостей і виступають самостійними одиницями сусп. розвитку, *метаєтніч. спільностей*, або етніч. одиниць "вишого" таксономічного рівня - утворень, що охоплюють кілька основних етніч. одиниць і характеризуються етніч. властивостями меншої інтенсивності, ніж кожна з таких складових одиниць; спільностей "нижчого" таксономічного рівня - субетносів, які є складовими частинами основних етніч. одиниць і в яких етніч. властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж в етносі. Див.: *Етнос; Спільність метаєтнічна*.

СПІЛЬНІСТЬ МАСОВА (лат. *massa* - шматок, груд) - підклас *соц. спільностей*, що виділяється поряд зі спільностями груповими. С.м. характеризується такими ознаками: 1) мас статичний характер (за своїми параметрами співпадає з сувою утворюючих її дискретних одиниць, виступаючи як достатньо аморфне утворення); 2) мас стохастичну (імовірнісну) природу ("входження" індивідів у неї носить неупорядкований характер, тому вона має відкриті межі, кордони); 3) ситуативний спосіб існування (утворюється і функціонує на базі її у межах певної конкр. діяльності, неможлива поза нею, тому є нестійким утворенням); 4) виражена гетерогенність складу; 5) аморфне становище у складі більш широких *соц. спільностей*, неспроможність виступати у ролі їх структурних утворень. Типові зразки С.м.: учасники політ. або соціокультур. рухів, аудиторії численних ЗМІ, члени неформальних організацій, прихильники естрадних "зірок" і т.д. С.м.

утворюються на всіх рівнях *соц. ієрархії* і відрізняються великою різноманітністю. Можна говорити про маси великі і малі, стійкі та імпульсивні, згруповані і незгруповані, контактні і дисперсні, атомістичні й асоціативні і т.д., що відповідає складності, різноманітності *соц. характеристик сусп-ва*.

СПІЛЬНІСТЬ МЕТАЕТНІЧНА - утворення, яке включає кілька *етніч. спільностей*, сукупність етніч. властивостей якої за інтенсивністю менша за кожен з її складових *етносів*. Для визначення цього типу С.м. існує і ряд ін. термінів: "макроетніч. спільність", "понадетніч. спільність", "міжетніч. спільність". Проте найбільш адекватно факт єдності відбиває термін "С.м.", оскільки саме він виявляє двоедину її сутність, а саме: 1) підкреслює сукупність етносів; 2) відтіняє динамічність стану цього міжетніч. єднання, яке може посилювати інтенсивність своїх етніч. властивостей, а може і послаблювати. Див.: *Спільність етнічна; Соціальна спільність*.

СПІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА - різноманітні об'єднання людей, утворені безпосередніми чи опосередкованими зв'язками між ними; реально існуючий елемент *соц. структури*, ідентифікований на основі однієї чи кількох ознак. Характерною рисою С.с. є стабільність чи, принаймні, існування певного періоду, що достатній для встановлення внутр. та зовн. зв'язків. С.с. - реально існуюче і діюче *соц. утворення*, що має певну *структуру, норми, права* і обов'язки, на відміну від тимчасових людських скупчень (*патоси*, театральна публіка) чи умовних *соц. груп*, які об'єднуються дослідником за певною ознакою, але реально не пов'язані між собою жодною формою *соц. взаємозв'язку*. Не всі соціологи чітко розмежовують С.с. і *соц. групи*. Багато ототож-

нюють їх, розглядаючи при цьому С.с. як велику масову *соц. групу* чи *соц. групу* як порівняно невелику, *групову С.с.* Коли ж ця відмінність все ж проводиться не тільки в кількісному відношенні, С.с. переважно характеризується безструктурністю, організаційною аморфністю, розпливчастістю, меншою, ніж у *соц. групи*, стійкістю, стабільністю, однорідністю й єдністю. Найзагальнішими формами С.с. є *соц. групи*, територіальні спільності, етнічні, *соц.-структурні, інституціональні* та ін.

СПІЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА (лат. *territorium* - округ, область) - сукупність людей, які належать до окремої економ. осередної території. Вона характеризується системою економ., політ., техніко-технологічних і особливо *соц. зв'язків* між людьми, що виділяє її як відносно самостійну одиницю просторової організації життєдіяльності. У кожній С.т. є основні елементи і відносини: виробничі сили, технолого-організаційні та виробничі відносини, *соц. верстви і групи, соц. відносини, управління і культура*. Завдяки цьому С.т. може функціонувати як відносно самостійне утворення. С.т. об'єднує людей, які мають деякі заг. *соц. і культ. риси*, набуті під впливом певних обставин їх формування і розвитку, а також спільні інтереси. Сукупні характеристики всіх груп населення, які проживають на цій території, дозволяють говорити про рівень *соц. розвитку С.т.* Вона забезпечує повсякденний обмін усіма видами діяльності людей для задоволення їх потреб. Умовою існування С.т. є відносна самодостатність елементів штучного і природ. середовища для здійснення повного циклу *соц.-демогр. відтворення*.

СПОЖИВАННЯ - процес використання *соц.-економ., культ. і природ. благ* з метою задоволення *потреб людини, соц. груп і сусп-ва* в цілому. Розрізня-

ють виробниче С. (використання засобів виробництва, робочої сили) і особисте С., спрямоване на задоволення потреб людини. Предметами С. можуть бути продукти харчування, послуги, інформація, предмети культури і т.д. С., як кінцевій фазі та меті сусп. відтворення, передують фази виробництва, розподілу і обміну. Воно реалізує втілений у продукті проект його використання, який створюється на попередніх фазах, і, перш за все, - у виробництві. Однак С. продукту є відносно автономним і не зводиться до простого відтворення проекту його використання. Воно часто виявляє у продукті значення і функції, які відрізняються від запланованих у процесі його творення. Використання споживчих благ значною мірою залежить від того, в якій *соц. і культ. сфері* вони використовуються. Зміст і структура С. визначаються рівнем розвитку виробничих сил сусп-ва, структурою сусп. відносин, *соц.-груповою диференціацією*. Окрім того, на С. впливають такі чинники: природно-кліматичні особливості, специфіка культ. традицій, мода. Крім прямого використання тих чи ін. благ, пов'язаного з їх безпосереднім призначенням, у споживчій діяльності здійснюються й ін. супутні функції: вираження і поширення певних *соц. норм і цінностей; соціалізація* індивідів; позначення участі (реальної чи бажаної) у певних *соц. групах, соц.-економ. та культ. процесах*; ствердження та підтримання певної форми *соц. престижу*. Див.: *Потреба; Споживання соціологія*.

СПОЖИВАННЯ КУЛЬТУРИ - категорія *соціології культури*, яка має широке застосування як елемент системи "виробництво-потреба-споживання", який є як формою реалізації, так і розвитку культ. потреб і творчості в сфері культури. С.к. синонімічне культ. спожив-

ванню, будь-яке споживання може бути культ. Воно є конкр.-істор. формою доступу і залучення до *цінностей* і культури, а також початком і кінцем циклів функціонування і розвитку культури. Див.: *Культура; Потреба; Споживання; Соціологія споживання*.

СПОЖИВАННЯ СОЦІОЛОГІЯ – галузь *соціології*, яка вивчає діяльність щодо задоволення *потреб* у системі її різноманітних зв'язків із соц. *ін-тами*, взаємодією споживачів і їхніх груп, функціонування систем *цінностей*, типів *культур*. Досліджує соц. умови, типи і форми *споживання*, соц.-економ. особливості функціонування домашнього господарства як бази споживання, сферу обслуговування, культуру споживання, споживчу діяльність, споживачку культуру, соц. механізм включення індивід. і групового споживача до процесу споживання, систему відносин, що реалізуються у споживанні або опосередковують його, засіб регулювання поведінки покупців, прояви рівності та нерівності у споживанні тощо. С.с. цікавлять зв'язки споживача із сусп-вом, його взаємодія із середовищем (село, місто), вплив культури на споживання, *соц. політика*, соц. якості речей як засобів задоволення потреб, сусп. об'єднання і рухи споживачів, соц. захист їх, споживча спрямованість техн. прогресу та ін. В Україні утворена і функціонує розгалужена система органів захисту прав споживачів. Див.: *Потреба; Споживання*.

СПОЖИВАННЯ СУСПІЛЬСТВО – термін пов'язаний з гіпотезою, згідно з якою сусп-во *модерну* відрізняється саме тим, що воно все більше організовується на основі принципу *споживання*. Особливості С.с. є предметом суперечок, у ході яких обговорюється шерег моментів: 1) ріст добробуту; 2) тривалість робочого часу невинно знижується з

поч. ХХ ст.; 3) процес ідентифікації індивідів базується на практиці споживання і *дозвіллі* на такому ж ступені, як і на трудовій діяльності; 4) завдяки естетизації *повсякденного життя* все більш цікавою стає презентація людиною свого іміджу, аж до вироблення своєрідного життєвого стилю. Споживання цих товарів організовується не на основі *потреби*, а на основі т.зв. “мрії”; 5) акти споживання, розвиток життєвого стилю, придбання певних товарів все частіше розглядаються як ознаки певної *соц. позиції*. Люди використовують т.зв. “позиційні товари” для демонстрації своєї приналежності до певної *соц. групи*, а також для підкреслення індивід. відмінностей між собою та ін. людьми; 6) якщо раніше, в ХІХ ст. і впродовж майже всього ХХ ст., *соц. клас*, група або стать-гендер були основними джерелами *соц. нерівності*, то в кін. ХХ ст. на зміну їм прийшли зразки споживання; 7) в С.с. споживачі набувають великої влади і авторитету порівняно з виробниками, будь-то виробники товарів, чи спеціалісти, які пропонують послуги (лікарі, учителі, юристи); 8) все більша кількість товарів і послуг, а також одиниць людського досвіду і аспектів повсякденного життя комодифікується (набувають форми товару), тобто виставляються на продаж. *Ринок* розповсюджується на всі сфери життя, а купівля стає видом дозвілля. Хоча деякі з цих рис суч. сусп-в майже реальні, це зовсім не означає, що кожна з них властива будь-якому сусп-ву. Багато зах. і вітчизняних дослідників сумніваються в тому, що С.с. веде до влади споживачів, вважаючи, що його розвиток пов'язаний з розширенням сфери капітал. *цінностей*, що веде до ще більшої різниці між багатими і бідними. Див.: *Споживання; Споживання соціологія*.

СПОЖИВЧИЙ КОШИК – мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її *життєдіяльності*. Див.: *Споживання; Споживання соціологія*.

СПОРІДНЕННЯ – соц. відносини на основі кровних (реальних і передбачуваних) зв'язків і *шлюбу*. Антропологі часто проводять відмінність між зв'язками, заснованими на походженні, і зв'язками, заснованими на ознаці, тобто утвореними в результаті шлюбу. С. має універсальний характер і в більшості сусп-в відіграє значну роль в *соціалізації* індивідів і в підтриманні групової солідарності. У простих сусп-вах родинні відносини бувають настільки широкими і значними, що в результаті можуть утворювати *соц. систему*; тому поняття С. має дуже важливе значення для антропологів. У більш складних сусп-вах С. звичайно є лише невеликою частиною всієї сукупності *соц. відносин*, які утворюють соц. систему. Тому соціологи менше цікавляться родинними відносинами, приділяючи їм більшої уваги лише в межах *соціології сім'ї*. Див.: *Нуклеарна сім'я; Розширена сім'я; Соціологія сім'ї; Шлюб*.

СПОСІБ ЖИТТЯ – цілісна сукупність форм життєдіяльності людей, які обумовлені конкр. істор. умовами і чинниками їх *взаємодії*. С.ж. – досить широкий і узагальнений показник характеру і особливостей даного *сусп-ва* чи *соц. групи*, який виражає: 1) основи їх внутр. єдності; 2) відмінність кожного конкр. сусп-ва (групи) від ін.; перш за все особливості складу мислення, *поведінки* і *спілкування*. За своєю суттю С.ж. це єдність об'єктивних умов і суб'єктивних чинників сусп. життя. Особливо важливим для безпосередньої характе-

ристики С.ж. є визначення інтересів, мотивів і цілей колективної, індивід. діяльності людей. Їх *ціннісних орієнтацій*. С.ж. можна досліджувати на особистісному, соц.-груповому і загальнодерж. рівнях. Перші два мають і свої специфічні індивід. і групові особливості. Різні конкр.-істор. і природні (кліматичні, територ. та ін.) умови розвитку різних країн визначають особливості С.ж. і на рівні сусп-ва загалом.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ – метод збору первинної *соціол. інформації*, заснований на візуальному і слуховому сприйнятті процесів, явищ *об'єкта*, що вивчається, і значущих з т.з. мети дослідження і прямої їх реєстрації. На С. у соціол. дослідженні відбивається безпосередній зв'язок спостерігача з об'єктом С.; суб'єктивно емоційне забарвлення фіксації спостережуваних явищ, обумовлених складом *особистості* спостерігача, впливу останнього на об'єкт, що спостерігається; вплив об'єкта, який спостерігають, і подій, що відбуваються, на спостерігача; неповторність соц. явищ. С., як правило, здійснюється в комплексі з ін. методами збору соціол. інформації на різних етапах реалізації дослідницьких задумів. Якщо інформація, яка характеризує об'єкт, що вивчається, не може бути одержана ін. способами, то С. застосовується і як самостійний метод, за умов, що до нього не висуваються вимоги репрезентативності стосовно *генеральної сукупності*. Для проведення спостереження розробляється програма, яка містить всі основні структурні елементи *Програми соціол. дослідження* (якщо С. використовується не як самостійний метод, а як один із методів збору інформації, то його опис закладається у спільну програму). Програма С. регламентує дії спостерігача, який повинен чітко з'ясу-

вати завдання С., вміти знаходити спільну мову з тим, за ким спостерігають, бути комунікабельним, вміти контролювати свої дії, щоб їх вплив на ситуацію, що спостерігається, був мінімальним. С. можна класифікувати наступним чином. За ступенем формалізації С. поділяються на стандартизовані (контрольовані) і нестандартизовані (найчастіше використовуються на поч. дослідження з метою з'ясування проблемної ситуації). Залежно від розташування спостерігача до об'єкта розрізняють дослідження не-включене і включене С. У першому випадку дослідник знаходиться поза об'єктом, що вивчається, перебуваючи в безпосередньому контакті з ним, бере участь в його діяльності. У свою чергу, включене С. може бути прихованим (інкогніто) і відкритим (колективу відомі мета і завдання дослідження). Включене спостереження вимагає певного періоду адаптації спостерігача і колективу. За умовами організації С. поділяється на лабораторне, польове і лабораторно-польове. Лабораторне С. – вид збору соціол. інформації, який здійснюється в штучно створених для групи, що спостерігається, і контрольованих спостерігачем умовах. Польове С. проводиться у природ. обстановці, реальній життєвій ситуації. Лабораторно-польове С. – також проводиться у природ. умовах, але з окремими обмеженнями. За регулярністю проведення С. виділяють систематичне, епізодичне, випадкове. Систематичне С. проводиться чітко за графіком з регулярно фіксацією наперед обумовлених ознак. При епізодичному С. реєструються факти, однак регламент такої реєстрації програмою С. чітко не фіксується, хоча спостерігач розраховує одержати їх в певний момент С. Випадковим називається таке С., при якому одиниці С. наперед не визначаються, а фіксуються цікаві, на по-

гляд дослідника, факти. Регламент такого С. не обмежується його програмою. Увесь процес соціол. С. поділяється на три етапи – підготовчий (розробка програми або плану дослідження, складання графіка дослідження, оформлення щоденника спостереження), польовий (збір соціол. інформації, її фіксація в документах С.), підсумковий (розробка програми обчислення і аналізу інформації, сам аналіз даних, їх опис у звітах). Позитивною стороною С. є відсутність опосередкованих ланок, наявність прямого контакту між дослідником і об'єктом, що вивчається, можливість одержання об'єктивної і оперативної інформації. С. допомагає точніше і ширше зрозуміти сенс дій, поведінки в певних ситуаціях, зрозуміти суть їх реакції на події, що відбуваються. До недоліків С. належать: деяке втручання дослідника у природ. хід подій; локальність явищ і процесів, що спостерігаються; обмежений характер у кожний момент ситуації, що вивчається; неможливість охопити дослідником всієї сукупності явищ, що вивчаються; труднощі, які пов'язані з фіксацією і описом явищ, що досліджуються; необхідність виконувати цю роботу після здійснення С.; неможливість позбавитися суб'єктивізму, впливу особистісних установок спостерігача у підході до явищ, що вивчаються. Див.: *Дослідження соціологічні: Програма соціологічного дослідження*.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНА – оцінка існуючої системи соц. відносин, сфери розподілу і формування доходів, їх співставлення з оптимальними (ідеальними) принципами функціонування соц. відносин.

СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНЕ – сприйняття, розуміння і оцінка людьми соц. об'єктів: самих себе, ін. людей, соц. груп, великих соц. спільностей, скупчень. Основним змістом С.с. є інтерпре-

тація *поведінки* ін. людини, перш за все пошук причин її поведінки. На відміну від сприйняття фізичних об'єктів, у С.с. значно яскравіше виявляється оціночний компонент, тому що процес пізнання соц. об'єкта включає його емоційну оцінку. Існують різні методи розвитку здатності до розуміння ін. людини, які містяться у програмі навчання *спілкуванню*. Див.: *Спілкування*.

СПРЯМОВАНА ВЗАЄМНІСТЬ – узагальнена модель соц. обміну (напр., жінками як нареченими) між родинами, групами і т. д., який не є прямим. Так, *A* може віддати *B*, той, у свою чергу, – *C*, який замикає коло, віддаючи *A*.

СТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – стабіль стан соц. системи, який дозволяє їй ефективно функціонувати і розвиватися, зберігаючи свою сутність, не дивлячись на зовн. та внутр. впливи.

СТАДІЙ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТЕОРІЯ – концепція сусп.-істор. розвитку, обґрунтована амер. економістом і соціологом *У.Ростоу* як альтернатива матеріалістичному розумінню історії, теорії сусп.-економ. формації *К.Маркса*. Аналізуючи показники рівня розвитку промисловості, науки, техніки, культури, накопичення нац. прибутку тощо, У.Ростоу формує п'ятистадійну схему економ. зростання сусп.-ва: *традиційне сусп.-во*; період передумов або перехідне сусп.-во; період піднесення; період зрілості; ера високого масового споживання. Основою, фундаментом сусп.-істор. розвитку У.Ростоу вважає приватну власність.

СТАНДАРТИЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ – діяльність з нормування способів виробництва і розуміння соціол. інформації з метою підвищення її надійності, якості, забезпечення можливості співставлення результатів різних досліджень та підвищення економічності дослідницьких проєктів.

СТАНДАРТНЕ ВІДХИЛЕННЯ.

Див.: *Відхилення стандартне*.

СТАНИ СОЦІАЛЬНІ. Система стратифікації, яка істор. складалась в Європі для якої, як і для системи каст, були характерними різкі відмінності між невеликою кількістю станів при наявності жорстких меж між ними. На відміну від каст, С. складались не на основі релігійних правил, а політ. шляхом, за допомогою законотворчості. Певні закони використовувались для обґрунтування станової системи, для контролю над *мобільністю* між стратами, а також для підтримання впорядкованої системи різних прав і обов'язків представників кожної страти. С.с. характерні для періоду феодалізму і постфеодального періоду раннього модерну. Тогочасне сусп.-во, як правило, поділялось на три стани: духовенство, дворянство і простий люд, а деколи на чотири, якщо в межах нижчого стану існував поділ на міських жителів і селян. В Європі класичним зразком станової організації є Франція – з XIV ст. до Великої французької революції – з поділом на ієрархізовані С.с.: духовенство, дворянство і третій стан. У слов'ян становий поділ чітко виражений у Росії в XVI ст., де існували С.с.: дворяни, духовенство, селяни, купці і міщани. В Азії поділ на С.с. отримав різноманітні форми – від жорсткої кастової системи в Індії до переважної відсутності станових ознак у Бірмі. Див.: *Спільність соціальна*.

СТАРІННЯ. До 60-х рр. XX ст. проблемі соц. С. перебували на периферії соціол. досліджень, як у зарубіжній, так і у вітчизняній соціології. Суч. інтерес до С. і *геронтології* був викликаний збільшенням частки літніх (пенсійного віку) людей в населенні *індустр. сусп.-в* і стурбованістю в сусп.-ві стосовно становища літніх людей як соц. проблеми. В Україні частка людей пенсійного віку (жінки – старші 55 р., чоловіки – старші

60 р.) зростає від 4,5% на поч. ХХ ст. до 28,9% в кін. 90-х рр. У зв'язку із збільшенням частки пенсійних виплат і економ. кризою в Україні утвердилась думка, згідно з якою літні люди є економ. тягарем для сусп-ва. Вважається, що літні люди є значною перешкодою для економ. піднесення нашого сусп-ва. Основний інтерес для соціології становить не фізичний вік індивіда, а ті критерії, які пов'язані із соц. очікуваннями і культ. цінностями, завдяки яким на індивіда навішуються ярлики "молодий", "людина середнього віку" або "літня людина". Напр., проблема старіння в суч. сусп-вах є продуктом раптового зростання тривалості життя в поєднанні з культ. і соц. змінами ціннісних установок, пов'язаних з віком. До виникнення писемності літні люди шанувались, тому що вони були соц. сховищем мудрості, звичаїв і майнових прав. В індустр. сусп-ві пріоритет досягнення над аскрипцією, ранній вихід на пенсію і значущість особистого відчуття молодості, як одного з основ. критеріїв особистих і естетичних цінностей, призвели до зміни соц. статусу літніх людей. Ці зміни викликають дискусії про старіння як мотив для звільнення від роботи, нормативних обов'язків і широкого спілкування з людьми. Див.: *Демографія: Життєвий цикл; Нуклеарна сім'я; Покоління; Проблеми соціальні.*

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1878-1942) – укр. соціолог і правник. Викладав у Львівському і Кам'янець-Подільському ун-тах. Був в еміграції, де співпрацював з УВУ, Укр. соціол. ін-том М.Грушевського. Соціол. інтереси С. зосереджені навколо проблеми нації, соціол. розуміння права і держави та ін. С. розглядав націю як суб'єктивну цілісність з її внутрішньою змістом, який робить її окремим суб'єктом і героєм історії, "особовістю" з власним життям, волездатністю та

власною долею. Основна сутнісна характеристика нації – нац. свідомість. Джерелом нац. спільноти та істотною силою її існування є прагнення до політ. самодіяльності і самостійності. В дослідженні про соціол. розуміння права і держави С. вказує на відмінність догматично-правового і соціол. в поглядах на зв'язок між правом і державою. Соціологію, перш за все, цікавить, яким саме чином складаються взаємовідносини між правом і державою, чому вони склались так, а не інакше. Держава у С. – це один з типів соц. зв'язків, який тримається силою правових норм. Соціологія покликає досліджувати дію норм і поведінку людей, яка суперечить правовим нормам. Праці С.: "Причини до теорії соціології" (1902), "Теорія нації" (1921).

СТАТИСТИЧНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ – систематичний збір інформації про масові сусп. явища (напр., переписи) за заздалегідь визначеною програмою; може бути суцільним або вибіркоким.

СТАТИСТИЧНА СУКУПНІСТЬ – множина окремих одиниць, об'єктів, властивість яких описується у статистичні за допомогою ознак та змінних. Нею позначається множина індивідів, численних груп, верств і колективів людей.

СТАТИ СОЦІОЛОГІЯ – вивчає те, яким чином культура і соц. структура опосередковують фізичні відмінності між чоловіками і жінками. Існує ряд соц. і культ. основ статевих відмінностей: 1) специфічні жіночі риси і "статева ідентичність", що надається жінкам шляхом соціалізації; 2) в індустр. сусп-вах жінки часто опиняються в ізоляції від сусп. діяльності, залишаючись в межах приватної домашньої сфери; 3) жінкам виділяють найменш значущі і часто принизливі види виробничої діяльності; 4) в сусп-ві панують стереотипні ідеології, які визначають жінок як істот слабких і емоційно залежних від чоловіків.

Соціол. дослідження статі пов'язані з двома значними дискусіями. В межах першої з них обговорюється питання про те, чи є стать специфічним незалежним параметром соц. стратифікації і соц. розподілу праці. В межах другої обговорюється проблема відповідності заг. теорет. концепцій завданням аналізу статевих відмінностей і поділу в сусп-ві. Див.: *Клас соціальний; Стіт соціологія; Соціальні стереотипи.*

СТАТУС ВІКОВИЙ (лат. *status* – стан справ) – соц. становище, яке приписується індивіду на основі його віку.

СТАТУС ДОСЯГНУТИЙ – статус, який набувається індивідом в сусп-ві завдяки його власним зусиллям.

СТАТУС ОСНОВНИЙ – статус, який визначає сусп. становище людини.

СТАТУС ПРИПИСАНИЙ – статус, успадкований від народження, природжений.

СТАТУС СОЦІАЛЬНИЙ – у соціології це поняття використовується двоюко: 1) Р.Лінтон визначав С.с. просто як позицію в межах соц. системи, таку як "дитина" чи "батько". С.с. означає те, чим є людина, тоді як тісно пов'язане з ним поняття ролі належить до поведінки, яка очікується від людей, що володіють будь-яким С.с.; 2) поняття С.с. використовується також як синонім честі або престижу, коли С.с. означає позицію людини стосовно до сусп. визнаної шкали статусів чи ієрархії соц. гідності. М.Вебер використовував поняття статусної групи як таке, що відмінне від класу елементів соц. стратифікації, для характеристики певних колективів, які виділяються з ін. груп в сусп-ві шляхом соц. визначених критеріїв С.с., таких як каста або етніч. приналежність. С.с. відрізняється від статусу особистості, тобто становища, яке посідає людина в певній групі. Розробка і використання С.с. уможливорює краще розуміння

життєвого шляху людини і соц. структури сусп-ва, сприяє ефективності соц. управління, виховання та освітніх процесів. Див.: *Клас соціальний; Стратифікація соціальна.*

СТАТУСНА ГРУПА. Див.: *Статус соціальний.*

СТАТУСУ СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ. У багатовимірних системах стратифікації людям може бути властива С.с. Напр., індивіди з високим рівнем освіти, що забезпечує високий соц. статус в одному із вимірів стратифікації, можуть бути зайняті такою професійною діяльністю, яка погано оплачується і має низький престиж, що свідчить про низький статус в ін. вимірах. Дж.Ленський запропонував цей термін поряд із терміном "статусна кристалізація", що означає узгодженість різних статусів індивіда. Згідно з його класифікацією, існує чотири важливих статуси: дохід, професійний престиж, освіта і етнічна приналежність. Вважається, що протиріччя одного статусу ін. сприяє виникненню почуття незадоволення в індивідів, які можуть внаслідок цього або прагнути до радикальних соц. змін, скерованих на зміну системи стратифікації, або намагатися кристалізувати власні статуси шляхом зміни своєї індивід. ситуації (у вищевказаному прикладі – підвищуючи свій професійний рівень). Див.: *Клас соціальний; Статус соціальний; Стратифікація соціальна.*

СТЕРЕОТИПИ. С. – це односторонній, перебільшений і, як правило, заснований на упередженнях погляд, притаманний соц., етнічній групі або класу. Проблеми С., передусім, пов'язані з проблемами расизму і сексизму. Саме на С. може ґрунтуватися почуття соц. солідарності, тому вони часто не підлягають зміні або корекції. Соціологи давно використовують це поняття в межах соціології девіантної поведінки, зокрема, для пояснен-

ня феномену девіантності посилення і аналізу нац.-етніч. відносин. В останній час воно використовувалося у дослідженнях статевої стереотипізації в галузі *освіти і праці*. Стверджується, що школи сприяють посиленню статевої стереотипізації за допомогою *соціалізації* дітей відповідно з традиційними характеристиками чоловічих і жіночих ролей: напр., шкільні підручники зображають дівчину, що допомагає матері в домашній праці, а хлопчика, що допомагає батькові ремонтувати автомобіль. Учителі вважають, що хлопчики більше здатні до науки і техніки, а дівчатка – до домогосподарювання, гуманітарних наук, що і навіюється учням. Працівники також стереотипно відносяться до всіх жінок як до працівників, що порівняно з чоловіками часто ухиляються від роботи і як таких, хто найчастіше перериває свою кар'єру за сімейними обставинами. Це відбувається незалежно від того, чи дійсно конкр. працівниця відповідала такому С. Працівники також дотримуються непохитних уявлень про те, що вважається "жіночою працею", відмовляючи жінкам в наданні рівних з чоловіками можливостей на основі аскрипційного критерію статі. Див.: *Аскрипція; Соціалізація; Стигма*.

СТІГМА (лат. *stigma* – знак, рубець, клеймо) – соц. атрибут, який дискредитує *індивіда* або *групу*. Існує С. тіла (плями і потвори), характеру (гомосексуальність) і соц. колективів (раса або плем'я). Теорії С. пояснюють або виправдовують виключення стигматизованих осіб із процесу нормальної *взаємодії*, прагнення ізолювати, покарати або ін. чином принизити людей, яким приписують цю характеристику. Див.: *Символічний інтеграціонізм*.

СТИГМАТИЗАЦІЯ ("НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ") – пояснення девіантної поведінки у зв'язку з можливістю впливових груп "наклеювати яр-

лик" "девіанта" членам менш впливових груп.

СТИЛЬ ЖИТТЯ – характеристика *життєдіяльності* та *соц. поведінки* особистості і сусп. групи, який є наслідком вільного вибору в межах певного *способу життя*. Це індивід. або груповий спосіб реалізації соц. об'єктом соц. можливостей, який розкриває ступінь і способи такої реалізації. Вибір певних форм поведінки здійснюється або як свідомий, волевільний процес, що проходить на підставі свідомості, співвідношення, врахування, обмірковування, оцінювання та т.ін., або він має опосередкований характер. В останньому випадку вибору, як такого, не відбувається, а скоріше має місце дотримання традицій, звичаїв, зразків поведінки, які прийняті в референтній групі. Див.: *Життєвий досвід; Життєтворчість; Спосіб життя; Якість життя*.

СТРАТА (лат. *stratum* – прошарок) – верства в соц. структурі сусп.-ва. Див.: *Вибірка; Стратифікація соціальна*.

СТРАТИФІКАЦІЯ ВІКОВА – система, в якій різні вікові групи в сусп.-ві вищогогороджуються неоднаково.

СТРАТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНА – позиція, яку займає та чи ін. етніч. спільнота в соц.-економ. ієрархії конкр. сусп.-ва. С.е. визначається прибутком, рівнем соц. самопочуття й певною мірою – етніч. походженням. Однією з основних ознак наявності стратифікації в сусп.-ві є нерівноправність станових етніч. спільнот.

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА. Основи суч. підходу до вивчення С.е. закладені *М.Вебером*, який розглядав *соц. структуру* як багатомірну *систему*. Система С.е. сусп.-ва детальніше аналізується в теоріях *функціоналізму* (*Т.Парсонс*, *Б.Барбер*, *К.Девіс*, *У.Мур*). Система С.е. розглядається як розподіл *соц. ролей і позицій*, об'єктивно необхідний для існування сусп.-ва. Соц.

відмінності стають *соц. стратифікацією*, коли групи людей розміщуються ієрархічно вздовж деякої шкали нерівності, що може виражатися у відмінності доходів, влади, престижу, віку, етніч. приналежності або за допомогою якоїсь ін. характеристики. Представники різних *страт*, відповідних різним рівням стратифікаційної ієрархії, переважно володіють подібними *життєвими шансами* і *життєвими стилями* та можуть володіти колективною ідентичністю, чим і відрізняються від представників ін. страт. Соціологи, як правило, розрізняють три основних типи соц. розшарування: *кастову*, *станову* і *класову* стратифікації. При цьому предметом дискусії є проблема універсальності стратифікації. Згідно з функціональною теорією С.е. *К.Девіса*, *У.Мура*, *Л.Уорнера* у всіх сусп.-вах існують позиції, які об'єктивно мають більшу функціональну значущість в порівнянні з ін., і які вимагають спец. кваліфікації. Існує, однак, певний дефіцит такої кваліфікації, оскільки талант – явище рідкісне, а навчання забирає у людей багато часу і грошей. Отже, необхідна система відповідних винагород для того, щоб стимулювати здібних людей для розвитку свого потенціалу. Ця винагорода, зазвичай, є наданням матер. стимулів і високого *соц. статусу* або *престижу*. С.е. універсальна, вона існує через необхідність сусп.-ва в заповненні позицій, які мають функціональну значущість. *Т.Парсонс* запропонував теорію С.е., яка містить шість положень: 1) у *індустр. сусп.-ві* аскриптивні критерії змінилися цінностями досягнення, а професійний розподіл існує через систему визнання заслуг; 2) статус професії відповідають ієрархії матер. винагород і соц. престижу у відповідності до їх функціональної значущості для сусп.-ва, тобто є

здатність виробляти певні необхідні товари і послуги; 3) високі винагороди необхідні для того, щоб спонукати людей виконувати функціонально значущі роботи; 4) існує певний *соц. консенсус* відносно значущості професій. Такий підхід *функціоналістів* у визначенні С.е. був критикований шерегом соціологів через те, що він недостатню увагу приділяє конфлікту і владі як аспектам С.е., а також багатству і власності, ігнорує чинник наслідування статусної позиції, реалії соц.-класової структури.

Дослідження С.е. здійснюється для різних наук-пізнавальних і практичних цілей – з метою прогнозування поведінки *електорату*, проектування життєвого середовища, визначення інноваційного потенціалу населення тощо. Відрізняють *одномірну С.е.* – спосіб, за яким класи (страти) виділяють за однією домінуючою ознакою, і *багатомірну С.е.* – спосіб, за яким класи (страти) визначаються за кількома ознаками (освіта, професія, дохід тощо). У вивченні С.е. переважають три напрями. Перший напрям за критерієм поділу бере соц. престиж, який втілюється в певній колект. думці про "вище – нижче" положення груп чи індивідів. Другий – головною вважає самооцінку людей відносно їх соц. позиції. Третій – при описі розшарування використовує такі суб'єктивні критерії, як професія, дохід, освіта тощо. Див.: *Диференціація соціальна; Клас соціальний; Статус соціальний; Статус соціальний; Стратифікаційні системи; Функціоналізм*.

СТРАТИФІКАЦІЙНІ СИСТЕМИ. У соціології існує велика кількість стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке сусп.-во. З кожним з них пов'язані особливі способи детермінації і відтворення соц. нерівності. Характер соц. розшарування і спосіб його утвердження в своїй єдності утворюють те, що

називається "С.с.". Можна виділити такі типи С.с.:

Тип системи	Основи диференціації	Спосіб модифікації відмінностей
Фізико-генетична	Стать, вік, фізичні дані	Фізичний примус, звичай
Рабовласницька	Права громадянства і власності	Військовий примус, кабальне право
Кастова	Релігійний, етнічний поділ праці	Релігійний ритуал, етніч. замкненість
Станова	Обов'язки перед державою	Правове оформлення
Етаратична	Ранги за владною ієрархією	Військово-політ. панування
Соц.-професійна	Рід занять і кваліфікація	Освітні сертифікати
Класова	Розміри доходів і власності	Ринковий обмін
Культурно-символічна	Сакральне знання	Релігійне, наук. та ідеол. маніпулювання
Культурно-нормативна	Норми поведінки, стиль життя	Моральне регулювання, подраження

Див.: Страта; Стратифікація соціальна; Стратифікація етнічна.

СТРЕС СОЦІАЛЬНИЙ – особливий стан соц. об'єкта, який містить різні види

соц. напруження, тиску, екстремальних навантажень тощо, викликаних різними чинниками соц. життя (швидкістю і частотою соц.-культ. змін, формою зайнятості, міграцією, урбанізацією, маргілізацією і т.д.).

СТРОННІ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1826-1889) – укр. і рос. історик, соціолог, педагог. Коло його соціол. інтересів: *сусп-во*, його структура і розвиток. На його думку, будь-яке сусп-во, під яким він розуміє *державу*, і *сім'ю*, і людство загалом, має спільні риси, подібні закони. Такою спільною рисою всіх сусп-в є їх пірамідална будова. У верхівці піраміди перебуває активна меншість – аристократія, внизу – більшість, демократія, у середині – ти-мократія. Така будова сусп-ва потрібна не лише для руху, *прогресу*, але і для рівноваги, порядку. При пірамідальній будові сусп-ва, де більшість розташована внизу, а відповідно там перебуває і центр ваги, ніякі коливання меншості, яка перебуває вгорі, не в змозі вивести сусп-во з рівноваги настільки, щоб загрожувати йому падінням. С. визнавав поступальний розвиток сусп-ва. Нормальний плин соц. життя уявляється йому у вигляді хвилі, двома боками якої є акції і реакції. Акція – це дія в напрямку головної, загальної течії життя, а реакція – дія в напрямку, протилежному цій течії. С. говорить і про соц. патології (бунт, революцію), які порушують нормальний плин життя, спотворюють духов. і матер. цінності. Праці С.: "Політика як наука" (1872), "Історія суспільності" (1885).

СТРУВЕ ПЕТРО БЕРНГАРДОВИЧ (1870-1944) – рос. представник легального *марксизму*, який виступав проти народницької ідеології. Він займався соц. політикою, соц. реформами, соц. прогресом. Вперше здійснив спроби внести в марксизм ідеї неокантіанства. Виступав проти революції, протиставляючи їй шлях реформ. Його найважливіші праці:

"Критичні нотатки до питання про економічний розвиток Росії" (1894), "Моїм критикам" (1896), "Проти ортодоксальної нетерпимості. Pro domo sua; На різні теми" (1902).

СТРУКТУРА КОНКРЕТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – сукупність сталих зв'язків, які забезпечують єдність компонентів і цілісність дослідження; його відповідність основам наук. знання, – об'єктивності, відтворюваності, точності тощо. Основні елементи С.к.с.д.: 1) суб'єкт (дослідник, наук. колектив); 2) об'єкт вивчення; 3) предмет дослідження, загальний задум (проект); 4) проблемна ситуація; 5) завдання, цілі, гіпотези; 6) вихідні і похідні наук. поняття; 7) заг. і спец. методол. основи (принципи, правила, способи, вимоги); 8) попередня і заключна (за результатами дослідження) *соціол. інформація*; 9) методи і способи одержання наук. даних; 10) планування і організація дослідження; 11) аналіз і узагальнення одержаних результатів. Див.: Дослідження соціологічне; Соціологічне знання.

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЇ – система взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соц. процесів різних рівнів про життєдіяльність окремих людей, *соц. груп* чи *сусп-ва* в цілому. Структура знань будь-якої науки завжди обумовлена тими завданнями, які вона ставить, і тими функціями, які вона виконує. Соціологія не є винятком. Її структура обумовлена тим, що вона вирішує наук. проблеми, пов'язані з формуванням знань про соц. дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів *соц. розвитку*, розробкою соціол. концепцій, методології і методів *соціол. дослідження* тощо. Елементами С.с.с.: 1) фундаментальні загальносоціол. теорії; 2) спец. соціол. теорії; 3) конкр.-соціол. (емпір.) дослідження.

Фундаментальні соціол. теорії вишкляли з *соц. філософії* і *психології*; вони засновувались на спостереженнях, умовиводах і узагальненнях різних аспектів сусп. життя, які давали відомості про єдині для всіх соц. структур закони поведінки людей. Концепції, що висувуються соціологією на фундаментальному рівні, відрізняються високим ступенем абстракції, при цьому, як правило, не виділяються для вивчення такі конкр. соц. одиниці, як соц. група або соц. процес. На фундаментальному рівні осмислюються найбільш заг. питання розвитку і функціонування сусп-ва і місця в ньому людської *особистості*. Гносеологічні проблеми питання соціології, проблеми побудови структур соц. асоціацій, побудови математичних моделей *соц. спільностей* і *процесів*, ведеться розробка методів вивчення соц. процесів і явищ і т.д. Саме на фундаментальному рівні здійснюються взаємозв'язки соціології з філософією, історією, психологією, культурологією, політологією, економікою та ін.

Спец. соціол. теорії або теорії середнього рівня (цей наук. термін був введений у практичну діяльність дослідників амер. соціологом *Р.Мертномом*) уточнюють положення заг. соціол. теорій щодо окремих видів, механізмів *соц. взаємодії*, *соц. явищ*, які відбуваються в окремих галузях життєдіяльності людей, в окремих *соц. спільностях*, *соц. ін-тах*. Спец. соціол. теорії – це теорії, які перебувають у проміжному просторі між частковими, але теж необхідними, робочими гіпотезами, які у великій кількості з'являються в процесі повсякденних досліджень, і систематичними спробами створити єдину теорію, яка б пояснювала всі типи спостережуваної *соц. поведінки* соц. організацій і соц. змін. Такі теорії покликані узагальнювати і структурувати емпір. дані в межах окремих галузей *соціол. знання*. В спец. соціол. теорії-

ях, де в цілому використовуються ідеї і термінологія, запозичені із фундаментальних соціол. теорій, сформована своя система специфічних понять і визначень, які застосовуються лише в цій галузі соціол. досліджень. Отже, ці теорії є відносно самостійними, і, разом з тим, вони тісно пов'язані як з емпір., конкр.-соціол. дослідженнями (які постачають необхідний матеріал для їх створення і розвитку), так і з загальносоціол. теорет. побудовами, які дають можливість використати найбільш загальні теорет. розробки, моделі і методи досліджень. Це проміжне становище спец. соціол. теорій дозволяє їм відігравати роль моста між "високою" теорією і емпір. даними, одержаними в результаті дослідження конкр. явищ і процесів. Спец. соціол. теорії забезпечують: 1) можливість створення міцної і зручної теорет. основи для досліджень конкр. галузей людської діяльності і окремих соц. структур без використання громіздкого і зайвого абстрактного понятійного апарату фундаментальних теорій; 2) тісну взаємодію з реальним життям людей, яке завжди перебуває у полі зору теорій середнього рівня, що відбивають практичні проблеми життя сусп-ва; 3) демонстрування можливостей і переконання в достовірності соціол. досліджень в очах *менеджерів*, науковців і спеціалістів неосоціол. галузей знання. Сьогодні спец. соціол. теорії міцно увійшли в наук. практику. З ними пов'язана більш вузька спеціалізація соціологів, напр., з'явилися соціологі, які працюють лише в галузі *соціології вільного часу* або *соціології культури*, збирають емпір. дані, узагальнюють їх і роблять теорет. висновки і моделі лише в межах цих галузей соціол. знання. Разом з тим, з введенням у наук. практику теорій середнього рівня зростає ефективність діяльності соціологів, які займаються фундаментальними дослідженнями, тому що вони стали одер-

жувати великі теорет. розробки в окремих галузях соціології і узагальнювати їх, не звертаючись постійно власне до емпір. даних. Усі теорії середнього рівня можна умовно поділити на три групи: 1) теорії *соц. ін-тів*, які вивчають складні соц. залежності і відносини; 2) теорії *соц. спільностей*, які розглядають структурні одиниці сусп-ва – від *малої групи* до *соц. класу*; 3) теорії спеціалізованих *соц. процесів*, які вивчають *соц. зміни і процеси*. Чисельність теорій середнього рівня в кожній з виділених груп може зростати в процесі поглиблення і розвитку вивчення сусп-ва, розвитку соціол. науки.

Третій структурний елемент соціол. знання – конкр.-соціол. аналіз (методологія конкр.-соціол. досліджень, першине узагальнення емпір. даних). Це вимірювання конкр. *соц. процесів* на основі тих підходів, принципів, понять, показників, які дають фундаментальні соціол. і спец. теорії. Згідно з метою соціол. досліджень їх поділяють на фундаментальні та прикладні. Метою фундаментальних є розвиток *науки*. Прикладні ж вирішують завдання, пов'язані з використанням знань для удосконалення *соц. процесів*, розв'язання практичних завдань життєдіяльності сусп-ва. Спец. соціол. теорії та конкр.-соціол. дослідження мають більш яскраво виражений прикладний характер, ніж фундаментальні і загальносоціол. теорії. Вони безпосередньо зорієнтовані на вирішення тих чи ін. соц. проблем. Проте глибокі фундаментальні дослідження також можуть мати вихід до царини прикладної соціології, здобуті шляхом проведення поглиблених досліджень, використовуються для розвитку соціол. теорій. Усі структурні елементи соціології тісно пов'язані між собою і утворюють єдину систему соціол. знання. Див.: *Прикладна соціологія; Практична соціологія; Соціологія; Соціологія як наука.*

СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ЕТНІЧНА – стійкі і впорядковані зв'язки між етніч. спільнотами (*народ, нація, етніч. група*), та ін. структурними елементами сусп-ва (*класи, професійні групи* тощо) або з сусп-вом в цілому, а також всередині етніч. спільнот. Вони обумовлюються соц.-економ. природою сусп-ва, відносинами класів і ін. соц. груп, системою розподілу праці, яка істор. склалась. Етніч. структура є складовою частиною *соц. структури сусп-ва*. Етніч. структура – досить стійка, але, разом з тим, може змінюватися під впливом соц., економ. та політ. чинників. Див.: *Соціальна структура; Стратифікація соціальна; Стратифікаційні типи.*

СТРУКТУРАЛІЗМ – загалом, не вказуючи на існування окремої школи, цей термін часто використовується для позначення специфічного стилю соціол. роботи. У найзагальнішому розумінні він означає ті соціол. *концепції*, в основі яких лежить поняття *соц. структури* та ідея того, що сусп-во є нервним відносно індивідів. Однак у більш вузькому значенні структуралістами називають тих теоретиків, які вважають, що існують шерег соц. структур, які не спостерігаються, і на яких базуються спостережувані *соц. феномени*. Найбільш відомим структуралістом є антрополог *К. Леві-Строс*, представник С. як інтелектуального руху, який існує, зокрема, у Франції і охоплює антропологію, соціологію, лінгвістику і літературознавство. Деякі соціологи, зокрема *Л. Альтюссер*, приймали структуралістський підхід для того, аби вивчати соц. феномени шляхом аналізу основоположних структур способу виробництва. Суч. структуралістські положення були піддані серйозній критиці як не істор., не верифікаційні і такі, що зневажають роль творчої діяльності людей. Див.: *Діяльність і структура.*

СТРУКТУРАЦІЯ – це поняття, використовуване *Е. Гідденсом*, виражає швидше взаємну залежність, аніж протилежність людської *діяльності* і *соц. структури*. Соц. структури не слід розглядати як такі, що перешкоджають дії або стримують здатність соц. діяча до дії, тому що вони мають безпосереднє відношення до виробництва дії. Структурні властивості *соц. систем* роблять можливими дії людей, будучи, крім того, результатами цих дій. Ця ідея Гідденса була піддана критиці з кількох причин, але г.ч. за відсутність підтверджуючих її емпір. прикладів. Див.: *Діяльність і структура; Соціальна структура.*

СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД. Див.: *Підхід структурний.*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Аналіз структурно-функціональний.*

СТУДЕНСТВО – мобільна *соц. група*, метою існування якої є організована за певною програмою підготовка до виконання професійних і соц. ролей в матер. і духов. виробництві. Як соц. група, С. функціонує в системі вищої освіти, виступає як об'єкт виробництва, предметом якого є не річ, а сама *людина, особистість*. Тому головною формою виробництва є навч.-освітня діяльність. С. володіє всіма необхідними характеристиками, достатніми для віднесення його до особливої соц. групи. Ними виступають такі ознаки: виконання в сусп-ві певних функцій, об'єктивність існування, однозначна зумовленість *соц. поведінки* членів групи, цілісність і самостійність відносно ін. соц. груп, специфічні соц.-психол. риси і система *ціннісних орієнтацій*. Риси, які відрізняють С. від ін. соц. груп: характер праці студентів, який полягає в систематичному нагромадженні, засвоєнні та оволодінні наук. знаннями, і основні *соц. ролі*, які визначаються становищем С. як резерву *інтелекції* і його приналежністю до молодого поко-

ліній країни. С. – мобільна соц. група, оскільки її чисельність і склад постійно змінюються, щороку. Вищі навч. заклади приймають нових студентів і випускають нових спеціалістів.

СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *subjectum* – людина) *individuum*, який спрямовує на зовн. світ своє пізнання і дію. Позитивізм детермінує поведінку С.с. характером структур. Марксистська парадигма доводить, що характер матер. світу визначає свідомість, мислення і поведінку, хоча й визначається його активна роль у пізнанні і перетворенні дійсності. Т.Парсонс вважав, що дії С.с. детерміновані системою “взаємних очікувань”.

СУБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ – у широкому розумінні, сусп-во в цілому, як самопізнавальна соц. система; в конкр. соціол. дослідженні – *соціологи*, які входять до складу дослідницьких груп і установ, що організовують і здійснюють процес пізнання *соц. явищ* з метою їх вивчення і пояснення. С.с.п. нерозривно пов'язаний з об'єктом, який пізнається. Хоча соц. явища і процеси, як об'єктивна реальність, існують незалежно від С.с.п., об'єктом пізнання вони стають лише при його наявності. Отже, в процесі соціол. дослідження реалізується суб'єктно-об'єктний зв'язок як головне гносеологічне відношення. Див.: *Дослідження соціологічне; Соціолог.*

СУБКУЛЬТУРА – одне з базових понять *соціології культури*; система *цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів* певної соц. групи, яка відрізняється від пануючої, заг. домінуючої в сусп-ві культури, хоча і пов'язана з нею. В суч. сусп-ві існує багатоманітність таких С., однак в соціології це поняття найбільше застосовується при дослідженні молоді і девіантності. Використання поняття С. пов'язано з двома основними аналітичними проблемами: 1) все ще не відомо, що є основними визначальними чинниками розвитку

С. Деякі дослідники вважають, що найновіші С. *феномени* є фактично ухиленням робітничого класу від вимог культури класу пануючого; 2) поняття С. передбачає існування пануючої культури, що легко розпізнається. Однак фрагментація суч. культури робить проблематичним розпізнавання такої загальної за визначенням культури, як пануюча. Вивчення С. досить важливе, оскільки кожне сусп-во має не просто заг. вид культури, а достатньо строкату мозаїку з С., які по-різному взаємодіють між собою. С. – це початковий рівень, який може перерости в *контркультуру*, яка негативно відноситься до *домінуючої культури* і далі може трансформуватися в альтернативну культуру. Альтернативна культура може існувати осібно, не проходячи фази контркультури. Найвищий рівень окреслення специфіки С. – її стиль (Д.Хебайр), який формує контакти даної групи з ін. молодіжними та девіантними С. Див.: *Девіантна поведінка; Культура; Контркультура; Популяризація культури.*

СУДАКОВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (нар. 1952, м. Київ) – укр. соціолог, закінчив філос. ф-т Московського держ. ун-ту ім. М.В.Ломоносова (1978), докт. соціол. наук (1996). Працює пров. наук. співроб. відділу теорії та історії соціології Ін-ту соціології НАНУ. Автор 40 друкованих праць з проблем теорії та методології соціол. пізнання, *соц. технологій та соц. безпеки*, серед яких монографія “Соціологічне пізнання: сучасні тенденції і стимули розвитку” (1995).

СУЩИД – умисне позбавлення себе життя, одна з форм поведінки, що відхиляється. Див.: *Девіантна поведінка.*

СУІМЕНКО ЄВГЕН ІВАНОВИЧ (нар. 1932, м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.) – укр. соціолог, фахівець з питань *економ. соціології та соціології праці*, докт. філос. наук, проф., дійсний член Укр. академії нац. прогрес-

су. Закінчив істор.-філос. ф-т Дніпропетровського ун-ту (1957). Після закінчення аспірантури (1963) працював у Дніпропетровському держ. ун-ті на кафедрі філософії, у 1984 р. очолював відділ соц. проблем виховання молоді Ін-ту філософії АН України, з 1991 р. працює в Ін-ті соціології НАНУ. Упродовж 90-х рр. досліджує соц.-економ. проблеми підприємства та приватизаційних процесів в Україні. Має близько 100 друкованих праць, серед яких: “Актуальні проблеми соціології праці” (1974, у співавт.), “Психологія єдиноначальності і колегіальності” (1979, у співавт.), “Керівник – організатор і вихователь” (1985, у співавт.), “Діалектика становлення і розвитку відносин колективності” (1988), “Молодий робітник у бригаді” (1989), “Учнівська молодь: соціальні проблеми самоуправління” (1991), “Підприємець України: Ескізи до соціального портрету” (1995, у співавт.).

СУКЦЕСІЯ – положення у соціології поселень, при якому одна група замінює ін. в якості пануючої на території міста.

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ СТАТУСУ.

Див.: *Статусу суперечливість.*

СУПЕРЕЧНОСТІ СОЦІАЛЬНІ –

суперечності, які виникають в процесі розвитку *соц. сфери* або *сфери соц. відносин* і виражають протилежні або різні тенденції цього розвитку. С.с. відіграють позитивну і негативну, прогресивну і регресивну роль залежно від їх типу, соц. носіїв, характеру розвитку. С.с. відображають розвиток *сусп-ва* і виступають як протиріччя між існуючими формами *соц. життя*, у т.ч. механізмами *соц. управління*, і новими потребами сусп. розвитку, які вимагають цілеспрямованої зміни цих форм і механізмів. С.с. пов'язані з неспівпадінням, розбіжностями інтересів певних *соц. груп*. Вчасне виявлення і вирішення таких С.с. є необхідною умовою використання їх як джерела

поступального розвитку сусп-ва. Застій у соц.-економ. і духов. житті є результатом недостатньої уваги до С.с. Ігнорування їх виникає тоді, коли соц. структура розглядається як структура без динамізму і проблем, що безпосередньо пов'язані із різноманітністю інтересів груп і верств структури.

СУСПІЛЬНА КРИЗА – такий стан соц. організму, коли переважають дисфункційні явища.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ – процес існування, розвитку і взаємодії соц. суб'єктів, що відбувається в конкр. істор. умовах і характеризується певною системою форм *діяльності, відносин, спілкування, духов. освоєння* і перетворення людиною дійсності. Специфічною ознакою С.ж. є єдність матер. і духов., стихійного і свідомого, на відміну від тваринної “гри”, стихійних природ. сил. Постаючи як трисядний процес самозбереження, самовідновлення і взаємодії соц. організмів, С.ж. не зводиться до причинно-наслідкової залежності духов. від матер. чи навпаки. Сусп. свідомість і сусп. буття є лише моментами життєдіяльності соц. цілого як основні, що зумовлює їх суть і характер. Див.: *Суспільство.*

СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР. Суть теорії С.д. полягає в поясненні походження держав, взаємних прав і обов'язків в сусп-ві та їх ролі як соц. припису. Т.Гоббс в “Левіафані” стверджує, що в досоц. “природному стані” людям була властива абсолютна особиста *свобода*, але ця абсолютність означала, що їм загрозували фізичне насилля й експлуатація. З метою усунення цієї загрози люди вступають один з одним в С.д., відмовляючись від абсолютної індивід. свободи на користь третьої сторони (*держави*), яка буде забезпечувати *соц. порядок і стабільність*. Теорія С.д. одночасно легітимізує державну *владу* і надає людям право на здійснення революції у

тому випадку, якщо держава виявиться нездатною виконувати мінімальні вимоги цивілізованого життя.

Укладання договору передбачає володіння такою мовою, на якій можна буде сформулювати умови цього договору. В соц. теорії ідея С.д. відіграла важливу аналітичну роль в обґрунтуванні відносин власності і визначення між діями держави щодо індивід. прав. Теорія С.д. лежала також в основі аналізу прав власності Дж.Локка і концепції "загальної волі", як основи правління, Ж.Руссо. У суч. соціології Т.Парсонс зробив спробу довести, що фундаментом сусп-ва є не С.д. і державний апарат примусу, а існування консенсусу відносно цінностей і норм. Див.: *Порядок соціальний*.

СУСПІЛЬНИЙ НАСТРІЙ - соц.-психол. явище, що виражається у певному стані почуттів і умов певних соц. груп у певний період часу. С.н. впливає на людей, на поведінку різних колективів, груп, класів сусп-ва, націй та народів. Вивчення С.н. допомагає визначити психол. джерела різних ідеол. форм, соц.-психол. механізми масових соц. рухів. С.н. проявляється у всіх сферах соц. життєдіяльності: на виробництві, у побуті. Він характеризується певною предметною спрямованістю (політ., естетичною, релігійною), а також характером і рівнем емоційності (апатія, депресія, ентузіазм). Соціол. аналіз С.н. спрямований, перш за все, на визначення тенденцій його зміни. Для цього необхідно виявляти ті об'єктивні процеси, які зумовлюють його формування або, навпаки, перешкоджають його виникненню і поширенню. Необхідно також досліджувати особливості С.н. у різних соц. групах. Вони проявляються у зміні задоволеності індивідів різними аспектами сусп. життя, в їх установках на соц. активність чи пасивність, в оцінках перспектив розвитку сусп-ва. Ці тенденції можуть бути зафіксованими при вив-

ченні громад. думки, соц. задоволеності і задоволеності працею за допомогою контент-аналізу ЗМК і т.д.

СУСПІЛЬНИХ РУХІВ СОЦІОЛОГІЯ - це напрям досліджень соціології, який вивчає спільну діяльність людей, об'єднаних заради досягнення поставленої мети. У найзагальнішому розумінні С.р. можна визначити як спільне прагнення людей до реалізації заг. мети. С.р. є своєрідною формою вияву активності людських мас. Вони не мають тривалих організаційних структур і фіксованого членства. Усі сусп. рухи є соц., оскільки безпосередньо стосуються громадянського сусп-ва, є його породженням або передумовою для створення; їх діяльність динамічна, спресована у часі. Різновидами С.р. є еколог., молодіжні, жіночі, сусп.-політ. та ін. Рухи виконують функції індикаторів незадоволення громадян, є компонентом системи груп тиску на центри прийняття рішень, інституціоналізованим каналом залучення громадян до сусп. процесів, а відтак - засобом сприяння прийняттю оптимальних рішень щодо соц. управління державою і сусп-вом. С.р. виникають із появою сусп. потреби у соц. змінах, яка призводить до контактів найактивніших індивідів і формування ініціативної групи; на основі індивід. прагнень формуються програмні принципи, які зреалізують широкі кола прихильників. Активність руху знижується після досягнення поставленої мети або за неможливості її реалізації. Як правило, С.р. припиняють свою діяльність або реформується у політ. партію. Див.: *Діяльність соціальна; Діяльність і структура; Нові соціальні рухи; Рухи соціальні*.

СУСПІЛЬСТВО - категорія повсякденного знання, згідно з якою межі С. еквівалентні кордонам суч. націй-держав. Хоча на практиці соціологи часто оперують цією повсякденною технологією, вона не зовсім відповідає їхнім зав-

данням, тому що кордони С. не завжди співпадають з кордонами політ. формувань (як у випадку з "палестинським сусп-вом"). Деякі марксистки й досі, з метою усунення певних термінологічних недоречностей, заміняють поняття С. поняттям "сусп. формація", однак на практиці ці два терміни не є тотожними. Правильно говорити про те, що соціологія полягає в аналізі "соц.". При цьому соц. може досліджуватися на будь-якому рівні (напр., на рівні взаємодії між двома індивідами, на рівні соц. груп, великих організацій чи сусп-в в цілому). Див.: *Соціологія*.

СУСПІЛЬСТВО ДОЗВІЛЛЯ - концепція сусп-ва, в якому праця втрачає своє попереднє основ. значення. Див.: *Дозвілля соціологія; Дозвілля час*.

СУСПІЛЬСТВО ДОСТАТКУ - термін, запропонований Дж.Гелбрейтом для характеристики тих сусп-в, яким вдалося досягнути істотного покращання добробуту населення і вирішити проблеми нестачі товарів. Але, як вважав Гелбрейт, концентрація багатства у таких сусп-вах, в т.ч., у приватних руках, призводить до загострення соц. неблагополуччя.

СУСПІЛЬСТВО КЛАСОВЕ - сусп-во, в якому існує поділ на основні класи.

СУСПІЛЬСТВО СЕГМЕНТАРНЕ - форма бездержавного сусп-ва, основ. способом соц. організації якого є система. Походження, тобто членство в групі походження визначається з т.з. спільних предків (вершинного предка).

СУСПІЛЬСТВО СКЛАДНЕ - результат структурної диференціації. Попередньо термін був популярним, а сьогодні його використовують рідко. Див.: *Еволюційна теорія; Індустріальне сусп-*

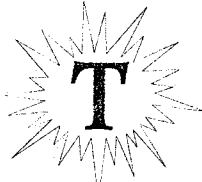
пільство; Зміна соціальна; Функціоналізм.

СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ. Див.: *Споживання суспільство*.

СУСПІЛЬСТВО ТЕХНОТРОННЕ - якісно новий тип сусп-ва, заснований на нових досягненнях електроніки, інформатики, кібернетики, що розвиваються за логікою наук.-техн. раціональності та інтелектуальної технології, не зазначаючи істотних впливів з боку соц., політ. чи культ. сфер життя сусп-ва. У С.т., на думку З.Бжезінського, будуть усунені політ. та ідеол. конфлікти, партії і профспілки, вирішені проблеми голоду, бідності, вільного часу, екології тощо, оскільки до влади прийде "нова технологічна еліта".

СФЕРА СОЦІАЛЬНА - одна з основних сфер сусп. життя (поруч з економ., політ. і духов.), яка охоплює інтереси індивідів, соц. груп, класів, націй, відносини сусп-ва і особистості, умови праці і побуту, здоров'я, відпочинку, раціонального використання позаробочого, в тому числі і вільного часу. С.с. характеризується певною самостійністю, сталістю і цілісністю. Найближчою категорією С.с. є "соц. простір" як форма існування та необхідна умова розвитку "соціальності". Отже, С.с., як соціол. категорія, є простором відтворення реального повсякденного життя, розвитку і самоздійснення соц. суб'єктів (особистості, групи, спільноти). Структура С.с. складається з трьох взаємопов'язаних частин: 1) соц. структури суспільства; 2) соц. інфраструктури; 3) соц. інтересів, потреб, очікувань, мотивів і стимулів. С.с. функціонує і розвивається у взаємодії з ін. сферами сусп-ва - економікою, політикою, культурою. Див.: *Інфраструктура соціальна; Позаробочий час; Соціальна структура*.

ТАБУЛА РАСА (лат. *dosliвно* – чиста дошка) – термін англ. філософа Дж.Локка, яким він характеризував початковий стан свідомості людини, душі дитини. Локк, ведучи боротьбу проти Декарта і Лейбніца, стверджував, що людина не має ніяких вроджених ідей чи принципів. Усі свої ідеї, поняття *людина* набуває в процесі життя, з власного досвіду. Тому початковий стан свідомості людини Локк порівнює з *tabula rasa*, з чистою дошкою, на яку предмети зовн. світу наносять свої знаки, образи, імена шляхом впливу на органи чуття людини.

ТАКСОНОМІЯ – класифікація *феноменів*, яка протиставляється їх поясненню. Напр., сутність ідеї типових перемінних *Т.Парсона* полягає в тому, щоб запропонувати *Т. людської дії*.

ТАНЧЕР ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1943, м.Сизрань, Росія) – укр. соціолог, фахівець з *теорет. соціології* та історії соціол. думки, докт. філос. наук (1987), академік Укр. академії політ. наук (1993). Закінчив Київський нац. ун-т (1965). Після закінчення аспірантури в Ін-ті філософії НАН України (1970) працював: наук. співробітником, стар. та провідним наук. співробітником, стар. та провідним наук. співробітником, зав. відділу історії та теорії соціології Ін-ту соціології НАН України. Автор понад ста наук. робіт з історії вітчизняної та зарубіжної соціол. думки, суч. проблем соціол. теорії. Серед них: “Очерки истории социологической мысли” (у співавт., 1992), “Курс истории теоретической социологии” (у співавт., 1995). За редакцією В.В.Танчера видано “Социологическая теория сегодня” (Зб. статей амер. і укр. тео-

ретиків, 1994). Він є також відповідальним ред. книги “Біля витоків соціологічної думки в Україні” (1995), співавт. підручника “Соціологія” (1996) та ін. колект. монографій, посібників тощо. Постійний автор журналу “Філософська та соціологічна думка”, де започаткував рубрики “Майстри світової соціології” і “Сучасна зарубіжна соціологія”, статей, у яких аналізуються ідеї *Дж.Александера*, *Дж.Тьорнера*, *Дж.Рекса* та багатьох ін. провідних теоретиків дисципліни; популяризатор класичного надбання світової соціології та фундаторів укр. соціол. науки. Член дослідницьких комітетів Міжнар. соціол. асоціації та асоціації політ. наук, учасник Ради з Міжн. зв'язків соціологів. Член САУ.

ТАРАСЕНКО ВАЛЕНТИН ІВАНОВИЧ (нар. 1940) – укр. соціолог, докт. соціол. наук, проф., закінчив філософський ф-т Київського ун-ту (1964), аспірантуру. У 1978 р. захистив канд., а у 1992 р. – докт. дис. Працює зав. кафедрою історії та теорії соціології Київського ун-ту, одночасно є провідним наук. співпрацівником Ін-ту соціології НАН України. Наук. інтереси: пізнавальні технології в соціології, *історія соціології*, галузеві соціології. Зробив вагомий внесок у розвиток *соціології споживання*. Основ. публікації: “Потребность личности: формирование, удовлетворение, развитие” (1982), “Споживання і споживанство” (1986), “Соціологія споживання: методологічні проблеми” (1993), “Аграрна реформа в Україні: соціологічна діагностика” (у співавт., 1998) та ін. Укладач і співавт. першого в Україні навч.-довідни-

кового посібника “Соціологія: короткий енциклопедичний словник” (1998).

ТАРД ГАБРІЕЛЬ (1843-1904) франц. соціолог, один з основоположників *соц. психології*. Порівнював *сусп-во* з мозком, клітиною якого виступає свідомість людини. Тому ставив перед собою ціль створити *соц. психологію*, яка повинна вивчати взаємодію індивід. свідомостей і тим самим виступати в ролі фундамента *соціології як науки* про сусп-во. Сусп. процеси пояснював дією психол. механізму “наслідування”, на якому будуються людські стосунки, тому вивчення цього явища для соціології вважає головним завданням. Цікавився також проблемами розвитку *мови, релігії, економіки, мистецтва, політики*. Основ. його праці: “Закони наслідування” (1892), “Соціальна логіка” (1901), “Суспільна думка і натовп” (1902), “Соціальні етюди” (1902).

ТАХТАРЬОВ КОСТЯНТИН МИХАЙЛОВИЧ (1871-1925) – рос. соціолог, представник течії *неопозитивізму*. Освіту здобув за кордоном, в Брюссельському ун-ті, був знайомий з П.Л.Лавровим, Г.В.Плехановим, *Є.В.де Роберті, М.М.Ковалевським*. Вихідною одиницею *соціол. аналізу* вважає “соц. спілкування”. Специфіку *соціол. знання* розкриває через його історію та предмет. На основі робіт “Первісне суспільство. Етнологічне дослідження” (1903), “Нарис з історії первісної культури” (1907), “Від представництва до народовладдя” (1907) написав книгу “Основні ступені розвитку суспільства”, яка так і не була опублікована. Будучи професором соціології, поряд з наук. займався викладацькою діяльністю, читав курси соціології в Петроградському ун-ті.

ТЕАТРУ СОЦІОЛОГІЯ – одна з найбільш складних за своєю структурою і змістом галузей *соціології мистецтва* і *художньої культури*, об'єктом дослід-

ження якої є соц.-театральна сфера як особлива соц. підсистема, а предметом соц.-театральна реальність, театр як *соц. ін-ст*, театральне життя і художньо-театральна діяльність, уособлена у *взаємодії її суб'єктів* (діячів театру, публіки, критики). Вона належить до найбільш “соціол.” різновидів *соціології художньої культури*, бо театр за своєю природою певною (соц.-художньою) мірою моделює сусп-во, а тому стає предметом особливо гострої його зацікавленості.

Протосоціол. вивчення театру знаходимо вже в творчості Платона і Аристотеля, які використовували відповідні предмети категорії Т.с. (“митець”, “публіка”, “театральні потреби” та ін.). Виділення Т.с. як галузі соціології мистецтва відбувається з системи театрознавчих наук відносно розробки її категоріального апарату і потреб в цілісному аналізі “наскрізних” ліній взаємин театру, публіки, критики, держави та ін., і в міру формування теорії “середнього” рівня в соціології. Т.с. змінюється відповідно зі становленням і зміною соціол. *парадигм (структурно-функціональний аналіз і т.д.)*. Європ. традицію соціол. вивчення театру започаткували і розвивали В.Браун, Ф.Фергюсон, *Г.Гурвіч, І.Девіньо, Г.Зіммель, Х.Фюген, Т.Адорно* та ін. У Росії соціол. дослідження театру, особливо проблеми “театр і глядач”, відображені в працях В.Ігнатова. В 20-і рр. ХХ ст. в центрі уваги знаходяться проблеми вивчення театральних потреб нового глядача та їх задоволення, складається галузь вивчення дитей-глядачів.

В Україні соціол. дослідження були започатковані в дореволюційний період (поч. ХХ ст.) в театрі Соловцова (м.Київ) і продовжені в 20-і рр. особливо інтенсивно в театрі “Березіль” за участю Л.Курбаса з метою пошуків найбільш адекватних засобів впливу на глядача, особливо з народу, та для визначення ху-

дожної перспективності тих чи ін. напрямків розвитку театру (дискусія Л.Курбаса та Г.Юри). Зароджується нова галузь знань "соціологія театральнo-художнього виховання", вивчення сільськогo театрального глядача. В 70-і рр. лабораторія вивчення творчих процесів (І.Зязюн, В.Гончар) досліджувала соц.-організаційні проблеми діяльності театральних колективів. Перше в укр. соціол. комплексне дослідження системи театральних відносин було проведено *О.Семашком*, І.Безгіним та С.Паламарчуком і продовжене в період перебудови і державотворення ("Соціально-художня ефективність діяльності театральних колективів України").

ТЕЗА ДЮГЕМА-КУАЙНА - т.з., згідно якої наука утворюється зі складної сітки суджень, *понять, гіпотез і теорій*, які оцінюються "в цілому" без можливостей виділити індивід. судження зі всієї системи суджень.

ТЕЙЛОРІЗМ. Див.: *Науковий менеджмент*.

ТЕОЛОГІЧНІ ПОЯСНЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ - соціол. пояснення є теологічними в тому випадку, якщо *соц. процеси* (зокрема, процеси *соц. зміни*) пояснюються шляхом посилання на якийсь остаточний стан, до якого ніби спрямовані ці процеси, або на кінцеву функцію, для здійснення якої вони розраховані. Напр., *О.Конт* стверджує, що людські сусп.-ва неминуче еволюціонують в напрямку вищого рівня *цивілізації*. Часто говорять про теологічність концепцій *Т.Парсонса* та ін. функціоналістів, які пояснюють, скажімо, суть системи *стратифікації* шляхом посилання на "потребу" сусп.-ва в ефективному розв'язанні завдань, що стоять перед ним. При цьому стає очевидним, що причиною певного соц. феномена виступають його наслідки у відношенні ін. феноменів. Таке пояснення є замкненим, або

тавтологічним. Див.: *Систем теорія; Стратифікація соціальна; Функціоналізм*.

ТЕОРЕМА БАЙЄСА - теорема, яка встановлює ймовірність настання однієї події, якщо відбулась інша. Т.Б. стосується зміни умов судження в міру надходження нової інформації, тобто гіпотези виробляються, перевіряються і переглядаються у світлі зібраних даних. Попередні оцінки за допомогою Т.Б. змінюються та мають поступитись місцем наступним визначенням.

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ - сукупність *соціол. досліджень*, орієнтованих на пояснення соц. дійсності, виявлення законів та закономірностей, тенденцій розвитку та функціонування *соціуму*, механізму дії цих законів у різних сферах *соц. життя*.

ТЕОРЕТИЧНО НАВАНТАЖЕНИЙ РЕЗУЛЬТАТ. Певна уява або ін. результат, одержаний в ході *емпір. дослідження*, є "теорет. навантаженим" в тому випадку, якщо він з необхідністю виводиться з певної теорії або має сенс лише в її контексті. Такий результат не може бути теорет. нейтральним, бо він первісно знаходиться під впливом тієї теорії, для підтвердження якої призначений. Деякі соціологи стверджують, що всі результати *соціол. досліджень* обов'язково несуть теорет. навантаження. Див.: *Об'єктивність*.

ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ - соціол. теорії, які знаходяться між теоретичними і *емпір. дослідженнями*, тобто займають середній рівень, і які забезпечують взаємозв'язок між ними в межах окремих галузей соціології. Поняття "теорії середнього радіусу дії" ввів у 1947 р. суч. амер. соціолог-функціоналіст *Р.Мертон*, який виступив проти ідеї і спроби *Т.Парсонса* створити всеохоплюючу, універсальну *теорію соц. дії* з позиції *структурного функціоналізму*. Вва-

жаючи постановку цього завдання передчасною, оскільки емпір. матеріалу ще недостатньо, *Р.Мертон* вважав, що в центрі уваги соціології повинна знаходитися розробка саме Т.с.р., яка здатна забезпечити дослідження питань реального *уль-равління* соц. процесами. Ці теорії покликані об'єднати у собі переваги як емпір., так і теорет. Вони не зводяться лише до рівня емпір. узагальнення і базуються на теорет. розробках більш високого рівня узагальнення. Прикладами Т.с.р. можуть бути особливо глибоко розроблені у *Р.Мертоні теорії девіантної поведінки і аномії*. Т.с.р. відіграли значну роль у боротьбі з чистим *емпіризмом* і в активізації *теорет. соціології*. Нині Т.с.р. розглядаються як спец. соціології, напр., *соціології особистості, сім'ї, праці, побуту, міста, села, освіти* і т.д.

ТЕОРІЯ (гр. *theoria* - спостереження, дослідження) - система керівних ідей, *гіпотез* в тій чи ін. галузі знання; узагальнений досвід людей; сукупність знань про природу і сусп.-во, накопичених в ході сусп.-істор. життя.

ТЕОРІЯ ДІЇ. Див.: *Дії теорія*.

ТЕОРІЯ ІДЕАЛЬНИХ ТИПІВ. Див.: *Ідеальних типів теорія*.

ТЕОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА. Див.: *Індустріального суспільства теорія*.

ТЕОРІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА. Див.: *Інформаційного суспільства теорія*.

ТЕОРІЯ КІНЦЯ ІДЕОЛОГІЇ. Див.: *Кінець ідеології теорія*.

ТЕОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ. Див.: *Комуникативної дії теорія*.

ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ. Див.: *Конфлікту теорія*.

ТЕОРІЯ КОНЦЕНТРИЧНИХ ЗОН. Див.: *Концентричних зон теорія*.

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ. Див.: *Культурно-історичних типів теорія*.

ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ. Див.: *Модернізації теорія*.

ТЕОРІЯ "НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ". Див.: *"Наклеювання ярликів" теорія*.

ТЕОРІЯ ОБГРУНТУВАННЯ. Див.: *Обгрунтування теорія*.

ТЕОРІЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ. Див.: *Раціонального вибору теорія*.

ТЕОРІЯ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ. Див.: *Світової системи теорія*.

ТЕОРІЯ СИМВОЛІЧНОГО ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ. Див.: *Символічного інтеракціонізму теорія*.

ТЕОРІЯ СИСТЕМ. Див.: *Систем теорія*.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНА (гр. *theoria* - розглядаю, вивчаю) - комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення *соц. процесів і явищ*.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ. Див.: *Соціального обміну теорія*.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ. Див.: *Дії соціальної теорія*.

ТЕОРІЯ СТАДІЙ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ. Див.: *Стадій економічного зростання теорія*.

ТЕОРІЯ ЦІННОСТЕЙ. Див.: *Цінностей теорія*.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СПІЛЬНОСТЬ. Див.: *Спільність територіальна*.

ТЕРНЕР БРАЙАН С. (нар. 1945) - англ. соціолог, декан ф-ту гуманітарних наук в Дікінському ун-ті в Австралії. Закінчив ун-т Лідса, де в 1966 р. одержав ступінь бакалавра, а в 1970 р. - ступінь докт. філософії. Б. викладав соціологію в ун-ті Абердіна (від 1969 до 1974 р.), а потім Ланкастера (до 1978 р.), після чого повернувся в Абердін вже як стар. викладач. У 1982 р. він став проф. соціології у Фліндерському ун-ті (Південна Австралія), а у 1988 р. - проф. *соц. наук* в ун-ті Утрехта (Нідерланди). Перед останнім від'їздом на роботу в Австралію був проф. соціології ун-ту Ессекса (Анг-

лія). Серед його публікацій – “Вебер і іслам”, “Марке і кінець орієнталізму”, “За Вебера”, “Конфесія” (у співавторстві з М.Хепуотом), “Релігія і соціальна теорія”, “Тіло і суспільство”, “Громадянство і капіталізм”, “Рівність”, а також співавтор “Соціологічного словника” (1984, 1988, 1994).

ТЕРНЕР РАЛЬФ ГЕРБЕРТ (нар. 1919) – амер. соціолог, проф. соціології багатьох ун-тів світу. Є представником інтеракціоністського напрямку в соціології. Займається розробкою проблем сімейних і групових комунікацій (на прикладі студентських груп). Вивчає питання теорії ролей і рольової поведінки, теорії *соц. статусу*. На думку Т., моральною слід вважати таку поведінку індивідів, при якій збереження особистого статусу більш бажане, ніж збереження статусу соц. Відстоює думку про те, що відносини, які складаються в сусп-ві, є продуктами комунікації. Основна праця Т.: “Взаємодії в сім’ї” (1970).

ТЕРОРИЗМ – опозиційна діяльність екстремістських організацій чи окремих осіб, метою яких є систематичне чи одноразове застосування насильства (чи його загрози) для залякування урядів і населення. Т. проявляє себе як яскравий феномен суч., його перший серйозний прояв зафіксовано у 1972 р. Він не є знепеченням сил супротивника як війна та диверсії; він має на меті порушити основу *держави*, посіяти невпевненість, зробити паніку основним способом *поведінки* сусп-ва. Тобто, терористичні акти – це війна психол. характеру. Голов. завданням Т. є насадження атмосфери паралізуючого жаху та песимізму. Об’єктами Т. може бути все, що має якесь значення для *громадян, сусп-ва, держави*. Т. використовує весь арсенал боротьби, накопичений з найдавніших часів (“всі засоби

хороші для досягнення мети”): убивства політ. діячів, викрадення, погрози, вибухи у громад. місцях, біол. атаки, захоплення заручників тощо. Різновидами Т.с: 1) механічний і біол.; 2) ідеол. і релігійний; 3) правий (неофашистський, право-авторитарний) і лівий (революційний, анархічний). Чи не найбільшу загрозу для людства сьогодні становить біотероризм, спрямований на викликання наростаючої паніки, коли населення швидко вводиться в стан масового психозу (як писав Б.Шоу, “бути рабом страху – це найбільше рабство”). Система запобігання терактам, епідеміям і дії біол. чинників знаходиться у світі на низькому рівні. Спалахи терористичних дій стимулюють неправомірну поведінку жартівників та психічно хворих людей. “Авторами” терактів можуть бути як одиниці (напр., Тімоті Маквей), так і організовані групи (напр., Японська Червона Армія, Аль-Кайда). Боротьба з Т., здійснювана під егідою ООН, сьогодні стала пріоритетом міжнар. політики, але занепокоєння викликають спричинювані нею жертви серед мирного населення. Терористичні акти розглядаються як дії, спрямовані проти всього людства, а не проти однієї країни; боротьба з Т. не сприймається як боротьба з якоюсь релігією чи культурою. Від Т. відрізняють екстремізм як прихильність до крайнощів у політиці, який проявляється у запереченні існуючих норм, цінностей, притаманний маргіяльним верствам. Див.: *Насильство; Терор*.

ТЕСТ (англ. *test* – проба, випробування, дослідження) – важливий метод вимірювання складних властивостей і якостей людини, які не підлягають прямому, безпосередньому дослідженню, що забезпечує високу *валідність* масових соц. вимірів. Т. широко застосовується в психології і педагогії для проведення випробувань за допомогою стандартизованих

завдань з метою визначення рівня розумового розвитку, здібностей, вольових і ін. психофізичних характеристик людини. У цих науках розроблена теорія Т., яка специфічно використовується і в соціології. Т. в соціол. дослідженні – це наперед розроблений питальник, відповіді якого служать вихідним матеріалом *емпір. дослідження* з виявлення впливу суб’єктивного чинника на ті чи ін. *соц. явища та процеси* (напр., відношення до праці, до різноманітних цінностей і норм). Елементарним Т. є набір положень, з яких *респондент* вибирає ті, з якими він погоджується чи не погоджується.

ТЕХНІЧНИЙ (ТЕХНОЛОГІЧНИЙ) ДЕТЕРМІНІЗМ (гр. *techné* – майстерність, *logos* – вчення, лат. *determinare* – визначати) – достатньо розповсюджений суч. філос.-соціол. напрямок, який виходить з визнання вирішальної ролі техн. (технологічного) прогресу на суч. етапі сусп. розвитку. В технологічний чинник розвитку сусп-ва сьогодні включається не лише розвиток засобів виробництва, техніки, індустрії, але і технології науки, інформатики та ін. Якщо в *індустр. сусп-ві* головними рушійними силами була *праця і капітал*, то сьогодні – *наука, інформатика, технологія*. З цим пов’язані і багаточисельні технократичні теорії сусп-ва, які ратують за утвердження політ. влади технічних спеціалістів, *менеджерів* і ін. (Г.Скотт, *Т.Веблен*, Д.Бернхем, *Дж.Гелбрейт*, *Д.Белл* та ін.). Згідно Т.д., наук.-техн. і технологічний *прогрес* сам по собі призведе до назрілих і необхідних *соц. змін* (напр., до подолання *класової боротьби* і *соц. революцій, бідності, безробіття* і т.д.). Ін. представники цього напрямку (особливо, неомарксист), навпаки, свою увагу зосереджують на виявленні негативних соц. наслідків суч. “третьої індустріальної революції” (екол. катастрофи, дегуманізація сусп. життя,

відчуження, втрата свободи і т.д.), вважаючи, що в межах існуючих соц.-політ. систем вона веде людство до загибелі. Більшість соціологів вважає, що ця концепція Т.д. вводить в оману, оскільки вона ігнорує соц. зміни, які є необхідною умовою винаходу і застосування техн. новин. Див.: *Індустріальне суспільство*.

ТЕХНОКРАТІЯ – 1. Соц. верства вищих керівників виробництва (еліта); 2. Напрямок зах. сусп.-політ. думки, згідно якому суч. капіт. сусп-во регулюється принципами техніко-організаційної раціональності, носіями якої є технократи: інженери, організатори виробництва, експерти. Див.: *Технічний (технологічний) детермінізм*.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА – технологія організації сусп. процесів та *управління* ними з метою їх оптимізації, раціоналізації та підвищення ефективності. Характерними рисами Т.с. є: простота, масовість, гнучкість, канонізація принципів, стандартизація рекомендацій. Технологізація є необхідною передумовою соц.-інженерної діяльності незалежно від того, в яких масштабах (на якому рівні) вона здійснюється. Об’єктом Т.с. виступають сусп. відносини різної природи – економ., політ., ідеол. та ін., а також *соц. ін-ти*, що їх регулюють. Т.с. є опосередковуючою ланкою між сусп. теорією і практикою, що безпосередньо пов’язана з соц.-технологічною діяльністю. Як виробничо технологія – включає три відносно самостійні ланки: об’єктивно існуючі соц.-технологічні процеси в сусп-ві; соц.-технологічні знання; соц.-інженерну діяльність із застосування тих чи ін. знань. Першу теоретичну конструкцію *соц. інженерії* розроблено рос. соціологом О.О.Богдановим (Маліновським) в праці “Всезагальна організація науки (тектологія)”.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – сукупність переважно організаційних, методичних і техн. прийомів і способів збору, обробки і аналізу даних. Ін. словами, Т.с.д. – це те, що образно називають “кухнею” *соціол. дослідження*.

ТЕХНОТРОННЕ СУСПІЛЬСТВО.

Див.: *Суспільство технотронне.*

ТЕХНОФОБИЯ – негативне сприйняття соц. наслідків техн. прогресу; страх засилля техніки (особливо електронної).

ТИПІЗАЦІЯ – процес, шляхом якого люди типізують оточуючий їх світ; метод *соціол. дослідження*, в основі якого лежить виявлення подібності і розбіжності різноманітних соц. об'єктів, пошук надійних способів ідентифікації, стійких поєднань якостей *соц. явищ* в системі змінних, їх групування з допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі. Результатом Т. є виділення певних типів соц. явищ, які є ідеалізацією реально існуючих явищ і процесів. За способом побудови розрізняють емпір. і теорет. Т. Емпір. Т. пов'язана з систематизацією і узагальненням дослідницьких даних, з виявленням стійких ознак груп. Її надійність значно збільшилась завдяки використанню таксономічних процедур, теорії планування експерименту і комп'ютеризації. Теорет. Т. передбачає побудову концептуальної моделі, розуміння об'єкта як системи зі специфічними структурними рівнями організації і системоутворюючими чинниками. Побудова теорет. Т. є зв'язуючою ланкою між емпір. дослідженням і теорет. аналізом, оскільки виділений під час ідеалізації тип стає способом пояснення об'єктивної дійсності і перетворюється у соціол. теорію. Т. виявляється результатом складної теорет. реконструкції досліджуваних об'єктів, поєднанням ідеалізованого типу з емпір. даними, а дійсні соц. яви-

ща відображаються частково, оскільки вони виражають собою деякий заг. тип. Див.: *Феноменологічна соціологія.*

ТИПІФІКАЦІЯ – концептуальний процес, за допомогою якого соціологи і соц. актори організують своє знання про соц. світ з т.з. типових характеристик якостей людей, речей, подій.

ТИП ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНИЙ (гр. *typos* – форма, зразок) – узагальнене вираження сукупності повторюваних, суттєвих рис особистостей, що входять у будь-яку *соц. спільність*. На основі трикомпонентної соціол. структури особистості (включеності у соц. середовище, спрямованість особистості, життєвий контроль) можна виділити чотири основні типи особистості: 1) “гармонійний”, що характеризується широкою гамою зв'язків із *соц. середовищем*, наявністю чітко виражених цілей, вмінням керувати ходом подій свого життя; 2) “традиційний”, що характеризується середньою за рівнем включеністю у *соц. середовище*, обмеженим колом *соц. ролей*, які вони реалізують незалежно від *статусу*. При певній професійній спрямованості *статус* та її благополуччя слугують головним орієнтиром у житті; 3) “технократичний” – такий, що добре орієнтується в умовах соц. середовища, у життєвих колізіях, вмінє підкоряти життєві обставини своїм довгостроковим планам. Для людей цього типу характерне порівняно одноманітне життя, в якому переважає життєвий позитивний досвід і суттєве розмежування сусп. і власного. В орієнтаціях переважає службова кар'єра, особисте життя; 4) “неадаптований” – у житті цих людей переважає негативний життєвий досвід, найчастіше в силу їх особистісних властивостей. У багатьох представників цієї групи професійна дезадаптація пояснюється випадковістю вибору професії, що не відповідає їхнім індивід. особливостям. Вони по-

гано орієнтуються в умовах соц. середовища, не мають чітких орієнтирів у своєму житті.

ТИСКУ ГРУПА. Див.: *Група тиску.*

ТИХОНОВИЧ ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1932, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) – укр. соціолог. У 1955 р. закінчив істор. ф-т Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, у 1968 р. – аспірантуру Ін-ту філософії АН України. Працював учителем середньої школи, викладачем пед. училища, ред. літературного видавництва та редакції журналу “Філософська думка”. З 1971 р. – наук. співроб. Ін-ту філософії, а згодом – зав. сектора та відділу соц. психології Ін-ту соціології НАНУ. Канд. філос. наук (1970). Коло наук. інтересів: теорія і методологія *соц. психології*, соц.-психол. проблеми *особистості*, *соц. поведінки*, *способу життя* і життєтворчості, індивід.-особистісні чинники соц. процесу. Автор більш як 70 наук. праць, серед яких: “Мотиви трудової активності особи” (1972); “Формування розумних потреб особистості” (співавт.: О.Г.Злобіна) (1996); “Спосіб життя” (1980); “Стиль життя особистості” (1982); “Життя як творчість” (1985); “Життєвий шлях особистості” (1987) та ін.

ТІМАШЕВ МИКОЛА СЕРГІЙОВИЧ (1886-1970) – рос.-амер. соціолог, який займався проблемами *соціології права*. Як соціолог права, є представником т. зв. психологічної школи права, в межах якої за основу права приймається психологія *соц. групи*, а не окремого індивіда. Метою соціології права і соціології взагалі вважає встановлення законів, які регулюватимуть взаємодію сусп.-ва і права. Право виникає з появою соц. влади. Соціологію визначає як науку про сусп. взаємодію людей. Основні його праці: “Вступ у соціологію права” (1939), “Криза марксистської теорії пра-

ва” (1939), “Три світи: ліберальне, комуністичне і фашистське суспільство” (1946), “Соціологічна теорія” (1954).

ТОКВІЛЬ АЛЕКСІС ДЕ (1863-1947) – франц. політик і соціолог, вивчав сутність і перспективи демократії, яку вважав принципом соц. організації суч. сусп.-ва, протилежного феодальному. Перша фаза генези демократії – утворення абсолютних монархій, що є, на його думку, неминучим процесом, тому що існує закономірний перехід від одного стану сусп.-ва до ін., від феодальної нерівності до демократичної рівності. На його думку “демократична революція” повинна здійснюватись в ім'я свободи і рівності. Але між цими двома гаслами існує протиріччя, яке найбільш яскраво виразилось під час Великої Французької революції 1789-1794 рр. Згідно Т., необхідною умовою збереження свободи є розповсюдження релігійних переконань, які за своєю природою є несумісними з культом *держави*.

ТОМАС УІЛЬЯМ АЙЗЕК (1863-1947) – амер. соціолог і психолог, засновник Чиказької школи. Відомий своєю роботою (у співавт. з Ф. Знанецьким) “Польський селянин в Європі та Америці” (1918-1920). Займався дослідженнями з *соціології сексу*. В основі мотивів поведінки і установок він вбачає чотири “бажання”: нового досвіду, безпеки, визнання і панування. *Соц. поведінку* розглядає з точки зору “ситуативного підходу”: на відміну від бажань та інстинктів, мотиви не встановлюються заздалегідь, а проявляються в ході спостереження і порівняння поведінки в різних ситуаціях. В дослідженнях перевагу надавав аналізу особистих документів, біограмм, *включеному спостереженню* і т.п. Основні праці: “Польський селянин в Європі та Америці” (у співавт. з Знанецьким, 1918-1920), “Дитина в Америці” (1928).

ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА (франц. *total* – повний, цілком) – держава, лідери якої прагнуть до повного контролю над країною і її народом. Для таких держав характерні такі особливості: нав'язування певної ідеології, однопартійна система, застосування терору, контроль над ЗМІ, контроль над озброєнням і централізоване управління економікою.

ТОТАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ І.Гоффман визначав Т.і. як таке “місце проживання і праці, де значна кількість людей, що знаходяться в однаковій ситуації, відрізнана від більш широкої спільності на значний період часу, спільно веде закритий, формально адміністрований цикл життя”. Прикладами Т.і. є в'язниці, психіатричні лікарні, монастирі, школи-інтернати, трудові табори і військові казарми. Гоффмана цікавила переважно культура мешканців таких ін-тів, завдяки якій вони пристосовуються до формальної системи нагляду і зменшують її дію.

ТОФФЛЕР ОЛВІН (нар. 1928) – амер. публіцист і футуролог. На його думку, прискорення соц. і технологічних змін створює все більше труднощів для адаптації і веде до неминучої кризи. Кризу, яку переживав суч. сусп.-во, він пояснює переходом до нової цивілізації “третьої хвилі” (перша – аграрна цивілізація, друга – індустр.). Тільки при умові переходу до нових форм *соц. життя*, суч. сусп.-во може уникнути катаклізмів. Висуває свою концепцію майбутнього, яку називає “практонія”, в основі якої покладені ідеї екології та “м'якої технології”. Виступає за революцію в сфері мислення, піддає критиці суч. політ. систему, вважаючи її застарілою. Основні праці: “Шок майбутнього” (1970), “Екопазм” (1975), “Третя хвиля” (1980), “Зрушення влади” (1990).

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *traditio* – передача, оповідання). Еволюційною антропологією Т.с. роз-

глядається як особлива стадія, з якої починається розвиток більш складних *сусп.-в.* Т.с. вивчається як *доіндустр.*, невелике за масштабом, в якому відсутня писемність, а технологія є простою і традиційною. Близьким до поняття “Т.с.” є поняття “*примітивне суспільство*”.

ТРАДИЦІЯ – букв. Т. – це будь-яка людська практика, переконання, ін-ти або артефакти, які передаються від одного покоління до ін. Поняття “Т.”, зазвичай, означає той елемент *культури*, який є частиною заг. спадщини *соц. групи*. Т. часто вважається джерелом *соц.* стабільності і легітимності, однак, звернення до Т. може також мати важливе значення при протиставленні *традиційного сусп.-ва* сусп.-ву суч. і в суперечках про *принципи авторитету*.

ТРАНЗИТОЛОГІЯ – актуальний напрям суч. *соціол. аналізу*, покликаний на засадах еволюційно-функціонального і конфліктологічного підходів відтворити заг. інтегральну картину процесів *соц. зміни*. Її масштабів і рівнів, специфіки, внутр. і зовн. чинників, механізмів регуляції щодо шляхів і заходів сусп. вдосконалення. Термін Т. набув поширення в *соц. науці* наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *transformatio* – перетворення) – процес, який відбувається у *державках*, існуючих після краху комуністичного режиму і розпаду СРСР, т. зв. світової соціалістичної системи. Мова йде про подолання комуністичної спадщини в економіці, політиці, ідеології і побудову нової “постімперської державності”, про перехід до відкритого, демокр. сусп.-ва з ліберальною економікою, політ. та ідеол. плюралізмом. Як відзначив відомий укр. соціолог С.І.Головаха, саме “для соціологів період трансформації сусп.-ва є золотим віком”,

що безперервно відкриває нові сторінки в *соц. літописі* й надає унікальну можливість спостерігати за новими сусп. явищами та процесами”.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ – її якісна зміна еволюційним чи революційним шляхом залежно від технологічної і економ. структури.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – зміни, що торкаються всіх сфер життя сусп.-ва (економ., політ., культ.) і відбуваються як результат впливу нововведень на традиційні структури, взаємодії різноманітних аспектів модернізації, елементів традиціоналізму і консерватизму. Див.: *Соціальні зміни; Соціокультурна трансформація*.

ТРЕНДОВІ (ПОВТОРНІ) ДОСЛІДЖЕННЯ – вивчення змін усередині певної *генеральної сукупності* з перебігом часу. На відміну від *панельного дослідження*, не вимагається збереження в різних часових точках однієї і тієї ж вибірки. Див.: *Вибір-ка; Дослідження соціологічні; Панельне дослідження*.

“ТРЕТІЙ СВІТ” – країни розташовані головним чином в Азії, Африці, Лат. Америці і Карибському басейні, багато з яких були колоніями до сер. XX ст., а сьогодні мають нижчі рівні *індустріалізації* і заг. життєвого рівня, ніж промислово розвинуті. Термін уперше був використаний на поч. 1950-х рр. і прийнятий політ. лідерами країн “Т.с.”, які брали участь у русі за незалежність проти європ. колоніалізму. Він ніс позитивне навантаження: політ. і економ., їх країни будуть розвиватись ін. шляхом, ніж “перший світ” – Зах. Європа і США, а також “другий світ” – СРСР і радянський блок. Пізніше термін почав відбивати негативні аспекти низького життєвого рівня, великої *соц. нерівності*, економ. застою і політ. нестійкості, тому багато

людей, які проживають в цих країнах сьогодні не бажають, щоб до них застосовували цей термін.

ТРИАНГУЛЯЦІЯ ПІДХОДІВ – застосування багатьох різних методів дослідження, виходячи з переконання, що різноманіття підходів надасть більше можливостей для досягнення *вазідності*.

ТРИАДА – група, яка складається з трьох чоловік.

ТРУДОВА СИТУАЦІЯ. Див.: *Клас соціальний*.

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ – спільність людей, об'єднаних незалежно від форм власності цілісною діяльністю, єдністю цілей, інтересів, взаємною відповідальністю, організованих органами управління. Поняття Т.к. використовується для позначення, з одного боку, *соц. ін-ту* (напр., підприємства), з іншого – об'єднання людей, включених у трудову діяльність. Часто для позначення Т.к. використовують поняття “виробнича група” у контексті проблематики трудових і емоційних відносин в межах *малої групи*.

ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціол. знання, що вивчає особливості формування, функціонування і розвитку трудового колективу як спільності людей, яка здійснює сусп.-корисну цілеспрямовану діяльність з метою створення певного продукту чи надання певної послуги. Предметом соціол. аналізу в Т.к.с. є структура та функції трудового колективу. Соціолог аналізує функціональну структуру трудового колективу, тобто сукупність зв'язків між працівниками, яка зумовлена технологією виробництва, системою робочих місць, посадовими інструкціями працівників; професійно-кваліфікаційну структуру, тобто сукупність зв'язків між групами працівників, які виділені за ознакою професії та кваліфікації; *соц.*

структуру колективу, тобто сукупність зв'язків між працівниками, інженерно-техн. працівниками, службовцями та молодим обслуговуючим персоналом; адміністративно-організаційну структуру сукупність вертикальних та горизонтальних зв'язків. Т.к.с. також покликана аналізувати виробничо-економ., виховну, організаційну й ін. функції трудового колективу, здійснювати його типологізацію. Виходячи з виду діяльності і особливостей її кінцевого продукту, виділяють такі види Т.к.: 1) виробничі колективи колективи заводів, фабрик, фірм, підприємств транспорту, зв'язку, будівництва, сільського господарства та інших, що відносяться до сфери матер. виробництва; 2) колективи невиробничої сфери – кінцевий продукт їх діяльності – різноманітні послуги (побутово-комунальні, торговельні тощо); 3) колективи закладів охорони здоров'я, освіти і культури; 4) наук. установи; 5) колективи органів управління, включаючи апарат держ. управління. За рівнем об'єднання працівників виділяють основний, вторинний (виробничий) і первинний (контактний) Т.к. Основний Т.к. – це колектив підприємства в цілому, який інтегрує в собі всіх працівників і с вищим рівнем їх об'єднання. Вторинний Т.к. – проміжна ланка об'єднання працівників у межах цехів, відділів, дільниць. В основі такого об'єднання лежать особливості технологічного процесу. Первинний Т.к. – підрозділ, який офіційно неподільний, але володіє організаційною самостійністю (бригада, сектор, лабораторія). Виходячи з основних завдань, виділяють виробничо-економ. і соц. функції Т.к. Перша покликана забезпечити умови для підвищення ефективності трудового процесу, друга – удосконалювати і збагачувати зміст відносин між людьми в сфері праці. Див.: *Колектив*.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1865-1919)

укр. економіст, соціолог. Як соціолог поділяв погляди *неокантіанства*, критикував *марксизм*. Царина соціол. пошуків – проблеми соц. розвитку, *класи і класова боротьба*. Основ. чинником соц. розвитку вважає господарство – сукупність людських дій, спрямованих на зовн. світ з метою створення матер. обстановки, необхідної для задоволення людських потреб. Соц. клас Т.-Б. визначає як сусп. групу, члени якої перебувають в однаковому економ. становищі щодо сусп. процесу приєвоння праці ін. груп. У капітал. сусп-ві Т.-Б. виділив такі класи: наймані працівники, капіталісти і землевласники. *Інтелігенція* не становить самостійного класу. Твір Т.-Б.: "Теоретичні основи марксизму" (1906).

ТУРЕН АЛЕН (нар. 1925) – франц. соціолог, прихильник *структурно-функціонального* підходу. Займався дослідженням проблем *соціології праці*, сусп. розвитку, методології сусп. пізнання, *соціології молоді*. Значну увагу приділив питанням соц.-економ. розвитку сусп-ва. Пропонує соціології дії як найбільш адекватний метод дослідження сусп-ва. *Соц. дію пов'язує з працею* як фізичною, так й інтелектуальною. Особливу увагу приділяє структурі *соціол. знання* та ролі соціолога в світі. На його думку, предметом соціології виступають *соц. відносини*. Т. є прихильником теорії *постіндустр. сусп-ва*, яке виражається у боротьбі між пануючими класами – технократією і професіоналами. Основні праці Т.: "Соціологія дії" (1965), "Виробництво і суспільство" (1973).

ТУРН ХАНС-ПЕТЕР (нар. 1943) – нім. соціолог феноменологічного напрямку. Проф. Держ. художньої академії і Вищої школи образотворчих

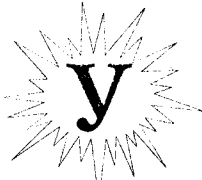
мистецтв в Дюссельдорфі. Зробив спробу сконструювати *соціологію мистецтва* як теорію символічної дії. На його думку, мистецтво – це форма знання, яка формує нашу дійсність, саме тому витвір мистецтва розглядається як схема чи символ тої чи ін. поведінки. Завдання соціолога – описати і типізувати ці символи, виявити закономірності їх функціонування. Основні праці: "Соціологія мистецтва" (1974), "Теорія суспільства і теорія мистецтва" (1983).

ТЬОННІС ФЕРДІНАНД (1855-1936) – нім. соціолог, один із основоположників соціології в Німеччині. Він розділяє соціологію на "загальну" і "спеціальну". Першу він детально не розглядає, другу ж розділяє на "чисту" (теорет.), "при-

кладну" та "емпір." (соціографію). Вона, тобто спеціальна соціологія, і вивчає сусп. життя. В основу соц. зв'язку Т. поклав волю, розробивши її детальну типологію. Т. відомий як соціолог-емпірик, організатор великих статистичних і соціографічних досліджень. Коло його інтересів різноманітне. Вивчає проблеми права, *сім'ї*, господарювання, міського і сільського життя, *релігії, держави, політики, громад. думки* і т.д. Основні праці: "Спільнота і суспільство" (1920), "Вступ у соціологію" (1925), "Соціологічні етюди і критика" (1923-1929), "Етюди з філософії і суспільствознавства в XVII ст." (1972).

ТРЮІЗМ (англ. *truisme*) – загальновідома істина.

УАЙТ УІЛЬЯМ ФУТ (нар. 1914-1996) амер. соціолог, основ. увагу приділяв дослідженням неформальної організації людських колективів. Використовуючи метод *включеного спостереження*, встановив, що молодіжні "угруповання" мають певну структуру, ієрархію впливу та престижу, а також характеризуються наявністю певної *субкультури*. Досліджував також проблеми соц. морфології праці, напругу та конфлікти, які виникають всередині неформальних груп, розглядав взаємовідносини професійних організацій з адміністрацією підприємства. Зокрема, з позиції *"теорії людських відносин"*, вивів рецепт досягнення "класового миру" в промисловості шляхом надання професіям більшої ініціативи у відношеннях з дирекцією. Основ. праці: "Суспільство на куці вулиці" (1943), "Людина і організація" (1959), "Людина на роботі" (1961).

УЖИТКОВА СОЦІОЛОГІЯ - практична соціол. робота та соціол. проблемно зорієнтовані дослідження, здійснювані з метою отримання знання, необхідного для розв'язання безпосередньо соц.-практичних завдань. В.с. ґрунтується на фундаментальному соціол. знанні й означає не тільки опис, але й пояснення явищ.

УКРАЇНОЗНАВСТВА СОЦІОЛОГІЯ - галузь соціології в системі українознавства, яка досліджує соціол. виміри українства, його буття в світі (у т.ч. у діаспорах), витоки, соц. сили і перспективи утвердження українства в процесах націо- і державотворення. Її предметом є соц. буття українства як особ-

ливого соц. явища. Початки цієї галузі науки закладені як в Укр. соціол. ін-ті, створеному *М.Грушевським* у Відні (1919), так і створеному Укр. ін-ті громадознавства, очолюваному *М.Шаповалом*. У.с. близька, але не тотожна, соціології нації. Вона охоплює всі складові українства, оскільки всі вони мають свої соціол. виміри, створює цілісний образ укр. сусп-ва з системою його показників та індикаторів. Нею фіксується динамізм поступу українства та укр. ідеї в суч. державотворенні, соціокульт. виміри укр. самовизначення. Вона, разом з культурою, стає єдиною ланкою для всіх українознавчих дисциплін. Базовими категоріями і поняттями У.с. є "соц. ситуація українства", "моделі нац.-діаспорного виживання", "нац.-соц. тотожність" та ін. Вона виконує діагностичну, прогностичну, координаційну, регулятивно-управлінську функції. У 1990-х рр. проведено серію соціологічних досліджень в Ін-ті соціології НАН України (В.Євтух, *М.Шульга* та ін.), в Ін-ті українознавства Київського ун-ту (*О.Семашко*). Див.: *Народ; Нація; Етносоціологія; Нації соціологія.*

УКРАЇНСЬКА НАЦІОЛОГІЯ. Вперше вводить у наук. обіг цей термін і викладає як предмет в Укр. господарській академії у Подєбрадах дослідник *О.Бочковський*. Відштовхуючись від праць своїх попередників, Бочковський вибудовує структуру націології, що складається з чотирьох підрозділів: 1 - етногенетика (або народотворення, істор. націологія);

2 - націоаналітика (або будова і складники нації, а також механіка і динаміка народотворчих рухів); 3 - націософія (всі питання життя нації та ідеологія націоналізму, як старого, так і нового); 4 - етнополітика (або практична нац. політика і взаємини між нацією і державою).

УКРАЇНСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ - включає істор. час від виникнення елементів знання про людину, сусп-во, соц. спільноту та системи регулюючих норм і відносин між ними. Цей період розпочинається з перших примітивних і навіть ненаук. уявлень про світ і триває до моменту появи соціології як самоїтійної науки. Протосоціол. період розвитку соціол. думки в Україні охоплює хронологічний проміжок від стародавніх часів Київської Русі до сер. XIX ст. Цей період має кілька етапів, що характеризуються певними якісними особливостями розвитку протосоціол. знання під впливом економ., соц., політ., ідеол. та парадигмальних чинників: 1) *протосоціологія* епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (праісторія, Київська держава, Княжа доба, Литовсько-польський період - V-кін.XV ст.); 2) протосоціол. знання козацької доби (від поч. козацтва до зруйнування Січі кін.XV - третя четверть XVIII ст.); 3) протосоціологія доби відродження України (кін.XVIII - сер.XIX ст.).

УКРАЇНСЬКЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО - засноване у Празі 1 жовтня 1923 р. з ініціативи голови Укр. Громад. комітету, колишнього міністра земельних справ Укр. Народної Республіки *М.Шаповала*. Це товариство упродовж року виконало широку освітянську роботу серед укр. емігранції, доводячи актуальність соціол. студій та потребу заснування поважної інституції для реалізації цих

студій і фактично підготувало її вибудування.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА - заснований 1 листопада 1924 р. у Празі. Упродовж 8 р. існування до 1932 р. - року смерті *М.Шаповала* - під енергійним його провідом виконав велику роботу в ділянці укр. соціол. студій. Поважним досягненням УІГ в його наук.-видавничій діяльності було видання першого й поодинокого укр. соціол. часопису "Суспільство" (I-VI, 1925-1927). Крім того, заходами і коштом УІГ видано цінні публікації: "Вибрані твори" (т.1,1937) *М.Драгоманова*; "Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації" (1927) В.Ковалю; "Національні меншості в міжнародному праві" (1926); "До проблеми сучасної армії в зв'язку з людськими втратами в війні"; "Суспільство і військо"; "Нова Україна" (1924) В.Петрива; "Українська соціологія"; "Соціологія українського відродження" (1927); "Загальна соціологія" (1929); "Соціографія України"; "Соціологія України" (1933) *М.Шаповала* та ін.

М.Шаповал не тільки згуртував навколо УІГу та часопису старших і молодших дослідників-суспільствознавців, але зав'язавши зв'язки з багатьма осередками соціол. науки в цілому світі, залучив до праці таких видатних соціологів, як А.Блага, С.Чапін, *Л.Візе*, *І.Штайнберг*, *Е.Ельвуд*, *П.Сорокін*, *Р.Міхельс*, С.Богардус, Е.Росс, Е.Халупні та ін. Часопис "Суспільство" вів багатий відділ рецензій, соціол. бібліографії і хроніки. Крім того, УІГ видав збірник "Народознавство" як орган своєї секції народознавства.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. До жовтня 1997 р. - Укр. наук.-дослідний ін-т проблем молоді. Був створений у 1991 р. Робота ін-ту проводиться у тісній співпраці з ін-тами соціології, філософії,

психології, економіки, держави і права, стратегічних досліджень, нац. відносин і політології НАН України, Ін-том педагогіки АПН України. Щороку ін-т до розробок наук. досліджень залучає понад сто провідних науковців та висококваліфікованих фахівців різних галузей знань. Багато фахових науковців та спеціалістів працюють в У.і.с.д. за контрактом на виконання конкр. завдань. Впродовж перших 7 років діяльності колективом У.і.с.д. було реалізовано понад 150 наук. проєктів і програм, серед яких особливий інтерес становлять такі комплексні програми, як "Молодь в умовах формування ринкових відносин", "Молодь і влада: проблеми формування та реалізації молодіжної політики в Україні", "Ціннісні орієнтації та духовний світ сучасної молоді", "Проблеми соціально-правового психологічного захисту та охорони здоров'я молоді і підлітків", "Проблеми формування і соціального захисту молоді сім'ї", "Сім'я, жінки, молоді і діти в умовах формування ринкових відносин", "Духовність та громадянська позиція населення сучасної України".

Одним із основних напрямків роботи У.і.с.д. є підготовка наук., методичних та популярних видань. Ним видано бл. 70 монографій, колективних збірників та наук.-інформаційних бюлетенів, листів загальним обсягом понад 300 друкованих аркушів та тиражем 60 тис. примірників. Серед них можна виділити щорічник наук. доповідей У.і.с.д. "Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання" (видано 6 випусків); "Молоде покоління нової України: ескіз соціального портрету"; М. Головатий "Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення"; Ф. Головенько, О. Корнієвський "Український молодіжний рух: історія та сьогодення"; "Молодіжний рух України: довідник"; В.Перебенесюк, *І.Бекешикіна* "Соціальні конфлікти і молоді" та ін.

Реалізацію багатьох наук., навч., видавничих програм У.і.с.д. здійснює спільно з науковцями з Німеччини, США, Франції, Великобританії та ін. За роки свого існування У.і.с.д. провів бл. десяти міжнародних і всеукр. наук.-практичних конференцій та навч. семінарів, серед яких: "Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи" (1991), "Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин" (1992), "Молода сім'я у кризовому соціумі" (1993), "Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики" (1995), "Соціальна політика держави та стратегія адаптації населення в умовах соціально-економічної кризи" (1998).

Для реалізації поставлених завдань в У.і.с.д. створені та успішно функціонують: Центр соціол. досліджень; Центр дослідження сім'ї та жінок; Центр дослідження дитинства; лабораторія теорії та практики соц. роботи; лабораторія теорії та практичних засад молодіжної політики; лабораторія політ. аналізу та прогнозування; деякі ін. наук. підрозділи. Окрім наук.-дослідних підрозділів у структурі У.і.с.д. створені: інноваційний молодіжний Центр "Лідер", в якому відпрацьовуються нові ефективні форми роботи з дітьми та підлітками у позанавчальний час та за місцем проживання; редакція наук.-інформаційного бюлетня "Ракурс"; шість філій та представництва в усіх областях центрів України, що дозволяє оперативно та якісно проводити соціол. опитування, а також залучати до виконання наук. проєктів висококласних фахівців у регіонах.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ – заснований у 1919 р. у Відні *М.Грушевським*. Найважливіші завдання ін-ту полягали в інформуванні світової громадськості про *соц. життя*

в Україні; підготовці досвідчених науковців в різних галузях *соціології* і залученні їх до самостійної роботи на заг. і укр. культ.-істор. і соціол. матеріалі; знайомстві укр. спільноти зі здобутками соціол. науки на Заході, її напрямками й методами; ознайомлення зах. наук. та громад. кіл із соц. історією України, її суч. життям, поступами укр. науки тощо.

УМІЩУЮЧА ЗМІННА – змінна, яка опосередковує вплив незалежної змінної на залежну змінну. Вона може бути внутр. механізмом, існування якого гіпотетично виводиться з впливу, що проявляється (напр., організму який уміщується між S (стимулом) і R (відповіддю)) у біхевіористській психології або з ін. зовн. пояснювальної змінної (напр., соц. зона здійснює очевидний вплив на захворюваність, але це опосередковано доходом, харчуванням, житловими умовами тощо).

УМОВИ ЖИТТЯ – сукупність матер. і культ. благ, які є доступними для задоволення *потреб* людей. Уж. визначаються факторами макросередовища (заг. соц. умови) і мікросередовища (найближче соц. оточення).

УОРД ЛЕСТЕР ФРАНК (1841-1913) – амер. соціолог, основоположник психол. еволюціонізму в США. Він вважав, що в основу соціології повинні бути покладені принципи психології, і тому слід зосередити увагу на вивченні психол. механізмів сусп. життя. Еволюція ґрунтується на усвідомленому прагненні до *прогресу*. Виділяв бажання як первинну соц. силу, що виражає природні імпульси, такі як голод, спрага, статеві потреби. У свою чергу на їхній базі формуються більш складні інтелектуальні, моральні та естетичні потреби. Досить детально аналізував *державу*, зокрема такі її інститути як право, класи. На його думку, соц. науки повинні забезпечити теорет.

базу *соц. реформ*. Основні праці: "Психічні чинники цивілізації" (1897), "Нариси соціології" (1901).

УПРАВЛІННЯ РЕФЛЕКСІЙНЕ – спосіб управління, за яким підґрунтя для прийняття рішення передаються одним суб'єктом ін.

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНЕ – одне з основних видів управління, функція якого полягає у забезпеченні реалізації потреб нормального функціонування і розвитку *сусп-ва* і його підсистем. Зміст Ус. полягає у формуванні критеріїв і показників *соц. розвитку* об'єкта, виділенні виникаючих у ньому соц. проблем, розробці і застосуванні методів їх вирішення, у досягненні плануючих станів і параметрів *соц. відносин і процесів*. Відповідно до розвитку сусп-ва змінюється суб'єкт Ус., удосконалюються його функції і методи. Ус. в масштабах сусп-ва має багаторівневу структуру зі специфічними функціями, критеріями, методами на кожному рівні. Суб'єктом Ус. у вузькому значенні слова є спеціалізовані держ. і громад. органи і служби. У широкому значенні суб'єктами Ус. в демокр. сусп-ві є все населення, перш за все, працююче. Ус. має циклічний характер і включає такі стадії: соц. прогнозування, проєктування, планування, регулювання, безпосереднє керівництво соц. процесами. При здійсненні Ус. використовуються різні методи і засоби: економ., адміністративні, ідеол., соц.-психол., а також специфічні соц. На суч. етапі розвитку укр. сусп-ва основна функція Ус. полягає у розробці і здійсненні *соц. політики*, спрямованої на прискорення соц.-економ. розвитку країни, підвищення благоустрою, покращання умов праці і побуту.

УПРАВЛІННЯ СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціології, яка вивчає закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на соц. структури і процеси,

які мають місце в організаціях і сусп-ві, відносини в управлінні. В центрі уваги У.с. знаходяться соц. проблеми економ. та наук.-техн. політики, соц. проблематики, вироблення, прийняття і здійснення управлінських рішень, відносини керівництва та підпорядкування та ін. Як наук. дисципліна У.с. споріднена з такими розділами соціол. науки, як *соціологія організацій, соціологія праці, соціологія політики, соціологія менеджменту, економ. соціологія*, де також розглядається проблематика управління. На Заході питаннями управління займалися *Ф.Тейлор, Е.Мейо, П.Дракер, Ч.Бернард, Г.Саймон, Ч.Перроу*. З колишніх радянських соціологів певний внесок у розробку принципів, форм і методів управління здійснили такі дослідники: *В.Г.Афанасьєв, Г.Х.Попов, Д.М.Гвішіан*.

УПРАВЛІННЯ ЦІЛЬОВЕ – процес, спрямований на досягнення мети з приводу певних інтересів груп, осіб, господарства, сусп-ва в цілому.

УРБАНІЗАЦІЯ (лат. *urbanus* – міський) – істор. процес підвищення ролі міст в сусп. житті. Голов. показник У. – збільшення питомої ваги міст і частки міського населення. Якщо на поч. ХХ ст. міста склали 10% всіх поселенських утворень, то до його кінця – вже більше 50%. Для багатьох країн *міський спосіб життя* є переважаючим. Вже зараз в Японії у містах мешкає 4/5 населення, у Німеччині – більше 90%, Ізраїлі – 89%, Великобританії – 76%, у США – 75%. За даними перепису 1989 р., у містах України мешкало 66% населення. Існує багато видів міських утворень. За кількістю жителів прийнято розрізняти чотири види міст: 1) малі (50-100 тис.); 2) середні (100-500 тис.); 3) великі (понад 500 тис.); 4) дуже великі (понад 1 млн.).

Для суч. етапу У. характерна концентрація населення у великих містах. За функціями розрізняють передмістя, жи-

та промислові міста-супутники (що мають самостійну виробничу базу, де працює основна маса жителів), міста поліфункціональні та монофункціональні (у яких переважає одна функція, пов'язана з певним матер. чи духов. виробництвом). Це такі міста як Новояворівськ Львівської обл., Євпаторія Автономної Республіки Крим та ін. За рівнем містоутворюючих процесів виділяють міста нові і старі.

Для суч. етапу У. характерна концентрація населення у надвеликих містах і різке зниження темпів розвитку малих та середніх міст. Сьогодні у великих містах мешкає 1/5 всіх жителів Землі. Найбільш населеними містами світу є Токіо (18,8 млн.), Москва (8,8 млн.), Мехіко (8,6 млн.), Нью-Йорк (7,6 млн.), Шанхай (6,4 млн.). Якщо у 1959 р. в Україні було лише одне місто з населенням понад 1 млн. (Київ), то зараз понад 10 таких міст. Активний процес У. призводить до виникнення зв'язків місто-місто, місто-передмістя, місто і тимчасові поселення у сільській місцевості в літній період для відпочинку та поновлення сил, в останні роки – для забезпечення сім'ї продуктами харчування. Дехто з урбаністів вважає, що міські форми поглинуть усі ін. форми поселенських утворень, витіснять сільські утворення, дехто вірить у їхнє довготривале співіснування, треті обстоюють їхнє злиття, четверті вважають, що на базі існуючих міських та сільських поселенських утворень виникнуть нові. Поселенські утворення, зокрема, місто, вивчаються різними науками: істор., економ., географією, містобудуванням, архітектурою, демографією, соціологією та ін.

У. – багатограний, складний та суперечливий процес, тісно пов'язаний з *індустріалізацією*. З одного боку, він, без сумніву, сприяє *сусп. прогресу*, створюю-

ючи у різних відношеннях значно більш сприятливі умови для розвитку *особистості і сусп-ва*, а з ін. – У. породжує величезну кількість проблем, які є важкими для вирішення (еколог., соц.-психол. і ін. характеру; серйозно віддаляє людину від природи, особливо в великих містах). Див.: *Індустріальне суспільство; Місто; Модернізація; Соціологія міста*.

УСТАНОВКА СОЦІАЛЬНА – вияв ціннісної орієнтації у формі соц.-детермінованої схильності *особистості* чи *групи* до задалегідь визначеного відношення – позиції стосовно певного об'єкта, людини, явища, події; цілісне утворення, що виражає схильність людини діяти певним чином. Історія дослідження У.с. починається з праці *У.Томаса і Ф.Зігнєцького* про проблеми адаптації польських селян, що емігрували з Європи в Америку. Пізніше була встановлена залежність У.с. від попереднього досвіду і його важлива роль у регуляції *поведінки* (Г.Олпорт); розроблені різноманітні шкали, які дозволяли виділити різноманітність функцій антипода (Л.Герстен), його складну різнобічну структуру (М.Сміт, *Л.Фестінгер*, Н.Рокис) та ін. Структура У.с. складається з трьох компонентів: 1) когнітивний – усвідомлення об'єкта, 2) афективний – емоційна оцінка об'єкта; 3) поведінковий – послідовна поведінка щодо об'єкта. Раніше вважалось, що знання У.с. особистості дозволить прогнозувати її поведінку. Але пізніше було встановлено, що між У.с. і реальною поведінкою можуть існувати розбіжності (парадокс Лап'єра). У вітчизняній *соц. психології* розробка проблем У.с. спирається на концепції Д.Н.Узнадзе про установки; спорідненими поняттями є поняття відношення особистості (В.Н.Мясищев), спрямованості особистості (Л.І.Божович), особистісного змісту (А.Н.Леонтьєв). У.с. розглядається *В.А.Ядовим* як один з рівнів ієрархічної системи дис-

позицій особистості. Саме ця система в цілому виступає регулятором поведінки людини, тобто в регуляції включаються не тільки У.с. щодо окремих соц. об'єктів, але і такі диспозиції, як заг. спрямованість *особистості*, систем. її ціннісних орієнтацій.

Обстеження У.с. іноді піддаються критиці на тій основі, що анкети не виявляють справжніх У.с. людей, які можуть бути визначені лише в процесі тривалого контакту з *респондентом*, подібно контакту з використанням методу *включеного спостереження*. Існує також думка, згідно якої знання про У.с. людей не сприяють поясненню або передбаченню їх поведінки, якщо дослідник намагається робити висновки про цю поведінку виключно на базі установок. Див.: *Інтерв'ю; Надійність; Установок шкала*.

УСТАНОВОК-ШКАЛА складається з шеруги стандартизованих тверджень, з якими людям пропонується погодитися або не погодитися. Шкалування передбачає, що установка має різні аспекти, які в сукупності дозволяють її виміряти. На основі У.ш. кожному індивіду надається одне значення, яке виводиться на основі даної чисельності пунктів за умови, що кожен респондент є певним чином розташованим вздовж континуума установок. Найбільш поширеними У.ш. є шкали Тукттмана, Лікерта і Герстоуна. Див.: *Анкета; Вимірювання рівні; Надійність; Дистанція соціальна; Установка соціальна*.

УТИЛІТАРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *utilitas* – користь, вигода) позиція, підхід при розгляді і вирішенні соц. проблем, які потребують виходу, насамперед, виключно з принципу користливості, з можливості отримання безпосередньої вигоди чи досягнення поставленої мети. Засновником У. с. є відомий англ. мислитель *І.Бентам*, який користь вважав основою моралі і критерієм оцінки поведін-

ки людей. Особливо широке розповсюдження ідеї У.с. отримали в Англії в кін. XVIII- XIX ст. (*Т.Гоббс*, *Д.Юм*, *Дж.Мілль* та ін.). Пізніше вони застосовувалися *Е.Дюркгеймом*, *Г.Спенсером* та ін. соціологами. В суч. соціології вплив У.с. досить обмежений. В реальному житті У.с. іноді призводить до вузького практицизму, до нестримного прагнення завжди і всюди отримувати моментальну матер. вигоду, не рахуючись ні з ким і ні з чим, до бездухов., що досить чітко проявляється і в житті суч. України. Див.: *Порядок соціальний; Раціонального вибору теорія*.

УТОПІЗМ – вчення (теорія) про ідеальні форми майбутнього сусп-ва. Для *К.Манхейма* (“Ідеологія і утопія”, 1929) таке мислення завжди має перетворюючий вплив на істор. існуючий соц. порядок. В цьому значенні У. іноді допомагає реалізувати деякі аспекти ідеальної моделі сусп-ва, сприяючи його розвитку.

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ – ранні форми соціалістичної думки нового часу (ідеї *Сен-Сімона*, *Фур'є* і *Дуена*), які піддавались критиці з боку *К.Маркса* як “утопічні”.

УТОПІЯ (гр. *υ* – ні і *τοπος* – місце, тобто місце, якого немає) – термін походить від назви вигаданої країни з твору англ. гуманіста *Томаса Мора* “Досить корисна, а також і цікава, воістину золота книжечка про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія”. В суч. філос. та соц.-політ. літературі цим терміном позначають: 1) процеси та явища, які в реальному житті не існують; 2) особливий жанр літературно-публіцистичних творів; 3) певний тип свідомості, смислової спрямованості якої заснована на протиставленні належного або бажаного стану речей реальності з емоційним та логічним акцентуванням переваги першого над другим.

Основні ознаки У. такі: 1) неіснування, нездійсненість або неможливість певного стану справ; 2) віддаленість утопічного образу в просторі (існує десь, але не тут) або в часі (існував колись або буде існувати в майбутньому); 3) уніфікація всіх сторін життя сусп-ва або людини як засіб вдосконалення життя (з більш-менш виразним усвідомленням невідповідності такої уніфікації, як і утопії в цілому, реально існуючій природі людини).

Розрізняють утопії, які вже у процесі створення сприймалися як такі, що не можуть бути реалізовані або не претендують на реалізацію (“Утопія” *Т.Мора*) та проекти, реалізація яких розглядалась їх творцями та адептами як можлива і бажана, і лише з часом стає очевидною їх утопічність (комуністичні концепції).

Утопії бувають різних видів: 1) Політ. утопія – змальовує спосіб політ. правління та політ. систему, що забезпечили би найкращий стан політ. ситуації в державі (“Республіка” *Платона*; “просвічений монарх” у поглядах представників франц. просвітництва XVIII ст.). 2) Релігійна утопія – образ релігійної спільноти, життя якої набуло довершеної досконалості, бо побудоване на певних релігійних принципах та заповідях, або опис всебічного здійснення релігійних пророцтв і заповідей (схатологічні уявлення ранньохристиянських общин). 3) Етична утопія – уявлення про те, що всі люди зможуть завжди поводитися відповідно до моральних норм (завдяки розповсюдженню освіти, релігії і т.ін.); сюди ж можна віднести уявлення про можливість всезагальної та повної реалізації якогось окремого морального принципу (справедливості, правди і т.ін.). 4) Естетична утопія – сукупність або система уявлень про вдосконалення життя людей засобами мистецтва

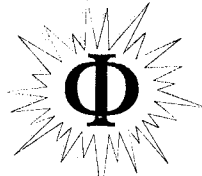
(напр., *О.Уальд* та *У.Морріс* вважали, що коли кожна річ з нашого оточення буде витвором мистецтва, люди стануть кращими). 5) Соціальна утопія – образ сусп-ва, яке організовано розумно, раціонально, гармонійно чи справедливо. У розвитку соціальної утопії простежуються дві основні традиції – авторська (проекти ідеального державного устрою як засобу організації досконалого сусп-ва та розв'язання соціальних проблем) і народна (вміщує опси картин кращого і належного суспільного життя). Див.: *Утопізм; Утопія соціальна; Утопічний соціалізм*.

УТОПІЯ СОЦІАЛЬНА – вид соц. фантазії, мрія, плани, проекти уявного, частіше всього ідеального і кращого, чим існуючі, реально не існуючого і практично нездійсненого, наук. необґрунтованого. Першу інтерпретацію У.с. в категоріях соціології знання

здійснив *К.Манхейм*, який визначив У.с. як процес мислення, продукований словами і ідеями. В ХХ ст. найбільш поширеною У.с. став *марксизм*, особливо такий його прояв, як *ленінізм* (більшовизм). У.с. особливо загрозлива в політиці і практиці, тому що вона базується не на раціональному, а на іраціональному, не на реальності, а на ілюзіях. Це рано чи пізно призводить до краху нездійснених планів. А помилки в політиці, як відомо, дуже дорого обходяться сусп-ву, людям. Це ще раз показала як “перебудова”, так і “післяперебудовний період” невмілого наук. необґрунтованого шляху реформування нашого сусп-ва.

УЯВЛЕНЕ ЗНАННЯ – знання, яким володіє соц. актор, хоча може й вміти його чітко сформулювати, і яке дозволяє йому зі знанням справи виступити у заг. або певному соц. контексті.

ФАКТ – 1) реальне явище, подія, що зафіксована; 2) виявлена обставина, позиція, теза, положення, засновані на досвіді, які є основою для певного висновку, заключення.

ФАКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *factum* – зроблене, те, що здійснилося) – 1) подія, яка мала місце у певний час, за певних умов, незалежно від спостережень дослідників чи ін. суб'єктів; 2) у пізнавальному, гносеологічному значенні – подія, яка описана у чітких поняттях із вказівкою специфіки соц. ситуації, в якій вона мала місце. В якості Ф.с. розглядають дії, вчинки і характеристики поведінки людей, соц. груп, матер. і духов. продукти людської діяльності. погляди, думки, оцінки людей, її взаємозв'язки тощо. *Е.Дюркгейм* використовував цей термін для характеристики соц. феноменів, які накладали певні обмеження на дії *індивіда*, недивлячись на те, що вони є зовн. щодо нього. Т.ч., Ф.с. є: 1) зовн. щодо індивідів; 2) примусовими; 3) об'єктивними, тобто не є простим продуктом суб'єктивних визначень. Завданням соціології Дюркгейм вважав дослідження Ф.с., а не пояснення соц. дій з т.з. вільної ролі окремого індивіда. Наук. основа встановлених Ф.с. залежить від світоглядних позицій дослідника, об'єктивності соціол. теорії, поняття якої використовуються для опису Ф.с., надійності методу і способу ресстрації первинних даних і способів їх посдинання в сукупності соц.-статистичних фактів.

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ. Див.: *Аналіз факторний*.

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ. Доктрина, пов'язана з іменем *К.Поппера*, згідно якої

наука може розвиватися лише за умов перевірки і спростування (фальсифікації) гіпотез, які потім замінюються новими гіпотезами, які у свою чергу підлягають перевірці і т.д. В кінцевому результаті *версифікація* стає неможливою, можлива лише фальсифікація. Гіпотези взагалі мають зміст лише тоді, коли можлива фальсифікуюча їх перевірка. На противагу такому підходу була висунута теза (зокрема, *Т.Куном*) про те, що наука змінюється не шляхом систематичної перевірки і фальсифікації гіпотез, а в ході зміни однієї наук. парадигми ін. Згідно такої т.з., наука багато в чому залежить від передбачень, які не можуть бути фальсифіковані. Прикладом цього є припущення про те, що “кожна подія має свою причину”. Див.: *Позитивізм*.

ФЕМІНІЗМ – 1) соціополіт. теорія і практика, яка ставить завдання визволення всіх жінок від чоловічої переваги і експлуатації; 2) соц. рух, що містить в собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою.

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНИЙ (гр. *phainomenon* – що з'являється) – в соціології це поняття ототожнюється з поняттям “явище” – соціол. категорією, яка віддзеркалює зовн. властивості і відносини предмета, які розкривають його сутність. Поширеним є визначення Ф.с. *П.Блау*, котрий розуміє під ним відчутні аспекти громад. життя, тобто те, що має конкр. прояв і доступне реальному спостереженню і дослідженню соціол. методами. Варто вирізняти універсальні Ф.с., які існують у сусп-ві незалежно від конкр.-істор. умов, незалежно від форм його організації (напр., таке явище, як

альтруїзм, власне модний на всіх етапах антропогенезу, *сім'я*, нормативна регуляція соц. поведінки тощо); минулі Ф.с. (напр., канибалізм, патріархат, війна, тоталітаризм тощо); періодичні Ф.с. (рабство у вигляді сталінських і гітлерівських таборів); кумулятивні Ф.с. (вони з'являються в сусп-ві або групі в якійсь період і стають основою їхнього подальшого розвитку (напр., ін-т держави, різноманітні знакові системи тощо). Як слушно зауважує укр. соціолог *С.І.Головаха*, для укр. соціологів та їхніх колег з близького зарубіжжя передовсім стоїть завдання не тільки пояснювати нові Ф.с., що виникають у “сусп-ві, яке трансформується”, а й шукати підґрунтя для прогнозування перспективи трансформації на базі нового теорет. знання. В більшості випадків повторно встановити належність відповідного Ф.с. до того або іншого типу буває вкрай важко.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ (гр. *phainomenon* – те, що з'являється, *logos* – вчення) – напрям в соціології, що вивчає зміст, структуру, форми і функції “повсякденного знання”, з якого походять наук. знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя. Як різновид “*розуміючої соціології*”, Ф.с. бере свій поч. ще з *М.Вебера*. Вона пов'язана з *Е.Гуссерлем*, *Ч.Кулі*, *Дж.Мідом* та ін. Але засновником Ф.с. як самостійного напрямку в соціології є австр.-амер.соціолог *А.Шюц*, який розробив концепцію інтерсуб'єктивного світу *повсякденного життя*. Її суть полягала в тому, що соц. реальність постає для нас, суб'єктів дії, як існуючий до нас інтерсуб'єктивний світ; лише завдяки вихованню і навчанню у сім'ї та школі, нагромадженню власного досвіду взаємодії з оточуючими нас людьми ми в стані залучитися до цього світу, що дозволяє нам ставити перед собою реальні цілі і досягати їх.

Основою цього напрямку в соціології є європ. школа феноменологічної філософії, яка орієнтована на повернення від наук. абстракцій до рівня буденної, повсякденної свідомості. Вона не ставить при цьому під сумнів синтетичні наук. методи, однак вимагає інтуїтивної перевірки, переосмислення змісту наукових понять. Основним стержнем Ф.с. є перехід від почуттєвого досвіду (незначних об'єктів) до логічного впорядкування і визначення (значущих об'єктів), який відбувається у свідомості окремого *індивіда*, а потім у взаємодії між індивідами. Пізніше ідеї Ф.с. були викладені в праці *П.Бергера* і *Т.Лукмана* “Соціальне конструювання реальності” (1967). Різновидом Ф.с. є *етнометодологія*, яка склалася у 70-ті рр. ХХ ст. і яка використовує методи етнографії і соц. антропології для вироблення сукупності методів перетворення повсякденних дій людей в очевидно розумні і практично пояснені (*Г.Гарфінкель* та ін.). Близьким до Ф.с. є *символічний інтеракціонізм*. Див.: *Герменевтика; Діяльність і структура; Етнометодологія; Інтеракціонізм символічний*.

ФЕРГЮСОН АДАМ (1723-1816) – відомий шотл. соц. філософ і справжній практик в соціології ще до того, як *О.Конт* ввів термін соціологія. Ф. цікавився процесом істор. зміни в широких еволюційних межах. Його “Есе з історії громадянського суспільства” (1767) розглядає виникнення цивілізованого сусп-ва з попередніх станів, які характеризуються як “дикість” і “варварство”.

ФЕРРАРОТТИ ФРАНКО (нар. 1926) – італ. соціолог, представник т. зв. критичної або *альтернативної соціології*. Автор багатьох робіт з *теор.* та *індустр. соціології*, теорії влади, *історії соціології* та ін. Є представником гуманістичного напрямку в соціології, виступає проти натуралістичних тенденцій та тенденцій

техніцизму. Прихильник принципу "участі" відносно об'єкта соціол. дослідження: соціолог не може залишатись нейтральним щодо досліджуваного ним об'єкта. Політ. погляди Ф. характеризувалися прихильністю до ідей т. зв. "нових лівих". Голов. його роботою є "Альтернативна соціологія" (1972).

ФІГУРАТИВНА СОЦІОЛОГІЯ – напрям, пов'язаний з іменем *Н. Еліаса*. Він має два взаємопов'язані аспекти: 1) усі індивіди сприймаються в межах т. зв. "соц. фігурацій" (соц. образів) своїх відносин і можуть вивчатися лише на основі аналізу останніх; 2) всі *соц. феномени* слід розуміти як процеси. Напр., треба вивчати скоріше цивілізаційний процес, а не *цивілізацію* як таку.

ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ СОЦІОЛОГІЯ – напрямок соціології, пов'язаний з вивченням місця і ролі фізичної культури та спорту в системі сусп. відносин, їх соц. суті, закономірностей їх розвитку і функціонування в різних конкр.-істор. умовах. Основними соц. функціями фізичної культури і спорту є: фізичне вдосконалення людини, оздоровча, виховна, виробнича, рекреаційна функція раціональної організації дозвілля, комунікативна, соц. інтегрування. Відповідно до спорту (до його вищих досягнень) виділяються такі функції, як змагальна, соціалізацій, політ., престижна, видовищна. Фізична культура і спорт виступають як сфера самовдосконалення і самоутвердження людини, їх розвиток розглядається як важливий напрямок соц. політики. Основ. напрямками соціол. аналізу фізкультури і спорту є: вивчення їх сусп.-істор. природи, соц.-економ. детермінованості, місця і ролі в сусп. житті; аналіз процесів взаємодії і взаємовпливу фізкультури і спорту з ін. формами діяльності: трудовою, освітньою, відпочинком та ін.; дослідження соц.

функцій фізкультури і спорту; вивчення місця фізкультури і спорту в *способі життя* і культурі основ. соц.-демогр. груп сусп.-ва; аналіз чинників, які сприяють або перешкоджають розвитку масової фізкультури; дослідження впливу спортивного видовища на масову аудиторію; вивчення особливості процесів формування *особистості*, включеної в сферу спортивної діяльності, особливостей її структури.

ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНА – сукупність поглядів відносно *сусп.-ва*, місця людини в ньому, природи тих чи ін. сусп. явищ. Ф.с. називають відносно самостійні концепції, які свідчать про виокремлення сусп. теорій із філософії, про те, що відбувається процес формування особливості сусп. науки із своїм предметом дослідження. Ф.с. виникла і розвивалась водночас із філософією як один із напрямів заг. соціології. Основоположниками Ф.с. є *К.-А. Сен-Сімон* і *О. Конт*. Як галузь заг. соціології, Ф.с. містить дослідження сусп.-ва, соц. спільностей і верств, соц. дій і соц. взаємозв'язків та ін. проблем з допомогою категорій теорет. соціології, політ. економії, *антропології*, культурології та ін. Найбільшого розвитку набуває Ф.с. у ХХ ст., об'єднавши соціол. підхід до аналізу категорій та понять сусп. науки з псих. і філос.-антропологічним підходами. Поняття Ф.с. визначив, обгрунтував і почав вживати зах.-нім. філософ, соціолог, один із засновників *Франкфуртської школи* неомарксизму *М. Хоркхаймер*.

ФЛЕК ЛЮДВІК (1886-1961) – відомий укр.-ізн. соціолог, історик науки і медицини. У своїх поглядах Ф. доводив, що наук. знання має соц. природу, що наук. відкриття є продуктом колект. творчості. Та сукупність передбачень, яка існує в науці, утворює особливий стиль мислення, що розділяється інтелектуальним колективом, тобто групою нау-

ковців. При цьому кожний конкр. стиль мислення народжується в певному інтелектуальному колективі. Члени різних дослідницьких спілок дотримуються різного стилю мислення і захищають його від можливих порушень. Основна робота Ф. "Виникнення і розвиток наукового факту: введення у вчення про стиль мислення та інтелектуальний колектив" (1935).

ФЛУКТАЦІЯ (лат. *fluctuatio* – коливання) – одна з центральних категорій інтегральної соціології *П. Сорокіна*, яку він використав для визначення відхилення якоїсь соц. реалії від своїх звичайних параметрів.

ФОКУСОВАНЕ ГРУПОВЕ ІНТЕРВ'Ю – якісно-кількісний метод збирання *соціол. інформації*, що виник у середині ХХ ст. у США. Його предтечею були т. зв. вільні *інтерв'ю*, що їх застосовували в амер. соціології кін. 30-х і в 40-х рр. У таких інтерв'ю заздалегідь задавалася заг. тема бесіди і певне коло відкритих питань. Першим узагальненням, присвяченим власне Ф.г.і., стала праця *Р. Мертона* "Фокусовані інтерв'ю" (1956). Цю розробку було адаптовано *П. Лазарфельдом* та ін. авторами для маркетингових досліджень. Саме в цій галузі Ф.г.і. знайшли свій заг. розвиток і широке застосування. Пізніше метод Ф.г.і. активно перейняли власне соціологи. Він дозволив їм одержувати більш глибоку інформацію про думки, сподівання і досвід людей, ніж кількісні методи. Метод Ф.г.і. має спільні риси з деякими варіантами *опитування*, скажімо – з груповим інтерв'ю. Проте Ф.г.і. є не просто чергуванням запитань інтерв'юєра і відповіді *респондентів*, а свого роду дискусією. Респонденти мають більше свободи у виборі форми виразу своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування Ф.г.і. стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може

набувати несподіваних обрисів (у цьому є гнучкість методу). Особливістю методу Ф.г.і. є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десяти) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучого. Важливо, щоб кожен учасник фокус-групи не був скутим, обмеженим часом, відчував увагу до себе, зумів настроїтися на тему, що цікавить дослідника, мав можливість трохи відпочити в ході дискусії тощо. Збирання інформації відбувається у процесі *спостереження* за обговоренням запропонованих питань, а також за невербальною поведінкою. Зазвичай, з однієї теми проводять три-чотири фокус-групи. У поєднанні з ін. методами Ф.г.і. можуть виступати як пілотажне або як додаткове дослідження для перевірки результатів, одержаних за допомогою ін. методів. Див.: *Методика дослідження; Оперативне соціологічне дослідження; Опитувальний лист; Повторне дослідження; Польове дослідження*.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ (лат. *forma* – вид, образ) – тенденція до більш широкого використання у соціології дискурсивних (логічних) способів соціол. роздумів, адміністративних методів організації досліджень, кількісних методів опису і аналізу даних, формальних методів реконструкції й оцінки теорій. У соц. плані Ф. зумовлена *інституціоналізацією* соціології, підключенням її до потреб *соц. управління*, господарського розвитку, вдосконалення системи *освіти*. У логічному відношенні Ф. диктується змінами вимог до якості *соціол. інформації*, до її надійності і практичної ефективності. Серед передумов Ф. важливе місце займає *квантифікація*, кількісні методи, успіхи логіки і лінгвістики, нові техн. і електронні засоби перетворення і аналізу інформації. Ф. – заг.-наук. тенденція, яка сприяє розвитку комплексного міждис-

циплінарного підходу до розвитку суспільствознавства і *прогресу* у вирішенні соц. проблем.

ФОРМАЛЬНА ГРУПА. Див.: *Група формальна*.

ФОРМАЛЬНА І НЕФОРМАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ. Див.: *Організація формальна і неформальна*.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ – школа, напрямок у соціології (Німеччина, США), що сформувалась у кін. XIX ст. – поч. XX ст. на основі концепції “чистої” або “формальної соціології”, що вивчає сусп-во як сукупність численних сталих форм *соц. взаємодії*. Завдання Ф.с. полягає у вивченні побічних формоутворень безвідносно до конкр. змісту, але під к.з. того, як вони виникають і розвиваються, яких змін зазнають, коли й чому зникають. Виникнення і розвиток ідей Ф.с. пов'язаний перш за все з іменами *Ф.Тьоніса, Г.Зіммеля, Л.фон Візе, А.Фіркандта*. Ідеї Ф.с. мали певний вплив на становлення *структурного функціоналізму, структуралізму*.

ФРАЙЄР ХАНС (1887-1969) – нім. філософ та соціолог, один із основоположників *теорії індустр. сусп-ва*. Основну увагу зосередив на дослідженні *держави*, яку вважав єдиною силою, що може позбавити сусп-во від *класової боротьби*. Соціологію розумів як науку про дійсність. Його концепція “індустр. сусп-ва” характеризується прагненням акцентувати “антропологічні” зміни суч. людини, які принесло з собою індустр. сусп-во. Основні праці: “Оцінка господарства у філософській думці XIX століття” (1921), “Держава” (1925), “Революція справа” (1931), “Теорія сучасної епохи” (1955), “Соціальне ціле і свобода окремого індивіда в умовах індустріальної епохи” (1965), “Думки про індустріальне суспільство” (1970).

ФРАНКАСТЕЛЬ П'ЄР (1900-1970) – франц. соціолог мистецтва. У 1948 р.

створив і очолював першу у Франції кафедру *соціології мистецтва*. Дослідження в галузі мистецтва привели його до думки, що точним барометром соц. змін є відображений простір. Ввів поняття “фігуративний об'єкт”, за допомогою якого Ф. вдалось провести тонкий аналіз соц. та художнього витвору. Саме дослідження фігуративного простору надає нам інформацію про специфіку чуттєвого сприйняття художника та його сучасників, воно робить можливим відкриття відношень між галузями того, що сприймається, реального і уявного, які не сприймаються в ін. науках. Основні праці: “Живопис і суспільство” (1951), “Нариси з соціології мистецтва” (1970).

ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856-1916) – укр. письменник і поет, громад. діяч і соц. мислитель. Соціол. погляди Ф. на сусп-во, його *прогрес* і *регрес* будуються на ідеях *позитивізму*, антропологічного напрямку в теорії культури, на економічних ідеях *К.Маркса*. Предметом соціології, за Ф., є еволюція сусп-ва, розвиток сусп. праці, думок, вірувань і ін. культурних явищ, а також людина як сусп. істота. Соціологія має як пізнавальне, так і практичне значення. В останньому випадку вона виступає як одна з форм просвітництва народу, допомагає зрозуміти йому його інтереси і мету. Вважав, що соціологія повинна базуватись на фактах, *спостереженнях*, критиці. Дотримуючись установок позитивізму, визнавав єдність законів розвитку природи і сусп-ва. Основ. рушійною силою еволюції вважав боротьбу за існування, а основ. закон еволюції визначав так: між усіма витворами природи найдовше живуть і розмножуються ті, які найкраще пристосовані до зовн. обставин. Однак потім Ф. відмовляється від деяких своїх соціол. міркувань. Він вже говорить не про боротьбу, а про

єднання людей протягом істор. розвитку, про народження почуття єдності, а до рушіїв сусп. розвитку науковець відносить матер. і духов. потреби людей, почуття, розум. Праці Ф. висвітлені в п'ятдесяти томному зібранні творів.

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА – один із найбільш впливових неомарксистських напрямків, який виник на поч. 30-х рр. XX ст. у Франкфурті-на-Майні, широке розповсюдження отримав в кін. 40-х – на поч. 70-х рр. Ф.ш. прагнула об'єднати *марксизм* з *фрейдизмом*, саме з цих позицій вона аналізувала реальності “пізнього капіталізму”. Особливу увагу Ф.ш. надавала розробці проблеми “*авторитарної особистості*”. Серйозну роль Ф.ш. відіграла в ідеол. оформленні руху “нових лівих”. Найбільш відомими представниками Ф.ш. були *М.Хоркхаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм*. Майже всі представники Ф.ш. були євреями і опинились в Німеччині. У ті роки Ін-т соц. досліджень при Франкфуртському ун-ті, де вони працювали, переїхав в Колумбійський ун-т (США), а повернувся у Франкфурт в 1948 р. В Америці франкфуртці займались також емпір. дослідженнями расизму і соц. упереджень, результатом чого стала публікація “*Авторитарної особистості*” (1950). Ведучими діячами Ф.ш. були *Т.Адорно, В.Беньямін, Е.Фромм, М.Хоркхаймер і Г.Маркузе*, основні інтереси цих дослідників полягали в критиці: 1) економізму, який пригнаний ортодоксальному *марксизму*; 2) розвинутого капіталізму; 3) інструментальної раціональності як основ. принципу капітал. сусп-ва. Представники Ф.ш. прагнули здійснити ревізію традиційного марксизму, відзначались склектизмом, поєднуючи різні психоаналітичні і соціол. ідеї з тим, щоб надолужити відчутні ними прогалини в марксистській теорії, відносились песимістично до можливості революційної

зміни капіталізму шляхом боротьби робітничого класу, підкреслювали значення культури, а не економіки, займаючись дослідженнями музики, літератури і естетики, які пізніше мали великий вплив. Див.: *Авторитарна особистість; Критична теорія; Позитивізм*.

ФРАНЦУЗЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА (або Дюркгеймівська соціологічна школа) – створена *Е.Дюркгеймом* і об'єднана навколо журналу “*L'Année sociologique*”, а скоріше лабораторії; напрям соціології, представники якого розвивають дюркгеймівську соціол. доктрину, що отримала назву “*соціологізм*”, згідно якому соц. поєднуються соц., а не псих. Сусп-во визнається як особлива реальність, що якісно відрізняється від ін. форм буття, яка може вивчатись через організацію соціол. дослідження за методол. принципами позитивних (природ. наук). Послідовники *Е.Дюркгейма: С.Бугле, Ж.Даві, М.Мосс, М.Хальбвакс*. Оскільки представниками цієї школи соціологія розглядалась як “система, корпус соц. наук”, то до неї були залучені визначні економісти, лінгвісти, правознавці, історики та ін. Як самостійний напрямок Ф.с.ш. проіснувала до поч. Другої світової війни. Характерні риси школи були втрачені, але дюркгеймівська традиція існує поряд з ін.

ФРЕЙД ЗІГМУНД (1856-1939) – австр. психолог, соц. мислитель, творець *психоаналізу*. Ідеї Ф. ґрунтуються на гіпотезі про домінуючу роль у людському житті безсвідомих імпульсів, в основному сексуального характеру. Соц. структуру розглядає крізь призму схеми: “вождь – еліта – маси”. Ідеалізація вождя та ідентифікація з ним – один з основ. механізмів внутрігрупової солідарності і соц. панування. Голов. проблема, яку намагався вирішити Ф., – проблема конфлікту людини

і сусп-ва. В межах своїх теорій досліджував соц.-псих. механізми і механізми соц. контролю. Основні праці: "Тотем і Табу" (1914), "Я і Воно" (1924), "По той бік принципу задоволення" (1925), "Майбутнє однієї ілюзії" (1930).

ФРІДМАН ЖОРЖ (1902-1977) – франц. соціолог, засновник Центру досліджень масових комунікацій. Основ. увагу приділяв соціол. проблемам "індустр. сусп-ва" та його культури, взаємодії сільської і міської культур, був одним з провідних представників французької школи *соціології праці*, для якої був характерний аналіз праці не тільки з т.з. її функціонування в промисловій організації, але й з більш широких соц.-філос. позицій. На його думку, необхідно в суч. умовах знайти форми підвищення цінності праці в напрямку інтелектуального, морального і соц. вдосконалення, а також способи реалізації *особистості* поза трудовою діяльністю. В цьому Ф. вбачав зміст соціології праці. Основ. праці: "Місто і суспільство. цивілізація городян і цивілізація селян у Франції" (1953), "Влада і послух" (1970).

ФРУСТРАЦІЯ – псих. стан людини, який виражається в характерних переживаннях і поведінці, і викликаний неможливістю подолати труднощі на шляху до досягнення мети.

ФУКО МІШЕЛЬ (1926-1984) – представник суч. франц. соц. думки, здійснив значний вплив на суч. соціологію, хоча й вважав себе соціологом. Голов. проблеми його наук. зацікавлень – знання, влада, людське тіло, дискурс – віддзеркалені в таких працях: "Безумність і цивілізація" (1961), "Народження клініки" (1963), "Порядок речей" (1966), "Археологія знання" (1969), "Нагляд і покарання" (1975), "Історія сексуальності" (1976).

ФУЛЬЄ АЛЬФРЕД (1838 – 1912) – франц. філософ і соціолог, представник органіцизму. Ф. прагнув примирити

різні точки зору через «вищий синтез». Погляди Ф. базувались на визнанні одухотворення матерії (гілозоїзм), яка нібито наділена «свідомою свободою», а «ідеї сили» лежать в основі еволюції. Основні ідеї соціол. концепції Ф. викладені у праці «Сучасна наука про суспільства». Тут *сусп-во* розглядається як цілісний живий організм. Отже, не лише природні, але й соц. фактори обумовлюють існування сусп-ва як єдиного організму.

ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ – основ. обов'язки перед сусп-вом, важливі напрямки і сфери діяльності цієї науки. Основні Ф.с. – теорет., описова, інформаційна, прогностична й ідеол. Теорет. функція – це концентрація, пояснення, поповнення і збагачення існуючого соціол. знання, розробка законів і категорій цієї науки на основі дослідження соц. реальності. Описова функція – систематизація, опис, нагромадження отриманого дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різних наук. звітів, статей, книг. Інформаційна функція – збір, систематизація і нагромадження *соціол. інформації*, отриманої в результаті проведення дослідження. Прогностична функція – видача соціологією *соц. прогнозів*. *Соціол. дослідження* завершуються обґрунтованим короткотроковим або довготроковим прогнозом об'єкта, який досліджується. Ідеол. функція – участь соціології в ідеол. житті сусп-ва. У соціол. діяльності всі її функції "працюють" в єдності. Див.: *Соціологія; Соціологія як наука*.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ (лат. *functio* – діяльність, виконання) – один з напрямів макросоціол. підходу до аналізу і розуміння *сусп-ва*, механізмів його функціонування і розвитку. Появі в соціології ідей Ф. сприяли *еволюційна теорія* і *соц. антропологія*. Основні ідеї Ф. були сформульовані *Г.Спенсером*, а пізніше розвинуті *Е.Дюркгеймом*,

Т.Парсонсом, *Р.Мертоном*. За Ф. сусп-во – це нерозривний організм, який складається з взаємозалежних елементів, що виконують певні функції. Останні спрямовані на задоволення сусп. *потреб* і забезпечують цілісність і сталість сусп-ва. Сусп. явища та процеси можна пояснити, аналізуючи їх функції у сусп. системі. Сусп-во зберігає сталість, оскільки реалізуються всі необхідні для соц. організму функції, у тому числі функцію *соц. контролю*. Р.Мертон вводить поняття дисфункції, тобто руйнівної функції та прихованих (латентних) функцій. За Мертоном, одні і ті ж самі елементи можуть бути функціональними щодо одних систем і дисфункціональними до ін. Дисфункції долаються в процесі поступових змін. Т. Парсонс, розвиваючи теорію структурного Ф., дотримуються думки, що існують чотири основні функції соц. системи: *адаптація*, *досягнення мети*, *інтеграція* і *відтворення структури*, які забезпечуються різними підсистемами сусп-ва, дисфункціональними до ін. Так, в середині *соціуму* функцію адаптації забезпечує економіч. система, функцію досягнення мети – політ. система, функцію інтеграції – правові ін-ти та звичаї, відтворення структури – система вірувань, мораль, ін-ти *освіти, виховання, сім'ї* та ін. Цілісність соціуму досягається шляхом інтеграції загальноприйнятих соц. *норм* і *цінностей*. Кристика, яка розгорнулася в кін.50-х – сер.60-х рр. ХХ ст., була скерована переважно проти його орієнтування на стабільність, рівновагу й інтегрованість сусп-ва, нездатності дати адекватний опис і аналіз конфліктних ситуацій. На поч. 70-х рр., коли кризові події попереднього десятиліття поставили під сумнів ідею про врівноважений стан сусп-ва, структурний Ф. став втрачати свій інтелектуальний кредит. Однак у 80-х рр. і пізніше знову досягнений стан

відносної стабільності і посилення стабілізаційної орієнтації в соціології стимулювали нове звернення до Ф. напрямку. Зокрема, с підстави говорити про "*неофункціоналізм*" (*Ю.Хабермас*, *Н.Луман*, *Дж.Александр*), основу якого становлять традиції класичного Ф. Див.: *Латентна функція; Макросоціологія; Неофункціоналізм; Систем теорія; Соціальна структура; Стратифікація соціальна; Холізм*.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ СТРАТИФІКАЦІЇ. Див.: *Стратифікація соціальна*.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ РЕКВІЗИТ – коло вимог до *соц. системи* як організму, виконання яких забезпечує виживання, *адаптацію до оточуючого середовища*. Ф.р. – одна з основ. категорій функціоналістів.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АЛЬТЕРНАТИВИ – "діапазон варіацій у соц. явищах", за яких вони можуть виконувати відповідні функції в *соц. структурі* (Р.Мертон). Напр., функцію *соціалізації* може виконувати сім'я, установи освіти, ЗМІ і т.д.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ – взаємодія підсистем, які виконують різні функції.

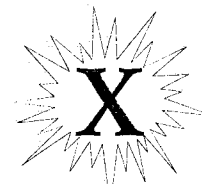
ФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНА – у соціології виступає як поняття, що відбиває детерміновану залежність між *об'єктами* різного статусу, різними класів, видів і груп, між частиною і цілим; виконання тим чи ін. об'єктом певної *соц. ролі*; здійснення певного призначення, довгострокової мети або завдання з досягненням певних результатів, заданої сукупності наслідків, які забезпечують корисність, необхідність, сталість існуючого об'єкта (матер. комплекс, процес, соц. відношення). В соціології поняття функції має кілька значень: 1) зовн. прояв властивостей якого-небудь об'єкта; 2) *роль*, яку виконує певний *соц. ін-т*

чи процес щодо цілого (функції - ролі); 3) зв'язок частин з цілим, їх взаємозалежність (напр., функція спадковості в системі освіти і виховання, функція раціоналізації в системі управління).

ФУРАСТЬЄ ЖАН (1907-1989) - франц. соціолог, один з авторів теорії "індустр. сусп-ва". Згідно своїх поглядів, розділяє історію на доіндустріальну (застійну) і індустріальну (динамічну) епохи. Аналогічно ділить культуру на афективний, дораціональний тип мислення (первісне сусп-во) та конструктивний спосіб осмислення (індустріальна епоха). Першим сформулював концепцію *постіндустріального сусп-ва*, яку розглядає як "цивілізацію послуг" і яка характеризується в нього так: 1) у професійній сфері - ручна чи напівручна праця; 2) у позапрофесійній сфері - приміський спосіб життя; 3) в інтелектуальній - реабілітація релігійного чи навіть містичного досвіду як альтернативи "холодності" наук. знання. По мірі просування до "цивілізації послуг" ситуація в світі стабілізуватиметься. Основні праці: "Велика надія XX століття" (1949), "Технічний прогрес і еволюція економіки" (1958), "40000 годин" (1965).

ФУТУРОЛОГІЯ (лат. *futurum* - майбутнє і гр. *logos* - вчення, слово) - у

широкому розумінні - сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому - галузь наук. знань, що охоплює перспективи розвитку соц. процесів; часто вживається як синонім *прогнозування* та прогностики. Термін Ф. запропоновано нім. соціологом О.Флехтхемом як назва для "філософії про майбутнє". Основні напрямки Ф. визначились в 60-ті рр. XX ст. в діяльності "Комісії 2000 року" при Амер. академії мистецтв і наук під керівництвом *Д.Белла*, а також у звітах "Римського клубу". У центрі уваги в цьому періоді були песимістичні прогнози, пов'язані з катастрофічними для людства наслідками інтенсивного виробництва і споживання, що викликало появу програм сповільненого і навіть нульового економ. зростання. Представники концепції технологічного оптимізму (*Г.Кан, О.Тоффлер*), навпаки, передбачали повернення до традиційних цінностей на основі тривалого зростання виробництва до кінця століття. Для Ф. 70-80 рр. характерне прагнення до розробки комплексних моделей сусп. розвитку. Найбільш відомі прогнози: сценарій Г.Кана "Наступні 200 років", доповідь Президенту США Картеру "Світ у 2000-му", розроблена в ФРН модель "Глобус" і ін.

ХАБЕРМАС ЮРГЕН (нар. 1929) - нім. соц. філософ, один із ідеологів руху "нових лівих" в Зах. Німеччині. Основна сфера інтересів - дослідження активної, "політично функціонуючої" громадськості. Х. шукає шляхи, які би вивели сусп-во з кризи, в якій воно опинилось. У вирішенні цієї проблеми робить акцент на міжлюдську взаємодію - "інтеракцію" (комунікацію). В цьому зв'язку виділяє три види інтересу: 1) "технічний", пізнавальний інтерес (характеризує техн. науки); 2) "практичний" інтерес (міжлюдська інтеракція); 3) "звільняючий" (емансипований) інтерес. Основні праці: "Структура політично функціонуючої громадськості" (1962), "Пізнання та інтерес" (1968), "До логіки соціальних наук" (1970), "Теорія комунікативної дії" (1981).

ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИЙ - відмінні риси, ознаки, своєрідна особливість людини, індивід. склад особистості людини, який проявляється у поведінці і відносинах до оточуючих, які представлені у вигляді установок і орієнтацій.

ХАРИЗМА (гр. *harizma* - "дар Божий", благодать) - теологічний термін, який ввів в соціологію Е.Трьюльє і аналізував *М.Вебером* в його концепції панування. Як правило, Х. означає авторитет, яким наділяють лідера послідовники, які вірять в те, що його досягнення влади виникає з екстраординарних особистих якостей. Зі смертю лідера послідовники або розсіюються, або ж перетворюють харизматичні переконання і практики в традиційні ("Х. служби") чи правові соц. укладання. Тому Х. авторитет має

нестабільний і тимчасовий характер. Див.: *Раціоналізація*.

ХАРИЗМАТИЧНА ВЛАДА - влада, яка ґрунтується на відданості лідеру, якому приписуються деякі вищі, майже містичні якості.

ХАРИЗМИ РУТИНАЦІЯ - термін *М.Вебера*, який відноситься до розвитку організаційної структури, що проходить три стадії: кристалізації, визнання, інституціоналізації.

ХАРКІВСЬКІ СОЦІОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ - "читання", які проводяться щорічно, починаючи від 1994 р. Харківським відділенням Соціол. асоціації України за підтримки Міжнар. фонду "Відродження" і Харківським Нац. ун-том ім. Каразіна. Як правило, до Х.с.ч. запрошуються представники обл. соціол. відділень САУ, за їх матеріалами видається збірник наук. праць. У листопаді 2001 р. відбулись 7-і Х.с.ч., в яких взяли участь понад 200 соціологів м. Харкова і майже з усіх обл. України і АР Крим.

ХАУЗЕР АРНОЛЬД (1892-1978) - англ.-нім. соціолог і історик мистецтва. Автор знаменитої "Соціальної історії мистецтва і літератури (від стародавніх часів до наших днів)", яка була написана ним в результаті багаторічних досліджень. Намагався знайти вихід із тієї кризи, в якій опинилось мистецтво в першій пол. XX ст. Завдання *соціології мистецтва* вбачав у розробці понять, які описують художнє життя. Основ. поняття соціології мистецтва: тотальність життя, тотальність мистецтва, мистецтво й історичність, спонтанність і узгодження. Основ. праці: "Соціальна історія мистецтва і літерату-

ри" (1951), "Філософія історії мистецтва" (1958), "Соціологія мистецтва" (1974).

"ХВОРЕ (ПАТОЛОГІЧНЕ) СУСПІЛЬСТВО" – сусп-во, яке не може позитивно розв'язувати проблеми людського існування. За Е.Фроммом, голов. критерієм здоров'я сусп-ва є його пристосованість до людської природи. Людина може адаптуватись майже до будь-якої соц.-культ. системи, але якщо ці системи суперечать її природі, у неї розвиваються ментальні й емоційні порушення, які в кінцевому рахунку будуть спонукати її до зміни сусп-ва. Прикладом Х.(п.) є нацистське і сталінське сусп-во, де проявився найвищий ступінь *відчуження*.

ХВОРОГО РОЛЬ – термін, вперше запропонований Л.Гендерсоном у 1935 р., а потім використаний Т.Парсонсом. З соціологічної т.з., хворобу можна розглядати як форму соц. відхилення, в межах якого *індивід* відіграє специфічну роль. Х.р. має 4 основні характеристики: 1) звільнення від звичайних соц. обов'язків; 2) хвора людина не вважає себе винною в тому, що вона хвора; 3) хворий повинен прагнути до одержання компетентної професійної допомоги, оскільки хвороба соц. небажана; 4) очікується, що людина в ролі хворої буде виконувати режим, запропонований компетентним лікарем. На думку деяких соціологів, модель Х.р., запропонована Т.Парсонсом, сприяла розвитку соціологічної критики медичної моделі. Див.: *Здоров'я і хвороби соціологія*.

ХІЛЛ СТВЕН (нар. 1946) – англ. соціолог, проф. соціології Лондонської школи економіки. Освіту одержав в Balliol College, Оксфорд і Лондонській школі економіки, де у 1979 р. одержав ступінь докт. філософії. Спочатку займав посади викладача, стар. викладача, а потім доцента, читаючи лекційні курси в галузі соціології та індустр. відносин. Проф. Х. – автор праць "Докери" і "Як працюють конкуренція і контроль", а також багатьох статей. Наук.

інтереси Х. зосереджені в галузі *соц. стратифікації*, а також *соціології менеджменту* й індустр. відносин. Він є також співавтором відомого "Соціологічного словника" (1984, 1988, 1994).

ХМЕЛЬКО ВАЛЕРІЙ ЄВГЕНОВИЧ (нар. 1939, м.Київ) – укр.соціолог, фахівець з теорії макросоц. структур і процесів та *соціології особистості*, докт. філос. наук. Закінчив фізичний (1962) і філос. (1971) ф-ти та аспірантуру (1974) Київського нац. ун-ту ім.Т.Шевченка. У 1975-1990 рр. – наук. співробітник Ін-ту історії партії, у 1990-1992 рр. – директор Республіканського Наук.-практичного соціол. центру. З 1992 р. – зав. кафедри соціології Нац. ун-ту "Києво-Могилянська Академія" та президент Київського Міжнар. ін-ту соціології, у 1993 та 1996 р. – запрошений проф. ун-ту Дж.Гопкінса (США). З 1971 р. – член укр. відділення радянської соціол. асоціації, у 1990-1992 рр. – віце-президент, з 1998 р. член правління САУ, від 1988 р. – член Міжнар. Соціол. Асоціації. У *макросоціології* Х. – автор концепції соц. залежностей як класоутворюючих компонентів сусп. відносин, прогнозу перетворення виробництва інформації в домінуючу сферу сусп. виробництва, концепції завершення соціогенезу з появою істот, здатних до створення знакових систем, теорії розвитку макроструктури процесів відтворення сусп-ва та "хвильової" зміни її домінант. У соціології особистості Х. – автор номінальної шкали особистісних якостей, концепції двокомпонентної будови диспозиційної структури особистості та тезаурусу соціол. методик роздільного вимірювання та математико-статистичного аналізу параметрів когнітивних й емоційно-мотиваційних компонентів соц. диспозицій. Є автором таких публікацій: "Суспільне виробництво життя: структура процесів і її динаміка" (1987), "Соціальна спрямованість особистості: деякі питання теорії і методи соціоло-

гічних досліджень" (1988), "НТР – контрастні групи промислових робітників: співвідношення когнітивних та емотивних структур життєвих диспозицій" (1990), "Social Structure and Personality under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine (in collabor)" (1997), "Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine (in collabor)" (1998) та ін.

ХОБХАУС ЛЕОНАРД ТРЕЛОУНІ (1864-1929) – англ. соціолог. Викладав *соціологію* в Лондонському ун-ті (1907-1929). За його сприянням було відкрито відділ. соціології у Лондонській школі економіки і політ. наук, яке тривалий час було єдиним центром соціол. думки у Великобританії. Брав участь у створенні нац. соціол. т-ва (1903). Х. – перший видавець центрального соціол. журналу країни "Соціологічний огляд". Його концепція соціології склалась під впливом *соц. дарвінізму*. Х. був противником повного відокремлення соціології від філософії. Він провів дослідження джерел соціології, у т.ч. й філос., які вважав основ. На думку Х., первинною характеристикою соціології повинна бути емпіричність методів і світогляду в цілому (якщо вона хоче дати реалістичний опис людського співтовариства). Виступав проти ідеї детермінованості соц. еволюції виключно біол. чинниками, проти спенсирівського розуміння еволюції як автоматичного, механічного і неминучого процесу. Соц. процес пов'язував з розповсюдженням влади розуму і моральним вдосконаленням, які сприяють гармонізації людських асоціацій. Основ. праці Х.: "Мораль в процесі еволюції" (1906), "Раціональне добро" (1921), "Елементи соціальної справедливості" (1922), три томне видання "Принципи соціології" (1921-1924).

ХОЛІЗМ (гр. *holos* – "ціле") – 1) форма соціол. теорії, яка наголошує на при-

маті *соц. структури, соц. системи* тощо у визначенні соц. результатів і у соціол. поясненні; 2) прихильність соціології, на відміну від ін. більш спеціалізованих *соц. наук*, до підтримки всеосяжного уявлення про *соц. явища*. У соціології назва "Х." закріпилася за концепціями, які при вивченні свого предмета виходили з постулата: "Ціле більше, ніж сума його частин". Згідно цього постулата сусп-во треба розглядати як ціле або як систему взаємодіючих частин. Тому дослідження слід розпочинати з великомасштабних ін-тів та їх відносин, а не з поведінки окремих діячів. З цієї т.з. сусп-во має такі властивості цілого, які неможливо вивести з характеристик окремих індивідів. Див.: *Атомізм; Дії теорія; Систем теорія; Соціальна система; Функціоналізм*.

ХОЛОКОСТ – (англ. *holocaust* – "всепалення"; іврит *шоа* – буквально "нещастя") – катастрофа європейського єврейства, тобто загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок організованого переслідування і планомірного жорстокого знищення 6 мільйонів євреїв нацистами і їх пособниками в Німеччині і на захоплених нею територіях в 1933-1945 рр. В Україні за роки Другої світової війни було знищено півтора мільйона євреїв. Символами Холокосту в Україні стали такі місця знищення євреїв, як "Бабин Яр" у Києві – біля 160 тис., Янівський концтабір у Львові – понад 100 тис., "Дробницький яр" в Харкові – понад 16 тис. осіб та ін.

Х. був вираженням фашистської політики і ідеології державного антисемітизму, доведеного до свого крайнього практичного втілення – *геноциду* значної частини єврейського народу.

Х. є загальнолюдською, а не тільки вузьконаціональною єврейською трагедією. У Декларації Міжнародного Форуму з Холокосту в Стокгольмі (січень

2000 р.) підкреслюється: “Холокост фундаментально переглянув основи цивілізації. Його безпрецедентний характер завжди буде мати всезагальне значення... Ми розділяємо установку на підтримку вивчення Холокосту в усьому його обсязі. Ми будемо підтримувати таке вивчення у наших школах та університетах...” На виконання рекомендацій Стокгольмського Міжнародного Форуму Міністерством освіти і науки України в грудні 2000 р. був виданий інформаційний лист “Про викладання проблем Холокосту та формування міжнаціональної та міжетнічної злагоди у студентів”.

ХОМАНС ДЖОРДЖ (нар. 1910) – амер. соціолог, який займався вивченням функціонування *малих груп* і безпосередніх міжособистісних взаємодій, зробив значний внесок у розвиток *теорії обміну*. Стверджував, що всі *соц. явища* необхідно пояснити з т.з. характеристики окремих індивідів, а не *соц. структур*. В роботі “Людська група” (1950) висунув завдання створення функціональної теорії *суп-ва*, сформулював шерег принципів системного аналізу *соц. групи*. Х. сформулював закони поведінки людей, які покликані розкрити внутр. структуру, процеси інтеграції і диференціації в групі. Х. формулює шість універсальних закономірностей поведінки людини залежно від цінностей, “винагород” і “покарань”, з яких, на його думку, можна логічно вивести і пояснити різні типи *соц. організації* і *соц. поведінки* людей. В числі робіт Х. – “Соціальна поведінка й її елементарні форми” (1961), “Почуття і діяльність” (1962), “Природа соціальної науки” (1967).

ХОРОНЖИЙ АНДРІЙ ГНАТОВИЧ (нар. 1933, Львівська обл.) – укр. соціолог, економіст, докт. економ. наук, проф. кафедри соціології Львівського нац. ун-ту. Закінчив Львівський торгово-економ. ін-т (1962). Трудову діяльність розпочав у

споживчій кооперації. Працював у Львівській облспоживспільні та її підприємствах на керівних бухгалтерських посадах. Деякий час працював у Львівському радгоспі, а після його ліквідації був обраний на посаду стар. наук. співробітника Львівського відділ. ін-ту економіки АН України. У 1969 р. закінчив аспірантуру у Львівському ун-ті і захистив канд. дис., присвячену проблемам ефективного використання оборотних коштів. Був обраний на посаду доцента кафедри планування народного господарства і одержав звання доцента (1982). Захистив докт. дис. на тему “Інтенсифікація процесу управління основною ланкою народного господарства” (1989), а у 1991 р. обраний зав. кафедри соціології Львівського ун-ту. Читає нормативні курси з соціології, *економ. соціології* та *соц. управління*, з яких опублікував шерег методичних розробок і статей.

Проводить наук. дослідження з проблем *економ. соціології* та *соц. управління*. Розробив концепцію економ. соціології і концепцію *соц. управління*. Брав участь у багатьох наук. конференціях. Результати наук. досліджень опублікував у 87-ми наук. працях, у т.ч. 5-ти монографіях, а також реалізував у доповідних записках держ. органам. Є співавт. навч. посібника “Соціологія. Курс лекцій” (за ред. В.М.Пічі, 1996). Виконує значну громад. роботу. Призначений головою спеціалізованої ради з захисту докт. дис. з економіки у Львівському ун-ті і членом Ради економ. факультету.

ХОУТОРНЬСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ – дослідження, яке проводила протягом дванадцяти років (з 1924 р.) на хоуторнському заводі “Вестерн електрик” поблизу Чикаго (США) група амер. науковців на чолі з проф. *Е.Мейо*. Дослідження включало чотири етапи і спочатку повинно було виявити вплив на продук-

тивність праці складальниць реле рівня освітлення робочого приміщення. У виділених *експериментальній* і *контрольній групах* були введені різні умови праці: в експериментальній групі освітлення збільшувалась, що вело до зростання продуктивності праці; в контрольній групі при незмінному освітленні продуктивність праці не зростала. Наступний етап виявив, що при збільшенні рівня освітлення в експериментальній групі надалі зростала продуктивність праці, але разом з тим і в контрольній групі при незмінних умовах також було відзначено її зростання. На третьому етапі в експериментальній групі були усунені усі покращанні умови (освітлення), але продуктивність праці продовжувала зростати. Несподівані результати змусили Мейо модифікувати експеримент і провести ще декілька додаткових досліджень. Так, змінювалося не тільки освітлення, але й більш широкий перелік умов праці (покращання системи оплати праці, введення додаткових перерв тощо). При впровадженні нововведень продуктивність праці зростала. Однак, коли за умовами експерименту всі нововведення були скасовані, продуктивність праці хоча і дещо знижувалась, але залишалася на досить високому рівні.

Е.Мейо зробив припущення, що в експерименті проявив себе ще один чинник, а саме факт участі робітниць в експерименті (усвідомлення своєї значущості, увага до себе). Теорет. Е.Мейо трактував це як прояв особистого почуття соціальності: потреба відчувати себе “належним” до певної групи. Ін. лінією інтерпретації була ідея про існування в середині виробничої групи особливих неформальних (емоційних) відносин. Він зробив висновок, що поруч з формальною офіційною структурою є ще і неформальна, враховувати яку необхідно в управлінні виробництвом.

Висновки за результатами експерименту призвели до перевероту, який відомий як переверот “людських відносин” у промисловості. З’ясувалося, що *соц. і соц.-психол. чинники* для багатьох виробників можуть виявитися більш вагомими, ніж економ. З’явилося нове розуміння місця людини у трудовому процесі, яка знаходить задоволення у приналежності до виробничої групи і у сусп. повазі, яку отримує через таку приналежність. Крім того, основ. одиницею аналізу управлінського і трудового процесу був вже не окремих *індивід*, а відносини, побудовані за типом “людина-людина”, “людина-група”. Див.: *Чиказька школа*.

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТИНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Створений у грудні 1996 р., досліджує соц. проблеми дитинства, залучаючи провідних науковців та спеціалістів різних галузей. *Соціол. дослідження* та наук. аналітичні розробки, які проводяться Центром, висвітлюють актуальні питання становища дітей в укр. сусп-ві. Основними напрямками діяльності Центру є: проведення теорет.-методол. та *емпір. досліджень* з актуальних проблем дитинства; вивчення та аналіз *соц. орієнтацій* населення України щодо захисту прав дитини і спроможності *сім'ї* виховувати і утримувати дітей; проведення експертизи законодавства щодо забезпечення прав дітей та відповідності його положенням Конвенції ООН про права дитини; вивчення соц.-економ. причин поширення соц. сирітства; дослідження проблем *соц. захищеності* дітей в умовах ринкових реформ тощо. Центр реалізує такі наук. проекти: підготовка щорічної держ. доповіді про становище дітей в Україні; Проблеми соц. захищеності дітей в умовах *трансформації* сусп-ва; Економ. експлуатація дітей та підлітків: постановка проблеми; Соц. проблеми дітей-інвалідів, хронічно хворих дітей та членів їх сімей; Трансформація держ. системи інститутів піклування про дитину; Жорстоке ставлення до дітей та знущання над ними як соц. проблема; Соц.-психол. причини та проблеми суч. сирітства в Україні; Соц. причини, наслідки та профілактика дитячої безпритульності. Центр активно співпрацює з

Представництвом ЮНІСЕФ в Україні та ін. міжнар. організаціями.

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ТА ЖІНОК – функціонує при Укр. ін-ті соц. досліджень висвітлює у своїх *соціол. дослідженнях* та наук. розробках актуальні питання суч. *сім'ї*, а саме: соц.-психол. та демогр. проблеми; етнокульт. особливості розвитку *сім'ї* у багатонац. державі; економіка та здоров'я *сім'ї*; реалізація виховної функції *сім'ї*. Основ. напрямками діяльності Центру є: проведення теорет.-методол. та *емпір. досліджень* з актуальних проблем суч. *сім'ї*, зокрема молоді; вивчення та аналіз *соц. орієнтацій* населення України, яке обрало шлюб (за даними моніторингових опитувань молоді); аналіз гендерних (соціо-статевих) аспектів орієнтації населення в суч. умовах; проведення гендерної експертизи законодавства України і розробка пропозицій по його відповідності міжнар. стандартам щодо прав жінок; участь у розробці заходів щодо медичної просвіти дівчат і молодих жінок, ліквідації знущань над жінками у всіх сферах життєдіяльності. Центр реалізує такі наук. проекти: лонгітюдний проект “Молода сім'я України 90-х” (до 2015 р.): “Сім'я та шлюб очима молоді”; “Соціологічний аналіз формування та розвитку стосунків чоловіка та жінки”; “Соціальні орієнтації населення України”; “Соціально-демографічний портрет студентської сім'ї в Україні”; “Жінки України: соціальний портрет”; “Соціальні орієнтації сімейної молоді”; “Гендерний (соціо-статевий) аспект орієнтації населення в сучасних умовах”; “Підліткова вагітність та материнство”.

За матеріалами досліджень підготовлені колективні монографії: “Молода сім'я України 90-х”, “Батьків не обирають... (проблеми відповідального батьківства в Україні)”.

ЦЕНТР СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – функціонує при Українському ін-ті соц. досліджень – займається проведенням соціол. досліджень; вивченням потреб, запитів, інтересів населення і молоді України; моніторинговими дослідженнями з вивчення соц.-політ. ситуації в Україні, соц.-економ. процесів, громад. думки з різних питань. Впродовж семи років свого існування Центр творчо опанував існуючий арсенал соціол. методик та технологій виміру і збору *соц. інформації*: масові моніторингові опитування населення та молоді; визначення та опитування цільових аудиторій; щоденні опитування окремих груп населення; експертні оцінки; неформалізовані, глибинні інтерв'ю; проведення фокус-груп; desk-дослідження; case-дослідження; *статистичний аналіз* даних та звітних документів; *контент-аналіз* преси, документів тощо. Фахівці Центру співпрацюють із провідними спеціалістами наукових установ Німеччини, США, Великобританії, Швеції, Росії, Білорусії, країні Балтії тощо. Найбільш цікавими серед проведених Центром досліджень є, напр., такі: “Моніторинг громадської думки населення України: соціальне самопочуття та політичні орієнтації” (щомісячне загальноукраїнське опитування); “Профілактика проявів вживання алкоголю і наркотиків у 15–16-річних підлітків” (6800 респондентів); лонгітюдний проект “Життєвий шлях молоді” (8000 респондентів); “Зайнятість, безробіття та приховане безробіття у великих містах України”; “Населення України на ринку праці: соціологічний вимір”; “Молодь України: ціннісні орієнтації та культурні запити”; “Дослідження ринку України. Вивчення споживача”. Об'ск-

тивність та репрезентативність виконання Центром завдань забезпечується також тим, що технологія реалізації будь-якого проекту передбачає контроль за якістю збору *емпір. інформації*, внутр. експертизу незалежними експертами методик дослідження, отриманих результатів, розроблених висновків та практичних рекомендацій. Центр має власну розвинену матер. базу, яка забезпечує якісний збір соціол., соц. та маркетингової інформації, проводить її ефективну обробку на комп'ютерній техніці.

ЦЕРКВА – об'єднання людей, соц. установ і зв'язаних з ними переконань і дій, що складають особливе релігійне угруповання, напр., методистську Ц. Нім. соціолог Е.Трьольч (1865-1923) виявив основний парадокс християнства, яке може здійснювати вплив на сусп-во в цілому як універсальна відкрита для всіх людей *релігія* (тобто Ц.), або як еліта, яка складається із відданих послідовників (тобто, секти). Ціною існування християнства як Ц. є необхідність пристосування до світських ін-тів, особливо до *держави*, а як секти – ізольованість і втрата заг. впливу. Трьольч стверджував, що зростання *секуляризації* означає кінець універсальної Ц. Суч. соціологи, однак, продовжують використовувати термін “Ц.” для характеристики великих релігійних організацій, які визнають значення держави та ін. світських ін-тів у підтриманні *соц. порядку*, мають ієрархічну організацію, засновану на духовенстві, і поповнюють свої лави не стільки за рахунок неофітів, скільки за рахунок новонароджених в сім'ях своїх послідовників. Див.: *Релігія; Релігії соціологія; Секта*.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* – громадянський, державний) – 1) форма існування істот, наділених розумом; 2) синонім *культури*, сукупність духов. і матер. досягнень сусп-ва; 3) ступінь розвитку матер. і духов. культури; 4) про-

цес становлення *громадянського сусп-ва*; 5) відносно самостійне соц.-істор. утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні. Термін Ц. запроваджено В.Р.Мірабо і використано А.Фергюсоном, а пізніше Л.Г.Морганом, Ф.Енгельсом в періодизації історії для визначення вищої, після дикості і варварства, епохи. Поступово в Європ. свідомості утвердилось уявлення про Ц. як вершину техн. досягнень людства. Ін. значення терміна Ц. – міська культура. У соціології немає однозначного трактування Ц., вона розуміється як ступінь культ. розвитку, якого досягли не всі країни. Існує безліч показників цивілізованості – рівень смертності (особливо, дитячої), санітарний стан міст, екологія і т.д. У суч. умовах Ц. розуміється як розмаїття культурно-істор. форм, що дозволяє переосмислити поняття істор. *прогресу*, відмовитися від розуміння історії як висхідного поступального руху.

ЦИКЛ ДЕПРИВАЦІЇ. Див.: *Культура бідності*.

ЦИМБАЛІСТІЙ БОГДАН (1919-1991) – укр. психолог, соціолог. Фахову освіту у галузях *соціології* та *психології* здобув у Львові, Берліні, Геттінгені, Лувені. Досліджував психічну структуру укр. характеру, роль *сім'ї* у формуванні стітніч. ментальності та нац. самосвідомості людини. “Матріархатність” укр. родини виділяв як найважливіший фактор формування нац. психіки. Найвизначніша соціол. праця Ц. – “Родина і душа народу”.

ЦІЛЬОВЕ УПРАВЛІННЯ. Див.: *Управління цільове*.

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ – особливий компонент духов. світу *людини*, що є наслідком вільного обрання ціннісних переваг. На відміну від цінностей, що існують як надіндивід. суті, Ц.о. є засобом залучення *індивіда* до заг., зв'язана з формуванням його прихильності до пев-

них ідеалів, духов. пріоритетів, сусп. вимірів буттєвості. Людина завжди знаходиться у ситуації вибору, і цінність виступає основою особливої визначеності серед існуючих альтернатив. Ц.о. виступає основою цілепокладання, визначає людські інтереси і потреби, зазначаючи зворотнього впливу. Вони ціннісно забарвлюють предмети задоволення людських потреб, перетворюючи їх на певні цінності. У залежності від Ц.о. будь-який культ. здобуток може втратити ціннісний зміст. Серед ін. мотивацій людської поведінки Ц.о. завжди домінують.

ЦІННІСТЬ – духов. формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, теорет. системи, утопічні образи, сусп. ідеали, і виступає критерієм оцінки дійсності людиною. Ц. включає життєзначущі предмети, природні утворення, продукти людської діяльності. За допомогою Ц. систематизується соц. досвід. Є матер. і духов. Ц., які є надбанням розвитку людства. Ц., як поняття, вперше визначене у філософії І.Канта, який визнав її вищим принципом людської *поведінки*. Ц. розглядають як приналежну особі (*натуралізм* і психологізм), як похідну від вітальних потреб (філософія життя, матеріалізм), як надособові “потойбічні” утворення (трансценденталізм), як божественне “визначення” (персоналізм), як загальнокультур. регулятиви (філософія культури), як інтегратори *соціуму* (соціологізм). У соціології категорію Ц. ввів *М.Вебер*. У подальшому *Т.Парсонс* та ін. структурні функціоналісти розглядали Ц. як найважливіший принцип, на основі якого досягається соц. згода (порядок).

Ц. – важливий компонент *культури*, системи соц. регуляції, який забезпечує заг., стратегічну лінію такої регуляції. На основі Ц. виробляються *соц. норми*. До числа важливих Ц. належать, напр., рівність, свобода, братерство, мир, честь

і гідність особистості, *соц. справедливість*, громадянський обов'язок, солідарність, матер. достаток (добробут), духов. багатство та багато ін. Притаманні індивідам і групам Ц. слугують мірою оцінки вчинків з т.з. їх співвідношення з цією системою цінностей. Ц., що поділяються всіма людьми, є легітимними і обов'язковими. Вони виступають стандартом, за допомогою якого визначаються мета і дії. Зв'язок між *соц. системою* і системою особистості досягається через інтеріоризацію цінностей в процесі *соціалізації*. Див.: *Консенсус; Норми соціальні; Порядок соціальний*.

ЦІННОСТЕЙ ПАРАДИГМА – макросоціол. категорія, яка використовується для опису і дослідження сусп. світогляду в межах націй, держав, регіонів. П.ц. визначає ставлення сусп-ва як макроспільноти до цінностей загалом, ступінь акцептації та ієрархічне місце кожної цінності у пануючій світоглядній концепції.

ЦІННОСТЕЙ ПАРАДИГМИ МОДЕЛЬ МАТЕМАТИЧНА – теорет.-абстрактний інструмент для порівняння Ц.п. сусп-в (націй, держав). У межах Ц.п.м.м. цінності розглядаються як об'єктивна для конкр. людини сукупність понять у певному сусп-ві і в певний період, ціннісні орієнтації – як суб'єктивне сприйняття конкр. людиною об'єктивних цінностей. У межах Ц.п.м.м. цінності схематично зображаються як “виміри”, ціннісні орієнтації – як “вектори” у “вимірі” кожної окремої цінності. Сума векторів ціннісних орієнтацій членів сусп-ва стосовно усіх цінностей (m) складає “сумарний вектор” ціннісних орієнтацій сусп-ва у m-вимірному ціннісному просторі. Такий “сумарний вектор” є Ц.п.м.м. даного сусп-ва.

Формальний вигляд Ц.п.м.м. має такий:

$$\vec{P} = \sum_{i=0}^m \sum_{k=0}^n \vec{I}_k$$

де: P – сумарний вектор ціннісних орієнтацій сусп-ва – Ц.п.;

i – номер цінності;

m – кількість цінностей;

I – вектор ціннісної орієнтації конкр. індивіда з конкр. цінності;

k – номер індивіда;

n – кількість індивідів у певному сусп-ві.

Ц.п. є динамічно змінною величиною, тому її значення (вимір) за певний часовий проміжок доцільно вираховується як середнє значення векторів Ц.п. у всі (одичні) проміжки часу. Із урахуванням часового параметру формально Ц.п.м.м. виглядає так:

$$\vec{P}_T = \frac{\sum_{i=0}^k \vec{P}_i}{K}$$

де: P_T – значення Ц.п. за певний інтервал часу;

T – інтервал часу, у якому вимірюється середнє значення Ц.п.;

t – номер одичного проміжку часу, у якому вимірюється значення Ц.п.;

k – кількість одичних проміжків часу, у які вимірюється значення Ц.п.

ЦІННОСТІ КУЛЬТУРИ – результат оцінки пізнаючими суб'єктами (особистістю, групою, спільнотами) об'єктивно існуючого соціокультур. простору.

ЧАС - безперервне протікання існування. До сер. XX ст. соціологи переважно зневажали аналізом Ч., не дивлячись на те, що вони зробили значний внесок в аналіз простору в галузі *соціології міста* і в межах регіональних досліджень. *Е. Дюркгейм* в межах своєї *соціології релігії* при аналізі феномену класифікації розглядав Ч. як колективну уяву, яка виступає в якості не апріорної, а соц. категорії. Подібний підхід до антропології Ч. розроблявся такими науковцями, як *М. Мосс* (при дослідженні сусп.-ва ескімосів), *Еванс-Прічард* (при аналізі культури народу нуер). У *традиційних сусп.-вах* Ч. (його послідовність і тривалість) вимірювався через повторення релігійних подій або свят в межах священного календаря; у сусп.-вах суч. Ч. вимірюється чергуванням певних одиниць у лінійному розумінні. Точність при вимірюванні диференційованих одиниць Ч. або уява про тривалість періоду рідко зустрічається в традиційних сусп.-вах. Відомо, що китайська і арабська цивілізації створили як водяний, так і сонячний годинники. Китайський воляний годинник використовувався для регуляції зрошення і подачі води. Арабський сонячний годинник використовувався для впорядкування щоденних молитв мусульман. Точна уява про Ч. має суттєве значення для функціонування міської *цивілізації*. Напр., дослідження протестантських сект *М. Вебером* показало, що точний розрахунок Ч. був фундаментальною властивістю організації праці при *капіталізмі*, всієї підприємницької діяльності, що навіть породило відомий афоризм "час - це

гроші!". До сер. XIX ст. виготовлення дешевих годинників для масового ринку зробило точну регуляцію індивід. життєвих стилей заг. рисою *індустр. сусп.-ва*.

Зневаження часовим вимірюванням *соц. відносин*, що було характерним і для укр. соціології аж до 60-х рр. XX ст., є серйозним недоліком, оскільки, як підкреслює *Е. Гідденс* у своїй концепції просторово-часової дистанції, соц. дія відбувається як в просторовому, так і в часовому вимірах. Єдине розуміння Ч. має суттєве значення для соц. організації, глобалізації *соц. життя*, адже уявляється, що *індивіди, соц. групи, спільноти* повинні упорядковувати своє життя з метою досягнення необхідних цілей. Напр., пунктуальність щодо праці є необхідною умовою дії суч. *соц. ін-тів*. Організація Ч. вимагає загальноприйнятих одиниць виміру, заснованих або на природних циклах (таких, як цикл Місяця), або на людських вимірах (таких, як тиждень). У своєму есе "Час" *Н. Еліас* стверджував, що колективна уява про Ч. є рисою цивілізаційного процесу, в ході якого індивіди вчать контролювати і скеровувати своє життя відповідно з особистою уявою про соц. обмеження. При цьому надається значення не лише календарному, але й концептуальному і перцептуальному сприйняттю часу. Див.: *Вільний час; Бюджет часу; Час позаробочий; Час соціальний*.

ЧАС БІЛЬШ ПІДНЕСЕНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ - заняття, які найбільшою мірою сприяють розвитку істотних сил *особи*, її вдосконаленню. Порівняно з дозвіллям, Ч.б.п.д. - це переважно

творення, прояв *соц. активності*, підвищеної цілеспрямованості, напруги духовних і фізичних сил, більшої ініціативи й взаємодії. Ч.б.п.д. включає в себе, зокрема, такі види діяльності: час на самоосвіту і навчання без відриву від виробництва, підвищення кваліфікації, соц.-політ. участь, творчу, художню і техн. діяльність, участь у вихованні дітей, спортивні заняття тощо.

ЧАС ВІЛЬНИЙ. Див.: *Вільний час*.

ЧАС ДОЗВІЛЛЯ. Див.: *Дозвілля часу*.

ЧАС ПОЗАРОБОЧИЙ - час доби, тижня, місяця, року, за вирахуванням робочого часу. Це: 1) час, пов'язаний з роботою на виробництві (час на пересування до місця праці і назад, витрати часу на виробництві до і після праці); 2) час на домашню працю і самообслуговування як в особистому домашньому господарстві, так і з використанням в комунально-побутових та ін. установах і підприємствах; 3) час задоволення фізіологічних потреб; 4) вільний час. Див.: *Бюджет часу; Час соціальний; Час вільний*.

ЧАС ПСИХОЛОГІЧНИЙ - психічне відображення людиною часу, його швидкості, насиченості, тривалості в залежності від кількості та інтенсивності подій, що відбуваються в житті (змін у зовн. середовищі (природ., соц.), й у внутр. житті (думках і почуттях), а також у діяч та вчинках людини).

ЧАС РОБОЧИЙ - час участі працівника у сусп.-організованій праці. Тривалість Ч.р. встановлюється законом. Одне із важливих завдань *соц. захисту* населення - контроль за спостереженням тривалості Ч.р. і своєчасною і повною оплатою праці працівника.

ЧАС СОЦІАЛЬНИЙ - поняття, що увійшло в соціологію в 60-70-х рр. XX ст., одержало категоріальне оформлення, стало фактом сусп. свідомості і тим самим феноменом *культури*. Існують дві ос-

новні тенденції у вивченні Ч.с.: 1) пов'язана з осмисленням істор. часу, що проявляється у життєвих ритмах, які постійно змінюється; Ч.с. за таким підходом трактується на рівні його вертикального зрізу; 2) пов'язана з інтерпретацією Ч.с. як форми, умови соц. буття, як способу існування у межах хронологічно визначеного періоду. Ч.с. тут відбиває сусп. буття на рівні його горизонтального зрізу. Основ. увага у цьому випадку надається вивченню актуального рівня сусп. життя, структурі Ч.с. Нагромаджено ґрунтовний наук. матеріал, який розкриває природу і специфіку Ч.с., пізнання якого є першою необхідною умовою вивчення проблеми *вільного часу*. Сутність Ч.с. можна бсягнути, лише вивчаючи його субстанцію, тобто соц. матерію в її русі, і людини в конкр. діяльності. Остання є носієм соц. форми руху матерії, способом існування людського сусп.-ва. Поза предметною діяльністю Ч.с. втрачає свої об'єктивні властивості, виступає чистою абстракцією, оскільки властивості Ч.с. породжуються взаємодією об'єктивних властивостей предметів і людини, яка їх створює і перетворює. Можна дати визначення Ч.с. як часу існування, функціонування і розвитку сукупності систем, часу зміни якісних станів сусп.-ва та його підсистем, свого роду ресурсу, яким володіє будь-який соц. суб'єкт. Він виступає і як календарний час, і як цінність, і як функція тощо, тобто цілісним утворенням, знаменником беззмінної кількості часових характеристик *соц. процесів*. Ч.с. - це єдність обсягу діяльності людей та їх результатів у вигляді явищ, подій, процесів, предметів. При цьому Ч.с. є часом, який пов'язаний з людською діяльністю, а не просто "часом людської діяльності". У своїй сутності Ч.с. виступає об'єктивними відносинами доцільної діяльності людини. Взаємоперехід з однієї форми доцільної діяльності в ін.

утворює структуру Ч.с. *Робочий час, позаробочий час*, у т.ч. і вільний час – основні структурні елементи Ч.с. Див.: *Час: Бюджет часу; Позаробочий час; Вільний час.*

ЧАСТОТА РОЗПОДІЛЕННЯ – показник того, скільки разів кожне значення змінної відбувається в сукупності спостережень. Нижченаведена таблиця Ч.р. – один з найпростіших способів подання соціол. спостережень.

Стать	Кільк.	Відносна частота	Встановлена частота
Чоловіки	2,300	56,1%	60,5%
Жінки	1,500	36,6%	37,5%
Не визначено	300	7,3%	-
Всього	4,100	100,0%	100,0%

Див.: *Діаграма.*

ЧЕРНЕЦЬКИЙ ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1961, м. Харків) – укр. соціолог та економіст, докт. соціол. наук, канд. економ. наук. У 1983 р. закінчив Харківський держ. ун-т, після чого працював викладачем цього ун-ту (1983-1986), наук. співробітником Ін-ту світової економіки та міжнар. відносин АН СРСР (м.Москва, 1986-1990), стар. наук. співробіт. і доц. соціол. ф-ту Харківського держ. ун-ту (1990-1996), зав. і проф. кафедри держ. управління, економіки та фінансів Харківського філіалу Укр. Академії державного управління при Президентові України (1996-1998), зав. і проф. кафедри менеджменту і маркетингу Харківського ін-ту бізнесу і менеджменту (1998-2000); з 1999 р. одночасно – директор компанії “Харків Менеджмент Консалтинг Інтернешнл”, проф. соціол. ф-ту Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна та кафедри економіки підприємництва і менеджменту Харківського держ. економ. ун-ту. Галузь наук. інтересів: культ., соц., економ. та політ. про-

цеси у суч. сусп. системах; проблеми вищої освіти; *менеджмент, маркетинг*, держ. та регіональне управління. У 1995 р. захистив докт. дисертацію “Вища школа як соціальний інститут”. Опублікував такі наук. праці: “Вища освіта в ринковій економіці” (1991), “Економічні та соціальні аспекти перебудови” (1992), “Конкуренція не для всіх” (1993), “Кого мають готувати вузи України?” (1994), “Реформування вищої школи України в контексті міжнародних збіставлень” (1995), “Соціальні інститути перехідної економіки і проблеми державного управління” (1996), “Поняття середнього класу та роль його формування у посткомуністичній трансформації українського суспільства” (1997), “Державне управління вищою освітою: досвід США” (1998), “Розвиток управління економічним комплексом регіону на сучасному етапі” (1999), “Quo vadis, Україно?” (2000), “Її величність провінція” (2001) та ін.

Ч. с автором навч. курсів: “Основи соціології”, “Соціологія культури”, “Соціологія вищої освіти”, “Соціологія науки”, “Суспільство як об’єкт управління”, “Сучасна економічна теорія і проблеми її реалізації”, “Бюджетний процес і управління державними фінансами”, “Міжнародна економіка”, “Основи зовнішньоекономічної діяльності”, “Міжнародний маркетинг”, “Маркетингові дослідження”, “Основи наукової діяльності”, “Організаційна поведінка”, співавт. навч. посібника “Політика регіональних і місцевих влад на підтримку бізнесу” тощо. Бере активну участь у розв’язанні практичних питань розвитку соціол., економ. та управлінської науки в Україні, є членом редколегії збірника наук. праць “Харківські соціологічні читання”, журналів “Universitates. Наука та просвіта”, “Бізнес Інформ” та ін. Займається практичними проблемами держ. управління, є

членом Харківського обласного організаційного комітету з підготовки та координації виконання регіональних програм, був співкерівником українсько-американського проекту зі стратегічного планування регіонального економ. розвитку. Є президентом благодійного фонду “Альма-Матер-Харків”, був регіональним представником Міжнар. фонду “Відродження” по Луганській, Полтавській, Сумській та Харківській обл. Має значний досвід міжнар. наук. співпраці, зокрема брав участь як представник України в реалізації спільного проекту держав Європ. Союзу та країн Центральноєвропейської Ініціативи “Десять років посткомуністичної трансформації”, є експертом від України за проєктом Ради Європи “Видання та навчання у комунікаційному суспільстві”. Член САУ.

ЧЕРНИШ НАТАЛІЯ ЙОСИПІВНА (нар. 1948, м.Львів) – укр.соціолог, докт. соціол. наук, проф. Львівського нац. ун-ту. Закінчила з відзнакою істор. ф-т (1971), аспірантуру (1976) цього ж ун-ту і працює в ньому на посадах асистента (1976-1977), доц. (1977-1978), зав. соціол. лабораторії (1978), стар. наук. співпрацівника (1988-1990), доц. кафедри теорії та історії культури (1990-1994), проф. цієї ж кафедри (1994-1995), а з 1995 р. – проф. кафедри етнології істор. ф-ту. У 1991 р. Ч. захистила дисертацію і стала першим докт. соціол. наук в Україні. Коло наук. інтересів: *етносціологія*, соціологія етніч. процесів, соц. і нац. ідентичності, *соціологія культури, теоретична соціологія*. Є автором понад 60 наук. праць, у т.ч. індивід. монографії “Суспільна свідомість молоді” (1990), автором і упорядником монографії “Національна самосвідомість студентської молоді” (1993), яку видав Канадський ін-т укр. студій, статей “Як живеш, студенте? Деякі ре-

зультати порівняльного соціол. дослідження проблем вищої школи в Україні та Канаді” (у співавт., 1992), “Україна: Схід і Захід, проблеми регіоналізму в сучасних умовах” (у співавт., 1994), “Політична трансформація в Україні в 90-х рр.” (1998), брошури “Вибори-98. Партії, електорат у передвиборчий період” (у співавт., 1998), а також автором навч. посібників “Соціологія. Курс лекцій” (1996), “Соціологія. Курс лекцій” (1998), співавт. навч. посібника “Соціологія. Курс лекцій” (за ред. В.М.Пічі, 1996), монографії “Львівщина на порозі ХХІ століття. Соціальний портрет” (2001) та ін.

Ч. є членом САУ, членом: спеціалізованої ради по захисту канд. і докт. дис. з філос. та політ. наук Львівського нац. ун-ту, редколегії часопису “Сучасне суспільство” (Харків), Студій політологічного центру “Генеза” (Львів), редколегії журналу “Nomos” (Краків, Польща). У 1989-1990 рр. проходила наук. стажування в Ін-ті укр.студій ун-ту Альберта м.Едмонт (Канада). Лауреат наук. програми Фулбрайта у 1993, 1997, 1999 і 2000 роках. У 1993 р. була запрошена Центром рос. та східноєвропейських студій ун-ту Мічиган на викладацьку і наук.-дослідну роботу в якості проф. соціології. У 1997 р., в якості запрошеного професора – стипендіанта Фонду Фулбрайта, перебувала в ун-ті м.Канзас.

ЧЕРНОВ ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (1876-1952) – рос. політик, соціолог, один із засновників партії есерів. У галузі соціології ним розроблена своєрідна модель, яка сформулюю прогресу. Згідно з його концепцією, основна проблема соціології полягає в тому, щоб знайти співвідношення окремого та цілого, попереднього та наступного. Формула *соц. прогресу* включає три правила: використання елементів, які відповідають внутр.

світу дослідника: розробка моделі досконалого *соц. життя*; класифікація *соц. явищ*.

ЧЕРНОВОЛЕНКО ВІЛЕН ПИЛИПОВИЧ (нар. 1929, с. Монастирище Черкаської обл.) – укр. соціолог. Закінчив Київський держ. ун-т (1952) та аспірантуру при ньому (1955). Викладав філософію в Донецькому політехн. ін-ті та Київському держ. ун-ті. Канд. філос. наук (1967). У 1969 р. очолив новостворений відділ соціології в Ін-ті філософії АН УРСР, з 1979 р. по 1990 р. зав. відділом соц. структури, у 1984-1987 рр. заступник директора Ін-ту філософії, керівник відділ. соціології, з 1990 р. – зав. сектора соц. стратифікації Ін-ту соціології НАН України, з 1997 р. – провідний наук. співробітник.

Основні напрями досліджень: методол. проблеми науки, теорія *соц. структури*. Основні публікації: “Логика наукового дослідження” (у співавт., 1965), “Мировоззрение и научное познание” (1970), “Престиж профессий и социально-профессиональная ориентация молодежи” (1979), “Социальные проблемы виробничого колективу” (у співавт., 1972), “Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости” (у співавт., 1984), “Путь в науку (социальные проблемы воспроизводства научных кадров)” (у співавт., 1991), “Особенности социально-статусного розшарування за умов становлення ринкової економіки” (1996).

ЧИННИК (ФАКТОР) СОЦІАЛЬНИЙ – причина, рушійна сила якогось соц. явища, що визначає його характер або окремі риси.

ЧИТАННЯ СОЦІОЛОГІЯ – одна з галузей соціології культури, що і визначає її специфіку. Вона вивчає таке складне соціокульт. явище як читання у всій його багатогранності через сусп-во і у зв'язку з ним. Це наука, яка виявляє і вивчає основні закономірності

функціонування соц. зв'язків в системі “текст - читання - читаць”, виявляє і аналізує чинники різних рівнів, які обумовлюють динаміку читання. Важливий внесок в Ч.с. зробили такі зарубіжні науковці: Р.Баркер, Р.Ескарпі, Я.Мушковські, Я.Анкудович, Дж.Владжич, М.Ален, Е.Кінг, К.Гломбовські, К.Мігонь, А.Новіцкі, Ф.Функе, І.Кобліц, Х.Кунце, Б.Вар'яш, М.Ковач, М.Васильєва; рос. дослідники: М.Рубакін, О.Чубар'ян, М. Каган, М.Лісовський, М.Куфасєв, Ф.Булгаков, С.Лібрович, А.Кіріпичников, М.Муратов, П.Сельников; укр. науковці: Л.Биківський, Д.Балика, О.Біловіцька, В.Ніконенко, П.Голобуцький, Е.Жлудько, Ж.Ковба, *О.Семашко*, Н.Чепелева, Р.Садова та багато ін. Кожен з них по-своєму підходив до аналізу читання, розглядаючи його як складне соц. та культ. явище, як специфічний вид діяльності, як комунікаційний акт, як потребу, звичку, як спосіб: функціонування тексту, декодування інформації, передачі інтелектуального та емоційного досвіду, як одну з складових мови.

ЧИКАЗЬКА ШКОЛА – самостійний напрямок, що склався на поч. ХХ ст. в США на базі спец. підрозділу Чиказького ун-ту, який зробив великий внесок в розвиток емпір. соціол. досліджень, особливо у 20-30-і рр. У витоків Ч.ш. стояли перший президент Амер. соціол. товариства *Л.Ф.Уорд*, його учень, перший декан першого у світі факультету соціології *А.В.Смолл*. В межах цієї школи були проведені серйозні емпір. дослідження з проблем *соц. адаптації іммігрантів (У.Томас, Ф.Знапєцький), індустріалізації і урбанізації (Р.Парк, Е.Бердґес* та ін.), розроблена теорія соц. *інтерації Дж.Міда* та ін. В Ч.ш. розрізняють радикальний (Дж.Ланберг) та помірний (*П.Лазерфельд, С.Стауффер*) емпіризм.

ЧУРИЛОВ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1947, м. Чернівці) – укр. соціолог, президент “Соціе-gallup” (з 1994), провідний наук. співробітник Ін-ту соціології НАН України. Закінчив Чернівецький держ. ун-т (1970). Працював стар. лаборантом, наук. співпрацівником лабораторії соціол. досліджень цього ж ун-ту. Закінчив аспірантуру (1973) і працює молодшим, а пізніше стар. наук. співпрацівником (1979-1986), зав. сектора методики (1986-1988) Ін-ту філософії НАН України, зав. Центрально-Українським відділенням Всеосоюзного Центру вивчення *громад. думки* (1988-1991), заступником директора з наук. роботи Ін-ту соціології НАН України (1991-1994). У 1992 р. захистив дисертацію “Проектування соціологічного дослідження” (Харківський державний ун-т) на здобуття вченого ступеня докт. соціол. наук.

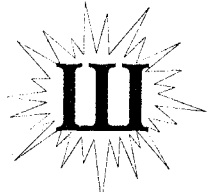
Діапазон наук. інтересів Ч.: методика *соціол. досліджень, вибірка, електоральна поведінка населення*. Є автором 5 індивід. і 12 колект. монографій, зокрема:

“Опитування населення” (1984), “Проектування соціологічного дослідження” (1986), “Київ: 1990-1992” (у співавт., 1993), “Політична культура населення України” (у співавт., 1993), “Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження” (у співавт., 1998) та ін. Оpubлікував понад 60 статей в наук. журналах та збірниках.

Розробив і читає студентам Київського нац. ун-ту ім.Т.Г.Шевченка, Нац. техн. ун-ту України лекційні курси “Проектування соціологічних та маркетингових досліджень”, “Вибірка в соціологічному дослідженні”, “Проектування крупномасштабних досліджень”, “Вибірка в маркетингових дослідженнях”.

Підтримує творчі зв'язки з соціологами Оксфордського ун-ту (Англія), Мічиганського ун-ту, є членом “ESOMAR” і “Gallup International”, разом з соціологами Джортаунського ун-ту бере активну участь у розробці міжн. проекту “Політична культура населення” (1991-1999). У 1998 р. Ч. обрано членом Правління САУ.

ШАПОВАЛ МИКИТА ІОХИМОВИЧ (1882-1932) – укр. письменник, соціолог, політ. діяч доби Центральної Ради, після поразки укр. революції проживав в еміграції. Головну увагу в своїх працях Ш. приділяє проблемі *сусп.-ва.* а також соціол. дослідженню укр. руху. Сусп.-вом науковець називав таке гуртування людей, що живуть у взаємному зв'язку між собою, тобто у такому зв'язку, коли *поведінка* однієї чи кількох осіб спричиняє поведінку ін. осіб. *Індивіди* єднаються в *групи*, які в сукупності утворюють сусп.-во. Ш. здійснив класифікацію сусп. груп, виділивши такі їх види: організовані (в яких є внутр. поділ на керуючих і підлеглих) і неорганізовані (в них відсутня стала організація), елементарні або прості (індивіди, поєднані за однією ознакою) і кумулятивні або складні (індивіди, поєднані за кількома ознаками). Ш. розробляв положення про нац. сусп.-во, яке є мікрокосмосом світового сусп.-ва і самостійно виконує свої функції в економ., політ. і культ. сферах. Сусп.-во в Україні стане укр. тільки тоді, коли українці самостійно виконуватимуть названі функції. Праці Ш.: “Українська соціологія” (1927), “Соціологія українського відродження” (1927), “Загальна соціологія” (1929), “Соціологія України” (1933) та ін.

ШВИДКІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ – одна з характеристик *соц. мобільності*, яка є вертикальною соц. дистанцією або числом естрат – економ., професійних або політ., які проходить *індивід* в його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (1814 – 1861) – видатний укр. мислитель, визначний представник укр. культури. Виходець з кріпаків. З 1845 по 1847 рік був членом таємного Кирило-Мефодієвського братства, яке висувало програму об'єднання слов'янських народів, знищення кріпацтва і розповсюдження просвіти в масах. У 1847 р. заарештований і до 1858 р. перебував на засланих, відбуваючи солдатську службу. Світогляд Ш. формувався в період, коли в Україні відбувалась криза феодално-кріпосницької системи, посилювався процес формування капітал. відносин. Визволення України від пригноблення Ш. вважав як складову частину соц. розкряпачення народів Росії. У сусп.-політ. поємах Ш. чітко виражена ідея укр. державності, самостійності, соборності, проголошується заклик до відновлення козацької традиції, укр. демократизму, віра у воскресіння України та зміну сусп. ладу. Ш. вважав за необхідне встановлення демократичної республіки, взірць якої він вбачав у республіканському устрої США.

Творчості Ш. притаманні гуманізм, людяність, християнська терпимість. Гуманізм Ш. – це гуманізм не зовн. спостерегача. Автор сам є його безпосереднім об'єктом і суб'єктом. Цей гуманізм виходить із внутр. джерел народної моралі та ідеалів. Ідеєю природного права Ш. обґрунтовував висновок, що закон, який дозволяє бранця продати, купити, зробити рабом і утримувати свавільно, не заснований на жодному праві й є антилюдяним. Діяльність і творчість Ш. істотно

вплинули на розвиток сусп.-політ. та соц. думки в Україні. Соц.-політ. погляди Ш. знайшли своє найбільше віддзеркалення в поємах «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1842), «Сон» (1844), «Кавказ» (1845) та ін.

ШЕЛЬСЬКІ ХЕЛЬМУТ (1912-1984) – нім. соціолог, представник антропологічного напрямку в соціології, засновник однієї з найбільших соціол. шкіл у ФРН. Головну увагу приділяв дослідженню *соц. ін-тів*. Останній, вважав він, виникають для задоволення потреб – спочатку базових, а згодом і похідних від них, зокрема, культ. Єдиним політ. механізмом, який би забезпечував нормальне функціонування соц. ін-тів виступає право. Його поглядам притаманне намагання наблизити соціологію і все наук. знання взагалі до самої людини, її поведінки, існування і т.д. Основні праці: “Призначення німецької соціології” (1959), “В пошуках істини” (1965).

ШЕФФЛЕ АЛЬБЕРТ ЕБЕРХАРД ФРІДРІХ (1831-1903) – нім. та австр. економіст, соціолог, держ. діяч, прихильник *органічної школи в соціології*. Органічну єдність сусп.-ва вважав результатом перевтілення взаємодіючих суб'єктивних волей і оцінок в “колективну свідомість” і “дух народу”. В економ. теорії підкреслював етико-вольову природу економ. життя і шукав для неї раціональну етико-антропологічну основу. Основні праці: “Капіталізм і соціалізм” (1871), “Квінтесенція соціалізму” (1906), “Будова і життя соціальних тіл” (1875-1878).

ШКАЛА СОЦІОЛОГІЧНА (лат. *scala* – сходи) – вимірвальна частина інструментарію *соціол. дослідження*, яка використовується для впорядкування й оцінки *соц. інформації*, яку отримують в процесі опитувань, спостережень чи аналізу документів. Ш.с. є системою можливих оцінок досліджуваного соц.

явища чи процесу, яка дозволяє отримати відповідну його характеристику. При цьому враховується рівень значущості властивостей досліджуваного об'єкта. Все це дозволяє перетворити якісні характеристики цих властивостей в певні кількісні величини, змінні. Найпростіша Ш.с. складається з двох чи більше пунктів, градацій чи категорій. Ш.с. класифікується за різними ознаками, тому вони досить різноманітні (напр., кількісні і якісні Ш.с., інтервальні Ш. і Ш. відносин, одномірні і багатомірні Ш.с. та ін.). Зведення декількох шкал до однієї єдиної Ш.с. на основі перетворення окремих ознак називається шкалюванням.

ШКОДА ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ – докт. філос. наук, проф. кафедри прикладної соціології Харківського нац. ун-ту ім. В.И.Каразіна (з 1996 р.) За освітою – фізик. Закінчив Харківський нац. ун-т (1962 р.), а також аспірантуру при кафедрі філософії. В 1971 р. захистив канд. дисертацію, в 1991 р. – докт. дисертацію. Автор великої кількості наук. і популярних робіт з соціології, методології науки, політ. та правової філософії. Серед них книги: “Оправдання багатоманіття” (1990), “Вступ до правової філософії” (1997), “Чому відкрито відкрите суспільство?” (1997). Автор навч. курсів: *соціологія права*, *філософія права*, *соціологія девіантної поведінки*, *основи культурології* та ін.

ШЛЕМКЕВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (псевд. М.Іванейко) (1894-1966) – укр. філософ, соціолог, видавець, громад.-політ. діяч. Навчався у Віденському ун-ті і захистив там докт. дис. на тему “Сутність філософії”. Навчався у Сорбонні в Парижі (1928-1929). На початку 1930-х рр. Ш. брав активну участь у політ. організації “Фронт Національної Єдності” і був одним із голов. творців її ідеології. Працював одним із директорів

і голов. редактором "Українського видавництва" (Краків-Львів) (1941-1944). Перебував в еміграції спочатку в Австрії, згодом у Німеччині, а у 1949 р. виїхав у США, де став у 1950 р. співзасновником та ідеологом Союзу укр. нац. демократів. Заснував та редагував журнал "Листи до Приятелів" (1953-1966). Основні праці Ш.: "Українська синтеза чи українська громадянська війна" (1949), "Загублена українська людина" (1954), "Душа і пісня" (1956), "Галичанство" (1958), "Фронт української правди" (1963). Провідною ідеєю філософії Ш. було шукання укр. правди, уособлення якої була для нього передусім *соц. справедливість*. Ш. також належать спроби дослідження ролі *інтелекції* в укр. сусп.-політ. житті та психічної структури укр. характеру на підставі методів, розроблених зах. соціол. думкою.

ШЛЮБ ГРУПОВИЙ. Див.: *Шлюб*.

ШЛЮБНИЙ РИНОК – термін, що використовують в соціології для умовного позначення системи співвідношення чисельностей різних груп шлюбоздатного населення. Шлюбна кон'юнктура, ймовірність укласти *шлюб* значною мірою визначена кількістю потенційних шлюбних партнерів у населення та його статеві-віковою структурою. На ситуацію на Ш.р. помітно впливають масові міграції, війни, різні зміни рівня народжуваності. Ситуація на Ш.р. істотно впливає на формування *шлюбного стану* населення, шлюбного кола, його динаміку та структуру. Див.: *Шлюб*; *Шлюбний стан*.

ШЛЮБНИЙ СТАН – стан особи щодо інституції шлюбу, встановлений відповідно до звичаїв та правових норм країни. Ш.с. включає чотири градації: 1) тих, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) тих, хто перебуває у шлюбі; 3) овдовілих; 4) розлучених. У деяких країнах в

особливі групи виокремлюють тих, хто перебуває в зареєстрованому та нерезєстрованому шлюбі, або у першому чи повторному шлюбі, тих, хто проживає разом з жінкою (чоловіком) або окремо від неї (нього), тих, хто отримав офіційну санкцію суду на роздільне проживання (часто-густо – протилежний етап на шляху до розлучення) тощо. Ш.с. населення істотною мірою залежить від ситуації "на шлюбному ринку", формування шлюбного кола, наявності шлюбного вибору. Див.: *Сім'я*; *Соціологія сім'ї*; *Шлюб*.

ШЛЮБ СОЦІАЛЬНИЙ – форма відносин між жінкою і чоловіком, яка істор. змінюється і завдяки якій *сусп-во* впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює їх подружні і батьківські права і обов'язки, забезпечує легітимність їх нащадків.

Ш. і сім'я виникли істор. неодноразово. Статеве життя між чоловіком і жінкою (хоча і регулярне) лише тоді можна назвати Ш., коли воно так чи інакше санкціоновано сусп-вом, коли воно правомірне. Першою в історії соц. санкцією відносин між чоловіком і жінкою було "вилучення із статевого спілкування батьків і дітей, так само як дідів і бабусь з їх онуками". Цю санкцію можна вважати істор. кордоном між дошлюбним станом сусп-ва, коли статеве життя визначалося їх природою, і Ш. як соц.-регулюючим відношенням між статями. Виникнення Ш. ще далеко не означало виникнення сім'ї, бо Ш. на тій стадії був лише випадковим, епізодичним з'єднанням чоловіка і жінки. Як ін-т, Ш. є або моногамним (коли укладається в один час з одним партнером), або полігамним (коли укладається одночасно з двома або більше партнерами). Полігамія припускає: 1) полігінію (один чоловік і дві або більше жінок); 2) *поліандрію* (одна жінка і двоє або більше чоловіків);

3) груповий Ш. (декілька чоловіків і жінок, які перебувають в одному спільному Ш.). Вибір партнера за будь-якої форми Ш. визначається або *екзогамією*, або *ендогамією*. За процедурою шлюбної церемонії Ш. поділяються на громад. і церковний. При оформленні Ш. практикується укладання шлюбного контракту. На тлі загального зростання *соц. паруги* у нас поширюються такі феномени, як фіктивний Ш., фіктивне розлучення, поширилась практика дошлюбного сумісного життя (конкубат). Кількість народжених поза Ш. дітей також збільшується, середній вік першого вступу у Ш. постійно знижується протягом останніх десятиріч. Зростання кількості розлучень веде до "серійної моногамії", за якої більшість розлучених потім знову вступають до Ш. Див.: *Соціологія сім'ї*; *Неповна сім'я*.

ШЛЯХОВИЙ АНАЛІЗ – аналіз, який дозволяє, виходячи з припущення, що певна причинна модель пояснює відносини між змінними в якійсь сукупності даних, гіпотетичні причинні зв'язки квантифікувати (тобто зводити їх до кількісних параметрів). Ш.а. був вперше застосований С.Райтом у 1920 р., в соціології став широко застосовуватися з 1960-х рр. Ш.а. є формою багатозмінного аналізу із використанням відносин між кількома змінними. Див.: *Багатозмінний аналіз*; *Причини моделювання*.

ШОМБАР ДЕ ЛОВ ПОЛЬ АНРІ (нар. 1913) – франц. соціолог, представник *соціології міста* у Франції. Його ідеї ґрунтуються на т. зв. урбанізмі, який передбачає можливість зміни *соц. відносин* і створення *соц. справедливості* шляхом зміни просторових структур через міське планування з урахуванням потреб різних соц. прошарків. Ним було проведено цілий ряд прикладних досліджень, які стосувалися соц.-

просторового розвитку Паризької агломерації, життя робітничих сімей у великих містах, становища працюючих жінок. Ці дослідження були колосальним фактичним матеріалом для подальшого розвитку як соціології міста, так і соціології взагалі. Основні праці: "Париж і паризька агломерація" (1952), "Буденне життя сімей працівників" (1956), "Кінець міського життя або реальний міф" (1982).

ШТОМПКА ПЕТР (нар. 1944) – суч. польск. соціолог, проф. Ягелонського ун-ту в Кракові, автор монографій: "Переосмислювання прогресу" (разом з *Дж.Александром*, 1990), "Суспільство в дії" (1992), "Соціологія соціальних змін" (1993), "Діячі культури" (1994) та ін., в яких міститься оригінальна теорія соц. змін у суч. світі. З "царства необхідності" у "царство свободи" людство може вступити тільки через взаємозв'язки соц. структур і діяльності соц. суб'єктів. На думку Ш., соц. зміни, що утворюють істор. процес, безперервні, нічим не визначаються, а сам механізм соц. змін постійно оновлюється під впливом трансформації принципів людської діяльності. Тенденції істор. розвитку приведуть людство до зростаючого контролю над середовищем, до управління ним і до відосіблення від нього, що і знаменує перехід до "царства свободи".

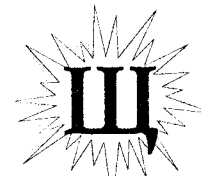
ШУЛЬГА МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1943, м.Краснодон на Луганщині) – укр. соціолог, спеціаліст у галузі *соціології особистості, нац. відносин*. Докт. соціол. наук, академік Укр. академії політ. наук. У 1969 р. закінчив Ростовський держ. ун-т, а в 1975 р. аспірантуру Ін-ту філософії АН УРСР. Працював в Ін-ті філософії АН УРСР, а після створення Ін-ту соціології НАН України – зав. відділом етнокульт. досліджень, відділом *соц. психології*. У 1993 р. захистив докт. дис. з проблеми

етніч. самоідентифікації особистості. Плідно працює над проблемами міжетніч. відносин, формування особистості в сфері етніч. культури, інтеграції поліетніч. сусп.-ва. Автор понад 175 наук. досліджень, серед яких "Классовая типология личности", "Стиль жизни личности" (у співавт.), "Жизненный путь личности" (у співавт.), "Этнос и личность", "Этническая самоидентификация личности", "Правляча еліта України". Співавтор і наук. редактор колект. монографії "Українське суспільство на порозі третього тисячоліття" (1999). У квітні 1998 р. обраний Президентом Соціол. асоціації України.

ШУМПЕТЕР ЙОЗЕФ А. (1883 – 1950) австр. та амер. економіст і соціолог. Викладав у Чернівцях, Граце, Бонні, в США (Гарвард) – у 1927, 1930, 1932-1950 рр. У 1919 р. – міністр фінансів Австр. республіки. Завдання соц. наук убачав у зборі, аналізі та упорядкуванні фактичного матеріалу для знаходження закономірностей. При цьому *соціологія*, яка вивчає взаємодію індивідів та груп, повинна не просто описувати факти, але й створювати чіткі аналітичні конструкції. Перша його аналітична схема опи-

сувала кругообіг економ. діяльності як стійку систему, центральне місце в якій відводилось "новатору-підприємцю", який є рушійною силою *прогресу*. У підході до аналізу фактичного матеріалу Ш. притримувався принципу свободи від оціночних суджень. Розробив т. зв. "соціологію інтелектуалів". Основні праці: "Теорія економічного розвитку" (1934), "Капіталізм, соціалізм і демократія" (1946), "Історія економічних аналізів" (1954).

ШЮЦ АЛЬФРЕД (1899-1959) – австр. філософ і соціолог, один із основоположників соц. феноменології і *феноменологічної соціології*. У 1939 р. Ш. емігрував у США, де довгий час викладав і працював над своїми книгами. Ш. здійснив великий вплив на розвиток феноменологічної соціології в англomовному сусп.-ві. Він ставив перед собою три основні завдання: побудова адекватної *теорії соц. дії*, частково заснована на критиці *М.Вебера*: дослідження організації *життєвого світу*; вирішення проблем наук. соціології. Основ. праці, що вийшли після смерті Ш.: "Феноменологія соціального світу" (1972), "Структура життєвого світу" (1974).

Щ

ЩЕПАНСЬКИЙ ЯН (нар. 1913) – польськ. соціолог, академік Польської Академії Наук, директор Ін-ту філософії і соціології (1968-1975), президент Міжнар. соціол. асоціації (1966-1970), керував (з 1958 р.) виданням "Дослідження становища робітничого класу і інтелігенції" (28 томів). Основні праці Щ. з історії і теорії соціології,

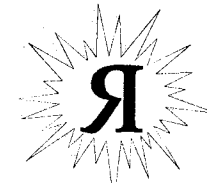
соц. структури польс. сусп.-ва, соціології вищої освіти та ін. Вітчизняному читачеві добре відома його книга "Елементарні поняття соціології" (видана в 1969 р. рос. мовою), в якій Щ. вводить і аналізує нові категорії, поняття, терміни, необхідні як для розробки соціол. теорій, так і для опису емпірично отриманого матеріалу.

ЮЖАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1849-1910) – рос. соціолог, економіст і публіцист. Його соціол. погляди сформувались під впливом психологічного напрямку в соціології (*М.К. Михайловський* і *П.Л. Лавров*), а також класичного позитивізму (*О. Коит* і *Г. Спенсер*). Вважав, що сусп-во підвладне трьом типам законів: законам сусп. життя як приватним випадкам загальносвітових законів; визнавав дійовими в сусп. житті біол. закони; виділяв сусп. процеси, які носять специфічний характер і підпорядковуються законам “індивідуальності” і “психічного”. Сусп-во, за Ю., має агре-

гатний стан і йому притаманна здатність накопичення і віддачі енергії – “інтеграції і дезінтеграції”. Основ. силами в розвитку сусп-ва він вважав *особистість* і *соц. середовище*, яке ототожнював з поняттям “культура”. Діяльність особистості і вплив культури – два могутніх чинники *соц. розвитку*. Цілі соц. розвитку пов’язані з боротьбою людини і сусп-ва за своє виживання, а закони рівноваги особистісного і культ. розвитку є “законами прогресу”, бо допомагають виявити досягнення сусп-ва у цивілізованому розвитку. Соціол. концепції Ю. викладені в праці: “Соціологічні етюди” (1896).

ЯВИЩА СОЦІАЛЬНІ – елементи соц. реальності, яким притаманна вся повнота соц. властивостей та ознак, універсальні об’єктивні характеристики соц. світу, соц. об’єктів. Я.с. можуть виступати: окремі особистості (їх взаємодійності, дії, ідеї, інтереси, потреби та властивості); *соц. групи*; *соц. ін-ти* та організації; різноманітні соц. процеси. Але всі ці сутності можуть бути Я.с. тільки в тому випадку, коли відіграють значну роль у *соц. житті* сусп-ва. Я.с. реалізуються через конкр. діяльність людей, організацій, інституцій, тому вони є певною динамічною сутністю, що мають свої часові характеристики.

ЯДОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1929) – відомий рос. соціолог, проф., директор Ін-ту соціології РАН, один з організаторів соціол. науки, яка зароджувалася в 60-х роках у колишньому СРСР. Наук. дослідження Я. широко відомі на всьому пострадянському просторі, у т. ч. й в Україні. Вони охоплюють велике коло наук. проблем методології, методики, заг. та галузевої соціології. Ним опубліковано понад 150 наук. праць, серед яких понад 10 індивід. і колект. монографій, підручників та навч. посіб. Вони й нині належать до найчастіше цитованих в Україні, допомагають молодим дослідникам усвідомити закономірності суч. *соц. змін*, механізми соц. регуляції *поведінок*, наук. підходи організації та проведення *соціол. досліджень*. Основ. публікація – “Соціологічні дослідження. Методологія, програма, методи” (1987).

ЯДРО СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ – сукупність типових індивідів, які найбільш послідовно у собі притаманні даній групі характер діяльності, структуру потреб, цінностей, норм, установки і мотивації. Тому ядро є концентрованим виразником всіх соц. властивостей. Групи (спільності), які визначають її якісну відмінність від усіх ін. Немає такого ядра, немає й самої групи (спільності).

ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ У СОЦІОЛОГІЇ – аналіз, не заснований на точному вимірі кількісних даних. Соціол. аналіз набирає якісного характеру або внаслідок того, що його цілі припускають певне розуміння *соц. феноменів*, які досліджуються і які не вимагають кількісної інтерпретації, або внаслідок того, що самі феномени, що досліджуються, не піддаються точному виміру. Напр., при проведенні спостереження соціолог може просто спостерігати за *соц. поведінкою*, не ставлячи за мету реєстрацію кількості випадків певного типу поведінки. В ін. випадках, напр., при істор. дослідженні, різні дані можуть не піддаватися точному виміру, навіть якщо це було метою дослідника. Активізація інтересу суч. соціологів до Я.а. пов’язана, перш за все, з надіями на успіх таких напрямів, як *етнометодологія*, *герменевтика*, які розвивають ідею розуміння *розуміючої соціології*. Поширеними методами Я.а. є типологічні процедури, методи текстології, методи стилістичного аналізу особистих документів і художньої літератури.

ЯКІСТЬ ВИМІРУ – сукупність властивостей предмета, способу, інструменту і

результату *виміру*, які виділяють для їх методол. оцінки і забезпечення достовірності соціол. фактів, положень і висновків. Для виділення властивостей використовується та чи ін. модель виміру. Оскільки вимір здійснюється без явного застосування еталонів (проводиться, як правило, з прямою участю спостерігача і *respondenta*) і спирається, навіть в прикладних дослідженнях не на стандартні засоби, найбільшу складність становить формування предмета виміру, створення умов упевненості в тому, що спостерігається саме те, що входить у модель інформаційного пошуку цього емпір. дослідження, а що не попало в поле зору науковця випадково або через невідосконаленість дослідницької техніки. Це називається *валідністю* виміру. З методологічної т.з. центральною характеристикою Я.в. тут стає кваліфікація засобів виміру щодо сфери їх валідності, а вже потім надійності. Але об'єс вони необхідні для зведеної характеристики Я.в.

“ЯКІСТЬ ЖИТТЯ” – широко використовуване різними *соц. науками* поняття, яке охоплює найрізноманітніші (економ., політ., соц., культ., екол. та ін.) *умови життя* людей і характеризує його якісний бік на відміну від кількісних, рівневих показників, стандартів.

Концепція “Я.ж.” з’явилася в зарубіжній соціології, перш за все у США, в 60-х рр. XX ст. і одержала з цього часу широке розповсюдження. При цьому зміст “Я.ж.” розуміється далеко неоднозначно: одні отожднюють його з поняттям “рівень”, “стиль”, або “*спосіб життя*”; другі, навпаки, протиставляють його вказаним поняттям; треті – пов’язують “Я.ж.” з необхідністю врахування порівняльно нових *соц. індикаторів* (напр., *якість оточуючого середовища*, *соц.- псих. навантаження*, *задоволеність життям* і т.п.). Розробка проблеми “Я.ж.” відіграла свою позитивну роль перш за

все в тому відношенні, що дозволила осібно виділити шерег важливих аспектів людської життєдіяльності і зосередити увагу на їх вивченні (оточуюче середовище, здоров’я людини, *людина і урбанізація* та ін.). Різноманітні теорії “Я.ж.” розроблялись Ф.Конверсом, Л.Мільбрейтом, У.Роджерсом (США), А.МакКенелом, *С.Райтом* (Великобританія), А.Міхелосом (Канада) та ін.

ЯКІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – одна з найбільш загальних характеристик його наук. і практичного значення. Я.с.д. залежить від властивостей суб’єкта дослідження, об’єкта дослідницької діяльності, оточуючого суб’єкта і об’єкта середовища та тих ланок, які опосередковують їх взаємодію. На Я.с.д. впливають якісні характеристики мети, засобів і результатів дослідження, відносини між ними, їх співвідношення.

ЯКОВЕНКО ІОРІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1950) – укр. соціолог, докт. соціол. наук (1996). Працює зав. кафедри галузевої соціології Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. До цього довгий час працював стар. і провідним наук. співпрацівником НАН України. Наук. інтереси: теорія і методологія соціології. Я. є головним редактором серійної збірки наук. праць Нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка “Соціальні технології: актуальні питання теорії і практики”. Основ. публікації: “Поштове опитування в соціологічному дослідженні” (1986), “Вступ в соціальну когнітологію” (1992), “Артефакт в соціології” (1995) та ін. Обирався головою ревізійної комісії Соціол. асоціації України. У 1992 р. обраний членом-кореспондентом Української академії інформатики.

ЯКУБА ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА (нар. 1929, м.Харків) – укр. соціолог, докт. філос. наук, проф., академік Міжнар. академії вищої школи. Закінчи-

ла Харківський юридичний ін-т та аспірантуру кафедри філософії. З 1955 р. працює в Харківському держ. ун-ті і читає курс соц. філософії і загальної соціол. теорії. У 1971 р. захищає докт. дис. з проблем нормативного регулювання (право і мораль); завідує кафедрою соціології Харківського ун-ту, член правління Соціологічної асоціації України, незмінний голова її Харківського відділення.

Сфера наук. інтересів: соціол. аналіз *соц. активності* соц. груп суч. сусп-ва; проблеми функціонування і розвитку вищої школи в суч. умовах, нормативне регулювання поведінки особи; особа в системі соц. зв’язків та ін. Основні праці: “Право и нравственность” (1970), “Социальная активность специалиста: истоки, механизмы формирования” (1983), “Воспитательный процесс в высшей школе: социологический анализ” (1988), “Народное образование в условиях перестройки: социологические очерки” (1989), “Социология. Навч. посібник” (1996) та ін.

ЯНІВ ВОЛОДИМИР (1908-1991)
укр. психолог, соціолог, гром.-політ. діяч. Навчався у Львівському та Берлінському

ун-тах. Проф. УВУ в Мюнхені (1955-1986). Викладав в Укр. католицькому ун-ті в Римі. Головна тема соціол. зацікавленень Я. – соц. устрій укр. сусп-ва. Основ. соціол. праці Я.: “Нарис соціології”, “Проблеми безкласового суспільства в СРСР” (1953), “Суспільний лад і психологія народу” (1953), “До психологічної концепції народності” (1953), “Соціальні інстинкти українців” (1954), “Просвіта”, як вияв соціальних спрямувань українського народу” (1969).

ЯПОНІЗАЦІЯ – запровадження японської організаційної практики в ін. сусп-вах. Ключові елементи передбачають: 1) пунктуальне ставлення до поставок і виробництва без запасів; 2) заг. якість *менеджерів*; 3) участь робітників, їх навчання і врахування вислуги років; 4) корпоративне благополуччя, зростання системи заробітної плати і союзи підприємств.

ЯТРОГЕНІЯ (гр. *iatros* – лікар і *genno* – породжую) – хвороба, що виникає як реакція на невірно сприйняті хворим слова або поведінку лікаря, прочитану медичну літературу і т.п. Див.: *Соціологія здоров’я і хвороби*.

ЛІТЕРАТУРА З СОЦІОЛОГІЇ,

видана в 1990 - 2002 рр. українською і російською мовами

Підручники і навчальні посібники

1. *Аверьянов Л. Я.* Социология: что она знает и может. – М., 1993.
2. Американская социологическая мысль / *Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс* и др. – М., 1994.
3. Анализ нечисловой информации в социологических исследованиях. – М., 1995.
4. *Антонов А. И., Медков В. М.* Социология семьи. Учеб. пособие. – М., 1996.
5. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. Пер. с англ. – М., 1992.
6. *Бекешикіна І. Е.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. – К., 1994.
7. *Бергер П.* Приглашение в социологию. Гуманистическая перспектива. – М., 1996.
8. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное константирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.
9. *Бутенко И. А.* Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. – М., 1990.
10. *Бурдые П.* Социология политики. – М., 1993.
11. *Бурдые П.* Начала. – М., 1995.
12. *Бурлачук О., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні / Під ред. *В. Танчера.* – К., 1995.
13. *Вебер М.* Избранное. Образ общества. – М., 1994.
14. *Вебер М.* Протестантська стика і дух капіталізму / Пер. з нім. *О. Погорілого.* – К., 1994.
15. *Ведерников В. М.* Военная социология: вопросы теории, методологии, истории и политики. – М., 1994.
16. *Воецкая Т. В., Клинтух Т. Ю.* Практикум по социологии. Метод. пособие по проведению самостоятельного социологического исследования. – Одесса, 1997.
17. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология: Учебник для вузов / Под ред. *В. И. Добренкова.* – М., 1998.
18. *Гараджа В. М.* Социология религии. Учеб. пособие. – М., 1996.
19. *Гидденс Э.* Социология: Учебник 90-х годов. – Челябинск, 1991.
20. *Гидденс Е.* Соціологія: Пер. з англ. – К., 1999.
21. *Головаха Є. І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997.
22. *Головаха Е. И., Патица Н. В., Чурилов Н. Н.* Киев: 1990-91. Социологические репортажи. – К., 1992.
23. *Голофаст В. Б.* Методологический анализ в социальном исследовании. – М., 1990.
24. *Гончаренко С. В., Гончаренко Н. І.* Соціологія / Полтав. держ. мед. стомат. ін-т. – Полтава, 1994.
25. *Городяненко В. Г.* Социологический практикум: учебно-методическое пособие. – К., 1999.
26. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии. Учеб. пособие для вузов, 2-е исправ. изд. – М., 1997.
27. *Гражданников Е. Д.* Методика и техника социологических исследований. Новосибирск, 1990.
28. *Гречин А. С.* Социология правового сознания: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
29. *Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А.* Западная теоретическая социология. – СПб., 1996.
30. *Гурьянов С. Т.* Социология управления. – М., 1990.
31. *Давилука С. А., Колодій А. Ф., Кузельюк Ю. А., Подгорнов В. М., Черниш Н. Й.* Львівщина на порозі ХХІ століття. Соціальний портрет. – Львів, 2001.
32. *Добреневков В. И.* Социология: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
33. *Дорин А. В.* Экономическая социология: Учеб. пособие. – Минск, 1997.
34. *Дружинин Н. К.* Выборочное наблюдение и эксперимент. – М., 1991.
35. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1990.
36. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.
37. *Економічна соціологія.* Навч. посібник / За ред. *В. М. Ворони, В. С. Пилипенка.* – К., 1997.
38. *Западно-европейская социология XIX – XX веков / Под ред. Добренкова В. И.* – М., 1996.
39. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни. – Новосибирск, 1991.
40. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
41. *Зборовский Г. Е., Орлов Г. П.* Введение в социологию. Учеб. пособие. – Екатеринбург, 1992.
42. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта. Учеб. пособие. – М., 1995.
43. *Зимбардо Ф.* Социальное воспитание. – СПб., 2000.
44. *Ивлева Л. А., Сивоконь П. Е.* Социальный эксперимент и его методологические основы. – М., 1990.
45. *Информационное обеспечение в социологии.* – М., 1990.
46. *Ионин Л. Г.* Социология культуры. Учеб. пособие. – М., 1996.
47. *История социологии / Под общ. ред. А. Н. Елсукова и др., 2-е изд., перераб. и доп.* – Минск, 1997.
48. *История социологии в Западной Европе и США.* – М., 1993.

49. История социологии в Западной Европе и США: Учеб. для вузов / Отв. ред. акад. Г.В. Осипов. – М., 1999.
50. Как провести социологическое исследование / Под ред. М. К. Горшкова и Ф. Э. Шереги. – М., 1990.
51. Капитонов Э. А. Социология XX в. История и технология. – Ростов-на-Дону, 1996.
52. Коган Л. Н. Социология культуры. – Екатеринбург, 1992.
53. Козаринова Н. В. Социология: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
54. Козырев Г. И. Введение в конфликтологию: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
55. Колесников Ю. С. Прикладная социология: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
56. Комаров М. С. Введение в социологию. – М., 1994.
57. Комарова Е. И., Войтенко А. И. Менеджмент социальной работы: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
58. Комози А. Н., Кравченко А. И. Популярная социология. – М., 1991.
59. Комплексный подход к анализу данных в социологии. – М., 1990.
60. Кондауров В. И., Страданченков А. С. Социология: Курс лекций. – М., 2001.
61. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. – Луцьк, 1996.
62. Королько В. Основы публік релішнз. Посібник. – К., 1997.
63. Кравченко А. И. Введение в социологию. М., 1995.
64. Кравченко А. И. Социология. Справочное пособие для студентов и преподавателей. – М., 1996.
65. Кравченко А. И. Социология для экономистов: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
66. Кравченко А. И. Социология для юристов: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
67. Кравченко А. И. Социология менеджмента: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
68. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Учебник. – М., 1995.
69. Куликов Л. М. Основы социологии и политологии. Учеб. пособие. – М., 2000.
70. Курьян А. П. Проблема эксперимента в системе общественной практики. – М., 1991.
71. Курбатов В. И. Социальное прогнозирование: Учеб. пособие для вузов. – Ростов-на-Дону, 2001.
72. Логика социологических исследований. – М., 1995.
73. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. – К., 1996.
74. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособие. – К., 1998.

75. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посібник. – К., 1999.
76. Лукашевич Н. П. Основы социологии труда. – К., 1994.
77. Лукашевич Н. П. Социология образования. – К., 1997.
78. Людина і світ / За заг. ред. проф. В. М. Ніколасвського. – Харків, 2001.
79. Маковецкий А. М. Социология. Навч. посіб. – Чернівці, 2000.
80. Мальшев А. В. Новая общесоциологическая теория (парадигма). – Винница, 1997.
81. Манхейм К. Избранное: социология культуры. – М., СПб., 2000.
82. Маслов П. П. Статистика в социологии. – М., 1992.
83. Маркович Д. Общая социология / Пер. с серб.-хорв. – Ростов-на-Дону, 1993.
84. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – К., 1996.
85. Методологические и методические проблемы сравнительного анализа в социологических исследованиях. – М., 1992.
86. Методы сбора данных: анализ документов, наблюдение, эксперимент. – М., 1990.
87. Методы анализа документов в социологических исследованиях. – М., 1990.
88. Методы сбора социологической информации в социологических исследованиях. Кн. 1, 2. Социологический опрос / Ответств. ред. В. Г. Андреевков, О. М. Маслова. – М., 1990.
89. Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. – М., 1990.
90. Мігевич І. І. Основы соціології. – Ужгород, 1996.
91. Многомерный анализ социологических данных. – М., 1991.
92. Монсон П. Современная западная социология. – СПб., 1992.
93. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию. – М., 1995.
94. Морено Я. А. Социология: Экспериментальный метод и наука. – К., 2001.
95. Назарова Н. С. Социология. – Одесса, 1992.
96. Нетрадиционные методы преподавания социологии. Учебно-методическое пособие для преподавателей / Под ред. И. Д. Ковалевой. – Харьков, 1997.
97. Нечаев В. Я. Социология образования. – М., 1992.
98. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. – М., 1990.
99. Овсянников В. Г. Методология и методика в социологическом исследовании. – Л., 1991.
100. Осипов Г. В., Кобыца А. В., Тульчинский М. Р. и др. Социология. – М., 1995.
101. Основы социологии: Курс лекций / Под ред. А. Г. Эфендиева. – М., 1992.
102. Основы социологии: Курс лекций / Под ред. Е. Н. Мануйлова, В. А. Соболева. – Харьков, 1994.

103. Основы социологии: Учеб. пособие / Под. общ. ред. проф. *М. В. Прокопова*. – М., 2000.
104. Основы социологии: Хрестоматия. Учеб. пособие для студ. и преп. / Харьк. гуманит. ин-т “Народ. укр. акад.”; Сост. *В. И. Астахова* и др. – Харьков, 1997.
105. Основы прикладной социологии. Учебник для вузов: В 2 т. / Под ред. *Ф. Э. Шереги, М. К. Горикова*. – М., 1995.
106. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. – М., 1994.
107. *Павленок П. Д.* Основы социальной работы: Учеб. для вузов. – М., 2001.
108. *Павличенко П. П.* Социология. Курс лекций. – Кременчуг, 1995.
109. *Панина Н. В.* Технологія соціологічного дослідження. – К., 1996.
110. *Паниотто В. И.* Качество социологической информации: методы оценки и процедура обеспечения. – К., 1990.
111. *Петрова З. А.* Методология и методика социологических исследований культурно-досуговой деятельности. Учебн. пособие. – М., 1993.
112. *Пилипенко В. Е., Шевель І. П.* Соціологія підприємництва. – К., 1997.
113. *Піреп М. І.* Етносоціологія. – Чернівці, 1996.
114. *Піреп М. І.* Основи конфліктології. – К., 1997.
115. *Піча В. М.* Культура вільного часу (філософсько-соціологічний аспект). – Львів, 1990.
116. *Піча В. М.* Радость семейного общения. – К., 1991.
117. *Піча В. М.* Соціологія сім'ї. – Львів, 1994.
118. *Піча В. М.* Соціологія вільного часу. – Львів, 1994.
119. *Піча В. М.* Соціологія міста. – Львів, 1995.
120. *Піча В. М.* Соціологія науки. – Львів, 1995.
121. *Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратик Л. Й.* З історії української соціологічної думки. – Львів, 1995.
122. *Піча В. М., Вовкавич С. Й., Маковецький В. М.* Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. – Львів, 1996.
123. *Піча В. М.* Соціологія: Загальний курс. – К., 2000.
124. *Победа Н. А.* Социология культуры. – Одесса, 1997.
125. *Погосян Г. А.* Метод интервью и достоверность социальной информации. – Ереван, 1990.
126. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка XX століття. Навч. посібник. – К., 1996.
127. *Полтораки В. А.* Социология: Основы социологии труда и управления. – К., 1992.
128. *Полтораки В. А.* Социология труда. Справочник. – Днепропетровск, 1997.
129. *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс. – К., 1996.
130. Проблемы контент-анализа в социологии: Материалы сибирского социологического семинара. – Новосибирск, 1990.
131. Проблемы розвитку соціології на сучасному етапі: теоретичні та методологічні питання. – К., 1994.

132. Проблемы теоретической социологии. – СПб., 1994.
133. *Радаев В. В., Шкаратап О. И.* Социальная стратификация. – М., 1995.
134. *Радаев В. В.* Экономическая социология: Курс лекций. – М., 2000.
135. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Социология: Курс лекций, изд. 2-е, перераб., доп. – М., 1997.
136. *Рысь Ю. И., Степанов В. Е.* Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. – М., 1999.
137. *Руденко Р. И.* Практикум по социологии: Учеб. пособие для вузов. – М., 1999.
138. *Рукавишников В. О., Паниотто В. И., Чурилов Н. Н.* Опросы населения. – М., 1990.
139. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
140. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. Навч. посібн. – К., 1995.
141. *Руценко І. П.* Соціологія: Курс лекцій. – Харків, 1996.
142. *Сагапенко Г. И.* Социологические информации. – Л., 1990.
143. *Саенко А. А., Быстрый А. В., Герасимов Е. Н.* и др. Социология: Конспект лекций – К., 1994.
144. *Самыгин С. И., Волков Ю. Д.* Социология: Курс лекций. – Ростов-на-Дону, 2000.
145. Система социологического знания: Учеб. пособие / Межрегион. Акад. упр. персоналом: Авт.-сост. *Г. Щекин*. – К., 1995.
146. *Смелзер Н.* Социология. Пер. с англ. – М., 1994.
147. Современная американская социология. – М., 1994.
148. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск, 1995.
149. *Соколова Г. Н.* Экономическая социология. Учебник. – Минск, 1998.
150. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
151. *Сорокин П. А.* Социологические теории современности. – М., 1992.
152. *Сорокин П. А.* Система социологии. – М., 1993.
153. Соціальні виміри суспільства. Вип. 3. – К., 1999.
154. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. *В. Полтавця*. – К., 2000.
155. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие для вузов / Под ред. *Холостовой Е. И.* – М., 2001.
156. Социальная работа: Учеб. пособие для вузов / Под ред. *В. И. Курбатова*. – Ростов-на-Дону, 2000.
157. Социально-стратификационные процессы в современном мире. Кн. 1, 2. – М., 1993.
158. Социологическая теория сегодня. Сб. статей амер. и укр. теоретиков / Под ред. *В. Танчера*. – К., 1994.
159. Социология / Под ред. *Г. В. Осипова*. – М., 1990.

160. Социология как предмет специального научного исследования. Сб. ст. – М., 1992.
161. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М., 1993.
162. Соціологія культури / За ред. *Семашка О. М.* і *Пічі В. М.* – Київ-Львів, 2002.
163. Соціологія. Курс лекцій / Під ред. *І. Ф. Безродного.* – К., 1994.
164. Соціологія: Курс лекцій / За ред. *В. М. Пічі.* – К., 1996.
165. Социология / Под ред. *В. И. Яргульяны.* – Краснодар, 1996.
166. Социология молодежи. Учеб. пособие / Под ред. *В. Т. Лисовского.* – СПб., 1997.
167. Социология. Учебное пособие / Под ред. *Э. В. Тадевосяна.* – М., 1995.
168. Социология для студента. Учеб. пособие. – Свердловск, 1991.
169. Социология. Учебник для вузов / Под ред. проф. *В. Н. Лавриненко.* – М., 1998.
170. Социология. Учебн. пособие / Под ред. *А. Н. Елсукова.* – Минск, 1998.
171. Соціологія. Навч. посіб. / Упорядник *П. П. Марчук.* – Тернопіль, 1998.
172. Соціологія / Заг. ред. *В. П. Андрущенка, М. І. Горлача.* – Харків, 1998.
173. Соціологія. Навч. посіб. для ВНЗ / За ред. *С. О. Макєєва.* – К., 1999.
174. Соціологія. Навч. посіб. для ВНЗ / За ред. *В. Городяненка.* – К., 1999.
175. Соціологічна думка України / *М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов* та ін. – К., 1996.
176. Социология: Практикум. – М., 1993.
177. Социология: Хрестоматия. – М., 1993.
178. Социологическая мысль XIX в.: Тесты. – Харьков, 1995.
179. Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. *С. И. Григорьева, Ж. Козлен-Хуттера.* – М., 1998.
180. *Спенсер Г.* Социология. – М., 1994.
181. Сравнительный анализ и методика социологических исследований. – М., 1990.
182. *Судаков В. И.* Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. – Днепропетровск, 1995.
183. *Тарасенко В. И.* Социология потребления: методологические проблемы. – К., 1993.
184. Тексты по истории социологии XIX – XX веков. Хрестоматия. – М., 1994.
185. *Тихомирова Е. Б.* Основы социологии. – К., 1996.
186. Теория и методы социологических исследований. – М., 1990.
187. *Терещенко О. В.* Социолог и ЭВМ. – Минск, 1990.
188. Территориальная выборка в социологических исследованиях. – М., 1990.
189. *Тетерський С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001.
190. Технология социальной работы: Учеб. для вузов / Под ред. *Е. И. Холодовой.* – М., 2001.

191. *Толстова Ю. Н.* Логика математического анализа социологических данных. – М., 1991.
192. *Тоценко Ж. Т.* Социология. Общий курс. – М., 1994.
193. *Удальцова М.* Социология управления: Учеб. пособие для вузов. – М., 2000.
194. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. *М. О. Шульги.* – К., 1999.
195. *Франчук В. М.* Основы современной теории организаций. – М., 1995.
196. *Франселла Ф., Баннистер Д.* Новый метод исследования личности: руководство по репертуарным личностным методикам / Пер. с англ. – М., 1990.
197. *Фролов С. С.* Социология: Учебник для высших учебных заведений, 2-е изд., перераб. и дополненное. – М., 1997.
198. *Харчев А. Г.* Социология воспитания. – М., 1990.
199. *Харчева В. Г.* Основы социологии. Учебно-методическое пособие для преподавателей. – М., 1997.
200. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід. Навч. посіб. для ВНЗ. – К., 2000.
201. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. – Львів, 1998.
202. *Шаповал М. Ю.* Загальна соціологія. – К., 1996.
203. *Шаповал М. Ю.* Соціологія національного відродження. – К., 1995.
204. *Шереги Ф. Э., Гуцу В. Г., Пакоян Г. Б.* Выборка в опросах общественного мнения. – Кишинев, 1993.
205. *Шикун А. И.* Социологический практикум: Учеб. пособие для вузов. – Минск, 2000.
206. *Штоллка П.* Социология социальных изменений. – М., 1996.
207. *Щекин Г. В.* Система социологического знания. – К., 1996.
208. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Саратов, 1995.
209. *Якуба О. О.* Соціологія. Навчальний посібник для студентів. – Харків, 1996.

Довідники та словники

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.* Социологический словарь / Пер. с англ. Под ред. *С. А. Ерофеева.* – Казань, 1997.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins) Т. 1 (А-О); Т. 2 (П-Я): Пер. с англ. – М., 1999.
3. Краткий словарь по социологии / Авт. сост. *П. Д. Павленок.* – М., 2000.
4. Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. *М. І. Пірен, Г. В. Ложкіна.* – Чернівці – Київ, 1995.
5. Современная западная социология. Словарь. – М., 1990.

6. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горlach. - Київ-Харків, 1997.
7. Социальная работа: Словарь-справочник / Под ред. В. И. Филоненко. Сост.: Е. П. Агапов, В. И. Аюпов, В. Д. Альперович, А. О. Бухановский и др. - М., 1998.
8. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Под ред. П. В. Осипова. - М., 2000.
9. Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. 2-е изд., перераб. и доп. - Минск, 1991.
10. Соціологічний словник студента / Упорядники М. А. Козловець, В. О. Федоренко. - Житомир, 1999.
11. Социологический справочник / Под общ. ред. В. И. Воловича. - К., 1991.
12. Социология: Словарь-справочник: В 4 т. - М., 1990.
13. Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник / Відп. ред. В. А. Полторак. - К., 1992.
14. Социология организаций. Словарь-справочник / Авт.-сост. В. В. Щербина. - М., 1996.
15. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В. І. Воловича. - К., 1998.
16. Тадевосян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. - М., 1996.
17. Учебный социологический словарь. Изд. 3-е, дополн., перераб. / Под общ. ред. С. А. Кравченко. - М., 1999.
18. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів / Наук. ред. В. М. Піча. - Львів, 1999.
19. Энциклопедический социологический словарь. - М., 1999.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ

А		
АБЕРКРОМБІ НІКОЛАС	6	АНАЛІЗ ІКОНОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ 10
АБСЕНТЕІЗМ	6	АНАЛІЗ ПОРІВНЯЛЬНИЙ 11
АБСТРАКЦІЯ	6	АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ 11
АБСТРАКТНИЙ ЕМПІРИЗМ	6	АНАЛІЗ
АВТОНОМІЯ СОЦІОЛОГІЇ	6	СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ 11
АВТОНОМНА ЛЮДИНА І ПЛАСТИЧНА ЛЮДИНА	6	АНАЛІЗ ФАКТОРНИЙ 11
АВТОРИТАРНА ОСОБА	6	АНАЛІТИЧНА ІНДУКЦІЯ 11
АГЕНТ СОЦІАЛЬНИЙ	6	АНАЛІТИЧНА ШКОЛА 11
АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	6	АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ 11
АГЛОМЕРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	6	АНАЛОГІЯ 11
АГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО	7	АНДЕР-КЛАС 11
АГРЕГАТ СОЦІАЛЬНИЙ	7	АНКЕТА СОЦІОЛОГІЧНА 12
АДАПТАЦІЙНА ПОВЕДІНКА	7	АНКЕТЕР 12
АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	7	АНКЕТНЕ ОПИТУВАННЯ 12
АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	7	АНОМІЯ 12
АДАПТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА	7	АНОНІМНІСТЬ 12
АДАПТИВНИЙ ПІДХІД	7	АНТАГОНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ 12
АДЕКВАТНИЙ	7	АНТИНОМІЯ 12
АДОРНО ТЕОДОР	7	АНТИУТОПІЯ 12
АДХОКРАТІЯ	8	АНТОНОВИЧ
АЙЗЕНШТАДТ ІМУЛЬ ПОЛХ	8	ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ 12
АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	8	АНТОНОВИЧ
АКОМОДАЦІЯ	8	ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ 12
АКСІОЛОГІЯ	8	АНТРОПОЛОГІЗМ 13
АКСІОМА	8	АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА 13
АКСКРИПЦІЯ	8	АНТРОПОСОЦІОЛОГІЯ 13
АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	8	АНТРОПОЦЕНТРИЗМ 13
АКТИВНОСТІ ТЕОРІЯ	9	АПАТІЯ СОЦІАЛЬНА 13
АКЦИДЕНЦІЯ	9	АПАТРИДИ 13
АЛЕКСАНДЕР ДЖЕФФРІ	9	АПЕРЦЕПЦІЯ 13
АЛЬТЕРНАТИВНА СОЦІОЛОГІЯ	9	АПРІОРИ 13
АЛЬТЕРНАТИВНИЙ РУХ	9	АРЕНДТ ХАННА 13
АЛЬТЕРНАЦІЯ	9	АРИСТОТЕЛЬ 13
АЛЬТРУІЗМ	9	АРОН РАЙМОН 13
АЛЬТЮССЕРІАНСЬКИЙ МАРКСИЗМ	9	АРХЕТИПИ 14
АЛЬТЮССЕР ЛУІ	9	АРХІВИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ 14
АМАЛЬГАМІЗАЦІЯ	10	АСКРИПЦІЯ 14
АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	10	АСИМІЛЯЦІЯ 14
АНАЛІЗ	10	АСИМІЛЯЦІЯ КУЛЬТУРНА 14
АНАЛІЗ ДИСПЕРСІЙНИЙ	10	АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА 14
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ	10	АСТАХОВА ВАЛЕНТИНА ІЛІОНІВНА 14
		АТОМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА 15
		АТРАКТОР СОЦІАЛЬНИЙ 15
		АТРИБУТ 15

“АТТИДЮТ”	15	БІЗНЕС-КЛАС	23
АУДИТОРІЯ	15	БІЗНЕСУ СОЦІОЛОГІЯ	24
АУТГРУПА	15	“БІЛІ КОМІРЦІ”	24
АФОНІН ЕДУАРД АНДРІЙОВИЧ	15	БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД	24
		СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	24
		БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ В СОЦІОЛОГІ	24
		БІПАТРИДИ	24
		БІРНБАУМ НОРМАН	25
		БІХЕВІОРИЗМ	25
		БЛАУ ПІТЕР	25
		БЛЕЙЛОК ГУБЕРТ МОРСЕ МОЛОДШИЙ	25
		БЛУМЕР ГЕРБЕРТ	26
		БЛУР ДЕВІД	26
		БОАС ФРАНЦ	26
		БОДЕН ЖАН	26
		БОДРІЯР ЖАН	27
		БОЙКО ВАСИЛЬ СИДОРОВИЧ	27
		БОКЛІ ГЕНРІ	27
		БОТТОМОР ТОМ	28
		БОУЛДІНГ КЕННЕТ ЕВАРТ	28
		БОЧКОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД ІППОЛІТ	28
		БУГЛЕ СЕЛЕСТЕН	29
		БУДОН РАЙМОН	29
		БУРДЬС П'ЄР	29
		БУРЖУАЗІЯ	30
		БУТ ЧАРЛЬЗ ДЖЕЙМС	30
		БЮРОКРАТИЗМ	30
		В	
		ВАЛЕНТИНІСТЬ	31
		ВАЛЕОЛОГІЯ	31
		ВАЛЕРСТАЙН ІММАНУІЛ	31
		ВАЛДІНІСТЬ	31
		ВАН ДЕН БЕРГЕ ПЬЄР ЛУІ	31
		ВАРВАРСТВО	31
		ВАРДАМАЦЬКИЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ	31
		ВАХ ІОАХІМ	32
		ВЕБЕР АЛЬФРЕД	32
		ВЕБЕР МАКС	32
		ВЕБЛЕН ТОРСТЕЙН	33
		ВЕЛИКА ГРУПА	33
		“ВЕЛИКА ТЕОРІЯ”	33
		ВЕЛИЧИНА ВИПАДКОВА	33
		ВЕЛИЧИНІ ПЕРЕМІННІ	33
		ВЕРИФІКАЦІЯ	34
		ВЕРСТВИ СОЦІАЛЬНІ	34

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ	34	ВІК СОЦІАЛЬНИЙ	44
ВЗАЄМНІСТЬ	34	ВІКО ДЖАМБАТІСТА	44
ВЗАЄМОДІЯ КЛАСНОЇ КІМНАТИ	35	ВІКОВА ГРУПА	44
ВЗАЄМОДІЯ МІЖЕТНІЧНА	35	ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ	44
ВЗАЄМОДІЯ СИМВОЛІЧНА	35	ВІКОВІ ОБ'ЄДНАННЯ	45
ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА	35	ВІКУ СОЦІОЛОГІЯ	45
ВИБІРКА	35	ВІЛЬНИЙ ЧАС	45
ВИБІРКА БАГАТОСТАДІЙНА	36	ВІЛЬНИЙ ЧАС ОСОБИ	46
ВИБІРКА ВИПАДКОВА	36	ВІЛЬНИЙ ЧАС СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ	46
ВИБІРКА ДИСПРОПОРЦІЙНА	36	ВІЛЬНИЙ ЧАС СУСПІЛЬСТВА	46
ВИБІРКА ПРОПОРЦІЙНА (КВОТНА)	36	ВІЛЬНОГО ЧАСУ СОЦІОЛОГІЯ	46
ВИБІРКА РАЙОНОВАНА	36	ВІНДЕЛЬБАНД ВІЛЬГЕЛЬМ	46
ВИБІРКА СЕРІЙНА (ГНІЗДОВА)	36	ВІН ЕРХАРЯ РОЙ	46
ВИБІРКА СИСТЕМАТИЧНА	36	ВІРТ ЛУІС	47
(АБО ПСЕВДОВИПАДКОВА)	36	ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ	47
ВИБІРКА СТИХІЙНА	36	ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ	47
ВИБІРКА СТРАТИФІКОВАНА	36	ВІГТФОГЕЛЬ КАРЛ	47
ВИБІРКА ЦІЛЬОВА	36	ВКЛЮЧЕНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ	47
ВИБІРКИ ОБСЯГ	36	ВЛАДА	48
ВИБІРКИ ОДИНИЦЯ	36	ВЛАДА ТРАДИЦІЙНА	48
ВИБІРКИ ОСНОВА	36	ВЛАДИ СОЦІОЛОГІЯ	48
ВИБІРКИ ПОМИЛКА	36	ВЛАДНА ЕЛІТА	48
ВИБІРКОВА СУКУПНІСТЬ	37	ВНУТРІШНЄ МІСТО	48
ВИБІРКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	37	ВОВКАНИЧ СТЕПАН ЙОСИПОВИЧ	48
ВИБОРІВ СОЦІОЛОГІЯ	37	ВОВК ФЕДІР КІНДРАТОВИЧ	49
ВИДИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО	37	ВОЛОВИЧ ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ	49
ДОСЛІДЖЕННЯ	37	ВОЛОНТАРИЗМ	49
ВИЗНАЧЕННЯ СИТУАЦІЇ	37	ВОРМС РЕНЕ	49
ВИМІР	38	ВОРОНА ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ	50
ВИМІРОВАННЯ РІВНІ	38	ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ	
ВИНИКНЕННЯ НОРМ ТЕОРІЯ	39	СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
ВИННИЧЕНКО		В ПРАКТИКУ	50
ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ	39	ВТОРИННА ГРУПА	50
ВИСХІДНА ВИБІРКА	39	ВТОРИННА ДЕВІАЦІЯ	50
ВИХОВАННЯ СОЦІОЛОГІЯ	39	ВТОРИННИЙ (ПОВТОРНИЙ) АНАЛІЗ	
ВИЩІЙ КЛАС	40	СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	50
ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО	41	ВУЛЬГАРНИЙ СОЦІОЛОГІЗМ	50
ВІДНОСИНИ СОЦІАЛЬНІ	41		
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	42		
ВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	42	Г	
ВІДХИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	42	ГАБІТУС	51
ВІДХИЛЕННЯ СТАНДАРТНЕ	42	ГАВРИЛЕНКО ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ	51
ВІДЧУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	42	ГАДАМЕР ГАНС ГЕОРГ	51
ВІЗЕ ЛЕОПОЛЬД ФОН	43	ГАЙГЕР ТЕОДОР	51
ВІЙСЬКОВЕ І ПРОМИСЛОВЕ		ГАЛСІ А. Х.	52
СУСПІЛЬСТВО	43	ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ	52
ВІЙСЬКОВИХ СОЦІОЛОГІЯ	43	ГАНСОВА ЕММА АВГУСТІВНА	52

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНІ	52	ГЛОБАЛІСТИКА	62
ГАРФІНКЕЛЬ ГАРОЛЬД	52	ГЛОБАЛЬНА СИСТЕМА	62
ГЕГЕМОНІЯ	52	ГЛОБАЛЬНЕ МІСТЕЧКО	62
ГЕДОНІЗМ	52	ГЛОБАЛЬНЕ МІСТО	62
ГЕЗЕЛЬШАФТ	53	ГЛОК ЧАРЛЬЗ	62
ГЕЛБРЕЙТ ДЖОН КЕННЕТ	53	ГНУЧКЕ ВИРОБНИЦТВО	62
ГЕЛЛАП ДЖОРДЖ	53	ГОББС ТОМАС	62
ГЕЛЛНЕР ЕРНСТ	53	ГОГОЦЬКИЙ	
ГЕМАЙНШАФТ	53	СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ	63
ГЕНДЕР	54	ГОЛДТОРП ДЖОН	63
ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ	54	ГОЛОВАХА СВГЕН ІВАНОВИЧ	63
ГЕНДЕРНА ІДЕОЛОГІЯ	54	ГОМЕОСТАЗ	64
ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ	54	ГОРЛАЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ	64
ГЕНДЕРНА РОЛЬ	54	ГОРОДЯНЕНКО ВІКТОР ГЕОРГІЙОВИЧ	64
ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ	54	ГОУЛДНЕР АЛВІН УОРД	64
ГЕНДЕРНА СОЦІОЛОГІЯ	54	ГОФФМАН ЕРВІН	65
ГЕНДЕРНА СТРАТИФІКАЦІЯ	54	ГРАМІШІ АНТОНІО	66
ГЕНДЕРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	54	ГРАФІКІ	66
ГЕНДЕРНИЙ ІДЕАЛ	55	ГРЕДЕСКУЛ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ	66
ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ	55	ГРИЦЕНКО КИРИЛО КИРИЛОВИЧ	67
ГЕНЕРАЦІЯ	55	ГРОМАДА	67
ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	55	ГРОМАДСЬКА ДУМКА	67
ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНА	55	ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА	67
ГЕОГРАФІЯ ЧАСУ	55	ГРОМАДСЬКА СФЕРА	67
ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА В СОЦІОЛОГІЇ	55	ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ СОЦІОЛОГІЯ	67
ГЕРАСІНА ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА	56	ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ	68
ГЕРДЕР ЙОГАН	56	ГРОМАДЯНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ	69
ГЕРМАЙЗЕ ОСИП	56	ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ	69
ГЕРМЕНЕВТИКА	56	ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА	69
ГЕРМЕНЕВТИКА ПОДВІЙНА	57	ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	69
ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ КОЛО	58	ГРОМАДЯНСТВО	70
ГЕРОНТОЛОГІЯ	58	ГРОЦІЙ ГУГО	70
ГЕРОНТОСОЦІОЛОГІЯ	58	ГРОТ МИКОЛА ЯКОВИЧ	71
ГІГІЕНА СОЦІАЛЬНА	58	ГРОШОВІ ЗВ'ЯЗКИ	71
ГІДДЕНС ЕНТОНІ	58	ГРУПА ВЕЛИКА	71
ГІДДІНГС ФРАНКЛІН ГЕНРІ	59	ГРУПА ВТОРИННА	71
ГІЛЯРОВ ОЛЕКСІЙ МИКИТОВИЧ	59	ГРУПА ЕКСПРЕСИВНА	71
ГІНСБЕРГ МОРІС	59	ГРУПА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА	71
ГІПОТЕЗА НУЛЬОВА	60	ГРУПА ЕТНІЧНА	71
ГІПОТЕЗА ПРИКЛАДНОГО		ГРУПА ЕТНОКОНФЕСІЙНА	72
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	60	ГРУПА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА	72
ГІПОТЕТИЧНО-ДЕДУКТИВНИЙ		ГРУПА КОНТРОЛЬНА	
МЕТОД	61	(В ЕКСПЕРИМЕНТІ)	72
ГІСТОГРАМА	61	ГРУПА МАЛА	72
ГЛАСС ДЕВІД	61	ГРУПА НОМІНАЛЬНА	73
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ	61	ГРУПА ПЕРВИННА	73
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ	61	ГРУПА ПОХОДЖЕННЯ	73

ГРУПА РАСОВА	73	ДЕВІАЦІЯ ВТОРИННА	82
ГРУПА РЕЛІГІЙНА	73	ДЕВІАЦІЯ ПЕРВИННА	82
ГРУПА РЕФЕРЕНТНА	73	ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД	83
ГРУПА РІВНИХ	74	ДЕЗІНФОРМАЦІЯ	83
ГРУПА СОЦІАЛЬНА	74	ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	83
ГРУПА СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ	74	ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ	83
ГРУПА ТИСКУ	74	ДЕВОЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНА	83
ГРУПА ФОРМАЛЬНА	74	ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ	83
ГРУПИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ	75	ДЕКВАЛІФІКАЦІЯ	83
ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ	75	ДЕКЛАСОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ	83
ГРУПОВА ДИНАМІКА	75	ДЕКОНСТРУКЦІЯ	83
ГРУПОВА ЗАМКНЕНІСТЬ	76	ДЕЛІКВЕНТНА ПОВЕДІНКА	83
ГРУПОВА ЗГУРТОВАНІСТЬ	76	ДЕЛЬФІЙСЬКИЙ МЕТОД	83
ГРУПОВА ІНТЕГРАЦІЯ	76	ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕХІД	83
ГРУПОВА СПІЛЬНОТА	76	ДЕМОГРАФІЯ	84
ГРУПУВАННЯ	76	ДЕМОКРАТІЯ	84
ГУМАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬ-		ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ	84
НОСТІ	76	ДЕНОМІНАЦІЯ	84
ГРУШЕВСЬКА КАТЕРИНА МИХАЙЛІВНА	76	ДЕПРИВАЦІЯ	85
ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ	76	ДЕРЖАВА	85
ГУМАНІЗМ	77	ДЕРЖАВА ВСЕЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕН-	
ГУМАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	77	СТВА	85
ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА	77	ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА	86
ГУМАНІТАРНІ НАУКИ	77	ДЕРЖАВИ СОЦІОЛОГІЯ	86
ГУМІПЛОВІЧ ЛЮДВІГ	77	ДЕ РОБЕРТІ ЄВГЕН ВАЛЕНТИНОВИЧ	86
ГУРВІЧ ГЕОРГІЙ ДАВІДОВИЧ	77	ДЕРРІДА ЖАК	87
ГУССЕРЛЬ ЕДЛЕУНД	78	ДЕТЕРМІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ	87
ГҮОЙО ЖАН МАРІ	78	ДЕСВ ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ	87
		ДЖЕЙМСОН ФРЕДЕРІК	87
		ДЗЕРКАЛЬНЕ "Я"	87
		ДИВЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА	87
ДАНИЛІВСЬКИЙ МИКОЛА ЯКОВИЧ	79	ДИВЕРСИФІКАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ	88
ДАНИЛОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ	79	ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНА	88
ДАНІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РІВНЯ	79	ДИСКРИМІНАНТНИЙ АНАЛІЗ	88
ДАРВІНІЗМ	79	ДИСКРИМІНАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	88
ДАРВІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ	79	ДИСКУРС СОЦІАЛЬНИЙ	88
ДАРЕНДОРФ РАЛЬФ	79	ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ	88
ДВОСТУПЕНЕВИЙ ПОТІК МАСОВОЇ		ДИСТАНЦІЯ СОЦІАЛЬНА	88
ІНФОРМАЦІЇ	80	ДИСФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНА	88
ДЕВІАНТНА КАР'ЄРА	80	ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ЗВ'ЯЗОК	88
ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА	80	ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	89
ДЕВІАНТНА СУБКУЛЬТУРА	80	ДИФУЗІЯ СОЦІАЛЬНА	90
ДЕВІАНТНИЙ ВИПАДОК	80	ДИХОТОМІЯ	90
ДЕВІАНТНОСТІ ПОСИЛЕННЯ	80	ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНА	90
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СОЦІОЛОГІЯ	81	ДІАГРАМА	90
ДЕВІАЦІЙНЕ ЗРЕЧЕННЯ	82	ДІАДА	91
ДЕВІАЦІЙНЕ ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ	82	ДІАЛЕКТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	91

ДІАЛОГОВИЙ АНАЛІЗ	91	Е	
ДІЇ ТЕОРІЯ	91		
ДІЙОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	92	ЕВОЛЮЦІЙНА СОЦІОЛОГІЯ	101
ДІЛОВА ГРА	92	ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ	101
ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ	92	ЕВОЛЮЦІЙНІ ВСЕЗАГАЛЬНОСТІ	102
ДІМ	93	ЕВОЛЮЦІЯ	102
ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД	93	ЕВРИСТИЧНИЙ ЗАСІБ	102
ДІЯЛЬНІСТЬ	93	ЕГЛАІТАРИЗМ	102
ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНА	93	ЕЙДЖЕІЗМ	103
ДІЯЛЬНІСТЬ І СТРУКТУРА	93	ЕЙДОС	103
ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ІНЖЕНЕРНА	94	ЕЙХЕЛЬМАН ОТГО ОТТОВИЧ	103
ДІНСТРІАНСЬКИЙ		ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ	103
СТАНІСЛАВ СЕВЕРІНОВИЧ	94	ЕКЗОГАМІЯ	103
ДОАГРАРНЕ СУСПІЛЬСТВО	94	ЕКОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД	103
ДОБРОЧИННА ПРАЦЯ	94	ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ	103
ДОЗВІЛЛЯ СОЦІОЛОГІЯ	94	ЕКОНОМІЗМ	103
ДОЗВІЛЛЯ ЧАС	95	ЕКОНОМІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	
ДОКУМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНИЙ	95	ІСТОРІЯ	104
ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД		ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА	104
В СОЦІОЛОГІЇ	95	ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА	104
ДОМАШНЯ ПРАЦЯ	95	ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	104
ДОМІНАНТНІ ЗВ'ЯЗКИ	95	ЕКОНОМІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ АБО	
ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА	95	ЕКОНОМІЧНИЙ РЕДУКЦІОНІЗМ	105
ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ	95	ЕКОСОЦІОЛОГІЯ	105
ДОНЧЕНКО ОЛЕНА АНДРІЙВНА	96	ЕКСПЕКТАЦІЇ	
ДОР РОНАЛЬД	96	(РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ)	106
ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЇ	96	ЕКСПЕРИМЕНТ СОЦІАЛЬНИЙ	106
ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ЗВОРОТНИМ		ЕКСПЕРТ	107
ЗВ'ЯЗКОМ	96	ЕКСПЕРТИЗА	107
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ	96	ЕКСПЕРТНЕ ОПИТУВАННЯ	107
ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО	97	ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ	107
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНЕ	97	ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК МЕТОД	107
ДОСТОВІРНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ		ЕКСПЛАНАНДУМ	107
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	98	ЕКСПЛАНАНС	107
ДОСЯГНУТИЙ СТАТУС	98	ЕКСПЛОРАТОРНИЙ	
ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ	98	ТА КОНФІРМАТОРНИЙ ПІДХОДИ	107
ДРАКЕР ПІТЕР Ф.	98	ЕКСПРЕСИВНА ГРУПА	107
ДРАМАТИЧНИЙ ПІДХІД	98	ЕКСПРЕСИВНИЙ ЛІДЕР	107
"ДРУГИЙ СВІТ"	99	ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ	108
ДУАЛЬНІ СУСПІЛЬСТВА	99	ЕКСТЕРНАЛІЗАЦІЯ	108
ДУАЛЬНІСТЬ СТРУКТУРИ	99	ЕКСТРАВЕРТНІСТЬ	108
ДУХОВНІСТЬ	99	ЕКУМЕНІЗМ	108
ДОМАЗЕДЬС ЖОФР РОЖЕ	99	ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	108
ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ	99	ЕЛЕКТОРАТ	108
ДЮРКГЕЙМІВСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА		ЕЛІАС НОРБЕРТ	108
ШКОЛА	100	ЕЛІТА СОЦІАЛЬНА	108
ДЬЮІ ДЖОН	100	ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА	109

ЕЛІТАРНА ОСОБИСТІТЬ	109	Є	
ЕЛІУЛЬ ЖАК	110		
ЕМЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА	110	ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА	
ЕМЕРДЖЕНТНІ ВЛАСТИВОСТІ	110	АСОЦІАЦІЯ (ССА)	119
ЕМПАТІЯ	110	ЄВФУНКЦІОНАЛЬНИЙ	119
ЕМПІРИЗМ В СОЦІОЛОГІЇ	111	ЄВФУНКЦІЯ	119
ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	111	ЄЛСУКОВ АЛЬБЕРТ МИКОЛАЙОВИЧ	119
ЕМПІРИЧНА ТЕОРІЯ	111		
ЕМПІРИЧНА ТИПОЛОГІЗАЦІЯ	111	Ж	
ЕМПІРИЧНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ			
ДОСЛІДЖЕННЯ	112	ЖИТЛОВА СОЦІОЛОГІЯ	120
ЕНГЕЛЯ ЗАКОН	112	ЖИТТЄВА КРИЗА	120
ЕНДОГАМІЯ	112	ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	120
ЕПІСТЕМА	112	ЖИТТЄВА ПРОГРАМА	120
ЕПІСТЕМОЛОГІЯ	112	ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД	120
ЕРГОНОМІКА	112	"ЖИТТЄВИЙ СВІТ"	120
ЕРЛІХ ЄВГЕН	112	ЖИТТЄВИЙ СТИЛЬ	121
ЕСПІНАС АЛЬФРЕД	112	ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ОСОБИ	121
ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ		ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ СІМ'І	121
СОЦІОЛОГІЯ	113	ЖИТТЄВІ МОЖЛИВОСТІ	121
ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЧНОГО		ЖИТТЄВІ ШАНСИ	122
ДОСЛІДЖЕННЯ	113	ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ	122
ЕТИКА СОЦІАЛЬНА	114	ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ	122
ЕТИКА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	114	ЖИТТЄСТВОРЧІСТЬ	122
ЕТНІЧНА ГРУПА	114	ЖИТТЯ ПОВСЯКДЕННЕ	123
ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА	114	ЖИТТЯ ПРИВАТНЕ	123
ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА	114	ЖИТТЯ СОЦІАЛЬНЕ	123
ЕТНІЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ	114	ЖИТТЯ СУСПІЛЬНЕ	123
ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ	114	ЖИТТЯ ТРИВАЛІСТЬ	123
ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА	114	ЖІНОЧИЙ РУХ	124
ЕТНОГРАФІЯ	114	ЖІНОЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ	124
ЕТНОКЛАС	115	ЖІНОЧІСТЬ	124
ЕТНОКОНФЕСІЯ	115	ЖУВЕНЕЛЬ	
ЕТНОКОНФЕСІЙНА ГРУПА	115	ДЕЗ ЮРСЕН БЕРТРАН ДЕ	124
ЕТНОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ	115	ЖУРНАЛИ СОЦІОЛОГІЧНІ	124
ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ	115		
ЕТНОС	115	З	
ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	116		
ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ	116	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	125
ЕТНОЦЕНТРИЗМ	117	ЗАБОБОНИ	125
ЕТОЛОГІЯ	117	ЗАВОДСЬКИЙ СОЦІОЛОГ	125
ЕТОС	117	ЗАВОДСЬКА СОЦІОЛОГІЯ	125
ЕТЦІОНІ АМІТАЙ ВЕРНЕР	117	ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ІНТЕРЕСИ	
ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНИХ		І ЦІННОСТІ	126
ДОСЛІДЖЕНЬ	118	ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ	
ЕФЕКТ СОЦІАЛЬНИЙ	118	(АБО ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА	
ЕФЕКТ ХОУТОРНА	118	СОЦІОЛОГІЯ)	126

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	127	ЗНАЧУЩІ РОЗУМІННЯ І ПОЯСНЕННЯ	137
ЗАКОН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ		ЗНАЧУЩОСТІ ПЕРЕВІРКА	137
ЛЮДСТВА	128	ЗОМБАРТ ВЕРНЕР	138
ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНІ	128	ЗРАЗОК КУЛЬТУРНИЙ	138
ЗАКОНИ СОЦІОЛОГІЧНІ	129	ЗРІЛІСТЬ (ПРАВОВА)	138
ЗАКОНОДАВЧА СОЦІОЛОГІЯ	130	ЗРІЛІСТЬ СОЦІАЛЬНА	138
ЗАКОНОМІРНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	130		
ЗАКРИТІСТЬ СОЦІАЛЬНА	130	I	
ЗАЛЕЖНА ЗМІННА	130	ІД	139
ЗАЛЕЖНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	130	ІДЕАЛ СОЦІАЛЬНИЙ	139
ЗАЛЕЖНОСТІ КОЕФІЦІЄНТ	131	ІДЕАЛІЗМ	139
ЗАМОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	131	ІДЕАЛЬНИХ ТИПІВ ТЕОРІЯ	139
ЗАРАЖЕННЯ ТЕОРІЯ	131	ІДЕНТИФІКАЦІЯ (У СОЦІОЛОГІ	
ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	131	І ПСИХОЛОГІ)	139
ЗАХАРЧЕНКО МАРКО ВАСИЛЬОВИЧ	131	ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	139
ЗАХИЩЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	131	ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА	140
ЗВИЧАЇ	132	ІДЕОГРАФІЧНИЙ	140
ЗВІЛЬНЕННЯ РОЛЕЙ ТЕОРІЯ	132	ІДЕОЛОГІЧНІ ГРУПИ	140
ЗВОНИЦЬКА АГНЕСА СОЛОМОНІВНА	132	ІДЕОЛОГІЯ	140
ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНІ	132	ІДЕЯ	141
ЗГОДА	132	ІСРАРХІЯ НАУК	141
ЗДАТНІСТЬ ДО ДІТОНАРОДЖЕННЯ	132	ІСРАРХІЯ ПОТРЕБ	141
ЗДОРОВЕ СУСПІЛЬСТВО	132	ІСРАРХІЯ СОЦІАЛЬНА	141
ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ	132	ІЗОЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНА	141
ЗДОРОВ'Я І ХВОРОБИ СОЦІОЛОГІЯ	132	ІМІДЖ	141
ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ	133	ІМІГРАЦІЯ	142
ЗІБЕР МИКОЛА ІВАНОВИЧ	133	ІНВАЗІЯ	142
ЗІСТАВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ		ІНГРУПА	142
ІНФОРМАЦІЇ	133	ІНДЕКС	142
ЗЛАГОДА СУСПІЛЬНА	133	ІНДИВІД	142
ЗЛОЧИННОСТІ СОЦІОЛОГІЯ	133	ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ	142
ЗІЛЬБЕРМАН АЛЬФОНС	134	ІНДИКАТОР	142
ЗІММЕЛЬ ГЕОРГ	134	ІНДУКЦІЯ	142
ЗМІНА СОЦІАЛЬНА	134	ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ	142
ЗМІННА	135	ІНДУСТРІАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	143
ЗМІННА ДИСКРЕТНА ТА ЗМІННА		ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ	143
НЕПЕРЕРВНА	135	ІНДУСТРІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ	144
ЗМІННА ДИХОТОМІЧНА	135	ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА	
ЗМІННА НЕЗАЛЕЖНА	135	ТЕОРІЯ	144
ЗМІННА ПОРЯДКОВА (РАНГОВА)	135	ІНДУСТРІЯ КУЛЬТУРИ	144
ЗМІННА ЯКІСНА	135	ІНЖЕНЕРІЯ СОЦІАЛЬНА	144
ЗМІЩЕННЯ	135	ІННОВАЦІЯ	145
ЗНАПЕЦЬКНИЙ ФЛОРІАН ВІТОЛЬД	136	ІНСТИНКТ	145
ЗНАННЯ СОЦІОЛОГІЯ	136	ІНСТИНКТИВІЗМ В СОЦІОЛОГІЇ	145
ЗНАЧЕННЯ	137	ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ	145
ЗНАЧУЩА ДІЯ	137	ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ	146
ЗНАЧУЩА СОЦІОЛОГІЯ	137		

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ	147	K	
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КОНФЛІКТУ	147	КАЗНЕВ ЖАН	157
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	147	КАН ГЕРМАН	157
ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІОЛОГІЧНОГО		КАНТ ІММАНУІЛ	157
ДОСЛІДЖЕННЯ	148	КАПІТАЛ	157
ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ЛІДЕР	148	КАПІТАЛІЗМ	157
ІНТЕГРАЦІЯ	148	КАПІТАЛІСТ	158
ІНТЕГРАЦІЯ ГРУПОВА	148	КАРЄСВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ	158
ІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	148	КАР'ЄРА	158
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ	149	КАУЗУАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	159
ІНТЕНСИВНІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ	149	КАСТОВА СИСТЕМА	159
ІНТЕРАКЦІОНІЗМ	150	КАТЕГОРІЯ	159
ІНТЕРАКЦІЯ	150	КВАЛІФІКАЦІЯ	159
ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ	150	КВАЗІГРУПА	159
ІНТЕРВ'Ю	150	КВАЗІПОТРЕБА	160
ІНТЕРВ'ЮЕР	151	КВАНТИФІКАЦІЯ	160
ІНТЕРГЕНЕРАЦІЙНА МОБІЛЬНОСТІ	151	КЕЙС-СТАДІ	160
ІНТЕРЕС	151	КЕТЛЕ ЛАМБЕР АДОЛЬФ ЖАК	160
ІНТЕРЕСИ СОЦІАЛЬНІ	151	КІБУЦ	160
ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ	152	КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ В СОЦІОЛОГІЇ	160
ІНТЕРНЕТ	152	КІНОСОЦІОЛОГІЯ	161
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ	152	КІНЦЯ ІДЕОЛОГІЇ ТЕОРІЯ	161
ІНТЕРПРЕТУЮЧА СОЦІОЛОГІЯ	152	КІСТЯКІВСЬКИЙ	
ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ	152	БОДАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ	161
ІНТРАГЕНЕРАЦІЙНА МОБІЛЬНОСТІ	152	КЛАН	162
ІНФАНТИЛІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ	152	КЛАСИФІКАЦІЯ	162
ІНФІЛЬТРАЦІЯ	153	КЛАС ДОЗВІЛЛЯ	162
ІНФЛЯЦІЯ	153	КЛАС СЛУЖБОВИЙ	162
ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА	153	КЛАС СОЦІАЛЬНИЙ	162
ІНФОРМАЦІЙНА БІДНІСТЬ	153	КЛАСОВА БОРОТЬБА	163
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА		КЛАСОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ	163
ТЕОРІЯ	153	КЛАСОВА СВІДОМІСТЬ	164
ІНФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	153	КЛАСОВА СИТУАЦІЯ	164
ІНФОРМАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНА	154	КЛАСОВА СТРУКТУРА	164
ІНФОРМАЦІЯ СОЦІОМЕТРИЧНА	154	КЛАСОВЕ СТАНОВИЩЕ	164
ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА	154	КЛАСОВЕ ФОРМУВАННЯ	164
ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД		КЛАСОВИЙ ІНТЕРЕС	164
В СОЦІОЛОГІЇ	154	КЛАСОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ	164
ІСТОРИЧНОГО КРУГООБІГУ		КЛАСОВІ МЕЖІ	164
ТЕОРІЯ	154	КЛАСОВІ УЯВЛЕННЯ	164
ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	154	КЛАСОВО ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО	164
ІСТОРИЧНИЙ АКЦІОНАЛІЗМ	155	КЛАСНОЇ КІМНАТИ ВЗАСМОДІЯ	164
ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ	155	КЛАСТЕРНА ВИБІРКА	165
		КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ	165
Й		КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ	165
ЙІНГЕР МІЛТОН	156	КЛІНІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	165

КНИГИ СОЦІОЛОГІЯ	166	КОНФЛІКТУ СОЦІОЛОГІЯ	177
КОВАЛЕВСЬКИЙ		КОНФЛІКТУ ТЕОРІЯ	177
МАКСИМ МАКСИМОВИЧ	166	КОНФОРМІЗМ	178
КОГНІТИВНА СОЦІОЛОГІЯ	166	КОНФОРМІСТЬ	178
КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС	167	КОНФРОНТАЦІЯ	178
КОГНІТИВНИЙ РОЗВИТОК	167	КОНЦЕНТРИЧНИХ ЗОН ТЕОРІЯ	178
КОГОРТА	167	КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ	179
КОД	167	КОНЦЕПЦІЯ	179
КОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ	167	КОНЦЕПЦІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ	179
КОЕФІЦІЄНТ ВІДПОВІДІ	167	КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН	179
КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТА (КІ)	167	КОНФЕСІЯ	179
КОЕФІЦІЄНТ РОЗЛУЧЕНЬ	168	КООПТАЦІЯ	179
КОЗЛОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ	168	КОРДОНІВ ПІДТРИМУВАННЯ	179
КОЛЕКТИВ	168	КОРЕЛЯЦІЯ	179
КОЛЕКТИВНА ДІЯ	168	КОРОЛЬКО ВАЛЕНТИН ГРИГОРОВИЧ	180
КОЛЕКТИВНА ПОВЕДІНКА	168	КОРПОРАТИВИЗМ	180
КОЛЕКТИВНЕ СПОЖИВАННЯ	169	КОРУПЦІЯ	181
КОЛЕКТИВНЕ СУМЛІННЯ	169	КОСТЕНКО НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА	181
КОЛЕКТИВНЕ УЯВЛЕННЯ	169	КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ	181
КОМПРОМІС	169	КРЕДЕНЦІАЛІЗМ	182
КОМУНА	169	КРЕДО	182
КОМУНІЗМ	170	КРИЗА СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ	182
КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ	170	КРИЗА СОЦІАЛЬНА	182
КОМУНІКАТИВНА ЗДАТНІСТЬ	170	КРИТИКА СОЦІАЛЬНА	183
КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ ТЕОРІЯ	170	КРИТИЧНА ТЕОРІЯ	183
КОМУНІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	171	КРОС-ТАБУЛЯЦІЯ	183
КОМУНІТАРИЗМ	171	КСЕНОФОБІЯ	183
КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ	171	КУЛІ ЧАРЛЬЗ ХОРТОН	183
КОНВЕРГЕНЦІЇ КОНЦЕПЦІЯ	171	КУЛШІ	
КОНДОРСЕ АНТУАН	172	ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ	184
КОНКУРЕНЦІЯ	172	КУЛЬТУРА	184
КОНСЕНСУС СОЦІАЛЬНИЙ	173	КУЛЬТУРА АДАПТИВНА	185
КОНСОЛІДАЦІЯ ЕТНІЧНА	173	КУЛЬТУРА БІДНОСТІ	185
КОНСОЛІДАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	174	КУЛЬТУРА ДОМІНУЮЧА	185
КОНСТРУКЦІЯ	174	КУЛЬТУРА ЕЛІТАРНА	185
КОНСТРУКЦІЇ ДРУГОГО ПОРЯДКУ	174	КУЛЬТУРА ЕТНІЧНА	185
КОНСУЛЬТУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	174	КУЛЬТУРА МАСОВА	185
КОНСУМЕРИЗМ	174	КУЛЬТУРА НОРМАТИВНА	185
КОНТ ОГЮСТ	174	КУЛЬТУРА НОРМАТИВНА	185
КОНТАКТ СОЦІАЛЬНИЙ	174	КУЛЬТУРА ПІДПРИЄМНИЦТВА	185
КОНТЕНТ-АНАЛІЗ	175	КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ	186
КОНТРАКУЛЬТУРА	175	КУЛЬТУРИ ІНДУСТРІЇ	186
КОНТРОЛЬ СОЦІАЛЬНИЙ	176	КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІЯ	186
КОНТРОЛЬНА ГРУПА	176	КУЛЬТУРНА АГРЕСІЯ	187
КОНФЕСІЙНА СОЦІОЛОГІЯ	177	КУЛЬТУРНА ДЕПРИВАЦІЯ	187
КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ	177	КУЛЬТУРНА ДИФУЗІЯ	187
КОНФЛІКТОЛОГІЯ	177	КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ	187
		КУЛЬТУРНА ЗМІНА	187

КУЛЬТУРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ	188	ЛУКАЧ ДЬЙОРДЬ	195
КУЛЬТУРНЕ ВІДТВОРЕННЯ	188	ЛУКАШЕВИЧ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ	195
КУЛЬТУРНЕ ЗАПІЗНЕННЯ	188	ЛУМАН НІКЛАС	195
КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ	188	ЛУКМАН ТОМАС	196
КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ	188	ЛУЧИНСЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ	196
КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ	188	ЛЮДСЬКА ЕКОЛОГІЯ	196
КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВИЗМ	188	ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН ДОКТРИНА	196
КУЛЬТУРНИЙ ШОК	188	ЛЮМПЕНИ, ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ	197
КУЛЬТУРНИ ДОСЛІДЖЕННЯ	188	ЛЯГУЖ ЖОРЖ	197
КУЛЬТУРНИ УНІВЕРСАЛІЇ	188		
КУЛЬТУРНИ ЦІННОСТІ	188		
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ ТЕОРІЯ	188	М	
КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ ТЕОРІЯ	189	МАГІСТР	198
КУЛЬЧИЦЬКИЙ		МАГІСТРАТУРА	198
ОЛЕКСАНДР СЕМЕНОВИЧ	189	МАЙСТРЕНКО ІВАН	198
КУН ТОМАС	189	МАКДОНАЛЬДИЗАЦІЯ	198
		МАК-ДУГАЛІ УІЛЬЯМ	198
		МАКЕЄВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ	199
		МАКІАВЕЛЛІ НІККОЛО	199
		МАКЛУЕН ГЕРБЕРТ МАРШАЛ	199
		МАКОВЕЦЬКИЙ АДАМ МЕФОДІЙОВИЧ	199
		МАКРОСОЦІОЛОГІЯ	200
		МАКСИМА	200
		МАКСИМАЛІЗМ МОЛОДІЖНИЙ	200
		МАЛА ГРУПА	200
		МАЛИНОВСЬКИЙ БРОНІСЛАВ	200
		МАЛКЕЙ МАЙКЛ	200
		МАЛЬГУС ТОМАС	201
		МАНАСВ ОЛЕГ ТИМОФІЙОВИЧ	201
		МАНН МАЙКЛ	201
		МАНІПУЛЮВАННЯ	201
		МАНХЕЙМ КАРЛ	201
		МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ	202
		МАРГІНАЛЬНІ ПРОШАРКИ	202
		МАРКЕТИНГ	202
		МАРКЕТИНГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	202
		МАРКС КАРЛ	202
		МАРКСИЗМ	203
		МАРКСИСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ	203
		МАРКУЗЕ ГЕРБЕРТ	204
		МАРТИНЮК ІГОР ОРЕСТОВИЧ	205
		МАРТИН ДЕВІД	205
		МАРШАЛЛ ТОМАС	205
		МАСИ	205
		МАСИФІКАЦІЯ	206
		МАСЛОУ АБРАХАМ	206
		МАСОВА ВИЩА ОСВІТА	206
ЛАВРОВ ПЕТРО ЛАВРОВИЧ	190		
ЛАЗАРСФЕЛЬД ПОЛ ФЕЛІКС	190		
ЛАКАН ЖАК	190		
ЛАПІНА СВІТЛАНА ВАЛЕНТИНІВНА	190		
ЛАТЕНТНА ФУНКЦІЯ	190		
ЛЕ БРА ГАБРІЕЛЬ	191		
ЛЕБОН ГЮСТАВ	191		
ЛЕВІ-СТРОС КЛОД	191		
ЛЕНІНІЗМ	191		
ЛЕ ПЛЕ ФРЕДЕРІК П'ЄР ГІЙОМ	192		
ЛЕСБІАНСТВО	192		
ЛЕСЕВИЧ ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ	192		
ЛИПІНСЬКИЙ			
В'ЯЧЕСЛАВ КАЗИМИРОВИЧ	192		
ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ			
ІВАН ІВАНОВИЧ			
ЛІВОРАДИКАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	193		
ЛІДЕР ЕКСПРЕСІВНИЙ	193		
ЛІДЕР ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ	193		
ЛІДЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ	193		
ЛІПСЕТ СЕЙМУР МАРТИН	193		
ЛІТЕРАТУРИ СОЦІОЛОГІЯ	193		
ЛОББІ, ЛОБІЗМ	194		
ЛОКВУД ДЕВІД	194		
ЛОКК ДЖОН	194		
ЛОНГПЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	194		
ЛОНГЛІНІЙНИЙ АНАЛІЗ	194		

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ	206	МІГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	220
МАСОВА КУЛЬТУРА	206	МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ	220
МАСОВА СПІЛЬНІСТЬ	206	МІЖНАРОДНА СОЦІОЛОГІЧНА	
МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО	206	АСОЦІАЦІЯ (МСА)	220
МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ СОЦІОЛОГІЯ	207	МІЖНАРОДНИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ	
МАТЕМАТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	207	КОНГРЕС	221
МАТЕРИНСЬКА ДЕПРИВАЦІЯ	207	МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	
МАТЕРІАЛІЗМ	208	СОЦІОЛОГІЯ	221
МЕГАПОЛІС	208	МІЖСОБІСТИСНІ ВІДНОСИНИ	221
МЕДИЦИНИ СОЦІОЛОГІЯ	208	МІЖФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ	222
МЕДІА	208	МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ	222
МЕЙО ЕЛТОН	208	МІКРОСОЦІОЛОГІЯ	222
МЕНЕДЖЕР	209	МІЛЛАРДЖОН	222
МЕНЕДЖЕРІВ РЕВОЛЮЦІЯ	209	МІЛЛС ЧАРЛЬЗ РАЙТ	222
МЕНЕДЖМЕНТ	210	МІМІКРІЯ СОЦІАЛЬНА	222
МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОЛОГІЯ	210	МІСТА СОЦІОЛОГІЯ	223
МЕНТАЛІТЕТ	212	МІСТО	224
МЕНТАЛЬНІСТЬ	212	МІСЬКА ЕКОЛОГІЯ	224
МЕНШИНА НАЦІОНАЛЬНА	212	МІСЬКИЙ МЕНЕДЖЕРИЗМ	225
МЕРІТОКРАТІЯ	212	МІСЬКІ СОЦІАЛЬНІ РУХИ	225
МЕРТОН РОБЕРТ К.	212	МІСЬКИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ	225
МЕТАСОЦІОЛОГІЯ	213	МІХЕЛЬС РОБЕРТ	226
МЕТАТЕОРІЯ	213	МНОЖИННА ДЕПРИВАЦІЯ	226
МЕТОД	213	МОБІЛІЗАЦІЯ	226
МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК	213	МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	226
МЕТОД ПАРНИХ ПОРІВНЯНЬ	213	МОВА	227
МЕТОД ФОКУС-ГРУП В СОЦІОЛОГІЇ	214	МОВНА СИТУАЦІЯ	227
МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕВАГ	214	МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНА	227
МЕТОДИ МНОЖИННИХ ПОРІВНЯНЬ	215	МОДЕРН	228
МЕТОДИ СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ		МОДЕРНІЗАЦІЇ ТЕОРІЯ	228
СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	215	МОЛОДІЖНА КУЛЬТУРА	228
МЕТОДИКА	216	МОЛОДІ СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ	229
МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	216	МОЛОДІ СОЦІОЛОГІЯ	229
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ	216	МОЛОДЬ	230
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНДИВІДУАЛІЗМ	216	"МОНІТОРИНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ		НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ"	231
ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО		МОНІТОРИНГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	231
ДОСЛІДЖЕННЯ	217	МОНОГАМІЯ	231
МЕТОДОЛОГІЯ	217	МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	231
МЕЧНИКОВ ЛЕВ ІЛІЧ	217	МОНТЕСК'Є ШАРЛЬ ЛУІ	231
МИСТЕЦТВА СОЦІОЛОГІЯ	218	МОРАЛІ СОЦІОЛОГІЯ	232
МИСТЕЦТВО ЖИТТЯ	218	МОРАЛІ СТАТИСТИКА	233
МИХАЙЛОВСЬКИЙ		МОРАЛЬ СОЦІАЛЬНА	233
МИКОЛА КОНСТАНТИНОВИЧ	219	МОРЕНО ЯКОБ ЛЕВІ	233
МИХАЛЬЧЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ	219	МОСКА ГАЕТАНО	233
МІДДЖОРДЖ	219	МОТИВ СОЦІАЛЬНИЙ	234
МІД МАРГАРЕТ	219	МУЗИКИ СОЦІОЛОГІЯ	234

МУЛЬТІВЕРСИТЕТ	234	НУКЛЕАРНА СІМ'Я	246
МУЛЬТІКУЛЬТУРАЛІЗМ	235	НУЛЬОВА ГІПОТЕЗА	247
МУР БАРИНГТОН МОЛОДШИЙ	235		
Н			
НАГОРНИЙ БОРИС ГРИГОРОВИЧ	236	ОБГРУНТУВАННЯ ТЕОРІЯ	248
НАДІЙНІСТЬ	236	ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО	
"НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ" ТЕОРІЯ	236	ДОСЛІДЖЕННЯ	248
НАРОД	237	ОБ'ЄКТИВНІСТЬ	248
НАРОДНА КУЛЬТУРА	237	ОБ'ЄКТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД	
НАРОДНІСТЬ	237	ДО СУСПІЛЬСТВА	249
НАРОДОНАСЕЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЯ	237	ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН СОЦІОЛОГІЯ	249
НАСЕЛЕННЯ	238	ОБМІНУ ТЕОРІЯ	249
НАТОВП	238	ОБРОБКА СОЦІОЛОГІЧНОЇ	
НАТУРАЛІЗМ У СОЦІОЛОГІЇ	238	ІНФОРМАЦІЇ	250
НАУКА	238	ОБРЯД ПЕРЕХОДУ	250
НАУКИ СОЦІОЛОГІЯ	239	ОБСТЕЖЕННЯ	250
НАУКОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	239	ОБСЯГ ВИБІРКИ	251
НАУКОВО-ТЕХНІЧНА		ОБЩИНА	251
РЕВОЛЮЦІЯ (НТР)	240	ОДИНИЦЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ	251
НАЦІЙ СОЦІОЛОГІЯ	240	ОЗНАКА	251
НАЦІЯ	240	ОЛЕСНЕВИЧ	
НЕВИДИМА РЕЛІГІЯ	241	ЛЮБОМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ	251
НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ	241	ОНИЩУК ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ	251
НЕОКАНТАНСТВО	241	ОПЕРАТИВНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ	
НЕОПОЗИТИВІЗМ	242	ДОСЛІДЖЕННЯ	252
НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ	242	ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ	252
НЕПАРАМЕТРИЧНА СТАТИСТИКА	242	ОПИТУВАЛЬНИЙ ЛИСТ	252
НЕПОВНА СІМ'Я	242	ОПИТУВАННЯ ПАНЕЛЬНЕ	253
НЕРІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	242	ОПИТУВАННЯ ПОШТОВЕ	253
НЕУЧАСТЬ В ОПИТУВАННІ	243	ОПИТУВАННЯ ПРЕСОВЕ	254
НІКОЛАЄВСЬКИЙ		ОПИТУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНІ	254
ВАЛЕРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ	243	ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДИНА	254
НІКОЛАЄНКО ЛЕОНІД ГРИГОРОВИЧ	244	ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНІ	255
НІСБЕТ РОБЕРТ	244	ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕОРІЯ	255
НОВА СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕАЛЬНОСТІТЬ	244	ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА	256
НОВІ БІДНІ	245	ОРГАНІЗАЦІЙ СОЦІОЛОГІЯ	256
НОВІ СОЦІАЛЬНІ РУХИ	245	ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО	
НОМІНАЛЬНА ГРУПА	245	ДОСЛІДЖЕННЯ	257
НОНКОНФОРМІЗМ	245	ОРГАНІЗАЦІЯ ФОРМАЛЬНА	
НОРМАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ	245	І НЕФОРМАЛЬНА	257
НОРМАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД		ОРГАНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ	257
ДО СУСПІЛЬСТВА	245	ОРГАНІЧНА ШКОЛА В СОЦІОЛОГІЇ	258
НОРМАТИВНА КУЛЬТУРА	245	ОРІЄНТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	258
НОРМИ СОЦІАЛЬНІ	245	ОСВІТА	258
НУВОРИШ	246	ОСВІТА СОЦІОЛОГІЧНА	259
		ОСВІТИ СОЦІОЛОГІЯ	259

ОСОБА	260	ПЕРЕМІЩЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ	269
ОСОБИСТІСНІ ГРУПИ	260	ПЕРЕПИС	270
ОСОБИСТІТЬ	260	ПЕРЕРОЗПОДІЛ	270
ОСОБИСТІТЬ МОДАЛЬНА	261	ПЕРЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНА	270
ОСОБИСТОСТІ СОЦІОЛОГІЯ	261	ПИЛИПЕНКО ВАЛЕРІЙ ЄВГЕНОВИЧ	270
ОССОВСЬКИЙ		ПІДДУБНИЙ	
ВОЛОДИМИР ЛЕОНІДОВИЧ	262	ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ	271
ОТОЧУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ	262	ПІДКЛАС	271
ОФІЦІЙНА СТАТИСТИКА	262	ПІДЛІТКІВ СОЦІОЛОГІЯ	271
ОЦІНКА	262	ПІДПРИСМЕЦЬ	271
ОЧІКУВАННЯ РОЛЬОВІ	262	ПІДПРИЄМНИЦТВО СОЦІАЛЬНЕ	271
ОЧІКУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	262	ПІДПРИЄМНИЦЬКА КУЛЬТУРА	271
		ПІДСИСТЕМА	272
		ПІДСУМКОВИЙ ДОКУМЕНТ	
		СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	272
		ПІДХІД СТРУКТУРНИЙ	272
		ПІЗНАННЯ	273
		ПЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	
		В СОЦІОЛОГІЇ	273
		ПІРЕН МАРІЯ ІВАНІВНА	273
		ПІЧА ВОЛОДИМИР МАРКОВИЧ	273
		ПЛАН СОЦІОЛОГІЧНОГО	
		ДОСЛІДЖЕННЯ	274
		ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	275
		ПЛЮРАЛІЗМ	275
		ПЛЮРАЛІЗМ У КУЛЬТУРІ	275
		ПЛЮРАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО	275
		ПОБЕДА НЕЛЛІ ОЛЕКСАНДРІВНА	275
		ПОБУТ	276
		ПОБУТУ СОЦІОЛОГІЯ	276
		ПОВЕДІНКА, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ	276
		ПОВЕДІНКА КОЛЕКТИВНА	276
		ПОВЕДІНКА СОЦІАЛЬНА	276
		ПОВЕДІНКІВСЬКА(І) НАУКА(И)	276
		ПОВСЯКДЕННЕ ЗНАННЯ	276
		ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ	277
		ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ	
		СОЦІОЛОГІЯ	277
		ПОВТОРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	277
		ПОГОРЛИЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ	277
		ПОДВІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА	278
		ПОДВІЙНОЇ КАР'ЄРИ СІМ'І	278
		ПОДІЛ РОЛЕЙ	278
		ПОДОЛИНСЬКИЙ	
		СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ	278
		ПОДОЛЬСЬКА	
		ЄЛИЗАВЕТА АНАНІВНА	279

П

ПАБЛІК РІЛЕЙШІЗ	263
ПАМ'ЯТЬ ІСТОРИЧНА	263
ПАНЕЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	263
ПАНІНА НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА	263
ПАНОТТО ВОЛОДИМИР ІЛІЧ	264
ПАНОПТИКУМ	264
ПАРАПСИХОЛОГІЯ	264
ПАРАДИГМА В СОЦІОЛОГІЇ	264
ПАРЕТО ВІЛЬФРЕДО	265
ПАРК РОБЕРТ	265
ПАРСОНС ТОЛКОТТ	265
ПАРТИКУЛЯРИЗМ	266
ПАРТІЙ СОЦІОЛОГІЯ	266
ПАРТНЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ	267
ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО	267
ПАСИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	267
ПАТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА	267
ПАТРИАРХАТ	268
ПАТРУШЕВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ	268
ПЕДАГОГІКА	268
ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА	268
ПЕНОЛОГІЯ	268
ПЕНСІОНЕРІВ СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ	268
ПЕРВИННА ГРУПА	269
ПЕРВИННА ДЕВІАЦІЯ	269
ПЕРВИННА СОЦІАЛІЗАЦІЯ	269
ПЕРВИННИЙ ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ	269
ПЕРВІСНЕ НАКОПИЧЕННЯ	269
ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО	269
ПЕРВІСНІ ВІДНОСИНИ	269
ПЕРЕДЕТЕРМІНАЦІЯ	269
ПЕРЕМІННА В СОЦІОЛОГІЇ	269

ПОДРУЖНЯ РОЛЬ	279	ПОХИЛИЙ ВІК	291
ПОДШИВАЛКІНА		ПОШТОВЕ ОПИТУВАННЯ	291
ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА	279	ПОЯСНЕННЯ	291
ПОЗАРОБОЧИЙ ЧАС	280	ПРАВА СОЦІОЛОГІЯ	291
ПОЗИТИВИЗМ	280	ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС	291
ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ	281	ПРАВО СОЦІАЛЬНЕ	292
ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА	281	ПРАГМАТИЗМ	292
ПОКАЗНИК	281	ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНА	292
ПОКАЗНИКИ ВАРІАЦІЇ	281	ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	292
ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНІ	281	ПРАКТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	292
ПОКАЗОВЕ ЗРОСТАННЯ	282	ПРАКТИЧНЕ ЗНАННЯ	292
ПОКОЛІННЯ	282	ПРАЦІ СОЦІОЛОГІЯ	292
ПОЛАНДРІЯ	282	ПРАЦІВНИК СОЦІАЛЬНИЙ	293
ПОЛІГАМІЯ	282	ПРАЦЯ	293
ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНА	282	ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ	294
ПОЛІТИКИ СОЦІОЛОГІЯ	282	ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО	
ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ	283	ДОСЛІДЖЕННЯ	294
ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	283	ПРЕСКРИПТИВНА ІНФОРМАЦІЯ	295
ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС	283	ПРЕСОВЕ ОПИТУВАННЯ	295
ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ	283	ПРЕСТИЖ СОЦІАЛЬНИЙ	295
ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН СОЦІОЛОГІЯ	283	ПРИБИТКОВА ІРИНА МИХАЙЛІВНА	295
ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІОЛОГІЯ	284	ПРИВАТИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	296
ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СОЦІОЛОГІЯ	284	ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ	296
ПОЛІТОЛОГІЯ	284	ПРИВАТНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ	
ПОЛІТОРАК ВОЛОДИМИР АБРАМОВИЧ	285	ІНСТИТУТ "ПРОБЛЕМИ ЛЮДИНИ"	297
ПОЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	285	ПРИВІЛЕІЯ СОЦІАЛЬНА	297
ПОЛЯРИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	286	ПРИКЛАДНА СОЦІОЛОГІЯ	297
ПОМИЛКА РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ	286	ПРИМІТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО	298
ПОНЯТТЯ	286	ПРИРОДА ЛЮДИНИ	298
ПОПОВА ІРИНА МАРКІВНА	286	ПРИРОДНІ СПІЛЬНОСТІ	298
ПОППЕР КАРЛ РАЙМУНД	286	ПРИСТОСУВАННЯ	298
ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА	287	ПРИЧИННЕ МОДЕЛЮВАННЯ	299
ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД	287	ПРИЧИННЕ ПОЯСНЕННЯ	299
ПОРІГ БІДНОСТІ	288	ПРИЧИННИЙ АНАЛІЗ	299
ПОРЯДОК СОЦІАЛЬНИЙ	288	ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛЬНІ	299
ПОСТДЕФИЦИТНЕ СУСПІЛЬСТВО	288	ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА	300
ПОСТЕМПІРИЗМ	288	ПРОБЛЕМАТИКА	300
ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО	288	ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ	300
ПОСТКАПІТАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО	289	ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	300
ПОСТКОМУНІЗМ	289	ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО	
ПОСТМОДЕРН	289	ДОСЛІДЖЕННЯ	301
ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ	289	ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНІ	302
ПОСТУЛАТ	289	ПРОГРЕС СОЦІАЛЬНИЙ	302
ПОСТУЛАТ АДЕКВАТНОСТІ	289	ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	303
ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ	289	ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ	303
ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИЙ	290	ПРОМИСЛОВА СОЦІОЛОГІЯ	303
ПОТРЕБА	290	ПРОМІЖНЕ СУСПІЛЬСТВО	303

ПРОПАГАНДА СОЦІОЛОГІЧНА	303	РЕГІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	311
ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА	303	РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ	311
ПРОСТЕ СУСПІЛЬСТВО	303	РЕГРЕСІЯ	311
ПРОСТІР СОЦІАЛЬНИЙ	303	РЕГРЕС СОЦІАЛЬНИЙ	311
ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ	304	РЕГУЛЮВАННЯ РОЛЕЙ	311
ПРОФЕСІЙ СОЦІОЛОГІЯ	304	РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ	312
ПРОФЕСІЙНА АДАПТАЦІЯ	304	РЕДУКЦІОНІЗМ	312
ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ	304	РЕФІКАЦІЯ	312
ПРОФЕСІЙНИЙ КОДЕКС СОЦІОЛОГА	304	РЕЙТИНГ	312
ПРОФЕСІЙНИЙ ПЕРЕХІД	305	РЕКЕТ	312
ПРОФЕСІОНАЛИ	305	РЕКЛАМА	312
ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ	305	РЕКС ДЖОН	312
ПРОФАННЕ	305	РЕЛІГІ СОЦІОЛОГІЯ	313
ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ	305	РЕЛІГІЙНА ГРУПА	313
ПРОЦЕС ПРАЦІ	306	РЕЛІГІЙНІСТЬ	313
ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ	306	РЕЛІГІОЗНАВСТВО	313
ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНІ	306	РЕЛІГІЯ	313
ПСЕФОЛОГІЯ	306	РЕЛЯТИВІЗМ	313
ПСИХОАНАЛІЗ	306	РЕЛЯТИВІЗМ КУЛЬТУРНИЙ	313
ПСИХОІСТОРІЯ	306	РЕПЛІКАЦІЯ	314
ПСИХОЛОГІЗМ	307	РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ	314
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА	307	РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ	314
ПУБЛІЧНА СФЕРА	307	РЕСПОНДЕНТ	314
		РЕТРИТИЗМ	314
		РЕФЕРЕНТНА ГРУПА	314
		РЕФЛЕКСИВНА МОДЕРНІЗАЦІЯ	314
		РЕФЛЕКСИВНИЙ	315
		РЕФОРМА СОЦІАЛЬНА	315
		РИМСЬКИЙ КЛУБ	315
		РИНОК	315
		РИТУАЛ	316
		РИТУАЛІЗМ	316
		РІВНИХ ГРУПА	316
		РІВНІ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	316
		РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	316
		РІВНІСТЬ МОЖЛИВОСТЕЙ	316
		РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	316
		РІВНОВАГА СОЦІАЛЬНА	317
		РІСМЕН ДЕВІД	317
		РОБІТНИЧА АРИСТОКРАТІЯ	317
		РОБІТНИЧИЙ КЛАС	317
		РОБОТА СОЦІАЛЬНА	318
		РОЗВИТКУ ПІДХІД	318
		РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЯ	318
		РОЗВІДУВАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	318
		РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ	318
		РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ	319

Р

РАДКЛІФ-БРАУН АЛЬФРЕД	308
РАНГ СОЦІАЛЬНИЙ	308
РАНЖУВАННЯ	308
РАНСІМЕН УОЛТЕР	308
РАСИ СОЦІОЛОГІЯ	308
РАСИЗМ	309
РАТЦЕНХОФЕР ГУСТАВ	309
РАУНТРИ БЕНЖАМІН СІБОМ	309
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ	309
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ РОЛЕЙ	309
РАЦІОНАЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ	309
РАЦІОНАЛЬНО ЛЕГІТИМНЕ ПАНУВАННЯ	310
РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ ТЕОРІЯ	310
РЕАЛІЗМ СОЦІОЛОГІЧНИЙ	310
РЕАЛІБІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	311
РЕАЛЬНІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ	311
РЕАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	311
РЕВОЛЮЦІЯ МЕНЕДЖЕРІВ	311
РЕВОЛЮЦІЯ СЕКСУАЛЬНА	311
РЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНА	311

РОЗЛУЧЕННЯ	319	СЕКТОРІВ ТЕОРІЯ	328
РОЗМОВИ АНАЛІЗ	319	СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ	328
РОЗПОДІЛ	320	СЕЛА СОЦІОЛОГІЯ	329
РОЗПОДІЛ ПРАЦІ	320	СЕЛО	329
РОЗУМІННЯ	321	СЕЛЯНИ	330
РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ	321	СЕМАШКО	
РОЗШИРЕНА СІМ'Я	321	ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ	330
РОЛЬ ВІКОВА	321	СЕМІОТИКА	331
РОЛЬОВА НАПРУЖЕНІСТЬ	321	СЕН-СІМОН КЛОД АНРІ	331
РОЛЬОВА ПІДГОТОВКА	321	СЕРВІЗАЦІЯ	331
РОЛЬОВА ТЕОРІЯ	321	СЕРЕДНІ ВЕЛИЧИННИ	331
РОЛЬОВИ ОЧІКУВАННЯ	321	СЕРЕДНІЙ КЛАС	331
РОЛЬОВИЙ ПЛАНІР	321	СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ ТЕОРІЯ	332
РОЛЬ СОЦІАЛЬНА	321	СИДОРЕНКО	
РОІНГ ДЕНІС ХЬОМ	322	ОЛЕКСАНДР ЛЕОНТІЙОВИЧ	333
РОСС ЕДВАРД ОЛСВОРД	322	СИМВОЛ	333
РОСТОУ УОЛГ УГГМЕН	322	СИМВОЛІЧНОГО ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ	
РОТМАН ДАВІД ГЕНРІХОВИЧ	322	ТЕОРІЯ	333
РУДНИЦЬКА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА	323	СИМЕТРИЧНА СІМ'Я	334
РУССО ЖАН ЖАК	323	СИНЕРГЕТИКА	
РУХ "ЗЕЛЕНИХ"	323	(АБО ТЕОРІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ)	334
РУХИ СОЦІАЛЬНІ	323	СИСТЕМ ТЕОРІЯ	335
РУХЛИВІСТЬ НАСЕЛЕННЯ	323	СИСТЕМА СОЦІАЛЬНА	335
РУЧКА АНАТОЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ	323	СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	335
		СИСТЕМА СОЦІОТЕХНІЧНА	336
		СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ОБ'ЄКТА	
		ДОСЛІДЖЕННЯ	336
		СИСТЕМНИЙ ПІДХІД	336
		СИТУАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	336
		СІКУРЕЛ АРОН	336
		СІМ'Я СОЦІОЛОГІЯ	336
		СІМ'Я	337
		СІТУС	338
		СКІННЕР БЕРРЕС ФРЕДЕРІК	338
		СМЕЛЗЕР НЕЙЛІ	338
		СМІТ АДАМ	339
		СМОЛЛ АЛЬБІОН ВУДБЕРІ	339
		СОБОЛІС ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ	339
		СОЛОВІЙОВ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ	340
		СОРОКІН	
		ПІНТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ	340
		СОФТИЗАЦІЯ	340
		СОХАНЬ ЛІДІЯ ВАСИЛІВНА	340
		СОЦІАЛІЗАЦІЇ АГЕНТИ	341
		СОЦІАЛІЗАЦІЯ	341
		СОЦІАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНА	342
		СОЦІАЛІЗМ	342

С

САЄНКО ЮРІЙ ІВАНОВИЧ	325
САКАДА МИКОЛА ОШИСИМОВИЧ	325
САКРАЛЬНЕ	325
САМІСТЬ	325
САМНЕР УІЛЬЯМ ГРЕМ	325
САМОВИПРАВДАННЯ	326
САМООРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	326
САМОРЕАЛІЗАЦІЯ	326
САНКЦІЇ НЕГАТИВНІ	326
САНКЦІЇ ПОЗИТИВНІ	326
САНКЦІЇ СОЦІАЛЬНІ	326
СВІТОВИЙ ЧАС	326
СВІТОГЛЯД	326
СВІТОВОЇ СИСТЕМИ ТЕОРІЯ	327
СВОБОДА ВІД ОЦІНОЧНИХ	
МІРКУВАНЬ	327
СВОБОДА СОЦІАЛЬНА	327
СЕКСИЗМ	327
СЕКСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ	327
СЕКТА	327

СОЦІАЛЬНА АГЛОМЕРАЦІЯ	342	СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	344
СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ	342	СОЦІАЛЬНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ	344
СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА	344
СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ	342	СОЦІАЛЬНА ПРИВАТИЗАЦІЯ	344
СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА	342	СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА СОЦІОЛОГІЇ	344
СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ	342	СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА	344
СОЦІАЛЬНА ГЕРОНТОЛОГІЯ	342	СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	344
СОЦІАЛЬНА ГІГІЄНА	342	СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ	344
СОЦІАЛЬНА ГРУПА	342	СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНОСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ДЕЗОРІАНИЗАЦІЯ	342	СОЦІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ	345
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА	342	СОЦІАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ	345
СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА	342	СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА	345
СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ	342	СОЦІАЛЬНА РІВНІСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ	342	СОЦІАЛЬНА РІВНОВАГА	345
СОЦІАЛЬНА ДІАГНОСТИКА	342	СОЦІАЛЬНА РОБОТА	345
СОЦІАЛЬНА ДІЯ	342	СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК НАУКА	345
СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНОСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА РОЛЬ	345
СОЦІАЛЬНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ	345
СОЦІАЛЬНА ЗАКРИТІСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА СВОБОДА	345
СОЦІАЛЬНА ЗАХИЩЕНІСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	345
СОЦІАЛЬНА ЗМІНА	342	СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ	345
СОЦІАЛЬНА ЗРИМІСТЬ	342	СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ЕКСПЕРТИЗА	342	СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ЕНТРОПІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СТАБІЛЬНОСТЬ	345
СОЦІАЛЬНА ІЄРАРХІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА	345
СОЦІАЛЬНА ІЗОЛЯЦІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ	346
СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА	346
СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	343	СОЦІАЛЬНА СФЕРА	346
СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ	343	СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ	346
СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА	343	СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ	346
СОЦІАЛЬНА КАРТА	343	СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ	346
СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ	344	СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	346
СОЦІАЛЬНА КРИЗА	344	СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ	346
СОЦІАЛЬНА КРИТИКА	344	СОЦІАЛЬНА ЯКІСТЬ ЛЮДИНИ	346
СОЦІАЛЬНА МІГРАЦІЯ	344	СОЦІАЛЬНЕ	347
СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНОСТЬ	344	СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ	344	СОЦІАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ	344	СОЦІАЛЬНЕ ВІДХИЛЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА НАУКА	344	СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ	347
СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ	344	СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ	344	СОЦІАЛЬНЕ ЗАДОВОЛЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ	344	СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ	347
СОЦІАЛЬНА ПАСИВНІСТЬ	344	СОЦІАЛЬНЕ ЗНАННЯ	347
СОЦІАЛЬНА ПАТОЛОГІЯ	344	СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ	
СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА	344	ДІЙНОСТІ	347
СОЦІАЛЬНА ПОЗИЦІЯ	344	СОЦІАЛЬНЕ НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ	347

СОЦІАЛЬНЕ ОЧКУВАННЯ	348	СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ	350
СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО	348	СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС	350
СОЦІАЛЬНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ	348	СОЦІАЛЬНИХ ГРУП СОЦІОЛОГІЯ	350
СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО	348	СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ	350
СОЦІАЛЬНЕ ПОРІВНЮВАННЯ	348	СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ	350
СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ	348	СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ	350
СОЦІАЛЬНЕ ПРОЄКТУВАННЯ	348	СОЦІАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ	351
СОЦІАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ	348	СОЦІАЛЬНІ НОРМИ	351
СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	348	СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	351
СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ	348	СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ	351
СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ	348	СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ АГРЕГАТ	348	СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ АКТОР	348	СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ДАРВІНІЗМ	348	СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕНСІОНЕРІВ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ	348	СОЦІАЛЬНІ ПРОГРАМИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАКОН	348	СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ	348	СОЦІАЛЬНІ РУХИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ	349	СОЦІАЛЬНІ САНКЦІЇ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ	349	СОЦІАЛЬНІ СТАНИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС	349	СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ	351
СОЦІАЛЬНИЙ ІНФАНТИЗМ	349	СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ	351
СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС	349	СОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА	351
СОЦІАЛЬНИЙ КОНТАКТ	349	СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ ТЕОРІЯ	351
СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	349	СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ГРУПИ	352
СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ	349	СОЦІАЛЬНО-ІНЖЕНЕРНА ДІЯЛЬНОСТЬ	352
СОЦІАЛЬНИЙ ЛІДЕР	349	СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ СЕРЕДОВИЩЕ	352
СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ	349	СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КЛІМАТ	353
СОЦІАЛЬНИЙ МОТИВ	349	СОЦІАЦІЇ	353
СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ	349	СОЦІЕТАЛЬНИЙ	353
СОЦІАЛЬНИЙ ПАСПОРТ КОЛЕКТИВУ	349	СОЦІОБІОЛОГІЯ	353
ПІДПРИЄМСТВА	349	СОЦІОГРАМА	353
СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК	349	СОЦІОГРАФІЯ	353
СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	349	СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ	353
СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК	349	СОЦІОЛОГ	354
СОЦІАЛЬНИЙ ПРЕСТИЖ	349	СОЦІОЛОГІЗМ	354
СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС	349	СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ	354
СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР	349	СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ	355
СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ	349	СОЦІОЛОГІЧНА ПРОПАГАНДА	355
СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС	349	СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ	355
СОЦІАЛЬНИЙ РАНГ	349	СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	355
СОЦІАЛЬНИЙ РЕГРЕС	349	СОЦІОЛОГІЧНЕ ЗНАННЯ	355
СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК	349	СОЦІОЛОГІЧНЕ ОППИТУВАННЯ	355
СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК	350	СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	355
СОЦІАЛЬНИЙ СВІТ	350	СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАКОНИ	355
СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС	350	СОЦІОЛОГІЧНІ ЖУРНАЛИ	356
СОЦІАЛЬНИЙ СТЕРЕОТИП	350	СОЦІОЛОГІЧНІ СЛУЖБИ	
СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ОСОБИСТОСТІ	350	НА ПІДПРИЄМСТВАХ	357

СОЦІОЛОГІЯ	357	СОЦІОЛОГІЯ НАУКИ	360
СОЦІОЛОГІЯ БІЗНЕСУ	358	СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЙ	360
СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРІВ	358	СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ	360
СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ	358	СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ	360
СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВИХ	358	СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	360
СОЦІОЛОГІЯ ВИЛЬНОГО ЧАСУ	358	СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА	360
СОЦІОЛОГІЯ ВІКУ	358	СОЦІОЛОГІЯ ПРАКТИЧНА	360
СОЦІОЛОГІЯ ВЛАДИ	358	СОЦІОЛОГІЯ ПАРТІЙ	360
СОЦІОЛОГІЯ В УКРАЇНІ	358	СОЦІОЛОГІЯ ПОБУТУ	360
СОЦІОЛОГІЯ ГЕНДЕРНА	359	СОЦІОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННОГО	
СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКИХ		ЖИТТЯ	360
ОБ'ЄДНАНЬ	359	СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ	360
СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ	359	СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	360
СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	359	СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	360
СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ	359	СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ	361
СОЦІОЛОГІЯ ДОЗВІЛЛЯ	359	СОЦІОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ	359	СОЦІОЛОГІЯ РАСИ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА	359	СОЦІОЛОГІЯ РЕГІОНІВ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЕСТЕТИЧНОГО		СОЦІОЛОГІЯ РЕКЛАМИ	361
ВИХОВАННЯ	359	СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЙ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЕТНОСІВ	359	СОЦІОЛОГІЯ РОЗВИТКУ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я І ХВОРОБИ	359	СОЦІОЛОГІЯ РОЗУМІННЯ	361
СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ	359	СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА	361
СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ	359	СОЦІОЛОГІЯ СЕРЕДОВИЩА	361
СОЦІОЛОГІЯ ІНДУСТРІАЛЬНА	359	СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї	362
СОЦІОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІЙНА	359	СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП	362
СОЦІОЛОГІЯ ІНТЕГРАЛЬНА	359	СОЦІОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЙ	362
СОЦІОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА	360	СОЦІОЛОГІЯ СПОЖИВАННЯ	362
СОЦІОЛОГІЯ КІНО	360	СОЦІОЛОГІЯ СТАТІ	362
СОЦІОЛОГІЯ КНИГИ	360	СОЦІОЛОГІЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ	362
СОЦІОЛОГІЯ КРИТИЧНА	360	СОЦІОЛОГІЯ ТЕАТРУ	362
СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	360	"СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ,	
СОЦІОЛОГІЯ МАЛИХ ГРУП	360	МАРКЕТИНГ"	362
СОЦІОЛОГІЯ МАРКСИСТСЬКА	360	СОЦІОЛОГІЯ ТІЛА	363
СОЦІОЛОГІЯ МАСОВИХ ЯВИЩ	360	СОЦІОЛОГІЯ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ	363
СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЙ	360	СОЦІОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА	363
СОЦІОЛОГІЯ МЕДИЦИНИ	360	СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ	363
СОЦІОЛОГІЯ МЕНЕДЖМЕНТУ	360	СОЦІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА	363
СОЦІОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА	360	СОЦІОЛОГІЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І	
СОЦІОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ		СПОРТУ	363
ВІДНОСИН	360	СОЦІОЛОГІЯ ФОРМАЛЬНА	363
СОЦІОЛОГІЯ МІСТА	360	СОЦІОЛОГІЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ	363
СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ	360	СОЦІОЛОГІЯ ЧИТАННЯ	363
СОЦІОЛОГІЯ МОВИ	360	СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА	363
СОЦІОЛОГІЯ МОРАЛІ	360	СОЦІОМЕТРІЯ	364
СОЦІОЛОГІЯ МУЗИКИ	360	СОЦІОНСИХОЛІНГВІСТИКА	365
СОЦІОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ	360	СОЦІОТЕХНІЧНІ СИСТЕМИ	365

"SOCIS-GALLUP КОМПАНІЯ"	365	СТРАТИФІКАЦІЯ ВІКОВА	376
СОЦІУМ	366	СТРАТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНА	376
СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ	366	СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	376
СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЙ	366	СТРАТИФІКАЦІЙНІ СИСТЕМИ	377
СПІЛКУВАННЯ	366	СТРЕС СОЦІАЛЬНИЙ	378
СПІЛЬНІСТЬ (АБО СПІЛЬНОТА)	367	СТРОНІН ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ	378
СПІЛЬНІСТЬ ГРУПОВА	367	СТРУВЕ ПЕТРО БЕРІНГАРДОВИЧ	378
СПІЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНА	367	СТРУКТУРА КОНКРЕТНОГО	
СПІЛЬНІСТЬ МАСОВА	368	СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	379
СПІЛЬНІСТЬ МЕТАЕТНІЧНА	368	СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЙ	379
СПІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	368	СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ЕТНІЧНА	381
СПІЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА	369	СТРУКТУРАЛІЗМ	381
СПОЖИВАННЯ	369	СТРУКТУРАЦІЯ	381
СПОЖИВАННЯ КУЛЬТУРИ	369	СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД	381
СПОЖИВАННЯ СОЦІОЛОГІЯ	370	СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ	
СПОЖИВАННЯ СУСПІЛЬСТВО	370	АНАЛІЗ	381
СПОЖИВЧИЙ КОШИК	371	СТУДЕНСТВО	381
СПОРІДНЕННЯ	371	СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИЙ	382
СПОСІБ ЖИТТЯ	371	СУБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ	382
СПОСТЕРЕЖЕННЯ	371	СУБКУЛЬТУРА	382
СПРАВЕДЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНА	372	СУДАКОВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ	382
СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНЕ	372	СУЦІД	382
СПРЯМОВАНА ВЗАЄМНІСТЬ	373	СУЙМЕНКО ЄВГЕН ІВАНОВИЧ	382
СТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА	373	СУКЦЕСІЯ	383
СТАДІЙ ЕКОНОМІЧНОГО		СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ СТАТУСУ	383
ЗРОСТАННЯ ТЕОРІЯ	373	СУПЕРЕЧНОСТІ СОЦІАЛЬНІ	383
СТАНДАРТИЗАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЙ	373	СУСПІЛЬНА КРИЗА	383
СТАНДАРТНЕ ВІДХИЛЕННЯ	373	СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ	383
СТАНИ СОЦІАЛЬНІ	373	СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР	383
СТАРІННЯ	373	СУСПІЛЬНИЙ НАСТРІЙ	384
СТАРОСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР	374	СУСПІЛЬНИХ РУХІВ СОЦІОЛОГІЯ	384
СТАТИСТИЧНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ	374	СУСПІЛЬСТВО	384
СТАТИСТИЧНА СУКУПНІСТЬ	374	СУСПІЛЬСТВО ДОЗВІЛЛЯ	385
СТАТІ СОЦІОЛОГІЯ	374	СУСПІЛЬСТВО ДОСТАТКУ	385
СТАТУС ВІКОВИЙ	375	СУСПІЛЬСТВО КЛАСОВЕ	385
СТАТУС ДОСЯГНУТИЙ	375	СУСПІЛЬСТВО СЕГМЕНТАРНЕ	385
СТАТУС ОСНОВНИЙ	375	СУСПІЛЬСТВО СКЛАДНЕ	385
СТАТУС ПРИПИСАНИЙ	375	СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ	385
СТАТУС СОЦІАЛЬНИЙ	375	СУСПІЛЬСТВО ТЕХНОТРОННЕ	385
СТАТУСНА ГРУПА	375	СФЕРА СОЦІАЛЬНА	385
СТАТУСУ СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ	375		
СТЕРЕОТИПИ	375		
СТИГМА	376		
СТИГМАТИЗАЦІЯ			
("НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ")	376	ТАБУЛА РАСА	386
СТИЛЬ ЖИТТЯ	376	ТАКСОНОМІЯ	386
СТРАТА	376	ТАНЧЕР ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ	386
		ТАРАСЕНКО ВАЛЕНТИН ІВАНОВИЧ	386

ТАРД ГАБРИЄЛЬ	387	ТЕХНОКРАТІЯ	391
ТАХТАРЬОВ		ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА	391
КОСТЯНТИН МИХАЙЛОВИЧ	387	ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО	
ТЕАТРУ СОЦІОЛОГІЯ	387	ДОСЛІДЖЕННЯ	392
ТЕЗА ДЮГЕМА-КУАЙНА	388	ТЕХНОГРОМНЕ СУСПІЛЬСТВО	392
ТЕЙЛОРІЗМ	388	ТЕХНОФОБІЯ	392
ТЕОЛОГІЧНІ ПОЯСНЕННЯ		ТИПІЗАЦІЯ	392
В СОЦІОЛОГІЇ	388	ТИПІФІКАЦІЯ	392
ТЕОРЕМА БАЙССА	388	ТИП ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНИЙ	392
ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ	388	ТИСКУ ГРУПА	393
ТЕОРЕТИЧНО НАВАНТАЖЕНИЙ		ТИХОНОВИЧ	
РЕЗУЛЬТАТ	388	ВСЕВОЛОД ОЛЕКСАНДРОВИЧ	393
ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ	388	ТІМАШЕВ МИКОЛА СЕРГІЙОВИЧ	393
ТЕОРІЯ	389	ТОКВІЛЬ АЛЕКСІС ДЕ	393
ТЕОРІЯ ДІЇ	389	ТОМАС УІЛЬЯМ АЙЗЕК	393
ТЕОРІЯ ІДЕАЛЬНИХ ТИПІВ	389	ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА	394
ТЕОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО		ТОТАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ	394
СУСПІЛЬСТВА	389	ТОФФЛЕР ОЛВІН	394
ТЕОРІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО		ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	394
СУСПІЛЬСТВА	389	ТРАДИЦІЯ	394
ТЕОРІЯ КІНЦЯ ІДЕОЛОГІЇ	389	ТРАНЗИТОЛОГІЯ	394
ТЕОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ	389	ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	394
ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ	389	ТРАНСФОРМАЦІЯ	
ТЕОРІЯ КОНЦЕНТРИЧНИХ ЗОН	389	СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ	395
ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ		ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА	395
ТИПІВ	389	ТРЕНДОВІ (ПОВТОРНІ)	
ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ	389	ДОСЛІДЖЕННЯ	395
ТЕОРІЯ "НАКЛЕЮВАННЯ ЯРЛИКІВ"	389	"ТРЕТІЙ СВІТ"	395
ТЕОРІЯ ОБГРУНТУВАННЯ	389	ТРИАНГУЛЯЦІЯ ПІДХОДІВ	395
ТЕОРІЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ	389	ТРИАДА	395
ТЕОРІЯ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ	389	ТРУДОВА СИТУАЦІЯ	395
ТЕОРІЯ СИМВОЛІЧНОГО ІНТЕР-		ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ	395
АКЦІОНІЗМУ	389	ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ	
ТЕОРІЯ СИСТЕМ	389	СОЦІОЛОГІЯ	395
ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНА	389	ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ	
ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ	389	МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ	396
ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ	389	ТУРЕН АЛЕН	396
ТЕОРІЯ СТАДІЙ ЕКОНОМІЧНОГО		ТУРІН ХАНС-ПЕТЕР	396
ЗРОСТАННЯ	389	ТЬОННІС ФЕРДІНАНД	397
ТЕОРІЯ ЦІННОСТЕЙ	389	ТРЮІЗМ	397
ТЕРИТОРІАЛЬНА СПІЛЬНІСТЬ	389		
ТЕРНЕР БРАЙАН С.	389		
ТЕРНЕР РАЛЬФ ГЕРБЕРТ	390		
ТЕРОРІЗМ	390		
ТЕСТ	390		
ТЕХНІЧНИЙ (ТЕХНОЛОГІЧНИЙ)			
ДЕТЕРМІНІЗМ	391		

У

УАЙТ УІЛЬЯМ ФУТ	398
УЖИТКОВА СОЦІОЛОГІЯ	398
УКРАЇНОЗНАВСТВА СОЦІОЛОГІЯ	398
УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОЛОГІЯ	398

УКРАЇНЬСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ	399	ФОРМАЛЬНА ГРУПА	410
УКРАЇНЬСЬКЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ		ФОРМАЛЬНА І НЕФОРМАЛЬНА	
ТОВАРИСТВО	399	ОРГАНІЗАЦІЯ	410
УКРАЇНЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ		ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	410
ГРОМАДОЗНАВСТВА	399	ФРАЙЄР ХАНС	410
УКРАЇНЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ		ФРАНКАСТЕЛЬ П'ЄР	410
СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	399	ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ	410
УКРАЇНЬСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ		ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА	411
ІНСТИТУТ	400	ФРАНЦУЗЬКА СОЦІОЛОГІЧНА	
УМІЩУЮЧА ЗМІННА	401	ШКОЛА	411
УМОВИ ЖИТТЯ	401	ФРЕЙД ЗІГМУНД	411
УОРД ЛЕСТЕР ФРАНК	401	ФРІДМАН ЖОРЖ	412
УПРАВЛІННЯ РЕФЛЕКСІЙНЕ	401	ФРУСТРАЦІЯ	412
УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНЕ	401	ФУКОМШЕЛЬ	412
УПРАВЛІННЯ СОЦІОЛОГІЯ	401	ФУЛЬЄ АЛЬФРЕД	412
УПРАВЛІННЯ ЦІЛЬОВЕ	402	ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ	412
УРБАНІЗАЦІЯ	402	ФУНКЦІОНАЛІЗМ	412
УСТАНОВКА СОЦІАЛЬНА	403	ФУНКЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ	
УСТАНОВОК ШКАЛА	403	СТРАТИФІКАЦІЇ	413
УТИЛІТАРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ	403	ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ РЕКВІЗИТ	413
УТОПІЗМ	404	ФУНКЦІОНАЛЬНІ АЛЬТЕРНАТИВИ	413
УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ	404	ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ	413
УТОПІЯ	404	ФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНА	413
УТОПІЯ СОЦІАЛЬНА	405	ФУРАСТЬЄ ЖАН	414
УЯВЛЕНЕ ЗНАННЯ	405	ФУТУРОЛОГІЯ	414
	Ф		Х
ФАКТ	406	ХАБЕРМАС ЮРГЕН	415
ФАКТ СОЦІАЛЬНИЙ	406	ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИЙ	415
ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ	406	ХАРИЗМА	415
ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ	406	ХАРИЗМАТИЧНА ВЛАДА	415
ФЕМІНІЗМ	406	ХАРИЗМИ РУТИНАЦІЯ	415
ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНИЙ	406	ХАРКІВСЬКІ СОЦІОЛОГІЧНІ	
ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	407	ЧИГАННЯ	415
ФЕРГЮСОН АДАМ	407	ХАУЗЕР АРНОЛЬД	415
ФЕРРАРОТТІ ФРАНКО	407	"ХВОРЕ (ПАТОЛОГІЧНЕ)	
ФІГУРАТИВНА СОЦІОЛОГІЯ	408	СУСПІЛЬСТВО"	416
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ		ХВОРОГО РОЛЬ	416
СОЦІОЛОГІЯ	408	ХІЛЛ СТВЕН	416
ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНА	408	ХМЕЛЬКО	
ФЛЕК ЛЮДВІК	408	ВАЛЕРІЙ ЄВГЕНОВИЧ	416
ФЛУКТАЦІЯ	409	ХОБХАУС ЛЕОНАРД ТРЕЛОУПІ	417
ФОКУСОВАНІ ГРУПОВЕ		ХОЛІЗМ	417
ІНТЕРВ'Ю	409	ХОЛОКОСТ	417
ФОРМАЛІЗАЦІЯ	409	ХОМАНС ДЖОРДЖ	418

ХОРОНЖИЙ АНДРІЙ ГНАТОВИЧ	418		
ХОУТОРНІСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ	418		
Ц			
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ДІТСТВА			
УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ			
СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	420		
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'І			
ТА ЖІНОК	420		
ЦЕНТР СОЦІОЛОГІЧНИХ			
ДОСЛІДЖЕНЬ	421		
ЦЕРКВА	421		
ЦИВІЛІЗАЦІЯ	421		
ЦИКЛ ДЕПРИВАЦІЇ	422		
ЦИМБАЛІСТНИЙ БОГДАН	422		
ЦІЛЬОВЕ УПРАВЛІННЯ	422		
ЦІННИСНА ОРІЄНТАЦІЯ	422		
ЦІННІСТЬ	422		
ЦІННОСТЕЙ ПАРАДИГМА	423		
ЦІННОСТЕЙ ПАРАДИГМИ МОДЕЛЬ			
МАТЕМАТИЧНА	423		
ЦІННОСТІ КУЛЬТУРИ	423		
Ч			
ЧАС	424		
ЧАС БІЛЬШ ПІДНЕСЕНОЇ			
ДІЯЛЬНОСТІ	424		
ЧАС ВІЛЬНИЙ	425		
ЧАС ДОЗВІЛЛЯ	425		
ЧАС ПОЗАРОВОЧИЙ	425		
ЧАС ПСИХОЛОГІЧНИЙ	425		
ЧАС РОБОЧИЙ	425		
ЧАС СОЦІАЛЬНИЙ	425		
ЧАСТОТА РОЗПОДІЛЕННЯ	426		
ЧЕРНЕЦЬКИЙ			
ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ	426		
ЧЕРНИШ НАТАЛІЯ ЙОСИФІВНА	427		
ЧЕРНОВ ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ	427		
ЧЕРНОВОЛЕНКО			
ВІЛЕН ПИЛИПОВИЧ	428		
ЧИННИК (ФАКТОР) СОЦІАЛЬНИЙ	428		
ЧИТАННЯ СОЦІОЛОГІЯ	428		
ЧИКАЗЬКА ШКОЛА	428		
ЧУРИЛОВ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ	429		

Ш

ШАПОВАЛ МИКИТА ІОХИМОВИЧ	430
ШВИДКІСТЬ МОБИЛЬНОСТІ	430
ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ	430
ШЕЛЬСЬКІ ХЕЛЬМУТ	431
ШЕФФЛЕ	
АЛЬБЕРТ ЕБЕРХАРД ФРІДРІХ	431
ШКАЛА СОЦІОЛОГІЧНА	431
ШКОДА ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ	431
ШЛЕМКЕВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ	431
ШЛОБ ГРУПОВИЙ	432
ШЛОБІНИЙ РИНОК	432
ШЛОБІНИЙ СТАН	432
ШЛОБ СОЦІАЛЬНИЙ	432
ШЛЯХОВИЙ АНАЛІЗ	433
ШОМБАР ДЕ ЛОВ ПОЛЬ АНРІ	433
ШТОМІКА ПЕТР	433
ШУЛЬГА МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ	433
ШУМПЕТЕР ЙОЗЕФ А.	434
ШНОЦ АЛЬФРЕД	434

Щ

ЩЕПАНСЬКИЙ ЯН	435
---------------	-----

Ю

ЮЖАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ	436
---------------------------	-----

Я

ЯВИЩА СОЦІАЛЬНІ	437
ЯДОВ	
ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ	437
ЯДРО СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ	437
ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ У СОЦІОЛОГІЇ	437
ЯКІСТЬ ВИМІРУ	437
"ЯКІСТЬ ЖИТТЯ"	438
ЯКІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО	
ДОСЛІДЖЕННЯ	438
ЯКОВЕНКО ЮРІЙ ІВАНОВИЧ	438
ЯКУБА ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА	438
ЯНІВ ВОЛОДИМИР	439
ЯПОЇЗАЦІЯ	439
ЯТРОГЕНІЯ	439

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

австр. - австрійський	емпір. - емпіричний
амер. - американський	ЕОМ - електронно-обчислювальна
аналіт. - аналітичний	машина
англ. - англійський	свроп. - європейський
АН - академія наук	за ред. - за редакцією
АН СРСР - Академія наук Союзу	зав. - завідувач
Радянських Соціалістичних Рес-	заг. - загальний
публік	зах. - західний
АНВШ - Академія наук вищої шко-	ЗМІ - засоби масової інформації
ли	ЗМК - засоби масової комунікації
АР - Автономна Республіка	з т. з. - з точки зору
асист. - асистент	ідеол. - ідеологічний
афр. - африканський	ізра. - ізраїльський
біол. - біологічний	ім. - імені
білор. - білоруський	ін. - інший
БНК - багатонаціональні корпорації	ін-т - інститут
бриг. - британський	індивід. - індивідуальний
бурж. - буржуазний	індустр. - індустріальний
букв. - буквально	істор. - історичний
відділ. - відділення	італ. - італійський
в (у) т.ч. - в (у) тому числі	і т.д. - і так далі
ВУАН - Всеукраїнська академія наук	і т.п. - і тому подібне
ВЦДГД - Всесоюзний Центр дослід-	канад. - канадський
ження громадської думки	канд. - кандидат
геогр. - географічний	капітал. - капіталістичний
гр. - грецький	кін. - кінець
громад. - громадський	колект. - колективний
гол. - головний	конкр. - конкретний
голл. - голландський	культ. - культурний
г. ч. - головним чином	лат. - латинський
демогр. - демографічний	літ. - літературний
демокр. - демократичний	МАГАТЕ - Міжнародне агентство
держ. - державний	з атомної енергії
див. - дивись	матер. - матеріальний
дис. - дисертація	методол. - методологічний
др. - другий	міжнар. - міжнародний
доіндустр. - доіндустріальний	м. - місто
докт. - доктор	млн - мільйон
дослід. - дослідницький	мол. - молодий
духов. - духовний	НАН - Національна Академія наук
еколог. - екологічний	навч. - навчальний
економ. - економічний	напр. - напрям

нар. - народився
 наук. - науковий
 нац. - національний
 нач. - початковий
 нім. - німецький
 НТР - науково-технічна революція
 НТШ - Наукове Товариство
 ім. Шевченка
 обл. - область
 ООН - Організація Об'єднаних
 Націй
 основ. - основний
 педаг. - педагогічний
 під к. з. - під кутом зору
 польськ. - польський
 політехн. - політехнічний
 політ. - політичний
 пол. - половина
 порт. - португальський
 постіндустр. - постіндустріальний
 поч. - початок
 природ. - природний
 проф. - професор
 псих. - психічний
 психол. - психологічний
 рев. - революційний
 ред. - редакція
 рис. - рисунок
 рос. - російський
 р. - рік
 рр. - роки
 р-н - район
 с. - село
 САУ - Соціологічна Асоціація Ук-
 раїни
 сер. - середина
 СНД - Співдружність незалежних
 держав
 соц. - соціальний
 соціокульт. - соціокультурний
 соціол. - соціологічний

соціобіол. - соціобіологічний
 спец. - спеціальний
 співавт. - співавторство
 співроб. - співробітник
 співпрац. - співпрацівник
 СРСР - Союз Радянських Соціаліс-
 тичних Республік
 стар. - старший
 ст. - століття
 сусп. - суспільний
 сусп-во - суспільство
 суч. - сучасний
 США - Сполучені Штати Амери-
 ки
 теорет. - теоретичний
 територ. - територіальний
 техн. - технічний
 т. з. - точка зору
 т. зв. - так званий
 т-во - товариство
 т. ч. - таким чином
 УВУ - Український Вільний Універ-
 ситет
 угор. - угорський
 уклад. - укладання
 укр. - український
 ун-т - університет
 УРСР - Українська Радянська Соці-
 алістична Республіка
 утопіч. - утопічний
 філос. - філософський
 франц. - французький
 ФРН - Федеративна Республіка
 Німеччина
 ф-т - факультет
 ЦК КПРС - Центральний Комітет
 Комуністичної Партії Радянського
 Союзу
 чл. - член
 шотл. - шотландський
 юрид. - юридичний

АВТОРИ СОЦІОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА

Аза Л.О. (Київ), Антипович О.Г. (Львів), Астахова В.І. (Харків),
 Бакіров В.С. (Харків), Бевзенко Л.Д. (Київ), Бекешикіна І.С. (Київ), Бзо-
 вецька А.С. (Львів), Біленок О.А. (Київ), Бойченко І.В. (Київ), Бур-
 гін М.С. (Київ), Ващенко О.В. (Київ), Верхола О.М. (Львів), Вишняк О.І.
 (Київ), Войтович С.А. (Київ), Волович В.І. (Київ), Ворона В.М. (Київ),
 Гавриленко І.М. (Київ), Гансова Е.А. (Одеса), Герасіна Л.М. (Харків),
 Головаха Є.І. (Київ), Голобуцький П.В. (Київ), Городяненко В.Г.
 (Дніпропетровськ), Горбачик А.П. (Київ), Горлач М.І. (Харків), Гри-
 щенко К.К. (Київ), Гумешок Л.Й. (Львів), Донченко О.А. (Київ), До-
 цяк І.І. (Івано-Франківськ), Жлудько Е.М. (Київ), Забзалюк Д.Є.
 (Львів), Захарченко М.В. (Київ), Іващенко О.В. (Київ), Катасв С.Д.
 (Запоріжжя), Коваліско Н.В. (Львів), Комарова А.І. (Київ), Кондра-
 тик Л.Й. (Луцьк), Копилов В.О. (Харків), Корогодов М.В. (Харків), Ко-
 ролько В.Г. (Київ), Костенко Н.В. (Київ), Кошелюк Л.Ф. (Львів), Кулі-
 нич І. О. (Львів), Левківський К.М. (Київ), Лой А.М. (Київ), Лукасе-
 вич М.М. (Львів), Лукашевич М.П. (Київ), Макесв С.О. (Київ), Мако-
 вецький А.М. (Чернівці), Михальченко М.І. (Київ), Мирський Р.Я.
 (Львів), Нагорний Б.Г. (Луганськ), Недюха М.П. (Київ), Нельга О.В.
 (Київ), Ніколаєвський В.М. (Харків), Ніколаско Л.Г. (Київ), Олі-
 щук В.М. (Одеса), Оссовський В.Л. (Київ), Папіна Н.В. (Київ), Паніот-
 то В.І. (Київ), Пачковський Ю.Ф. (Львів), Петрушенко О.П. (Львів),
 Петрушенко В.Л. (Львів), Пилипенко В.Є. (Київ), Піддубний В.А.
 (Київ), Пірен М.І. (Київ), Піча В.М. (Львів), Піча Ю.В. (Київ), Побс-
 да Н.О. (Одеса), Погорілий О.І. (Київ), Полторак В.А. (Дніпропет-
 ровськ), Подшивалкіна В.І. (Одеса), Попова І.М. (Одеса), Прибитко-
 ва І.М. (Київ), Привалов Ю.А. (Київ), Ручка А.О. (Київ), Рудницька
 Т.М. (Київ), Руценко І.П. (Харків), Савка В.С. (Львів), Садова Р.М.
 (Львів), Саско А.С. (Львів), Саско О.М. (Львів), Саско Ю.І. (Київ),
 Сакада М.О. (Київ), Семашко О.М. (Київ), Сидоренко О.Л. (Харків),
 Сірий С.В. (Київ), Скокова Л.Г. (Київ), Соболев В.О. (Харків), Со-
 хань Л.В. (Київ), Судаков В.І. (Київ), Суїменко Є.І. (Київ), Танчер В.В.
 (Київ), Тарасенко В.І. (Київ), Тимошенко З.І. (Київ), Тихонов О.М.
 (Київ), Фігурний Д.В. (Львів), Фінклер Ю.Е. (Львів), Хмелько В.Є.
 (Київ), Хома Н.М. (Львів), Хоронжій А.Г. (Львів), Цимбалюк Н.М.
 (Київ), Черниш Н.Й. (Львів), Чорноволенко В.П. (Київ), Чурилов М.М.
 (Київ), Шульга М.О. (Київ), Яковенко Ю.І. (Київ), Якуба О.О. (Харків).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
А	6
Б	16
В	31
Г	51
Д	79
Е	101
Є	119
Ж	120
З	125
І	139
Й	156
К	157
Л	190
М	198
Н	236
О	248
П	263
Р	308
С	325
Т	386
У	398
Ф	406
Х	415
Ц	420
Ч	424
Ш	430
Щ	435
Ю	436
Я	337
ЛІТЕРАТУРА З СОЦІОЛОГІЇ, видана в 1990 - 2002 рр. українською і російською мовами	
Підручники і навчальні посібники	440
Довідники та словники	447
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ	449
СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	473
АВТОРИ СОЦІОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА	475

Видавництво «Каравела»

Наша адреса:

вул. Львівська, 2/4, офіс 110 (приміщення Київського торгово-економічного коледжу), м. Київ-115, 03115, Україна.
Тел.: (044) 547-37-07.

- оптова і роздрібна торгівля книжковою продукцією;
- своєчасна поставка замовнику книг по Україні;
- помірні ціни і гнучка система знижок;
- консигнація;
- активний книгообмін;
- комплектування фондів бібліотек підручниками, навчальними посібниками, словниками і довідниками.

Замовлення направляти за адресою:

Для покупців центрального та східного регіонів України: Видавництво «Каравела», а/с № «В 474», м. Київ-1, 01001, Україна.

Для покупців західного та південного регіонів України: Видавництво «Новий світ - 2000», а/с № 2623, м. Львів-60, 79060, Україна.

*Звертайтеся до нас!
Вам будуть іти раді.*

Запрошуємо до співробітництва авторів навчальних і практичних посібників для студентів вищих закладів освіти I, II, III і IV рівнів акредитації в галузях:

• філософії	• права
• політології	• культурології
• соціології	• технічних наук
• економіки	• довідникової і словникової літератури з названих дисциплін
• історії	

Усі фінансові витрати на підтримку видання від рукопису до тиражу і його розповсюдження ми беремо на себе.

Видавництво «Новий світ - 2000»

Наша адреса:

вул. Володимира Великого, 4, офіс 223, м. Львів-60, 79060, Україна.
Тел./факс: (0322) 63-63-55, тел.: 63-47-54, 64-09-83.

Довідкове видання

**СОЦІОЛОГІЯ:
терміни, поняття, персоналії**

Укладачі: Піча Володимир Маркович,
Піча Юрій Володимирович
Хома Наталія Михайлівна

Відповідальний за випуск В.М. Піча
Літературний редактор Н. М. Хома
Художньо-технічний редактор І. В. Заяць
Коректор С. В. Васільсва

Підписано до друку 20.12.2001. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Тайме.
Умовн. друк. арк. 30. Умовн. фарб.-відб. 31,25. Обл. вид. арк. 28,75.
Наклад 5000 прим. Ціна договірна. Зам. № 724-1.

Надруковано з готових діапозитивів
на Львівській державній книжковій фабриці «Атлас»,
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20

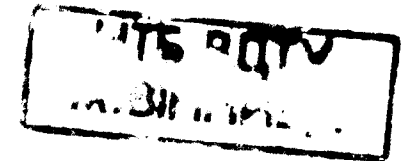
Видавнича організація «Каравела»
а/с № "В-474", м. Київ-1, 0100, Україна
Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження
видавничої продукції: серія ДК № 56 від 25.05.2000 року,
видане Держкомітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Видавнича організація «Новий світ-2000»
а/с 2623, м. Львів-60, 79060, Україна
Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження
видавничої продукції: серія ДК № 59 від 19.05.2000 р.,
видане Держкомітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Оригінал-макет виготовлений у видавничій організації «Новий світ-2000»

п. 2003

26.00

8